

बैतडेली भाषाको व्याकरणात्मक अध्ययन

सुरेन्द्र कुमार बम

नेपाली शिक्षा विषयमा
विद्यावारिधि (पिएच.डी.) उपाधिका लागि प्रस्तुत
शोध प्रबन्ध

त्रिभुवन विश्व विद्यालय
ग्राजुएट स्कूल अफ एजुकेसन
शिक्षाशास्त्र सङ्काय, डिनको कार्यालय
कीर्तिपुर, काठमाडौं

२०८०

बैतडेली भाषाको व्याकरणात्मक अध्ययन शीर्षकको प्रस्तुत शोध प्रबन्ध सुरेन्द्र कुमार बमले मेरा निर्देशनमा रही परिश्रमपूर्वक सम्पन्न गरेका हुन् । म उनको श्रम, सिप र अनुसन्धानात्मक कार्यप्रति पूर्ण सन्तुष्ट छु । तसर्थ यस शोध प्रबन्धको अन्तिम मूल्याङ्कनका लागि त्रिभुवन विश्व विद्यालय शिक्षाशास्त्र सङ्कायको अनुसन्धान समिति समक्ष सिफारिस गर्दछु ।

(प्रा.डा. हेमाङ्ग राज अधिकारी)

शोध निर्देशक

सुरेन्द्र कुमार बमद्वारा बैतडेली भाषाको व्याकरणात्मक अध्ययन शीर्षकमा तयार पारिएको शोध अध्ययन प्रतिवेदन विद्यावारिधि उपाधिका निमित्त उपयुक्त ठहरिएकाले स्वीकृति प्रदान गरिएको छ ।

(प्रा.डा. चित्र बहादुर बुढाथोकी)
डिन, शिक्षाशास्त्र सङ्काय

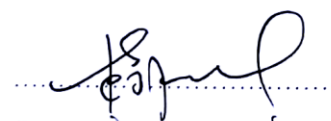
(प्रा.डा. हेमाङ्ग राज अधिकारी)
शोध निर्देशक

(प्रा.डा. बट्टी विशाल भट्टराई)
बाह्य परीक्षक

(डा. माधव प्रसाद पौडेल)
बाह्य परीक्षक

(प्रा.डा. वेदराज आचार्य)

निर्देशक तथा अनुसन्धान समिति सदस्य
ग्राजुएट स्कुल अफ एजुकेसन

मिति : २०८०/०३/१९

त्रिभुवन विश्व विद्यालय, शिक्षाशास्त्र सङ्काय डिनको कार्यालयमा विद्यावारिधि उपाधिका निमित्त प्रस्तुत बैतडेली भाषाको व्याकरणात्मक अध्ययन शीर्षकको अनुसन्धान शोध निर्देशकको कुशल निर्देशनमा रही गरिएको मौलिक कार्य हो । मैले यस शोध प्रबन्धको कुनै पाठ वा अंश पुस्तक वा पुस्तकको अंशका रूपमा प्रकाशित गरे गराएको छैन । मैले यहाँ प्रस्तुत गरेका यी प्रतिबद्धताका विरुद्ध कुनै प्रमाण भेटिएमा म त्यसप्रति पूर्णतः जवाफदेही हुने छु ।

(सुरेन्द्र कुमार बर्म)

शोधार्थी

कृतज्ञता ज्ञापन

सर्वप्रथम 'बैतडेली भाषाको व्याकरणात्मक अध्ययन' शीर्षकमा अनुसन्धान गर्न स्वीकृति प्रदान गर्नु हुने त्रिविध शिक्षाशास्त्र सङ्कायका डिन एवम् अनुसन्धान समितिका अध्यक्ष प्रा. डा. चित्र बहादुर बुढाथोकीज्यू, ग्राजुएट स्कुल अफ एजुकेसनका निर्देशकज्यू तथा अनुसन्धान समितिका अन्य सम्पूर्ण सदस्यज्यूहरूप्रति हार्दिक आभार व्यक्त गर्दछु ।

प्रस्तुत शोध प्रबन्ध मैले आदरणीय गुरु प्रा. डा. हेमाङ्ग राज अधिकारीज्यूको कुशल निर्देशनमा रही सम्पन्न गरेको हुँ । उहाँकै प्रेरणा र मार्गदर्शनमा मैले २०६२ सालमा बैतडेली भाषिका र स्तरीय नेपाली भाषिकाको व्यतिरेकी विश्लेषण शीर्षकको स्नातकोत्तर तहको शोध कार्य सम्पन्न गरेको थिएँ । त्यति बेलादेखिको बैतडेली भाषाको व्याकरणात्मक अध्ययन गर्ने धोको आदरणीय गुरुकै मार्गदर्शनमा पुरा गर्न पाउँदा हर्षित भएको छु । मलाई यस अनुसन्धानका क्रममा देखा परेका अनेकन समस्याको भिजो नमानी प्रत्यक्ष भेटघाटमा तथा फोनबाट सम्पर्क गर्दा समेत तत्काल समय उपलब्ध गराई सरल, सहज आत्मीयताका साथ समाधान गरेर उत्प्रेरित एवम् उत्साहित गर्नु हुने तथा आवश्यक सन्दर्भ सामग्रीको सूचना दिई मार्ग निर्देशन गर्नु हुने आदरणीय गुरुप्रति हार्दिक कृतज्ञता एवम् आभार प्रकट गर्नु म आफ्नो कर्तव्य ठान्दछु । अनुसन्धानलाई खोजमूलक, तथ्यपरक एवम् शैक्षणिक बनाउन आदरणीय गुरुले दिनु भएको उत्प्रेरणा र सहयोगको मुक्त कण्ठले प्रशंसा गर्न चाहन्छु ।

प्रस्तुत अनुसन्धानको शीर्षक चयन एवम् शोध प्रस्तावको खेसा लेखनदेखि शोध प्रबन्धको अन्तिम स्वरूप प्रदान गर्दासम्म मलाई आफ्ना महत्त्वपूर्ण सुभावाहरू दिएर सहयोग प्रदान गर्नु हुने आदरणीय गुरुहरू प्रा.डा. चूडामणि बन्धु, प्रा.डा. माधव प्रसाद पोखरेल, प्रा.डा. योगेन्द्र प्रसाद यादव, प्रा.डा. पारसमणि भण्डारी, प्रा.डा. जीवेन्द्र देव गिरी, प्रा.डा. राजेन्द्र पौडेल, प्रा.डा. राम प्रसाद भट्टराई, प्रा.डा. दुबिनन्द ढकाल, प्रा.डा. शोभाकर कँडेलज्यूलाई हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु । पटक पटक सेमिनार तथा शोध प्रगति विवरण प्रस्तुतिको व्यवस्था मिलाउने ग्राजुएट स्कुल अफ एजुकेसन, सक्रियतापूर्वक भाग लिई उपयुक्त जिज्ञासा तथा पृष्ठपोषण प्रदान गर्नु हुने आदरणीय गुरुहरू तथा सहपाठी साथीहरूप्रति हार्दिक आभार व्यक्त गर्दछु ।

शोध प्रबन्धको आन्तरिक मूल्याङ्कन गरी यसमा रहेका कमी कमजोरी औल्याएर रचनात्मक सुभाव प्रदान गर्नु हुने आदरणीय गुरु प्रा.डा. शर्वराज आचार्य एवम् डा. बुद्धराज खनियाज्यूलाई हार्दिक आभार व्यक्त गर्दछु । त्यसै गरी शोध प्रबन्धमा रहेका कसरमसर औल्याएर अनुसन्धानलाई वस्तुगत र व्यवस्थित बनाउन रचनात्मक सुभाव प्रदान गर्नु हुने बाह्य मूल्याङ्कनकर्ता आदरणीय गुरु प्रा.डा. बन्नी विशाल भट्टराई र डा. माधव प्रसाद पौडेलज्यूलाई हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु ।

प्रस्तुत अनुसन्धानको क्रममा समय समयमा आवश्यक विदा उपलब्ध गराएर मलाई प्रेरणा प्रदान गर्नु हुने जगन्नाथ बहुमुखी क्याम्पसका तत्कालीन सञ्चालक समितिका सदस्य तथा क्याम्पस प्रमुखज्यू, सुदूर पश्चिम विश्व विद्यालयका तत्कालीन रजिस्टार द्वय प्रा.डा.

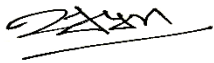
दिजराज भट्ट तथा डा. गोविन्द सिंह विष्टज्यू, उपकूलपति प्रा.डा. अम्मराज जोशीज्यू, सन्दर्भ सामग्री जुटाउन सहयोग पुऱ्याउनु हुने डा. हर्क बहादुर शाही, डा. लक्ष्मी राज पण्डित, डा. खगेन्द्र उपाध्याय, डा. चूडामणि पाण्डेय, डा. टेक राज पन्त, उपप्रा. उद्धव देव भट्ट, साहित्यकार वीर बहादुर चन्द, पञ्चम राज भट्ट तथा आत्मीय साथीहरु मोहन सिंह साउद, प्रकाशचन्द्र खत्री, हेरम्ब राज बास्तोला, उमेश काफ्ले, कमल कोइराला, गणेश बोहरा, रूपक रौले, त्रिविवि पुस्तकालय, मदन पुस्तकालय, नेप्रप्र पुस्तकालय, सुविवि पुस्तकालयका कर्मचारी तथा शोध प्रबन्ध पढेर उपयुक्त सुभाब दिनु हुने सहकर्मी मित्र उपप्रा. गणेश दत्त लेखक लगायत शुभेच्छुक सबैलाई धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

क्षेत्र कार्यका सिलसिलामा उपयुक्त सूचकसम्म पुऱ्याउन तथा सामग्री सङ्कलन गर्न मद्दत गर्नु हुने दिपक बहादुर बम, दिल बहादुर बम, लोकेश साउद, चक्र बहादुर बम, सुनिल बम, चन्द्रदेव भट्ट, तारा भट्ट लगायत अन्तर्वार्ता दिएर बैतडेली भाषाको सामग्री उपलब्ध गराउने सूचकहरु एवम् रुजुकर्ताहरु लगायत सामग्री सङ्कलनमा प्रत्यक्ष एवम् अप्रत्यक्ष सहयोग पुऱ्याउनु हुने बैतडीवासी आमाबुबा, दाजुभाइ, दिदी बहिनीहरुप्रति हार्दिक धन्यवाद प्रकट गर्दछु ।

कम्प्युटर टाइपिङ तथा सेटिङ गर्दा आइ परेका विविध समस्याको समाधान गरेर सहयोग पुऱ्याउनु हुने जगन्नाथ बहुमुखी क्याम्पस बैतडीका क्याम्पस प्रमुख एवम् सहकर्मी मित्र उपप्राध्यापक पृथ्वीराज अवस्थी र जी कम्प्युटरका जितेन महर्जनलाई धन्यवाद दिन चाहन्छु । सामग्री व्यवस्थापन गर्न सहयोग गर्नु हुने भानिज सुभम सिंहलाई विशेष धन्यवाद दिन चाहन्छु । विद्यावारिधि अध्ययनलाई पूर्णता दिन आंशिक रूपमा आर्थिक सहयोग उपलब्ध गराउने विश्व विद्यालय अनुदानलाई धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

आफूले दुःख गरेर पनि मलाई शिक्षाको उज्यालोतिर लागि रहने प्रेरणा र पृष्ठभूमिको काम गर्ने मेरा परम पूज्य पिता स्व. टक्र बहादुर बम र माता जानकी बमप्रति म चिर ऋणी छु । मेरो अध्ययनका लागि सधैं प्रेरणा, हौसला, प्रोत्साहन र सहयोग गर्ने इष्टमित्र, आफन्त लगायत सम्पूर्ण शुभचिन्तक तथा शुभेच्छुक महानुभावलाई धन्यवाद दिन चाहन्छु । यसै गरी घरायसी रूपमा लेख्ने वातावरण मिलाउनुका साथै प्रस्तुत शोध प्रबन्ध आद्योपान्त पढेर मैले टाइप गर्दा छुटेका अक्षर र मात्रा सच्याउन मद्दत पुऱ्याउने जीवन संगिनी श्रीमती हेमलता, छोरा रेजिन र छोरी रिया बमलाई पनि धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

अन्त्यमा प्रस्तुत शोध प्रबन्ध अन्तिम मूल्याङ्कनका लागि त्रिविवि, शिक्षाशास्त्र सङ्काय डिनको कार्यालय कीर्तिपुर समक्ष पेस गर्दछु ॥

(सुरेन्द्र कुमार बम)

शोधार्थी

मिति : २०८०/०३/१९

शोध प्रबन्धको सार

प्रस्तुत शोध प्रबन्धमा बैतडेली भाषाको वर्णनात्मक अध्ययन गरिएको छ । बैतडेली भाषा मुख्य रूपमा नेपालको सुदूर पश्चिम प्रदेशको बैतडी जिल्लामा बोलिने भारोपेली परिवारको भाषा हो । यो भाषा बैतडीमा बसोबास गर्ने अधिकांश बैतडीवासीहरूको मातृभाषा तथा पहिलो भाषा हो । यस अध्ययनको उद्देश्य बैतडेली भाषाका वर्ण, रूपायन, वाक्य र व्युत्पादन व्यवस्थाको संरचनात्मक स्वरूपको पहिचान तथा वर्णन विश्लेषण गर्नु; बैतडेली र नेपाली भाषाका व्याकरणात्मक व्यतिरेकी विशेषताहरूको विश्लेषण गर्नु र बैतडेली मातृभाषी सिकारुलाई नेपाली भाषा सिक्दा हुन सक्ने सम्भावित कठिनाइ क्षेत्रहरू पहिचान गर्नु हो । उपर्युक्त उद्देश्य पुरा गर्न बैतडेली मातृभाषीबाट खुला अन्तर्वार्ता, प्रत्यक्ष अवलोकन, नमुना पाठ सङ्कलन र शोधार्थीको आफ्नै अन्तर्दृष्टिबाट सामग्री सङ्कलन गरिएको छ । यसमा आधुनिक भाषा विज्ञानको संरचनावादी दृष्टिकोणबाट बैतडेली भाषाका वर्ण, रूप र वाक्य व्यवस्थाको वर्णन र विश्लेषण गरिएको छ । त्यसपछि बैतडेली र नेपाली भाषाका व्याकरणात्मक व्यवस्थाबिच तुलना गरी दुई भाषाका वर्ण, रूप र वाक्यगत व्यतिरेकी विशेषताहरूको पहिचान गरिएको छ । व्यतिरेकी विशेषताहरू सिक्न कठिन हुन्छ भन्ने व्यतिरेकी विश्लेषणको मान्यताका आधारमा बैतडेली मातृभाषी सिकारुहरूलाई नेपाली भाषाको सिकाइमा वर्ण, रूप र वाक्य व्यवस्थामा हुन सक्ने सम्भावित कठिनाइका क्षेत्र पहिल्याउने काम गरिएको छ ।

यसमा बैतडेली भाषाका वर्ण, रूपायन, वाक्य र व्युत्पादन व्यवस्थाको वर्णनात्मक अध्ययनलाई क्रमशः लिपिबद्ध गरिएको छ । बैतडेली भाषामा व्यतिरेकी विश्लेषणका आधारमा अ, आ, इ, उ, ए, ओ ह्रस्व स्वर तथा अः, आः, इः, उः, एः, ओः दीर्घ स्वर गरी १२ ओटा स्वर वर्ण र क, ख, ग, घ, ङ, च, छ, ज, झ, ट, ठ, ड, ढ, ण, त, थ, द, ध, न, प, फ, ब, भ, म, य, र, ल, व, स, ह गरी ३० ओटा विभेदक व्यञ्जन रहेका पाइन्छन् । शब्द तहमा उच्चारणको मात्रा र अनुनासिकता खण्डेतर वर्ण विभेदक रहेका पाइन्छन् । बैतडेली भाषाका पतलो, भोल, किङो, गद्दु जस्ता शब्दहरूको नेपाली भाषामा क्रमशः पातलो, भोलि, किरो, गर्नु जस्ता उच्चारण भई विभिन्न स्वर तथा व्यञ्जन वर्णमा परिवर्तन भएको पाइन्छ । बैतडेली भाषामा नाम, सर्वनाम, विशेषण, क्रिया र क्रियायोगी तथा विभक्तिको रूपायन भएको पाइन्छ । बैतडेली भाषामा मानवीय एवम् मानवतेर सजीव र निर्जीव तथा बहु

वचनमा लिङ्गभेद रहेको पाइन्छ । यसमा बहु वचनबोधक प्रत्ययका रूपमा /आन, इन, औन, यान, उन/रहेका पाइन्छन् । बैतडेली भाषामा /ले, लाइ, खाँइ, थाइ, कि, लेखा, बठे, धेकि, है, ओ/को, आ/का, अइ/कि, माइ, मुण, मुणा, मुणि, इन, इना, इनि, म्व, म्बा, म्बि/ जस्ता विभक्ति/प्रत्ययहरु रहेका पाइन्छन् । नेपाली भाषामा क्रियायोगी अव्यय वर्गको शब्द भएकाले यसको रूपायन हुँदैन । बैतडेली भाषामा सार्वनामिक व्युत्पन्न शब्द, असमापिका क्रिया, परिणामवाची विशेषणबाट बनेका क्रियायोगी शब्द र सप्तमी विभक्तिबोधक चिन्हको रूपायन भएको पाइन्छ । बैतडेली भाषामा क्रियाका आदर रहित, आदरार्थी र विशेष आदरार्थी गरी मुख्य तिन रूप रहेका पाइन्छन् । बैतडेली भाषामा कर्ता र क्रिया, कर्म र क्रिया, विशेषण र विशेष्य, नाम र सर्वनाम तथा नाम र कोटिकरका बिचमा सङ्गति रहेको पाइन्छ । बैतडेली भाषाका /पाठि भइ, पानि पड्यो, डाल पडि, चुकिलि छाँइ, चेलिन काम गरन्छन्/ जस्ता प्रयोगले मानवेतर सजीव र निर्जीव कर्ता तथा विशेष्य र बहु वचनमा पनि लिङ्गभेद रहेको पाइन्छ । बैतडेली भाषामा व्याकरणिक कोटि अभिव्यक्त गर्ने रूपायक प्रत्ययहरु नेपाली भाषाभन्दा भिन्न र मौलिक रहेका पाइन्छन् । बैतडेली भाषामा वाक्य संयोजन र वाक्य मिश्रण गर्ने संयोजकहरु तथा कृदन्तीकरण प्रक्रिया नेपाली भाषाका भन्दा भिन्न रहेका पाइन्छन् । बैतडेली भाषाका शब्दको व्युत्पादन गर्ने /अद, औँ, जत्, जन, सन्, डु, डे, डो, डोइ, आइन, आइनो, इन्ज्या, उन्ज्या, इबटि, न्या/ आदि थुप्रै प्रत्ययहरु नेपाली भाषाभन्दा भिन्न र मौलिक रहेका पाइन्छन् । यी विशेषताहरूका आधारमा बैतडेली भाषामा शब्द निर्माण प्रक्रियासँग सम्बन्धित आफ्नै विशिष्ट स्वरूप रहेको स्पष्ट हुन्छ ।

निष्कर्षका रूपमा भन्दा बैतडेली भाषामा वर्णगत, रूपायनगत, वाक्यगत र व्युत्पादनगत थुप्रै मौलिक विशेषताहरु रहेकाले यस भाषाको छुट्टै पहिचान स्थापित भएको छ । बैतडेली भाषाका वर्ण, रूपायन, वाक्य र व्युत्पादनगत व्यवस्था नेपाली भाषाका भन्दा भिन्न रहेका पाइन्छन् । यस्तो भिन्नताका कारण बैतडेली मातृभाषीलाई नेपाली भाषाको सिकाइमा तत् तत् क्षेत्रमा कठिनाइ हुन सक्ने निष्कर्ष निकालिएको छ । बैतडेली भाषाको व्याकरणात्मक अध्ययनले बैतडेली भाषाको स्वरूप निर्धारणमा योगदान पुग्नुका साथै नेपाली तथा छिमेकी भाषाहरूसँग बैतडेली भाषाको व्यतिरेकी तथा तुलनात्मक अध्ययनको आधार पनि निर्माण भएको छ ।

संक्षेपीकृत शब्दसूची

संक्षिप्त रूप	पूर्ण रूप	संक्षिप्त रूप	पूर्ण रूप
अ.प्रा.	अप्रकाशित	क्रियो.	क्रियायोगी
एम.ए.	मास्टर अफ आर्टस्	एम.एड.	मास्टर अफ एजुकेशन
क्र.सं.	क्रम सङ्ख्या	गाविस	गाउँ विकास समिति
अनु.	अनुवाद/अनुदित	तद्धि	तद्धित/तद्धितान्त
डा.	डाक्टर	त्रिविवि	त्रिभुवन विश्व विद्यालय
नं.	नम्बर	न.पा.	नगर पालिका
ने.रा.प्र.प्र.	नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान	पु.	पुलिङ्ग/पुलिङ्गी
पुनपा.	पुर्चौडी नगर पालिका	ने.प्र.प्र.	नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान
पृ.	पृष्ठ	प्र.	प्रकाशन
प्रा.डा.	प्राध्यापक डाक्टर	प्रा.लि	प्राइभेट लिमिटेड
वा. नं.	वार्ड नम्बर	वि.सं.	विक्रम संवत्
व्य.	व्यञ्जन	सुपवि	सुदूर पश्चिम विश्व विद्यालय
तद्धि.	तद्धित/तद्धितान्त		
संस्क.	संस्करण	सम्पा.	सम्पादन/सम्पादक
स्त्री.	स्त्रीलिङ्ग/स्त्रीलिङ्गी	स्व.	स्वर

लेख्यसूची

लेख्यचिन्ह	अर्थ	लेख्यचिन्ह	अर्थ
/	विकल्पबोधक	-	योजक
.	संक्षेप	%	प्रतिशत
√	उपयुक्त प्रयोग	*	अप्रचलित प्रयोग
~	परिवर्तित रूप	∅	शून्य रूप/रिक्त रूप
//	उच्चारित रूप	()	कोष्ठ
[]	व्युत्पादन/व्युत्पत्ति	+	योग
:	निर्देश/विसर्ग/उच्चारणमा दीर्घता	=	बराबर/सम
>	अघिल्लोबाट व्युत्पन्न	<	पछिल्लोबाट व्युत्पन्न
...	अगाडि केही अंश छोडिएको ।	पछाडि केही अंश बाँकी रहेको
S	अति दीर्घ/प्लुत		ताडित उच्चारण
→	बाट/निर्देश	↘	अवरोही
↗	आरोही	↙	अवरोही-आरोही

विषय सूची

पृष्ठ

शोध निर्देशकको सिफारिस	क
मूल्याङ्कन समितिको सिफारिस	ख
शोधार्थीका प्रतिबद्धताहरु	ग
कृतज्ञता ज्ञापन	घ
शोध प्रबन्धको सार	च
सङ्क्षेपीकृत शब्दसूची	ज
लेख्यसूची	ज
विषय सूची	भ
तालिका सूची	न
आरेख सूची	व

अध्याय एक

शोध परिचय

अध्ययनको पृष्ठभूमि	१
समस्या कथन	३
अध्ययनको उद्देश्य	५
अध्ययनको औचित्य	५
अध्ययनको सीमाङ्कन	६
शोध प्रबन्धको रूपरेखा	६

अध्याय दुई

सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन

सैद्धान्तिक साहित्यको पुनरावलोकन	९
भाषा र भाषिक भूगोल	९
भाषा र भाषिका	१०
भाषा र व्यक्ति भाषा	१२
भाषा र भाषिका छुट्याउने आधार	१३
भाषा र भाषा विज्ञान	१६
आधुनिक भाषा विज्ञान र भाषिक अध्ययनका मान्यता	१७
भाषा विज्ञानको प्रमुख अध्ययन क्षेत्र	१९
वर्ण विज्ञान	१९
वर्ण	१९
वर्ण सिद्धान्त	२०
वर्ण विश्लेषणको प्रक्रिया	२२
वर्णका प्रकार	२३
खण्डीय वर्ण	२३
स्वर वर्ण	२३

व्यञ्जन वर्ण	२४
खण्डेतर वर्ण	२५
रूप विज्ञान	२५
रूपका प्रकार	२६
रूप विश्लेषण सिद्धान्त	२६
रूप विश्लेषणका पद्धति र प्रक्रिया	२८
व्युत्पादन	३०
सर्ग व्युत्पादन	३०
उपसर्ग प्रक्रिया	३०
परसर्ग प्रक्रिया	३१
कृत प्रक्रिया	३१
तद्धित प्रक्रिया	३२
कृत प्रक्रिया र तद्धित प्रक्रिया	३३
तद्धित प्रक्रिया र शब्द वर्ग	३३
स्त्रीलिङ्गी व्युत्पन्न शब्द	३३
समास प्रक्रिया	३४
समासमा संलग्न शब्दहरूको प्रधानता-अप्रधानता	३४
समासमा हुने परिवर्तन	३५
समासका प्रकार	३५
द्वित्व प्रक्रिया	३५
अनुकरणात्मक शब्द निर्माण प्रक्रिया	३६
रूपध्वनि प्रक्रिया	३६
रूपायन	३७
वाक्य विज्ञान	३७
व्याकरणिक कोटि	३८
सङ्गति	३८
कर्ता र क्रियाविच सङ्गति	३९
कर्म र क्रियाविच सङ्गति	३९
विशेषण र विशेष्यविच सङ्गति	३९
भेद्य र भेदकविच सङ्गति	४०
नाम र सर्वनामविच सङ्गति	४०
पदावली	४०
उपवाक्य	४१
वाक्य	४१
आधारभूत वाक्य	४१
सरल वाक्य	४२
संयुक्त वाक्य	४२

मिश्र वाक्य	४२
वाक्य संयोजन र वाक्य मिश्रण	४३
वाक्य संयोजन	४३
वाक्य मिश्रण	४३
पदक्रम	४४
वाक्य विश्लेषण	४५
भाषा र व्याकरण	४६
व्यतिरेकी विश्लेषण	४७
प्रयोगात्मक साहित्यको पुनरावलोकन	४८
नेपाली भाषा-व्याकरण सम्बन्धी अध्ययन	४८
नेपाली भाषिका सम्बन्धी अध्ययन	५७
बैतडेली भाषासँग सम्बन्धित अध्ययन	७१
सम्बन्धित साहित्य पुनरावलोकनको उपादेयता	७९
सारांश	८२

अध्याय तिन अध्ययन विधि र प्रक्रिया

दार्शनिक दृष्टिकोण	८५
तत्त्व मीमांसा	८६
ज्ञान मीमांसा	८६
मूल्य मीमांसा	८७
अनुसन्धान ढाँचा	८७
तथ्याङ्कका स्रोतहरू	८८
अध्ययनको जनसङ्ख्या र अध्ययन क्षेत्र	८९
नमुना छनोट	९०
सूचकको छनोट	९०
रजुकर्ताको छनोट	९१
तथ्याङ्क सङ्कलनका साधनहरू	९१
शब्दसूची	९१
वाक्यसूची	९२
अन्तर्वार्ता	९२
समूह छलफल	९३
नमुना पाठ सङ्कलन	९३
अवलोकन	९३
अडियो रेकर्डर	९४
क्षेत्रगत टिपोट	९४
अन्तर्दृष्टि	९५
सामग्री सङ्कलन प्रक्रिया	९६

सामग्रीको सत्यापन	९६
सैद्धान्तिक आधार र सामग्रीको व्याख्या विश्लेषण	९७
अनुसन्धानका मूल्य मान्यता	१००
अध्ययनको सैद्धान्तिक/अवधारणात्मक ढाँचा	१०१
अध्याय चार	
बैतडेली भाषाको वर्ण व्यवस्था	
बैतडेली भाषाका विभेदक खण्डीय वर्ण	१०२
विभेदक स्वर	१०२
जिब्राको उचाइका आधारमा	१०२
जिब्राको सक्रियताका आधारमा	१०३
ओठको गोलाइका आधारमा	१०४
स्वर विवरण	१०४
अनुनासिकताका आधारमा	१०५
मात्राका आधारमा	१०५
दीर्घ स्वर विवरण	१०६
विभेदक व्यञ्जन	१०७
उच्चारण स्थानका आधारमा	१०७
उच्चारण प्रयत्नका आधारमा	१०९
घोषत्वका आधारमा	११०
प्राणत्वका आधारमा	११२
व्यञ्जन विवरण	११३
खण्डेतर वर्ण	११४
अनुनासिकता	११५
मात्रा	११५
विराम	११६
बलाघात	११६
आक्षरिक बलाघात	११७
वाक्य बलाघात	११७
अनुतान	११७
वर्णको वितरण	११८
स्वरहरूको वितरण	११९
व्यञ्जनहरूको वितरण	१२०
/ड्/ वर्ण र ध्वनिको परिपूरक वितरण	१२४
[ल्] र [ल्ह] ध्वनिको मुक्त परिवर्तन	१२५
बैतडेली वर्ण र तिनका परिवर्तित रूप	१२५
व्यञ्जन वर्णको परिवर्तित रूप	१२६
स्वर वर्णको परिवर्तित रूप	१३६

बैतडेली र नेपाली उच्चारणमा भिन्नता	१३९
अक्षराकृति र अक्षर सङ्ख्या	१४२
अक्षर संरचना	१४३
अक्षर सङ्ख्या र अक्षरीकरण	१४४
वर्ण-संयोग	१४५
स्वर संयोग	१४५
द्विस्वरको संयोग	१४५
तिन स्वरको संयोग	१४६
व्यञ्जन-संयोग	१४७
तिन व्यञ्जनको संयोग	१५५
वर्ण परिवर्तनको स्वरूप	१५६
स्वर वर्ण परिवर्तनको स्वरूप	१५६
व्यञ्जन वर्ण परिवर्तनको स्वरूप	१५८
ध्वनि परिवर्तन	१६१
आगम	१६२
लोप	१६४
समीभवन	१६५
विषमीभवन	१६७
विपर्यास	१६८
नासिकीभवन	१६८
अल्पप्राणीभवन	१६८
महाप्राणीभवन	१६९
घोषीभवन	१६९
अघोषीभवन	१७०
डकारीभवन	१७०
लकारीभवन	१७०
इकारीभवन	१७१
कर्तन प्रक्रिया	१७१
वर्ण विच्छेद र वर्ण विलय	१७२
बैतडेली र नेपालीका वर्ण व्यवस्थागत व्यतिरेकी विशेषता	१७४
वर्ण व्यवस्थागत सम्भावित कठिनाइ	१७६
सारांश	१७७

अध्याय पाँच

रूपायन व्यवस्था

रूप व्यवस्था	१७९
रूपायन प्रक्रिया	१८०
रूपायन हुने कोटि र तिनका आधारहरु	१८१

नामको रूपायन	१८१
लिङ्गका आधारमा नामको रूपायन	१८२
वचनका आधारमा रूपायन	१८५
आदरका आधारमा रूपायन	१८७
कारक/विभक्ति नियमका आधारमा नामको रूपायन	१८८
सर्वनामको रूपायन	१९३
पुरुषका आधारमा रूपायन	१९३
वचनका आधारमा रूपायन	१९३
आदरका आधारमा रूपायन	१९४
सर्वनाममा कारक/विभक्ति	१९५
विशेषणको रूपायन	२०८
लिङ्गका आधारमा रूपायन	२०८
वचनका आधारमा रूपायन	२११
आदरका आधारमा रूपायन	२१३
कारक/विभक्ति प्रयोगका आधारमा विशेषणको रूपायन	२१४
क्रियायोगीको रूपायन	२१५
विभक्तिको रूपायन	२१७
विकारी विभक्ति/प्रत्ययका आधारमा शब्द रूपायन	२१९
नामको रूपायन	२१९
सर्वनामको रूपायन	२२०
विशेषणको रूपायन	२२१
क्रियायोगीको रूपायन	२२३
क्रियापदको रूपायन	२२५
लिङ्गका आधारमा रूपायन	२२५
वचनका आधारमा रूपायन	२२६
पुरुषका आधारमा रूपायन	२२७
आदरका आधारमा रूपायन	२२८
कालका आधारमा रूपायन	२२८
पक्षका आधारमा रूपायन	२४६
भूतकालका पक्षका रूपायक प्रत्यय	२४७
भूतकालका पक्षको रूपायन	२४९
वर्तमान कालका पक्षका रूपायक प्रत्यय	२५०
वर्तमान कालका पक्षको रूपायन	२५१
भविष्यत् कालका पक्षका रूपायक प्रत्यय	२५२
भविष्यत् कालका पक्षको रूपायन	२५३
भाव/अर्थका आधारमा रूपायन	२५३
क्रियाको इच्छार्थ भावका आधारमा रूपायन	२५५
क्रियाको आज्ञार्थ भावका आधारमा रूपायन	२५५

सम्भावनार्थ भाव/सामान्य भविष्यत् कालका क्रियाको रूपायन	२५५
सङ्केतार्थका भावका आधारमा क्रियाको रूपायन	२५६
बैतडेली र नेपालीका रूपायनगत व्यतिरेकी विशेषता	२५७
रूपायनगत सम्भावित कठिनाइ	२६०
सारांश	२६१

अध्याय छ

वाक्य व्यवस्था

आधारभूत वाक्य	२६४
आधारभूत वाक्यबाट अन्य वाक्यमा रूपान्तरण	२६७
व्याकरणिक कोटि	२६८
नामिक कोटि	२६९
सङ्गति	२६९
कर्ता र क्रियापदको सङ्गति	२६९
लिङ्गका आधारमा सङ्गति	२७०
वचनका आधारमा सङ्गति	२७५
पुरुषका आधारमा सङ्गति	२८०
पुरुषहरुका बिच सङ्गतिको उच्चता	२८४
आदरका आधारमा सङ्गति	२८५
विशेष्य (नाम) र विशेषणको सङ्गति	२८८
लिङ्गका आधारमा सङ्गति	२८८
वचनका आधारमा सङ्गति	२९१
आदरका आधारमा सङ्गति	२९४
नाम र कोटिकरको सङ्गति	२९६
वचनका आधारमा सङ्गति	२९६
लिङ्गका आधारमा सङ्गति	३९९
नाम र सर्वनामको सङ्गति	३००
कर्म र क्रियाको सङ्गति	३०२
क्रियात्मक कोटि	३०३
काल	३०३
भूतकाल	३०४
अभूत काल	३०५
अभूत काल : वर्तमानको प्रयोग	३०६
अभूत काल : भविष्यत्को प्रयोग	३०७
काल व्यतिक्रम	३०८
पक्ष	३०९
अपूर्ण पक्ष	३०९
भूतकालको अपूर्ण पक्ष	३१०
अभूत कालको अपूर्ण पक्ष	३१२
पूर्ण पक्ष	३१४

भूतकालको पूर्ण पक्ष	३१५
अभूत कालको पूर्ण पक्ष	३१७
क्रियाका पक्षमा सङ्कुचन्	३२०
अपूर्ण क्रियामा सङ्कुचन	३२०
पूर्ण पक्षका क्रियामा सङ्कुचन	३२२
अभ्यस्त पक्ष	३२४
अज्ञात पक्ष	३२६
भाव/अर्थ	३२९
विध्यर्थ	३२९
सम्भावनार्थ	३३२
आवश्यकतार्थ	३३४
सङ्केतार्थ	३३५
अकरण/ध्रुवीयता	३३६
करण	३३६
अकरण	३३७
अकरण प्रक्रिया	३३७
क्रियाको सुरुमा /नाइ/ प्रत्यय	३३८
क्रियाको सुरुमा /न/ प्रत्यय	३३९
क्रियाको सुरुमा /जिन/ प्रत्यय	३३९
क्रियाको अन्त्यमा निषेधार्थी /नाइ, जिन्/ प्रत्यय	३४०
निषेधार्थी /नाइथि/ र /नाइथिन्/ को प्रयोग	३४०
सङ्युक्त क्रियामा अकरण	३४१
युगल अकरण	३४१
करण वाक्य संरचनाबाट अकरणको अभिव्यक्ति	३४३
प्रेरणार्थक प्रक्रिया	३४५
रूपात्मक प्रेरणार्थक नलिने क्रिया	३४९
प्रेरणार्थक वाक्य	३५०
वाच्य व्यवस्था	३५१
कर्तृवाच्य	३५२
कर्मवाच्य	३५३
भाववाच्य	३५५
वाच्य सम्बन्धी केही विशिष्ट स्थिति	३५५
पदक्रम	३६०
सामान्य पदक्रम	३६०
कर्ता र क्रियाको पदक्रम	३६०
विशेष्य र विशेषणको पदक्रम	३६३
मुख्य र आश्रित वाक्यको पदक्रम	३६६
असमापिका उपवाक्यमा पदक्रम	३६७
आलङ्कारिक पदक्रम	३६७
पदावली	३६८

नाम पदावली	३६८
विशेषण पदावली	३७०
क्रिया पदावली	३७१
क्रियायोगी पदावली	३७२
नामयोगी/परस्थानिक पदावली	३७३
उपवाक्य	३७३
क्रिया रहित उपवाक्य	३७४
क्रियात्मक उपवाक्य	३७५
वाक्य	३७७
सरल वाक्य	३७७
संयुक्त वाक्य	३७९
वाक्य संयोजन	३७९
मिश्र वाक्य	३८३
समापिका उपवाक्य	३८४
असमापिका उपवाक्य	३८७
वाक्य मिश्रण	३९०
समापक क्रिया भएका आश्रित उपवाक्यको मिश्रण	३९१
असमापक क्रिया भएका आश्रित उपवाक्यको मिश्रण	३९२
बैतडेली र नेपालीका वाक्यगत व्यतिरेकी विशेषता	३९५
वाक्यगत सम्भावित कठिनाइ	४९९
सारांश	४००

अध्याय - सात

व्युत्पादन व्यवस्था

व्युत्पादन प्रक्रिया	४०३
सर्ग व्युत्पादन	४०४
उपसर्गद्वारा शब्द निर्माण	४०५
प्रत्ययद्वारा शब्द निर्माण	४०८
कृत् प्रत्ययद्वारा शब्द निर्माण	४०८
कृदन्त क्रिया र सार्वधातुक प्रत्यय	४०८
कृदन्त नाम	४१०
कृदन्त विशेषण	४१२
कृदन्त क्रियायोगी	४१४
तद्धित प्रत्ययद्वारा शब्द निर्माण	४१४
नामबाट तद्धितान्त नाम	४१५
नामबाट तद्धितान्त विशेषण	४१७
नामबाट तद्धितान्त क्रियायोगी	४१९
विशेषणबाट तद्धितान्त नाम	४१९
विशेषणबाट तद्धितान्त विशेषण	४२०

विशेषणबाट तद्धितान्त क्रियायोगी	४२१
सर्वनामबाट तद्धितान्त नाम	४२२
सर्वनामबाट तद्धितान्त सर्वनाम	४२२
सर्वनामबाट तद्धितान्त विशेषण	४२३
सर्वनामबाट तद्धितान्त क्रियायोगी	४२३
क्रियायोगीबाट तद्धितान्त नाम	४२४
क्रियायोगीबाट तद्धितान्त विशेषण	४२५
क्रियायोगीबाट तद्धितान्त क्रियायोगी	४२५
नामधातु र शब्द निर्माण	४२६
नाममूलक नामधातुको निर्माण	४२७
विशेषणमूलक नामधातुको निर्माण	४२८
क्रियायोगीमूलक नामधातु	४२९
धातुबाट प्रेरणार्थक प्रातिपदिकको निर्माण	४३०
मूल धातुमा परिवर्तनद्वारा प्रेरणार्थक प्रातिपदिकको निर्माण	४३१
स्त्रीलिङ्गी व्युत्पन्न शब्द निर्माण	४३१
पत्नी बुझाउने स्त्रीलिङ्गी शब्द निर्माण	४३२
पोथी बुझाउने स्त्रीलिङ्गी शब्द निर्माण	४३३
बहु वचनबोधक शब्द निर्माण	४३६
नामबाट बहु वचनबोधक शब्द निर्माण	४३६
सर्वनामबाट बहु वचनबोधक शब्द निर्माण	४३८
विशेषणबाट बहु वचनबोधक शब्द निर्माण	४३८
समास प्रक्रियाबाट शब्द निर्माण	४४०
तत्पुरुष समास	४४०
कर्मधारय समास	४४२
द्विगु समास	४४३
अव्ययीभाव समास	४४४
द्वन्द्व समास	४४५
द्वित्व प्रक्रियाबाट शब्द निर्माण	४४६
पूर्ण द्वित्व	४४६
आंशिक द्वित्व	४४८
आपरिवर्तित द्वित्व	४४८
अनुकरणात्मक शब्द निर्माण प्रक्रिया	४४९
द्वित्वबाट अनुकरणात्मक शब्द निर्माण	४५०
अनुकरण मूलमा प्रत्यय थपेर शब्द निर्माण	४५३
अनुकरणात्मक शब्दमा प्रत्यय थपेर शब्द निर्माण	४५५
बैतडेली र नेपालीका व्युत्पादनगत व्यतिरेकी विशेषता	४५६
व्युत्पादनगत सम्भावित कठिनाइ	४५८
सारांश	४५९

अध्याय आठ
उपसंहार

प्राप्ति र निष्कर्ष	४६१
बैतडेली र नेपाली भाषाका मुख्य व्याकरणात्मक व्यतिरेकी विशेषता	४६८
सम्भाव्य उपयोग	४७२
अनुसन्धानको सीमितता	४७३
भावी अध्ययनका सम्भावित शोध शीर्षकहरु	४७४
सन्दर्भ सूची	४७५
परिशिष्ट एक : आधारभूत शब्दसूची	४८३
परिशिष्ट दुई : आधारभूत वाक्सूची	४८९
परिशिष्ट तिन : अन्तवार्ता मार्गदर्शन	४९९
परिशिष्ट चार : नमुना पाठ	५००
परिशिष्ट पाँच : सूचकको विवरण	५१०
परिशिष्ट छ : रुजुकर्ताको विवरण	४८५

तालिका सूची

	पृष्ठ
तालिका १, खा धातुको वर्तमान कालको रूपावली	३०
तालिका २, कृत प्रक्रिया	३२
तालिका ३, तद्धित प्रक्रिया	३२
तालिका ४, कृत र तद्धित प्रक्रिया	३३
तालिका ५, जिब्राको उचाइका आधारमा स्वर	१०३
तालिका ६, जिब्राको सक्रियताका आधारमा स्वर	१०३
तालिका ७, ओठको गोलाइका आधारमा स्वर	१०४
तालिका ८, बैतडेली ह्रस्व स्वर	१०४
तालिका ९, अनुनासिकताका आधारमा स्वर	१०५
तालिका १०, मात्राका आधारमा स्वर	१०६
तालिका ११, बैतडेली दीर्घ स्वर	१०७
तालिका १२, उच्चारण स्थानका आधारमा व्यञ्जन	१०७
तालिका १३, उच्चारण प्रयत्नका आधारमा व्यञ्जन	१०९
तालिका १४, घोषत्वका आधारमा व्यञ्जन	१११
तालिका १५, प्राणत्वका आधारमा व्यञ्जन	११२
तालिका १६, बैतडेली व्यञ्जन वर्णहरु	११३
तालिका १७, मौखिक वर्ण र अनुनासिकता	११५
तालिका १८, ह्रस्व र दीर्घ मात्रा	११५
तालिका १९, बैतडेली भाषामा विराम	११६
तालिका २०, बैतडेली भाषामा अनुतान	११८
तालिका २१, स्वरहरुको वितरण	११९
तालिका २२, व्यञ्जनहरुको वितरण	१२०
तालिका २३, बैतडेली भाषामा /इ/ वर्ण र [इ] संवर्ण	१२४
तालिका २४, [ल्] र [ल्ह] ध्वनिको मुक्त परिवर्तन	१२५
तालिका २५, बैतडेली र नेपाली उच्चारणमा भिन्नता	१३९

तालिका २६, बैतडेली र नेपाली शब्दमा भिन्नता	१४१
तालिका २७, द्विस्वर वर्णको संयोग	१४५
तालिका २८, तिन स्वरको संयोग	१४६
तालिका २९, व्यञ्जन संयोग	१४७
तालिका ३०, एकल र द्वित्व उच्चारण	१५५
तालिका ३१, तिन व्यञ्जनको संयोग	१५५
तालिका ३२, रूपायन प्रक्रिया	१८०
तालिका ३३, ओकारान्त नामको स्त्रीलिङ्गी रूप	१८२
तालिका ३४, प्रत्ययबाट स्त्रीलिङ्गी रूप	१८३
तालिका ३५, शब्द परिवर्तनबाट स्त्रीलिङ्गी रूप	१८३
तालिका ३६, मानवेतर सजीव र निर्जीवमा स्त्रीलिङ्गी रूप	१८४
तालिका ३७, ओकारान्त नामको बहु वचन	१८५
तालिका ३८, ओकारान्त बाहेकका नामको बहु वचन	१८६
तालिका ३९, भाववाचक नामको बहु वचन	१८७
तालिका ४०, नामको आदरार्थी रूप	१८७
तालिका ४१, नामको कारक/विभक्तिका आधारमा रूपायन	१८९
तालिका ४२, नामिक पदसँग आउने विभक्ति चिन्हहरु	१८९
तालिका ४३, नाममा नामयोगी लाग्दा बन्ने तिर्यक् रूपहरु	१९०
तालिका ४४, नामको सम्बोधनयुक्त तिर्यक् रूप	१९०
तालिका ४५, ओकारान्त बाहेकका नामको कारक/विभक्तिका आधारमा रूपायन	१९१
तालिका ४६, 'उ' अन्त्यमा आउने नाम र क्रियाको कारक/विभक्तिका आधारमा रूपायन	१९१
तालिका ४७, 'चेलो' शब्दको कारक/विभक्तिका आधारमा रूपायन	१९१
तालिका ४८, 'आगो' शब्दको कारक/विभक्तिका आधारमा रूपायन	१९२
तालिका ४९, पुरुषका आधारमा सर्वनामको रूपायन	१९३
तालिका ५०, वचनका आधारमा सर्वनामको रूपायन	१९४
तालिका ५१, आदरका आधारमा सर्वनामको रूपायन	१९४
तालिका ५२, सर्वनाम शब्दको सरल र तिर्यक् कारक/विभक्तिका आधारमा रूपायन	१९५

तालिका ५३, मूल सर्वनाम शब्दका तिर्यक् रूपहरु	१९६
तालिका ५४, अन्य पुरुष सर्वनामका तिर्यक् रूपहरु	१९८
तालिका ५५, प्रथम पुरुषवाचक सर्वनाम शब्दका तिर्यक् रूपहरु	१९९
तालिका ५६, द्वितीय पुरुषवाचक सर्वनाम शब्दका तिर्यक् रूपहरु	२०१
तालिका ५७, तृतीय पुरुषवाचक सर्वनाम शब्दका तिर्यक् रूपहरु	२०२
तालिका ५८, आत्मवाचक सर्वनाम शब्दका तिर्यक् रूपहरु	२०३
तालिका ५९, दर्शकवाचक सर्वनाम शब्दका तिर्यक् रूपहरु	२०४
तालिका ६०, सम्बन्धवाचक सर्वनाम शब्दका तिर्यक् रूपहरु	२०५
तालिका ६१, प्रश्नवाचक सर्वनाम शब्दका तिर्यक् रूपहरु	२०६
तालिका ६२, सर्वनाममा षष्ठी विभक्तिका रूपहरु	२०७
तालिका ६३, लिङ्गका आधारमा विशेषणको रूपायन	२०८
तालिका ६४, क्रियामूलबाट बनेका विशेषणको स्त्रीलिङ्गी रूप	२०९
तालिका ६५, भेदक विशेषणको स्त्रीलिङ्गी रूप	२१०
तालिका ६६, पुलिङ्ग र स्त्रीलिङ्गमा एउटै रूप हुने विशेषण	२१०
तालिका ६७, वचनका आधारमा विशेषणको रूपायन	२११
तालिका ६८, इकारान्त विशेषणको बहु वचन	२१२
तालिका ६९, आकारान्त विशेषणको बहु वचन	२१२
तालिका ७०, भेदक विशेषणको बहु वचन	२१३
तालिका ७१, ओकारान्त विशेषणको आदर	२१३
तालिका ७२, भेदक विशेषणमा आदर	२१४
तालिका ७३, इकारान्त विशेषणमा आदर	२१४
तालिका ७४, कारक/विभक्ति प्रयोगका आधारमा विशेषणको रूपायन	२१५
तालिका ७५, क्रियायोगीको लिङ्ग, वचन र आदरका आधारमा रूपायन	२१६
तालिका ७६, संस्कृत, प्राकृत, बैतडेली र नेपाली भाषामा सप्तमी विभक्ति चिन्हका रूप	२१८
तालिका ७७, विभक्ति चिन्हको रूपायन	२१८
तालिका ७८, नामको विकारी विभक्ति/प्रत्ययका आधारमा रूपायन	२१९
तालिका ७९, सर्वनामको विकारी विभक्ति/प्रत्ययका आधारमा रूपायन	२२१

तालिका ८०, विशेषणको विकारी विभक्ति/प्रत्ययका आधारमा रूपायन	२२२
तालिका ८१, मूल क्रियायोगीको विकारी विभक्ति/प्रत्ययका आधारमा रूपायन	२२३
तालिका ८२, व्युत्पन्न क्रियायोगीको विकारी विभक्ति/प्रत्ययका आधारमा रूपायन	२२४
तालिका ८३, लिङ्गका आधारमा क्रियापदको रूपायन	२२५
तालिका ८४, वचनका आधारमा क्रियापदको रूपायन	२२६
तालिका ८५, पुरुषका आधारमा क्रियापदको रूपायन	२२७
तालिका ८६, आदरका आधारमा क्रियापदको रूपायन	२२८
तालिका ८७, वर्तमान कालका करण रूपायक प्रत्ययहरु	२२९
तालिका ८८ वर्तमान कालका अकरण रूपायक प्रत्ययहरु	२३०
तालिका ८९, सहायक क्रियापद /छ/ करण रूपावली	२३०
तालिका ९०, सहायक क्रियापद /छ/ को अकरण रूपावली	२३०
तालिका ९१, स्वरान्त धातु /भा/ को करण रूपावली	२३१
तालिका ९२, स्वरान्त धातु /भा/ को अकरण रूपावली	२३१
तालिका ९३, व्यञ्जनान्त धातु /पड्/ को वर्तमान कालको करण रूपावली	२३२
तालिका ९४, व्यञ्जनान्त धातु /पड्/ को वर्तमान कालको अकरण रूपावली	२३२
तालिका ९५, स्वरान्त धातु /आउ/ को करण रूपावली	२३३
तालिका ९६, द्विस्वरान्त धातु /आउ/ को अकरण रूपावली	२३३
तालिका ९७, परिचयवाची /हुँ/ का करण रूपावली	२३४
तालिका ९८, परिचयवाची /हुँ/ का अकरण रूपावली	२३४
तालिका ९९ भूतकालका करण रूपायक प्रत्ययहरु	२३५
तालिका १०० भूतकालका अकरण रूपायक प्रत्ययहरु	२३५
तालिका १०१, सहायक क्रिया /थ/ को भूतकालको करण रूपावली	२३६
तालिका १०२, सहायक क्रिया /छ/ को भूतकालको अकरण रूपावली	२३६
तालिका १०३, स्वरान्त धातु /भा/ को भूतकालको करण रूपावली	२३७
तालिका १०४, स्वरान्त धातु /भा/ को भूतकालको अकरण रूपावली	२३७
तालिका १०५, व्यञ्जनान्त धातु /पड्/ को भूतकालको करण रूपावली	२३८
तालिका १०६, व्यञ्जनान्त धातु /पड्/ को भूतकालको अकरण रूपावली	२३८

तालिका १०७, द्विस्वरान्त धातु /आउ/ को करण रूपावली	२३९
तालिका १०८, द्विस्वरान्त धातु /आउ/ को अकरण रूपावली	२३९
तालिका १०९, भविष्यत् कालका करण रूपायक प्रत्ययहरु	२४०
तालिका ११०, भविष्यत् कालका अकरण रूपायक प्रत्ययहरु	२४०
तालिका १११, परिचयवाची /हुँ/ को भविष्यत् कालका करण रूपावली (पहिलो)	२४१
तालिका ११२, परिचयवाची /हुँ/ को भविष्यत् कालका अकरण रूपावली (पहिलो)	२४१
तालिका ११३, परिचयवाची /हुँ/ को भविष्यत् कालका करण रूपावली (दोस्रो प्रकार)	२४२
तालिका ११४, परिचयवाची /हुँ/ को भविष्यत् कालका अकरण रूपावली (दोस्रो प्रकार)	२४२
तालिका ११५, स्वरान्त धातु /भा/ को भविष्यत् कालको करण रूपावली	२४३
तालिका ११६, स्वरान्त धातु /भा/ को भविष्यत् कालको अकरण रूपावली	२४३
तालिका ११७, व्यञ्जनान्त धातु /पड्/ को भविष्यत् कालको करण रूपावली	२४४
तालिका ११८, व्यञ्जनान्त धातु /पड्/ को भविष्यत् कालको अकरण रूपावली	२४४
तालिका ११९, द्विस्वरान्त धातु /आउ/ को करण रूपावली	२४५
तालिका १२०, द्विस्वरान्त धातु /आउ/ को अकरण रूपावली	२४५
तालिका १२१, भूतकालका पक्षका रूपायक प्रत्ययहरु	२४६
तालिका १२२, भूतकालका पक्षका आधारमा करण क्रियाको रूपायन	२४८
तालिका १२३, वर्तमान कालका पक्षका रूपायक प्रत्ययहरु	२४९
तालिका १२४, 'गर्' धातुको वर्तमान कालको पक्षका आधारमा रूपायन	२५०
तालिका १२५, भविष्यत् कालको पक्षका रूपायक प्रत्ययहरु	२५१
तालिका १२६, भविष्यत् कालको पक्षका आधारमा 'गर्' धातुको रूपायन	२५२
तालिका १२७, इच्छार्थ करणको रूपायन	२५४
तालिका १२८, इच्छार्थ अकरणको रूपायन	२५४
तालिका १२९, आज्ञार्थ भावको करण/अकरण रूपायन	२५५
तालिका १३०, सम्भावनार्थ भाव/सामान्य भविष्यत् क्रियाको रूपायन	२५६
तालिका १३१, सङ्केतार्थ भावको क्रियाका रूप	२५६
तालिका १३२, मानवीय कर्ता र क्रियाको लिङ्ग सङ्गति	२७०
तालिका १३३, मानवीय कर्ताका रूपमा आउने सर्वनाम र क्रियाको लिङ्ग सङ्गति	२७१

तालिका १३४, मानवेतर सजीव कर्ता र क्रियाको लिङ्ग सङ्गति	२७१
तालिका १३५, मानवेतर निर्जीव कर्ता र क्रियाको लिङ्ग सङ्गति	२७२
तालिका १३६, अचिन्हित कर्ता र क्रियाको लिङ्ग सङ्गति	२७२
तालिका १३७, मानवीकरण कर्ता र क्रियाको लिङ्ग सङ्गति	२७४
तालिका १३८, बहु वचन कर्ता र क्रियाको लिङ्ग सङ्गति	२७४
तालिका १३९, कोटिकर र क्रियाको लिङ्ग सङ्गति	२७५
तालिका १४० मानवीय कर्ता र क्रियाको वचन सङ्गति	२७६
तालिका १४१, मानवेतर कर्ता र क्रियाको वचन सङ्गति	२७६
तालिका १४२, ओकारान्त कर्ता र क्रियाको वचन सङ्गति	२७७
तालिका १४३, प्रकारार्थी नाम र क्रियाको वचन सङ्गति	२७८
तालिका १४४, समूहवाचक नामको वचन सङ्गति	२७९
तालिका १४५, कोटिकर र वचन सङ्गति	२८०
तालिका १४६, सर्वनामको पुरुष र क्रियाको सङ्गति	२८१
तालिका १४७, प्रथम पुरुष कर्ता र क्रियाको सङ्गति	२८२
तालिका १४८, द्वितीय पुरुष कर्ता र क्रियाको सङ्गति	२८२
तालिका १४९, तृतीय पुरुष कर्ता र क्रियाको सङ्गति	२८३
तालिका १५०, आदर रहित कर्ता र क्रियाको सङ्गति	२८६
तालिका १५१, सजीव वर्गका विशेष्य र विशेषणको लिङ्ग सङ्गति	२८९
तालिका १५२, विशेष्यपछि आउने विशेषण पदको लिङ्गका आधारमा सङ्गति	२८९
तालिका १५३, निर्जीव वर्गका विशेष्य र विशेषणको लिङ्ग सङ्गति	२९०
तालिका १५४, भेदक भेद्यको लिङ्गका आधारमा सङ्गति	२९१
तालिका १५५, विशेष्य र विशेषणको वचनका आधारमा सङ्गति	२९२
तालिका १५६, भेद्य र भेदकको वचनका आधारमा सङ्गति	२९२
तालिका १५७, ओकारान्त बाहेकका विशेषणको वचन सङ्गति	२९३
तालिका १५८, सङ्ख्येय सजीव मानवीय/मानवेतर भेद्य भेदकको वचन सङ्गति	२९३
तालिका १५९, सङ्ख्येय निर्जीव नाम/भेद्य भेदकको वचन सङ्गति	२९४
तालिका १६०, विशेष्य विशेषणको आदरका आधारमा सङ्गति	२९५

तालिका १६१, उच्च आदरमा विशेषण विशेष्य सङ्गति	२९५
तालिका १६२, 'जना' कोटिकरको वचन सङ्गति	२९७
तालिका १६३, सङ्ख्येय नामसँग सङ्गति लिने कोटिकरको वचन सङ्गति	२९७
तालिका १६४, असङ्ख्येय नामसँग कोटिकरको वचन सङ्गति	२९८
तालिका १६५, भेदकको भेद्यका रूपमा कोटिकरको वचन सङ्गति	३९९
तालिका १६६, मानवीय नामसँग आउने 'जनो' कोटिकरको लिङ्ग सङ्गति	३००
तालिका १६७, भूतकालको परिवेशमा अपूर्ण पक्षको प्रथम पुरुषको अभिव्यक्ति	३००
तालिका १६८, भूतकालको परिवेशमा अपूर्ण पक्षको द्वितीय पुरुषको अभिव्यक्ति	३११
तालिका १६९, भूतकालको परिवेशमा अपूर्ण पक्षको तृतीय पुरुषको अभिव्यक्ति	३११
तालिका १७०, अभूत कालको परिवेशमा अपूर्ण पक्षको प्रथम पुरुषको अभिव्यक्ति	३१२
तालिका १७१, अभूत कालको परिवेशमा अपूर्ण पक्षको द्वितीय पुरुषको अभिव्यक्ति	३१३
तालिका १७२, अभूत कालको परिवेशमा अपूर्ण पक्षको तृतीय पुरुषको अभिव्यक्ति	३१४
तालिका १७३, भूतकालको परिवेशमा पूर्ण पक्षको प्रथम पुरुषको अभिव्यक्ति	३१५
तालिका १७४, भूतकालको परिवेशमा पूर्ण पक्षको द्वितीय पुरुषको अभिव्यक्ति	३१६
तालिका १७५, भूतकालको परिवेशमा पूर्ण पक्षको तृतीय पुरुषको अभिव्यक्ति	३१७
तालिका १७६, अभूत कालको परिवेशमा पूर्ण पक्षको प्रथम पुरुषको अभिव्यक्ति	३१८
तालिका १७७, अभूत कालको परिवेशमा पूर्ण पक्षको द्वितीय पुरुषको अभिव्यक्ति	३१८
तालिका १७८, अभूत कालको परिवेशमा पूर्ण पक्षको तृतीय पुरुषको अभिव्यक्ति	३२९
तालिका १७९, प्रथम पुरुषका वाक्यमा अभ्यस्त पक्षको अभिव्यक्ति	३२४
तालिका १८०, द्वितीय पुरुषका वाक्यमा अभ्यस्त पक्षको अभिव्यक्ति	३२५
तालिका १८१, तृतीय पुरुषका वाक्यमा अभ्यस्त पक्षको अभिव्यक्ति	३२६
तालिका १८२, प्रथम पुरुष एक वचन र बहु वचनका वाक्यमा अज्ञात पक्षको अभिव्यक्ति	३२७
तालिका १८३, द्वितीय पुरुष एक वचन र बहु वचनका वाक्यमा अज्ञात पक्षको अभिव्यक्ति	३२७
तालिका १८४, तृतीय पुरुष एक वचन र बहु वचनका वाक्यमा अज्ञात पक्षको अभिव्यक्ति	३२८

तालिका १८५, आज्ञार्थ भावको अभिव्यक्ति	३३०
तालिका १८६, इच्छार्थ भावको अभिव्यक्ति	३३१
तालिका १८७, सम्भावनार्थको अभिव्यक्ति	३३२
तालिका १८८, आवश्यकतार्थ भावको अभिव्यक्ति	३३४
तालिका १८९, क्रियाको सुरुमा /नाइ/ वाट अकरण	३३८
तालिका १९०, कर्तृवाच्यको अभिव्यक्ति	३५२
तालिका १९१, प्रथम, द्वितीय र तृतीय पुरुषमा कर्तृवाच्यको अभिव्यक्ति	३५३
तालिका १९२, प्रथम, द्वितीय र तृतीय पुरुषमा कर्मवाच्यको अभिव्यक्ति	३५४
तालिका १९३, शब्दको आन्तरिक संरचना	४०४
तालिका १९४, बैतडेली भाषामा उपसर्गद्वारा शब्द निर्माण	४०५
तालिका १९५, सार्वधातुक प्रत्ययबाट कृदन्त शब्दको व्युत्पादन	४०९
तालिका १९६, कृदन्त नामको व्युत्पादन	४१०
तालिका १९७, बैतडेली भाषामा कृदन्त विशेषणको व्युत्पादन	४१३
तालिका १९८, बैतडेली भाषामा कृदन्त विशेषणको व्युत्पादन	४१४
तालिका १९९, बैतडेली भाषामा नामबाट तद्धितान्त नामको व्युत्पादन	४१५
तालिका २००, बैतडेली भाषामा नामबाट तद्धितान्त विशेषणको व्युत्पादन	४१७
तालिका २०१, बैतडेली भाषामा नामबाट तद्धितान्त क्रियायोगीको व्युत्पादन	४१९
तालिका २०२, बैतडेली भाषामा विशेषणबाट तद्धितान्त नामको व्युत्पादन	४२०
तालिका २०३, बैतडेली भाषामा विशेषणबाट तद्धितान्त विशेषणको व्युत्पादन	४२०
तालिका २०४, बैतडेली भाषामा विशेषणबाट तद्धितान्त क्रियायोगीको व्युत्पादन	४२१
तालिका २०५, बैतडेली भाषामा सर्वनामबाट तद्धितान्त नामको व्युत्पादन	४२२
तालिका २०६, बैतडेली भाषामा सर्वनामबाट तद्धितान्त सर्वनामको व्युत्पादन	४२२
तालिका २०७, बैतडेली भाषामा सर्वनामबाट तद्धितान्त विशेषणको व्युत्पादन	४२३
तालिका २०८, बैतडेली भाषामा सर्वनामबाट तद्धितान्त क्रियायोगीको व्युत्पादन	४२४
तालिका २०९, बैतडेली भाषामा क्रियायोगीबाट तद्धितान्त नामको व्युत्पादन	४२४
तालिका २१०, बैतडेली भाषामा क्रियायोगीबाट तद्धितान्त विशेषणको व्युत्पादन	४२५
तालिका २११, बैतडेली भाषामा क्रियायोगीबाट तद्धितान्त क्रियायोगीको व्युत्पादन	४२६

तालिका २१२, नाममा प्रत्ययद्वारा नामधातुको निर्माण	४२७
तालिका २१३, विशेषणमा प्रत्ययद्वारा नामधातुको निर्माण	४२८
तालिका २१४, क्रियायोगीमा प्रत्ययद्वारा नामधातुको निर्माण	४२९
तालिका २१५, प्रत्ययद्वारा प्रेरणार्थक प्रातिपदिकको निर्माण	४३०
तालिका २१६, मूल धातुमा परिवर्तनद्वारा प्रेरणार्थक प्रातिपदिकको निर्माण	४३१
तालिका २१७, प्रत्ययद्वारा स्त्रीलिङ्गी	४३२
तालिका २१८, नाता र अन्य सम्बन्ध जनाउने स्त्रीलिङ्गी	४३३
तालिका २१९, जेठी कान्छी बुझाउने स्त्रीलिङ्गी	४३४
तालिका २२०, विशेषण बुझाउने स्त्रीलिङ्गी	४३४
तालिका २२१, मानवेतर प्राणी बुझाउने स्त्रीलिङ्गी	४३५
तालिका २२२, मानवेतर अप्राणीवाचक स्त्रीलिङ्गी	४३५
तालिका २२३, प्रत्ययबिना बहु वचन	४३७
तालिका २२४, ओकारान्त नामको बहु वचन	४३७
तालिका २२५, नामको प्रत्ययबाट बहु वचन	४३७
तालिका २२६, सर्वनामबाट बहु वचनबोधक शब्द निर्माण	४३८
तालिका २२७, ओकारान्त विशेषणबाट बहु वचन शब्द निर्माण	४३९
तालिका २२८, भेदक विशेषणबाट बहु वचन शब्द निर्माण	४३९
तालिका २२९, तत्पुरुष समासबाट शब्द निर्माण	४४१
तालिका २३०, कर्मधारय समासबाट शब्द निर्माण	४४२
तालिका २३१, द्विगु समासबाट शब्द निर्माण	४४४
तालिका २३२, अव्ययीभाव समासबाट शब्द निर्माण	४४४
तालिका २३३, द्वन्द्व समासबाट शब्द निर्माण	४४५
तालिका २३४, पूर्ण द्वित्वबाट शब्द निर्माण	४४६
तालिका २३५, आंशिक द्वित्वबाट शब्द निर्माण	४४८
तालिका २३६, आपरिवर्तित द्वित्वबाट शब्द निर्माण	४४८

आरेख सूची

आरेख नं.	शीर्षक	पृष्ठ
आरेख १,	रूप विश्लेषण प्रक्रिया	२९
आरेख २,	वाक्य विश्लेषण प्रक्रिया	४६
आरेख ३,	अध्ययनको अवधारणात्मक खाका	१०१
आरेख ४,	वर्ण विच्छेद र वर्ण विलय	१७३
आरेख ५,	उपवाक्यका प्रकार	३७४
आरेख ६,	वाक्यका प्रकार	३७७
आरेख ७,	वाक्य संयोजन	३७९
आरेख ८,	वाक्य मिश्रण	३९१
आरेख ९,	सर्ग व्युत्पादन प्रक्रिया	४०४

अध्याय एक

शोध परिचय

यस अध्यायमा अध्ययनको पृष्ठभूमि, समस्या कथन, अध्ययनको उद्देश्य, अध्ययनको औचित्य र महत्त्व, अध्ययनको सीमाङ्कन तथा शोध प्रबन्धको रूपरेखा जस्ता शीर्षकमा शोधको परिचय प्रस्तुत गरिएको छ ।

अध्ययनको पृष्ठभूमि

बैतडेली भाषा नेपालको बैतडी जिल्ला र त्यस आसपासका क्षेत्रमा बोलिने भारोपेली परिवारको भाषा हो । बसाइँ सराइका कारण यसका वक्ताहरू सुदूर पश्चिम प्रदेशका कन्चनपुर र कैलाली लगायत देशका विभिन्न जिल्ला तथा भारतका विभिन्न ठाँउमा समेत रहेका पाइन्छन् । नेपालको राष्ट्रभाषालाई नेपाली भाषा भनिए जस्तै बैतडीमा बोलिने स्थानीय भाषालाई बैतडेली भाषा भनिन्छ (अवस्थी, २०५८, पृ. ८३) । यसरी बैतडेली मूलतः बैतडी जिल्लामा बोलिने भाषा हो भन्ने प्रस्ट हुन्छ । वि.सं. २०६८ को जनगणना अनुसार बैतडेली नेपालको एक प्रतिशतभन्दा बढी (१.०३) अर्थात् २,७२,५२४ जनसङ्ख्याले बोल्ने चौधौँ ठुलो भाषाका रूपमा रहेको छ । त्यसअघि बैतडेलीलाई सांस्कृत्यान (सन् १९६०) ले नेपालीको पश्चिमी भाषिका, भट्ट र भट्ट (२०१८) ले स्थानीय भाषिका, रेग्मी (२०२५) ले पश्चिमी भाषिका, पोखरेल (२०३१) ले परपच्छिमा भाषिका, पराजुली (२०३६), अवस्थी (२०४५; २०५८), निरौला (२०५०), बम (२०६२) आदिले बैतडेली भाषिका भनेको पाइन्छ । वि.सं. २०६८ को जनगणनापछि पाण्डेय (२०७२), चन्द (२०७४), भट्ट (२०७४) ले बैतडेलीलाई भाषाका रूपमा चर्चा गरेका छन् । पाण्डेय (२०७२) का अनुसार आधारभूत शब्दको परीक्षणमा नेपालीसँग मिल्ने शब्दहरू बैतडेलीमा ३३ प्रतिशत मात्र पाइएका छन् । ब्लेयर (सन् १९९०, पृ. २४) का अनुसार आधारभूत शब्दावलीमा ६० प्रतिशतभन्दा बढी समानता भए मात्रै दुइटै भाषिक भेद मध्ये एउटालाई अर्काको भाषिक भेद भन्न मिल्छ ।

राजनैतिक रूपले बैतडेलीलाई नेपालीको भाषिका मानिदै आए पनि यसमा पुर्वेली नेपालीभन्दा केही पृथक् विशेषता रहेका छन् । बैतडेली भाषामा छ ओटै स्वर वर्णका दीर्घ रूप र नेपाली भाषाका व्यञ्जनका अतिरिक्त 'ण्' व्यञ्जन वर्ण रहेका छन् (पराजुली, २०३६; बम, २०६२; बोहरा, सन् २०१४; पाण्डेय, २०७२) । यस भाषामा रूप रचनागत तथा व्युत्पादनात्मक विशिष्ट प्रत्ययहरू रहेका छन् । यस भाषामा निर्जीव वस्तुका लागि समेत

पुलिङ्गी र स्त्रीलिङ्गी रूपको प्रयोग हुन्छ (पोखरेल, २०३१; अवस्थी, २०४५) । त्यसै गरी कर्मणि प्रयोग, अकरण व्यवस्था नेपालीको भन्दा भिन्न रहेको पाइन्छ । भाषा वैज्ञानिक रूपमा बैतडेली स्वतन्त्र भाषा हो वा नेपालीको भाषिका हो भन्ने कुरा अनुसन्धानकै विषय रहेको छ । स्तरीय भाषाका रूपमा विकसित भएका ल्याटिन, अङ्ग्रेजी, फ्रेन्च आदि विभिन्न भाषाको इतिहास हेर्दा ती पनि भाषिकाबाटै राजनैतिक तथा सांस्कृतिक आधारमा विकसित भएका पाइन्छन् (लायन्स, सन् १९६८, पृ. ३५) । यसरी भाषिका पनि समय क्रममा व्याकरण, उच्चारण र शब्द भण्डारजस्ता भाषातत्त्वमा भाषाबाट भिन्न हुँदै जाँदा भाषा हुन सक्छ । भाषिक अध्ययनमा कुनै भाषिकालाई भाषा वा भाषिका भन्दैमा आपत्ति नहुने तर्क पोखरेल (२०५८) ले व्यक्त गरेका छन् :

भाषिकालाई भाषा भनिएको देखेर कतिपय पूर्वाग्रहीहरू तर्सिएलान् तर भाषिकालाई भाषा भन्न सकिन्छ । सत्य के हो भने राष्ट्रभाषा नेपाली पनि खस कुराको पूर्वी स्तरीय भाषिका हो । अर्को तरिकाले भन्दा यो खस कुराको वरद र विकसित भाषिका हो; स्तरीय भएका नाताले एउटा भाषिकालाई भाषा (साहित्यिक भाषा, राष्ट्रभाषा, सरकारी भाषा, अखबारी भाषा इ.) भन्न मिल्दछ भने अन्य भाषिका (डोटेली, बैतडेली, अछामी इ.) लाई भाषा भन्नासाथ पाप लाग्ने कुरो तर्क सङ्गत ठहरिन्न । खस कुराका थुप्रै भाषिकामध्ये एउटा राष्ट्रभाषा हो अरु स्थानीय भाषाहरू हुन् (पोखरेल, २०५८, पृ. V) ।

यस भनाइले भाषिक अध्ययनका लागि मातृभाषा वा पहिलो भाषालाई भाषिका वा भाषा जेभन्दा पनि भाषा वैज्ञानिक दृष्टिले त्यसका संरचनामा कुनै फरक पर्दैन भन्ने देखाउँछ । किनभने भाषा भने पनि भाषिका भने पनि भाषाको व्याकरणात्मक स्वरूपको अध्ययन गर्ने हो । समाज भाषा विज्ञानले भाषा वा भाषिकालाई भन्ने आधार सम्बन्धित भाषिक समुदायलाई मानेको पाइन्छ । बैतडेली समाजले बैतडेलीलाई भाषा नै रुचाएको कुरा जनगणनाबाट पनि पुष्टि हुन्छ ।

प्राचीन नेपाली अर्थात् खस भाषाको पश्चिमी क्षेत्रको प्रवेशद्वारका रूपमा बैतडी जिल्ला रहेको पाइन्छ । बैतडेलीमा अहिले पनि प्राचीन नेपालीका विशेषताहरू रहेकाले यसको ऐतिहासिक महत्त्व रहेको देखिन्छ । आधारभूत शब्दको परीक्षणबाट बैतडेली नेपाली भाषाभन्दा भिन्न देखिएको छ (पाण्डेय, २०७२) । त्यसैले बैतडेली मातृभाषी सिकारुहरूलाई नेपाली भाषा सरह शिक्षण गर्नु उपयुक्त र प्रभावकारी हुँदैन । यस कुरालाई भाषाविद्हरूले

पनि औल्याएका छन् । नेपालीकै भाषिका ठानिने डोट्याली (बैतडेली) तथा जुम्ली भाषिकाभाषी शिक्षार्थीहरूलाई प्रारम्भिक कक्षाहरूमा दोस्रो भाषाका रूपमा नेपाली शिक्षण गर्नुपर्ने स्थिति देखिन्छ (अधिकारी, २०३९, पृ. १२) । बैतडेली र नेपाली भाषामा रहेका भाषातत्त्वको भिन्नताले बैतडेलीभाषीलाई नेपाली भाषा दोस्रो भाषाका रूपमा सिक्नु पर्ने स्थिति रहेको छ । नेपालको संविधान २०७२ को भाग ३, धारा ३१, उपधारा ५ ले प्रत्येक समुदायलाई आफ्नो मातृभाषामा शिक्षा पाउने अधिकारलाई सुनिश्चित गरेको छ । संविधानको उक्त व्यवस्थालाई कार्यान्वयन गर्नका लागि बैतडेली भाषाको वर्ण, रूप र वाक्यको व्याकरणात्मक अध्ययन गर्नुपर्ने देखिन्छ । बैतडेली भाषाको व्याकरण निर्माण, पाठ्यक्रम निर्माण, पाठ्यपुस्तक लेखन, शैक्षिक सामग्री निर्माण गर्न मार्गदर्शन गर्ने तथा बैतडेली र नेपाली भाषाका व्याकरणगत भिन्नताका कारण बैतडेली मातृभाषी सिकारुलाई नेपाली सिक्दा आइपर्ने कठिनाइका क्षेत्रको पहिचान गर्ने किसिमको वर्णनात्मक अध्ययन विगतमा नभएकाले बैतडेली भाषाको व्याकरणात्मक अध्ययन गरिएको हो ।

समस्या कथन

शोधार्थीले बैतडेली भाषा मातृभाषाका रूपमा घर परिवार तथा समुदाय समाजबाट आनौपचारिक रूपमा प्राप्त गरेर स्थानीय तहमा यसको प्रयोग गर्दै आएको छ । नेपाली भाषा चाहिँ विद्यालय तथा विश्व विद्यालयबाट औपचारिक रूपमा सिकेर विश्व विद्यालयका कक्षाहरूमा अध्यापन गर्दै आएको छ । अतः शोधार्थीले बैतडेली र नेपाली भाषाका बिचमा प्रशस्त व्याकरणात्मक भिन्नता रहेको अनुभव गरेको छ, तर यस्ता भिन्नताहरूको विस्तृत अध्ययन गरिएको पाइँदैन । यसलाई अध्ययनको रिक्तता तथा समस्याका रूपमा लिइएको छ । बैतडेली भाषामा नेपाली भाषाको भन्दा भिन्न उच्चारण, शब्द प्रयोग र वाक्य गठन भएको पाइन्छ । उनीहरूले आफ्नै किसिमका रूपायक र व्युत्पादक प्रत्यय लगाएर शब्दको रूपायन तथा व्युत्पादन गरेको पाइन्छ । तर यस्ता रूपायन र व्युत्पादन गर्ने प्रत्यय र प्रक्रियाका बारेमा विस्तृत अध्ययन भएको पाइँदैन । यसलाई अध्ययनको समस्याका रूपमा लिइएको छ । बैतडेलीभाषीले नेपाली भाषाभन्दा भिन्न संरचना र सङ्गति भएका वाक्यको प्रयोग गरेको पाइन्छ, तर बैतडेली वाक्य संरचना र सङ्गतिका बारेमा विस्तृत अध्ययन गरिएको पाइँदैन । त्यसैले बैतडेली भाषामा वाक्यको संरचना कस्तो छ र वाक्यको सङ्गति कसरी हुन्छ, भन्ने कुरा अध्ययनको समस्याका रूपमा रहेको छ ।

बैतडेली मातृभाषीले घर परिवारबाट बैतडेली भाषा स्वतः प्राप्त गर्छन् र अनौपचारिक रूपमा यसको व्यापक प्रयोग गर्ने गर्छन् तर विद्यालयमा नेपाली भाषामा मात्र पठनपाठन हुन्छ । त्यसैले विद्यालय जाँदा नेपाली भाषा सिक्नु पर्ने हुन्छ । बैतडेली मातृभाषी सिकारुलाई मातृभाषाको प्रभाव तथा भाषिक भिन्नताले नेपाली सिक्न कठिनाई भएको पाइन्छ । बैतडेली र नेपाली भाषामा कुन कुन पक्षमा के कस्ता भिन्नताहरू छन् र तिनले कहाँ कहाँ सिकाइमा कठिनाई ल्याउन सक्छन् भनेर पहिचान गरिएका पाइँदैनन् । हालसम्म बैतडेली भाषामा शिक्षा दिन थालिएको पनि पाइँदैन । यसले बैतडेली भाषीको सिकाइलाई नै प्रभावित गरेको पाइन्छ । शिक्षण सिकाइका लागि बैतडेली भाषाको वर्ण, रूप र वाक्यको आधारभूत संचनात्मक स्वरूपको अध्ययन गरिनु पर्दछ तर बैतडेली भाषाका वर्ण, रूप र वाक्यको संचनात्मक स्वरूपको अध्ययन गरिएको पाइँदैन ।

भाषाको संरचनात्मक स्वरूप पहिचान भएपछि त्यसका आधारमा पाठ्यक्रम, पाठ्य सामग्री निर्माण गरी शिक्षण गर्न सकिन्छ । भाषाको व्याकरणात्मक स्वरूप पहिचान भएपछि त्यसको अन्य भाषा तथा भाषिकासँग तुलना तथा व्यतिरेकी अध्ययन गर्न सकिन्छ । बैतडेली भाषाको व्याकरणात्मक स्वरूप स्पष्ट नहुँदा बैतडेली मातृभाषी सिकारुलाई नेपाली सिक्दा कहाँ कहाँ के कस्तो कठिनाई हुन्छ भन्ने स्पष्ट हुन सकेको छैन । त्यसैले बैतडेली मातृभाषी सिकारुको नेपाली भाषा सिकाइ प्रभावकारी हुन सकेको देखिँदैन । बैतडेली भाषाका बारेमा सामान्य केही फुटकर अध्ययन भए पनि विस्तृत र व्यवस्थित व्याकरणात्मक अध्ययन भएको पाइँदैन । त्यसैले भाषा वैज्ञानिक आधारमा बैतडेली भाषाका व्याकरणात्मक विशेषताको पहिचानलाई प्रस्तुत अध्ययनको मुख्य समस्याका रूपमा लिइएको छ । यस अनुसन्धानका मुख्य समस्याहरू निम्नानुसार रहेका छन् :

१. बैतडेली भाषामा वर्ण व्यवस्थाको स्वरूप कस्तो छ ?
२. बैतडेली भाषामा कुन कुन वर्गका शब्दको रूपायन के कसरी हुन्छ ?
३. बैतडेली भाषामा वाक्य व्यवस्थाको स्वरूप कस्तो छ ?
४. बैतडेली भाषामा शब्दको व्युत्पादन के कसरी हुन्छ ?
५. बैतडेली र नेपाली भाषाका बिचमा मुख्य व्यतिरेकी विशेषताहरू के के छन् र तिनबाट भाषा सिकाइमा सम्भाव्य कठिनाई के हुन सक्छन् ?

अध्ययनको उद्देश्य

बैतडेली भाषाको वर्णनात्मक व्याकरणको अध्ययन गर्नु यस अध्ययनको मुख्य उद्देश्य हो । यही मुख्य उद्देश्यको परिपूर्तिका सन्दर्भमा प्रस्तुत अध्ययनका निम्न उद्देश्यहरू रहेका छन् :

१. बैतडेली भाषाको वर्ण व्यवस्थाको पहिचान र वर्णन गर्नु,
२. बैतडेली भाषाको रूपायन प्रक्रियाको वर्णन र विश्लेषण गर्नु,
३. बैतडेली भाषाका वाक्य व्यवस्थाको वर्णन र विश्लेषण गर्नु,
४. बैतडेली भाषाको व्युत्पादन प्रक्रियाको पहिचान र विश्लेषण गर्नु,
५. बैतडेली भाषा र नेपाली भाषाका व्यतिरेकी व्याकरणात्मक व्यवस्थाको विश्लेषण गरी बैतडेलीभाषीलाई मानक नेपाली सिकाइका क्रममा हुने सम्भाव्य कठिनाइको पहिचान गर्नु ।

अध्ययनको औचित्य

भाषालाई मान्छेको ढुकढुकी, इतिहासको धरोहर र संस्कृतिको द्योतक मानिन्छ । भाषा मान्छेको मुख्य मौलिक पहिचानका रूपमा रहेको हुन्छ । बैतडेली भाषा बैतडीबासीको ढुकढुकी र पहिचान हो । भाषाको अध्ययन गर्नु भनेको सम्बन्धित भाषिक समुदायको धरोहरको अध्ययन गर्नु हो । हाम्रा बोलीका रूपमा रहेका यी भाषाहरूको अध्ययन जति बढी भयो उति हाम्रा सांस्कृतिक तथा भाषिक सूक्ष्मता बारे हाम्रो ज्ञान बढ्दै जाने देखिन्छ । यसरी बैतडेली भाषीको पहिचानसँग जोडिएको प्रस्तुत अध्ययनबाट बैतडेली भाषाको व्याकरणिक स्वरूप स्पष्ट हुनुका साथै नेपाली, डोट्याली, कुमाउनी आदि भाषासँग बैतडेलीको सम्बन्ध थाहा पाउन; तुलनात्मक तथा व्यतिरेकी अध्ययन गर्न मद्दत पुग्ने छ । बैतडेली भाषाको व्यवस्थित र विस्तृत अध्ययन हुन नसकेको र तीव्र बाह्य प्रभाव र दबावबाट दिनानुदिन यसका मौलिक स्वरूप लोप हुँदै गइरहेकाले समयमा नै अध्ययन विश्लेषण गर्नु औचित्यपूर्ण रहेको छ । यसको उपयोगबाट बैतडेली भाषाको पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक तथा शैक्षणिक व्याकरण निर्माण गर्न; मातृभाषामा शिक्षा दिन; शिक्षा तथा सञ्चार क्षेत्रमा नीति निर्माण गर्न; बैतडेली मातृभाषी विद्यार्थीहरूलाई दोस्रो भाषाका रूपमा नेपाली शिक्षण गर्दा प्रभावकारी उपाय अपनाउन सहयोग पुग्ने हुनाले यो अध्ययन आफैमा औचित्यपूर्ण रहेको

छ । प्रस्तुत अध्ययनबाट बैतडेली भाषाका वक्ता, बैतडेली भाषाप्रति चासो राख्ने तथा भाषाका क्षेत्रमा अनुसन्धान गर्ने अनुसन्धाताहरूलाई मद्दत पुग्ने छ । विभिन्न आन्तरिक तथा बाह्य प्रभावका कारणले लोप हुन सक्ने बैतडेली भाषाका मौलिक भाषिक सामग्रीको अध्ययन विश्लेषणबाट बैतडेली भाषाको संरक्षण र संवर्धनमा समेत मद्दत पुग्ने हुनाले यसको औचित्य र महत्त्व स्पष्ट हुन्छ ।

अध्ययनको सीमाङ्कन

राजनैतिक वा भौगोलिक सीमाना जस्तो भाषाको सीमाना हुन सक्दैन । एउटै भाषा विभिन्न राजनैतिक र भौगोलिक क्षेत्रमा विस्तार हुन सक्छ । बझाङको चीरबुङल क्षेत्रमा बोलिने भाषा परपच्छिमा (बैतडेली) सँग मिल्दो रहेको कुरा भाषाका अध्ययताहरू (पोखरेल, २०२२ ख; रेग्मी, २०२५) ले उल्लेख गरेका छन् । बैतडेली भाषा हालको बैतडी जिल्लामा मात्र सीमित नभई दार्चुला जिल्लाको मार्मा, लेकम र बझाङ जिल्लाको चिरबुङल क्षेत्रका साथै बसाइँ सराइका कारण विभिन्न क्षेत्रमा पनि बोलिन्छ तर प्रस्तुत अध्ययनमा बैतडीको पुर्चौडी क्षेत्रलाई केन्द्र मानी साविकका दशवटा गाविसलाई मात्र अध्ययन क्षेत्रमा समावेश गरिएको छ । यसमा बैतडेली भाषाको वर्ण व्यवस्था, रूपायन व्यवस्था, व्युत्पादन व्यवस्था र वाक्य व्यवस्थाको भाषा विज्ञानको संरचनात्मक दृष्टिले अध्ययन गरी नेपाली भाषासँग भिन्न व्याकरणात्मक विशेषताको विश्लेषण गरिएको छ । अतः प्रस्तुत अध्ययनमा बैतडेली भाषाको वर्ण, रूप र वाक्यको संरचना र स्वरूपको वर्णन तथा विश्लेषण गरी तिनको नेपाली भाषासँग व्यतिरेकी तुलना गरिएको छ । साथै व्यतिरेकी विशेषताका आधारमा बैतडेली मातृभाषीलाई नेपाली भाषाको सिकाइमा हुन सक्ने सम्भाव्य कठिनाइको पहिचान गरिएको छ ।

शोध प्रबन्धको रूपरेखा

प्रस्तुत शोध प्रबन्धलाई निम्न अनुसार आठ अध्यायमा विभाजन गरिएको छ :

अध्याय एक : शोध परिचय

यस अध्यायमा शोधको परिचय दिइएको छ । यस अध्यायमा अध्ययनको पृष्ठभूमि, समस्या कथन, अध्ययनको उद्देश्य, अध्ययनको औचित्य र महत्त्व, अध्ययनको सीमाङ्कन तथा शोध प्रबन्धको रूपरेखा समावेश गरिएको छ ।

अध्याय दुई : सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन

यस अध्यायमा सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकनलाई मुख्य रूपमा सैद्धान्तिक साहित्यको पुनरावलोकन र प्रयोगात्मक साहित्यको पुनरावलोकन शीर्षकमा विभाजन गरिएको छ । सैद्धान्तिक साहित्यको पुनरावलोकनलाई भाषा र भाषिक भूगोल, भाषा र भाषिका, भाषा र व्यक्तिभाषा, भाषा र भाषिका छुट्याउने आधार, भाषा र भाषा विज्ञान, आधुनिक भाषा विज्ञानका र भाषिक अध्ययनका मान्यता, भाषा विज्ञानका प्रमुख अध्ययन क्षेत्र, भाषा र व्याकरण, व्यतिरेकी विश्लेषण शीर्षकमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

अध्याय तिन : अध्ययन विधि र प्रक्रिया

यस अध्ययमा अध्ययन विधि र प्रक्रियालाई दार्शनिक दृष्टिकोण, अनुसन्धान ढाँचा, सामग्री सङ्कलनका विधि र तथ्याङ्कका स्रोतहरू, अध्ययनको जनसङ्ख्या, अध्ययनको क्षेत्र, नमुना छनोट, तथ्याङ्क सङ्कलनका साधन, सामग्री सङ्कलन प्रक्रिया, सङ्कलित सामग्रीको सत्यापन, अध्ययनका मूल्य मान्यता, सैद्धान्तिक आधार र सामग्रीको व्याख्या विश्लेषण र अध्ययनको अवधारणात्मक ढाँचा शीर्षकमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

अध्याय चार : वर्ण व्यवस्था

यस अध्यायमा बैतडेली भाषाका विभेदक स्वर तथा व्यञ्जन वर्ण, तिनको वितरण, बैतडेली वर्ण र तिनका परिवर्तित रूप, अक्षराकृति र अक्षर संरचना, वर्ण संयोग, वर्ण परिवर्तन र तिनको उच्चारण हुँदा ध्वनिमा हुने परिवर्तन, वर्ण विच्छेद र वर्ण विलयको वर्णन तथा बैतडेली र नेपाली भाषाका वर्ण व्यवस्थागत व्यतिरेकी विशेषता प्रस्तुत गरिएको छ ।

अध्याय पाँच : रूपायन व्यवस्था

यस अध्यायमा नाम, सर्वनाम, विशेषण र क्रियाका साथै बैतडेली भाषामा विकारी विभक्ति र विकारी परसर्ग लागेको अवस्थामा नाम, सर्वनाम, विशेषण र अव्यय शब्दबाट बनेका मूल र व्युत्पन्न क्रियायोगीको रूपायन वर्णन तथा बैतडेली र नेपाली भाषाका रूपायनगत व्यतिरेकी विशेषता प्रस्तुत गरिएको छ ।

अध्याय छ : वाक्य व्यवस्था

यस अध्यायमा आधारभूत वाक्य, सङ्गति, लिङ्ग, वचन, पुरुष, आदर, काल, पक्ष, भाव, वाच्य, ध्रुवीयता, प्रेरणार्थक, पदक्रम, पदावलीको संरचना, उपवाक्यका प्रकार, वाक्यका

प्रकार, वाक्य संयोजन र मिश्रण तथा बैतडेली र नेपाली भाषाका वाक्यगत व्यतिरेकी विशेषता प्रस्तुत गरिएको छ ।

अध्याय सात : व्युत्पादन व्यवस्था

यस अध्यायमा सर्ग प्रक्रिया (पूर्वसर्ग र परसर्ग), समास प्रक्रिया, द्वित्व प्रक्रियाद्वारा शब्द निर्माण, स्त्रीलिङ्गी व्युत्पन्न शब्द निर्माण, सर्वनामबाट व्युत्पन्न शब्द निर्माण, नाम धातु र शब्द निर्माण, अनुकरणात्मक शब्द निर्माण प्रक्रिया, बैतडेली भाषा र नेपाली भाषाका व्युत्पादनगत व्यतिरेकी विशेषता जस्ता शीर्षकमा व्युत्पादन प्रक्रियाको अध्ययन गरिएको छ ।

अध्याय आठ : उपसंहार

प्रस्तुत अध्यायमा यस अनुसन्धानको प्राप्ति र निष्कर्ष, व्यतिरेकी विशेषता, सम्भाव्य उपयोग, अनुसन्धानको सीमितता तथा भावी अनुसन्धानका लागि सम्भावित शोध शीर्षकहरु समावेश गरिएको छ ।

प्रस्तुत शोध प्रबन्धको अग्र भागमा आवरण, शोध निर्देशकको सिफारिस, मूल्याङ्कन समितिको स्वीकृति, शोधार्थीका प्रतिबद्धताहरु, कृतज्ञता ज्ञापन, शोध प्रबन्धको सार, संक्षेपीकृत शब्दसूची, लेख्यचिन्ह सूची, विषय सूची, तालिका सूची, आरेख सूची प्रस्तुत गरिएको छ । यस शोध प्रबन्धको पश्च भागमा सन्दर्भ ग्रन्थ सूची र अनुसन्धानमा उपयोग गरिएका तर शोध प्रबन्धको मूल भागमा राख्न नसकिएका सामग्रीहरुको थप सूचनाहरुलाई परिशिष्ट खण्डमा राखिएको छ ।

अध्याय दुई

सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन

यस अध्ययामा सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन गरिएको छ । साहित्यको पुनरावलोकनलाई सैद्धान्तिक र प्रयोगात्मक साहित्यको पुनरावलोकन तथा साहित्य पुनरावलोकनको उपादेयता शीर्षकमा विभाजन गरेर अध्ययन गरिएको छ । सैद्धान्तिक साहित्यको पुनरावलोकनलाई भाषा र भाषिक भूगोल, भाषा र भाषिका, भाषा र व्यक्तिभाषा, भाषा र भाषिका छुट्याउने आधार, भाषा र भाषा विज्ञान, आधुनिक भाषा विज्ञान र भाषिक अध्ययनका मान्यता, भाषा विज्ञानका प्रमुख अध्ययन क्षेत्र वर्ण विज्ञान, रूप विज्ञान, वाक्य विज्ञान, भाषा र व्याकरण तथा व्यतिरेकी विश्लेषण शीर्षकमा अध्ययन गरिएको छ । प्रयोगात्मक साहित्यको पुनरावलोकनलाई नेपाली भाषा र व्याकरण सम्बन्धी अध्ययन, नेपाली भाषिका सम्बन्धी अध्ययन र बैतडेली भाषासँग सम्बन्धित अध्ययन शीर्षकमा अध्ययन गरिएको छ ।

सैद्धान्तिक साहित्यको पुनरावलोकन

भाषिक अध्ययनको सैद्धान्तिक आधार भाषा विज्ञानबाट प्राप्त हुन्छ । भाषा विज्ञानले भाषाको अध्ययनका लागि विभिन्न सिद्धान्त, पद्धति र प्रक्रियाको विकास गरेको छ । त्यसकै आधारमा संसारका विभिन्न भाषाहरूको अध्ययन भएको पाइन्छ । यहाँ सैद्धान्तिक साहित्यको पुनरावलोकनलाई भाषा र भाषिक भूगोल, भाषा र भाषिका, भाषा र व्यक्तिभाषा, भाषा र भाषिका छुट्याउने आधारहरू, भाषा र भाषा विज्ञान, आधुनिक भाषा विज्ञान र भाषा सम्बन्धी मुख्य मान्यता, भाषा विज्ञानको अध्ययन क्षेत्र, भाषा र व्याकरण, व्यतिरेकी विश्लेषण शीर्षक अन्तर्गत अध्ययन गरिएको छ ।

भाषा र भाषिक भूगोल

भाषा र भूगोलका विचमा घनिष्ठ सम्बन्ध रहेको हुन्छ । बन्धु (२०५३, पृ. ३०) का अनुसार भौगोलिक प्रसारका दृष्टिले भाषाका अनेक भाषिका र उपभाषिका हुन सक्छन् । भाषाको यस्ता क्षेत्रीय विस्तारको अध्ययन भाषिक भूगोलमा हुने हुनाले यसलाई क्षेत्रीय भाषिका विज्ञान पनि भनिन्छ । भौगोलिक दृष्टिले पनि भाषाको समकालिक र कालक्रमिक दुबै किसिमले अध्ययन गर्न सकिने विचार बन्धुले उल्लेख गरेका छन् । यादव र रेग्मी (२०५८, पृ. ४२) का अनुसार भू-बनोटको प्रत्यक्ष प्रभाव भाषामा पर्दछ । भाषाका वक्ताको

भौगोलिक वितरण अनुसार भाषामा भेदहरू देखा पर्दछन् । यस्ता भाषिक भेदहरूको अध्ययन गर्ने भाषा विज्ञानको शाखा भाषिक भूगोल वा भाषिका विज्ञान हो । विनफोर्ड (सन् २००३) का अनुसार विभिन्न भौगोलिक क्षेत्रमा देखा परेका एउटै भाषाका विभिन्न भाषिक भेदहरूको विशेषता तथा कुनै दुई स्थानीय भाषिकाको स्वरूप र विकासलाई आधार बनाएर गरिने अध्ययनलाई भाषिका विज्ञानले समेट्छ । भाषिका विज्ञानका अध्ययताहरूले भाषिका अध्ययनका क्रममा ध्वनि, वर्ण, रूप, वाक्य, अर्थ आदि विभिन्न पक्षलाई आधार बनाएको पाइन्छ । भाषिकाका सामग्रीको अध्ययन विश्लेषणबाट प्राप्त परिणामलाई नक्साहरूमा समभाषा रेखा वा विन्दुद्वारा कुनै भाषा क्षेत्रका खास भाषिक विशेषतालाई अरुबाट छुट्याएर देखाउन सकिन्छ (बन्धु, २०५३, पृ. ३०) । स्थान विशेषका भाषिक विशेषताहरूको अध्ययन गर्न भाषिक भूगोलले मद्दत गर्दछ । यादव र रेग्मी (२०५८, पृ. २२) का अनुसार भाषिका विज्ञानले खास भाषाका वक्ताको भौगोलिक वितरण अनुसार भाषामा देखिने भिन्नताको अध्ययन गर्दछ । उनीहरूका अनुसार भाषिका विज्ञानले सुरुमा क्षेत्रीय स्तरमा देखिने ध्वनि परिवर्तन, पछि शब्दतात्त्विक परिवर्तन गर्दै अहिले भाषाका सबै तहमा देखिने भिन्नताहरूको अध्ययन गर्न थालेको छ । भाषा विज्ञानले वर्णनात्मक, तुलनात्मक र ऐतिहासिक पद्धतिका आधारमा जसरी भाषाका ध्वनितत्त्व, रूपतत्त्व, वाक्यतत्त्व र अर्थतत्त्वको अध्ययन गर्दछ; भाषिका विज्ञान वा भाषिक भूगोलले पनि यी सबै पद्धतिका आधारमा कुनै भाषिकाका ध्वनितत्त्व, रूपतत्त्व, वाक्यतत्त्व र अर्थतत्त्वको अध्ययन गर्दछ (निरौला, २०७२, पृ. ९९) । यसरी भाषिका विज्ञानका आधारमा भाषिका तथा स्थानीय भाषाका वर्ण तथा व्याकरणको वितरणको अध्ययन गर्न सकिन्छ ।

भाषा र भाषिका

भाषा मानवीय विचार विनिमयको सर्वोत्कृष्ट साधन हो । स्पर्श तथा दृश्य संकेतबाट पनि केही मात्रामा सञ्चार गर्न सकिन्छ तर त्यस्तो सञ्चार सीमित हुन्छ । मानवीय उच्चारण अवयवबाट उच्चारित सार्थक वाक् प्रतीकद्वारा गरिने सञ्चार सरल, सहज र असीमित हुन्छ । यस्तो भाषिक सञ्चार मानवले मात्र गर्न सक्ने भएकाले भाषालाई मानवीय वस्तु भनिन्छ । मानव भाषामा असीमित उत्पादनशीलता, यादृच्छिकता, परिवर्तनीयता तथा संरचनात्मक द्वयात्मकता जस्ता विशेषता हुन्छन् । भाषा आफैमा व्यवस्थित हुन्छ । भाषाका वर्ण, व्याकरण, शब्द र अर्थका तहमा बेग्लाबेग्लै व्यवस्था हुन्छन् । त्यसैले भाषालाई व्यवस्थाहरूको व्यवस्था पनि भनिन्छ । समग्रमा भन्दा भाषा मानवीय

उच्चारण अवयवबाट उच्चरित सार्थक वाक् प्रतीकहरुको त्यो यादृच्छिक व्यवस्था हो जसका सहायताले समाजका व्यक्ति एकआपसमा सञ्चार गर्छन् । ब्लुमफिल्ड (सन् १९३३) का अनुसार भाषाको हाम्रो जीवनमा महत्त्वपूर्ण स्थान छ । भाषाले नै मानिसलाई अन्य जीवबाट भिन्न बनाउँछ । तर भाषासँग अत्याधिक सुपरीचित भएका कारणले धेरैजसो मान्छेले भाषामा ध्यान दिँदैनन् । मानव विकासका क्रममा मान्छेले आफ्ना इच्छा, आवश्यकता परिपूर्ति गर्ने सन्दर्भमा भाषाको विकास गरेको पाइन्छ । शर्मा र शर्मा (सन् २०१३, पृ. २७-३१) का अनुसार भाषाको विकासक्रममा सर्वप्रथम आङ्गिक भाषा त्यसपछि वाचिक भाषा अनि लिखित भाषा र अन्त्यमा यान्त्रिक भाषाको विकास भएको हो । आधुनिक भाषा विज्ञानले मानवीय उच्चारण अवयवबाट उच्चरित वाक् प्रतीकहरुको संरचनात्मक व्यवस्थाको अध्ययन गर्दछ ।

भाषाको प्रयोग समाजमा हुन्छ । भाषा प्रयोग गर्ने समाज विभिन्न क्षेत्र, वर्ग, जातजाति, लिङ्ग, धर्म आदिका आधारमा भिन्न भिन्न हुन्छ । फलस्वरूप एउटै भाषाको प्रयोगमा विभिन्न क्षेत्रीय तथा सामाजिक भेदहरु देखा पर्दछन् । भाषाका यस्ता भेदहरुलाई भाषिका भनिन्छ । बन्धु (२०२८, पृ. २), पोखरेल (२०४३, पृ. ४२-७५), गौतम (२०४९, पृ. १११) ले भाषाको भौगोलिक भेदलाई मात्र भाषिका मानेका छन् । शर्मा र बराल (२०५२, पृ. ३६-५१) ले भाषाको क्षेत्रीय र सामाजिक भेदलाई भाषिका मानेका छन् । उनीहरुका अनुसार कुनै पनि भाषा सबै ठाँउमा र सबै परिस्थितिमा एकैनासले प्रयुक्त हुँदैन । भौगोलिक दुरी वा सम्पर्कको अभाव, समयको लामो अन्तराल, विभिन्न भाषिक समुदायसँगको सम्पर्क तथा सामाजिक भेद आदिका कारण एउटै भाषाका विभिन्न भेद उत्पन्न हुन्छन् । यादव र रेग्मी (२०५८, पृ. २०-२४) ले भाषाका कालक्रमिक र समकालिक भेदको उल्लेख गर्दै समकालिक भेदलाई भाषिका र प्रयुक्ति गरी दुई वर्गमा विभाजन गरेर भाषिका अन्तर्गत भौगोलिक र सामाजिक भाषिकाको चर्चा गरेका छन् र प्रयुक्ति अन्तर्गत प्रयोजनपरक भेदको चर्चा गरेका छन् । अधिकारी (२०६५, पृ. २०-२६) ले भाषामा विभिन्नता देखिनु भाषाको विशिष्टता भएको उल्लेख गर्दै भाषामा धेरै विविधता हुने र तिनलाई दुईचार आधारबाट मात्र पहिल्याउन खोज्नु अपर्याप्त हुने भन्दै यस्तो विविधता व्यक्तिभाषासम्म पुग्ने बताएका छन् । उनले एउटा भाषाभित्रका विविधता वा भेदलाई कालिक भेद, क्षेत्रीय भेद, सामाजिक भेद, विषयगत भेद, प्रसङ्गगत भेद र माध्यमगत भेद उल्लेख गरेका छन् । दाहाल (२०६२, पृ. २२) का अनुसार शब्द एवम् व्याकरणका तहमा

फरक देखिए पनि क्षेत्रीय भाषिका फरक भाषा नभई एउटै भाषाको भिन्न स्वरूप हो । अधिकारी (२०६५, पृ. २१-२२) ले एउटै भाषा बोल्ने वक्ताहरूमा बसोबासको भौगोलिक विभिन्नता, क्षेत्रीय दुरी, भौगोलिक विकटता तथा बसाँइ सराइ आदिले एउटै भाषाभाषीविच सम्पर्कको कमी भई स्थानीय/क्षेत्रीय भेदको विकास हुने बताएका छन् । उनले एकभन्दा बढी भाषिकाका विचमा भाषिक निरन्तरता रहने कुरा औल्याउदै बैतडीबाट पसेको नेपाली भाषीलाई अछाम, सुर्खेत, प्युठान, पाल्पा, काठमाडौं, धनकुटा, इलाम हुँदै दार्जिलिङ, भुटानसम्म पुग्दा कुन भाषिका सकिएर कहाँबाट कुन भाषिका सुरु भयो भन्ने कुरा खुट्याउन कठिन हुने उल्लेख गरेका छन् । भाषामा भाषिकाहरू विभिन्न भए पनि क्षेत्रीय भाषिका र सामाजिक भाषिका मुख्य रूपमा रहेका पाइन्छन् ।

भाषा र भाषिकाका विचमा घनिष्ठ सम्बन्ध हुन्छ । कुनै पनि भाषामा समयको अन्तराल, भौगोलिक दुरी, सामाजिक तथा साँस्कृतिक विविधता आदि कारणले विभिन्न भाषिकाहरूको जन्म हुन्छ । भाषिकाहरूमा भाषिक भिन्नता बढ्दै जाँदा कालान्तरमा ती छुट्टै भाषाका रूपमा विकसित हुँदै जान्छन् । यसरी जीवित भाषाबाट भाषिका र भाषिकाबाट भाषा बन्ने प्रक्रिया चलि रहन्छ ।

भाषा र व्यक्तिभाषा

भाषाको फैलावटका दृष्टिले व्यक्तिभाषा सबैभन्दा सानो एकाइ हो भने भाषा सबैभन्दा ठुलो एकाइ हो । बन्धु (२०५३, पृ. १०) का अनुसार एउटै भाषिक समाजमा एउटा मान्छेको भाषा र अर्को मान्छेको भाषामा उच्चारण, व्याकरण र शब्द भण्डारमा भिन्नता हुन्छ । यस प्रकारको व्यक्ति विशेषको भाषिक रूपलाई व्यक्तिभाषा भनिन्छ । उनले भाषा र भाषिकालाई भौगोलिक एवम् सामाजिक स्तरमा रहेका भाषाका दुई रूप र व्यक्तिभाषालाई व्यक्तिको आफ्नो विशेष रूप मानेका छन् । यसरी दुई वा दुईभन्दा बढी व्यक्तिभाषाको समूह नै भाषिका अनि दुई वा दुईभन्दा बढी भाषिकाको समूह नै भाषा हो । यादव र रेग्मी (२०५८, पृ. ३०) ले व्यक्ति विशेषको भाषाको व्यवस्थालाई व्यक्तिभाषा भन्दै यसका भाषिक र भाषिकेतर दुई मुख्य पक्षको चर्चा गरेका छन् । उनीहरूका अनुसार भाषिक पक्षभित्र विशेष शब्द चयन, उच्चारणको चयन, व्याख्याको चयन, स्वर, गुण, सुर, लय आदि वर्णनात्मक अभिलक्षणको चयन पर्दछन् र भाषिकेतर पक्षभित्र उक्त व्यक्तिसँग सम्बन्धित सामाजिक भौगोलिक विशेषताहरू पर्दछन् । यस्ता पक्षहरूले हरेक व्यक्तिको भाषालाई अर्काको भन्दा केही भिन्न बनाएका हुन्छन् । हकेट (सन् १९५८, पृ. ३२१) ले वर्णनात्मक

भाषा विज्ञानको परिचय दिने क्रममा बोली, भाषिका र भाषाको चर्चा गरेका छन् । उनका अनुसार एउटा व्यक्ति र अर्को व्यक्ति बिचको बोलीको भिन्नता तथा एउटा समूह तथा अर्को समूह बिचको बोलीको भिन्नतालाई वर्णनात्मक भाषिका विज्ञानले अध्ययन गर्दछ । व्यक्तिबोली भाषिका विकासको प्रस्थान बिन्दु हो । व्यक्तिबोलीले समूहको रूप ग्रहण गरेपछि त्यसको आकार बढ्दै जान्छ र ठुलो समूह निर्माण हुन्छ । त्यस प्रकारको बोलीको प्रवृत्ति उस्तै उस्तै लाग्न थाल्छ । भाषिक अध्येताले कुनै व्यक्तिको व्यक्तिगत भाषिक प्रवृत्तिलाई पन्छाउँदै समूहको भाषिक प्रवृत्तिका आधारमा तथ्य सङ्कलन गरी भाषिका अध्ययन गर्नु पर्दछ । उनले भाषाभिन्न धेरै भेद भए जस्तै भाषिकाभिन्न पनि धेरै भेद हुन सक्ने विचार व्यक्त गरेका छन् ।

भाषा र भाषिका छुट्याउने आधार

कुनै एउटै आधारबाट मात्र भाषा र भाषिकालाई छुट्याउन सकिँदैन । बन्धु (२०५३, पृ. ८) ले भाषिक समुदाय भनेको मानिसहरुको त्यो समुदाय हो जहाँ एउटै किसिमका वाक् प्रतीकको प्रयोग हुन्छ र एउटै भाषाको माध्यमले काम चलाइन्छ भन्दै भाषिक समाजका सदस्यहरुको सम्पर्क कम हुँदै गयो भने त्यस भाषाका क्षेत्रीय भेदहरु बढ्दै जान्छन् भनेका छन् । गौतम (२०४९, पृ.११३) ले भाषिकागत सम्बन्ध निर्धारणका आधारमा पारस्परिक बोधगम्यता, साँस्कृतिक तथा राष्ट्रिय सन्दर्भ र राजनीतिक सीमा गरी तिन आधार उल्लेख गरेका छन् । अधिकारी (२०६५, पृ. ६-८) ले खास भाषा बोल्ने व्यक्तिको समूहलाई भाषिक समुदाय मानी एउटा भाषिक समुदायबाट अर्को भाषिक समुदाय छुट्याउने प्रमुख आधार बोधगम्यतालाई मानेका छन् भने सामाजिक तथा साँस्कृतिक र राजनैतिक आधारलाई अन्य आधार मानेका छन् । दाहाल (२०६१, पृ. ३३) ले पारस्परिक बोधगम्यता, भाषिक निरन्तरता र भाषा वैज्ञानिक आधारलाई भाषिका निर्धारणका आधार मानेका छन् । भाषा तथा भाषिकाको निर्धारण एउटा दुइटा आधारबाट मात्र गर्न गाह्रो छ । विभिन्न विद्वानहरुका भनाइका आधारमा यस्ता मुख्य आधार निम्न देखिन्छन् :

- (१) **बोधगम्यताको आधार :** भाषिक समुदाय अर्थात् भाषा र भाषिका छुट्याउने प्रमुख आधार बोधगम्यतालाई मानिन्छ । कुनै भाषाको वक्ताले उही भाषाका एकभन्दा बढी भाषिका बोल्छ र अरु भाषिकाका वक्ताले बोलेको राम्ररी बुझ्छ भने त्यस्तो अवस्थालाई बोधगम्यता भनिन्छ (हकेट, सन् १९५८, पृ. ३२३) । गौतम (२०४९, पृ. ११३) का अनुसार कुनै दुई ठाँउमा बोलिने भाषिकाका वक्ताहरु परस्परमा कुराकानी

गर्दा एक-अर्काले बोलेको कुरा राम्ररी बुझ्न सक्ने स्थिति भयो भने तिनले बोलेका भाषिका एउटै भाषाका भाषिका मानिन्छन् । बोधगम्यताको स्थिति रहन छाडेपछि ती दुई क्षेत्रका भाषिक रूपलाई भाषिका नमानेर स्वतन्त्र भाषा मान्नु पर्दछ । कुनै अन्तरक्रिया वा सम्प्रेषणात्मक गतिविधिमा प्रयुक्त भाषा एक-अर्काका लागि बोधगम्य (बुझिने) भएमा त्यसमा संलग्न व्यक्तिहरूलाई एउटै भाषिक समुदायका सदस्य मान्न सकिन्छ र उक्त स्थिति नआएमा अलग्गै भाषिक समुदाय मान्नु पर्ने स्थिति आइपुग्छ (अधिकारी, २०६५, पृ. ६) । एउटै भाषाका भिन्नाभिन्नै क्षेत्रका वक्ताहरू परस्परमा कुराकानी गर्दा एउटाले बोलेको अर्कोले राम्ररी बुझ्न सक्छ र जवाफ समेत फर्काउन सक्छ भने त्यस्तो स्थितिलाई पारस्परिक बोधगम्यता भनिन्छ । यस्तो बोधगम्यता रहेको अवस्थामा ती भिन्ना भिन्नै क्षेत्रको बोलीलाई एउटै भाषाका भाषिका मानिन्छ र बोधगम्यताको अवस्था रहन छाडेपछि ती भाषिक भेद भाषिकाबाट भाषातिर उन्मुख हुने सैद्धान्तिक मान्यता रहेको पाइन्छ । तर कतिसम्म बोधगम्यता भए भाषा र भाषिका मान्ने भन्ने कुरामा एकमत पाइँदैन । भाटिया (सन् १९७३, पृ. ९) ले ५० प्रतिशतभन्दा बढी बोधगम्यता भएमा एकै भाषाको सीमामा बोलीहरूलाई समाहित गर्न सकिन्छ तर पारस्परिक बोधगम्यताको सिद्धान्तलाई कठोरतापूर्वक लागु गरिनु हुँदैन भनेका छन् । ब्लेयर (सन् १०९०, पृ. २४) ले आधारभूत शब्दावलीमा ६० प्रतिशत समानता नाघ्यो भने मात्रै दुइटा भाषिक भेद मध्ये एउटालाई अर्काको भाषिका भन्न मिल्छ; त्योभन्दा कम समानता भए ती दुबैलाई फरक फरक भाषा मान्नु पर्ने धारणा राखेका छन् । अधिकारी (२०६५, पृ. ६-७) का अनुसार संसारमा कतै एक आपसमा बुझिने भाषाका प्रयोक्ताहरू आफूलाई भिन्नाभिन्नै भाषिक समुदायका सदस्य मान्दछन भने कतै चाहिँ एक आपसमा नबुझिने भाषाका प्रयोक्ताहरूले पनि आफूलाई एउटै भाषिक समुदायका सदस्य मान्ने गरेको भेटिन्छ । यस कुरामा भाषाका प्रयोक्ताहरू बिच एकत्व र पृथकत्वको भावना नै प्रमुख आधार बनेको उनको धारणा छ ।

- (२) **सामाजिक र सांस्कृतिक आधार** : भाषाका वक्ताहरूको ऐतिहासिक, सामाजिक, सांस्कृतिक समानता वा भिन्नताले पनि भाषा र भाषिका निर्धारणमा प्रभाव पार्दछ । भाषाका प्रयोक्ताहरू बिच सामाजिक साँस्कृतिक समानता छ भने एकत्वको भावना पैदा भई परस्पर कम बुझिने भाषा पनि एउटै भाषाका भाषिका मानिन्छन् र

भिन्नता छ भने पृथकत्वको भावना पैदा भई परस्पर बुझिने भाषिका पनि भिन्नै भाषा मानिएका पाइन्छन् । विशुद्ध भाषा वैज्ञानिक आधारमा हिन्दी र उर्दू दुइटा भाषा नभएर एउटै भाषा अन्तर्गत पर्दछन् तर धर्म, लिपि आदिको भिन्नताले यिनलाई अलग अलग भाषिक समुदायले बोल्ने भाषा मानिन्छ (अधिकारी, २०६५, पृ. ७) । यसरी सम्बन्धित भाषिक समुदायको भावनाले भाषा र भाषिका निर्धारणमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको पाइन्छ ।

(३) **राजनैतिक आधार :** राजनैतिक आधारमा पनि भाषा र भाषिकाको निर्धारणमा प्रभाव पर्दछ । एउटै राजनैतिक सीमाभित्र परस्पर कम बुझिने भाषाहरु पनि एउटै भाषाका भाषिका मानिएका पाइन्छन् भने फरक सीमाभित्र परस्पर बोधगम्य रहेका भाषाहरु भिन्ना भिन्नै भाषा मानिन्छन् । अधिकारी (२०६५, पृ. ७) ले नर्वेली र स्विडेनी भाषाका बिच बोधगम्यता विच्छेदित नभए पनि यी राजनैतिक रूपले भिन्न भाषा मानिएको उल्लेख गरेका छन् । गौतम (२०४९, पृ.११४) ले राजनैतिक सीमाका कारणले भारतको कुमाउनी र नेपालको बैतडेली भाषिका परस्पर बोधगम्य हुँदाहुँदै पनि दुइटा भिन्न भाषासँग सम्बद्ध भएको र बैतडेली र पुर्वेली नेपाली एक-अर्कालाई बुझ्न गाह्रो भए पनि एउटै भाषाका दुई भाषिका मानिएको उल्लेख गरेका छन् । अतः राजनैतिक रूपले नै बैतडेलीलाई नेपाली भाषाको भाषिका मानिएको पाइन्छ ।

(४) **भाषिक निरन्तरताको आधार :** भाषिक निरन्तरता भनेको भिन्न भिन्न भाषिकाका बिचमा बोधगम्यता विच्छेदित नहुने स्थिति हो । यस आधारमा पनि भाषा र भाषिका निर्धारण गर्न मद्दत पुग्छ । ब्लेयर (सन् १९९७, पृ. २२) ले भाषिक निरन्तरतालाई भौगोलिक, सामाजिक र ऐतिहासिक गरी तिन प्रकारको उल्लेख गरेका छन् । उनका अनुसार भौगोलिक भाषिक निरन्तरताले एउटा भौगोलिक क्षेत्रका वक्ता र अर्को भौगोलिक क्षेत्रका वक्ताका बिच भाषिक सम्बन्ध रहेको प्रस्ट पार्छ । सामाजिक भाषिक निरन्तरता बिहेबारी, बसाइँ सराइ, मातृभाषामै शिक्षाको सुविधा आदि सामाजिक सञ्जालका रूपमा देखिन्छ । ऐतिहासिक भाषिक निरन्तरताले पुस्तान्तरणमा रहेको भाषिक निरन्तरतालाई देखाउँछ । अधिकारी (२०६५, पृ. २२) ले बैतडीबाट पसेको नेपाली भाषीलाई अछाम, सुर्खेत, प्युठान, पाल्पा, काठमाडौँ, धनकुटा, इलाम हुँदै दार्जिलिङ, भुटानसम्म पुग्दा कुन भाषिका

सकिएर कहाँबाट कुन भाषिका सुरु भयो भन्ने कुरा खुट्याउन कठिन हुने उल्लेख गरेका छन् । उनले यस्तो स्थिति समपारिवारिक वा समप्ररूपका भाषाभाषीहरूका बिच खास भौगोलिक क्षेत्रमा समेत पाइने उल्लेख गरेका छन् ।

भाषा र भाषा विज्ञान

भाषाको विशिष्ट ज्ञानलाई भाषा विज्ञान भनिन्छ । भाषा विज्ञान त्यो विज्ञान हो, जसमा भाषाका सम्पूर्ण पक्षको विवेचनात्मक अध्ययन गरिन्छ (द्विवेदी, सन् १९६८, पृ. ६) । भाषाको अध्ययन गर्ने आधार भाषा विज्ञानबाट प्राप्त हुन्छ । यसको क्षेत्र व्यापक हुन्छ । यसले भाषाका सबै पक्षको क्रमबद्ध र व्यवस्थित ढङ्गले अध्ययन गर्दछ । भाषा विज्ञानले संसारका सबै भाषाको अध्ययन र विश्लेषण वैज्ञानिक ढङ्गले गर्ने गर्दछ । भाषा विज्ञानको सिधा अर्थ भाषाको विज्ञान भन्ने हुन्छ, विज्ञानको अर्थ विशिष्ट ज्ञान भन्ने हुन्छ । यस प्रकार भाषाको विशिष्ट ज्ञानलाई भाषा विज्ञान भनिन्छ (शर्मा, सन् २०१३, पृ. १६८) । त्यसैले भाषाको वैज्ञानिक अध्ययनलाई भाषा विज्ञान भनिन्छ । ब्लुमफिल्ड (सन् १९३३) का अनुसार भाषा विज्ञानलाई विज्ञानको त्यस्तो शाखाको रूपमा लिइन्छ जसमा भाषासँग सम्बद्ध सम्पूर्ण तथ्यहरूको खोजी गरी वस्तुगत विश्लेषण गरिएको हुन्छ । यसमा भाषाको अध्ययनलाई वैज्ञानिक र वस्तुगत बनाउनका लागि विभिन्न विधि, पद्धतिहरूबाट तथ्यपूर्ण सामग्री सङ्कलन गरी वस्तुगत ढङ्गले विश्लेषण गरिन्छ । एच.ए. गिल्सन (सन् १९५५) का अनुसार स्पष्ट, सुनिश्चित एवम् तार्किक पद्धतिका आधारमा भाषाका आन्तरिक संरचनाको अध्ययन गर्ने विधा भाषा विज्ञान हो । यसरी भाषा विज्ञानले भाषाका ध्वनि, वर्ण, रूप, शब्द, वाक्य, अर्थ आदि सबै पक्षको व्यवस्थित र वैज्ञानिक ढङ्गले अध्ययन गर्ने आधार प्रदान गर्दछ ।

बन्धु (२०७३) का अनुसार भाषा विज्ञानको प्रमुख अध्ययन क्षेत्रहरूमा वर्ण विज्ञान, रूप विज्ञान, रूपसन्धि विज्ञान, वाक्य विज्ञान र अर्थ विज्ञान आउँछन् (पृ. १६) । न्यौपाने र अन्य (२०७३, पृ. ११-१२) का अनुसार संरचनावादी भाषाशास्त्रीहरूले वर्ण र व्याकरणलाई भाषा विज्ञानको केन्द्रीय क्षेत्र र ध्वनि र अर्थलाई परिधीय क्षेत्र मानेका छन् । यसरी भाषा विज्ञानमा मुख्य रूपमा वर्ण, व्याकरण, ध्वनि र अर्थको अध्ययन गरिन्छ भने गौण रूपमा भाषाको उत्पत्ति, कोश विज्ञान, शैली विज्ञान, सामाजिक भाषा विज्ञान, मनोभाषा विज्ञान, भाषिक पुनःनिर्माण आदिको अध्ययन गरिन्छ । अतः कुनै पनि भाषाको वैज्ञानिक र व्यवस्थित रूपले अध्ययन विश्लेषण गर्ने सैद्धान्तिक आधार भाषा विज्ञानबाट प्राप्त गर्न सकिन्छ ।

आधुनिक भाषा विज्ञान र भाषिक अध्ययनका मान्यता

आधुनिक भाषा विज्ञानको थालनी बिसौ शताब्दीबाट भएको मानिन्छ । स्वीस विद्वान फर्डिनाण्ड डी सस्युरका व्याख्यानलाई उनका शिष्यहरूले सङ्कलन गरी सन् १९१५ मा भाषा विज्ञानको पाठ्यपुस्तक (Course Linguistique Generale) भन्ने पाठ्यपुस्तक प्रकाशित गरे । यसै पाठ्यपुस्तकलाई आधुनिक भाषा विज्ञानको पहिलो पुस्तक मानिन्छ भने सस्युरलाई आधुनिक भाषा विज्ञानका पिता भनिन्छ (यादव र रेग्मी, २०५८, पृ. २४) । आधुनिक भाषा विज्ञानको प्रारम्भ हुनुपूर्व भाषा र व्याकरणको अध्ययन बढी नियममुखी र शास्त्रमुखी रहेको पाइन्छ । भाषिक अध्ययनलाई शास्त्रीय नियमको जालोबाट हटाई यसको वास्तविक स्वरूपको वर्णनात्मक अध्ययनका लागि आधुनिक भाषा विज्ञानको प्रारम्भ भएको देखिन्छ । त्यसपछि आधुनिक भाषा विज्ञानका क्षेत्रमा अनेक सम्प्रदाय र सिद्धान्तहरू प्रतिपादन भएका पाइन्छन् । ती सबैमा कुनै न कुनै रूपमा सस्युरको प्रभाव परेको पाइन्छ । सस्युरलाई संरचनावादका प्रवर्तक पनि मानिन्छ । आधुनिक भाषा विज्ञानको प्रारम्भ भएपछि बिसौ शताब्दीको सुरुतिर युरोप र अमेरिकामा भाषा वैज्ञानिक अध्ययनका क्षेत्रमा देखा परेका प्रवृत्तिलाई संरचनावाद भनिन्छ (बन्धु, २०७३, पृ. १९५) । संरचनावादको विकासपछि भाषा विज्ञान भाषाको वर्णनात्मक अध्ययन र भाषिक संरचनाको विश्लेषणतर्फ अग्रसर भएको पाइन्छ । व्याकरणको संरचनावादी शोधविधिका प्रवर्तक लियोनाद ब्लुमफिल्ड (सन् १९३३), पाइक (सन् १९४७), नाइडा (सन् १९४९), स्वाडेस (सन् १९५५) र हकेट (सन् १९५४) जस्ता उनका सहयोगीहरू हुन् (पोखरेल, २०६४, पृ. १०९) । यसमा व्याकरणको संरचनावादी शोधविधिको प्रारम्भ ब्लुमफिल्डले गरे पनि त्यसको विकास र विस्तारमा पाइक, हकेट र नाइडाको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको पाइन्छ । आधुनिक भाषा विज्ञानका केही यस्ता प्रमुख मान्यताहरू छन् जसले परम्परागत भाषा र व्याकरणका अध्ययनबाट यसलाई भिन्न तुल्याएका छन् । यी मान्यताहरूले भाषिक अध्ययनमा मार्गदर्शकको काम गर्दछन् । यस्ता प्रमुख मान्यताहरू यस प्रकार छन् :

(क) **कथ्य भाषा प्राथमिक रूप मानिन्छ** : परम्परागत व्याकरणमा लेख्य भाषालाई शिष्ट र स्तरीय मानिन्थ्यो भने कथ्य भाषालाई अशिष्ट र अशुद्ध मानिन्थ्यो । त्यसैले परम्परागत व्याकरणमा लेख्य भाषालाई महत्त्व दिएको पाइन्छ । यसका विपरीत आधुनिक भाषा विज्ञानको कथ्य भाषालाई मौलिक, नैसर्गिक मानेर बढी महत्त्व दिन्छ, भने लेख्य भाषालाई कृतिम मानेर कम महत्त्व दिन्छ । भाषिक अध्ययनमा

कथ्य भाषालाई प्राथमिक मान्नुका पछाडि सबै जीवित भाषाको लेख्य रूप नहुनु, सबै व्यक्तिले लेखपढ गर्न जान्ने नहुनु, लेख्य रूपको विकास कथ्य रूपको तुलनामा धेरै पछि हुनु आदि कारणहरु रहेको पाइन्छ ।

- (ख) **सबै भाषा समान हुन्छन्** : आधुनिक भाषा विज्ञानको दृष्टिमा सबै भाषा तथा तिनका भाषिका समान रहेका हुन्छन् । परम्परागत व्याकरणले भाषामा शुद्ध, अशुद्ध, स्तरीय, उच्च, निम्न आदि भेदहरु वर्गीकरण गरेको पाइन्छ । त्यसैले भाषिकालाई हेर्ने दृष्टिले हेरेको पाइन्छ । तर आधुनिक भाषा विज्ञानका दृष्टिमा कुनै भाषा, व्याकरण उच्च र कुनै तुच्छ भन्ने हुँदैन । सबै भाषा र व्याकरणको समान अस्तित्व रहेको हुन्छ । त्यसैले सबै भाषाको उत्तिकै महत्त्वका साथ अध्ययन विश्लेषण गर्न सकिन्छ ।
- (ग) **सबै भाषाको व्याकरण हुन्छ** : भाषाभित्र अन्तर्निहित व्यवस्थालाई व्याकरण भनिन्छ । हरेक भाषामा ध्वनि, वर्ण, रूप, वाक्य, अर्थ सम्बन्धी आफ्नै मौलिक व्यवस्था रहेको हुन्छ । त्यसैले लिखित व्याकरण नभए पनि हरेक भाषाको आफ्नो विशेषता र संरचना अन्तर्निहित हुन्छ । कथ्य भाषाको स्वरूप र संरचनाका आधारमा व्याकरणको अध्ययन गर्न सकिन्छ ।
- (घ) **भाषा विज्ञान वर्णनात्मक हुन्छ** : आधुनिक भाषा विज्ञानले भाषा यस्तो हुनुपर्छ, उस्तो हुनुपर्छ भनेर निर्देशन गर्दैन । भाषाको स्वरूप जे जस्तो छ त्यसको वर्णन मात्र गर्छ र भाषाको स्थितिलाई छर्लङ्ग्याई दिन्छ । मातृभाषी वक्ताहरुको प्रयोग व्यवहारमा रहेको कथ्य भाषाको अध्ययनबाट भाषाको स्वरूप र संरचनाको वर्णन गर्दछ ।
- (ङ) **भाषामा परिवर्तन सहज प्रक्रिया हो** : भाषाको प्रयोग समाज सापेक्ष हुन्छ । समाज गतिशील हुने भएकाले भाषामा पनि स्वभाविक परिवर्तन भइरहन्छ । ज्ञान, विज्ञानका क्षेत्रमा नयाँ नयाँ क्षितिजहरु उभ्रँदै जान्छन् । मानिसको जीवन पद्धति लवाइ, खवाइ, वस्तुभाव घटना आदिमा परिवर्तन हुँदै जान्छ, फलस्वरूप भाषामा पनि त्यसै अनुरूप परिवर्तन हुँदै जान्छ । यस्तो परिवर्तन मूलतः शब्द भण्डार र व्याकरणमा देखिन्छ । त्यसैले भाषामा देखिने परिवर्तनलाई स्वभाविक रूपमा ग्रहण गरेर भाषाको अध्ययन गर्नु पर्दछ ।

भाषा विज्ञानको प्रमुख अध्ययन क्षेत्र

भाषा विज्ञानमा भाषा सम्बन्धी विभिन्न विषयको अध्ययन गरिन्छ । भाषाका आन्तरिक रचनामा भाषाका वर्ण, व्याकरण र शब्द भण्डार आउँछन् भने भाषा विज्ञानको प्रमुख अध्ययन क्षेत्रमा पनि वर्ण विज्ञान, रूप विज्ञान, रूपसन्धि विज्ञान, वाक्य विज्ञान, अर्थ विज्ञान आउँछन् (बन्धु, २०५३, पृ. २५) । भाषा व्यवस्था हो । भाषिक व्यवस्थामा साना एकाइहरूको संयोजनबाट क्रमशः ठुला एकाइहरू बन्दछन् । यी भाषिक एकाइहरूको संयोजन तहगत रूपमा हुन्छ । यस्ता तहमा वर्णतात्त्विक, रूपतात्त्विक, वाक्यतात्त्विक र अर्थतात्त्विक रूपहरू पर्दछन् । भाषा विज्ञानको अध्ययन क्षेत्र तिनै भाषिक तहहरू हुन् अर्थात् वर्ण, व्याकरण र अर्थ नै भाषा विज्ञानको अध्ययन क्षेत्र हुन् (यादव र रेग्मी, २०५८, पृ. ३५) । भाषा विज्ञानका क्षेत्रमा वर्ण र व्याकरणलाई केन्द्रीय तथा ध्वनि र अर्थलाई परिधीय क्षेत्र मानिन्छ । यसरी भाषा विज्ञानको प्रमुख अध्ययन क्षेत्रमा वर्ण र व्याकरण रहेका पाइन्छन् । वर्णको अध्ययन वर्ण विज्ञान र व्याकरणको अध्ययन रूप विज्ञान र वाक्य विज्ञानका आधारमा हुन्छ ।

वर्ण विज्ञान

वर्ण विज्ञानमा भाषाका वर्णहरूको अध्ययन गरिन्छ । उच्चारण सम्बन्धी सम्पूर्ण कुराहरूलाई ध्वनि विज्ञानका आधारमा हेरेर तुलना र व्यतिरेकका आधारमा भाषाका व्यतिरेकी वर्णहरूको निर्धारण गर्न वर्ण विज्ञान उपयोगी हुन्छ (बन्धु, २०५३, पृ. २६) । वर्ण विज्ञानले व्यतिरेक र वितरणका आधारमा वर्णको विश्लेषण गर्दछ । भाषाका व्यतिरेकी ध्वनिहरूको अध्ययन गर्ने भाषा विज्ञानको एउटा शाखा वर्ण विज्ञान हो (यादव र रेग्मी, २०५८, पृ. ११०) । यसरी ध्वनि विज्ञानले उच्चार्य सबै ध्वनिको अध्ययन गर्दछ भने वर्ण विज्ञानले व्यतिरेकी ध्वनिको मात्र अध्ययन गर्दछ । कुनै पनि भाषाका वर्णको वैज्ञानिक अध्ययन गर्ने भाषा विज्ञानको शाखालाई वर्ण विज्ञान भनिन्छ । यसबाट वर्णको पहिचान, वर्गीकरण, वर्ण सिद्धान्त र वर्ण विश्लेषण प्रक्रियाको जानकारी प्राप्त हुन्छ ।

वर्ण : वर्णलाई अधिकारी (२०४९, पृ. १) ले उच्चारणको सबभन्दा तल्लो विभेदक (अर्थगत भिन्नता दर्शाउन सक्ने) एकाइ मानेका छन् भने यादव र रेग्मी (२०५८, पृ. १०९) ले खास भाषिक व्यवस्थामा लघुतम व्यतिरेकी ध्वनि भनेका छन् । वर्ण भाषाको त्यो लघुतम एकाइ हो जसले समान ध्वनिको प्रतिनिधित्व गर्छ र अन्य ध्वनिबाट भिन्न हुन्छ । यसको

सम्बन्ध कुनै भाषा विशेषसँग हुन्छ (द्विवेदी सन् १९६८, पृ. २०२) । त्यसैले हरेक भाषामा वर्णको व्यवस्था भिन्न हुन्छ । यादव र रेग्मी (२०५८, पृ. १०९) का अनुसार वर्णलाई बुझ्न लघुतम, व्यतिरेकी र व्यवस्था शब्दहरू बुझ्नु पर्ने हुन्छ । भाषाका सन्दर्भमा लघुतम एकाइ भनेको त्यसभन्दा अगाडि विभाजन गर्न नसकिने एकाइ अर्थात् ध्वनि हो । जस्तै : कल शब्दमा [क, अ, ल्] तिन ध्वनि छन् र यीमध्ये कुनै पनि ध्वनिलाई यसभन्दा साना एकाइमा विभाजन गर्न सकिदैन । त्यसैले यी ध्वनिहरू लघुतम एकाइ हुन् । भाषाका सन्दर्भमा व्यतिरेकी भनेको अर्थमा फरक पार्न सक्ने वा भिन्नता ल्याउन सक्ने हो । नेपालीका कल र खल दुई छुट्टा छुट्टै अर्थ भएका शब्द हुन् । यी दुई शब्द क्रमशः [क, अ, ल्] र [ख, अ, ल्] ध्वनिहरू मिलेर बनेका छन् । यी दुई शब्दको अर्थमा [क,] र [ख] को फरकले भिन्नता देखिएको छ । बाँकी अरु ध्वनि उनै र उही क्रममा छन् । यसरी शब्दको अर्थमा फरक पार्न सक्ने ध्वनिहरू [क,] र [ख] यहाँ व्यतिरेकी ध्वनि हुन् । व्यवस्था भनेको भाषाको संरचना वा नियमन हो । लघुतम भाषिक एकाइ वा ध्वनिहरू खास भाषिक व्यवस्थामा मात्रै व्यतिरेकी हुन्छन् । [क,] र [ख] ध्वनि नेपाली भाषाको व्यवस्थामा मात्रै व्यतिरेकी देखिन्छन् । अंग्रेजी भाषाको व्यवस्थामा यी दुई ध्वनि व्यतिरेकी देखिदैनन् ।

वर्ण सिद्धान्त : भाषाको उच्चारण व्यवस्थासँग सम्बन्धित त्यस सिद्धान्तलाई वर्ण सिद्धान्त भनिन्छ; जसमा सैद्धान्तिक दृष्टिले सीमित वर्णलाई देखाएर भाषाको आन्तरिक रचनालाई स्पष्ट गरिएको हुन्छ (बन्धु, २०५३, पृ. ५७) । यसले विभिन्न आधारमा वर्णको विश्लेषण गर्ने आधार प्रदान गर्दछ । कुनै भाषाको वर्णको पहिचान गर्ने र उक्त भाषामा कति वर्ण छन् र ती कसरी उक्त भाषामा प्रयोगमा आउँछन् भनेर हेर्ने काम वर्ण विश्लेषण हो । वर्णको विश्लेषणका लागि संरचनावादी भाषा वैज्ञानिकहरूले केही सिद्धान्तहरूको प्रतिपादन गरेका छन् । तिनै सिद्धान्तका आधारमा वर्ण विश्लेषण गर्न सकिन्छ (यादव र रेग्मी, २०५८, पृ. ११२) । यस्ता वर्ण विश्लेषणका विभिन्न सिद्धान्तहरू निम्नानुसार छन् :

(क) **व्यतिरेकी वितरणको सिद्धान्त :** व्यतिरेकीको शाब्दिक अर्थ भिन्नता वा अर्थभेदकता हो । एउटै स्थान र उही परिवेशमा आउने र अर्थमा भिन्नता ल्याउने दुई ध्वनिहरूलाई व्यतिरेकी वितरणमा रहेका ध्वनि भनिन्छ (यादव र रेग्मी, २०५८, पृ. ११३) । यस आधारमा यदि कुनै दुई ध्वनि एउटै परिवेशमा आई भिन्न भिन्न अर्थलाई सङ्केत गर्दछन् भने ती दुई ध्वनिहरू बेग्ला बेग्लै वर्ण हुन् (गौतम र चौलागाई, २०७०, पृ. १२७) । जुन परिवेशमा एउटा ध्वनि आउँछ, त्यसै परिवेशमा

त्यस ध्वनिलाई हटाएर अर्को ध्वनि राख्दा अर्थभेदकता भएमा त्यसलाई व्यतिरेकी वर्ण भनिन्छ (न्यौपाने र अन्य, २०७३, पृ. ५७) । उदाहरणका लागि काम [काम] र खाम [खाम] लाई लिन सकिन्छ । यस उदाहरणमा [क] र [ख] ध्वनि समान शब्द जोडी (लघुतम युग्म) मा एउटै परिवेशमा राख्दा अर्थमा भिन्नता देखिन्छ । अतः व्यतिरेकी वितरणमा आउने [क] र [ख] नेपालीका छुट्टै वर्ण हुन् । यसरी व्यतिरेकी वितरण वर्ण निर्धारण गर्ने प्रमुख सिद्धान्तका रूपमा रहेको पाइन्छ ।

- (ख) **परिपूरक वितरणको सिद्धान्त** : परिपूरक वितरणमा आउनु भनेको तात्पर्य के हो भने कुनै ध्वनिको वितरण जुन परिवेशमा हुन्छ; त्यस परिवेशमा अर्को नआओस् (बन्धु, २०५३, पृ. ५९) । दुई ध्वनिहरू एउटै परिवेशमा कहिल्यै उपस्थित हुँदैनन् वा एउटा ध्वनि आउन सक्ने परिवेशमा अर्को ध्वनि आउँदैन भने ती ध्वनिहरू परस्पर परिपूरक वितरणमा आएका मानिन्छन् । यस्ता ध्वनिहरू सामान्यतः एउटै वर्णका संवर्ण मानिन्छन् (यादव र रेग्मी, २०५८, पृ. ११३) । कुनै दुई मिल्दाजुल्दा ध्वनिहरू एक अर्काका स्थानमा आउन सक्दैनन् अर्थात् तिनीहरूको आउने ठाउँ विशिष्ट छ भने तिनीहरू एउटै वर्णका परिवेशगत भेद अथवा संवर्ण हुन् (गौतम र चौलागाई, २०७०, पृ. १२९-१३०) । उदाहरणका लागि /डाडु/ को /ड्/लाई लिन सकिन्छ । शब्दको सुरुमा मूर्धन्य [ड] आउँछ भने स्वरमध्यगत अवस्थामा ताडित [ड] आउँछ । यस प्रकारको वितरणलाई परिपूरक वितरण भनिन्छ (बन्धु, २०५३, पृ. ५९) । परिपूरक वितरणमा आउने वर्ण वार्षिक दृष्टिले भिन्न हुँदैन; ध्वनितात्त्विक दृष्टिले मात्र भिन्न हुन्छ । त्यसैले यस्ता ध्वनिहरू एउटै वर्णका संवर्ण मानिन्छन् ।
- (ग) **मुक्त परिवर्तनको सिद्धान्त** : दुई भिन्न ध्वनिहरू एउटै परिवेशमा आएर पनि अर्थमा परिवर्तन आउँदैन भने तिनलाई मुक्त परिवर्तनमा रहेका ध्वनि भनिन्छ (यादव र रेग्मी, २०५८, पृ. ११४) । यसरी कुनै दुई ध्वनि समान परिवेशमा आउन सक्छन् र शब्दको अर्थमा भिन्नता ल्याउँदैनन् भने ती दुई ध्वनिहरू त्यस भाषाका बेगलाबेगलै वर्ण नभई एउटै वर्णका मुक्त विभेद मात्र हुन् (गौतम र चौलागाई, २०७०, पृ. १३०) । वैकल्पिक रूपमा आउने यस्ता ध्वनिलाई एउटै वर्णका संवर्ण मानिन्छ ।
- (घ) **ध्वन्यात्मक अनुरूपताको सिद्धान्त** : ध्वन्यात्मक अनुरूपता भनेको दुई ध्वनिहरू ध्वन्यात्मक रूपमा उस्तै हुनु हो (यादव र रेग्मी, २०५८, पृ. ११४) । यसलाई

ढाँचागत समानता पनि भनिन्छ । कुनै एक वर्गका ध्वनिहरु जुन ढाँचामा वितरित भएका छन्, अर्को वर्गका ध्वनिहरुको वितरणको ढाँचा पनि त्यही हुने स्थिति नै ढाँचागत समानता हो (गौतम र चौलागाई, २०७०, पृ. १३०) । यस सिद्धान्त अनुसार सर्वप्रथम कुनै एक वर्गका भाषिक ध्वनिको वितरण प्रक्रियाका आधारमा अन्य ध्वनिको वितरण प्रक्रिया अध्ययन गरिन्छ ।

(ड) **तार्किक ढाँचाको सिद्धान्त** : कुनै भाषाका ध्वनिहरु स्वर वा व्यञ्जन सामान्यतः सममितियुक्त ढाँचामा रहेका हुन्छन् भनिन्छ । यस्तो ढाँचा तर्कपूर्ण मानिन्छ (यादव र रेग्मी, २०५८, पृ. ११५) । यस सिद्धान्तका अनुसार यदि भाषामा अग्र स्वर मात्र भेटिए भने पश्च स्वर पनि होलान् भनी खोजी गर्नु पर्दछ । त्यस्तै एउटा वर्गमा भेटिएका वर्णको ढाँचा अनुसार अर्को वर्गका वर्ण पनि हेर्नु पर्दछ । जस्तै :

क्	ख्	ग्	घ्	ङ्
च्	छ्	ज्	झ्	
ट्	ठ्	ड्	ढ्	
त्	थ्	द्	ध्	न्
प्	फ्	ब्	भ्	म्

नेपाली भाषामा वत्स्य नासिक्य व्यञ्जन देखिँदैन । यस सिद्धान्त अनुसार ती व्यञ्जन पनि नेपाली भाषामा छन् कि भनी हेर्नु पर्दछ ।

(च) **मितव्ययिताको सिद्धान्त** : भाषामा वर्णको संख्या जति कम भयो त्यति अध्ययन विश्लेषणका दृष्टिले राम्रो मानिन्छ । तसर्थ माथि उल्लिखित सबै सिद्धान्तहरुको अनुकूल हुने गरी सकेसम्म थोरै वर्ण निर्धारण गर्नु पर्दछ भन्ने सिद्धान्त मितव्ययिताको सिद्धान्त हो (यादव र रेग्मी, २०५८, पृ. ११५) । यस सिद्धान्तले सकेसम्म कम वर्ण निर्धारण गर्न सुझाउँछ ।

वर्ण विश्लेषणको प्रक्रिया : वर्ण विश्लेषण निश्चित सिद्धान्त र पद्धतिका आधारमा वर्ण र संवर्ण पहिचान र निर्धारण गर्ने प्रक्रिया हो । कुनै पनि भाषाको वर्ण विश्लेषणका लागि सर्व प्रथम उपयुक्त सूचकको छनोट गरेर क्रमबद्ध रूपमा अधि बढ्नु पर्दछ । बन्धु (२०५३, पृ. ६१-६३) का अनुसार वर्ण विश्लेषण प्रक्रिया निम्नानुसार गर्नु पर्दछ :

भाषाको छनोट → सूचकको छनोट → आलेखन → अक्षरका आधारमा शब्दहरूको छनोट र पुनर्लेखन → व्यतिरेक निर्धारण → रूप विविधता र वितरण → सम्भावित गल्ती बारे सावधानी → विश्लेषण प्रक्रिया र निर्देशन

यादव र रेग्मी (२०५८) का अनुसार वर्ण विश्लेषण प्रक्रिया निम्नानुसार गर्न सकिन्छ :

वर्ण विश्लेषण प्रक्रिया आलेखनदेखि सुरु हुन्छ । उपयुक्त सूचकबाट सोभै वा रेकर्ड गरिएको टेपबाट भाषिक तथ्याङ्कको सूक्ष्म आलेखन गर्नु पर्दछ । आलेखनपछि उक्त तथ्याङ्कबाट लघुतम युग्महरूको खोजी गर्नु पर्दछ । यस्ता लघुतम युग्महरूका आधारमा व्यतिरेकी र मुक्त वितरणमा रहेका ध्वनिहरू छुट्याउन सकिन्छ । केही वर्णहरूको निर्धारणपछि तिनको वितरणको अध्ययन गर्नु पर्दछ । यस क्रममा कुन कुन वर्ण पदादि, पदमध्य र पदान्तमा कहाँ कहाँ आउन सक्छन् हेर्नु पर्दछ । त्यसपछि निर्धारित वर्ण तर्कसम्मत ढाँचामा छन् कि छैनन् हेर्नु पर्दछ । यदि ती तर्कसम्मत ढाँचामा छैनन् भने त्यसलाई तर्कपूर्ण बनाउन चाहिने सम्भावित वर्णको खोजी गर्नु पर्दछ । यस क्रममा सूचकसँग पटक पटक सम्पर्क राख्नु पर्ने, तथ्याङ्क लिनु पर्ने र त्यसको परीक्षण गरि रहनु पर्ने हुन्छ (पृ.११६) ।

वर्णका प्रकार : मोटामोटी रूपमा भाषाका वर्णहरूलाई दुई किसिमले छुट्याइन्छ : खण्डीय वर्ण र खण्डेतर वर्णहरू । खण्डीय वर्ण ती हुन् जसलाई छुट्टै उच्चारण गर्न सकिन्छ । यस्ता खण्डीय वर्णमा भाषाका स्वर र व्यञ्जनहरू आउँछन् । खण्डेतर वर्ण ती हुन् जसलाई छुट्टै उच्चारण गर्न सकिँदैन र यस्ता वर्णलाई हामी सर्वदा खण्डीय वर्णका साथ मिलेर बसेका पाउँछौं (बन्धु, २०५३, पृ. ६३) । यसरी भाषामा खण्डीय र खण्डेतर वर्ण रहेका हुन्छन् ।

खण्डीय वर्ण : स्वतन्त्र रूपमा उच्चारण गर्न वा खण्ड खण्ड गरेर छुट्याउन सकिने वर्णलाई खण्डीय वर्ण भनिन्छ । यस अन्तर्गत स्वर र व्यञ्जन वर्ण पर्दछन् ।

स्वर वर्ण : अधिकारी (२०४९, पृ. ४) ले कुनै उच्चारण स्थानमा नठोकिई वा श्वास प्रवाहमा बाधा नपरी उच्चारण हुने वर्णलाई स्वर भनेका छन् भने यादव र रेग्मी (२०५८, पृ. ८०) ले निरन्तर र अबाधित श्वास प्रवाहबाट बिना कुनै श्रवणीय घर्षण उच्चरित हुने ध्वनिहरूलाई स्वर भनेका छन् । वास्तवमा कुनै बाधा वा घर्षणबिना निर्बाध रूपमा उच्चारण

हुने वर्णलाई स्वर वर्ण भनिन्छ । स्वर आक्षरिक हुन्छन् । यी अक्षरको संरचनामा केन्द्रविन्दु भएर आउँछन् । गुणका आधारमा जिब्रो स्थिर रहने शुद्ध स्वर वा एक स्वर र जिब्रो चालमा आउने द्विस्वर गरी दुई प्रकारका हुन्छन् (यादव र रेग्मी, २०५८, पृ. ८०) । ऊ शब्दको /उ/ शुद्ध स्वर वा एक स्वर हो भने माउ शब्दको /आउ/ द्विस्वर हो । कुनै भाषामा व्यतिरेकी स्वर कम छन् भने त्यस्ता भाषामा स्वरहरूको मुक्त परिवर्तनको सम्भावना बढी रहन्छ । व्यतिरेकी स्वरहरूको सङ्ख्या जति बढी हुन्छ, उति त्यस प्रकारको मुक्त परिवर्तन कम हुन्छ (बन्धु, २०५३, पृ. ६६) ।

स्वर वर्णहरूलाई विभिन्न आधारमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ । अधिकारी (२०४९, पृ. ४-६) ले जिब्राको विभिन्न भागको सक्रियता, जिब्राको उचाइ बढ्नु वा घट्नु, ओठको स्थिति, मात्रा, संयुक्तता, आधारभूत स्वर र सन्धि नियम तथा अनुनासिकताका आधारमा नेपाली स्वरहरूको वर्गीकरण गरेका छन् । बन्धु (२०५३, पृ. ५२) ले स्वर ध्वनिको वर्णन गर्दा जिब्राको उचाइ, जिब्राको सक्रिय हिस्सा, ओठको अवस्था र कोमल तालुको अवस्थालाई विचार गर्नु पर्ने उल्लेख गरेका छन् । त्यसै गरी यादव र रेग्मी (२०५८, पृ. ८१-८३) का अनुसार जिब्राको स्थिति (उचाइ र पश्चता) र ओठको स्थितिका आधारमा स्वरको वर्णन र वर्गीकरण गर्न सकिन्छ ।

व्यञ्जन वर्ण : व्यञ्जन वर्णहरू उच्चारण गर्दा फोक्सोबाट निस्केको सास निर्बाध गतिमा बाहिर आउँदैन (अधिकारी, २०४९, पृ. ६) । त्यसैले श्वास प्रवाहमा बाधा सहित उच्चरित हुने ध्वनि व्यञ्जन हो (यादव र रेग्मी, २०५८, पृ. ८६) । यसरी व्यञ्जन ध्वनिको उच्चारणमा श्वास प्रवाहमा कुनै न कुनै किसिमको बाधा वा घर्षण हुन्छ । व्यञ्जन अनाक्षरिक हुन्छन् । व्यञ्जन वर्णलाई लामो समयसम्म उच्चारण गर्न सकिँदैन ।

व्यञ्जनको वर्गीकरण विभिन्न आधारमा गर्न सकिन्छ । बन्धु (२०५३, पृ. ५०) का अनुसार विभिन्न भाषाका व्यञ्जनहरूको वर्गीकरण गर्दा निम्न लिखित प्रश्नहरूको उत्तर दिनु आवश्यक छ :

- १) वायु प्रवाहको प्रेरक के हो ?
- २) वायु प्रवाहको दिशा कस्तो छ ?
- ३) स्वरयन्त्रको अवस्था कस्तो छ ?
- ४) सक्रिय उत्पादक के हो ?

- ५) उच्चारण स्थान कुन हो ?
- ६) उत्पादकको आकार कस्तो छ ?
- ७) उच्चारण गर्दा वायु प्रवाहको मात्रा कति छ ?
- ८) कोमल तालुको अवस्था कस्तो छ ?
- ९) वायु उत्सर्ग कसरी हुन्छ ?

त्यसै गरी उच्चारणमा पाइने कुनै न कुनै भिन्नताका आधारमा व्यञ्जन वर्णहरूलाई उच्चारण स्थान, उच्चारण प्रयत्न, प्राणत्व र घोषत्वका आधारमा विभिन्न वर्गमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ (अधिकारी, २०४९, यादव र रेग्मी, २०५८) । यसका साथै अधिकारी (२०४९) ले व्यञ्जन वर्णहरूको संयुक्तता र अक्षरहरूको संरचनाको समेत चर्चा गरेका छन् ।

खण्डेतर वर्ण : स्वतन्त्र रूपमा उच्चरित नहुने र टुक्र्याउन पनि नसकिने ध्वनि खण्डेतर ध्वनि हुन् भने यस्ता ध्वनि अर्थभेदक समेत हुँदा तिनै ध्वनि खण्डेतर वर्ण हुन्छन् (यादव र रेग्मी, २०५८, पृ. ११७) । जब कुनै भाषामा मात्रा, अनुनासिकता, लय, आघात आदि विशेषता व्यतिरेकी भएर आउँछन्, त्यस्ता विशेषतालाई खण्डेतर अथवा गौण वर्ण भनिन्छ (बन्धु, २०५३, पृ. ६८) । नेपाली भाषामा अनुनासिकता मात्र व्यतिरेकी देखिन्छ (अधिकारी, २०४९, बन्धु, २०५३, यादव र रेग्मी, २०५८) । बन्धु (२०५३, पृ. ६८-७२) का अनुसार मात्रा नेवारी, गुरुड, सुनुवार भाषामा; अनुनासिकता नेपाली, गुरुड, नेवारी भाषामा; श्वसन थकाली, गुरुड, तामाङ भाषामा; बलाघात अंग्रेजी भाषामा; तान गुरुड र सुनुवार भाषामा व्यतिरेकी रहेको छ ।

रूप विज्ञान

भाषिक रूपको वैज्ञानिक र व्यवस्थित अध्ययन गर्ने भाषा विज्ञानको शाखालाई रूप विज्ञान भनिन्छ । रूप भनेको भाषाको लघुतम अर्थयुक्त अवयव हो र भाषा विज्ञानमा रूपका विषयमा अध्ययन गर्ने विषयलाई रूप विज्ञान भनिन्छ (बन्धु, २०५३, पृ. ५२) । रूप भनेको भाषाको सबैभन्दा सानो अर्थयुक्त एकाइ हो । रूपहरूको आपसी योगबाट नयाँ नयाँ शब्दहरूको निर्माण तथा रूपायन हुन्छ । नाइडा (सन् १९४९, पृ. ६) का अनुसार सबैभन्दा सानो अर्थपूर्ण एकाइ जसबाट भाषा बनेको हुन्छ, तिनलाई रूप भनिन्छ । हकेट (सन् १९५८, पृ. १२३) ले भाषिक एकाइहरूमा रूपलाई सबभन्दा साना व्यष्टि रूपका आर्थिक

तत्त्वहरु मानेका छन् । पायन (सन् १९९७, पृ. २०) ले आकृतिको अध्ययनलाई नै रूप विज्ञान भनेका छन् । ब्लुमफिल्ड (सन् १९९०, पृ. २४६) ले रूप प्रक्रिया अन्तर्गत शब्द र शब्दांशको अध्ययनलाई लिएका छन् । यसरी भाषा विज्ञानमा अर्थयुक्त लघुतम भाषिक एकाइलाई रूप भनिन्छ ।

रूप लघुतम अर्थयुक्त एकाइ भएकाले अर्थका दृष्टिले रूपलाई अझ सानो टुकामा टुक्याउन सकिँदैन । रूप शब्दभन्दा सानो र वर्णभन्दा ठुलो एकाइ भएकाले यसको सम्बन्ध एकातिर शब्दतिर रहन्छ भने अर्कोतिर वर्णतिर रहेको हुन्छ । रूप कोशीय र व्याकरणिक स्वरूपको हुन्छ । रूप भनेको आकृति हो, त्यसैले आकृतिको अध्ययनलाई रूप विज्ञान भनिन्छ (पायन सन् १९९७, पृ. २०) । रूप रूप मिलेर शब्दको रूपायन तथा व्युत्पादन हुन्छ । रूप विज्ञान अन्तर्गत रूपका प्रकार, रूप विश्लेषण सिद्धान्त र पद्धति, रूप विश्लेषण प्रक्रिया, शब्दको व्युत्पादन र रूपायन प्रक्रियाको अध्ययन गरिन्छ ।

रूपका प्रकार : सामान्यतया रूप मुक्त र बद्ध गरी दुई किसिमका हुन्छन् । स्वतन्त्र रूपमा पनि प्रयोग हुने रूपलाई मुक्त रूप र अर्को रूपसँग गाँसिएर आउने रूपलाई बद्ध रूप भनिन्छ । यस्ता बद्ध रूपलाई व्याकरणका पुस्तकहरुमा उपसर्ग अथवा पूर्वसर्ग, मध्यसर्ग र परसर्ग भनिन्छ (बन्धु, २०५३, पृ. ५२) । उदाहरणका लागि हार, घर मुक्त रूप हुन् भने प्र, एलु बद्ध रूप हुन् । यिनबाट क्रमशः प्रहार, घरेलु शब्दको निर्माण हुन्छ । त्यसै गरी *रामले भाइलाई चिठी लेख्यो* । वाक्यमा राम, भाइ, चिठी मुक्त रूप हुन भने ले, लाई, लेख्-य्-ओ जस्ता रूप बद्ध रूप हुन् । धातु वा मूल शब्दका अघि जोडिन आउनेलाई उपसर्ग, विचमा आउनेलाई मध्यसर्ग र अन्तमा आउनेलाई परसर्ग भनिन्छ ।

रूप विश्लेषण सिद्धान्त : रूप र संरूपहरुको निर्धारण गर्ने कार्य नै रूप विश्लेषण हो । रूप विश्लेषणका क्रममा केही सैद्धान्तिक आधारहरुको प्रतिपादन गरिएको छ । यिनैलाई रूप विश्लेषण सिद्धान्त भनिन्छ (यादव र रेग्मी, २०५८, पृ. १४३) । रूप विश्लेषणका सन्दर्भमा नाइडा (सन् १९४९) ले प्रस्तुत गरेका छ वटा सिद्धान्तहरुलाई यादव र रेग्मी (२०५८, पृ. १४३-१४६) ले यसरी प्रस्तुत गरेका छन् :

सिद्धान्त -१ : साभ्ना अर्थतात्त्विक व्यतिरेक र उही वार्णिक स्वरूपमा देखा पर्छन् भने तिनले एउटै रूपको निर्माण गर्छन् । जस्तै : डुलुवा, सुतुवा, भतुवा, बँधुवा शब्दहरुमा आएको *उवा* एउटा रूप हो । यो उही वार्णिक स्वरूपमा अन्य रूपहरूसँग व्यतिरेक छ ।

सिद्धान्त -२ : साभा अर्थतात्त्विक व्यतिरेक तर वार्णिक स्वरूपमा वितरणका आधारमा परिभाषित गर्न सकिने गरी भिन्नता भएका रूपहरूले एउटै रूपको निर्माण गर्न सक्छन् ।
जस्तै : *गर्-आउ-नु* र *गर्-आ-यो* मा *आउ* र *आ* ले साभा अर्थतात्त्विक व्यतिरेक देखाउँछन् ।

सिद्धान्त -३ : साभा अर्थतात्त्विक व्यतिरेक भएका तर वर्णतात्त्विक स्वरूपमा रहेको भिन्नता व्यतिरेकका आधारमा परिभाषित गर्न नसकिने भए पनि तिनलाई परिपूरक वितरणमा रहेका रूप मान्न सकिन्छ । जस्तै : अंग्रेजी भाषाको *कप्-स्*, *स्पुन्-ज्*, *ग्लास्-इज* शब्दमा आएका *स्*, *ज्* *इज* बहु वचनबोधक रूप साभा अर्थतात्त्विक व्यतिरेकका आधारमा एकै रूपका संरूपहरू हुन् ।

सिद्धान्त -४ : संरचनात्मक श्रेणीमा मूर्त स्वरूपात्मक भिन्नताले रूपको निर्माण गर्दछ । यदि यस्तो श्रेणीको कुनै सदस्य मूर्त स्वरूपात्मक भिन्नता र शून्य संरचनात्मक भिन्नता मात्रै ध्वनि अर्थतात्त्विक व्यतिरेकको न्यूनतम एकाइलाई छुट्याउने महत्त्वपूर्ण अभिलक्षण भएमा; जस्तै : गोरु हरायो । भाइले गोरु हरायो ।

यस उदाहरणमा पहिलो वाक्य सामान्यार्थक र दोस्रो वाक्य प्रेरणार्थक हो । तर यी दुबैका क्रियामा कुनै स्वरूपात्मक भिन्नता देखिदैन । त्यसैले दोस्रो क्रियामा शून्य प्रेरणार्थक परसर्ग छ भन्ने मान्नु पर्छ ।

सिद्धान्त -५ : समध्वन्यात्मक रूपहरू एक वा अलग अलग रूप हुन सक्छन् । अर्थमा पूर्ण भिन्नता भएमा अलग अलग रूप र वितरणमा भिन्न तर सम्बन्धित अर्थ भएमा एउटै रूप हुन्छ । जस्तै :

तान१ -तान् धातुबाट निर्मित क्रियाको आज्ञार्थक रूप

तान२ -कपडा आदि बुन्ने तान

सिद्धान्त -६ : रूप निम्न लिखित अवस्थामा छुट्याउन सकिने हुन्छ :

क) अलगै रहने रूप मुक्त रूप हुन् । जस्तै : राम, भात आदि ।

ख) विभिन्न संयोजनमा आउने रूपसँग आउने कुनै रूप अलगै वा अरु कुनै संयोजनमा आउने भएमा उक्त रूप छुट्टै रूप हो । जस्तै : राम भाइ हेर्छ । रामले भाइ हेर्‍यो ।

माथिका वाक्यमा प्रयुक्त - र -य छुट्टै रूप हुन् ।

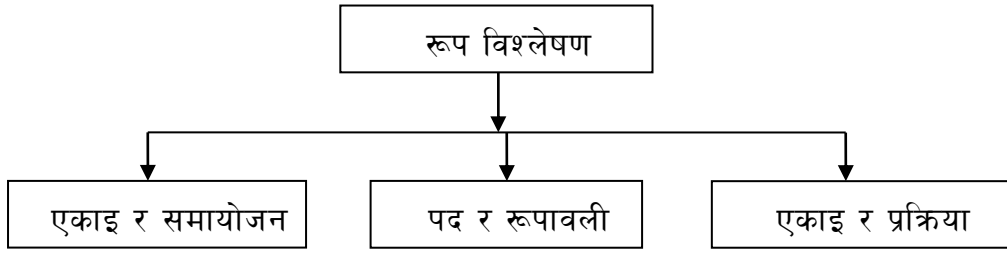
उपर्युक्त छ, सिद्धान्तहरूलाई राम्रोसँग हेर्दा रूप विश्लेषणका तिनवटा सैद्धान्तिक आधार स्पष्ट देखिन्छन् -परिवेशको आधार, अर्थको आधार र संरचनाको आधार (यादव र रेग्मी, २०५८, पृ. १४३) । यिनै आधारमा रूपको विश्लेषण गर्न सकिन्छ ।

रूप विश्लेषणका पद्धति र प्रक्रिया : कुनै पनि शब्द वा वाक्य संरचनामा प्रयुक्त भाषिक रूपहरूलाई आर्थी तहसम्म विभाजन गरेर विश्लेषण गर्ने प्रक्रियालाई रूप विश्लेषण प्रक्रिया भनिन्छ । भाषाका शब्द तथा वाक्यमा विभिन्न किसिमका धातु, प्रातिपादिक, उपसर्ग, प्रत्ययहरू रहेका हुन्छन् । तिनलाई पहिचान गर्ने, छुट्ट्याउने तथा विश्लेषण गर्ने कामलाई रूप विश्लेषण प्रक्रिया भनिन्छ । यसरी कुनै पनि एकाइमा रहेका रूपहरूलाई देखाउने प्रक्रिया वा पद्धतिलाई रूप विश्लेषण प्रक्रिया वा पद्धति भनिन्छ (न्यौपाने र अन्य, २०७३, पृ. ८६) ।

बन्धु (२०५३, पृ.९०) का अनुसार रूप निर्धारणका आधार व्यतिरेक, रूपभेद र वितरण नै हुन् । बाह्य रूपका आधारमा कुनै दुई रूप भिन्न हुन सक्छन जब तिनको अर्थमा भिन्नता हुन्छ । जस्तै 'काल्' र 'खाल्' । त्यस्तै 'तर' दुधको तर, 'तर' तर्ने काम गरमा आएका तर१ र तर२ पनि भिन्न रूप हुन् किनभने यिनले भिन्नै अर्थ जनाएका छन् । नेपालीमा 'बाटुलो' र 'गोलो' अर्थका दृष्टिले एउटै भए पनि यी रूपका दृष्टिले भिन्न रूप हुन् । जब कुनै खास रूपले विभिन्न वातावरणमा हुँदा विभिन्न रूप लिन्छ भने त्यसलाई संरूप भनिन्छ । 'लेख्' धातुबाट 'लेख्दा' र 'लेख्ता' दुवै रूप बन्छन् । यहाँ /दा/ रूपकै संरूप /दा/ र /ता/ आएका छन् ।

कुनै पदको विश्लेषणका क्रममा त्यसमा संरचक घटकका रूपमा निश्चित क्रममा मिलेर रहेका रूपहरू फेला पर्छन् । तिनको विश्लेषण गर्दा वा छुट्ट्याउँदा सबैभन्दा पहिले पदको बाहिरी भागबाट विश्लेषण सुरु गरिन्छ । अनि मात्रै क्रमशः पदको भित्रतिर गइन्छ (यादव र रेग्मी, २०५८, पृ. १३८) । रूप विश्लेषणका प्रक्रियाका सन्दर्भमा सन् १९५० को दशकमा अमेरिकी भाषा वैज्ञानिक सिएफ हकेटले निम्नानुसार तिन पद्धति अगाडि सारेका छन् :

आरेख १, रूप विश्लेषण प्रक्रिया

(क) **एकाइ र समायोजन** : एकाइ र समायोजन पद्धति संरचनात्मक भाषा विज्ञानभित्र सबैभन्दा पहिले प्रयोगमा आएको रूप विश्लेषणको पद्धति हो । यसलाई एकाइ र विन्यास तथा एकाइ र व्यवस्थापन पनि भनिएको पाइन्छ (यादव र रेग्मी, २०५८, पृ. १४७) । यसले रूप र अर्थको एकोहोरो सम्बन्धका आधारमा हरेक एकाइलाई एक एक रूपसँग सम्बन्धित गरेर देखाइन्छ । यो योगात्मक भाषाहरूको रूप विश्लेषणमा उपयोगी हुन्छ । जस्तै :

ठुल् - ओ

ठुल् - ई

ठुल् - आ

यस पद्धति अनुसार माथिका उदाहरणमा प्रस्तुत सबै रूपहरू समान महत्त्वका हुन्छन् । यीमध्ये कुन आधार रूप हो, कुन व्युत्पादक रूप हो, कुन रूपायक रूप हो, कुन धातु वा सर्ग हो भन्ने कुराको वास्ता गरिंदैन ।

(ख) **एकाइ र प्रक्रिया** : एकाइ र प्रक्रिया पद्धतिमा आधार रूपको पहिले निर्धारण गरिन्छ र व्युत्पादन वा रूपायनको प्रक्रियालाई आधार मानी व्युत्पन्न वा रूपायित रूपको विश्लेषण गरिन्छ (यादव र रेग्मी, २०५८, पृ. १४७) । यस अनुसार नेपालीका *मार्*, *भार्* जस्ता रूपहरूलाई *मर्* + प्रेरणार्थक र *भर्* + प्रेरणार्थक भनेर विश्लेषण गर्न सकिन्छ ।

(ग) **पद र रूपावली**

पद र रूपावली पद्धति कुनै पद लिई त्यससँग रूपायनको सम्बन्ध राख्ने सबै पदहरूलाई एकैसाथ राखी रूपको विश्लेषण गर्ने पद्धति हो । यसलाई पद र रूप सरणि

पद्धति पनि भनिन्छ (यादव र रेग्मी, २०५८, पृ. १४८) । यसमा पदलाई विशेष महत्त्व दिएर पदका सापेक्षतामा रूपलाई हेरिन्छ । यस पद्धतिको उपयोग व्युत्पादनभन्दा रूपायनका प्रक्रियामा गरिन्छ । जस्तै :

तालिका १, खा धातुको वर्तमान कालको रूपावली

पुरुष/वचन	एक वचन	बहु वचन
प्रथम	खान्छु	खान्छौं
द्वितीय	खान्छस्, खान्छेस्, खान्छौ, खान्छ्यौ खानुहुन्छ	खान्छौ, खानुहुन्छ
तृतीय	खान्छ, खान्छे, खानुहुन्छ	खान्छन्, खानुहुन्छ

व्युत्पादन : व्युत्पादन धातु वा प्रातिपदिक आधार पदबाट अर्को रूपायनयोग्य प्रातिपदिकको निर्माण गर्ने प्रक्रिया हो (यादव र रेग्मी, २०५८, पृ. १५७) । शब्द व्युत्पादन अन्तर्गत त्यस्ता शब्दहरूको चर्चा हुन्छ, जुन व्युत्पन्न हुन सक्छन् । तिनको आन्तरिक बनोटलाई विभिन्न न्यूनतम अर्थभेदक खण्डमा टुक्र्याएर हेर्न सकिन्छ र तिनलाई जोडेर शब्दहरू बनेको पनि देखाउन सकिन्छ (अधिकारी, २०४९, पृ. २४३) । जस्तै : घरेलु (घर + एलु), सहरिया (सहर + इया), पढाइ (पढ् + आइ आदि) ।

व्युत्पादन विभिन्न प्रक्रियाबाट हुन्छ । तिनमध्ये तिनवटा प्रक्रिया विशेष उल्लेख्य छन् : १) सर्ग व्युत्पादन २) समास र ३) द्वित्व (अधिकारी, २०४९, पृ. २४३) । समास, द्वित्व, मिश्रण, पश्च निर्माण प्रक्रियाहरू व्युत्पादन प्रक्रियाभिन्न पर्दछन् । सर्ग पद्धति भने व्युत्पादन र रूपायन दुबै प्रक्रियामा संलग्न देखिन्छ यादव र रेग्मी, २०५८, पृ. १५७) ।

सर्ग व्युत्पादन : कुनै आधार तत्त्वमा सर्ग वा व्युत्पादक प्रत्यय लागेर शब्द बन्ने प्रक्रियालाई सर्ग व्युत्पादन भनिन्छ (अधिकारी, २०४९, पृ. २४३) । सर्ग बनेको आधार तत्त्वमा गाँसिने प्रत्यय हो । यो मूलतः दुई किसिमको हुन्छ : पूर्वसर्ग वा उपसर्ग र परसर्ग वा प्रत्यय ।

उपसर्ग प्रक्रिया : अधिकारी (२०४९, पृ. २४५-२५८) का अनुसार आधार तत्त्वभन्दा अगाडि लाग्ने व्युत्पादक सर्ग वा प्रत्ययलाई उपसर्ग भनिन्छ । एउटै आधार तत्त्वमा अनेक

उपसर्ग, एक उपसर्ग अनेक आधार तत्त्व तथा एउटै उपसर्गबाट भिन्न भिन्न अर्थ भएका शब्दहरू बन्दछन् । जस्तै : योग - प्रयोग, संयोग, वियोग, आयोग, नियोग, सुयोग, उद्योग, उपयोग, सहयोग; निर् - निर्मल, निर्जन, निर्दोष, निर्दयी, निर्जीव, निरर्थक, निर्माण आदि । त्यसै गरी उपसर्गबाट उही तथा भिन्न वर्गका शब्द बन्दछन् । जस्तै :

नामबाट नाम : अनुदान, अभिमान, पराजय, सुरक्षा, बेफाइदा

विशेषणबाट विशेषण : सम्पूर्ण, विशुद्ध, परिपूर्ण, सुशिक्षित

नामबाट विशेषण : सबल, सफल, विफल, बेइमान, अमूल्य, अनमोल

नामबाट क्रियायोगी : आमरण, आजन्म, सहर्ष, प्रतिहृता, प्रतिक्षण

यस प्रक्रियाबाट नामबाट नाम, विशेषणबाट विशेषण, नामबाट विशेषण, नामबाट क्रियायोगी वर्गका शब्दहरूको निर्माण हुन्छ । कतिपय शब्दहरूको व्युत्पादनमा एकभन्दा बढी उपसर्गहरू संलग्न भएका हुन्छन् । यस्ता कतिपय शब्दहरूमा उपसर्ग + उपसर्गका बिचमा सन्धि भएको हुन्छ : सह + अनु + भूति = सहानुभूति, उप + प्र + अधि + आपक = उपप्राध्यापक (अधिकारी, २०४९, पृ. २४३) ।

परसर्ग प्रक्रिया : आधारको पछाडि सर्गको योगबाट शब्द निर्माण गर्ने पद्धति परसर्ग पद्धति हो । यसरी आधारका पछाडि जोडिने सर्ग परसर्ग वा प्रत्यय हुन् (यादव र रेग्मी, २०५८, पृ. १५१) । परसर्ग प्रक्रिया निम्न दुई किसिमको हुन्छ :

कृत प्रक्रिया : धातुमा कृत प्रत्यय लागी शब्द व्युत्पादन हुनुलाई कृत प्रक्रिया भनिन्छ । यस प्रक्रियाबाट निर्मित/व्युत्पादित शब्दहरू कृदन्त हुन्छन् । यस्ता शब्दहरू शब्दवर्गका आधारमा नाम, विशेषण वा क्रियायोगी बन्न सक्छन् (अधिकारी, २०४९, पृ. २५८) । जस्तै :

तालिका २, कृत प्रक्रिया

आधार तत्त्व	व्युत्पादक प्रत्यय	व्युत्पादित शब्द	शब्द वर्ग
पढ् (धातु)	नु	पढ्नु	नाम
	ने	पढ्ने	
	एको	पढ्केको	विशेषण
	दो/तो	पढ्दो	
	दै/तै	पढ्दै	
	दा/ता	पढ्दा	
	न	पढ्न	क्रियायोगी
	ई/इ	पढ्नी	
	एर	पढ्नेर	
	ए	पढ्ने (मा)	

(स्रोत : अधिकारी, २०४९, पृ. २५८)

तद्धित प्रक्रिया : अधातुक (धातु भिन्न) आधार तत्त्वका पछाडि व्युत्पादक प्रत्यय लागेर नाम, सर्वनाम, विशेषण र क्रियायोगी बन्नुलाई तद्धित प्रक्रिया भनिन्छ (अधिकारी, २०४९, पृ. २७३) । जस्तै :

तालिका ३ : तद्धित प्रक्रिया

शब्द	प्रातिपदिक	तद्धित प्रत्यय	व्युत्पन्न शब्द
ठिटो	ठिट्	औलो	ठिटौलो
मोटो	मोट्	आइ	मोटाइ
गोडा	गोड्	एटो	गोरेटो
सफा	साफ्	आइ	सफाइ
रिस	रिस	आहा	रिसाहा
सोभो	सोभो	पन	सोभोपन
डोको	डोको	वाल	डोकोवाल
-	दायी /दायी/	त्व	दायित्व
-	घुट्क	ओ	घुट्को

(स्रोत : अधिकारी, २०५५, पृ. २७३)

माथिको तालिकामा व्युत्पादन हुँदा सम्भावित रूपायक प्रत्ययको अंश हट्ने जस्तै : ठिटो > ठिट्, मोटो > मोट्, गोडा > गोड्, सफा > सफ्, फरक स्वरूप नलिने जस्तै : रिस, व्युत्पादक प्रत्यय नलिई शब्दको स्तरमा आउन नसक्ने जस्तै दायी, घुट्क गरी विभिन्न प्रकृतिका रहेका छन् ।

कृत प्रक्रिया र तद्धित प्रक्रिया : कृत प्रक्रियामा आधार तत्त्व धातु हुन्छ र तद्धित प्रक्रियाको आधार तत्त्व शब्द वा त्यसको प्रातिपदिक हुन्छ । धातु र प्रातिपदिक मध्ये पहिले धातुबाट कृत प्रत्यय लागेर व्युत्पन्न हुन सक्छ अनि त्यसमा फेरि प्रत्यय लागेर उक्त शब्द पुनर्व्युत्पन्न हुन सक्छ (अधिकारी, २०५५, पृ. २७४) । जस्तै :

तालिका ४, कृत र तद्धित प्रक्रिया

धातु	कृत प्रत्यय	व्युत्पादन (प्रथम)	तद्धित प्रत्यय	व्युत्पादन(द्वितीय)
बन्	आवट	बनावट	ई/इ	बनावटी
लेख्	अन	लेखन	दास	लेखनदास
हाँस्	इलो	हाँसिलो	पन	हाँसिलोपन

(स्रोत : अधिकारी, २०५५, पृ. २७४)

यस्तो व्युत्पादन कृत र तद्धित प्रक्रियाका विचमा मात्र नभई तद्धित प्रक्रियाका विचमा समेत हुन्छ । जस्तै : रस + इलो + पन = रसिलोपन ।

तद्धित प्रक्रिया र शब्द वर्ग : तद्धित प्रक्रियाबाट नाम, सर्वनाम, विशेषण र क्रियायोगी वर्गमा रहेका शब्दहरु त्यही वा अन्य वर्गमा व्युत्पादित हुन्छन् (अधिकारी, २०४९, पृ. २७५) । जस्तै :

नाम > नाम > विशेषण : धुलो + आटौ > धुलौटो + ए > धुलौटे

नाम > विशेषण > ना : सहर + इया > सहरिया + पन > सहरियापन

स्त्रीलिङ्ग व्युत्पन्न शब्द : नेपालीमा स्त्रीलिङ्गी व्यवस्था रूपायनसँग सम्बन्धित रहे पनि यो कतिपय स्थितिमा व्युत्पादनसँग पनि सम्बन्धित देखिन्छ । सामान्यतः पुलिङ्ग हुन सक्ने आधार तत्त्वमा /इ, इनि, नि/ प्रत्यय लागी स्त्रीलिङ्ग शब्द व्युत्पन्न हुन्छन् (अधिकारी, २०५५, पृ. २८७) । जस्तै :

ई/इ : छोरा > छोरी, केटी, चेली, काकी, बाहुनी, माहिली, कान्छी, गोरी, अग्ली, बाठी, मोटी

नी/नि : मालिक्नी, खरदानी, साहुनी, थरुनी, नातिनी, बादनी

इनी/इनि : मितिनी, भोटिनी, थपिनी, बघिनी

समास प्रक्रिया : दुई वा दुईभन्दा बढी शब्दहरूको योगबाट शब्द व्युत्पादन हुने प्रक्रियालाई समास भनिन्छ (अधिकारी, २०५५, पृ. २९७) । यो खास किसिमको अर्थगत सम्बन्ध जनाउन सक्ने शब्दहरूका बिच मात्र हुने गर्दछ । समास नाम र नाम, नाम र विशेषण, नाम र क्रियार्थक, नाम र क्रियायोगी, विशेषण र नाम, विशेषण र विशेषण, क्रियायोगी र नाम, क्रियायोगी र क्रियायोगी विभिन्न वर्गका शब्दहरू बिच हुन सक्छ (अधिकारी, २०५५, पृ. २९८-२९९) । जस्तै :

नाम र नाम : दिदीबहिनी, वनभोज, भान्दाइ

नाम र विशेषण : घरपालुवा, कार्यकुशल, जग्गाधनी

नाम र क्रियार्थक : हिम्मतहारा, पकेटमारा

नाम र क्रियायोगी : जीवनभर, समुद्रपार

विशेषण र नाम : लालमोहर, नवरस, श्यामपाटी

विशेषण र विशेषण : जेठोबाठो, पढेलेखेको, हर्ताकर्ता

क्रियायोगी र नाम : भरदिन, यथासम्भव

क्रियायोगी र क्रियायोगी : वारिपारि, हिजोआज

समासमा संलग्न शब्दहरूको प्रधानता-अप्रधानता : समासमा संलग्न शब्दहरूका बिच अर्थ र कार्यका दृष्टिले प्रधान + प्रधान, अप्रधान + प्रधान वा अप्रधान + अप्रधानको संरचनात्मक ढाँचा रहन्छ (अधिकारी, २०५५, पृ. २९९) । जस्तै :

प्रधान र प्रधान सम्बन्ध : गाई र भैसी = गाईभैसी, भित्र र बाहिर = भित्रबाहिर

अप्रधान र प्रधान सम्बन्ध : कन्यालाई दान = कन्यादान, घरलाई कुरुवा = घरकुरुवा

अप्रधान र अप्रधान सम्बन्ध : लामो खुट्टा जसको छ त्यो = लामखुट्टे

समासमा हुने परिवर्तन : समास हुँदा त्यसमा संलग्न कतिपय शब्द, शब्दांश, विभक्ति, संयोजक, आदिमा परिवर्तन हुन्छ। यस्तो परिवर्तन लोप, आगम, आदेश र सन्धिक साथै क्रम परिवर्तनका रूपमा देखिन्छ (अधिकारी, २०५५, पृ. ३०३)। जस्तै :

लोप : भेडा र बाखा = भेडाबाखा, गाईको गोठ = गाईगोठ, सानी दिदी = सान्दिदी, सानी आमा = सानीमा, जन्म भएको घर = जन्मघर

आदेश : चार + बाटो = चौबाटो, दुई + बाटो = दोबाटो

आगम : नाम + करण = नामाकरण, नाम + निशान = नामोनिशान

सन्धि : पूर्व + अर्ध = पूर्वार्ध, लाभ + अन्वित = लाभान्वित, शुभ + इच्छा = शुभेच्छा, सत + चरित्र = सच्चरित्र

क्रम परिवर्तन : रातमा आधा = आधा रात, जानकारीविना = विनाजानकारी

आवृत्ति : छ + विस = छबिस, छ + तिस = छत्तिस

समासका प्रकार : अधिकारी (२०५५, पृ. ३११-३२८) ले तत्पुरुष समास, कर्मधारय समास, द्विगु समास, अव्ययीभाव समास, बहुव्रीहि समास र द्वन्द्व समास गरी मुख्य छ प्रकारका समास र तिनका विभिन्न भेदको चर्चा गरेका छन्। पछिल्ला अध्ययनहरूमा समासलाई प्राथमिक समास र संश्लेषणात्मक समास गरी दुई भागमा बाँडेर हेर्ने गरिएको छ (यादव र रेग्मी, २०५८, पृ. १५२)।

द्वित्व प्रक्रिया : वर्ण, अक्षर, अक्षर समूह वा शब्दको पुनरावृत्ति हुने प्रक्रियालाई द्वित्व भनिन्छ (अधिकारी, २०५५, पृ. ३२८)। कुनै रूप वा शब्दलाई दोहोर्याएर शब्द निर्माण गर्ने पद्धति द्वित्व पद्धति हो (यादव र रेग्मी, २०५८, पृ. १५४)। अधिकारी (२०५५, पृ. ३२८-३३८) का अनुसार द्वित्व व्युत्पादनमा चार किसिमका हुन सक्छन् : वर्ण वा अक्षरांश, अक्षर, अक्षर समूह र शब्द। आक्षरिक, अक्षर समूहगत द्वित्व अपरिवर्तित र परिवर्तित हुन्छ भने शाब्दिक द्वित्व आंशिक र पूर्ण हुन्छ। यादव र रेग्मी (२०५८, पृ. १५४) का अनुसार यो दुई प्रकारको हुन्छ : पूर्ण द्वित्व र आंशिक द्वित्व। पूर्ण द्वित्वमा शब्द वा आधार पद दोहोरिन्छ; आंशिक द्वित्वमा शब्द वा आधार पदको कुनै अंश मात्र दोहोरिन्छ र आपरिवर्तित द्वित्वमा शब्दमा रहेका ध्वनिहरू मध्ये कुनै एक वा बढी ध्वनिको

परिवर्तन भई शब्द दाहोरिन्छ । त्यसै गरी वर्णगत द्वित्वमा वर्णको पुनरावृत्ति हुन्छ । जस्तै :

वर्णगत द्वित्व - टक्क, पिच्च, फुत्त, टन्न, सल्ल, थपक्क, पुलुक्क, फुरुक्क

आक्षरिक द्वित्व - कटकट, घटघट, मगमग, थरथर (अपरिवर्तित)

- हाटहुट, फाटफुट, हतपत, रिमभिम (परिवर्तित)

- सुलुल्ल, खितित्त, फनन्न, फरर (आंशिक परिवर्तन)

अक्षर समूहगत द्वित्व - टुलुटुलु, धुरुधुरु, मुसुमुसु, पुलुकपुलुक (अपरिवर्तित)

- गाँइगुँइ, घार्रघुर्र, कच्याचकुचुक (परिवर्तित)

शाब्दिक द्वित्व - पिटपाट, केरकार, ठोकठाक, सारसुर, खनखान (आंशिक)

- घरघर, कणकण, घरैघर, युगौँयुग, पिटापिट कुदाकुद (पूर्ण)

अनुकरणात्मक शब्द निर्माण प्रक्रिया : चापागाई (२०४६, पृ. ९३) ले क्रियाका भाव, धर्म, गुण, क्रिया आदिको अनुकरण गर्दै क्रियाका व्यापार एवम् अर्थलाई उद्भासित एवम् अभिव्यञ्जित तुल्याउने शब्दका रूपमा अनुकरणात्मक शब्दलाई चिनाएका छन् । अनुकरणात्मक शब्द ध्वनि, गति र विविध अनुभूतिको अनुकरणसँग सम्बन्धित हुन्छ (गिरी, २०६५, पृ. ९५) । द्वित्वबाट पनि अनुकरणात्मक शब्दको निर्माण हुन्छ । धेरै पटक एउटै वर्णको द्वित्व हुने स्थिति पनि नेपालीमा देखिन्छ (अधिकारी, २०५५, पृ. ३३२) । जस्तै : कलकल, सरसर, पिलपिल, सल्ल, सलल्ल, सललल्ल, सलललल्ल, सललललल्ल, फन्न, फनन, फनननन्न, फनननननननन ।

रूपध्वनि प्रक्रिया : उच्चारणका क्रममा एकपछि अर्को भएर आएका दुई रूपका वर्णहरू जब एकअर्काको प्रभावले गर्दा परिवर्तन हुन्छन् । यसप्रकारको परिवर्तनलाई रूप-सन्धिगत परिवर्तन भनिन्छ (बन्धु, २०५३, पृ. ९३) । भाषाका ध्वनिहरू छिमेकका ध्वनिबाट प्रभावित हुन्छन् । ध्वनिहरू कुनै खास स्थानमा आउँदा वा दुई ध्वनिहरू नजिक हुँदा तीमध्ये कुनै एक वा दुबैमाकेही परिवर्तन हुन सक्छ र नहुन पनि सक्छ । भाषिक ध्वनिमाथि पर्ने परिवेश वा अर्को नजिकको ध्वनिको प्रभाव सन्धि हो । यसलाई रूपध्वनि प्रक्रिया पनि भनिन्छ (यादव र रेग्मी, २०५८, पृ. १६४) । उनीहरूका अनुसार यस्तो प्रक्रिया हुँदा कि कुनै ध्वनि थपिन्छ, कि कुनै ध्वनि घट्छ, कि एक ध्वनिका सट्टा अर्को ध्वनि आउँछ, कि दुई

ध्वनिले ठाउँ साटासाट गर्छन्, कि यी मध्ये कुनै पनि प्रक्रिया घटित हुँदैन । अधिकारी (२०४९, पृ. ११०, २६५, २९६) ले व्युत्पादन हुँदा धातु वा आधार तत्त्वका वर्णमा आधार तत्त्व र प्रत्ययका खास सन्दर्भले विभिन्न किसिमको वर्णात्मक परिवर्तन हुने उल्लेख गर्दै यसलाई सन्धिजनित परिवर्तन भनेका छन् । उनले सन्धिजनित परिवर्तनलाई आगम, लोप, आदेश, क्रम परिवर्तन, समीभवन, अनुनासिकीभवन, आवृत्तिका रूपमा चर्चा गरेका छन् ।

रूपायन : यादव र रेग्मी (२०५८, पृ. १५९) का अनुसार रूपायन प्रक्रिया कुनै शब्दलाई वाक्यमा प्रयोगयोग्य बनाउने प्रक्रिया हो । खासगरी रूपायन प्रक्रियाले क्रिया कहाँ, कहिले, कसले, कसरी सम्पन्न गऱ्यो वा भयो भन्ने बारेमा जानकारीहरु प्रदान गर्छ । उनीहरूले रूपायन प्रक्रियालाई निम्नानुसार चिनाएका छन् :

१. यो नामका लिङ्ग, वचन, पुरुष, आदर आदिसँग सम्बन्धित हुन्छ ।
२. यो क्रियाका काल, पक्ष, भाव आदिसँग सम्बन्धित हुन्छ ।
३. यो नियमित र उत्पादनशीलतातिर उन्मुख हुन्छ ।
४. यो सुस्पष्ट रूपावलीतिर उन्मुख हुन्छ । जस्तै :
 - क) केट्-ओ, केट-ई, केट-आ
 - ख) खा-छ-अ (खान्छ), खा-य-ओ
खा-छ-अ (खान्छ), खा-दै-छ-अ (खादैछ)
खा-छ-अ (खान्छ), खा-ल्-आ (खाला)

माथिको पहिलो उदाहरणमा आएका परसर्गहरु -ओ, -ई र -आ तृतीय पुरुषका पुलिङ्ग एक वचन, स्त्रीलिङ्ग एक वचन र पुलिङ्ग बहु वचनका लागि आएका छन् । दोस्रो उदाहरणमा -छ र -य परसर्ग क्रियाको कालसँग, -दै क्रियाको पक्षसँग र ल क्रियाको भावसँग सम्बन्धित छन् ।

वाक्य विज्ञान

वाक्यको वैज्ञानिक अध्ययन गर्ने भाषा विज्ञानको शाखालाई वाक्य विज्ञान भनिन्छ । यसमा वाक्यमा प्रयुक्त पदहरूको पारस्परिक मेल र भूमिकाको अध्ययन गरिन्छ । वाक्य विज्ञानमा पददेखि वाक्यसम्मका एकाइको विभिन्न कोणबाट अध्ययन हुन्छ । यादव र रेग्मी (२०५८, पृ. १८५) का अनुसार वाक्यको अध्ययन भनेको यसको संरचनाको अध्ययन हो । वाक्यका संरचनामा सबैभन्दा सानो संरचक घटकका रूपमा पद र त्यसभन्दा ठुला एकाइमा पदावली र उपवाक्य रहेका हुन्छन् । यी वाक्यात्मक घटकहरूको कार्य वाक्यात्मक संरचनाको

निर्माण गर्नु हो । तसर्थ यिनको वाक्यात्मक वा व्याकरणिक कार्यको अध्ययन वाक्य विज्ञानको क्षेत्रभित्र पर्दछ । सामान्य रूपले भन्दा वाक्यको अध्ययन पदबाट सुरु भई वाक्यमा पुगेर टुङ्गिन्छ ।

रूप विज्ञान र वाक्य विज्ञान एकआपसमा सम्बन्धित छन् । कतिपय कुराहरु यी दुवैको अध्ययन क्षेत्रमा पर्छन् । यादव र रेग्मी (२०५८, पृ. १८५) का अनुसार रूप विज्ञानले पदको संरचनाको अध्ययन गर्ने र वाक्य विज्ञानले पदका कार्यको अध्ययन गर्ने हुँदा यी दुईको अध्ययन क्षेत्र सम्बन्धित छ । पदको अध्ययन रूप विज्ञान र वाक्य विज्ञानको सङ्गम बिन्दु हो । रूपायन प्रक्रियाको अध्ययन रूप विज्ञानमा हुन्छ । रूपायनले वाक्यभित्रका पदहरुको पारस्परिक सम्बन्ध स्पष्ट गर्ने हुनाले रूपायनका कोटिहरुको अध्ययन वाक्य विज्ञानमा गरिन्छ । यसै गरी व्युत्पादन र अन्य प्रकारका शब्द निर्माणका प्रक्रियाको अध्ययन रूप विज्ञानमा गरिन्छ भने पदवर्गको अध्ययन वाक्य विज्ञानमा गरिन्छ । वाक्य विज्ञानमा शब्दहरु वाक्यमा के कसरी संयोजित भएका हुन्छन् र शब्दबाट वाक्यको निर्माण हुँदा के कस्ता नियम लागु हुन्छन् भन्ने कुराको अध्ययन हुन्छ । यसमा वाक्यका संरचक एकाइको अध्ययन हुन्छ । वाक्य विज्ञान अन्तर्गत पद, पदावली, उपवाक्य, वाक्यको रचना, पद सङ्गति, वाक्य संश्लेषण, वाक्य विश्लेषण, पदक्रम आदि कुराको अध्ययन गरिन्छ ।

व्याकरणिक कोटि : बन्धु (२०५३, पृ. ८३-८४) ले व्याकरणात्मक कार्य अन्तर्गत प्रत्ययद्वारा सङ्केत गरिएका लिङ्ग, वचन, पुरुष, काल, भाव, पक्ष, वाच्य, कारक आदिलाई व्याकरणात्मक कोटि मानेका छन् । अधिकारी (२०४९, पृ. ७५) ले सङ्गति अन्तर्गत लिङ्ग, वचन, पुरुष, आदरको चर्चा गरेको पाइन्छ । यादव र रेग्मी (२०५८, पृ.१८९-२१३) ले व्याकरणात्मक कोटि अन्तर्गत मुख्य वर्गीकरणमा शाब्दिक र अशाब्दिक वर्ग तथा गौण वर्गीकरणमा वचन, लिङ्ग, पुरुष, कारक, काल, पक्ष, भाव, ध्रुवीयता, वाच्य र संयुज्यतालाई राखेका छन् ।

सङ्गति : अधिकारी (२०४९, पृ. ७५) ले वाक्यमा प्रयोग भएका शब्दहरुका बिचको रूपात्मक मेल वा अनुकूलनलाई सङ्गतिका रूपमा लिँदै यस्तो सङ्गतिमा विशेष गरेर कर्ता र क्रिया पद तथा विशेष्य (नाम, सर्वनाम) र विशेषणका बिचको मेललाई लिएका छन् । उनका अनुसार वाक्यमा लिङ्ग, वचन, पुरुष तथा आदरका दृष्टिले कायम हुने सङ्गति नेपालीमा विशेष महत्त्वपूर्ण हुन्छ । पोखरेल (२०५४, पृ. ४७) ले मेल वा पद सङ्गतिलाई

कुनै वाक्य वा वाक्यात्मक संरचनामा एउटा पदको रूपमा परिवर्तन गर्ने बित्तिकै अर्को पदको रूपमा पनि समानुपातिक परिवर्तन गर्नु पर्ने अवस्थाका रूपमा लिएका छन् । गिरी (२०६५, पृ. २७६-२८३) ले सिमतालीको कर्ता र क्रिया, नाम र विभिन्न अवस्था बुझाउने अन्य नाम, विशेषण र विशेष्य, भेद्य र भेदक, क्रिया र अनुकरणात्मक शब्द, नाम र सर्वनाम, नाम र कोटिकर, सम्बन्धवाचक र सहसम्बन्धवाचक, भाववाच्य, कर्मवाच्य र भावकर्म वाच्यमा सङ्गतिको अध्ययन गरेका छन् । यसरी सङ्गति मुख्य रूपमा लिङ्ग, वचन, पुरुष, आदर, काल, पक्ष, भाव, वाच्य आदि व्याकरणिक कोटिका आधारमा निम्न प्रकारको हुन्छ :

कर्ता र क्रियाविच सङ्गति : सामान्यतः वाक्यमा कर्ताको क्रियासँग लिङ्गगत, वचनगत र पुरुषगत सङ्गति रहेको हुन्छ (अवस्थी, २०५८, पृ. ८) । कर्ता जुन लिङ्ग, वचन र पुरुषको छ क्रिया पनि त्यही लिङ्ग, वचन र पुरुषको हुनु कर्ता र क्रिया विचको सङ्गति हो । जस्तै :

- राम आयो । सीता आई । (लिङ्गगत सङ्गति)
- केटो आयो । केटाहरु आए । (वचनगत सङ्गति)
- म आँए । तिमि आयौ । ऊ आयो । (पुरुषगत सङ्गति)

कर्म र क्रियाविच सङ्गति : क्रियाको अनिवार्य कारकका रूपमा आउने कर्मको लिङ्गगत, वचनगत र पुरुषगत मेल हुनु नै कर्म र क्रियाको सङ्गति हो । कर्म र क्रियाका विचमा व्याकरणिक सङ्गति सकर्मक वाक्यमा मात्रै पाइन्छ (अवस्थी, २०५८, पृ. ८) । पोखरेल (२०१९, पृ. २८) ले डोट्लालीमा अनिश्चित भूतकालका सकर्मक क्रियामा कर्मणि प्रयोग सुरक्षित रहेको कुरा उदाहरण सहित उल्लेख गरेका छन् । जस्तै :

- मुइले गाड भिटी । सीताले गाड भिटी । रामले गाड भिटी । हमुन्ले गाड भिटी ।
- मुइले कुत बुजायो । सीताले कुत बुजायो । रामले कुत बुजायो । हमुन्ले कुत बुजायो ।

विशेषण र विशेष्यविच सङ्गति : विशेष्यको लिङ्ग, वचन अनुसार विशेषणको रूप रहनु विशेषण र विशेष्य विचको सङ्गति हो । अधिकारी (२०४९, पृ. ७७-८२) का अनुसार

नेपालीमा विशेष्यको लिङ्ग र वचन अनुसार ओकारान्त विशेषण स्त्रीलिङ्गमा इकारान्त बहु वचनमा आकारान्त हुन्छन् । जस्तै :

- माहिलो छोरो पढ्छ । माहिली छोरी पढ्छे ।
- बाटो फराकिलो छ । बाटा फराकिला छन् ।

भेद्य र भेदकबिच सङ्गति : भेदक पनि एक प्रकारको विशेषण नै हो । भेद्यको लिङ्ग, वचन अनुसार भेदकको सङ्गति हुन्छ । जस्तै :

- मेरो भाइको छोरो त्यहाँ पढ्छ । मेरी बहिनीकी छोरी त्यहाँ पढ्छे ।
- मेरा छोराहरु घर आए । मेरी छोरीहरु घर आए ।

नाम र सर्वनामबिच सङ्गति : नामका ठाँउमा आउने सर्वनाम र क्रियाबिच सङ्गति हुनु नाम र सर्वनामको सङ्गति हो । जस्तै :

- भाइ आयो, ऊ पढ्छ । बहिनी आई, ऊ पढ्छे ।
- भाइ र बहिनी दुवै साना छन्, उनीहरु सँगै बस्छन् ।
- बुबा आउनुभयो, उहाँ पढाउनुहुन्छ ।

पदावली : बन्धु (२०५३, पृ. ९५) का अनुसार शब्दहरु मिलेर पदावली बनाउँछन् । 'घर' शब्द हो भने 'मेरो घर' पदावली हो । अधिकारी (२०४९, पृ. १७९) का अनुसार पदावली भनेको एक वा एकभन्दा बढी शब्दहरुको संरचना हो । यस्ता पदावलीहरु शब्द वर्गका आधारमा विभिन्न किसिमका हुन्छन् । पदावलीको आन्तरिक संरचनाको विस्तार वा संकुचन हुन सक्छ तर त्यसले वाक्यको मूल संरचनालाई प्रभावित पार्न सक्दैन । यादव र रेग्मी (२०५८, पृ. २१५) का अनुसार वाक्यभिन्न निश्चित रूपमा मिलेर रहेका पदहरुको समूह नै पदावली हो । यो वाक्यात्मक संरचनामा पदकै विस्तार हो र वाक्यको संरचक घटक हो । त्यसैले पदावलीले पनि पदले जस्तै वाक्यात्मक कार्य गर्छ । पदावलीमा कुनै एक पदको शीर्षता हुन्छ र त्यसकै आधारमा उक्त पदावली चिनिन्छ । शीर्ष पदका विस्तारक पनि हुन सक्छन् । बन्धु (२०५३, पृ. ९६) का अनुसार नाम पदावली र क्रिया पदावली अति प्रचलित विभाजन हो । अधिकारी (२०४९, पृ. १७९) का अनुसार वाक्यको संरचनामा नाम पदावली, क्रिया पदावली, क्रियायोगी पदावली, नामयोगी पदावली र विशेषण पदावली हुन्छन् । यादव र रेग्मी (२०५८, पृ. २१५) का अनुसार शाब्दिक र प्रकार्यात्मक गरी

पदावलीलाई मुख्य दुई वर्गमा विभाजन गर्न सकिन्छ । शाब्दिक पदावलीमा नाम पदावली, विशेषण पदावली, क्रिया पदावली, क्रिया विशेषण पदावली र परस्थानिक पदावली तथा प्रकार्यात्मक पदावलीमा रूपायक पदावली र आश्रयक पदावली पर्दछन् ।

उपवाक्य : उपवाक्यलाई वाक्यांश पनि भन्ने गरिएको छ (बन्धु, २०५३, पृ. १००) । उपवाक्य उपवाक्य मिलेर वाक्य बन्ने हुनले वाक्यांश भनिएको हो । तर सरल वाक्यमा एउटै उपवाक्य हुन्छ । उपवाक्य पदावलीभन्दा माथिल्लो र वाक्यभन्दा तल्लो तहको भाषिक एकाइ हो । एउटा उपवाक्यभित्र उद्देश्य र विधेय रहेको हुन्छ (यादव र रेग्मी, २०५८, पृ. २२७) । उनीहरूका अनुसार उपवाक्यलाई क्रिया र स्वतन्त्रताका आधारमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ । क्रियाका आधारमा उपवाक्य क्रियारहित र क्रियात्मक हुन्छन् भने स्वतन्त्रताका आधारमा उपवाक्य स्वाधीन र आश्रित हुन्छन् ।

वाक्य : वाक्य उपवाक्यबाट निर्मित यसभन्दा माथिल्लो तहको भाषिक एकाइ हो । वाक्यभित्र एक मात्र वा एकभन्दा बढी उपवाक्यहरू रहन सक्छन् (यादव र रेग्मी, पृ. २३०) । बन्धु (२०५३, पृ. १०२) ले प्रधान वा प्रचलित वाक्य र अप्रधान वा गौण वाक्य गरी वाक्यका मुख्य दुई भेद उल्लेख गरेका छन् । अधिकारी (२०४९, पृ. २०१) का अनुसार वाक्यलाई विभिन्न आधारमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ । तीमध्ये अर्थगत र संरचनाका आधारमा गरिएको वर्गीकरण विशेष उल्लेख्य छ । उनले अर्थका आधारमा सामान्यार्थक, प्रश्नार्थक, आश्चर्यादिबोधक, विध्यर्थक, संभावनार्थक, संकेतार्थक र संरचनाका आधारमा सरल, संयुक्त र मिश्र वाक्यको उल्लेख गरेका छन् । यादव र रेग्मी (२०५८, पृ. २३३) ले संरचनाका आधारमा सरल, संयुक्त, मिश्र र मिलित तथा अर्थका आधारमा सामान्यार्थक, प्रश्नार्थक, आज्ञार्थक र विस्मयादिबोधक वाक्यमा वर्गीकरण गरेका छन् ।

आधारभूत वाक्य : सामान्यार्थक, करण, कर्तृवाच्यमा रहेको सरल वाक्य आधारभूत वाक्य हो (यादव र रेग्मी, पृ. २३३) । आधारभूत वाक्यहरू सरल वाक्यका सरलतम रूप हुन् । वाक्यका अन्य प्रकारहरू यसैबाट बन्दछन् । यादव र रेग्मी (२०५८, पृ. २३१) का अनुसार आधारभूत वाक्यलाई व्याकरणिक कार्य र तिनको क्रमका आधारमा चिनाउन सकिन्छ । व्याकरणिक कार्य उद्देश्य + विधेय, उद्देश्य + प्रत्यक्ष कर्म + विधेय, उद्देश्य + पूरक + विधेय, उद्देश्य + अप्रत्यक्ष कर्म + प्रत्यक्ष कर्म + विधेय र यी हरेकमा तिनवटासम्म क्रियायोगिक रहन सक्ने हुँदा हरेकका चारचारवटा गरी सोह्रवटा आधारभूत वाक्य ढाँचा देखिन्छन् ।

सरल वाक्य : एउटा मात्र उपवाक्य भएको वाक्यलाई सरल वाक्य भनिन्छ (अधिकारी, २०४९, यादव र रेग्मी, २०५८) । अधिकारी (२०४९, पृ. २०२) का अनुसार यसमा वाक्यको समापक भएर एउटा क्रियापद आउने हुन्छ र अन्य क्रियाहरु त्यसको सहायक भई आउन सक्छन् :

- हरिले भात खायो । हरिले भात खाइसक्यो ।

यादव र रेग्मी (२०५८, पृ. २३१) का अनुसार परम्परागत व्याकरणहरुले एउटा मात्र समापक क्रिया भएको (र त्यससँग जतिसुकै असमापक क्रिया पनि हुन सक्ने) वाक्यलाई सरल वाक्य भनेको पाइन्छ । तर आधुनिक भाषा विज्ञानमा एक मात्र समापक क्रिया भएको (तर त्यससँग अर्को कुनै क्रियासहित वा क्रियारहित विधेय नभएको) वाक्य मात्र सरल वाक्य मानिन्छ । जस्तै :

- केटो डरायो । -भाइले भात खायो । -दाजु भाइलाई पैसा दिन्छ ।

संयुक्त वाक्य : दुई वा दुईभन्दा बढी सरल वाक्यहरुको समपदिक संयोजन भएमा संयुक्त वाक्य बन्छ (अधिकारी, २०४९, पृ. २०२) । यादव र रेग्मी (२०५८, पृ. २३१) का अनुसार एकभन्दा बढी स्वतन्त्र उपवाक्यहरुबाट निर्मित वाक्य संयुक्त वाक्य हो । यसमा आउने सबै उपवाक्यका क्रिया समापक हुन्छन् र ती उपवाक्य निरपेक्ष संयोजकहरुले जोडिएका वा संयोजकबिनै क्रमशः राखिएका हुन्छन् । संयुक्त वाक्यमा एकभन्दा बढी स्वतन्त्र वाक्यहरुको संयोजन हुन्छ । अधिकारी (२०४९, पृ. २०३-२०६) ले संयुक्त वाक्यका समुच्चयबोधक, युगपदबोधक, विकल्पबोधक, अनुक्रमबोधक, कारणकार्यबोधक, विपरीतबोधक, व्यतिरेक तथा तुलनाबोधक, शीघ्रताबोधक, परिणामबोधक र व्याख्यात्मक प्रकारहरु उल्लेख गरेका छन् ।

मिश्र वाक्य : अधिकारी (२०४९, पृ. २०७) का अनुसार मिश्र वाक्यमा एकभन्दा बढी उपवाक्यहरु विषमपदिक स्थितिमा हुन्छन् अर्थात् उपवाक्यहरु मध्ये एउटा मुख्य र अर्को अमुख्य बन्छ । मुख्य उपवाक्य स्वतन्त्र प्रकृतिको र अमुख्य उपवाक्य उक्त स्वतन्त्र उपवाक्यको आश्रित भएर आउँछ । यादव र रेग्मी (२०५८, पृ. २३१) का अनुसार एउटा स्वतन्त्र उपवाक्य र एक वा सोभन्दा बढी आश्रित उपवाक्यहरुबाट निर्मित वाक्य मिश्र वाक्य हो । आश्रित उपवाक्य समापक वा असमापक क्रियासहितका हुन सक्छन् र तिनलाई आश्रयक (सापेक्ष संयोजक) हरूले मुख्य उपवाक्यसँग जोडेका हुन्छन् वा ती नामीकृत

(कृदन्त) हुन्छन् । अधिकारी (२०४९, पृ. २०७) ले मिश्र वाक्यका नाम उपवाक्य, क्रियायोगी उपवाक्य र सम्बन्धबोधक उपवाक्य गरी मुख्य तिन वर्गमा विभाजन गरेर तिनका विभिन्न प्रकार उल्लेख गरेका छन् ।

वाक्य संयोजन र वाक्य मिश्रण : अधिकारी (२०४९, पृ. २३०) का अनुसार एकभन्दा बढी उपवाक्यहरूको संयोजन र मिश्रण क्रमशः संयुक्त र मिश्र वाक्यको पूर्वसर्त नै हो । एकभन्दा बढी सरल वाक्यहरूलाई जोडेर एउटै संयुक्त वा मिश्र वाक्य बनाउन सकिन्छ । यसरी संयुक्त वाक्य बनाउने प्रक्रिया वाक्य संयोजन र मिश्र वाक्य बनाउने प्रक्रिया वाक्य मिश्रण हो (यादव र रेग्मी, २०५८, पृ. २६०) ।

वाक्य संयोजन : यादव र रेग्मी (२०५८, पृ. २६०) का अनुसार संयोजनमा परम्परागत व्याकरणमा निरपेक्ष संयोजक भनिने संयोजकहरूको प्रयोग गरिन्छ । नेपालीमा वाक्य संयोजन गर्दा अनि, पनि, र, तापनि, तर, कि, वा, कि-कि, न-न, पनि-पनि र शून्य संयोजकहरू प्रयुक्त हुन्छन् । यस क्रममा सार्वनामीकरण र लोप जस्ता प्रक्रिया पनि घटित हुन्छन् ।

वाक्य मिश्रण : वाक्य मिश्रण दुई वाक्य मध्ये एउटालाई अर्काको अधिनमा राख्ने वा अर्कामाथि आश्रित बनाउने प्रक्रिया हो । यो दुई वाक्यलाई एउटै वाक्य जस्तो बनाउने प्रक्रिया एकीय वाक्य मिश्रण र छुट्टै जस्तो देखिने गरी राख्ने प्रक्रिया पृथकीकृत वाक्य मिश्रण गरी दुई प्रकारको हुन्छ (यादव र रेग्मी, २०५८, पृ. २६१-२६२) ।

(१) **एकीय वाक्य मिश्रण :** एकीय वाक्य मिश्रणमा सहायक क्रिया लोप हुने र पूरक पद विशेषणका रूपमा रहने नामीकरण तथा सहायक क्रिया लोप भई कृदन्तका रूपमा रहने कृदन्तीकरण जस्ता दुई प्रक्रिया देखा पर्छन् (यादव र रेग्मी, २०५८, पृ. २६२) । जस्तै :

- रामले असल केटालाई माया गर्छ । (नामीकरण)
- पैसा माग्ने केटो आयो । (कृदन्तीकरण)

(२) **पृथकीकृत वाक्य मिश्रण :** यादव र रेग्मी (२०५८, पृ. २६३) का अनुसार आश्रयकको प्रयोगबाट एउटा वाक्यलाई अर्को वाक्यमाथि आश्रित बनाउने प्रक्रिया पृथकीकृत वाक्य मिश्रण हो । सम्बन्धन वा सम्बन्धवाचीकरण पनि यसै अन्तर्गत पर्दछ । यस

प्रक्रियामा भनी, भनेर, भन्ने, कि, के..भने, जब...तब, जे...त्यो, जहाँ...त्यहाँ, किन..भने आदि आश्रयक वा सापेक्ष संयोजकहरूको प्रयोग हुन्छ । जस्तै :

- गुरुले हाइड्रोजन बल्छ, भनी भन्नु भयो ।
- हरिले भन्यो कि भाइ जान्छ ।

पदक्रम : शर्मा (२०५३, पृ. १४७) ले पदक्रमलाई वाक्यमा पदहरूको क्रमबद्ध र व्यवस्थित रखाइ भनेका छन् । यादव र रेग्मी (२०५८, पृ. २४५) ले वाक्यका संरचनामा पदहरू एकपछि अर्को गर्दै क्रमबद्ध रूपमा मिलेर रहनुलाई पदक्रम भनेका छन् । परम्परागत व्याकरणमा सामान्य पदक्रम र विशिष्ट वा आलङ्कारिक पदक्रमको उल्लेख गरिएको पाइन्छ । सामान्य पदक्रमलाई मुख्य पदक्रम तथा व्याकरणिक पदक्रम पनि भनिन्छ । ग्रिन्वर्गले सकर्मक क्रिया भएको वाक्यमा आउने कर्ता, कर्म तथा क्रियाका आधारमा तार्किक रूपमा छ प्रकारका पदक्रमको उल्लेख गरेका छन् (गौतम, २०५७/०५८, पृ. २०) । तिनलाई यसरी उल्लेख गर्न सकिन्छ :

- (१) क्रिया, कर्ता, कर्म (VSO)
- (२) कर्ता, क्रिया, कर्म (SVO)
- (३) कर्ता, कर्म, क्रिया (SOV)
- (४) क्रिया, कर्म, कर्ता (VOS)
- (५) कर्म, क्रिया, कर्ता (OVS)
- (६) कर्म, कर्ता, क्रिया (OSV)

उपर्युक्त छ ओटा प्रकार तार्किक वा सम्भावित पदक्रमका प्रकारहरू हुन् । कर्ता, कर्म र क्रिया भएका संसारका जुनसुकै भाषामा यीबाहेक अर्को पदक्रम हुन सक्दैन । यी छ प्रकारमध्ये क्रियालाई छोड्ने हो भने कर्ता-कर्म र कर्म-कर्ता गरी जम्मा दुई प्रकारमा बाँड्न सकिन्छ । यीमध्ये पहिलो प्रकारमा माथिका १-३ सङ्ख्याका पदक्रम पर्दछन् भने दोस्रो प्रकारमा ४-६ सङ्ख्याका पदक्रम पर्दछन् (यादव र रेग्मी, २०५८, पृ. २४६) । पहिलो प्रकार वा १-३ का पदक्रम संसारका भाषामा मुख्य पदक्रमका रूपमा पाइन्छन् भने दोस्रो प्रकार वा ४-६ का पदक्रम संसारका केही भाषाहरूमा मात्र पाइने र पाइए पनि मुख्य पदक्रमका रूपमा कमै पाइने देखिन्छन् । नेपाली, संस्कृत, हिन्दी, जापानी, तुर्केली जस्ता भाषाहरूलाई

कर्ता, कर्म र क्रिया (SOV) पदक्रम भएका भाषाका रूपमा चिनाइएको छ (गौतम, २०५७/०५८, पृ. २१) ।

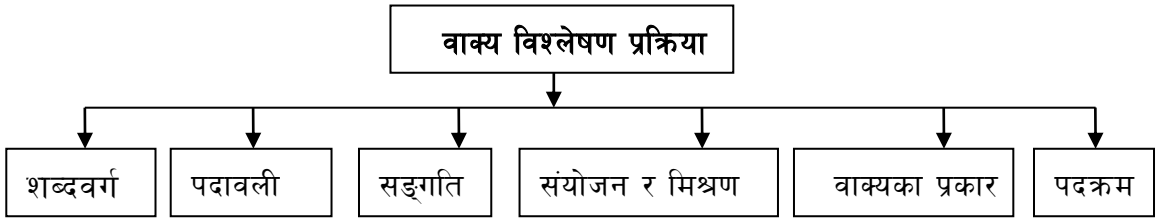
नेपाली भाषाका वाक्यमा कर्ता, कर्म, पूरक र क्रियाको पदक्रम निश्चित रहेको पाइन्छ तर क्रियायोगीको पदक्रम भने अनिश्चित देखिन्छ । शर्मा (२०७१, पृ. ३६८-३७१) ले नेपालीका निश्चित पदक्रमहरूलाई पद समूह पदक्रम र वाक्य पदक्रम गरी दुई प्रकारले चर्चा गरेका छन् भने अधिकारी (२०७६, पृ. २४७-२५१) ले कर्ता र क्रिया, विशेष्य र विशेषण, मुख्य, आश्रित र असमापिका वाक्यमा पदक्रमको चर्चा गरेका छन् । यसमा नेपाली भाषा कर्ता कर्म क्रियाको पदक्रम भएको भाषा हो । जस्तै :

- राम भात खान्छ ।
- रामले सीतालाई बोलायो ।
- हरिले किताब किन्यो ।

अधिकारी (२०४९, पृ. ५५-५६) का अनुसार नेपालीमा क्रियापद सबभन्दा अन्त्यमा आउने हुँदा धेरैजसो क्रियायोगी क्रियाको सुरुमा आउँछन् भने केही वाक्यको सुरुमा पनि आउन सक्छन् । हेतु, साधन/माध्यमबोधकहरू प्रायः कर्ताभन्दा पहिले वा त्यसको तुरुन्त पछाडि देखिन्छन् । परिणामबोधक उपवाक्यको सुरुमा देखिन्छ । कारण, सर्त, परिस्थिति, विपरीतबोधक समापिका/असमापिका उपवाक्य मुख्य उपवाक्यभन्दा पहिले आउँछन् । विशेषण मुक्तक्रम र बद्धक्रम गरी दुई किसिमका हुन्छन् । बद्धक्रमका विशेषणको पदक्रम बदलिएमा जोडमा फरक पर्न जान्छ । नामयोगी नाम वा नामस्थानिकका पछि आउँछन् । गिरी (२०६५, २७०-२७४) ले सिमताली भाषिकाका पदक्रमलाई मुख्य उपवाक्य तथा अधीन उपवाक्यको क्रम, नाम पदावली र क्रिया पदावलीको क्रम, अप्रत्यक्ष कर्म-प्रत्यक्ष कर्म र क्रियापदको क्रम, पूरक र क्रियापदको क्रम, नाम र नामयोगीको क्रम, विशेषक पद तथा मुख्य पदको क्रम, मुख्य क्रिया र अन्य क्रियाको क्रम, कोटिकार तथा नामको क्रमका आधारमा वर्णन गरेको पाइन्छ ।

वाक्यको विश्लेषण : वाक्य विश्लेषण भनेको वाक्य व्यवस्थाको विश्लेषण हो । यसमा वाक्यका घटक पददेखि वाक्यसम्मका एकाइको अध्ययन गरिन्छ । बैतडेली भाषाको वाक्य व्यवस्थाको विश्लेषण निम्नानुसार गरिएको छ :

आरेख २, वाक्य विश्लेषण प्रक्रिया

यसरी आधुनिक भाषा विज्ञानको विकास भएपछि भाषाको वर्णनात्मक अध्ययन गर्ने कार्यले तीव्रता पाएको पाइन्छ । यसका लागि वर्ण, रूप, वाक्य विभिन्न तहमा विभिन्न पद्धतिहरूको विकास भएको पाइन्छ । बैतडेली भाषाको अध्ययनका लागि ती उपयुक्त आधारहरूलाई भाषा विज्ञानबाट ग्रहण गर्न सकिन्छ ।

भाषा र व्याकरण

भाषा र व्याकरण दुबैको एक अर्कासँग अन्तर सम्बन्धित हुन्छन् । व्याकरणमा भाषाका सम्पूर्ण उच्चारण एवम् उच्चारण क्रमहरूको अध्ययन गरिन्छ (बन्धु, २०७३, पृ. ६२) । व्याकरणले उच्चारण गरिने वा बोलिने भाषाका व्यवस्थाको अध्ययन गर्दछ । भाषामा अर्न्तनिहित व्यवस्थालाई व्याकरण भनिन्छ (अधिकारी, २०७६, पृ. ५२) । त्यसैले मातृभाषी वक्ताले बोलेका बोलीको वर्णनबाट त्यस भाषाको व्याकरण व्यवस्था थाहा पाउन सकिन्छ । भाषाभित्र व्याकरणिक पक्षलाई समेटेर यसको संरचनाको बारेमा स्पष्ट पारिएको हुन्छ । भाषाले नै व्याकरणको जन्म दिन्छ, व्याकरणले भाषाको सृष्टि गर्दैन (चापागाई, मि.न., पृ. ७) । भाषाभित्र नै व्याकरणका कुराहरू समेटिएका हुन्छन् । भाषालाई व्यवस्थित तुल्याउन व्याकरणको अपरिहार्य भूमिका रहेको पाइन्छ । भाषाभित्रै व्याकरण अर्न्तनिहित रहेको हुन्छ । मातृभाषी मूल वक्ताका भाषाको आन्तरिक संरचनालाई सुव्यवस्थित ढङ्गले वर्णन गरिएको कुनै पनि सामग्री व्याकरण हो (अधिकारी, २०६१, पृ. १६३) । मातृभाषी वक्ताले प्रयोग गर्ने भाषामा व्याकरणका कुराहरू समेटिएका हुन्छन् र त्यसले नै मातृभाषालाई सुव्यवस्थित गराएको हुन्छ । कुनै पनि भाषाका अर्थपूर्ण उच्चारणहरूको विन्यासलाई व्याकरण भनिन्छ (बन्धु, २०५३, पृ. ७९) । त्यसमा उच्चारण र प्रयोग पक्षलाई ख्याल गरिनु पर्छ । भाषाको संरचना र प्रयोगको व्यवस्थित वर्णनलाई व्याकरण भन्दछन् (शर्मा, २०७१, पृ. २५) । यसरी आधुनिक भाषा विज्ञानले भाषाको संरचना र प्रयोग पक्षलाई ख्याल गर्नु पर्ने कुरामा जोड दिएको पाइन्छ । व्याकरणमा भाषाका वर्ण, शब्द, वाक्य र अर्थ सम्बन्धी विभिन्न पक्षहरूको संरचनात्मक र अर्थतात्त्विक अध्ययन गरिन्छ ।

व्यतिरेकी विश्लेषण

दुई वा दुईभन्दा बढी भाषाका विभिन्न तहका सामग्रीको तुलना गरी समानता र भिन्नताको खोजी गर्ने पद्धतिलाई व्यतिरेकी विश्लेषण भनिन्छ । यसले दोस्रो भाषा सिक्दा पहिलो भाषाका अनुभव स्थानान्तरण हुने ठान्छ । त्यसैले दोस्रो भाषा सिक्दा पहिलो भाषासँग सम्बन्धित विशेषताहरू सिक्न सजिलो र भिन्न विशेषताहरू सिक्न कठिन हुन्छ भन्ने सैद्धान्तिक मान्यता व्यतिरेकी विश्लेषणको रहेको छ । व्यतिरेकी विश्लेषण दुई वा दुईभन्दा बढी भाषाका व्यवस्था वा उपव्यवस्थाहरूको समानता र भिन्नता सम्बन्धी तुलनात्मक अध्ययनसँग सम्बन्धित छ (अधिकारी, २०६२, पृ. १२७) । यसले समानताभन्दा भिन्नतालाई जोड दिन्छ । व्यतिरेकी विश्लेषण मुख्यतः शैक्षणिक प्रयोजनले अभिप्रेरित रहेको छ (अधिकारी, २०६२, पृ. १२६) । त्यसैले यो तुलनात्मक भाषा विज्ञानभन्दा भिन्न रहेको छ ।

फ्राइज (सन् १९४५, पृ. ९१) ले पहिलो भाषा र दोस्रो भाषाका बिच सजगतापूर्ण तरिकाले तुलना तथा व्यतिरेकी विश्लेषणका आधारमा निर्माण गरिएको सामग्री दोस्रो भाषा शिक्षणका लागि सबैभन्दा उपयुक्त हुने विचार व्यक्त गरेपछि व्यतिरेकी विश्लेषणको प्रारम्भ भएको पाइन्छ । यस क्रममा बेन्ख (सन् १९५२) पहिलो भाषा र दोस्रो भाषाका संरचनामा जति भिन्नता हुन्छ त्यति दोस्रो भाषा सिक्न कठिन र चुनौतीपूर्ण हुने उल्लेख गरेका छन् । यसरी दोस्रो भाषा सिकाइमा भाषिक संरचनाको भिन्नताले सिकाइ जटिल हुने देखिन्छ । ल्याडो (सन् १९५७) का अनुसार दोस्रो भाषा सिक्दा कुनै भाषिक विशेषता विद्यार्थीलाई सिक्न सजिलो र कुनै धेरै कठिन हुन्छ । दोस्रो भाषाका पहिलो भाषासँग समान विशेषता सिक्न सजिलो र भिन्न विशेषता सिक्न गाह्रो हुन्छ (अधिकारी, २०६२, पृ. १२८) । यसरी दोस्रो भाषा शिक्षण गर्दा जहाँ असमानता छ त्यहाँ सिकाइमा बढी कठिनाइ हुन्छ भन्ने मान्यता व्यतिरेकी विश्लेषणको रहेको पाइन्छ । यसबाट मानक भाषाभन्दा भिन्न भाषिक भेद सिकेका शिक्षार्थीहरूलाई मानक भेद सिकाउन के कस्ता पाठ्य सामग्रीमा जोड दिनु पर्छ भन्ने कुराको सुझ प्राप्त हुन सक्छ (अधिकारी, २०६२, पृ. १२८) । व्यतिरेकी विश्लेषणले दुई भाषा वा भाषिका वर्ण, रूप, वाक्य आदि भाषिक संरचनाको छुट्टा छुट्टै अध्ययन गर्दछ । बैतडेली भाषीले नेपाली भाषा दोस्रो भाषाका रूपमा सिक्ने हुनाले नेपालीमा रहेका व्यतिरेकी विशेषता सिक्न बैतडेली मातृभाषीलाई कठिन हुन सक्छ । यस्ता कठिनाइको पहिचान गर्न व्यतिरेकी विश्लेषणले मद्दत गर्ने देखिन्छ ।

प्रयोगात्मक साहित्यको पुनरावलोकन

प्रयोगात्मक साहित्यको पुनरावलोकनलाई नेपाली भाषा र व्याकरण सम्बन्धी अध्ययन, नेपाली भाषिका सम्बन्धी अध्ययन, बैतडेली भाषासँग सम्बन्धित अध्ययन र पुनरावलोकनको उपादेयता शीर्षकमा अध्ययन गरिएको छ ।

नेपाली भाषा-व्याकरण सम्बन्धी अध्ययन : नेपाली भाषामा ईसाको एघारौँ शताब्दीदेखिका शिलालेख अभिलेख, ताम्रपत्र, कनकपत्र फेला परेकाले नेपाली भाषाको लेख्य रूप प्राप्त भएको एक हजार वर्षभन्दा बढी भइ सकेको छ । यसको अध्ययन अनुसन्धानको थालनी भने उन्नाइसौँ शताब्दीबाट मात्र भएको पाइन्छ । अधिकारी (२०७६, पृ. ५५) का अनुसार व्याकरण निर्माणका दुई धार देखिन्छन् : उच्चार्य वा कथ्य भाषालाई व्याकर्तव्य भाषा मान्ने र लिपि वा लेख्य स्वरूपलाई बढी महत्त्व दिने । यस आधारमा भाषा तथा व्याकरणको अध्ययन परम्परागत अर्थात् लेख्य रूपलाई जोड दिने र वर्णनात्मक/ भाषा वैज्ञानिक अर्थात् कथ्य भाषालाई जोड दिने गरी दुई किसिमको देखिन्छ । शर्मा (२०७०) ले दाहाल (सन् १९७४) अधिको समयावधिमा लेखिएका व्याकरणलाई परम्परागत भनेका छन् भने आचार्य (२०७५) ले शर्मा (२०३६) अधिको समयावधिलाई परम्परागत व्याकरणको अवधि मानेका छन् । तर आजसम्म पनि परम्परागत ढाँचामा लेखिएका व्याकरण पाइएकाले परम्परागत व्याकरणलाई प्रवृत्तिका आधारमा हेर्नु युक्तिसङ्गत देखिन्छ ।

एटन (सन् १८२०) ले सर्वप्रथम नेपाली भाषाको व्याकरण लेखेको पाइन्छ । यो नै पहिलो नेपाली व्याकरण हो (बन्धु, २०२५; शर्मा, २०५६; आचार्य, २०७५) । अङ्ग्रेजी भाषालाई माध्यम बनाएर लेखिएको यस व्याकरणमा देवनागरीमा उदाहरण दिइएको छ । यसमा वर्ण, नाम, विशेषण, सर्वनाम, क्रिया, वाक्य र मुन्सीका आहान जस्ता ८ वटा शीर्षक छन् । यसमा नेपालीका १६ वटा स्वर र ३४ वटा व्यञ्जन गरी ५० वटा वर्ण देखाइएको छ । नामलाई पुलिङ्ग, स्त्रीलिङ्ग र नपुंसक लिङ्गका रूपमा चिनाइएको छ । बहु वचनबोधक प्रत्ययका रूपमा 'हेरु' देखाइएको छ । ६ प्रकारका सर्वनामको चर्चा गरिएको छ तर तृतीय पुरुष सर्वनामको उल्लेख गरिएको छैन । कर्ता कारकदेखि सम्बन्ध कारकसम्म ८ वटा कारकको चर्चा गरिएको छ । यसमा क्रियाका भाव र पक्षलाई अलग नगरी चर्चा गरिएको छ । यसरी नेपाली व्याकरण लेखनमा संस्कृत र अङ्ग्रेजी परम्परालाई अँगाल्दै नेपाली भाषाको मौलिक विशेषता पहिल्याउने चलन एटनबाटै सुरु भएको छ (शर्मा, २०७०, पृ. ३१) । नेपाली व्याकरणका क्षेत्रमा एटनको कार्य ऐतिहासिक रहेको छ ।

टर्नबुल (सन् १८८७) ले नेपाली व्याकरण र अङ्ग्रेजी नेपाली, नेपाली अङ्ग्रेजी शब्दावली लेखेको पाइन्छ । यो मूलतः क्रिस्चियन मिसनरी र चिया बगानका कर्मचारीलाई नेपाली भाषा सिकाउने उद्देश्यले तयार पारेको देखिन्छ । यसमा नेपाली भाषा, वर्णमाला, नाम, सर्वनाम, विशेषण, क्रिया, क्रिया विशेषण, नामयोगी, संयोजक, विस्मयादिबोधक, वाक्य र परिशिष्ट समावेश गरिएको छ । उनले नेपाली भाषालाई सरकारी मान्यता प्राप्त भाषाका रूपमा चिनाउँदै काठमाडौँमा बोलिने नेपाली अन्य ठाउँको भन्दा उच्च भएको उल्लेख गरेका छन् । उनले नेपाली भाषाका ११ वटा स्वरवर्ण र ४० वटा व्यञ्जन वर्णको उल्लेख गरेका छन् । उनले वर्णको विश्लेषण गर्दा 'ऋ', 'ज', 'ण', 'श' लाई पनि वर्ण मानेका छन् । यसरी नै 'ज ज', 'ड ड', 'ढ ढ', 'व व' लाई फरक देखाएका छन् (शर्मा, २०७०, पृ. ५९) । उनले नामलाई लिङ्ग, वचन र कारकका आधारमा, सर्वनामलाई व्यक्तिवाचक, दर्शकवाचक, सम्बन्धवाचक, प्रश्नवाचक, अनिश्चयवाचक, आत्मवाचकका रूपमा चिनाएका छन् । क्रियापद अन्तर्गत क्रिया धातु, प्रेरणार्थक क्रिया, संयुक्त क्रिया क्रियाको वाच्य, काल, पक्ष र भावको चर्चा गरिएको छ । उनले वाक्य अन्तर्गत नेपालीमा प्रयोग हुने तर अङ्ग्रेजी भाषाको नियमसित नमिल्ने वाक्यहरूको मात्र चर्चा गरेको पाइन्छ । परिशिष्ट खण्डमा साधारण शब्दावली र सैनिक शब्दावली समावेश गरिएको छ । नेपाली व्याकरण लेखन परम्परामा टर्नबुलको योगदान उल्लेखनीय देखिन्छ ।

सिंह (१९६९) ले प्राकृत व्याकरण लेखेका छन् । प्राकृत व्याकरण सङ्क्षेपमा लेखिएको नेपाली भाषाको नेपालीमा लेखिएको र नेपालमै छापिएको पहिलो व्याकरण हो (बन्धु, २०३६, पृ. १९८) । यसमा वर्ण लेख्ने रीति, पदवर्ग, विभक्ति, लिङ्ग, वचन, समास र काल शीर्षक अन्तर्गत चर्चा गरिएको छ । नेपाली भाषामा १४ वटा स्वर र ३५ वटा व्यञ्जन वर्ण देखाइएको छ । पदलाई नाम, आख्यात र अव्यय गरी तिन वर्गमा वर्गीकरण गरिएको छ । नामयोगीलाई पनि उपसर्ग भनिएको छ । नेपालीमा पुलिङ्ग, स्त्रीलिङ्ग र नपुंसक लिङ्ग तथा एक वचन र बहु वचन रहेको उल्लेख गरिएको छ । यसमा सूत्रात्मक रूपमा वर्ण र शब्दको विश्लेषण गरिएको छ । नेपाली व्याकरण परम्परामा यसको ऐतिहासिक महत्त्व रहेको छ ।

पण्डित (१९६९) ले गोरखा भाषा चन्द्रिका व्याकरण लेखेका छन् । चन्द्रिका व्याकरणलाई पहिलो औपचारिक व्याकरण भनिन्छ (आचार्य, २०७५, पृ. ३६) । यसमा पहिलो प्रकाशमा वर्ण विचार, पद विचार (नाम, सर्वनाम, विशेषण र क्रियापद र अव्यय), दोस्रो

प्रकाशमा नाम विचार, त्यसका अङ्ग, नामको रूपावली, सर्वनाम र विशेषण विचार राखिएको छ । तेस्रो प्रकाशमा क्रिया र यसको अङ्गका रूपमा स्वरूप, वाच्य अवस्था वा अर्थ विशेष, पुरुष, लिङ्ग, वचन, धातु, साधित क्रिया र संयुक्त क्रियाको विस्तृत चर्चा गरिएको छ । चौथो प्रकाश अन्तर्गत अव्यय, समास, साधित शब्द, द्विरुक्ति, अनुकरण र आगन्तुक शब्दको विस्तृत चर्चा छ ।

चन्द्रिका व्याकरणमा वर्णको थोरै र पदको विस्तृत चर्चा गरिएको छ । नेपाली भाषाका वर्ण तथा पद रचनालाई संस्कृत व्याकरणकै आधारमा वर्णन गरिएको छ । यसमा नेपाली भाषाका १६ वटा स्वर वर्ण र ३४ वटा व्यञ्जन वर्ण गरी जम्मा ५० वटा वर्णको चर्चा गरिएको छ । पदलाई नाम, सर्वनाम, विशेषण, क्रियापद र अव्यय गरी ५ वर्गमा वर्गीकरण गरिएको छ । पदको रूपायन र व्युत्पादनमा संस्कृत व्याकरणको प्रभाव परेको छ । परम्परागत व्याकरणमा चन्द्रिका व्याकरण सबैभन्दा विस्तृत र मानक व्याकरणका रूपमा रहेको पाइन्छ । यसपछिका नेपाली व्याकरणहरू यसैबाट प्रभावित भएर लेखिएका पाइन्छन् । नेपाली व्याकरण परम्परामा चन्द्रिका व्याकरण प्रतिनिधिमूलक र अमूल्य प्राप्ति हो (शर्मा, २०७०, पृ. ८८) । त्यसैले चन्द्रिका व्याकरणलाई परम्परागत नेपाली व्याकरणको गुरु व्याकरण मान्ने गरिएको पाइन्छ ।

सिग्दयाल (१९७६) ले मध्य चन्द्रिका लेखेका छन् । यो व्याकरण चन्द्रिका व्याकरणका आधारमा लेखिएको पाइन्छ । यसमा सरल, सङ्क्षिप्त र स्पष्ट रूपमा वर्णन गरिएको छ । विषयवस्तुको परिचय, परिभाषा पश्चात् छोटो टिप्पणी अन्तर्गत मूल विषयवस्तुको विस्तार गरिएको छ । यसमा व्याकरणका मुख्य वर्ण विचार, पद विचार र योजना विचार गरी तिन विभाग हुन्छन् भनिएको छ । त्यसमा वर्णको थोरै तथा पद र वाक्यको विस्तृत चर्चा गरिएको छ । वर्णदेखि वाक्यसम्मका विभिन्न पक्षहरूलाई जम्मा २९ शीर्षकमा वर्णन गरिएको छ र परिशिष्ट र वर्ण विन्यास सम्बन्धी नियम दिइएको छ । वर्ण विचारमा १४ वटा स्वर र ३४ वटा व्यञ्जनहरूको वर्णन तथा वर्गीकरण गरिएको छ । पद विचारमा नाम, सर्वनाम, विशेषण, क्रियापद, नामयोगी, क्रियायोगी, संयोजक र विस्मयादिबोधक गरी ८ पदवर्गका भेद-उपभेदहरूको चर्चा गरिएको छ । विकारी वर्गका शब्दको रूपावली समेत दिइएको छ । शब्द रचना अन्तर्गत व्युत्पन्न शब्द कृदन्त, तद्धिदान्त र समस्तको चर्चा गरिएको छ । यसमा चन्द्रिका व्याकरणमा उल्लेख नभएका योजना विचार अन्तर्गत वाक्यको परिचय, मेल, विभक्ति नियम र क्रम र वाक्य व्याकरण

जस्ता शीर्षकमा नेपाली वाक्य सम्बन्धी मौलिक चिन्तन प्रस्तुत गरिएको छ । यसमा व्याकरणको सङ्क्षिप्त र विकसित स्वरूप देखिन्छ । नेपाली व्याकरण परम्परामा मध्य चन्द्रिका व्याकरणको उच्च स्थान रहेको पाइन्छ ।

राणा (२००१) ले सजिलो नेपाली व्याकरण लेखेका छन् । जम्मा ३ खण्ड र १७ परिच्छेदमा लेखिएको यस व्याकरणमा पहिलो खण्ड व्याकरण र अक्षरको साधारण ज्ञानसँग सम्बन्धित छ, भने दोस्रो र तेस्रो खण्ड पदवर्गसँग सम्बन्धित छन् । पहिलो खण्डमा नेपाली भाषामा १४ वटा स्वर वर्ण र ३३ वटा व्यञ्जन वर्ण रहेको उल्लेख गर्दै चन्द्रविन्दु, दवास विन्दु र शिरविन्दुको चर्चा गरिएको छ । यसमा सरल भाषामा अक्षर सम्बन्धी कुरा र ह्रस्व दीर्घको जानकारी दिइएको छ । दोस्रो खण्डमा पद र त्यसका प्रकारका बारेमा सविस्तर चर्चा गरिएको छ । त्यसै गरी तेस्रो खण्डमा पदहरूको रूपको बारेमा चर्चा गरिएको छ । यसमा वचन, लिङ्ग, विभक्ति, विशेषण रूप काल र क्रिया रूपावलीको विवेचना गरिएको छ । यसको परिशिष्टमा वर्ण विन्यास र चिन्ह प्रयोगको वर्णन गरिएको छ । सजिलो नेपाली व्याकरणमा सरल ढङ्गमा उदाहरणबाट व्याकरणका नियमको जानकारी गराइएको छ ।

पोखरेल (२०२२ 'ख') ले राष्ट्रभाषा नेपालीको ऐतिहासिक पृष्ठभूमि, भौगोलिक स्थिति, यसका भाषिकाहरू, शब्द ढुकुटी, विशेषता आदिको चर्चा गरेका छन् । यसमा उनले नेपालीका पुर्वेली (गोर्खाली), माभाली (खसानी) र पश्चिमा (डोट्याली) गरी तिन भाषिकाको चर्चा गरेका छन् । उनले पश्चिमा नेपालीका केही विशेषता कुमाउनी र गढवालीसम्म पनि मिल्ने उल्लेख गरेका छन् । साथै ध्वनितत्त्वको विस्तृत चर्चा गर्दै केही शब्दहरूलाई डोट्याली र गोर्खालीबिच तुलना समेत गरेका छन् ।

पराजुली (२०२३) ले राम्रो रचना मिठो नेपाली लेखेका छन् । शैक्षणिक व्याकरण भएकाले यसमा व्याकरणिक पक्षका अतिरिक्त नेपाली रचना पक्ष पनि राखिएको छ । सरल, सरस र सहज रूपमा नियम बनाएर व्याकरणलाई मिठासपूर्ण बनाउन पराजुलीको महत्त्वपूर्ण योगदान देखिन्छ । रचना कलाको ज्ञान नभएसम्म राम्रो लेखाइ बन्न र सुन्दर रचनाको सिर्जना हुन सक्दैन भन्ने उद्देश्य राखेर रचना गरिएको राम्रो रचना मिठो नेपालीमा रचना, भाषा, व्याकरण र साहित्यका बारेमा प्रकाश पारिएको छ । यसमा शब्दलाई नाम, सर्वनाम, विशेषण, क्रिया र अव्यय गरी पाँचवटा वर्गमा विभाजन गरिएको छ । परम्परित व्याकरण जस्तै उपसर्ग, प्रत्यय र समासबाट शब्द निर्माणको चर्चा गरिएको छ । परम्परागत व्याकरणकै अनुसरण गरी शब्दको बनोट, रूपायन, पद सङ्गति, पदक्रम

आदिको चर्चा गरिएको छ । यसरी राम्रो रचना मिठो नेपाली परम्परागत रचनामुखी व्याकरणका रूपमा देखिन्छ ।

रेग्मी (२०२५) ले नेपाली भाषाको उत्पत्ति र भौगोलिक स्थितिका बारेमा चर्चा गरेका छन् । यसै सन्दर्भमा नेपालीका स्थानीय भेदहरूको अझै राम्ररी अध्ययन हुन नसकेकाले कुनै भाषिकाभिन्न राखिएका उपभाषिकाहरूमा भिन्नता आउँदा अर्को भाषिका मान्नु पर्ने अवस्था पनि आउन सक्ने तर्क गर्दै नेपालीका तिन भाषिका नभनेर भाषिका समूह भन्नु उचित हुने विचार व्यक्त गरेका छन् । उनले नेपालीका पश्चिमी, पूर्वी र केन्द्रीय भाषिका समूह रहेको उल्लेख गर्दै पश्चिमी नेपाली महाकाली र सेती अञ्चलका बैतडी, डडेल्धुरा, दार्चुला, डोटी, बाजुरा र बझाङको चिर बंगलमा बोलिने कुरा उल्लेख गरेका छन् । बन्धुले नेपालमा सबभन्दा बढी प्रतिशत नेपाली भाषाभाषी यसै क्षेत्रमा भएको उल्लेख गरेका छन् । साथै उनले पश्चिमी नेपालीका मौलिक विशेषतालाई सङ्क्षेपमा चर्चा गरेका छन्, जुन अहिले पनि त्यहाँका भाषा भाषिकामा यथावत रहेका पाइन्छन् ।

पोखरेल (२०३१) ले आफ्नो पूर्व वर्गीकरणलाई थप अध्ययनबाट संशोधन गरी नेपालीका पुर्वेली वर्ग, माझाली वर्ग, ओर पच्छिमा वर्ग, मझ पच्छिमा वर्ग र पर पच्छिमा वर्ग गरी पाँचवटा भाषिका वर्गहरूको चर्चा गरेका छन् । प्रत्येक वर्ग अन्तर्गत विभिन्न उपभाषिकाको उल्लेख गरेका छन् । उनले यसमा पर पच्छिमा वर्ग अन्तर्गत महाकाली अञ्चलको मल्लो सोराङ, बैतडी, दुहु, मार्मा, लेकम, चुँहागढ, पुर्चौडी आदि क्षेत्रमा बोलिने नेपालीलाई राखेका छन् । यसमा बैतडी सेरा निवासी प्रो. जगन्नाथ जोशीलाई 'नासो' कथाको अनुवाद गर्न लगाएर त्यसका केही अनुदित अंशलाई उदाहरणका रूपमा दिएका छन् । उनले पर पच्छिमाका दुई अविस्मरणीय लक्षण भनेर कर्मणि प्रयोग र व्याकरणात्मक लिङ्ग विधान उल्लेख गरेका छन् । पोखरेल (२०५५) ले पूर्वेली भाषिकाको अध्ययनलाई विस्तृत रूपमा चर्चा गरेका छन् । उनले पुर्वेली भाषिका समूहबारे पुनर्विचार गर्दै ओर पूर्वेली वर्ग, मझ पुर्वेली वर्ग र पर पुर्वेली वर्ग गरी तिन भागमा वर्गीकरण गरेर प्रत्येक वर्ग अन्तर्गत विभिन्न उपभेदको चर्चा गरेका छन् ।

भट्टराई (२०३३) ले बृहत् नेपाली व्याकरण लेखेका छन् । यो परम्परागत नेपाली व्याकरणमा सबैभन्दा विस्तृत रहेको छ । यसमा ४ वटा भाग छन् । पहिलो भाग प्रस्तावना अन्तर्गत वर्ण, पद, नाम, लिङ्ग, सर्वनाम र विशेषण प्रकरण छन् । दोस्रो भागमा क्रियापद, तिनका अङ्ग, सम्पूर्ण आख्यात प्रत्यय र कृदन्त प्रकरण, क्रियाका काल, पक्ष, भाव, अव्यय

प्रकरणको उल्लेख छ । यसले निपातलाई पदवर्ग भित्र समावेश गरेको छ । तेस्रो भागमा समास, तद्धित, द्विरुक्ति, अनुकरण जस्ता शब्द निर्माण सम्बन्धी विषय र कारक राखिएको छ । यसको चौथो भागमा वाक्य व्याकरण, वाक्य संयोजन, वाक्य विश्लेषण, पदमेल, वाक्यका प्रकार, वाक्य परिवर्तन, वाच्य परिवर्तन जस्ता वाक्यसँग सम्बन्धित विभिन्न पक्ष राखिएको छ । यो व्याकरण मूलतः परम्परागत व्याकरणका मान्यतामा लेखिएको पाइन्छ भने यसमा आधुनिक भाषा विज्ञानको पनि केही प्रभाव देखिन्छ ।

शर्मा (२०३६) ले शब्द रचना र वर्ण विन्यास भाषा वैज्ञानिक पद्धति लेखेका छन् । यो नै पहिलो भाषा वैज्ञानिक नेपाली व्याकरणको पुस्तक हो । यसमा शब्द रचना, शब्द भण्डार, सर्ग पद्धति, मूल र व्युत्पन्न शब्द, धातु, सर्ग र प्रथम व्युत्पन्न शब्द, संस्कृत कृत सर्ग र कृदन्त शब्द, प्राति र सर्ग र द्वितीय व्युत्पन्न शब्द, संस्कृत तद्धित र तद्धितान्त, उपसर्ग र शब्द रचना, आगन्तुक सर्ग र आगन्तुक शब्द, समास र समस्त शब्द, द्वित्व पद्धति र द्विरुक्त शब्द, अनुकरणात्मक शब्द, निपात, प्राविधिक शब्द, टुक्का र उखान र वर्ण विन्यास गरी जम्मा १७ शीर्षक अन्तर्गत शब्द रचना र वर्ण विन्याससँग सम्बन्धित कुराहरुको चर्चा गरिएको छ । यसमा व्याकरणलाई वाक्यात्मक संरचना र रूपात्मक संरचनाका रूपमा चिनाउँदै रूपात्मक संरचनाको विस्तृत चर्चा गरिएको छ । अर्थ, रूप र कार्यका आधारमा शब्दवर्गलाई नाम, सर्वनाम, विशेषण, क्रिया र अव्यय गरी पाँच वर्गमा विभाजन गरिएको छ । पदहरुको रूपायन देखाइएको छ । व्याकरणिक कोटि अन्तर्गत वचन, लिङ्ग, पुरुष, कारक, काल, पक्ष, वाच्य र अर्थ गरी ८ वटा कोटिको चर्चा गरिएको छ । शब्द भण्डार अन्तर्गत शब्द ग्रहणका विभिन्न स्रोतहरु उल्लेख गरिएको छ । शब्द रचना पद्धतिहरुमा सर्ग पद्धति, समास पद्धति, द्वित्व पद्धति, अनुकरण पद्धति, कर्तन पद्धति, सङ्क्षेप पद्धति, मिश्रण पद्धति, प्रतिनामीकरण पद्धति गरी नौवटा पद्धतिको चर्चा गरिएको छ । भाषा वैज्ञानिक पद्धति अनुसार लेखिएको शब्द रचना र वर्ण विन्यासको पहिलो संस्करणमा वर्ण र वाक्यतत्त्व समावेश गरिएको छैन । यसको पछिल्लो संस्करण (वि.सं. २०५४) मा उच्चार्य एकाइ, नेपाली स्वर र व्यञ्जनको वर्गीकरण, अक्षर, वाक्य र वाक्यतत्त्वसँग सम्बन्धित विभिन्न पक्षहरुका चर्चा गरिएको छ । यसरी नेपाली वर्णनात्मक व्याकरण लेखनमा शब्द रचना र वर्ण विन्यासले महत्त्वपूर्ण योगदान पुऱ्याएको छ ।

चापागाईँ (२०४५) ले नेपालीमा लिङ्ग विधानको चर्चाका क्रममा संस्कृतबाट प्राकृत एवम् अपभ्रंश हुँदै आधुनिक रूपमा विकसित हुँदै जाने क्रममा लिङ्ग विधानमा पनि

परिवर्तन हुँदै गए तापनि हिन्दी र नेपालीका पश्चिमी भाषिकामा व्याकरणात्मक लिङ्ग विधान यथावत् रूपमा रहेको पाइने कुरा उल्लेख गरेका छन् । उनले उदाहरण दिएका हरिकी लीला, आजकी रात, उनरी ठौर, उइले कुरडी सकी, उइले भारी बाधी जस्ता पदावली तथा वाक्य बैतडेलीमा आज पनि यथावत् रहेका पाइन्छन् ।

अधिकारी (२०४६) ले नेपाली कारकीय व्यवस्थाको अध्ययन गरेका छन् । उनले नेपाली भाषाको क्रियाको कार्य प्रकृति, कारकीय खाका, केन्द्रीय कारक र परिधीय कारक, कारकहरूको वाक्यात्मक प्रकटनलाई परम्परागत रूपमा भन्दा भिन्न भाषा वैज्ञानिक रूपमा चर्चा गरेका छन् । फिल्मारेको कारकीय खाकाका आधारमा नेपाली कारकीय व्यवस्थाको अध्ययन गरिएको यस अनुसन्धानमा अभिकर्ता, प्रवर्त्य, परिणामी, निरपेक्ष, अनुभावक, अनुप्रापक, सत्तात्मक, सारांशलाई केन्द्रीय कारक र अधिकरण, करण, हेतु, अपादान, लाभक, प्रयोजनीय, सहार्थकलाई परिधीय कारक मानिएको छ । अधिकारी (२०५२) ले नेपाली कारक व्याकरण मार्फत् आफ्नो अनुसन्धानबाट प्राप्त तथ्यलाई थप स्पष्ट पारेका छन् ।

पोखरेल (सन् १९८९) ले नेपाली ध्वनि पद्धतिको अध्ययन गरेका छन् । उनले नेपाली भाषामा पहिलो पटक उच्चारण गरिएको ध्वनिको भौतिक प्रकृतिका आधारमा स्पेक्ट्रादर्शी, स्पेक्ट्रालेखी र कम्प्युटरको प्रयोग जस्ता प्रविधिको प्रयोग गरेर ध्वनिको मापन र विश्लेषण गरेका छन् । यसबाट नेपाली ध्वनि विज्ञानका क्षेत्रमा नयाँ उपलब्धि प्राप्त भएको पाइन्छ । पोखरेल (२०५७) ले आफ्नो अनुसन्धानबाट प्राप्त तथ्यलाई थप स्पष्ट पारेका छन् ।

अधिकारी (२०४९) ले समसामयिक नेपाली व्याकरण लेखेका छन् । यो नेपाली भाषामा अन्तर्निहित समसामयिक प्रकृति र प्रवृत्तिलाई चिनाउने विस्तृत वर्णनात्मक व्याकरण हो । यसमा वर्ण, शब्द र वाक्यसँग सम्बन्धित विभिन्न पक्षहरूको १७ अध्यायमा चर्चा गरिएको छ । यसको पहिलो अध्यायमा वर्ण व्यवस्था अन्तर्गत ४९ वटा परम्परागत नेपाली स्वर र व्यञ्जन वर्णमध्ये ३५ वटालाई नेपालीमा विभेदक वर्ण भनेर भाषा वैज्ञानिक आधारमा वर्णन गरिएको छ । नेपाली विभेदक स्वर वर्णलाई जिब्रो, ओठ, मात्रा, संयुक्तता र अनुनासिकता तथा व्यञ्जन वर्णलाई उच्चारण स्थान, प्रत्यत्न, घोषत्व र प्राणत्वका आधारमा परिचय दिने यो नै पहिलो नेपाली व्याकरण हो (आचार्य, २०७५, पृ. ६३) । यसमा नेपाली अक्षर संरचनालाई पनि पहिलो पटक व्याकरणमा समावेश गरिएको छ । दोस्रो अध्यायमा शब्दवर्ग वर्गीकरणका विभिन्न आधारहरूको चर्चा गर्दै व्याकरणिक दृष्टिले अर्थभन्दा रूप र रूपभन्दा कार्यका आधारमा गरिएको वर्गीकरणलाई उपयुक्त मानिएको छ ।

नामको वर्गीकरण परम्परागत र आधुनिक दुबै आधारमा गरिएको छ । अध्याय तिनमा सङ्गति अन्तर्गत नाम र विशेषणको लिङ्ग र वचन, सर्वनाम र क्रियापदको लिङ्ग, वचन, पुरुष र आदरका आधारमा सम्बन्ध र प्रयोगका विभिन्न सन्दर्भको चर्चा गरिएको छ । क्रियालाई सबैभन्दा बढी महत्त्व दिएर विभिन्न एकाइमा क्रियाका प्रकार, क्रियाका काल, पक्ष र भाव, क्रियापदको रूपायन, अकरण, वाच्य, प्रेरणार्थकको सविस्तार वर्णन गरिएको छ । यस व्याकरणमा परम्परागत कारकभन्दा भिन्न अभिकर्ता, प्रवर्त्य, परिणामी, निरपेक्ष, अनुभावक, प्रापक, करण, हेतु, अधिकरण, अपादान नामक, प्रयोजनीय र सहायक जस्ता कारकको चर्चा गरिएको छ । यसमा वाक्यलाई पनि उल्लेखी महत्त्व दिएर वाक्यका घटक, कार्य र कारकहरु, विभक्ति र यिनको कार्य, वाक्यका प्रकार सरल र संयुक्त, मिश्र तथा संश्लिष्ट, उक्ति परिवर्तन आदिको वर्णन गरिएको छ । यस व्याकरणको अन्तिममा शब्द व्युत्पादन अन्तर्गत उपसर्ग प्रक्रिया, कृत प्रक्रिया, तद्धित प्रक्रिया, समास प्रक्रिया र द्वित्व प्रक्रियाको विस्तृत चर्चा गरिएको छ । यसरी समसामयिक नेपाली व्याकरणले नेपाली भाषा प्रयोगका अनेक सन्दर्भहरुको मिहिन ढङ्गले विश्लेषण गरेको छ । यो व्याकरण यसपछिका नेपाली व्याकरणका लागि स्रोत व्याकरण बन्न पुगेको देखिन्छ । बैतडेली भाषाको अध्ययनमा यसबाट सैद्धान्तिक आधार प्राप्त गर्न सकिन्छ ।

नेपाल 'यात्री' (२०५३) ले नेपाली भाषाको ऐतिहासिक मीमांसामा नेपालीका भाषिका विकासको ऐतिहासिक सन्दर्भको चर्चा गरेका छन् । उनका अनुसार नेपालीका १४ वटा भाषिका र २४ वटा उपभाषिका रहेका छन् । उनले गरेको भाषिका र उपभाषिकाको वर्गीकरण भाषा वैज्ञानिकभन्दा व्यक्तिवादी बढी रहेको छ ।

पोखरेल (२०५४) ले नेपाली वाक्य व्याकरण लेखेका छन् । यसमा आख्यात प्रकरण, नाम प्रकरण, निपात प्रकरण र वाक्यको संश्लेषण र विश्लेषण गरी ४ अध्याय अन्तर्गत व्याकरणका विभिन्न पक्षको चर्चा गरिएको छ । क्रियालाई सर्वाधिक महत्त्व दिएर लेखिएको यस व्याकरणको सुरुमा आख्यात प्रकरण अन्तर्गत वाक्य, धातु, प्रेरणार्थक प्रक्रिया, क्रियाको भाव र भावकत्व, क्रियाको काल, संयुक्त क्रिया, क्रियाका काल पक्ष र भावको सम्बन्ध, क्रियाको वर्गीकरण र अकरण प्रक्रियाको चर्चा गरिएको छ । यसमा सकर्मक क्रियाबाट पनि नेपाली भाव वाच्य हुन्छ भन्ने नयाँ दृष्टिकोण प्रस्तुत गरिएको छ । जस्तै : मबाट केटीलाई चिनियो । छोरी ज्वाइँलाई दिइयो । मूल बाहेक प्रेरणार्थवाची र कर्मभाववाची धातुलाई धातु नभनेर प्रातिपदिक मान्नु पर्ने विचार व्यक्त गरिएको छ । यिनको यो दृष्टिकोण रूपायक

प्रत्यय लागदा धातु पनि प्रातिपदिक हुने आधुनिक व्याकरणको मान्यता निकट छ (आचार्य, २०७५, पृ. ६६) । यस वाक्य व्याकरणमा मेरु, रञ्जक, योजिका र प्रत्यय संरचनाबाट नेपाली संयुक्त क्रियाको रचना भएको उल्लेख गरिएको छ । क्रियाका सिद्ध अशिद्ध, अभ्यास र सातत्य जस्ता पक्षको चर्चा गरिएको छ । यसको नाम प्रकरणमा नेपालीमा १४ प्रकारको पद सङ्गतिको चर्चा गरिएको छ । निपात प्रकरणमा अनुकरणात्मक शब्दको व्याकरण, निपात र विभक्ति नियम फरक ढङ्गले विश्लेषण गरिएको छ । यस व्याकरणको अन्त्यमा संरचनाका आधारमा वाक्यहरूको परिचय सहित संश्लेषण र विश्लेषण गर्ने तरिकाको चर्चा गरिएको छ । नेपाली भाषामा वाक्यलाई नै आधार मानेर लेखिएको यो नै पहिलो व्याकरण हो । यसले व्याकरणका कतिपय कुरालाई फरक ढङ्गले विश्लेषण गरेको छ । बैतडेली भाषाको व्याकरणात्मक अध्ययनमा यसबाट सहयोग पुग्ने देखिन्छ ।

अधिकारी (२०५६) ले नेपाली भाषाको उत्पत्ति विकास र विस्तारको चर्चा गरेका छन् । उनले नेपालमा बोलिने नेपाली भाषा प्राचीन खस भाषा, बाल्हिकी भाषा, सिंजाली भाषा, पर्वते भाषा, गोर्खाली भाषा हुँदै विकास भएको कुरा उल्लेख गरेका छन् । उनले नेपालीलाई पर्वते भाषा भन्दै यसका डोटेली, जुम्ली र पुर्बेली गरी तिन भाषिका भएको उल्लेख गरेका छन् । यसमा नेपाली भाषाको उत्पत्ति र विकासका बारेमा तथ्यगत सामग्री प्रस्तुत गरिएको छ ।

खनाल (२०६८) ले प्राचीन अभिलेखको अध्ययन गरेका छन् । उनले खोज अनुसन्धानबाट प्राप्त तथ्य र प्रमाणले नेपाली भाषाको प्राचीनता ईसाको एघारौँ शताब्दीसम्म पुग्याएको उल्लेख गर्दै विभिन्न स्तम्भ, शिलालेख, अभिलेख, ताम्रपत्र आदि सङ्कलन गरेर प्रस्तुत गरेका छन् । यसमा पश्चिम डोटी क्षेत्रका थुप्रै अभिलेखहरू समेत रहेका छन् । यसबाट बैतडेली भाषाको प्राचीन रूपको पहिचानमा सहयोग पुगेको छ ।

लम्साल (२०६९) ले नेपाली भाषाको विकासक्रम र यसका व्याकरणात्मक विशेषताहरूको सङ्क्षिप्त रूपमा चर्चा गरेका छन् । उनले पोखरेल (२०३१) कै भाषिका वर्ग विभाजनलाई पछ्याएर तिनका विशेषताहरूको चर्चा गरेका छन् । साथै नेपाली भाषाको वर्ण व्यवस्था, शब्द वर्ग, शब्द रूपायन, वाक्यतत्त्व, वाक्यका घटक, वाक्यान्तरण जस्ता व्याकरणात्मक पक्षको चर्चा गरेका छन् ।

वस्ती (२०६९) ले नेपाली भाषाको प्रयोग पक्षको सरल र सरस ढङ्गले चर्चा गरेका छन् । भाषाको प्रायोगिक पक्षलाई जोड दिएर उनले उपयुक्त ठाउँमा उपयुक्त शब्द, पद, पदावली, वाक्य, शैली आदिको प्रयोग गर्नुपर्ने कुरालाई विभिन्न रोचक घटना तथा उदाहरणबाट प्रस्ट पारेका छन् । उनले नाम, सर्वनाम, विशेषण, अव्यय, क्रिया, वाक्य, शब्दशक्ति, अनावश्यक भारी, अड्क, भयका कुरा, दोष, अलङ्कार र शैली जस्ता शीर्षकमा कथात्मक ढाँचामा उदाहरणका माध्यमबाट भाषाको सही प्रयोगलाई जोड दिनु पर्ने विचार व्यक्त गरेका छन् ।

शर्मा (२०७१) ले प्रज्ञा नेपाली सन्दर्भ व्याकरण लेखेका छन् । यो मूलतः लेखककै शब्द रचना र वर्ण विन्यास, वाक्यतत्त्व, अभिव्यक्ति र पाठहरु (२०५४) मा आधारित छ । यसमा व्याकरणका केही पक्षहरुको विस्तृतीकरण गरिएको छ । साथै नेपाली भाषाको उत्पत्ति र विकास तथा व्याकरणको सैद्धान्तिक चिनारी थप गरिएको छ । बैतडेली भाषाको व्याकरणात्मक अध्ययनका लागि यसबाट सहयोग पुगेको छ ।

नेपाली भाषिका सम्बन्धी अध्ययन : नेपाली भाषाका भाषिकाको पहिलो अनुसन्धाताका रूपमा जोन विम्स (सन् १८२०) लाई मानिन्छ । उनले भारतका भाषाहरुको पारिवारिक वर्गीकरण गर्ने क्रममा युरोप र एसियाका भाषाहरुलाई तिन वटा ठुला परिवारमा विभाजन गर्दा त्यस मध्येको एक इण्डोजर्मनिकका आठ वटा भेदहरु अन्तर्गत नेपालीलाई पर्वतीया तथा पहाडिया नामाकरण गरेका छन् । उनले नेपालीका भाषिक भेदमा पाल्पा, गढवाल, कुमाउ, थारु र मगर गरी पाँचवटाको उल्लेख गरेको पाइन्छ । ग्रियर्सन (सन् १९१६) ले नेपालीका पाल्पा र दरै दुइटै भाषिकाको चर्चा गरेको पाइन्छ । तीमध्ये विम्स (सन् १८२०) ले उल्लेख गरेका थारु र मगर तथा ग्रियर्सन (सन् १९१६) ले उल्लेख गरेको दरै नेपालीका भाषिका नभएर छुट्टै भाषाका रूपमा रहेका छन् । ज्ञवाली (१९९०) देखि नेपाली विद्वानहरुले नेपाली भाषा र भाषिकाको अध्ययनमा रुचि देखाएको पाइन्छ । यहाँ नेपाली भाषिका सम्बन्धी भएका मुख्य कार्यको पुनरावलोकन गरिएको छ ।

ज्ञवाली (१९९०) दार्जिलिङको नेपाली भाषाको चर्चाका क्रममा राष्ट्रभाषाभन्दा डोटी र जुम्लाको नेपाली फरक रहेको उल्लेख गर्दै नेपाली भाषाका भौगोलिक भेदको सङ्केत गरेका छन् । यसले प्राचीन डोटी क्षेत्रको मुख्य भाषा बैतडेलीको अध्ययनमा अभिप्रेरित गरेको छ ।

पोखरेल (२०१९) ले नेपाली भाषाका भौगोलिक भेदलाई पुर्वेली अथवा गोर्खाली (गोरखादेखि लिएर सिक्किम, आसाम, भोराडसम्मका उपभेदहरू), केन्द्रीय अथवा पर्वती (पोखरा, पाल्पा, प्युठान, बाग्लुङ, स्याङ्जा, गुल्मीका उपभेद) र पश्चिमा अथवा खसानी (सल्यान, जुम्ला, हुम्ला, दैलेख, डोटी, बैतडीमा बोलिने उपभेद) गरी तिन मुख्य भाषिकामा बाँडेर चर्चा गरेका छन् । उनले यसमा प्राचीन नेपालीका ध्वनितत्त्वगत र रूपतत्त्वगत विशेषताहरूको चर्चा गरेका छन् । साथै प्राचीन नेपालीका विशेषताहरू खसानीमा जति सुरक्षित छन् त्यति गोर्खालीमा नभएको उल्लेख गरेका छन् ।

साङ्कृत्यायन (सन् १९६०) ले नेपालीका पुर्वेली नेपाली (धनकुटा र इलाम), केन्द्रीय नेपाली (गोरखा र काठमाडौँ उपत्यका), मादी नेपाली (बुढीगण्डकी) र पश्चिमी नेपाली (जुम्ला, डोटी र अछाम) गरी चारवटा भाषिकाको चर्चा गरेकी छन् ।

पोखरेल (२०२२ 'क') ले नेपालीका गोर्खाली, खसानी र डोट्याली गरी जम्मा तिन भाषिका रहेको उल्लेख गर्दै पच्छिमा भाषिकाको बारेमा चर्चा गरेका छन् । पच्छिमा नेपाली अर्थात् डोट्याली दार्चुला, बैतडी, डडेल्धुरा, सिलगढी र पच्छिमी बझाङमा बोलिने उल्लेख गर्दै यसको साँध जुम्ली र गोर्खाली भगिनीसित जोडिएको उल्लेख गरेका छन् । उनले विशुद्ध डोट्याली बैतडीमा बोलिन्छ भन्दै बैतडीमा बोलिने बोलीमा सिंजाली लक्षणहरू धेरै सुरक्षित रहेको कुरा उल्लेख गरेका छन् । उनले केही उदाहरणका माध्यमबाट डोट्याली र गोर्खालीबिच ध्वनितत्त्व, सर्वनाम, विशेषण, अव्यय, संज्ञा, लिङ्ग, क्रिया, भाव, निषेध, प्रयोगको तुलना गरेका छन् । पोखरेलले उल्लेख गरेका बैतडेलीका विशेषताहरू अहिले पनि बैतडेली भाषामा पाइएका छन् ।

देवकोटा (२०२७) ले जुम्ली शब्दहरूको सङ्ग्रह गरेका छन् । उनले जुम्ली भाषिकाका अठार सयभन्दा बढी शब्द, केही उखान टुक्का, उक्तिहरू सङ्कलन गरेर भाषिकाको अध्ययनका लागि उपयोगी सामग्री जुटाइ दिएका छन् । यसमा सङ्कलित कतिपय शब्दहरू बैतडेली भाषामा पनि प्रचलित छन् ।

बन्धु (२०२८) ले नेपालीका भाषिकाहरूको क्षेत्रीय अध्ययनमा महत्त्वपूर्ण कार्यको थालनी गरेका छन् । उनले नेपाली र सिंजालीको ऐतिहासिक सम्बन्ध, सिंजाली भाषिका क्षेत्रमा नेपाली बोधगम्यता, सामाजिक वर्गीकरण र भाषिक व्यवहार, सिंजाली खण्डीय वर्णहरू, शब्द सङ्कलन केही धातुहरू र केही पारिभाषिक शब्दहरू जस्ता शीर्षक अन्तर्गत

सिंजाली भाषिकाका विविध पक्षको अध्ययन गरेका छन् । उनले भाषावंश विज्ञानका आधारमा स्वाडिसका १०० शब्दलाई तुलना गरेर नेपाली र सिंजालीको विभाजन वि.सं. १४५१ तिर भएको देखाएका छन् । उनले ३ वटा नेपाली भाषाका कथालाई सिंजा क्षेत्रका ४ वटा विद्यालयका ९-२० वर्षसम्मका विद्यार्थीहरूमा परीक्षण गरेर सिंजाली भाषिका क्षेत्रमा नेपाली बोधगम्यता परीक्षण जस्तो ऐतिहासिक कार्यको थालनी गरेका छन् । यसबाट नेपाली भाषा यसका भाषिका क्षेत्रहरूमा पूर्ण रूपले बोधगम्य नभएको देखिएको छ । त्यसै गरी अध्येताले सिंजाली भाषिकाका सामाजिक भेद र भाषिक व्यवहारको वर्णनबाट यसका थुप्रै भाषिक तथ्यहरूलाई उजागर गरेका छन् । उनले सिंजाली खण्डीय वर्णहरूको सूक्ष्म विश्लेषण गरेका छन् । साथै सिंजाली भाषिकाका विभिन्न क्षेत्रका २५०० भन्दा बढी शब्द तथा धातु (क्रियामूल) समेत सङ्कलन गरेका छन् । यस अध्ययनले नेपाली भाषा तथा भाषिकाहरूको अध्ययनलाई मार्गदर्शन गर्ने काम गरेको छ ।

तमोट (२०२८) ले डोट्याली भाषिकाका सातसय जति शब्दहरू सङ्कलन गरेका छन् । यी शब्दहरू कुन कुन क्षेत्रबाट सङ्कलन गरिएको हो भन्ने खुलाइएको छैन । यसमा केही नाम र विशेषण जनाउने शब्दका साथै पदावली पनि सङ्कलन गरेर डोट्याली भाषिकाका केही शब्दगत र ध्वनिगत विशेषताहरूको वर्णन गरिएको छ । यसमा डोट्याली भाषिकामा पदावलीलाई छोटो बनाएर बोलिने घरिनु (घर आउनु), काठिनु (काठ जस्तो हुनु), बिहाउनु (विवाह गर्नु) जस्ता नामधातुकरण भएका शब्दहरू पनि उल्लेख गरिएको छ । उनले डोट्यालीमा यस्ता छ/सात हजार मौलिक शब्दहरू हुन सक्ने उल्लेख गरेका छन् । यसबाट बैतडेली भाषाको रूप व्यवस्थाको अध्ययन गर्न मद्दत पुगेको छ ।

आचार्य (२०३०) ले कथ्य उच्चारणलाई जोड दिएर पर्वती भाषिकामा जिम्दो नेपाली भाषा भनेर चर्चा गरेका छन् । उनले कथ्य उच्चारण अनुसार पर्वती भाषिकाको आलेखन गरेका छन् । यसबाट बैतडेली भाषालाई उच्चारण अनुसार लेख्ने प्रेरणा प्राप्त भएको छ ।

दाहाल (सन् १९७४) ले लेख्य र कथ्य नेपालीको वर्णनात्मक अध्ययन गरेका छन् । यसमा साहित्यिक नेपाली अर्थात् स्तरीय नेपाली, पूर्वी नेपाली र दार्जिलिङ्गे नेपालीको वर्णनात्मक अध्ययन गरिएको छ । उनको यस अध्ययनमा ध्वनितत्त्व, रूपतत्त्व, शब्दका कार्यमूलक वर्गहरू, शब्द निर्माण, विभक्ति, प्रत्यय सम्बन्धी कोटि र तिनका सम्बन्ध तथा वाक्य रचनाका ढाँचाहरू प्रस्तुत गरिएका छन् । यसमा साहित्यिक नेपालीको विश्लेषणका लागि साहित्यिक भेला सार्वजनिक समारोह र कक्षाकोठामा बोलिने अथवा रेडियोमा प्रयुक्त

नेपालीलाई लिइएको छ भने कथ्य नेपालीमा पुर्वेली नेपाली भाषिकाभिन्न पर्ने सङ्खुवासभाका ब्राह्मण परिवारमा प्रचलित नेपालीलाई र दार्जिलिङी नेपालीमा रूपमा भारतको पश्चिम बङ्गाल राज्यको दार्जिलिङ जिल्ला अन्तर्गत खर्साङ क्षेत्रका नेपाली मातृभाषी मङ्गोल समुदायमा प्रचलित नेपालीलाई लिइएको छ । नेपाली भाषाका तिन महत्त्वपूर्ण भाषिकाहरूमा केन्द्रित यो अध्ययन आफैमा उपलब्धिपूर्ण त छँदै छ; यसले नेपाली भाषा तथा भाषिकाहरूको अध्ययनमा समेत नयाँ आयाम थपेको छ ।

पन्थी (२०३५) ले गुल्मी र पश्चिमाञ्चलीय भाषिकाको सम्बन्धको अध्ययन गरेका छन् । उनले गुल्मी, अर्घाखाँची जिल्लामा बोलिने नेपालीका केही शब्दलाई जुम्ली भाषिकासँग तुलना गरेका छन् । यसबाट जुम्ली र गुल्मी भाषिकाका बिच घनिष्ट सम्बन्ध रहेको उल्लेख गरेका छन् ।

खनाल (२०३६) ले डोट्याली भाषिकाको वर्ण विश्लेषण तथा अर्थ सहित शब्द सङ्कलन गरेका छन् । उनले डोट्याली भाषिकाका वर्णहरूको मोटामोटी विश्लेषण गरेर ह्रस्व र दीर्घ गरी १२ वटा स्वर वर्ण र ३० वटा व्यञ्जन वर्ण देखाएका छन् । यसमा डोट्याली भाषिकाका विभिन्न क्षेत्रका चलनचल्तीका २९५० शब्दहरू सङ्कलन गरी तिनलाई विषय क्षेत्रका आधारमा वर्णानुक्रममा वर्गीकरण गरिएको छ ।

सिजापति (२०३७) ले कर्णाली भाषिका समूहको तुलनात्मक शब्द सङ्ग्रह गरेका छन् । उनले कर्णाली अञ्चलका असिदराली, हुम्ली, मुगाली, खत्याडी, गुम्की, चौधबिसे र रास्कोटी गरी सातवटा क्षेत्रका बोलीबाट ६ सय शब्दहरू सङ्कलन गरेर तिनका ध्वनिगत विशेषता र व्याकरणिक कोटि छुट्याई विषय क्षेत्रका आधारमा वर्गीकरण गरेका छन् । उनले सङ्कलित सबै शब्दहरूलाई स्तरीय नेपाली र असिदराली, हुम्ली, मुगाली, खत्याडी, गुम्की, चौधबिसे तथा रास्कोटी भाषिकासँग तुलना गरेका छन् ।

पराजुली (२०३९) ले शिष्ट र ग्रामीण नेपाली भाषाको अध्ययन गरेका छन् । उनले एक ठाउँबाट अर्को ठाउँको भाषाको बोलचालमा अन्तर हुनु परिवर्तनशील भाषामा पाइने विशेषता भएको उल्लेख गर्दै अनेक भेद उपभेदका माझ कुनै एक भेदको राजनीतिक, प्रशासनिक, शैक्षिक आदि दृष्टिले स्तरीय कथ्य रूप विकसित हुन्छ र त्यो साभ्ना रूप अन्य भेदभन्दा महत्त्वपूर्ण हुन्छ भनेका छन् । कथ्य भाषालाई स्थानीय प्रभावले आफ्नो रूप रङ्ग दिँदै जाँदा एक ठाउँको भाषिका अर्को ठाउँबाट विरानो हुँदै जान्छ भन्दै उनले नेपाली

भाषाका कति स्थानीय भेद उपभेद सजिलै बुझिने र लोक व्यवहार चल्ने खालका छन् तर कति रूप चाहिँ अर्को क्षेत्रका वक्ताले ठम्याउन पनि हम्मे हम्मे पर्ने खालका छन् र तिनमा आनका तान फरक पाइने कुरा उल्लेख गरेका छन् । बैतडेली बोली पनि पूर्वेली क्षेत्रका वक्ताले ठम्याउन हम्मे हम्मे पर्ने सङ्केत यसबाट पाउन सकिन्छ ।

आचार्य (२०४०) ले नेपाली भाषाको यथार्थ सर्वेक्षण नहुँदासम्म तिन भाषिकाकै वर्गीकरणलाई नै मान्यता दिनु उचित हुने कुरा उल्लेख गर्दै पोखरेल (२०२२) को वर्गीकरणलाई नै मान्यता दिएका छन् ।

गिरी (२०४०) ले सिमताली क्रिया संरचनाको अध्ययन गरेका छन् । उनले यसमा सिमताली क्रियाको रूपध्वनित्त्वक अध्ययन गरेका छन् । यसमा सिमताली क्रियामा अन्तर्निहित धातु, पक्ष, काल, अकरण एवम् सङ्गतिको विश्लेषण गरिएको छ । यसमा सिमताली भाषिकाका २२० क्रियावाची र ९१५ अन्य शब्दहरु सहित ११३५ शब्दहरुको स्तरीय नेपालीमा अर्थ दिइएको छ ।

जोशी (२०४१) ले बभाडी भाषाको सामान्य परिचय, क्षेत्र र केही विशेषताहरुको चर्चा गरेका छन् । उनले बभाडीमा विशेष गरी ध्वनि, शब्द भण्डार र व्याकरणमा भिन्नता रहेको उल्लेख गरेका छन् । यसका लागि केही शब्द र छोटो संवादलाई उदाहरणका रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् ।

पौड्याल (२०४४) ले पर्वती भाषिकाको स्वरूप र संरचनाको अध्ययन गरेका छन् । उनले पर्वती भाषिकाका सामाजिक भेद तथा पर्वती भाषिकामा प्रयोग भइरहेका अङ्ग्रेजी, संस्कृत र हिन्दी मिश्रित भाषिक रूपको चर्चा गरेका छन् । यसमा पर्वती भाषिकाको शब्द निर्माण पद्धति, व्याकरणात्मक स्वरूप, ध्वनित्त्वक परिवर्तनको पनि सामान्य चर्चा गरिएको छ ।

नेपाल 'यात्री' पूर्ण प्रकाश (२०४५) ले ध्वनि प्रवृत्तिका आधारमा नेपालीका १२ वटा भाषिका हुन सक्ने विचार व्यक्त गरेका छन् । उनले बैतडेली भाषिकालाई छुट्टै भाषिका मानेर त्यसका मारमाली र स्वराडी उपभाषिका रहेको उल्लेख गरेका छन् । उनले पूर्वेली भाषिकामा 'त, ता', 'ल, लौ' निपात लोकप्रिय भए जस्तै पर पश्चिमा भेदमा 'द, दे' जस्ता निपातहरु लोकप्रिय रहेको उल्लेख गरेका छन् ।

जोशी (सन् १९८९) ले बभाडी नेपालीको भाषा वैज्ञानिक अध्ययन गरेका छन् । उनले परम्परागत व्याकरणलाई आधार मानी बभाडी नेपालीका व्याकरणात्मक कोटि, शब्द निर्माण प्रक्रिया, शब्द वर्ग र वाक्यको सामान्य अध्ययन गरेका छन् । यसको ठाउँ ठाउँमा बभाडी नेपालीका शब्दगत र वाक्यगत उदाहरण दिइएको छ । उनले बभाडीभित्रकै विभिन्न भेकका केही शब्दहरूको तुलना गरी बभाडी नेपालीमा पनि विभिन्न उपभाषिका रहेको उल्लेख गरेका छन् ।

गौतम (सन् १९७९) ले तराई नेपालीको वर्णनात्मक अध्ययन गरेका छन् । उनले बारा, पर्सा र रौतहट जिल्लामा भोजपुरी भाषिक समुदायमा बोलिने नेपाली भाषाको उच्चारण, अक्षर संरचना, रूपध्वनित्वात्मक परिवर्तन र भाषिक भेदको अध्ययन गरेका छन् । यसमा तराईमा बोलिने नेपालीमा लोककथा र शब्दहरू समेत दिइएका छन् । यस अध्ययनबाट तराई नेपालीमा स्तरीय नेपालीका धेरै वर्ण र शब्दहरूको उच्चारणमा भिन्नता रहेको देखाइएको छ ।

सिजापति (२०५०) ले जुम्ली भाषिकाको वर्णनात्मक अध्ययन गरेका छन् । उनले यसमा जुम्ली भाषिकाका स्वर र व्यञ्जन वर्णको निर्धारण, वर्ण र अक्षरको वितरण, शब्द निर्माण प्रक्रिया, पदकोटि वाक्यका तह, व्याकरणात्मक कोटिको स्वरूप, वाक्यतत्त्व, पद सङ्गति र वाक्य विश्लेषणको चर्चा गरेका छन् । उनले माझाली भाषिकाको नाम जुम्ली राख्नुको औचित्य पनि स्पष्ट पारेका छन् ।

तिमिल्सिना (२०५०) ले सङ्ख्या र सार्वनामिक शब्दका आधारमा नेपालीका सात वटा भाषिकाको निर्धारण गरेका छन् । उनले दार्चुला-बैतडेली, डोटी-डडेल्धुराली, अछामी-बभाडी, जाजरकोटे, हुम्ली, जुम्ली, सिंजाली र पूर्वेली भाषिकालाई नेपालीका क्षेत्रीय भाषिका देखाएका छन् ।

निरौला (२०५०) ले क्रियाका रूपतत्त्वका आधारमा नेपालीका भाषिकाहरूको अध्ययन गरेका छन् । यसमा मूलतः रूपतत्त्व र अशतः ध्वनितत्त्व र वाक्यतत्त्वका आधारमा नेपाली भाषाका दार्चुलेली, बैतडेली, डडेल्धुराली, बभाडी, डोल्पाली, बाजुराली, अछामी, जुम्ली, सिंजाली, दैलेखी, कालिकोटे, भेरी क्षेत्रीय, गण्डकेली र पूर्वेली गरी १२ वटा भाषिकाको निर्धारण गरिएको छ । उनले ३३१ वटा स्तरीय नेपाली व्याकरणात्मक कोटिका आधारमा क्रिया रूपावलीहरूलाई नेपालका पचहत्तर वटै जिल्लाका दुई-दुई जनाबाट

सम्बन्धित भाषिकामा सङ्कलन गरेका छन् । यस क्रममा उनले बैतडेली भाषिकामा जम्मा ३३१ क्रियाका रूपमा १७४ वटा अर्थात् ५२.५७ प्रतिशत रूपमा भिन्नाभिन्नै भेद पाइएका हुनाले बैतडेली भाषिक भेदलाई छुट्टै भाषिका निर्धारण गरिएको उल्लेख गरेका छन् । यस अध्ययनमा बैतडेली भाषाका विभिन्न क्रियाका रूप सङ्कलन गरिएकाले यसबाट बैतडेली भाषाको अध्ययनमा मद्दत पुगेको छ ।

सुवेदी (२०५१) ले वाक्यतत्त्वका आधारमा नेपालीका भाषिकाको सर्वेक्षण गरेर नेपालीका ९-१६ वटासम्म भाषिका हुन सक्ने जनाएका छन् । यिनले सरल र जटिल वाक्यलाई आधार बनाई गरेको अध्ययनमा बैतडेलीलाई छुट्टै भाषिका मानेका छन् । यसले बैतडेली भाषाको वाक्य व्यवस्थाको अध्ययनमा मद्दत पुगेको छ ।

भाइसाब (२०५१) ले डोट्याली भाषिकामा महत्त्वपूर्ण रूपमा रहेका आहान (आइन), टुक्का र ऐनाबाटै (गाउँखाने कथाहरु) को चर्चा गरेका छन् । उनले पूर्वपट्टिको नेपालमा गाउँखाने कथा भने जस्तै पश्चिम डोटी भेग (प्राचीन डोटी राज्य) मा कतै राउने बातै त कतै ऐना बतै भन्ने गरेको उल्लेख गर्दै पश्चिम डोटी बैतडी भेकमा प्रचलित साँझपख वा राति घर अँगोना वरपर भनिने, डेउडा गीत गाउँदा जात्रा उत्सवहरुमा भनिने र घुमाउरो पाराका छेलो हान्न प्रयोग हुने सवाल जवाफ गरी तिन वर्गमा विभाजन गरेर सङ्कलन गरेका छन् । उनले यसमा केही विशेष अर्थ राख्ने शब्द र वाक्यांशहरु समेत सङ्कलन गरेका छन् । यसबाट बैतडेली भाषाको अध्ययनमा सहयोग पुग्ने देखिन्छ ।

चन्द्र (२०५२) ले डोट्याली शब्द भण्डार (शब्द भण्डार) को सम्पादन गरेका छन् । उनले डोट्याली उच्चारणका आधारमा यो शब्दकोश तयार पारेका छन् । यसमा डोट्याली भाषाका मौलिक शब्दहरुलाई जस्ताको त्यस्तै राखिएको छ । यसमा बैतडेली भाषाका प्रशस्त शब्दहरु सङ्कलन गरिएकाले यसले बैतडेली भाषाको अध्ययनमा सहयोग पुऱ्याएको छ ।

आचार्य (२०५३) ले उच्चारणका आधारमा नेपालीका भाषिकाको अध्ययन गरेका छन् । उनले उच्चारणका आधारमा दार्चुलाली, बैतडेली-डडेल्धुराली, बभाडी, डोट्याली, बाजुराली, अछामी, जुम्ली-सिंजाली, हुम्ली, मुगु-डोल्पाली, कालिकोटे, जाजरकोटे, रुकुम-सल्यानी र पूर्वेली गरी १३ वटा भाषिकाको निर्धारण गरेका छन् । यसले बैतडेली भाषाको वर्णको अध्ययनमा सहयोग पुगेको छ ।

दुङ्गाना (२०५३) ले आधारभूत शब्दावलीका आधारमा नेपालीका १३ वटा भाषिकाको निर्धारण गरेका छन् । उनले निर्धारण गरेका भाषिकाहरुमा दार्चुलाली 'क',

दार्चुलाली 'ख', बैतडेली, बाजुराली, अछामी, बभाडी, हुम्ली, डोटी-डडेल्धुराली, मुगु-डोल्पाली, जुम्ली-सिंजाली, भेरी क्षेत्रीय, गण्डकेली र पूर्वेली रहेका छन् ।

शर्मा 'विनाडी' (२०५५) ले डोटेली भाषिकाको शब्दकोशको सम्पादन गरेका छन् । उनले मुख्य गरी डोटी जिल्ला र त्यस आसपासका क्षेत्रबाट शब्दहरू सङ्कलन गरी तिनको अर्थ मानक नेपालीमा दिएका छन् । यस शब्दकोशमा थुप्रै शब्दहरू बैतडेली भाषाका पनि रहेकाले यसबाट बैतडेली भाषाको अध्ययनमा सहयोग पुगेको छ ।

शाही (२०५५) ले अछामी भाषिकाको अध्ययन गरेका छन् । उनले यसमा अछामी भाषिकाको उच्चारण, शब्दवर्ग व्याकरणात्मक कोटिको चर्चा गरेका छन् । उनले लिङ्ग, वचन, पुरुष, काल, पक्ष, भाव, वाच्य, कारक र विभक्तिलाई अछामी भाषिका र नेपाली भाषाबिच तुलना गरेका छन् ।

चटौत (२०५८) ले डोट्याली बृहत् शब्दकोश को सम्पादन गरेका छन् । उनले डोट्यालीलाई भाषाका रूपमा चिनाउने प्रयास गरेका छन् । यसमा प्राचीन डोटी अर्थात् सुदूर पश्चिम प्रदेशका सातवटै पहाडी जिल्लाबाट शब्दहरू सङ्कलन गरिएका छन् । डोटी क्षेत्रका सबै जिल्लाबाट सामग्री सङ्कलन गरिएको यो नै पहिलो र बृहत् कोश हो । यसबाट बैतडेली भाषाको अध्ययनका लागि ठुलो सहयोग पुगेको छ ।

जोशी (२०५८) ले डोटेली भाषिका र नेपाली भाषाका व्याकरणात्मक कोटिको तुलना गरेका छन् । यसमा डोटेली भाषिकाका व्याकरणिक कोटिहरू लिङ्ग, वचन, पुरुष, काल, पक्ष, भाव, वाक्य र कारकको नेपाली भाषासँग तुलना गरिएको छ । यसबाट डोटेली भाषिकामा रूपगत र ध्वन्यात्मक भिन्नता रहेको तथा केहीको प्रयोगमा विविधता रहेको निष्कर्ष निकालिएको छ । उनले डोटेली भाषिका परपच्छिमा र केन्द्रीय भाषिकासँग सम्बन्धित रहनुका साथै कुमाउनी भाषासँग पनि निकट रहेको कुरा औँल्याएका छन् ।

खत्री (२०६०) ले असिदराली भाषिकाको अध्ययन गरेका छन् । यसमा असिदराली भाषिकाको उच्चारण व्यवस्था, शब्द व्यवस्था, रूप व्यवस्था र व्युत्पादन प्रक्रियाको चर्चा गरिएको छ । यसमा असिदराली भाषिकामा मानक नेपालीको भन्दा उच्चारणगत, रूप रचनागत तथा शब्द निर्माणगत प्रक्रिया र प्रत्ययमा केही भिन्नता रहेको निष्कर्ष निकालिएको छ; साथै असिदराली भाषिकाका केही विशेषताहरू उल्लेख गरिएको छ ।

पन्थी (२०६०) ले भाषा विकासका क्रममा हुने ध्वनि परिवर्तनको चर्चा गरेका छन् । उनले संस्कृत भाषाबाट नेपाली भाषा र भाषिकामा मात्र नभएर नेवारी भाषामा समेत उच्चिकै शब्दहरु रूपान्तरित भएर आएको उल्लेख गरेका छन् । उनले यसमा जुम्ली र पश्चिमाञ्चलीय भाषिकामा पाइने समीभवन, महाप्राणीभवन, वर्ण विपर्यास, वर्ण लोप आदि ध्वनि परिवर्तन प्रक्रियाको चर्चा गरेका छन् । उनले गुल्मेली भाषिकासँग मिल्ने विभिन्न भाषिकाका शब्दहरुको चर्चा गरेका छन् । यसै क्रममा केही शब्दहरु बैतडेली भाषिकाका पनि उल्लेख गरेका छन् ।

भट्ट (शर्मा) (२०६१) ले डोटेली मूल भाषा विवेचना अर्थात् पहाडी व्याकरण लेखेका छन् । डोटेली भाषामा लेखिएको यो पहिलो व्याकरण हो । लेखकले यसको भूमिकाको शीर्षमा “सिक्दु संसारकि भाषा अफनि उन्नति गद्दु हो । विसद्दु इजुकी भाषा डुब्दु, बुड्दु, उजड्दु हो ।” भनेर आफ्नो मातृभाषा प्रतिको मोह व्यक्त गरेका छन् । यो डोटी प्रस्रवण क्षेत्रमा बोलिने भाषामा आधारित छ । लेखक स्वयम्ले यसको भूमिका डोटेली भाषा भन्नाले आजको खिइएको, सकिएको डोटी जिल्लाको भाषालाई मात्र सम्बोधन नगरी यसले प्राचीन विशाल डोटी प्रदेशको मूल पहाडी भाषालाई जनाउँछ भनेका छन् । स्वयम् भट्ट बैतडी निवासी भएकाले यसमा वर्णन गरिएको भाषा बैतडेलीसँग अधिक मेल खाने देखिन्छ । उनका विचारमा यस (डोटी क्षेत्र) पहाडी क्षेत्रमा बोलिने सबै बोलीहरु एउटै धागो (व्याकरण) मा बाँधिएका छन् र कुनै शब्द र कसैका उच्चारणमा सामान्य फरक छ ।

यस पहाडी व्याकरणमा डोटेली भाषाका ध्वनि, शब्द रचना, नेपाली भाषान्तरण भएका शब्द, शुद्धाशुद्धि, थातबास, पदयोग-वियोग अनेकार्थक शब्द, बालबोली, जीव जनावरका बोलीका नाम, बच्चाका नाम, आहान, साइना, देवी देवताका नाम, पद विवेचना, वाक्य विवेचना, अर्थ विवेचना आदिको चर्चा गरिएको छ । यसमा वर्ण, शब्द, पद, वाक्य, अर्थ जस्ता व्याकरणिक र जीव जनावरका बोली, बच्चाका नाम, देवीदेवताका नाम, साइना, आहान जस्ता अव्याकरणिक कुरा पनि संगसंगै राखिएको छ । यसमा डोटेली भाषाका १२ वटा स्वर वर्ण र ३४ वटा व्यञ्जन वर्णको उल्लेख गरिएको छ । शब्द विवेचनामा डोटेली भाषाका शब्दहरुलाई ५ स्रोतमा बाँडिएको छ । शब्द रचना अन्तर्गत सन्धि, समास, उपसर्ग, प्रत्यय (फुर्का), द्वित्व प्रक्रियाको चर्चा गरिएको छ । यसै अन्तर्गत पर्यायवाची, अनेकार्थक, एकार्थक, श्रुतिसमभिन्नार्थक शब्दको वर्णन गरिएको छ । वाक्य विवेचना अन्तर्गत पदबन्ध, वाक्य विश्लेषण, वाक्यभेद, अध्याहार, वाक्य परिवर्तन, वाक्य विन्यास, कथन भेद र विशिष्ट

पदको चर्चा गरिएको छ । नेपाली भाषामा आधुनिक व्याकरण आइसकेपछि लेखिएको प्रस्तुत व्याकरण परम्परागत ढाँचामा नै आवद्ध रहेको छ । डोटेली अर्थात् पहाडी भाषाको पहिलो व्याकरण भएकाले यसको ऐतिहासिक महत्त्व रहेको छ । यसमा वर्णित धेरै विशेषताहरू बैतेडेली भाषासँग मिल्दाजुल्दा भएकाले यसले बैतडेली भाषाको अध्ययनमा सहयोग पुऱ्याएको छ ।

पनेरु (२०६१) ले डोटेली भाषाका शब्दको उच्चारण र निर्माण प्रक्रियाको चर्चा गरेका छन् । उनले डोटेली वर्णको उच्चारण व्यवस्था, अक्षर संरचना, उपसर्ग, प्रत्यय, विभक्ति आदिको उल्लेख गरेका छन् ।

बडु (२०६१) ले दार्चुलेली स्थानीय भाषिका र नेपाली भाषाको रूपायन, पद सङ्गति र विभक्ति प्रयोगको तुलना गरेकी छन् । यसबाट व्याकरणिक दृष्टिले दार्चुलेली भाषिका नेपालीभन्दा त्यति भिन्न नरहे पनि रूपायनगत प्रत्यय र लिङ्गगत सङ्गतिका दृष्टिले भिन्न रहेको पाइएको छ । उनले विभक्ति चिन्हहरू पनि दार्चुलेलीमा भिन्न रहेको उल्लेख गरेकी छन् ।

बोहरा (२०६२) ले बझाङी नेपाली र स्तरीय नेपाली भाषाको व्यतिरेकी अध्ययन गरेका छन् । उनले बझाङी नेपालीको उच्चारण, रूपायन, कारक र विभक्तिको चर्चा गरेका छन् । उनले बझाङ्गको चीर बुङ्गल क्षेत्रको भाषिक भेदलाई बझाङी नेपाली भनेका छन् । यस भेदलाई बन्धु (२०२५) ले पश्चिमी (बैतडी, डोटयाली) भाषिका अन्तर्गत चर्चा गरेका छन् । यसमा बझाङी भाषिका ओर पश्चिमा वर्गमा पर्ने एक क्षेत्रीय भेद भए पनि यसको सामीत्य परपच्छिमा भाषिकासँग रहेको कुरा उल्लेख गरिएको छ । यसबाट बझाङ्गको चीर बुङ्गल क्षेत्रमा बोलिने भाषा बैतडेलीसँग नजिक रहेको पुष्टि भएको छ ।

गिरी (२०६३) ले नेपाली भाषाका पूर्वेली, केन्द्रीय, ओरपच्छिमा, मझ पच्छिमा, पर पच्छिमा र भेरी क्षेत्रीय गरी ६ भाषिकाको चर्चा गरेका छन् । उनले पोखरेल (२०३१) ले उल्लेख गरेको माझाली भाषिकालाई केन्द्रीय भाषिका नाम दिएर त्यसमा एउटा भेरी क्षेत्रीय भाषिका थप गरेका छन् । उनले सबै भाषिकाका विशेषताहरूलाई तथ्यपरक रूपमा उल्लेख गरेका छन् ।

पन्त (२०६७) ले डोटयाली व्याकरण लेखेका छन् । डोटयाली भाषामा लेखिएको यो दोस्रो व्याकरण हो । यसमा डोटयाली भाषाका वर्ण, शब्द, शब्दवर्ग, शब्दका प्रकार,

शब्दस्रोत, शब्दको अर्थ सम्बन्ध, वर्ण विन्यास, पद सङ्गति, वाक्य संश्लेषण, वाक्य विश्लेषण, वाक्यान्तर जस्ता व्याकरणका विविध पक्षको चर्चा गरिएको छ । यसमा व्याकरणमा नपर्ने विभिन्न जनावरका बासस्थान, बच्चाको नाम, बोली, नाता सम्बन्ध, देवताका नाम, आइना आदि समेत समावेश गरिएको छ । यसमा ६ वटा स्वर वर्ण र ३३ वटा व्यञ्जन वर्णको उल्लेख गरिएको छ । वर्णित विषयवस्तुको प्रकृति हेर्दा यसमा भट्ट (२०६१) को पहाडी व्याकरणको प्रभाव परेको देखिन्छ । यो व्याकरण परम्परागत नेपाली व्याकरणको अनुसरण गरी डोट्यालीमा लेखिएको छ । यसमा शब्द स्रोतमा मौलिक र आगन्तुक, शब्द वर्गमा विकारी र अविकारी गरी ९ वटा शब्द निर्माण प्रक्रियामा समास, उपसर्ग, प्रत्यय द्वित्व, व्याकरणिक कोटिमा कारक, काल, पक्ष, वाच्य, लिङ्ग तथा शब्दका अर्थ सम्बन्ध आदिको वर्णन गरिएको छ । डोट्याली व्याकरणमा वर्णित कतिपय विशेषता बैतडेली भाषासँग पनि मिल्ने हुनाले बैतडेली भाषाको अध्ययनमा यसले सहयोग पुगेको छ ।

पण्डित (२०६९) ले बभाडी नेपालीको अध्ययन गरेका छन् । यसमा बभाडी नेपालीका वर्ण, शब्द रचना, शब्दवर्ग, व्याकरणात्मक कोटि र वाक्य व्यवस्थाको विश्लेषण गरिएको छ । यसमा बभाडी नेपालीका वर्ण, शब्द र वाक्यगत मौलिक स्वरूपलाई चिनाइएको छ । बभाडी नेपालीका केही विशेषता नेपालीका अन्य भाषिकासँग मिल्ने र केही आफ्नै मौलिक भएको कुरा उल्लेख गर्दै यस्ता वर्ण, व्याकरणगत विशेषतालाई सोदाहरण प्रस्तुत गरिएको छ । यसमा बभाडी नेपालीका सामाजिक तथा क्षेत्रीय भेद उपभेदको समेत सामान्य चर्चा गरिएको छ । त्यसै गरी आधारभूत शब्दावलीको तुलनाका आधारमा छिमेकी भाषासँग बभाडीको समानता समेत पहिल्याइएको छ ।

भट्ट (२०६९) ले बभाडी शब्द भण्डारको अर्थतात्त्विक अध्ययन गरेका छन् । उनले यसमा बभाडी नेपालीका समानार्थक विपरीतार्थक, अनेकार्थक र समावेशात्मक अर्थ सम्बन्धको चर्चा गरेका छन् । यसबाट नेपालीमा जस्तै बभाडीमा पनि विभिन्न किसिमका पर्याप्त मौलिक शब्द रहेको निष्कर्ष निकालिएको छ ।

आइकानटोफ् (सन् २०१४) ले डोट्यालीको समाज भाषिक अध्ययन गरेका छन् । यो अध्ययन सामाजिक भाषिक सर्वेक्षण (लिन्युन) र सिल इन्टरनेसनलको सहकार्यबाट गरिएको पाइन्छ । डोटी, बैतडी, बभाड र दार्चुला जिल्लामा स्थलगत नमुना सङ्कलनबाट गरिएको यस अध्ययनमा डोट्याली भाषाका बैतडेली, बभाडी, दार्चुलेली र डोट्याली गरी

चार भाषिकाको पहिचान गरिएको छ । यी भाषिकाका बिचमा उच्च शाब्दिक समानता र बोधगम्यता रहेको देखाइएको छ । त्यसै गरी आफ्नै भाषिक पहिचानप्रति सम्बन्धित समुदाय सचेत रहेका र भाषिक जीवन्तता उच्च रहेको उल्लेख गरिएको छ । व्याकरणको विस्तृत अध्ययन नभए पनि प्रस्तुत अध्ययनले बैतडेली भाषाको अध्ययनमा सहयोग पुऱ्याएको छ ।

फुलारा (२०७०) ले डुम्राकोटीको रूप वैज्ञानिक अध्ययन गरेकी छन् । यसमा डुम्राकोटी भाषिकामा शब्द निर्माण प्रक्रिया अन्तर्गत उपसर्ग, प्रत्यय, समास र द्वित्व तथा रूपायन प्रक्रिया अन्तर्गत लिङ्ग, वचन, पुरुष, आदर, काल, पक्ष, भाव, करण अकरण व्याकरणिक कोटि आदिको अध्ययन गरिएको छ । यसबाट डुम्राकोटीमा मूलशब्द, व्युत्पन्न शब्द, समस्त शब्द र द्वित्व शब्द गरी नौ प्रकारका शब्द पाइएका छन् । व्युत्पन्न शब्दहरूको कतै रूप परिवर्तन भएको छ त कतै ध्वनि परिवर्तन भएको देखिएको छ । डुम्राकोटीमा नामिक पदको पुरुष, वचन, लिङ्ग र आदरका आधारमा नै शब्दको रूपायन भएको देखाइएको छ । त्यसै गरी क्रियापदको काल पक्ष, भाव, करण अकरण, लिङ्ग, वचन, पुरुषका आधारमा रूपायन भएको देखाइएको छ । यसमा स्तरीय नेपालीका भन्दा केही भिन्न रूपायक प्रत्यय डुम्राकोटीमा रहेको उल्लेख गरिएको छ ।

शाही (२०७०) ले अछामी भाषाको अध्ययन गरेका छन् । यसमा अछामी भाषाको समाज भाषा वैज्ञानिक स्वरूप वर्ण व्यवस्था, शब्द व्याकरण र वाक्य व्याकरणको सङ्कलित पाठका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ । उनले नेपालको समाज भाषा वैज्ञानिक सर्वेक्षणमा प्रयोग गरिएका २१० शब्दको आधारभूत शब्दावलीको आधारमा शाब्दिक समानता परीक्षण गर्दा नेपालीसँग मिल्ने शब्दहरू अछामीमा ४४% मात्र पाइएकाले अछामीलाई छुट्टै भाषा मान्नु पर्ने तर्क अगाडि सारेका छन् । उनले अछामी भाषामा सामाजिक तथा क्षेत्रीय उपभेदको समेत चर्चा गरेका छन् । उनले व्यतिरेकीका आधारमा वर्णको विश्लेषण वर्ण वितरण र वर्ण संयोगको चर्चा गरेका छन् । शब्द व्याकरणमा उपसर्ग, प्रत्यय, समास र द्वित्व प्रक्रियाबाट शब्द निर्माण प्रक्रियाको चर्चा गरेका छन् तर रूपायन प्रक्रियाको उल्लेख गरेका छैनन् । वाक्य व्याकरणमा वाच्य, प्रेरणार्थक प्रक्रिया, भाव, काल, संयुक्त क्रिया, पक्ष, अकरण, आदर, लिङ्ग, वचन, पुरुष, कारक, सर्वनाम, निपात, विभक्ति र वाक्यको अध्ययन गरिएको छ । उनले अन्त्यमा सङ्कलित सङ्कथनको परिचय समेत उल्लेख गरेका छन् । यसमा विभक्ति, प्रत्यय, लिङ्ग, संयुक्त क्रिया जस्ता पक्षहरू नेपाली भाषाभन्दा अछामी

भाषामा मौलिक र भिन्न रहेको निष्कर्ष निकालिएको छ । बैतडेली भाषासँग अछामी भाषा निकट रहेकाले यसबाट बैतडेली भाषाको अध्ययनमा मद्दत पुगेको छ ।

भट्ट (२०७१) ले डडेल्धुराली भाषाको अध्ययन गरेका छन् । यसमा डडेल्धुराली भाषाका समाज भाषिक विशेषता वर्ण व्यवस्था, शब्द रचना, शब्दवर्ग, नामिक र क्रियापदको व्याकरणिक कोटि र रूपायन तथा वाक्य रचनाको अध्ययन गरिएको छ । उनले भाषा विज्ञान केन्द्रीय विभागले नेपालका भाषाहरुको अध्ययन गर्नका लागि तयार पारेका २१० आधारभूत शब्दहरुको छिमेकी भाषा र नेपालीसँग तुलना गरेर डडेल्धुराली र नेपालीबिच ३७% र डडेल्धुराली र बैतडेलीबिच ६१% शाब्दिक समानता रहेको कुरा उल्लेख गरेका छन् । उनले डडेल्धुराली भाषाका सामाजिक र भौगोलिक उपभेदको चर्चा गरेका छन् । यस अध्ययनमा वर्ण व्यवस्था अन्तर्गत ६ वटा स्वर वर्ण र ३० वटा व्यञ्जन वर्णको व्यतिरेकी विश्लेषण, वितरण र उच्चारण स्थितिको चर्चा गरिएको छ । शब्द रचना अन्तर्गत मूल र व्युत्पन्न शब्द तथा व्युत्पन्न शब्दको उपसर्ग, प्रत्यय, समास र द्वित्वबाट शब्द निर्माण प्रक्रियाको अध्ययन गरिएको छ । शब्दवर्ग अन्तर्गत डडेल्धुराली भाषाका शब्दहरुलाई नौ वर्गमा वर्गीकरण गरेर चर्चा गरिएको छ । त्यसै गरी नामिक पदको लिङ्ग वचन, पुरुष, कारक र विभक्ति तथा क्रियापदको काल, पक्ष भाव, पुरुष, वचन, लिङ्ग, व्याकरणात्मक कोटिका आधारमा रूपायन प्रक्रियाको अध्ययन गरिएको छ । वाक्य रचना अन्तर्गत पदक्रम, पदावली, पद सङ्गति र वाक्य रचनाको अध्ययन गरिएको छ । यसमा डडेल्धुराली भाषामा 'ण' वर्ण व्यतिरेकी रहेको, ६ प्रकारको अक्षर संरचना रहेको, उपसर्ग, प्रत्यय, समास र द्वित्वबाट शब्द निर्माण, नौ प्रकारका शब्दवर्ग, पाँच प्रचारको आधारभूत वाक्य संरचना रहेको निष्कर्ष निकालिएको छ । बैतडेली भाषासँग डडेल्धुराली भाषा निकट रहेकाले यसबाट बैतडेली भाषाको अध्ययनमा मद्दत पुगेको छ ।

उपाध्याय (२०७२) ले अछामी भाषिका र नेपाली भाषाको व्यतिरेकी अध्ययन गरेका छन् । यसमा अछामी भाषिकाका वर्ण व्यवस्था, व्युत्पादन व्यवस्था, रूपायन व्यवस्था, वाक्य व्यवस्था र शब्द भण्डारको नेपाली भाषाका सापेक्षतामा अध्ययन गरिएको छ । यसमा वर्ण व्यवस्था अन्तर्गत अछामी भाषिकाका ६ वटा स्वरवर्ण, १० वटा द्विस्वर र २९ वटा व्यञ्जन वर्णको भाषा वैज्ञानिक आधारमा विश्लेषण गरिएको छ । यसमा विभेदक वर्णको उच्चारण प्रक्रिया, वितरण, वर्ण संयोग, ध्वनि परिवर्तन आदिको विस्तृत चर्चा गरिएको छ । व्युत्पादन व्यवस्था अन्तर्गत सर्ग प्रक्रिया, समास प्रक्रिया र द्वित्व प्रक्रियाको अध्ययन

गरिएको छ । रूपायन व्यवस्था अन्तर्गत नाम, सर्वनाम, विशेषण, क्रियायोगी र क्रियाको विभिन्न व्याकरणिक कोटिका आधारमा रूपायनको अध्ययन गरिएको छ । वाक्य व्यवस्था अन्तर्गत अछामी भाषिकाको वाक्य व्यवस्था, व्याकरणिक कोटि, सङ्गति, पदक्रम आदिको अध्ययन गरिएको छ । अन्त्यमा शब्द भण्डार अन्तर्गत अछामी भाषिकाको शब्द भण्डारलाई स्वरूप, संरचना, स्रोत, अर्थगत सम्बन्ध आदि आधारमा अध्ययन गरिएको छ । यस अध्ययनमा नेपाली र अछामी भाषिकामा वर्णगत समानता भए पनि उच्चारणगत भिन्नता रहेको, अछामीमा ध्वनि परिवर्तन हुने गरेको, नेपालीका भन्दा केही उपसर्ग प्रत्ययहरु अछामीमा भिन्न रहेको, मानवेतरमा पनि लिङ्गभेद रहेको, अन्य पुरुष सर्वनामका तिर्यक रूपहरु भिन्न रहेको, क्रियायोगीको पनि लिङ्ग, वचनका आधारमा रूपायन हुने गरेको, केही रूपायक प्रत्यय पनि भिन्न रहेको आदि निष्कर्ष निकालिएको छ । बैतडेली भाषासँग अछामीको केही समानता रहेकाले बैतडेली भाषाको अध्ययनमा यसले मद्दत पुगेको छ ।

निरौला (२०७२) ले नेपालीका भाषिकाहरुको अध्ययन गरेका छन् । उनले स्वाडेस (सन १९५५) ले प्रस्तुत गरेका आधारभूत १०० शब्द र दार्चुलाली, डोट्याली र जुम्ली पाठको रेकर्ड दार्चुला, बैतडी, डडेल्धुरा, बझाङ, डोटी, बाजुरा, अछाम, हुम्ला, मुगु, जुम्ला, डोल्पा, कालिकोट, दैलेख, सुर्खेत, जाजरकोट, सल्यान र रुकुममा परीक्षण गरेका छन् । यसबाट स्तरीय नेपालीका शब्द भण्डारको शाब्दिक समानता र बोधगम्यता ६० प्रतिशतदेखि ९२ प्रतिशत रहेको निष्कर्ष निकालिएको छ । त्यसैले ती सबै भेदहरु छुट्टै भाषा नभएर नेपाली भाषा कै क्षेत्रीय भेदहरु हुन् भन्ने ठहर अनुसन्धाताको छ । यसमा आधारभूत शब्दका आधारमा नेपालीका भाषिका निर्धारणका लागि कम्प्युटर सफ्टवेयर 'वर्डसर्भ' र 'कग' को प्रयोग गरी प्रत्येक भाषिकामा रहेका कोशीय एवम् ध्वनितात्त्विक समानता र बोधगम्यता देखाइएको छ । त्यसै गरी रेकर्ड गरिएको पाठको बोधगम्यता परीक्षण 'आरटीटी' बाट गरिएको छ । यसमा बैतडेली भाषिकाका विशेषताका रूपमा 'मा' विभक्तिका लागि 'माइ', 'इन', 'इति' र 'का लागि' विभक्तिका लागि 'कि लेखि' को उल्लेख गरिएको छ । साथै बैतडेली भाषिकाका केही मौलिक शब्दहरुको सूची दिइएको छ । यस अध्ययनमा बैतडेली भाषाको पनि केही पक्ष समेटिएकाले यसबाट बैतडेली भाषाको अध्ययनमा सहयोग पुगेको छ ।

महाकाली साहित्य सङ्गम (२०७४) ले सरोकारवालाहरुसँगको प्रत्यक्ष छलफल, अन्तर्क्रिया र सहभागिताबाट आधारभूत डोट्याली व्याकरण निर्माण गरेको छ । यसमा

डोट्याली भाषा र प्रयोग विस्तार, डोट्याली वर्ण व्यवस्था, डोट्याली शब्दवर्ग, डोट्याली वाक्य व्यवस्था र व्याकरणात्मक कोटिहरु शीर्षक अन्तर्गत व्याकरण विभिन्न पक्षको चर्चा गरिएको छ । डोट्याली भाषालाई सुदूर पश्चिम प्रदेशको साभा पहाडी भाषाका रूपमा चित्रण गरिएको छ । यसमा डोट्याली वर्ण व्यवस्था अन्तर्गत ६ वटा स्वर र ३० वटा व्यञ्जन वर्ण लघुतम युग्मका आधारमा निर्धारण गरिएको छ । डोट्याली शब्दवर्ग अन्तर्गत नाम, सर्वनाम, विशेषण, क्रिया, क्रिया विशेषण, नामयोगी, संयोजक, विस्मयादिबोधक र निपातको परिचय र प्रकारको चर्चा गरिएको छ । डोट्याली वाक्य व्यवस्था अन्तर्गत पदक्रम, आधारभूत वाक्यको संरचना, अर्थ र संरचनाका आधारमा वाक्यका प्रकार र वाक्य संश्लेषणको वर्णन गरिएको छ । त्यसै गरी व्याकरणात्मक कोटि अन्तर्गत पद सङ्गतिलाई पुरुष, वचन, लिङ्ग, आदर, कारक, काल, पक्ष, भाव, करण अकरणका आधारमा चर्चा गरिएको छ । यसको अनुसूचीमा डोट्याली व्यतिरेकी वर्ण लेखन नियमावली, सूचक नामावली, डोट्यालीका विभिन्न क्षेत्रमा २१० शब्दको तुलना सूची र अन्त्यमा पुस्तकमा प्रयुक्त शब्द सूची दिइएको छ । फरक फरक क्षेत्रमा सूचक चयन गरिएकाले यसमा एक रूपताको अभाव देखिन्छ । यसले डोट्याली व्याकरणभित्र बैतडेली बोलीलाई पनि समेटेकाले बैतडेली भाषाको अध्ययनमा यसबाट सहयोग पुगेको छ ।

आचार्य (२०७५) ले सिंजाली भाषिका र मानक नेपाली भाषाको व्यतिरेकी अध्ययन गरेका छन् । यसमा सिंजाली भाषिका र मानक नेपाली भाषाको उच्चारण व्यवस्था, रूप व्यवस्था, व्याकरणिक कोटि र वाक्यतत्त्वको तुलना गरेर यी दुवै भाषा भाषिकामा पाइने भिन्नताका आधारमा सिंजाली भाषीले नेपाली सिक्दा गर्ने सम्भाव्य त्रुटिको पहिचान गरिएको छ । उनले सिंजाली भाषिकामा केही शब्दको शब्दादिमा 'स' वर्ण सह, शब्दको मध्य र अन्त्यमा 'र' वर्ण 'ड' ध्वनि, 'ए' ध्वनि, 'या' ध्वनि भएर उच्चारण हुने गरेको उल्लेख गरेका छन् । त्यसै गरी सिंजाली भाषिकामा मानवेतर र कोटिकरमा लिङ्गभेद रहेको उल्लेख गरेका छन् । उनले सिंजाली र नेपालीमा अन्य रूपायनगत कोटि समान रहेका तर रूपायक प्रत्यय भने सिंजालीमा भिन्न रहेका जनाएका छन् । प्रस्तुत अध्ययनका केही विशेषता बैतडेली भाषासँग पनि मिल्ने हुनाले यसबाट बैतडेली भाषाको अध्ययनमा सहयोग पुगेको छ ।

बैतडेली भाषासँग सम्बन्धित अध्ययन : भट्ट र भट्ट (२०१८) ले बैतडीका केही स्थानीय शब्दहरु (करिव पाँच सय) सङ्कलन गरी तिनको अर्थ नेपालीमा प्रस्तुत गरेका छन् । उनले सङ्कलित शब्दहरुलाई लुगाफाटो र ओछ्यान, शरीर र विकास, साइनो र

उमेर, घर पालुवा, जङ्गली जन्तु र तिनका स्वभाव, चरा चुरुङ्गी र किरा फटेङ्गा, अन्न खाद्य पदार्थ, फलफुल, घाँस र रुख वृक्षका नाम थर सम्बन्धी, माटो, धातु, खर र काठका मालसामान, जात, पेसा, विशेषण र सर्वनाम, क्रिया, बैतडीका केही प्रसिद्ध चाडहरु र बोलचालका शब्दहरु गरी जम्मा १५ विषय क्षेत्रमा वर्गीकरण गरेका छन् । उनले भाषिक दृष्टिले शब्दको वर्गीकरण, व्युत्पत्ति, व्याकरण निर्देशन, स्रोत उल्लेख गरेका छैनन् । बैतडीका मौलिक शब्दहरुको सङ्कलन गरिएकाले यसबाट बैतडेली भाषाको अध्ययनमा सहयोग पुगेको छ ।

पराजुली (२०३६) ले बैतडेली भाषिकाका २८५० शब्दहरुको ध्वन्यात्मक आलेखन गरी तिनलाई विषय क्षेत्रका आधारमा वर्गीकरण गरेका छन् । यसमा उनले बैतडेली भाषिकाका केही ध्वनिगत विशेषताहरुको चर्चा गर्दै बैतडेली भाषिकामा १२ वटा स्वर ध्वनिहरु र ३२ वटा व्यञ्जन ध्वनिहरु रहेको उल्लेख गरेका छन् । साथै उनले बैतडेली भाषिकाका एकाक्षरी र अनेकाक्षरी शब्दको अन्तिम 'इ' अति ह्रस्व रहेको तर वर्ण लोप भएका शब्दको 'ई' दीर्घ रहेको जनाएका छन् । त्यसै गरी उनले सबै स्वरका दीर्घ रूप पनि रहेको उल्लेख गरेका छन् । यी विशेषता बैतडेली भाषामा अहिले पनि पाइएका छन् । उनले बैतडेलीमा नेपाली भाषाका अतिरिक्त 'ण', 'श' र 'ल्ह' व्यञ्जन रहेको उल्लेख गरेका छन् तर लघुतम युग्मका आधारमा व्यतिरेकी देखाएका छैनन् । व्याकरणको अध्ययन शर्माको अध्ययनको विषय रहेको छैन । बैतडेली भाषिकाका खास पक्ष (ध्वन्यात्मक आलेखन) मा केन्द्रित र विस्तृत रूपमा चर्चा गरिएको यो नै पहिलो अध्ययन देखिन्छ । बैतडेली भाषाको सामग्री सङ्कलन र थप अध्ययनका लागि यसबाट महत्त्वपूर्ण सहयोग पुगेको छ ।

कोही (२०३७) ले बैतडीको नेपाली बोलीका शब्द भण्डारगत र ध्वन्यात्मक भिन्नताको सामान्य चर्चा गरेका छन् । उनले भाषाशास्त्रीहरुको नाम उल्लेख नगरी बैतडेलीलाई कसैले डोट्यालीसँग, कसैले परपच्छिमासँग र कसैले पश्चिमा नेपालीसँग राखेको उल्लेख गर्दै बैतडेली बोलीका केही फरक विशेषताहरुको चर्चा गरेका छन् । उनले बैतडेली भाषाका व्याकरणात्मक पक्षलाई चर्चाको विषय बनाएका छैनन् ।

बन्धु (सन् १९८१) ले दोस्रो भाषाका रूपमा बैतडेली बोली सिक्न चाहने विदेशीहरुका लागि अङ्ग्रेजीमा ग्रन्थ लेखेको पाइन्छ । यसमा दैनिक व्यवहारमा आउने बैतडीको बोलचालको बोलीलाई संवादात्मक रूपमा विविध किसिमले प्रस्तुत गरिएको छ । यसमा बैतडेली बोलीमा विभिन्न स्थानको वर्णन र रोचक कथाहरु समेत दिइएको छ ।

यसरी बैतडीको बोली सिक्न चाहने अन्य भाषाभाषीहरूका लागि तयार गरिएको यो ग्रन्थ प्रस्तुत भाषाको शैक्षिक प्रयोजन र सामग्री सङ्कलनका दृष्टिले निकै महत्त्वपूर्ण रहेको छ । यसमा सङ्क्षिप्त रूपमा बैतडेली भाषिकाका ध्वनितात्विक र व्याकरणात्मक विशेषताको समेत चर्चा गरिएको छ । बैतडेली बोलीको प्रारम्भिक ज्ञानका लागि यो ग्रन्थ निकै महत्त्वपूर्ण देखिन्छ । यसबाट बैतडेली भाषाको अध्ययनमा मद्दत पुगेको छ ।

अवस्थी (२०३९-४०) ले बैतडेली भाषिकाको अधिकरण कारकका भेद र तिनका प्रत्ययको अध्ययन गरेका छन् । यसमा उनले बैतडेली भाषिकाका अधिकरण कारकका चार भेद देखाउँदै तिनमा लाग्ने प्रत्ययले लिङ्ग, वचन र पुरुषलाई समेत सङ्केत गर्ने तथ्य उजागर गरेका छन् । बैतडेली भाषाको कारकको अध्ययनमा यसबाट मद्दत पुगेको छ ।

अवस्थी (२०४५) ले बैतडेली भाषिकाका स्त्रीलिङ्गी प्रयोगको विस्तृत चर्चा गरेका छन् । यसमा बैतडेली भाषिकामा वाक्य सङ्गति र स्त्रीलिङ्गी प्रयोग, नाम पदावली र स्त्रीलिङ्गी प्रयोग, क्रिया पदावली र स्त्रीलिङ्गी प्रयोगको सूक्ष्म चर्चा गरिएको छ । उनले बन्धु (१९७३) ले विधेयको अर्थतात्विक कार्यका आधारमा नेपाली भाषाका आधारभूत वाक्यका आधारमा हेर्दा बैतडेलीमा दसवटा मात्र आधारभूत सरल वाक्य रहेको उल्लेख गरेका छन् । त्यसै गरी कर्ता र क्रिया, कर्म र क्रिया तथा कर्ता र क्रिया पूरकका विचमा पाइने लिङ्ग सङ्गतिको चर्चा गर्दै यस भाषिकामा कर्म र क्रियाविचको लिङ्ग सङ्गति ऐच्छिक रूपमा देखिएको उल्लेख गरेका छन् । उनले बैतडेली भाषिकामा मूल र विशेष्य नामपद प्राकृतिक र व्याकरणात्मक रूपमा स्त्रीलिङ्गी भएको र तिनका विशेषता जोहेरे गर्न आउने विशेषण पदले पनि स्त्रीलिङ्गी प्रयोगलाई बुझाउने गरेको उल्लेख गरेका छन् । उनले बैतडेली भाषिकाका क्रिया पदावलीमा पाइने स्त्रीलिङ्गी प्रयोगको चर्चा गर्ने क्रममा बैतडेली भाषिकाका प्रायः सबै कालमा प्रयुक्त हुने समापिकामा स्त्रीलिङ्गी प्रयोग पाइने र अधिकांश ठाउँमा एक वचन र बहु वचन बुझाउने समापिकाले स्त्रीलिङ्गी प्रयोगलाई बुझाएको उल्लेख गरेका छन् । यसै गरी उनले समापिका र त्यसका ठाउँमा सहायक क्रियाको पूरकका रूपमा आउने नाम वा विशेषणले पनि स्त्रीलिङ्गी प्रयोग देखाएको उल्लेख गरेका छन् । अवस्थीको अध्ययनको विषय बैतडेली भाषिकामा पाइने स्त्रीलिङ्गी प्रयोग भएकाले यसमा वाक्य सङ्गति, नाम पदावली र क्रिया पदावलीमा स्त्रीलिङ्गी प्रयोगको मात्र अध्ययन गरिएको छ । वाक्य सङ्गति, नाम पदावली, क्रिया पदावलीलाई पुलिङ्गी, अन्य व्याकरणिक कोटिगत, संरचनागत र अर्थगत अध्ययन गरिएको छैन । बैतडी जिल्लाको

गाजरी क्षेत्रलाई केन्द्रविन्दु मानी गरिएको यस अध्ययनले बैतडेली भाषाको लिङ्ग व्यवस्थाको अध्ययनमा निकै सहयोग पुऱ्याएको छ ।

सिजापति (२०५४) ले बैतडेली भाषिकाका २४०० भन्दा बढी शब्दहरूलाई आर्थिक दृष्टिले विभाजन गरी ध्वन्यात्मक आलेखनका साथै स्तरीय नेपाली, रोमन र अङ्ग्रेजीमा पर्याय दिएका छन् । उनले बैतडेली बोलीका सामान्य ध्वनिगत विशेषताहरूको समेत चर्चा गरेका छन् । यसमा बैतडेली भाषिकाका शब्दहरू सङ्ग्रह गरिए पनि तिनको पदवर्ग, स्रोत, व्युत्पत्ति, व्याख्या गरिएको पाइँदैन । उनले शब्द सङ्ग्रहको परिशिष्टमा आफ्नै कथा 'तिमीले मलाई चिनेनौं ?' को बैतडेली उल्था स्वयम्ले र गुरू प्रसाद मैनालीद्वारा लिखित नासो कथाको बैतडीका सेरा निवासी प्रा. जगन्नाथ जोशी, मल्लो स्वराडमा बोलिने बोलीको उल्था (नाम नभएको) र पुर्चौँडी क्षेत्रको बोलीमा ललित बमले गरेको उल्था समेत सङ्ग्रह गरेका छन् । व्याकरणको अध्ययन सिजापतिको विषय नभए पनि उनले बैतडेलीका मौलिक शब्दहरू सङ्ग्रह गरेकाले यसबाट बैतडेली भाषाको अध्ययनमा मद्दत पुगेको छ ।

पोखरेल (२०५४) ले बैतडेली भाषिकालाई एउटा जिउँदो खस कुरा भनेका छन् । उनले बैतडेली भाषिकामा सगर्भ भाषिकादेखि भिन्न व्यक्तित्व, आर्यत्व, भारोपेलीपन र खस विशेषता रहेको उल्लेख गरेका छन् । यसै क्रममा उनले बैतडेली सर्वनाम र सार्वमामिकताको चर्चा गर्दै बैतडेलीमा आदिम खस कुराका मौलिक स्वभाव कायमै रहेको उल्लेख गरेका छन् । यसबाट बैतडेली भाषाको अध्ययनमा मद्दत पुगेको छ ।

अवस्थी (२०५८) ले बैतडेली भाषिकाका केही पक्षको अध्ययन गरेका छन् । यसमा उनले २०३८ सालमा गरेको स्नातकोत्तर शोधकार्य 'बैतडेली भाषिकामा स्त्रीलिङ्गी प्रयोग' लाई २०४५ सालमा पुस्तकका रूपमा प्रकाशित भइसकेका अधिकांश कुरा पुनः दोहोर्याएका छन् । त्यसै गरी उनले २०३९-४० तिर प्रकाशित बैतडेली नेपाली भाषिकाको अधिकरण कारकका भेद र तिनका प्रत्यय लेख जस्ताको त्यस्तै समावेश गरेका छन् । यसमा बैतडेली धामी बोली र बैतडेली कृत प्रत्ययहरूको थप चर्चा गरिएको छ । उनले बैतडेली धामी बोली अन्तर्गत ६६ वटा शब्द र १४ वटा वाक्य/वाक्यांश र पदावलीको विवरण प्रस्तुत गर्दै तिनको संरचना र अर्थ पक्षको चर्चा गरेका छन् । यस क्रममा बैतडेली धामी बोलीमा प्रयुक्त शब्द, पद पदावली सामान्य बोलीभन्दा भिन्न र आलङ्कारिक किसिमका भए पनि तिनको वाक्य संरचनामा भने भिन्नता नभएको निष्कर्ष निकालिएको छ ।

यस अध्ययनको अन्तिममा बैतडेली कृत तद्धित प्रत्ययहरूको रेखाङ्कन गरिएको छ । यस क्रममा कृत प्रत्यय र तद्धित प्रत्ययबाट निर्मित केही बैतडेली शब्दहरूको विवरण प्रस्तुत गरिएको छ । बैतडेली मातृभाषी विद्वान अनुसन्धाताले गरेको यस कार्यबाट बैतडेली भाषाको थप अध्ययनमा मद्दत पुगेको छ ।

भट्ट (२०६१) ले बैतडेली भाषिकामा लिङ्ग, वचन, पुरुष, काल, पक्ष, कारक र विभक्तिको अध्ययन गरेका छन् । उनले बैतडेली भाषिकामा प्रायः सबै व्याकरणिक कोटिगत रूपायन नेपाली समान रहेको र केही कोटिगत रूपायन र रूपायक प्रत्ययमा भिन्नता रहेको उल्लेख गरेका छन् । बैतडेलीमा तृतीय पुरुषको उच्च आदरार्थी रूप नभएको, बहु वचनबोधक प्रत्ययमा 'आन', 'ईन', 'ऊन' र 'औन' प्रत्यय लाग्ने गरेको, मानवेतरमा पनि लिङ्गभेद रहेको, स्त्रीलिङ्गी शब्दहरू बढी भएको, कर्मणि र भावै प्रयोगका दृष्टिले बैतडेली भाषिका गढवाली, कुमाउनी र भगिनी भाषिकासँग नजिक रहेको तथा विभक्ति प्रयोगमा भिन्नता रहेको उल्लेख गरिएको छ । शोधार्थीले यसमा बैतडेली भाषिकामा मौलिक शब्दहरू र बैतडीमा एउटा अनि नेपालीमा अर्को अर्थ लाग्ने शब्दहरू पनि दिएका छन् । बैतडेली भाषाको अध्ययनमा यसले सहयोग पुऱ्याएको छ ।

बम (२०६२) ले बैतडेली भाषिका र स्तरीय नेपाली भाषिकाको व्यतिरेकी विश्लेषण गरेका छन् । उनले बैतडेली भाषिकाको उच्चारण प्रक्रिया, शब्दहरूको रूपायन प्रक्रिया, विभक्तिको प्रयोग र पद सङ्गतिको अध्ययन गरेका छन् । उनले बैतडेली भाषिकामा उदाहरण सहित ६ वटा स्वरका दीर्घ रूप पनि रहेको, नेपाली भाषामा पाइने द्विस्वरका अतिरिक्त बैतडेलीमा 'तिइँ' द्विस्वर र 'ण' व्यञ्जन रहेको उल्लेख गरेका छन् । यसै क्रममा बैतडेली भाषिकाका ध्वन्यात्मक विशेषताहरूको पनि चर्चा गरिएको छ । उनले शब्दहरूको रूपायन प्रक्रिया अन्तर्गत नामको लिङ्ग, वचन र विभक्ति, सर्वनामको पुरुष, वचन आदर र विभक्ति, विशेषणको लिङ्ग, वचन र आदर तथा क्रियाको लिङ्ग, वचन, पुरुष, काल, पक्ष, भाव र करण अकरणका आधारमा व्यतिरेकी अध्ययनबाट दुबै भाषिकामा समान व्याकरणिक कोटिका आधारमा रूपायन हुने गरेको र रूपायक प्रत्ययहरूमा भिन्नता रहेको देखाएका छन् । त्यसै गरी बैतडेली र नेपालीमा प्रथमादेखि सप्तमी विभक्तिसम्म रहेको र दुबै भाषामा तिनको सङ्ख्या र रूपमा केही भिन्नता रहेको उल्लेख गरेका छन् । पद सङ्गतिका दृष्टिले बैतडेली भाषिकामा नेपालीमा भन्दा केही भिन्न विशेषता देखिएको चर्चा गरेका

छन् । खासगरी लिङ्ग, आदर र कमर्णि प्रयोग बैतडेली भाषिकामा भिन्न रहेको उल्लेख गरेका छन् । उनले समग्रमा ३० वटा बुँदामा बैतडेली भाषिकाका रूपगत, ध्वन्यात्मक र शब्दगत विशेषताहरु समेत उल्लेख गरेका छन् । बैतडेली भाषिका र स्तरीय नेपाली भाषिकाको व्यतिरेकी विशेषताका आधारमा सम्भावित त्रुटि क्षेत्र समेत पहिचान गरिएकाले उक्त अध्ययन शैक्षणिक प्रयोजनका दृष्टिले महत्त्वपूर्ण देखिन्छ । यसमा वर्ण, रूप, शब्द भण्डार, वाक्यका प्रकारको विस्तृत अध्ययन गरिएको छैन । बैतडेली भाषिका केही व्याकरणिक पक्षको चर्चा गरिएकाले यस अध्ययनबाट बैतडेली भाषाको थप अध्ययनका लागि मद्दत पुगेको छ ।

बम (२०६२) ले बैतडेली भाषाका ध्वन्यात्मक, शब्द भण्डारगत र व्याकरणिक विशेषताहरुको चर्चा गरेका छन् । उनले बैतडेली नेपाली भाषाको भाषिका मानिए पनि यसका ध्वन्यात्मक, रूपात्मक र व्याकरणात्मक धेरै विशेषताहरु भिन्न रहेको उल्लेख गरेका छन् ।

पाण्डेय (२०६९) ले बैतडेली भाषिकामा शब्दकोश निर्माणको अध्ययन गरेका छन् । उनले यसमा बैतडेली भाषिका शब्दकोशको विकासक्रम पहिल्याउनुका साथै बैतडेली भाषिकाका केही मौलिक शब्दहरुको सङ्कलन गरी वर्णानुक्रम अनुसार तिनको उच्चारण, पदवर्ग र अर्थ लेखन गरेका छन् । यसमा सङ्क्षेपमा बैतडेली भाषिकाका विशेषताहरुको पनि चर्चा गरिएको छ । प्रस्तुत अध्ययन व्याकरणसँग सम्बन्धित नभए पनि बैतडेली भाषाका केही शब्द सङ्ग्रह गरिएकाले यसबाट बैतडेली भाषाको अध्ययनमा मद्दत पुगेको छ ।

बोहरा (सन् २०१४) ले बैतडेली र प्रतिनिधिमूलक अङ्ग्रेजी ध्वनिको तुलना गरेका छन् । उनले बैतडेलीमा १२ वटा स्वर, ३२ वटा व्यञ्जन र १० वटा द्विस्वर देखाई तिनको उच्चारण प्रक्रियाको चर्चा गरेका छन् । यसमा ६ वटै स्वरका दीर्घ रूप दिनुका साथै नेपाली भाषामा पाइने २९ वटा व्यञ्जनका साथै बैतडेलीमा ण, ड र ल्ह व्यञ्जन रहेको निष्कर्ष निकालिएको छ । यसमा व्याकरणका अन्य पक्षको चर्चा गरिएको छैन । बैतडेली भाषाका वर्णको अध्ययनमा यसबाट मद्दत पुगेको छ ।

भट्ट (२०७०) ले बैतडेली जनजीवनमा प्रचलित ३५० स्थानीय किस्साहरुको सङ्कलन गरी तिनको प्रयोग र अर्थ निरूपण गरेका छन् । उनले उक्त किस्साहरुलाई विषय

क्षेत्रका आधारमा वर्गीकरण गरेका छन् । प्रस्तुत अध्ययन व्याकरणसँग सम्बन्धित नभए पनि बैतडेली मौलिक किस्साबाट बैतडेली भाषाको अध्ययनमा मद्दत पुगेको छ ।

भट्ट (२०७०) ले बैतडीकै तल्लो स्वराडेली भाषिकाको नमुना शब्दकोश तयार पारेका छन् । यसमा बैतडीको तल्लो स्वराड क्षेत्रमा प्रचलित बैतडेलीका १६७१ शब्दहरूको सङ्कलन गरी वर्णानुक्रममा पदवर्ग र अर्थ दिइएको छ । यसबाट बैतडेली भाषाको अध्ययनमा मद्दत पुगेको छ ।

जोशी (२०७०) ले बैतडी जिल्लामा प्रचलित उखानको अध्ययन गरेका छन् । उनले बैतडी जिल्लाको जनजीवनमा प्रचलित उखानहरूको सङ्कलन गरेर भाषिक संरचना र विषयका आधारमा वर्गीकरण गरेका छन् । उनले बैतडेली उखानहरू भाषिक संरचनाका दृष्टिले पदावली, वाक्य र गीति वा कवितात्मक र विषयवस्तुका आधारमा पुराण, धर्म, संस्कृति, नीति, शिक्षा, व्यावहारिक ज्ञान, सामाजिक जीवन, जीवजन्तु तथा पशुपक्षी, प्रकृति, आकाश, धर्ती र दिन, आगो, घाम तथा महिमा र ऋतु, लोक विश्वास, जीवन दर्शन, खानपान, कृषि, मानव शरीरका अङ्ग, नरनारी, नाता, श्रय, विविध आदि गरी १८ क्षेत्रमा वर्गीकरण गरेका छन् । उनले परिशिष्टमा १०१९ बैतडेली उखानको सूची समावेश गरेका छन् । उनको अध्ययनको विषय व्याकरण नभए पनि बैतडेली उखानको संरचनाबाट भाषिक अध्ययनमा मद्दत पुगेको छ ।

चन्द (२०७१) ले बैतडेली र नेपाली भाषाका लिङ्ग, वचन र पुरुषको व्यतिरेकी अध्ययन गरेकी छन् । बैतडीको सदरमुकाम क्षेत्रमा आधारित यस अध्ययनबाट बैतडेली भाषामा मानवेतरमा पनि लिङ्ग भेद रहेको देखिएको छ । त्यसै गरी वचन र पुरुषको रूपायनमा रूपायक प्रत्यय बैतडेलीमा निम्न रहेको पाइएको छ । लिङ्ग, वचन र पुरुषसँग सम्बन्धित यस अध्ययनबाट बैतडेली भाषाको अध्ययनमा सहयोग पुगेको छ ।

ऐर (२०७२) ले बैतडेली नेपाली भाषाको पद सङ्गतिको व्यतिरेकी अध्ययन गरेका छन् । यसमा लिङ्ग, वचन, पुरुष, आदर, काल, पक्ष र वाच्यको मात्र अध्ययन गरिएको छ । यसमा बैतडेलीमा रूपायनगत प्रत्ययहरू भिन्न रहेको र आदरका तह तिन मात्र रहेको निष्कर्ष निकालिएको छ । बैतडीकै चुवागढ क्षेत्रलाई केन्द्र मानी गरिएको यस अध्ययनबाट बैतडेली भाषाको अध्ययनमा मद्दत पुगेको छ ।

पाण्डेय (२०७२) बैतडेली भाषाको समाज भाषिक स्थिति, वर्ण, शब्द, शब्दवर्ग, व्याकरणात्मक कोटि र वाक्यको अध्ययन गरेका छन् । उनले बैतडीको दुर्गास्थान, सलेना, बसन्तपुर लगायत पाटनका केही क्षेत्रमा आधारित भएर अध्ययन गरेका छन् । उनले २१० शब्दलाई बैतडेली, कुमाउनी, डडेल्धुराली, डोटेली र नेपालीसँग तुलना गरी बैतडेलीको अन्य भाषाहरूसँग क्रमशः कुमाउनी ४०%, डडेल्धुराली ६३%, डोटेली ६१% र नेपाली ३३% समानता रहेको जनाएका छन् । त्यसै गरी उनले बैतडेली भाषामा ४ वटा पाठ रेकर्ड गरेर त्यसको कुमाउनी, डडेल्धुराली, डोटेली र नेपालीसँग बोधगम्यता परीक्षण गर्दा बैतडेली र अन्य भाषाबिच १०% देखि ५०% सम्म बोधगम्यता रहेको जनाएका छन् । तर उनले शब्दको तुलना गर्दा नेपालीका कथ्य वर्णलाई नभई लेखा वर्णलाई (तीन, बाह्र फूल) आधार बनाएका छन् भन्ने बोधगम्यता परीक्षण गरिएका पाठ र सहभागी खुलाएका छैनन् । यसमा बैतडेली भाषाका सामाजिक भेद, वर्ण, शब्द, शब्दवर्ग, व्याकरणात्मक कोटि र वाक्यको सङ्क्षिप्त चर्चा गरिए पनि तिनको विस्तृत चर्चा हुन सकेको छैन । यसले बैतडेली भाषाको अध्ययनमा सहयोग पुऱ्याएको छ ।

चन्द्र (२०७४) ले बैतडीको तल्लो स्वराडेली भाषिका भेदका काल र भावको अध्ययन गरेका छन् । उनले समग्रमा बैतडेली भाषिकाका विशेषताहरूको चर्चा गर्दै बैतडेली भाषिकामा पनि नेपालीमा भैं काल, भाव र पक्षका प्रकारका समानता रहेको र तिनको प्रयोग गर्दा प्रत्ययमा भिन्नता रहेको, वचन र आदर तथा पुरुष र वचन अनुसार प्रयोग हुने क्रियापदमा भिन्नता रहेको, भाव र पक्षको निर्माण गर्ने तरिका र प्रयुक्त प्रत्ययहरूमा भिन्नता रहेको उल्लेख गरेका छन् । बैतडेली भाषाका काल र भावको अध्ययनमा यसबाट मद्दत पुगेको छ ।

भट्ट (२०७४) ले बैतडेली भाषा र नेपाली भाषाका व्याकरणात्मक कोटिको व्यतिरेकी विश्लेषण गरेकी छन् । बैतडी जिल्लाको भट्टना गा.वि.स.लाई केन्द्र मानी गरिएको यस अध्ययनमा नाम, सर्वनाम, विशेषण र क्रियाको रूपायनमा कोटिगत समानता रहेको र प्रत्ययगत भिन्नता रहेको उल्लेख गरिएको छ । यसमा बैतडेली भाषामा वर्तमानकालीन क्रियामा 'अन' को आगमन, मानवेतरमा पनि लिङ्गभेद, अकरणमा नाइ, नाइथि, नाइथिन, जन, जिनको प्रयोग तथा कृदन्त प्रत्ययका रूपमा इबटि, इबटको प्रयोग हुने गरेको उल्लेख गरिएको छ । बैतडेली भाषाको व्याकरणात्मक कोटिको अध्ययनमा यसबाट मद्दत पुगेको छ ।

भट्ट (२०७७) ले बैतडेली भाषिकामा क्रियाको रूपायन शीर्षकमा अध्ययन गरेकी छन् । यस अध्ययनमा क्रियापदको लिङ्ग, वचन, पुरुष, आदर, काल, पक्ष, भाव, वाच्य र ध्रुवीयताको आधारमा रूपायनको चर्चा गरिएको छ । यसमा बैतडेलीमा मानवेतरमा पनि लिङ्गभेद रहेको, भूतकालीन बहु वचनबोधक क्रिया पदमा पुरुषका आधारमा भेद नरहेको, वर्तमानकालीन क्रिया पदमा अन्य पुरुषसँग 'छ' लागे पनि प्रथम पुरुषसँग नलागेको, भविष्यत कालका लागि कालबोधक 'लो' प्रत्यय लाग्ने गरेको, पक्षहरुको अभिव्यक्तिका लागि नेपाली भाषामा भन्दा भिन्न प्रत्यय लाग्ने गरेको उल्लेख गरिएको छ । बैतडेली भाषाको रूपायन व्यवस्थाको अध्ययनमा यसबाट मद्दत पुगेको छ ।

सम्बन्धित साहित्य पुनरावलोकनको उपादेयता

नेपाली भाषाका क्षेत्रीय भाषिका अध्ययन परम्पराको थालनी बिम्स (सन् १८२०) बाट सुरु भएर आजसम्म चलिरहेको पाइन्छ । यस बिचमा भाषा विज्ञानका क्षेत्रमा विभिन्न नयाँ नयाँ पद्धति तथा प्रविधिको विकास भएको देखिन्छ । पछिल्लो समय नेपाली भाषा तथा भाषिकाका विभिन्न पक्षहरुमा आधुनिक भाषा विज्ञानका मान्यता र सिद्धान्त अनुरूप अध्ययन गर्ने कार्य तीव्र रूपमा अगाडि बढेको पाइन्छ । नेपाली भाषा व्याकरणमा भाषा वैज्ञानिक चेतको बीज राणा (२००८) को नेपाली भाषामा उच्चारण भन्ने लेखमा पाइन्छ । उनले पहिलो पटक नेपालीमा लेखिने श, ष, स मध्ये एउटा मात्र उच्चारण हुने कुरा उल्लेख गरेको पाइन्छ (अधिकारी, २०७६, पृ. ५६) । त्यसपछि बन्धु (२०२५), पोखरेल र दाहाल (२०२७), बन्धु (२०२८), दाहाल (सन् १९७४) आदिले कथ्य/उच्चार्य रूपको अध्ययन तथा चर्चा गर्न थालेपछि नेपाली भाषामा भाषा वैज्ञानिक अध्ययनको जग निर्माण भएको पाइन्छ । यसै सन्दर्भमा शर्मा (२०३६) ले पहिलो भाषा वैज्ञानिक व्याकरण लेखेको पाइन्छ तर यसमा उच्चार्य वर्ण र वाक्यको चर्चा गरिएको पाइँदैन । नेपाली भाषामा व्याकरणका वर्णदेखि वाक्यसम्मका सम्पूर्ण पक्षहरु समेटेर लेखिएको पहिलो आधुनिक व्याकरण अधिकारीको समसामयिक नेपाली व्याकरण (२०४९) देखिन्छ । यसले नेपाली भाषा तथा भाषिकाको अध्ययनमा सैद्धान्तिक आधार प्रदान गरेको छ । प्रस्तुत बैतडेली भाषाको व्याकरणात्मक अध्ययन मुख्य रूपमा अधिकारी (२०४९) लाई आधार मानेर गरिएको छ । त्यसपछि विभिन्न पाश्चाय र पूर्वीय सिद्धान्तमा आधारित भएर पोखरेल (२०५४) ले नेपाली वाक्य व्याकरण लेखेको पाइन्छ । त्यसपछि पनि थुप्रै व्याकरण लेखिए पनि मूलभूत रूपमा शर्मा (२०३६), अधिकारी (२०४९) र पोखरेल (२०५४) कै प्रभावमा लेखिएका पाइन्छन् । त्यसैले बैतडेली

भाषाको अध्ययनमा शर्मा (२०३६), अधिकारी (२०४९) र पोखरेल (२०५४) बाट सैद्धान्तिक आधार ग्रहण गरिएको छ । मुख्य त्यसै गरी आधुनिक भाषा वैज्ञानिक ब्लुमफिल्ड (सन् १९३३), नाइडा (सन् १९४६, हकेट (सन् १९५८), बन्धु (२०५३), पायन (सन् १९९७) र यादव र रेग्मी (२०५८) बाट बैतडेली भाषाको अध्ययनका लागि सैद्धान्तिक आधार प्राप्त भएको छ ।

नेपाली भाषाका क्षेत्रीय भाषिकाहरूको क्षेत्रगत अध्ययन परम्पराको थालनी बन्धु सम्बन्ध, सिंजाली भाषिका क्षेत्रमा नेपाली बोधगम्यता तथा सिंजाली खण्डीय वर्णहरूको अध्ययन गरेर भाषिका अध्ययनमा नयाँ क्षितिज उघारेका छन् । यसबाट बैतडेली भाषाको अध्ययनमा मद्दत पुगेको छ । नेपालीका भाषिकाहरूको चर्चा पोखरेल (२०२२, २०३१ र २०५५), रेग्मी (२०२५), आचार्य (२०४०), गौतम (२०४९) गरेका छन् । त्यस क्रममा पश्चिमा तथा पर पच्छिमा भाषिका अन्तर्गत बैतडेली भाषाको पनि चर्चा गरिएको पाइन्छ । तिमिलिसना (२०५०), निरौला (२०५० र २०७२), आचार्य (२०५३), ढुङ्गाना (२०५३) र सुवेदी (२०५३) ले विभिन्न आधारमा नेपालीका भाषिकाहरूको निर्धारण गरेका छन् । त्यस क्रममा बैतडेलीलाई छुट्टै भाषिका मानेर चर्चा गरिएको छ ।

पोखरेल (२०२२ख) ले बैतडेलीलाई डोट्याली अन्तर्गत र पछि (२०३१) मा पर पच्छिमा भाषिका अन्तर्गत, बन्धु (२०२५) ले पश्चिमी भाषिका अन्तर्गत बैतडेली भाषिकाको चर्चा गरेका छन् । त्यसपछि अधिकांश अध्येताले पोखरेल (२०३१) को भाषिका वर्गीकरणलाई स्वीकारेको पाइन्छ । वि.सं. २०६८ को जनगणनाले बैतडेलीलाई भाषाको मान्यता दिएपछि केही अध्येताले बैतडेलीलाई भाषाका रूपमा अध्ययन गरेका छन् ।

बैतडेलीको छुट्टै चर्चा सर्व प्रथम भट्ट र भट्ट (२०१८) ले गरेको पाइन्छ । उनीहरूले करिब पाँच सय आधारभूत बैतडेली शब्द सङ्कलन गरेर तिनको नेपालीमा अर्थ दिएका छन् । त्यसपछि पराजुली (२०३६) ले बैतडेली भाषाका ध्वन्यात्मक शब्द सङ्कलन गरेर विषय क्षेत्रका आधारमा वर्गीकरण गरेको पाइन्छ । बैतडेली भाषाको अध्ययनमा अवस्थी (२०३९-४०, २०४५, २०५८) को महत्त्वपूर्ण योगदान रहेको छ । उनले बैतडेली भाषाका स्त्रीलिङ्गी प्रयोग, अधिकरण कारक, कृत प्रत्यय, तद्धित प्रत्ययको चर्चा गरेका छन् । सिजापति (२०५४) ले २४०० भन्दा बढी बैतडेली भाषिकाका शब्द सङ्कलन गरेर नेपाली र अङ्ग्रेजी भाषामा अर्थ दिएका छन् । त्यसपछि भट्ट (२०६१), बम (२०६२), पाण्डेय (२०६९ र २०७२), बोहरा (सन् २०१४), भट्ट (२०७०), भट्ट (२०७०), जोशी

(२०७०), ऐर (२०७२), भट्ट (२०७४), चन्द्र (२०७४) ले क्रमशः बैतडेली भाषाका लिङ्ग, वचन, पुरुषको रूपायन, व्यतिरेकी विश्लेषण, शब्दकोश निर्माण, समाज भाषिक अध्ययन, उखान, क्रियाको रूपायन जस्ता केही पक्षमा सामान्य अध्ययन गरेका छन् । यसबाट बैतडेली भाषाको अध्ययनमा विभिन्न क्षेत्रसँग सम्बन्धित जानकारी प्राप्त भई तिनको थप अध्ययनमा सहयोग पुगेको छ ।

बैतडेलीसँग नजिक रहेका डोट्याली भाषाको पनेरु (२०४०), चन्द्र (२०५२), जोशी (२०५८), चटौत (२०५८), भट्ट (२०६१), पन्त (२०६७) आदिले; अछामी भाषामा शाही (२०५३ र २०७०), उपाध्याय (२०७२), आदिले; बभाडी भाषामा जोशी (२०४१), जोशी (२०४६), बोहरा (२०६२), भट्ट (२०६९), पण्डित (२०६९) आदिले; डडेलधुराली भाषामा विष्ट (२०६३), भट्ट (२०७१) आदिले; दार्चुलेली भाषामा बडु (२०६१) आदिले अध्ययन गरेका छन् । बैतडेली भाषासँग छिमेकी भाषाहरूका विशेषता पनि केही मिल्ने भएकाले बैतडेली भाषाको अध्ययनमा तिनको उपादेयता रहेको छ ।

बैतडेली भाषा तथा भाषिकामा भएका अध्ययनहरूमा पर्याप्त भाषा वैज्ञानिक आधार लिइएको पाइँदैन । यिनमा सीमित शोध क्षेत्र र भाषाको कुनै एउटा पक्षमा केन्द्रित भएर सामान्य वर्णन गर्ने कार्य भएको पाइन्छ । पाण्डेय (२०७२) ले बैतडेली भाषाको अध्ययनमा भाषा वैज्ञानिक आधार उपयोग गर्न खोजे पनि वर्ण, रूप र वाक्यको विस्तृत अध्ययन विश्लेषण गरेको पाइँदैन । उनले बैतडेली भाषाका केही पक्षको सामान्य अध्ययन गरे पनि समग्र व्याकरणिक पक्षको विस्तृत अध्ययन गरेका छैनन् । त्यसैले बैतडेली भाषामा भाषा वैज्ञानिक आधारमा वर्ण, रूप र वाक्य व्यवस्थाको व्याकरणात्मक अध्ययनको आवश्यकता रहेको देखिन्छ ।

बैतडेलीलाई कसैले नेपालीको भाषिका, कसैले डोट्याली भाषिका त कसैले छुट्टै भाषा मानेको पाइन्छ । बैतडेली भाषाको व्याकरणिक अध्ययनबाट यसका के कस्ता र कति व्याकरणात्मक विशेषता नेपाली वा डोट्यालीसँग समान छन् र के कति भिन्न छन् भन्ने कुराका लागि आधार प्रदान गर्ने छ । बैतडेली भाषा होस् वा भाषिका केही मौलिक विशेषता भएको जीवन्त बोली अवश्य हो । त्यसैले त्यस जीवन्त बोलीका के कस्ता व्याकरणात्मक विशेषताहरू छन् भन्ने कुराको अध्ययन र अनुसन्धान गर्नु पर्ने आवश्यकता सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकनले देखाएको छ ।

सारांश

सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकनमा भाषाको अध्ययन गर्ने सैद्धान्तिक र व्यवहारिक आधारको चर्चा गरिएको छ । भाषाको अध्ययन मुख्य दुई आधारमा गरिएको पाइन्छ : एक लेख्य भाषालाई आधार मानेर र अर्को कथ्य भाषालाई आधार मानेर । आधुनिक भाषा विज्ञानको विकास हुनु अघि कथ्य भाषालाई गौण, अस्तरीय तथा अमानक र लेख्य भाषालाई मुख्य, स्तरीय र मानक मानेर लेख्य भाषाका आधारमा भाषाको अध्ययन गरिएको पाइन्छ । यस्तो अध्ययनलाई परम्परागत अध्ययन मानिन्छ । आधुनिक भाषा विज्ञानको विकास भएपछि कथ्य भाषालाई मूल, प्राथमिक र वास्तविक भाषा मानेर भाषिक अध्ययन गरिएको पाइन्छ । आधुनिक भाषा विज्ञानले भाषिक अध्ययनका लागि सबै भाषालाई समान मानेपछि विभिन्न भाषा तथा भाषिकाको अध्ययन कार्यले गति लिएको देखिन्छ ।

आधुनिक भाषा वैज्ञानिकहरु ब्लुमफिल्ड (सन् १९३३), नाइडा (सन् १९४६), ग्लिसन (सन् १९५५), हकेट (सन् १९५८), लायन्स (सन् १९६८), द्विवेदी (सन् १९६८), तिवारी (सन् १९९३), पायन (सन् १९९७), बन्धु (२०५३) तथा यादव र रेग्मी (२०५८) बाट बैतडेली भाषाको वर्णनात्मक अध्ययनका लागि सैद्धान्तिक आधार प्राप्त भएको छ ।

नेपाली भाषाका क्षेत्रीय भाषिका अध्ययन परम्पराको थालनी बिम्स सन् १८२० बाट सुरु भएर आजसम्म चलिरहेको देखिन्छ । पछिल्लो समय नेपाली भाषा तथा भाषिकाका विभिन्न पक्षहरुमा आधुनिक भाषा विज्ञानका मान्यता र सिद्धान्त अनुरूप अध्ययन गर्ने कार्य तीव्र रूपमा अगाडि बढेको पाइन्छ । नेपाली भाषा व्याकरणमा भाषा वैज्ञानिक चेतको बीज राणा २००८ को नेपाली भाषामा उच्चारण भन्ने लेखमा पाइन्छ (अधिकारी, २०७६, पृ. ५६) । उनले पहिलो पटक नेपालीमा लेखिने श, ष, स मध्ये एउटा मात्र उच्चारण हुने कुरा उल्लेख गरेको पाइन्छ । त्यसपछि रेग्मी (२०२५), पोखरेल र दाहाल (२०२७), बन्धु (२०२८), दाहाल (सन् १९७४) आदिले कथ्य/उच्चार्य रूपको अध्ययन तथा चर्चा गर्न थालेपछि नेपाली भाषामा भाषा वैज्ञानिक अध्ययनको जग निर्माण भएको पाइन्छ । यसै सन्दर्भमा शर्मा (२०३६) ले पहिलो भाषा वैज्ञानिक व्याकरण लेखेको पाइन्छ तर यसमा उच्चार्य वर्ण र वाक्यको चर्चा गरिएको पाइँदैन । नेपाली भाषामा व्याकरणका वर्णदेखि वाक्यसम्म सम्पूर्ण पक्षहरु समेटेर लेखिएको पहिलो आधुनिक व्याकरण अधिकारीको समसामयिक नेपाली व्याकरण (२०४९) देखिन्छ । यसले नेपाली भाषा तथा भाषिकाको

वर्णनात्मक अध्ययनमा सैद्धान्तिक आधार प्रदान गरेको छ । त्यसपछि विभिन्न पाश्चात्य र पूर्वीय सिद्धान्तमा आधारित भएर पोखरेल (२०५४) ले नेपाली वाक्य व्याकरण लेखेको पाइन्छ । त्यसपछि पनि थुप्रै व्याकरण लेखिए पनि मूलभूत रूपमा शर्मा (२०३६), अधिकारी (२०४९) र पोखरेल (२०५४) कै प्रभावमा लेखिएका पाइन्छन् ।

नेपाली भाषाका क्षेत्रीय भाषिकाहरूको क्षेत्रगत अध्ययन परम्पराको थालनी बन्धु (२०२८) बाट भएको पाइन्छ । यसमा बन्धुले सिंजाली भाषिकाको नेपालीसँग ऐतिहासिक सम्बन्ध, सिंजाली भाषिका क्षेत्रमा नेपाली बोधगम्यता तथा सिंजाली खण्डीय वर्णहरूको अध्ययन गरेर भाषिका अध्ययनमा नयाँ क्षितिज उघारेका छन् । यसबाट बैतडेली भाषाको अध्ययनमा मद्दत पुगेको छ । नेपालीका भाषिकाहरूको चर्चा पोखरेल (२०२२, २०३१ र २०५५), रेग्मी (२०२५), आचार्य (२०४०), गौतम (२०४९) आदिले गरेका छन् । त्यस क्रममा पश्चिमा तथा पर पच्छिमा भाषिका अन्तर्गत बैतडेली भाषाका केही विशेषताको पनि चर्चा गरिएको पाइन्छ । तिमिल्सिना (२०५०), निरौला (२०५० र २०७२), आचार्य (२०५३), ढुङ्गाना (२०५३) र सुवेदी (२०५३) ले विभिन्न आधारमा नेपालीका भाषिकाहरूको निर्धारण गरेका छन् । त्यस क्रममा बैतडेलीलाई छुट्टै भाषिका मानेर यसका केही विशेषताको चर्चा गरिएको पाइन्छ ।

बैतडेलीको छुट्टै चर्चा सर्व प्रथम भट्ट र भट्ट (२०१८) ले शब्द सङ्ग्रहबाट गरेको पाइन्छ । उनीहरूले आधारभूत बैतडेली शब्दको सङ्कलन गरेका छन् । त्यसपछि पराजुली (२०३६), कोही (२०३७), सिजापति (२०५४), पाण्डेय (२०६९), भट्ट (२०७०) ले बैतडी शब्द भण्डारको अध्ययन गरेको पाइन्छ । अवस्थी (२०३९-४०, २०४५, २०५८), भट्ट (२०६१), बम (२०६२), पाण्डेय (२०७२), बोहरा (सन् २०१४), भट्ट (२०७४) आदिले बैतडेली भाषाका स्त्रीलिङ्गी प्रयोग, अधिकरण कारक, कृत प्रत्यय, तद्धित प्रत्यय, रूपायन, व्यतिरेकी अध्ययन आदि विभिन्न पक्षको सामान्य अध्ययन गरेका छन् । यसबाट बैतडेली भाषाको अध्ययनमा विभिन्न क्षेत्रसँग सम्बन्धित जानकारी प्राप्त भई तिनको थप अध्ययनमा सहयोग पुगेको छ ।

बैतडेलीसँग नजिक रहेका डोट्याली भाषामा पनेरु (२०४०), चन्द (२०५२), जोशी (२०५८), चटौत (२०५८), भट्ट (२०६१), पन्त (२०६७) आदिले; अछामी भाषामा शाही (२०५३ र २०७०), उपाध्याय (२०७२), आदिले; बन्नाडी भाषामा जोशी (२०४१), जोशी (२०४६), बोहरा (२०६२), भट्ट (२०६९), पण्डित (२०६९) आदिले; डडेल्धुराली भाषामा

विष्ट (२०६३), भट्ट (२०७१) आदिले; दार्चुलेली भाषामा बडु (२०६१) आदिले अध्ययन गरेका छन् । बैतडेली भाषासँग छिमेकी भाषाहरूका विशेषता पनि केही मिल्ने भएकाले बैतडेली भाषाको अध्ययनमा तिनको उपादेयता रहेको छ ।

बैतडेली भाषा तथा भाषिकामा भएका अध्ययनहरूमा पर्याप्त भाषा वैज्ञानिक आधार लिइएको पाइँदैन । यिनमा सीमित शोध क्षेत्र र भाषाको कुनै खास पक्षमा केन्द्रित भएर सामान्य वर्णन गर्ने कार्य भएको पाइन्छ । त्यसैले भाषा वैज्ञानिक आधारमा बैतडेली भाषाका वर्ण, रूप र वाक्यको विस्तृत व्याकरणात्मक अध्ययनको आवश्यकता सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकनबाट देखिएको छ ।

अध्याय तिन

अध्ययन विधि र प्रक्रिया

यो गुणात्मक प्रकृतिको अनुसन्धान हो । यसमा क्षेत्रकार्यबाट बैतडेली समसामयिक कथ्य भाषाका सामग्रीहरूको सङ्कलन, वर्णन, विश्लेषण तथा नेपाली भाषासँग तुलना गरी निष्कर्ष निकाल्ने कार्य गरिएको छ । यसलाई निम्न लिखित रूपमा स्पष्ट पारिएको छ :

दार्शनिक दृष्टिकोण

बैतडेली भाषाको व्याकरणात्मक अध्ययन विश्लेषण गर्न वर्णनात्मक भाषा वैज्ञानिक दर्शनको उपयोग गरिएको छ । उन्नाइसौं शताब्दीको अन्त्यतिरबाट आधुनिक भाषा विज्ञानको जन्म भएको पाइन्छ । आधुनिक भाषा विज्ञानले कथ्य भाषालाई प्राथमिकता दिएर समसामयिक भाषाको वर्णन र भाषिक संरचनाको विश्लेषणमा जोड दिएको पाइन्छ (लायन्स, सन् १९६८, पृ. ३८-५२) । वर्णनात्मक भाषा विज्ञानले मूलभाषी वक्ताहरूले भाषाको प्रयोग जे जसरी गरेका छन् त्यसको वर्णन विश्लेषण गर्नु पर्ने मान्यता राखेको पाइन्छ । आधुनिक भाषा विज्ञानको विकास भएपछि त्यसका विभिन्न सम्प्रदाय र प्रवृत्तिहरू विकसित भएका देखिन्छन् । तीमध्ये बिसौं शताब्दीको सुरुतिर युरोप र अमेरिकामा भाषा वैज्ञानिक अध्ययनका क्षेत्रमा देखा परेका प्रवृत्तिलाई संरचनावाद भनिन्छ । यसको मुख्य प्रवृत्ति वर्णनात्मकता रहेको छ (बन्धु, २०७२, पृ. ४३) । त्यसैले संरचनात्मक भाषा विज्ञानलाई वर्णनात्मक भाषा विज्ञान पनि भनिन्छ । यसले भाषाको वर्णन र भाषिक संरचनाको विश्लेषणमा जोड दिएको पाइन्छ (गौतम र पौड्याल, २०७८, पृ. २३) । वर्णनात्मक भाषा विज्ञानले मूलभाषी वक्ताहरूले प्रयोग गरेको भाषाको वर्णन विश्लेषण गर्नु पर्ने मान्यता राखेको पाइन्छ । संरचनावादीहरूका अनुसार भाषिक अध्ययनका दृष्टिले सबै भाषा समान हुन्छन् र प्रत्येक भाषा अर्को भाषाभन्दा विशिष्ट हुन्छ । भाषिक अध्ययनले त्यही विशिष्टताको अध्ययन गर्नु पर्ने मान्यता संरचनावादको रहेको पाइन्छ (गौतम र पौड्याल, २०७८, पृ. १५२) । यसरी वर्णनात्मक भाषा विज्ञानले कुनै पनि कथ्य भाषाको समसामयिक विशेषताका आधारमा भाषाको वर्णनात्मक अध्ययनमा जोड दिएको पाइन्छ । यही वर्णनात्मक भाषा विज्ञानको सैद्धान्तिक र दार्शनिक दृष्टिकोणका आधारमा बैतडेली भाषाका वर्ण, रूप र वाक्य व्यवस्थाको वर्णन तथा विश्लेषण गरिएको छ । प्रस्तुत शोध प्रबन्धको दार्शनिक आधार निम्नानुसार रहेको छ :

तत्त्व मीमांसा (Ontology)

तत्त्व मीमांसा भनेको सत्यको स्वरूप हो । यो शाश्वत सत्य वा निरपेक्ष सत्यको वास्तविकता के हो भनी अध्ययन गर्ने दर्शन शास्त्रको क्षेत्र हो (शर्मा एन्ड शर्मा, २०६८, पृ ३२) । अनुसन्धानका सन्दर्भमा तत्त्व मीमांसा भनेको अनुसन्धाताले अनुसन्धेय विययलाई हेर्ने दृष्टिकोण वा जे छ त्यसको अध्ययन हो । प्रस्तुत अनुसन्धान बैतडेली भाषाको वर्णनात्मक अध्ययनसँग सम्बन्धित भएकाले यसको तत्त्व मीमांसा सापेक्षतावादमा आधारित रहेको छ । सापेक्षतावाद विषयगत त्यस्तो दृष्टिकोण हो जुन व्यक्ति व्यक्ति अनुसार भिन्न हुन्छ (गुवा र लिङ्कन, सन् १९९४, पृ. ११०) । यसरी सापेक्षतावादले सत्य भन्ने कुरा मानिसले अनुभव गर्ने कुरामा निर्भर हुने भएकाले विषय, ठाउँ र सन्दर्भ अनुसार फरक हुन्छ भन्ने मान्दछ । वर्णनात्मक भाषा विज्ञानले भाषालाई समाजबाट आर्जित वस्तु मान्दछ । समाजको संरचना, भाषा प्रयोगको क्षेत्र तथा व्यक्तिगत भिन्नताका कारण हरेक भाषा अर्को भाषाभन्दा भिन्न हुन्छ । त्यसैले प्रत्येक भाषामा वर्ण, रूप, वाक्यसँग सम्बन्धित विशिष्ट व्यवस्था हुन्छन् । बैतडेली भाषामा पनि वर्ण, रूप र वाक्यसँग सम्बन्धित विशिष्ट व्यवस्था छन् र तिनको अध्ययनबाट सत्यको खोजी गरेर ज्ञानको निर्माण गर्न सकिन्छ । सत्य एवम् वास्तविकता सम्बन्धी यिनै मान्यतामा आधारित भएर प्रस्तुत शोध प्रबन्धमा सत्यको खोजी गरी ज्ञानको निर्माण गरिएको छ । वर्णनात्मक भाषा विज्ञानका मान्यता अनुसार बैतडेली मातृभाषी वक्ताका बोलीमा आधारित भाषिक प्रयोगलाई नै सत्य मानेर अध्ययन गरिएकाले प्रस्तुत शोधले बहुल सत्य (Multiple Reality) लाई स्वीकारेको छ ।

ज्ञान मीमांसा (Epistemology)

ज्ञान मीमांसा भनेको ज्ञानको प्रकृति तथा स्वरूप हो । यो ज्ञान कसरी निर्माण भएको छ तथा प्राप्त हुन्छ वा थाहा पाउन सकिन्छ भन्ने कुरासँग सम्बन्धित हुन्छ । मानिसले भाषा कसरी प्रयोग गर्दछ भन्ने कुरा ज्ञान निर्माणको प्रक्रियासँग सम्बन्धित छ । मानिसले जन्मदा भाषा लिएर आएको हुँदैन । उसले समाजबाट भाषा सिकेर त्यसको प्रयोग समाजमै गर्दछ । त्यसैले व्यक्तिले मूलतः घर परिवार, साथीभाइ तथा सामाजिक परिवेशमा बोलेर भाषाको प्रयोग गर्दछ । गुवा र लिङ्कन (सन् १९९४, पृ. १०८) का अनुसार जान्नेवाला र जान्न चाहेको कुराको बिचको सम्बन्धको प्रकृति नै ज्ञान मीमांसा हो । अनुसन्धानमा ज्ञान कसरी प्राप्त गर्ने, ज्ञान निर्माणको स्रोत के हो भन्ने कुराले प्राप्त ज्ञान विश्वसनीय छ वा छैन भन्ने कुराको निर्धारण गर्न सहयोग गर्दछ । ज्ञानलाई हेर्ने दृष्टिकोणले सत्यको खोजीलाई

प्रभावित गर्दछ । वर्णनात्मक भाषा विज्ञानिकहरु ज्ञानलाई समाज सापेक्ष मान्छन् । उनीहरुका अनुसार ज्ञान सामूहिक रूपमा अनुसन्धाता र सूचकको सहकार्यबाट निर्माण हुन्छ । वर्णनात्मक भाषा विज्ञानले भाषा मानव निर्मित हुन्छ र यसको प्रयोग समाज र व्यक्ति अनुसार भिन्न भिन्न हुन्छ भन्ने मान्दछ । त्यसैले समाजमा बसोबास गर्ने विभिन्न जात, लिङ्ग, वर्ग, पेसा, उमेर, शिक्षा, क्षेत्रका वक्ताको बोलीबाट सम्बन्धित भाषाको वास्तविक ज्ञान प्राप्त गर्न सकिन्छ । प्रस्तुत शोध प्रबन्धमा वर्णनात्मक भाषा विज्ञानको सैद्धान्तिक मान्यतामा रही बैतडेली मूलभाषी वक्ताले प्रयोग गरेका कथ्य भाषाबाट प्राथमिक सामग्री सङ्कलन गरेर वर्ण, रूप र वाक्य व्यवस्थासँग सम्बन्धित ज्ञानको खोजी गरिएको छ । यसका लागि बैतडेली मातृभाषी मूल वक्ताहरूसँग अन्तर्वार्ता, कुराकानी, अवलोकन, नमुना पाठ रेकर्ड, क्षेत्रकार्य गरेर तथा शोधार्थी स्वयम् बैतडेली मूलभाषी वक्ता भएकाले आफ्नै अन्तर्दृष्टिबाट सामग्री टिपोट गरेर रुजु गरिएकाले ज्ञान निर्माणको प्रमुख माध्यम बैतडेली भाषाका मूल वक्ता हुन् । उनीहरूकै कथ्य भाषाका आधारमा ज्ञानको निर्माण गरिएकाले ज्ञानको प्रमुख स्रोतको रूपमा सूचकका उच्चारण, शब्द, वाक्य प्रयोग, विभिन्न सन्दर्भमा व्यक्त विचार, धारणा र दृष्टिकोणलाई उपयोग गरिएको छ । कुनै एक व्यक्ति विशेषको भाषाले सबैको प्रतिनिधित्व गर्न नसक्ने भएकाले प्रस्तुत शोध प्रबन्धमा विभिन्न व्यक्तिको भाषिक प्रयोगलाई ज्ञान प्राप्तिको स्रोत स्वीकार गरिएको छ ।

मूल्य मीमांसा (Axiology)

अनुसन्धानमा सबै कुराको आआफ्नै मूल्य हुन्छ । प्रस्तुत अध्ययनमा मातृभाषी वक्ताका भाषिक प्रयोग, विचार र भावनालाई उच्च सम्मान र महत्त्व दिएर मूल्यको रूपमा स्वीकार गरिएको छ । सबै मातृभाषी सूचकको भाषिक प्रयोगलाई महत्त्व दिँदै बैतडेली भाषाको वर्णन गरिएको छ । यसमा शोधकर्ताको व्यक्तिगत मूल्यलाई महत्त्व नदिई सूचकका विचारबाट आएको निष्कर्षलाई नै मूल्यको रूपमा ग्रहण गरिएको छ ।

अनुसन्धान ढाँचा

तथ्याङ्कको प्रकृति र तिनको वर्णन विश्लेषणका आधारमा प्रस्तुत शोध प्रबन्ध गुणात्मक ढाँचाको अनुसन्धान हो । गुणात्मक अनुसन्धान लक्ष्यत समूहको गहन अध्ययन, अन्तर्वार्ता र दस्तावेजहरुको पुनरावलोकनमा आधारित हुन्छ (सरिन र सरिन, सन् २०१२, पृ. २४) । गुणात्मक अनुसन्धानमा गहन शाब्दिक तथ्याङ्क सङ्कलन गरेर विश्लेषण गरिन्छ । यसका लागि अवलोकन, खुला अनिर्देशित अन्तर्वार्ता, दीर्घकालीन सूक्ष्म प्रयोग तथा

शोधार्थीको अन्तर्दृष्टिबाट तथ्याङ्क सङ्कलन गरिन्छ (सिंह र शर्मा, सन् २०१२, पृ. ४८) । गुणात्मक अनुसन्धानमा अनुसन्धानकर्ता नै अनुसन्धानको औजार हुने भएकाले पूर्व निर्धारित साधनभन्दा अनुसन्धाताले सहभागीको दृष्टिकोणका आधारमा आफै तथ्य सङ्कलन गर्ने औजारको काम गर्दछ । गुणात्मक अनुसन्धानका क्रममा अनुसन्धान कर्ताले वस्तु, प्रक्रिया, समस्या तथा घटनाहरूलाई यथास्थितिमा अथवा तिनीहरूको प्राकृतिक अवस्थामा नै अध्ययन गर्दछ (खनाल, २०७२, पृ. ७१) । त्यसैले यसमा कुनै किसिमको नियन्त्रण गरिँदैन । गुणात्मक अनुसन्धानका अन्वेषणात्मक, वर्णनात्मक, निदानात्मक, ऐतिहासिक, अन्तर्सांस्कृतिक जस्ता ढाँचाहरू पाइन्छन् (गौतम, २०६७, पृ. १०१-१२५) । त्यसै गरी फेडिक र अन्य (सन् २०११, पृ. ४) ले घटना अध्ययन (Phenomenology), अवतरित सिद्धान्त (Grounded Theory), कथात्मक अनुसन्धान (Narrative Research), सङ्कथन विश्लेषण (Discourse Analysis) र अन्तर्दृष्टिमूलक खोज (Intuitive Inquiry) जस्ता गुणात्मक विश्लेषणका पद्धतिको चर्चा गरेका छन् । यसरी विषयको प्रकृति अनुसार यसका विभिन्न ढाँचाहरूको चर्चा गरिएको पाइन्छ । प्रस्तुत अनुसन्धानमा बैतडेली भाषाका वर्ण, रूपायन, व्युत्पादन र वाक्यसँग सम्बन्धित विशेषताहरूको वर्णन र नेपाली भाषासँग तिनको भिन्नताका आधारमा हुने सिकाइ कठिनाइको अवस्था पहिचान गर्न खोजिएकाले यसमा वर्णनात्मक, विश्लेषणात्मक र तुलनात्मक ढाँचा अवलम्बन गरिएको छ ।

तथ्याङ्कका स्रोतहरू

प्रस्तुत अध्ययनमा स्थलगत अध्ययन गरी क्षेत्रकार्यबाट सामग्रीको सङ्कलन गरिएको छ । बैतडेली भाषाको व्याकरणिक अध्ययन कथ्य भाषाको वर्णनात्मक तथा विश्लेषणात्मक अध्ययन भएकाले यसको सामग्री सङ्कलनका लागि मूलतः क्षेत्रीय अध्ययन विधिको उपयोग गरिएको छ र सैद्धान्तिक आधार र नेपाली भाषाको सामग्रीका लागि अंशतः पुस्तकालयीय विधिको प्रयोग गरिएको छ । सम्बन्धित क्षेत्रको क्षेत्रकार्य गरेर प्रत्यक्ष अवलोकन, कुराकानी र अनिर्देशित खुला अन्तर्वार्ता विधिबाट सामग्री सङ्कलन गरिएको छ । शोधकर्ता स्वयम् बैतडेली मातृभाषी भएकाले आफैलाई पनि स्रोत मानेर सामग्रीको सङ्कलन गरिएको छ । प्रस्तुत अध्ययनमा निम्न अनुसारका प्राथमिक र द्वितीय स्रोतबाट साग्री सङ्कलन गरिएको छ :

(क) **प्राथमिक स्रोत** : प्रस्तुत अध्ययनमा मुख्य रूपमा स्थलगत अध्ययन, प्रत्यक्ष अवलोकन, अनिर्देशित खुला अन्तर्वार्ता, मौखिक कथन विधिबाट सामग्री सङ्कलन

गरिएको छ । शोधकर्ता स्वयम् शोधक्षेत्रमै बसोबास भएको बैतडेली मातृभाषी भएकाले आफैँलाई पनि स्रोत मानेर अन्तर्दृष्टिबाट सामग्रीको सङ्कलन गरिएको छ । यसरी सङ्कलन गरिएको सामग्रीको मूलभाषी वक्तासँग रुजु गरेर मात्र वर्णन र विश्लेषण गरिएको छ ।

(ख) **द्वितीय स्रोतबाट** : प्रस्तुत अध्ययनमा प्रकाशित र अप्रकाशित दस्तावेजहरुबाट पनि सामग्री सङ्कलन गरिएको छ । प्रकाशित दस्तावेजमा भाषा, भाषा विज्ञान तथा व्याकरणका पुस्तक, शोधग्रन्थ, लेख रचना, शब्दकोश आदि रहेका छन् भने अप्रकाशित दस्तावेजमा नेपाली भाषा, भाषिका र बैतडेली भाषासँग सम्बन्धित शोधपत्र, शोध प्रबन्ध, अनुसन्धान प्रतिवेदन, पाण्डुलिपिहरु आदि रहेका छन् ।

अध्ययनको जनसङ्ख्या र अध्ययन क्षेत्र

बैतडेली मातृभाषी सम्पूर्ण वक्ताहरुलाई यस अध्ययनको प्रयोजनका लागि जनसङ्ख्याका रूपमा परिभाषित गरिएको छ । राष्ट्रिय जनगणना २०६८ अनुसार बैतडेली भाषाका कुल २,७२,५२४ वक्तामध्ये सुदूर पश्चिममा २,७१,८३८ जना रहेका छन् भने मधेश प्रदेशमा ४१८ जना, बागमती प्रदेशमा १९६ जना, कर्णाली प्रदेशमा ५१ जना, र लुम्बिनी प्रदेशमा १० र गण्डकी प्रदेशमा ११ जना रहेका छन् (भाषा आयोग, २०७५) । सुदूर पश्चिम प्रदेशमा पनि बैतडी जिल्लामा मात्र २,४५,०६० जना बैतडेली भाषाका वक्ता रहेका छन् । यसरी राष्ट्रिय जनगणना अनुसार बैतडेली भाषाको अधिकांश जनसङ्ख्या बैतडी जिल्लामा रहेको देखिन्छ । कञ्चनपुर लगायतका अन्य जिल्लामा बसोबास गर्ने अधिकांश बैतडेली भाषाका वक्ताहरु बैतडीबाटै बसाइँ सराइ गरेर आएका पाइन्छन् । हालै सार्वजनिक वि.सं. २०७८ को जनगणना अनुसार बैतडेली मातृभाषीको सङ्ख्या १,५२,६६६ अर्थात् ०.५२ प्रतिशत रहेको छ । यसको विस्तृत विवरण उपलब्ध प्राप्त नभएको तथा पुरानै तथ्याङ्कमा आधारित भएर अध्ययन गरिएकाले यहाँ बैतडेली मातृभाषीको नयाँ तथ्याङ्क जानकारीका लागि मात्र प्रस्तुत गरिएको छ ।

प्रस्तुत अध्ययनका लागि बैतडीको पुर्चौडी क्षेत्रलाई अध्ययनको केन्द्रका रूपमा लिइएको छ । बैतडीको पश्चिमी सीमावर्ती क्षेत्रमा हिन्दी तथा कुमाउनी भाषाको प्रभाव र पुरानो तथा हालको सदरमुकाम क्षेत्रमा मिश्रित खालको भाषा प्रयोग पाइने हुनाले बैतडेली भाषाको अध्ययनका लागि पुर्चौडी क्षेत्र सबैभन्दा उपयुक्त रहेको छ । यस क्षेत्रमा हाट,

महादेवस्थान, न्वादेउ, भटना, कुवाकोट, भुमीराज, मल्लादेही, तल्लादेही र विजयपुर (साबिकका गा.वि.स./हाल पुर्चौडी नगर पालिकाका वडा) रहेका छन् । यी क्षेत्रहरू ५/६ घण्टाको पैदल दूरीमा रहेका छन् । यसमा बसोबास गर्ने जनताको रहनसहन, भाषिक व्यवहार र सामाजिक स्थिति उस्ताउस्तै छ । यो शोधार्थी स्वयम् जन्मेको, हुर्केको, विद्यालयीय शिक्षा आर्जन गरेको र हाल स्थायी बसोबास रहेको क्षेत्र हो । त्यसैले शोधार्थी यहाँको भूगोर्ग तथा वक्ताको भाषासँग राम्ररी परिचित रहेको छ । यसले बैतडेली भाषाका सूचकको चयन, सामग्री सङ्कलन र सत्यापनमा धेरै सजिलो भएको थियो ।

नमुना छनोट

अनुसन्धानमा सम्पूर्ण जनसङ्ख्याको अध्ययन र विश्लेषण गर्न नसकिने भएकाले आफ्नो अध्ययनका लागि सम्भव हुन सक्ने गरी जनसङ्ख्याबाटै प्रतिनिधिमूलक केही एकाइहरूको छनोट गरिन्छ र त्यसको अध्ययन विश्लेषणबाट प्राप्त निष्कर्षलाई सम्पूर्ण जनसङ्ख्यामा सामान्यीकरण गरिन्छ (खनाल, २०७२, पृ. ९०) । नमुनाले सम्पूर्ण जनसङ्ख्याको प्रतिनिधित्व गर्ने भएकाले नमुना छनोटलाई अनुसन्धानका लागि निकै व्यावहारिक र उपयोगी मानिन्छ । यस अध्ययनमा सामग्री सङ्कलनका लागि सूचक र सूचकबाट प्राप्त सामग्रीको सत्यापनका लागि रुजुकर्ताको छनोट गरिएको छ ।

सूचकको छनोट : अध्ययनसँग सम्बन्धित सूचना वा जानकारी दिने व्यक्तिलाई सूचक भनिन्छ । गुणात्मक अनुसन्धानमा सूचकको छनोट मूलतः सम्भावनारहित विधिका आधारमा गरिन्छ । अध्ययनका लागि छनोट गरिने नमुना संयोगका आधारमा नभई पूर्व नियोजित सोच वा विचारका आधारमा गरिन्छ भने त्यसलाई सम्भावनारहित नमुना छनोट भनिन्छ (खनाल, २०७२, पृ. १०२) । यस्तो नमुना छनोट प्रक्रियामा उद्देश्य र आवश्यकताका आधारमा सूचकको छनोट गरिन्छ । गुणात्मक अनुसन्धानमा परिमाणात्मक अनुसन्धानमा जस्तो यति नै सङ्ख्यामा नमुना छनोट गर्नुपर्छ भन्ने कुनै ठोस पूर्व निर्धारित आधार छैन (निउरे, २०६८, पृ. २६७) । यसमा अनुसन्धानको उद्देश्य अनुसार अनुसन्धाता सन्तुष्ट नहुँदासम्म सूचकबाट सामग्री सङ्कलन गरिन्छ । त्यसैले सूचकको सङ्ख्या पूर्व निर्धारित नभई अनुसन्धान प्रक्रियाका आधारमा तय हुन्छ । गुवा र लिङ्कन (सन् १९८१) का अनुसार गुणात्मक अनुसन्धानमा नमुना छनोट प्रतिनिधिमूलकभन्दा उद्देश्यमूलक हुन्छ किनभने यसको उद्देश्य व्यक्तिबाट नयाँ, पूर्ण र गहिराइसम्मका तथ्याङ्क प्राप्त गर्नु रहेको हुन्छ (खनाल, २०७२, पृ. २८५) । प्रस्तुत अध्ययन गुणात्मक अध्ययन भएकाले यसका लागि

सम्भावनारहित (Non- Probability) नमुना छनोट अन्तर्गत रहेका उद्देश्यमूलक (Purposive), आरक्षण वा कोटा (Quata) र सुविधायुक्त (Convenience) नमुना छनोट विधिका आधारमा विभिन्न जाति, लिङ्ग, उमेर, शिक्षा, पेसा तथा क्षेत्रका वक्ताको प्रतिनिधित्व हुने गरी २२ जना सूचकको चयन गरिएको छ । सूचकको विस्तृत विवरण परिशिष्ट पाँचमा दिइएको छ ।

रजुकर्ताको छनोट : सूचकबाट प्राप्त सामग्रीको रजु गर्ने व्यक्तिलाई रजुकर्ता भनिन्छ । सामग्रीको सङ्कलन गर्दा भएका कमी कमजोरी हटाई सामग्रीलाई वास्तविक, भरपर्दो र विश्वसनीय बनाउन रजुकर्ताको महत्त्वपूर्ण भूमिका हुन्छ । त्यसैले प्रस्तुत अध्ययनमा सूचकहरूबाट प्राप्त भाषिक सामग्रीको सत्यापन गराउनका लागि उद्देश्यमूलक र सुविधाजनक नमुना छनोट विधिको प्रयोग गरी १० जना रजुकर्ताको छनोट गरिएको छ । रजुकर्ताको छनोट गर्दा भौगोलिक क्षेत्र, शिक्षा, लिङ्ग, उमेरलाई ध्यान दिइएको छ । साथै बैतडेली भाषामा अध्ययन अनुसन्धान, लेखन तथा प्रकाशन र शिक्षण कार्यमा संलग्न व्यक्तिहरूसँग पनि आवश्यक परामर्श लिइएको छ । रजुकर्ताको विस्तृत विवरण परिशिष्ट छमा दिइएको छ ।

तथ्याङ्क सङ्कलनका साधनहरू

अनुसन्धानका क्रममा सङ्कलन गरिने मौखिक तथा लिखित प्रयोग, सूचना, तथ्य, प्रमाण, जानकारीलाई तथ्याङ्क भनिन्छ । तथ्याङ्कको सङ्ख्यामा भन्दा गुणलाई महत्त्व दिई त्यसैमा आधारित हुने तथ्याङ्कलाई गुणात्मक तथ्याङ्क भनिन्छ (खनाल, २०७२, पृ. १९४) । यस्तो तथ्याङ्क शाब्दिक प्रकृतिको हुन्छ । गुणात्मक अनुसन्धानका लागि अवलोकन र अन्तर्वार्ता नै सबैभन्दा उपयोगी हुन्छन् भने केन्द्रित छलफल र दस्तावेज विश्लेषणको पनि प्रयोग गर्न सकिन्छ (खनाल, २०७२, पृ. २७९) । त्यसै गरी चम्स्कीले गुणात्मक सामग्रीको स्रोतका रूपमा अन्तर्दृष्टिको महत्त्वपूर्ण भूमिका हुने उल्लेख गरेका छन् (सेजक, सन् २०१८, पृ. ३६५) । प्रस्तुत अध्ययनमा सामग्री सङ्कलनका लागि निम्न साधनको प्रयोग गरिएको छ :

शब्दसूची : नेपालका भाषाहरूको सर्भेक्षणका लागि त्रिभुवन विश्व विद्यालय भाषा विज्ञान केन्द्रीय विभागले तयार पारेको दुई सय दश आधारभूत शब्दहरूको सूचीलाई यस अध्ययनका लागि उपयोग गरिएको छ । एक जना महिला र एक जना पुरुष सूचकबाट आधारभूत शब्द सूची सङ्कलन गरी अन्यबाट रजु गरिएको छ । बैतडेली र नेपाली

भाषाका शब्दहरू बिच समानता र भिन्नता पत्ता लगाउन तथा बैतडेली उच्चारण पहिल्याउन यसको उपयोग गरिएको छ । शब्दसूची परिशिष्ट 'क' मा राखिएको छ ।

वाक्यसूची : प्रस्तुत अध्ययनको सामग्री सङ्कलनका लागि समर इन्टिच्युट अफ लिङ्ग्विस्टिक्सद्वारा नेपालका भाषाहरूको अध्ययनका लागि तयार पारिएको आधारभूत वाक्यसूचीलाई विस्तारका साथ प्रयोग गरिएको छ । यस क्रममा शोधकर्ताबाट निर्मित विभिन्न संरचित प्रश्नावलीहरूको समेत प्रयोग गरिएको छ । यस्ता प्रश्नावलीको प्रयोग सूचकसँगको कुराकानी, खुला अन्तर्वार्ता तथा सोधनीबाट सामग्री सङ्कलनका लागि गरिएको छ । एक जना महिला र एक जना पुरुष सूचकबाट आधारभूत वाक्यसूची सङ्कलन गरी अन्यबाट रुजु गरिएको छ । आधारभूत वाक्यसूची परिशिष्ट 'ख' मा राखिएको छ ।

अन्तर्वार्ता : कुनै उद्देश्य प्राप्तिका लागि औपचारिक वा मौखिक रूपमा गरिने प्रभावकारी वार्तालाप तथा शोधार्थीको सक्रियतामा अनुसन्धेय विषयमा केन्द्रित भई गरिने उद्देश्यमूलक छलफल तथा कुराकानीलाई अन्तर्वार्ता भनिन्छ (शर्मा र लुइटेल्, २०५५, पृ. ४०) । यो प्राथमिक सामग्री सङ्कलन गर्ने प्रमुख विधि हो । गुणात्मक अनुसन्धानमा पूर्व निर्धारित प्रश्नहरूबिना नै अनौपचारिक ढङ्गले कुराकानीको माध्यमद्वारा आवश्यक जाकारी वा तथ्याङ्क प्राप्त गरिन्छ (खनाल, २०७२, पृ. २८२) । प्रस्तुत अध्ययनमा बैतडेली भाषाका सामग्री सङ्कलन गर्न नमुना छनोटमा परेका सूचकसँग खुला अन्तर्वार्ताको प्रयोग गरिएको छ । बैतडेली मातृभाषी वक्तालाई सूचकका रूपमा छनोट गरी शोधकर्ता आफैँ अन्तर्वार्ताकार भएर खुला र गहन अन्तर्वार्ता लिइएको छ । सूचकहरूलाई आफ्नो अध्ययनको उद्देश्यका बारेका जानकारी गराई सामूहिक कुराकानी र छलफलबाट आफ्नो उद्देश्य अनुसारका उपयुक्त सूचकको चयन गर्न सहयोग पुगेको थियो । चयन भएका सूचकलाई सामग्री सङ्कलनको उद्देश्य जानकारी गराएर अनौपचारिक कुराकानी, भलाकुसारीका माध्यमबाट उनीहरूसँग घनिष्ट सम्बन्ध स्थापना गरिएको थियो । यस क्रममा सूचकसँग भएका अनुभव, ज्ञान, उनहरूले गरेका कार्य आदिको जानकारी लिइयो । त्यसपछि सूचकको सहमतिमा उपयुक्त स्थान र समय निर्धारण गरी सूचकसँग भएका अनुभव र ज्ञानसँग सम्बन्धित खुला र गहन अन्तर्वार्ता लिइयो । अन्तर्वार्ताका क्रममा शब्दसूची र वाक्यसूचीको पनि उपयोग गरियो । साथै सूचकलाई आफ्ना तितामिठा अनुभव, अनुभूति, कथा, जात्रा, चाडबाड आदिको वर्णन गर्न लगाइयो । अन्तर्वार्तामा सूचकहरू न्यूनतम ५५ मिनेट देखि लिएर अधिकतम ३ घण्टासम्म सहभागी भएका थिए । यसरी अन्तर्वार्ता

विधिबाट बैतडेली भाषाका प्राथमिक सामग्री सङ्कलन गरिएको छ । अन्तर्वार्ता मार्गदर्शन परिशिष्ट 'ग' मा राखिएको छ ।

समूह छलफल : समूह छलफल पनि गुणात्मक तथ्याङ्क गर्ने एक प्रमुख विधि हो । यसमा कुनै खास विषयमा छलफल वा वाद विवादको अवस्था सृजना गरिन्छ । सहभागीहरूले सम्बन्धित विषयवस्तुका बारेमा एक आपसमा कुराकानी तथा अन्तरक्रिया गर्छन् र यही कुराकानीलाई तथ्याङ्कको मूल स्रोतका रूपमा लिएर नयाँ ज्ञानको प्रतिपादन गरिन्छ (खनाल, २०७२, पृ. २८३) । यस्तो सामूहिक छलफलबाट वास्तविक तथा मौलिक भाषिक सामग्री प्राप्त हुने भएकाले प्रस्तुत अध्ययनमा बैतडेली भाषाका विशिष्ट व्याकरणात्मक सामग्री सङ्कलन गर्न र सङ्कलित सामग्रीको सत्यापन गर्न समूह छलफलको प्रयोग गरिएको छ । सामूहिक छलफलबाट उच्चारण, रूपायन, शब्द निर्माण, व्याकरणिक कोटि, पद सङ्गति, वाक्य रचनासँग सम्बन्धित सामग्री सङ्कलन गर्न मद्दत पुगेको थियो ।

नमुना पाठ सङ्कलन : नमुना छनोटमा परेका सूचकहरूबाट विभिन्न लोकगाथा, लोककथा, महत्त्वपूर्ण घटना, अनुभव आदिसँग सम्बन्धित नमुना पाठ सङ्कलन गरिएको छ । सूचकहरूसँगको कुराकानी, अन्तर्वार्ताका क्रममा उनीहरूसँग भएका महत्त्वपूर्ण जानकारी, कथा, अनुभव आदि भन्ने लगाई रेकर्ड गरी त्यसलाई लेखन गरिएको छ । यसरी ध्वन्याङ्कन र उतार गरिएका नमुना पाठहरूबाट आवश्यक भाषिक सामग्री सङ्कलन गरिएको छ । यसरी सङ्कलन गरेका सामग्री पटक पटक श्रवण तथा पठन गरेर वर्ण, रूपायन, व्युत्पादन तथा वाक्यसँग सम्बन्धित सामग्री सङ्कलन गरिएको छ । एउटा सूचकबाट प्राप्त सामग्रीलाई अर्को सूचकबाट रुजु गरिएको छ । यस्ता नमुना पाठबाट वर्ण, रूप र वाक्यसँग सम्बन्धित प्राथमिक सामग्री सङ्कलन गर्न पर्याप्त मद्दत पुगेको छ । उतार गरिएका केही नमुना पाठहरू परिशिष्ट 'ड' मा राखिएका छन् ।

अवलोकन : प्राथमिक सामग्री सङ्कलन गर्ने प्रभावकारी साधनमध्ये अवलोकन प्रमुख साधन हो । गुणात्मक अनुसन्धानमा अनियन्त्रित अवलोकन बढी प्रभावकारी हुन्छ । अनियन्त्रित अवलोकन कुनै नियन्त्रणबिना प्राकृतिक अवस्थामै गरिने साधारण अवलोकन हो (खनाल, २०७२, पृ. २५६) । यसमा अवलोकन कर्ताले दृश्यात्मक तथा अदृश्यात्मक रूपमा सहभागी भएर सूचकको भाषिक व्यवहार र गतिविधिको अवलोकन गर्दछ । यसमा अवलोकन कर्ता सहभागी समूहकै एक सदस्यका रूपमा रहेको हुन्छ । प्रस्तुत शोधमा

बैतडेली मातृभाषी समुदायका वक्ताहरूसँग घुलमिल भई उनीहरूका दैनिक कार्य, चाडबाड, मेला, पर्व, खेतिपाती, विवाह व्रतबन्ध, मेलापात, पानी पँधेरो, वादविवाद, भैँभगडा, शोक, विछोड, मलामी, मतदान, शिक्षण आदि क्रियाकलापमा सहभागी भएर उनीहरूका भाषिक व्यवहारको दृश्यात्मक र अदृश्यात्मक सहभागितामूलक अनियन्त्रित अवलोकन गरिएको छ । विभिन्न सन्दर्भमा भएका भलाकुसारी, कुराकानी, गफगाफ, छलफल, प्रश्नोत्तर, वादविवाद आदिका क्रममा सूचकहरूले व्यक्त भएका भाषिक व्यवहारको अवलोकन गरेर भाषिक तथ्याङ्क सङ्कलन गरिएको छ । यस क्रममा नेपाली पढाउने शिक्षक शिक्षिकाहरू, बैतडेली भाषाका समाचार र कार्यक्रम सम्पादन तथा वाचन गर्ने रेडियो सौगात र निड्लासैनीका पत्रकारसँग अनौपचारिक छलफल गरेर सामग्रीको टिपोट तथा रुजु गरिएको छ । अवलोकनको अवस्था अनुसार केही सामग्री तत्कालै र केही सामग्री केही समयपछि टिपोट गरिएको छ । अवलोकनबाट प्राकृतिक अवस्थाका भाषिक विवरणहरू प्राप्त भएका थिए । यसरी छनोटमा परेका सूचकबाट सङ्कलित भाषिक सामग्रीको रुजु गर्न र वास्तविक तथ्य पत्ता लगाउन अवलोकन प्रविधिको सहयोग लिइएको छ ।

अडियो रेकर्डर : भाषिक तथ्याङ्कको सङ्कलनका लागि राम्रो गुणस्तर भएको सोनीको ध्वनि अभिलेखन यन्त्र (MP3 Recorder) र हुवाइ पी३० लाइट मोबाइलको (HI-Q MP3 Recorder) को प्रयोग गरिएको छ । अन्तर्वार्ता, कुराकानी, नमुना पाठको आवश्यकता अनुसार अभिलेखन गरिएको छ । यसरी अभिलेखन गरिएका अडियो फाइलहरू ल्यापटपमा राखी पटक पटक सुनेर तिनको प्रतिलिपि उतार (Transcribe) गरिएको छ । उतार गरिएका भाषिक सामग्रीबाट आवश्यक भाषिक तथ्याङ्क सङ्कलन गरिएको छ । अडियो रेकर्डरबाट भाषाको वास्तविक उच्चारण पत्ता लगाउन मद्दत पुगेको थियो ।

क्षेत्रगत टिपोट : क्षेत्रकार्यका सिलसिलामा सम्बन्धित भाषिक वक्ताहरूले विभिन्न सन्दर्भमा गरेका कुराकानी, भलाकुसारी, छलफल, शोधनी, वादविवाद, गालीगलौज आदिको अवलोकनबाट प्राप्त भाषिक सूचनालाई क्षेत्रगत टिपोट (फिल्ड नोट) गरिएको छ । यसरी टिपोट गर्दा वर्ण, रूप, शब्द, पदावली, उपवाक्य, वाक्य तहका सामग्रीलाई छुट्टाछुट्टै खण्डमा राखेर त्यसभित्रका उपखण्डमा विभाजन गरिएको थियो । यसरी टिपोट गरिएका सामग्रीबाट बैतडेली भाषाका वर्णको उच्चारण र नेपाली भाषाको उच्चारणमा भिन्नता पत्ता लगाउन, रूपायन र व्युत्पादन प्रक्रिया पहिचान गर्न, वाक्यको संरचना पत्ता लगाउन मद्दत पुगेको थियो ।

अन्तर्दृष्टि : कुनै कुरा देख्ने, चिन्ने, सम्झने वा बुझ्ने भित्री आँखा, त्यसो गर्न सक्ने आन्तरिक शक्ति, भित्री दृष्टि, अन्तर्ज्ञान वा आन्तरिक चेतनालाई अन्तर्दृष्टि भनिन्छ (बृहत् नेपाली शब्दकोश, २०७५) । यो भाषाको सही गलत, प्रचलित अप्रचलित वा ठिक बेठिक प्रयोग छुट्याउन सक्ने व्यक्तिभित्र अन्तर्निहित क्षमता हो । यसलाई चम्स्कीले भाषिक सामर्थ्य भनेका छन् । चम्स्कीका अनुसार भाषिक सामर्थ्य भनेको आदर्श वक्ता-श्रोताको आफ्नो मातृभाषाको सहज ज्ञान हो (गौतम र पौड्याल, २०७८, पृ. २०३) । यस्तो ज्ञान भाषिक प्रयोगको आत्मसातबाट स्वतः प्राप्त हुन्छ । कुनै भाषाको मातृभाषी वक्ताका मस्तिष्कमा अर्धचेतन अवस्थामा रहेको भाषाका आन्तरिकृत नियमहरूको समुच्चय नै चम्स्कीका अनुसार भाषिक सामर्थ्य हो (यादव र रेग्मी, २०५८, पृ. ५१) । यही भाषिक सामर्थ्यको प्रयोग गरेर मातृभाषी वक्ताले भाषाको प्रयोग गर्दछ । भाषिक सामर्थ्यका आधारमा व्यक्तिले आफूले कहिल्यै नसुनेका, नपढेका, नबोलेका र नलेखेका वाक्य सुन्न, पढ्न, बोल्न र बुझ्न सक्छ; स्वीकृत र अस्वीकृत वाक्य, व्याकरणिक र अव्याकरणिक वाक्य, अर्थयुक्त र निरर्थक वाक्यलाई छुट्याउन सक्छ (बन्धु, २०५७, पृ. १६७) । शोधकर्ता स्वयम् बैतडेली मातृभाषी वक्ता भएको र अध्ययन क्षेत्रमै रहेर बैतडेली मातृभाषाको प्रयोग गर्ने भएकाले बैतडेली भाषाका सामग्री सङ्कलन गर्दा अन्तर्दृष्टिको प्रयोग गरिएको छ । मूल मातृभाषी वक्ताले आफ्नो अन्तर्दृष्टिबाट भाषिक सामर्थ्यको प्रयोग गर्दछ र त्यसलाई भाषा वैज्ञानिक प्राकल्पनाको प्रमाणका रूपमा लिएर मातृभाषी वक्तासँग रुजु गर्न सक्छ (माइनस, सन् २०१२, पृ. २) । यसरी व्याकरणले प्रयोग भएको भाषिक व्यवस्थाको मात्र अध्ययन गर्ने भएकाले अन्तर्दृष्टिबाट सङ्कलन गरिएको सामग्रीको मूलभाषी वक्तासँग रुजु गरेर मात्र विश्लेषण गरिएको छ । मातृभाषी वक्ताले बोलेको कुरा व्याकरण सम्मत छ कि छैन तथा स्वीकार्य छ कि छैन भन्ने कुराको ज्ञान अन्तर्दृष्टिबाटै प्राप्त हुन्छ । भाषिक प्रयोग भनेको कुनै पनि प्रतिनिधि वक्ताले कुनै समयमा सम्पन्न गरेको भाषिक कार्य हो । यस प्रकारको भाषिक सम्पादनमा अनेक त्रुटिका सम्भावना तथा अपूर्णता रहन सक्छन् । कुनै व्यक्तिले बोल्दा अपूर्ण वाक्यहरूको प्रयोग गरेको, ठिक अर्थमा प्रयोग नगरेको, उपयुक्त संरचनाको प्रयोग नगरेको र भाषाका असङ्ख्य सम्भावित वाक्यहरूमा ज्यादै सीमित सङ्ख्यामा मात्र प्रयोग गरेको देखिन्छ (बन्धु, २०७३, पृ. ११०) । यस्तो अवस्था बैतडेली भाषाका सामग्रीको सङ्कलनमा पनि देखिएको थियो । भाषिक वक्ताको अपूर्ण ज्ञान, अज्ञान विषयमा बोल्दा र हडबडका साथ बोल्दा भाषिक त्रुटि हुन सक्छ (गौतम र पौड्याल, २०७८, पृ. १८) । यस्तो अवस्थाका उपयुक्त प्रयोग पहिचान गर्न अन्तर्दृष्टिको प्रयोग गरिएको छ ।

सामग्री सङ्कलन प्रक्रिया

प्रस्तुत अध्ययनका लागि क्षेत्रकार्य गर्न जानुअघि सम्बन्धित अध्ययन क्षेत्रमा बसोबास गर्ने स्थानीय जनप्रतिनिधि, शिक्षक, कर्मचारी, विद्यार्थी तथा आफूले चिने जानेका मान्छेसँग सम्पर्क गरी आफ्नो उद्देश्य अनुसार सूचना दिन सक्ने व्यक्तिहरूको जानकारी लिइयो । त्यसपछि सम्बन्धित क्षेत्रमा गएर उद्देश्य अनुरूप सूचना दिनसक्ने व्यक्तिसम्म पुगेर अनौपचारिक कुराकानी एवम् छलफल गरी बैतडेली मूल मातृभाषी वक्ताको पहिचान गरियो । उनीहरूलाई आफ्नो अध्ययनको उद्देश्य बताई अन्तर्वार्ता, कुराकानी तथा आफूले जानेका कुरा भन्न अनुरोध गरियो । उनीहरूको सहमतिमा उपयुक्त समय र स्थानमा बसी विभिन्न विषयका कुराकानी गरियो । त्यसपछि सूचकको ज्ञान तथा रुचिका विषयमा खुला अन्तर्वार्ता लिएर तिनको अभिलेखन (Record) गरियो । साथै सूचकहरूसँग शब्दसूची तथा वाक्यसूचीमाथि छलफल गरेर टिपोट गरियो । यसरी छनोट गरिएका सूचकसँगको कुराकानी, छलफल, अन्तर्वार्ता तथा उनीहरूका भाषिक व्यवहारको अवलोकनबाट बैतडेली भाषाको सामग्री सङ्कलन गरिएको छ । शोधार्थी स्वयम् बैतडेली मातृभाषी वक्ता भएकाले आफ्नै अन्तर्दृष्टिबाट पनि सामग्री सङ्कलन गरी त्यसलाई बैतडेली मूलभाषी वक्तासँग छलफल, प्रश्नोत्तर तथा कुराकानीका माध्यमबाट रुजु गरिएको छ ।

सामग्रीको सत्यापन

भरपर्दो र वास्तविक सामग्री सङ्कलनका लागि एउटा मातृभाषी सूचक तथा स्रोतबाट सङ्कलित सामग्रीलाई अर्को मातृभाषी सूचकबाट सत्यापन गरी अन्तिम रूप दिइएको छ । यस क्रममा सम्बन्धित भाषाका साहित्यकार, शिक्षक, विद्यार्थी, अनुसन्धाता, सञ्चार कर्मी, प्रयोक्ता तथा द्वितीय स्रोतको समेत उपयोग गरिएको छ । यसरी सत्यापन गरिएको सामग्री मात्र प्रस्तुत अनुसन्धानमा उपयोग गरिएको छ ।

सैद्धान्तिक आधार र सामग्रीको व्याख्या विश्लेषण

प्रस्तुत अध्ययन बैतडेली भाषाको वर्णनात्मक तथा विश्लेषणात्मक अध्ययन भएकाले यसका लागि संरचनावादी वर्णनात्मक भाषा विज्ञान र त्यसले निर्देश गरेका वर्ण विश्लेषण, रूप विश्लेषण र वाक्य विश्लेषण पद्धतिलाई सैद्धान्तिक आधारका रूपमा ग्रहण गरिएको छ । यसका लागि हकेट (सन् १९५८), लायन्स (सन् १९६८), अधिकारी (२०४९), बन्धु (२०५३), पाइन (सन् १९९७) र यादव र रेग्मी (२०५८) लाई सैद्धान्तिक आधार मानिएको

छ । प्रस्तुत अध्ययनको सैद्धान्तिक आधार निर्माणका क्रममा नाइडा (सन् १९४६), ब्लुमफिल्ड (सन् १९९०), बन्धु (२०२८, २०३६), सिजापति (२०५०), पोखरेल (२०५६ र २०५७), अवस्थी (२०५८), गिरी (२०६५), शर्मा (२०७१) र उपाध्याय (२०७२) लाई सन्दर्भका रूपमा लिइएको छ । यसमा अधिकारी (२०४९) लाई मुख्य सैद्धान्तिक आधार मानेर बैतडेली भाषाको व्याकरणात्मक अध्ययन गरिएको छ ।

बैतडेली भाषाको व्याकरणात्मक अध्ययन संरचनात्मक भाषा विज्ञानका सामान्य सिद्धान्तका आधारमा गरिएको छ । भाषा विज्ञानको इतिहासमा उन्नाइसौँ शताब्दीको अन्त्यतिरबाट आधुनिक युगको प्रारम्भ भएको पाइन्छ । आधुनिक भाषा विज्ञानको विकास भएपछि त्यसका विभिन्न सम्प्रदाय र प्रवृत्तिहरू विकसित भएका छन् । तीमध्ये बिसौँ शताब्दीको सुरुतिर युरोप र अमेरिकामा भाषा वैज्ञानिक अध्ययनका क्षेत्रमा देखा परेका प्रवृत्तिलाई संरचनावाद भनी साफ्ना नाम दिइएको छ (बन्धु, २०७०, पृ ४३) । आधुनिक युगको आरम्भसँगै भाषा विज्ञान भाषाको वर्णनात्मक अध्ययनतर्फ अघि बढेको छ र भाषिक संरचनाको विश्लेषणमा केन्द्रित भएको छ (बन्धु, २०५७, पृ ४१) । त्यसैले आधुनिक भाषा विज्ञानलाई वर्णनात्मक भाषा विज्ञान तथा संरचनात्मक भाषा विज्ञानका नामले चिन्ने गरिएको पाइन्छ ।

युरोपमा सस्युरले प्रवर्तन गरेको संरचनावादी भाषा विज्ञान विभिन्न देश हुँदै अमेरिकामा पुगेपछि व्यवस्थित र व्यापक रूपमा विस्तार भएको पाइन्छ । यसमा विभिन्न देशका सम्प्रदाय र विद्वानहरूका भाषिक विश्लेषणका आफ्ना आफ्नै विशेषता र मान्यता छन् । त्यसमा सबैको मुख्य प्रवृत्ति वर्णनात्मकता रहेको पाइन्छ (बन्धु, २०७०, पृ ४३) । त्यसैले संरचनात्मक भाषा विज्ञानलाई वर्णनात्मक भाषा विज्ञान पनि भनिन्छ । वर्णनात्मक भाषा विज्ञानको मुख्य ध्यान भाषिक संरचनाको विश्लेषणमा गएको देखिन्छ (गौतम र पौड्याल, २०७८, पृ. २०) । यसरी कथ्य भाषाबाट सामग्री सङ्कलन गरेर त्यसको संरचनाको वर्णन र विश्लेषण गर्नु संरचनावादी वर्णनात्मक भाषा विज्ञानको मुख्य विशेषता रहेको पाइन्छ । संरचनावादी भाषा वैज्ञानिकहरूले भाषाको अध्ययन सम्बन्धी प्रस्तुत गरेका धारणा नै संरचनावादका आधारभूत मान्यता वा सिद्धान्त हुन् । यस्ता आधारभूत मान्यताहरू निम्नानुसार रहेका पाइन्छन् :

१. **भाषालाई व्यवस्था मान्नु** : संरचनावादले भाषालाई यादृच्छिक वाक् प्रतीकहरूको व्यवस्था मानेको छ । हरेक भाषाका आफ्ना आफ्ना निजी व्यवस्था र मान्यता

हुन्छन् । त्यसैले हरेक भाषा विशिष्ट हुन्छ भन्ने मान्यता संरचनावादको रहेको पाइन्छ । यसरी भाषालाई व्यवस्था मान्दै भाषिक विशिष्टताको खोजी गर्नु संरचनावादको आधारभूत मान्यता हो (गौतम, २०७८, पृ. ५५) । संरचनावादले भाषिक व्यवस्थामा पाइने विशिष्टताको वर्णनमा जोड दिएको छ । कुनै पनि भाषिक तत्त्व एउटाभन्दा भिन्न हुनु भनेको व्यतिरेक हुनु हो (बन्धु, २०७०, पृ. ६८) । त्यसैले संरचनावादले भाषिक व्यवस्थामा पाइने भिन्नताको वर्णन गर्न व्यतिरेकी पद्धति अँगालेको पाइन्छ ।

२. **भाषिक अध्ययन वर्गीकरण प्रधान हुनु** : संरचनावादले सङ्कलित भाषिक सामग्रीलाई तिनको संरचनाका आधारमा अनेक भेद उपभेदमा वर्गीकरण गरेर वर्णन तथा विश्लेषण गर्दछ । त्यसैले भाषिक अध्ययनको संरचनावादी पद्धतिलाई वर्गीकरणात्मक भाषा विज्ञान पनि भनिन्छ (बन्धु, २०७०, पृ. ६८) । यसले भाषिक सामग्रीलाई खास खास नियममा नवाधी जे जस्तो छ तिनको वर्णन तथा वर्गीकरणमा जोड दिएको पाइन्छ ।
३. **भाषिक सामग्रीमा जोड** : संरचनावादले भाषाको अध्ययनका लागि सूचकबाट सामग्री सङ्कलन, वर्गीकरण र पञ्जीकरणमा विशेष जोड दिन्छ (बन्धु, २०७०, पृ. ६८) । संरचनावादले सूचक शारीरिक तथा मानसिक दोष रहित हुनुका साथै सम्बन्धित भाषाको मूल वक्ता हुनु पर्ने कुरामा जोड दिएको छ । साथै यसले कथ्य बोलीचालीको भाषालाई प्राथमिक मानेर सामग्री सङ्कलन गर्ने हुनाले भाषिक विविधतामा सचेत हुनु पर्ने कुरामा जोड दिएको छ (बन्धु, २०७०, पृ. ६८) । यसले कथ्य भाषाको विश्लेषण गर्दा वैयक्तिक भिन्नताको ख्याल गर्दै भाषिक सामान्यताको पहिचानमा ध्यान दिनु पर्ने कुरामा सचेत गराएको छ ।
४. **रूपप्रति विशेष आग्रह राखी अर्थलाई गौण मान्नु** : संरचनावादले भाषिक विश्लेषणमा अर्थलाई गौण मानी रूपलाई विशेष महत्त्व दिएको छ । भाषाको रूपतात्त्विक संरचनाको व्याख्या, विश्लेषण र वर्गीकरण संरचनावादीहरूको भाषिक अध्ययनको मूल लक्ष्य रहेको छ (गौतम र पौड्याल २०७८, पृ. ५६) । यसरी संरचनावादले रूपलाई भाषाको आन्तरिक तथा मुख्य पक्ष र अर्थलाई बाह्य तथा गौण पक्ष मानेको छ । अर्थ वक्ताको मानसिक स्थिति र अनुभवमा आधारित हुने हुनाले यसले गौण मानेको पाइन्छ ।

५. **भाषिक तहहरूको मिश्रण हुन नदिनु** : अर्थ बाहेक भाषिक वर्णनमा वर्ण, रूप र वाक्य यी तिन तह छुट्टाछुट्टै हुन्छन् र यी तहलाई मिलाएर होइन, छुट्टाछुट्टै वर्णन गर्नु पर्छ भन्ने मान्यता संरचनावादीहरूको रहेको छ (बन्धु, २०७०, पृ. ६८) । यसले वर्णको विश्लेषण गर्दा रूपको र रूपको विश्लेषण गर्दा वाक्यको कुरा नगरी वर्ण, रूप र वाक्यको विश्लेषणलाई पृथकीकृत रूपमा अध्ययन गर्न जोड दिएको पाइन्छ ।
६. **क्रमिकतामा जोड** : संरचनावादले वर्ण, रूप र वाक्यको विश्लेषण क्रमिक रूपमा गर्न जोड दिएको छ । यसले भाषाको वर्णन वर्णबाट सुरु गर्नु पर्ने मान्यता राखेको छ । वर्णको विश्लेषण सकेपछि मात्र रूपको विश्लेषण गर्ने र त्यसपछि वाक्यको विश्लेषण गर्नुपर्ने मान्यता संरचनावादको रहेको छ (बन्धु, २०७०, पृ. ६९) । त्यसैले संरचनावादीहरूले वर्णको सबैभन्दा बढी अध्ययन गरेको पाइन्छ भने त्यसपछि रूपको र सबैभन्दा कम वाक्यको अध्ययन गरेको पाइन्छ ।
७. **अन्वेषण प्रक्रियाप्रति विशेष आग्रह देखाउनु** : संरचनावादीहरूले भाषिक अध्ययनलाई व्यवस्थित, प्रमाणिक र तथ्यपरक बनाउन वैज्ञानिक अन्वेषण प्रक्रियामा जोड दिएका छन् । उनीहरूले सामग्री सङ्कलनका लागि पूर्व तयारी, क्षेत्रीय भ्रमण, सर्वेक्षण, सूचकको चयन र सामग्री सङ्कलन, सङ्कलित सामग्रीको वर्गीकरण र पञ्जीकरण, सामग्रीको विश्लेषण तथा सामान्यीकरण र भाषिक अध्ययनका क्रममा भएका अनुभवलाई समावेश गरेर अन्वेषण प्रक्रिया विकास गरेका छन् (बन्धु, २०७०, पृ. ६९) । यसरी संरचनावादले भाषिक अध्ययनलाई वैज्ञानिक र वस्तुपरक बनाउन व्यवस्थित अनुसन्धान प्रक्रियामा जोड दिएको पाइन्छ ।

प्रस्तुत बैतडेली भाषाको व्याकरणात्मक अध्ययनमा संरचनावादका उपर्युक्त आधारभूत मान्यताहरूलाई सैद्धान्तिक आधार मानी क्षेत्रकार्यबाट बैतडेली कथ्य भाषाका सामग्री सङ्कलन गरेर वर्ण, रूप र वाक्यको छुट्टाछुट्टै वर्णन र विश्लेषण गरिएको छ । साथै बैतडेली भाषाका विशिष्ट विशेषताहरूको नेपाली भाषासँग व्यतिरेकी विश्लेषण गरिएको छ ।

यस अध्ययनमा वर्ण विश्लेषण व्यतिरेक, परिपूरक वितरण, मुक्त परिवर्तन, वर्ण संयोग र रूप ध्वन्यात्मक परिवर्तनका आधारमा गरिएको छ । रूपायनको विश्लेषण

व्याकरणिक कोटिगत रूप रचनाका आधारमा, व्युत्पादनको विश्लेषण उपसर्ग, प्रत्यय, समास र द्वित्व प्रक्रियाका आधारमा र वाक्यको विश्लेषण वाक्य संरचना, पद सङ्गति, पदक्रम, वाक्य संयोजन र वाक्य मिश्रणका आधारमा गरिएको छ । ध्वन्याङ्कन गरिएका सामग्रीलाई लेख्य रूपमा उतार गर्दा ध्वनि/वर्णको सकेसम्म जस्ताको तस्तै प्रतिनिधित्वमा ध्यान दिइएको छ । सामग्रीको वर्णन, व्याख्या विश्लेषण गर्दा आवश्यकता अनुसार तालिका, आरेख, चित्र आदिको प्रयोग गरिएको छ । यस क्रममा पहिले बैतडेली भाषाको सामग्री र त्यसपछि त्यसको स्तरीय नेपाली रूप दिइएको छ । बैतडेली भाषाका सामग्रीहरूलाई आवश्यकता अनुसार वर्णन गरी तिनका व्याकरणात्मक विशेषताहरू पहिल्याउने काम गरिएको छ । साथै बैतडेली भाषा र नेपाली भाषाका बिचमा पाइने भिन्न व्याकरणात्मक विशेषताहरूको पहिचान गरिएको छ ।

अनुसन्धानका नैतिक मूल्य मान्यता

बैतडेली भाषाको व्याकरणात्मक अध्ययन शोधार्थीद्वारा क्षेत्रकार्य र आफ्नै अन्तर्दृष्टिबाट प्राथमिक सामग्रीको सङ्कलन गरी विश्लेषण गरिएको मौलिक कार्य हो । यसमा अनुसन्धानका नैतिक मूल्य मान्यता र अनुसन्धान आचरणको इमान्दारितापूर्वक पालना गरिएको छ । शोधार्थीद्वारा आफ्नो परिचय दिई अध्ययनको उद्देश्य स्पष्ट गरेर विभिन्न सूचकबाट वास्तविक सामग्री सङ्कलन गरिएको छ । सूचकसँग घनिष्ट सम्बन्ध स्थापना गरी उहीहरूको मौखिक सहमति लिइएको छ । यसरी सङ्कलन गरिएको सामग्री अध्ययनको उद्देश्य बाहेक अन्य प्रयोजनका लागि उपयोग गरिएको छैन । सूचकले दिएका सूचनाको गोपनीयता कायम गरिएको छ । एउटा सूचकबाट प्राप्त सामग्रीलाई अर्को सूचकबाट रुजु गरिएको छ । उनीहरूकै सहमतिमा सूचक र रुजुकर्ताको वास्तविक विवरण परिशिष्टमा राखिएको छ । सूचकलाई कुनै किसिमको दबाव तथा हानी पुऱ्याउने कार्य गरिएको छैन ।

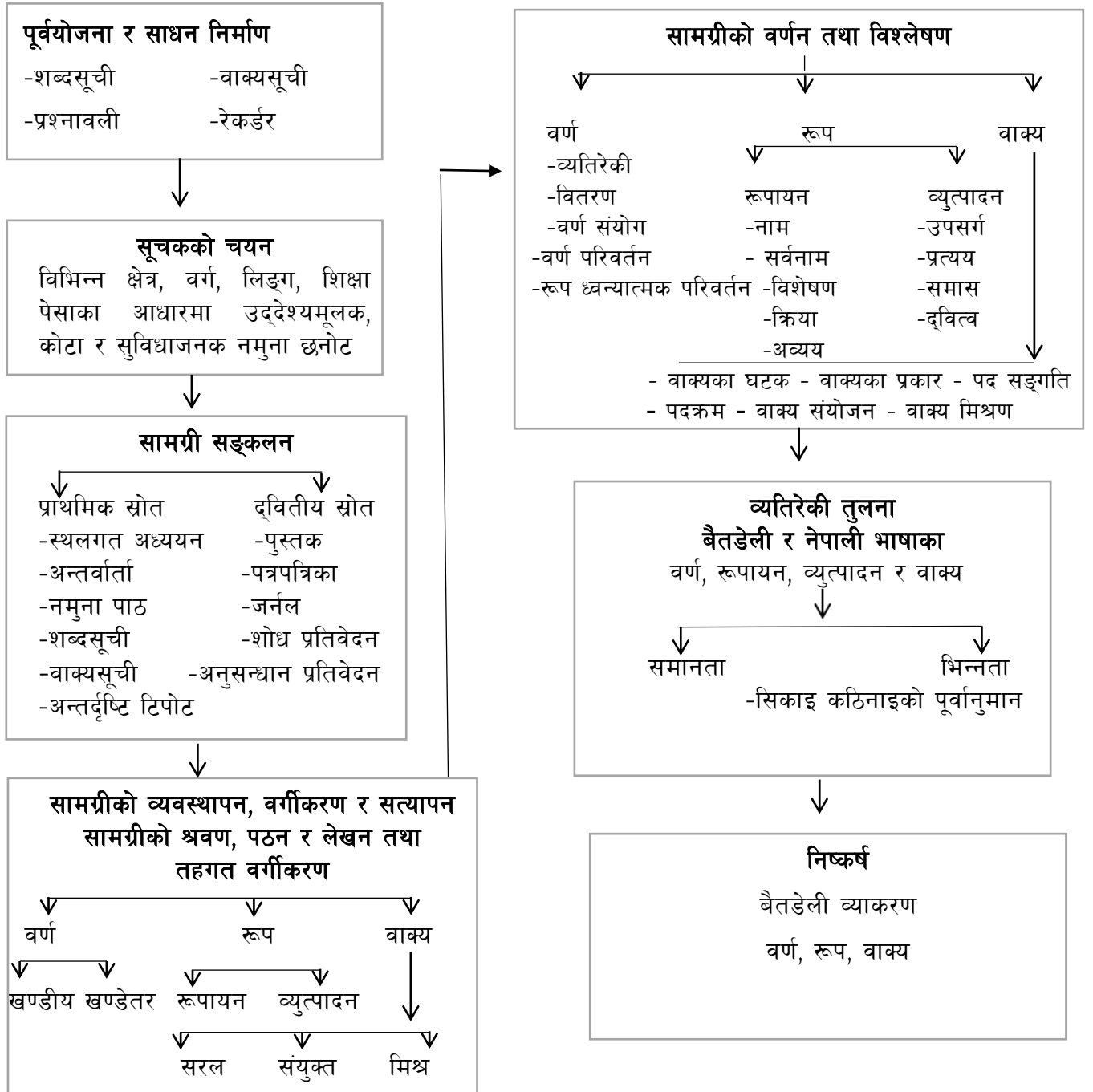
सामग्रीको सङ्कलन तथा विश्लेषणमा सूचकहरूबाट प्राप्त सूचनालाई जानाजान तोडमोड गर्ने, बड्ग्याउने, गलत व्याख्या गर्ने तथा हेरफेर गर्ने कार्य गरिएको छैन । सबै सूचकका विचारलाई कुनै भेदभाव नगरी समान महत्त्व र उच्च सम्मान दिइएको छ । बैतडेली भाषाको लेखन उच्चारणका आधारमा गरिएको छ । अनुसन्धानमा प्रयोग गरिएका अरुका सामग्री र सूचनाको श्रेय वास्तविक लेखक तथा अनुसन्धातालाई दिएर सन्दर्भाङ्कन गरिएको छ र तिनलाई सन्दर्भ सूचीमा दिइएको छ ।

अध्ययनको सैद्धान्तिक/अवधारणात्मक ढाँचा

प्रस्तुत शोध प्रबन्धमामा बैतडेली भाषाका वर्ण, रूपायन, व्युत्पादन र वाक्य व्यवस्थाको वर्णन तथा विश्लेषण गर्नका लागि निम्नानुसारको अध्ययनको अवधारणात्मक ढाँचा अवलम्बन गरिएको छ :

आरेख ३, अध्ययनको अवधारणात्मक ढाँचा

सैद्धान्तिक आधार : वर्णनात्मक भाषा वैज्ञानिक पद्धति वर्ण विज्ञान, रूप विज्ञान, वाक्य विज्ञान

अध्याय चार

बैतडेली भाषाको वर्ण व्यवस्था

बैतडेली भाषाका वर्ण व्यवस्थाको वर्णन गरी नेपालीसँग यसको भिन्नता पहिचान गर्ने उद्देश्यमा यो अध्याय केन्द्रित रहेको छ । यस अध्यायमा बैतडेली भाषाका विभेदक खण्डीय (स्वर तथा व्यञ्जन) र खण्डेतर वर्ण, तिनको वितरण, बैतडेली वर्ण र तिनका परिवर्तित रूप, अक्षराकृति र अक्षर संरचना, वर्ण संयोग, वर्ण परिवर्तन र तिनको उच्चारण हुँदा ध्वनिमा हुने परिवर्तन, वर्ण विच्छेद र वर्ण विलय, बैतडेली र नेपाली उच्चारणको वर्णन तथा बैतडेली र नेपाली भाषाका वर्ण व्यवस्थागत व्यतिरेकी विशेषता प्रस्तुत गरिएको छ ।

बैतडेली भाषाका विभेदक खण्डीय वर्ण

एउटै लघुतम युग्ममा समान परिवेशमा आएर अर्थमा भिन्नता ल्याउने वर्णलाई विभेदक वर्ण भनिन्छ । बैतडेली भाषामा यस्ता वर्णहरू खण्डीय र खण्डेतर गरी मुख्य दुई किसिमका रहेका पाइन्छन् । स्वतन्त्र रूपमा उच्चारण हुने र उच्चारणका आधारमा खण्ड खण्ड गर्न सकिने वर्णलाई खण्डीय वर्ण भनिन्छ । यस अन्तर्गत स्वर र व्यञ्जन वर्ण पर्दछन् । यी नै भाषाका मुख्य वर्ण हुन् । बैतडेली भाषाका विभेदक खण्डीय वर्णको वर्णन निम्न अनुसार गरिएको छ :

विभेदक स्वर

बैतडेली भाषाका स्वर वर्णहरू जिब्राको उचाइ, जिब्राको सक्रियता, ओठको गोलाइ, अनुनासिकता र उच्चारणको मात्राका आधारमा विभेदक छन् ।

जिब्राको उचाइका आधारमा : स्वरको उच्चारणमा जिब्राले विभिन्न उचाइ लिएको पाइन्छ । जिब्रो जुन उचाइसम्म उठी स्वरको उच्चारण हुन्छ; त्यस उचाइ वा स्थितिका आधारमा स्वरको प्रकार छुट्टयाइन्छ (शर्मा, २०७१, पृ. ४५) । बैतडेली भाषाका स्वर वर्णहरू जिब्राको उचाइका आधारमा उच्च, उच्चमध्य, निम्नमध्य र निम्न अवस्थाका आधारमा विभेदक छन् ।

तालिका ५, जिब्राको उचाइका आधारमा स्वर

जिब्राको उचाइ	वर्ण	परिवेश	युग्म शब्द	अर्थ
उच्च	/इ/	[ख-ल्]	/खिल्/	खिल
उच्चमध्य	/ए/	[ख-ल्]	/खेल्/	खेल
उच्च	/उ/	[ख-ल्]	/खुल्/	खुल्लु, उघ्ननु
उच्चमध्य	/ओ/	[ख-ल्]	/खोल्/	खोल
निम्नमध्य	/अ/	[ख-ल्]	/खल्/	छलफल, वाद विवाद
निम्न	/आ/	[ख-ल्]	/खाल्/	खलक, पानी जमेको ठाँउ

तालिका ५ मा बैतडेली भाषाका /इ, ए, उ, ओ, अ, आ/ स्वर वर्णले समान परिवेश [ख-ल्] का विचमा आएर क्रमशः /खिल्, खेल्, खुल्, खोल्, खल्, खाल्/ युग्म शब्दहरूमा अर्थभेदकता जनाएका हुनाले जिब्राको उचाइका आधारमा /इ/, /ए/, /उ/, /ओ/, /अ/, /आ/ बैतडेली भाषाका विभेदक स्वर हुन् ।

जिब्राको सक्रियताका आधारमा : स्वर ध्वनिको उच्चारणमा जिब्राको विभिन्न भागको सक्रिय भूमिका रहन्छ । जिब्राको अग्र भाग सक्रिय भई उच्चारण हुने अग्र स्वर, मध्य भाग सक्रिय भई उच्चारण हुने मध्य वा केन्द्रीय स्वर र पछिल्लो भाग सक्रिय भएर उच्चरित हुने स्वरलाई पश्च भनिन्छ । बैतडेली भाषाका स्वर वर्णहरू जिब्राको सक्रियताका आधारमा अग्र र पश्च अवस्थाका आधारमा विभेदक छन् ।

तालिका ६, जिब्राको सक्रियताका आधारमा स्वर

जिब्राको सक्रियता	वर्ण	परिवेश	युग्म शब्द	अर्थ
पश्च	/आ/	[म्-ल्]	/माल्/	मालवस्तु
अग्र	/ए/	[म्-ल्]	/मेल्/	एक प्रकारको फल
पश्च	/अ/	[म्-ल्]	/मल्/	मल
अग्र	/इ/	[म्-ल्]	/मिल्/	मेल
पश्च	/ओ/	[म्-ल्]	/मोल्/	मूल्य
पश्च	/उ/	[म्-ल्]	/मुल्/	मूल

तालिका ६ मा बैतडेली भाषाका /आ, ए, अ, इ, ओ, उ/ स्वर वर्णले समान परिवेश [म्-ल्] का विचमा आएर क्रमशः /माल्, मेल, मल्, मिल्, मोल्, मुल्/ युग्म शब्दहरूमा अर्थभेदकता जनाएका हुनाले जिब्राको सक्रियताका आधारमा /आ/, /ए/, /अ/, /इ/, /ओ/, /उ/ बैतडेली भाषाका विभेदक स्वर हुन् ।

ओठको गोलाइका आधारमा : स्वरहरूको उच्चारणमा ओठहरू गोलाकार हुने र नहुने हुन्छन् । ओठ गोलो पार्नुपर्ने ध्वनि गोलित र ओठ गोलो पार्नु नपर्ने ध्वनि अगोलित हुन् (पोखरेल, २०५७, पृ. १३२) । बैतडेली भाषाका स्वर वर्णहरू ओठको गोलाइका आधारमा गोलित र अगोलित अवस्थाका आधारमा विभेदक छन् ।

तालिका ७, ओठको गोलाइका आधारमा स्वर

ओठको स्थिति	वर्ण	परिवेश	युग्म शब्द	अर्थ
गोलित	/उ/	[भ्-ल्]	/भुल्/	मसिनो भिल्का
गोलित	/ओ/	[भ्-ल्]	/भोल्/	मासुको भोल

तालिका ७ मा बैतडेली भाषाका /उ, ओ/ स्वर वर्णले समान परिवेश [भ्-ल्] का विचमा आएर क्रमशः /भुल्, भोल्/ युग्म शब्दहरूमा अर्थभेदकता जनाएका हुनाले ओठको गोलाइका आधारमा /उ/, /ओ/ बैतडेली भाषाका विभेदक स्वर हुन् ।

स्वर विवरण

बैतडेली भाषाका व्यतिरेकी द्वस्व स्वर निम्नानुसार रहेका छन् :

तालिका ८, बैतडेली द्वस्व स्वर

जिब्राको उचाइ ↓	मुखको स्थिति →	अग्र अगोलित	
		पश्च अगोलित	गोलित
उच्च		इ	उ
उच्चमध्य		ए	ओ
निम्नमध्य			अ
निम्न			आ

बैतडेली भाषामा तालिका ८ मा उल्लिखित /अ, आ, इ, उ, ए, ओ/ गरी ६ ओटा ह्रस्व अर्थात् मूल स्वर रहेका पाइन्छन् ।

अनुनासिकताका आधारमा : नासिक्य ध्वनिले रञ्जित हुने वा मुखका साथै नाकबाट पनि सास बाहिर निस्किएर उच्चारण हुने स्वरलाई अनुनासिक भनिन्छ (अधिकारी, २०४९, पृ. ६) । बैतडेलीमा कलनासो माथि आएर नाके विवरको मार्ग बन्द हुँदा मौखिक स्वर ध्वनि र कलनासो तल भर्दा मुख र नाकबाट सास बाहिरिएर अनुनासिक ध्वनिको उच्चारण हुन्छ । यसरी बैतडेली भाषाका स्वर वर्णहरु कलनासो स्थितिका आधारमा मौखिक र अनुनासिक गरी दुई आधारमा विभेदक छन् ।

तालिका ९, अनुनासिकताका आधारमा स्वर

अनुनासिक वर्ण	युग्म शब्द	अर्थ
/अँ/	/अँ/	हुन्छ
/आँ/	/आँ/	आँ (मुख बाउँनु)
/आँ/	/आँस /	आँसु
/इँ/	/इँ/	दाँत देखाउनु
/उँ/	/सउँ/	साँवा, घाँस
/एँ/	/खाएँ/	खाएँ

तालिका ९ मा बैतडेली भाषाका /अँ, आँ, इँ, उँ, एँ/ स्वर वर्णले उही युग्म शब्दमा अनुनासिक रूपमा आउँदा अर्थभेदकता जनाएका हुनाले अनुनासिकताका आधारमा /अँ/, /आँ/, /इँ/, /उँ/, /एँ/, बैतडेली भाषाका विभेदक स्वर हुन् ।

मात्राका आधारमा व्यतिरेक : वर्णको उच्चारणमा लाग्ने समयावधिलाई मात्रा भनिन्छ । उच्चारण गर्दा समयको मात्रा थोरै लाग्ने भएमा ह्रस्व र सोभन्दा लामो समय लाग्ने भएमा दीर्घ हुन्छ (अधिकारी, २०४९, पृ. ५) । बैतडेली भाषाका स्वर वर्णहरु उच्चारणको मात्राका आधारमा ह्रस्व र दीर्घ गरी दुई आधारमा विभेदक देखिन्छन् ।

तालिका १०, मात्राका आधारमा स्वर

ह्रस्व वर्ण	युगम शब्द	अर्थ	दीर्घ वर्ण	युगम शब्द	अर्थ
/अ/	/डर्/	डर	/अः/	/डःर्/	खाल्डो
/अ/	/पड्/	पढ	/अः/	/पःड्/	भीर
/आ/	/खान्/	खान	/आः/	/खाःन्/	खानी
/आ/	/आल्/	आलु	/आः/	/आःल्/	खलक, क्षेत्र
/इ/	/छिन्/	टुक्रा पार	/इः/	/छिःन्/	प्वाल
/इ/	/सिजा/	सबैलाई पुऱ्या	/इः/	/सिःजा/	सुतिहाल
/उ/	/चुन्/	चयन गर्	/उः/	/चुःन्/	चुहिनु
/उ/	/उन्/	उनी	/उः/	/उःन्/	ऊन
/ए/	/सेलो/	पिँडालुको चानो	/एः/	/सेःलो/	शितल, सिमाली
/ए/	/चेडो/	च्याप्टो	/एः/	/चेःडो/	चिहान
/ओ/	/जोडा/	हल, जोडी	/ओः/	/जोःडा/	जुम्रा
/ओ/	/बोरो/	बोरा	/ओः/	/बोःरो/	बोहरा थर

तालिका १० मा बैतडेली भाषाका /अ, आ, इ, उ, ए, ओ / स्वर वर्णले क्रमशः /डर्/ र /पड्/, /खान्/ र /आल्/, /छिन्/ र /सिजा/, /चुन्/ र /उन्/, /सेलो / र /चेडो /, /जोडा/ र /बोरो / युगम शब्दहरूमा अर्थभेदकता जनाएका हुनाले स्वरको मात्राका आधारमा /अः/, /आः/, /इः/, /उः/, /एः/, /ओः/ बैतडेली भाषाका विभेदक दीर्घ स्वर हुन् ।

दीर्घ स्वर विवरण

बैतडेली भाषामा प्रत्येक विभेदक ह्रस्व स्वरका विभेदक दीर्घ स्वर पनि रहेका पाइन्छन् । यस्ता दीर्घ स्वर निम्न अनुसार छन् :

तालिका ११, बैतडेली दीर्घ स्वर

जिब्राको उचाइ ↓	मुखको स्थिति →	पश्च	
		अग्र अगोलित	गोलित
उच्च		इः	उः
उच्चमध्य		एः	ओः
निम्नमध्य		अः	
निम्न		आः	

बैतडेली भाषाका तालिका ११ मा उल्लेखित /अः, आः, इः, उः, एः, ओः/ गरी ६ ओटा दीर्घ स्वर छन् ।

विभेदक व्यञ्जन

व्यञ्जन वर्णलाई मुख्यगरी उच्चारण स्थान, उच्चारण प्रयत्न, घोषत्व र प्राणत्वका आधारमा पहिचान र वर्गीकरण गरिएको पाइन्छ (अधिकारी, २०४९; बन्धु, २०५३; पोखरेल, २०५७; यादव र रेग्मी २०५८) । बैतडेली भाषाका व्यञ्जनहरू पनि सामान्यतः उच्चारण-स्थान, उच्चारण-प्रयत्न, घोषत्व र प्राणत्वका आधारमा विभेदक छन् ।

उच्चारण स्थानका आधारमा : मुख र कण्ठमा जहाँबाट जुन ध्वनिको उत्पादन हुन्छ त्यस बिन्दु (अवयव) लाई स्थान भनिन्छ (शर्मा, २०७१, पृ. ५३) । उच्चारण स्थानका आधारमा बैतडेली भाषाका व्यञ्जनहरू ओष्ठ्य, दन्त्य, वत्स्य शिखरीय, वत्स्य फलकीय, कण्ठ्य, अतिकण्ठ्य र तालव्य गरी ७ प्रकारले विभेदक छन् ।

तालिका १२, उच्चारण स्थानका आधारमा व्यञ्जन

उच्चारण स्थान	वर्ण	परिवेश	युग्म शब्द	अर्थ
ओष्ठ्य	/प्/	[-आल्]	/ पाल् /	पाल
	/फ्/	[-आल्]	/ फाल् /	लामो फट्को
	/ब्/	[-आल्]	/ बाल् /	कपाल, रौं
	/भ्/	[-आल्]	/ भाल् /	भालु

	/म्/	[-माल्]	/माल्/	माल सामान
	/व्/	[-आल्]	/वाल्/	नयाँ कपडा धुनु
दन्त्य	/त्/	[-आर्]	/तार्/	तार
	/थ्/	[-आर्]	/थार्/	थार जनावर
	/द्/	[-आर्]	/दार्/	ढोका, काठ
	/ध्/	[-आर्]	/धार्/	डाँडो, धार
वत्स्य फलकीय	/च्/	[-आल्]	/चाल्/	किनार
	/छ्/	[-आल्]	/छाल्/	छाल
	/ज्/	[-आल्]	/जाल्/	जाल
	/भ्/	[-आल्]	/भाल्/	ठकुरी (धामी बोली)
वत्स्य शिखरीय	/स्/	[-आल्]	/साल्/	साल
	/र्/	[-आल्]	/राल्/	च्याल
	/ल्/	[-आल्]	/लाल्/	रातो
	/न्/	[-आल्]	/नाल्/	नाल
	/ट्/	[-आल्]	/टाल्/	टाल्नु
	/ठ्/	[-आल्]	/ठाल्/	ठालु
	/ड्/	[-आल्]	/डाल्/	असिना
	/ढ्/	[-आल्]	/ढाल्/	ढाल
कण्ठ्य	/क्/	[-ओल्]	/कोल्/	तेल, उखु पेल्ले मेसिन
	/ख्/	[-ओल्]	/खोल्/	खोल, आवरण
	/ग्/	[-ओल्]	/गोल्/	गोलो
	/घ्/	[-ओल्]	/घोल्/	गुँड
अतिकण्ठ्य	/ह्/	[-ओ]	/हो/	हो

तालव्य	/य्/	[-ओ]	/यो/	यो
कण्ठ्य	/क्/	[-ओ]	/को/	को
	/ख्/	[-ओ]	/खो/	खोल्
	/ङ्/	[भा-]	/भाङ्/	भाङ
मूर्धन्य	/ण्/	[भा-]	/भाण्/	जाति विशेष
वत्स्य	/न्/	[भा-]	/भान्/	आभास
ओष्ठ्य	/म्/	[भा-]	/भाम्/	ठुलो

तालिका १२ मा बैतडेली भाषाका युग्म शब्दको [-आल्] परिवेशमा /प, फ, ब, भ, म, व, च, छ, ज, झ, स, र, ल, न, ट, ठ, ड, ढ/, [-आर्] परिवेशमा /त, थ, द, ध/, [-ओल्] परिवेशमा /क, ख, ग, घ/, [-ओ] परिवेशमा /ह, य, क, ख/, [भा-] परिवेशमा /ङ, ण, न, म्/ ले व्यतिरेकी वितरणमा आई अर्थभेदकता जनाएका हुनाले उच्चारण स्थानका आधारमा /प, फ, ब, भ, म, व, च, छ, ज, झ, स, र, ल, न, ट, ठ, ड, ढ, त, थ, द, ध, क, ख, ग, घ, ह, य, ङ, ण/ बैतडेली भाषाका विभेदक व्यञ्जन वर्ण हुन् ।

उच्चारण प्रयत्नका आधारमा : उच्चारण प्रयत्न भनेको ध्वनिको उच्चारणको विधि हो । उच्चारण प्रयत्नका आधारमा बैतडेली भाषाका व्यञ्जनहरु स्पर्शी, स्पर्श-सङ्घर्षी, नासिक्य, सङ्घर्षी, प्रकम्पित, पार्श्विक र अर्धस्वर गरी सात प्रकारले विभेदक छन् ।

तालिका १३, उच्चारण प्रयत्नका आधारमा व्यञ्जन

उच्चारण प्रयत्न	वर्ण	परिवेश	युग्म शब्द	अर्थ
स्पर्शी	/प्/	[-आल्]	/पाल्/	पाल
	/त्/	[-आल्]	/ताल्/	तलाउ, ओखरको गुदी
	/ट्/	[-आल्]	/टाल्/	टाल्नु
	/क्/	[-आल्]	/काल्/	मृत्यु

स्पर्श-सङ्घर्षी	/च्/	[-चाल्]	/चाल्/	किनार
	/छ्/	[-आल्]	/छाल्/	छाल
	/ज्/	[-आल्]	/जाल्/	जाल
	/भ्/	[-आल्]	/भाल्/	ठकुरी (धामी बोली)
सङ्घर्षी	/स्/	[-आल्]	/साल्/	साल
	/ह्/	[-आल्]	/हाल्/	हाल
प्रकम्पित	/र्/	[-आल्]	/राल्/	र्याल
पार्श्विक	/ल्/	[-आल्]	/लाल्/	रातो
नासिक्य	/म्/	[मा-]	/माम्/	भात (बाल बोली)
	/न्/	[मा-]	/मान्/	सम्मान
	/ण्/	[मा-]	/माण्/	माँड
	/ङ्/	[मा-]	/माङ्/	सिउँदो, अगाडिको भाग
अर्धस्वर	/य्/	[-आमुण्]	/यामुण्/	यहाँनेर
	/व्/	[-आमुण्]	/वामुण्/	उहाँनेर

तालिका १३ मा बैतडेली भाषाका युग्म शब्दको [-आल्] परिवेशमा /प, त, ट, क, च, छ, ज, भ, स, ह, र, ल्/ क्रमशः स्पर्शी, स्पर्श सङ्घर्षी, सङ्घर्षी, प्रकम्पित र पार्श्विक ध्वनि, [मा-] परिवेशमा /म्, न्, ण्, ङ्/ नासिक्य ध्वनि र [-आमुण्] परिवेशमा /य्, व्/ अर्धस्वरले व्यतिरेकी वितरणमा आई अर्थभेदकता जनाएका हुनाले उच्चारण स्थानका आधारमा /प, त, ट, क, च, छ, ज, भ, स, ह, र, ल, म्, न्, ण, ङ, य, व्/ बैतडेली भाषाका विभेदक व्यञ्जन वर्ण हुन् ।

घोषत्वका आधारमा : घोषत्व स्वरयन्त्रमा हुने कम्पन हो । स्वरयन्त्रका चिम्टीहरु नजिक हुँदा कम्पन उत्पन्न भई उच्चारण हुने वर्णहरु सघोष र स्वरचिम्टी टाढा हुँदा कम्पन उत्पन्न नभई उच्चारण हुने वर्णहरु अघोष हुन्छन् । यस आधारमा बैतडेली भाषाका व्यञ्जन वर्णहरु घोष र अघोष गरी दुई प्रकारले विभेदक छन् ।

तालिका १४, घोषत्वका आधारमा व्यञ्जन

घोषत्व	वर्ण	परिवेश	युग्म शब्द	अर्थ
अघोष	/प्/	[-आलो]	/पालो /	पालो
घोष	/ब्/	[-आलो]	/बालो /	बालो, जवान
अघोष	/फ्/	[-उल्]	/फुल्/	पुष्प
घोष	/भ्/	[-उल्]	/भुल्/	गल्ली, जात विशेष
अघोष	/त्/	[-अन्]	/तन्/	तिनी
घोष	/द्/	[-अन्]	/दन्/	गलैँचा
अघोष	/थ्/	[-अन्]	/थन्/	थुन
घोष	/ध्/	[-अन्]	/धन्/	धन
अघोष	/ट्/	[-आलो]	/टालो/	सानो टुक्रा
घोष	/ड्/	[-आलो]	/डालो/	डालो
अघोष	/ठ्/	[-उटो]	/ठुटो/	ठुटो
घोष	/ढ्/	[-उटो]	/ढुटो/	ढुटो
अघोष	/च्/	[-आड्]	/चाड्/	पर्व, घुमन्ते
घोष	/ज्/	[-आड्]	/जाड्/	जङ्गली
अघोष	/छ्/	[-आन्]	/छान्/	छनोट गर्नु
घोष	/भ्/	[-आन्]	/भान्/	जानु
अघोष	/क्/	[-आल्]	/काल्/	मृत्यु
घोष	/ग्/	[-आल्]	/गाल्/	फाँको, दोष
अघोष	/ख्/	[-आम्]	/खाम्/	खाम
घोष	/घ्/	[-आम्]	/घाम्/	घाम
अघोष	/स्/	[-ओरो]	/सोरो/	आफन्त
घोष	/ह्/	[-ओरो]	/होरो/	रेखा

तालिका १४ मा बैतडेली भाषाका युग्म शब्दको [-आलो] परिवेशमा /प, ब, ट, ड, [-उल्] परिवेशमा /फ, भ/, [-अन्] परिवेशमा /त्, द, थ, ध/, [-उटो] परिवेशमा /ठ, ढ/, [-आड्] परिवेशमा /च्, ज्/, [-आन्] परिवेशमा /छ, भ्/, [-आल्] परिवेशमा /क्, ग्/, [-आम्] परिवेशमा /ख, घ्/, [-ओरो] परिवेशमा /स्, ह्/ ले व्यतिरेकी वितरणमा आई अर्थभेदकता जनाएका हुनाले घोषत्वका आधारमा /प, त, ट, क, च, ख, छ, ठ, थ, फ, स्/ अघोष व्यञ्जन र /ग, ज, ड, द, ब, घ, भ, ढ, ध, भ, ह/ सघोष व्यञ्जन बैतडेली भाषाका विभेदक व्यञ्जन वर्ण हुन् ।

प्राणत्वका आधारमा : फोक्सोबाट निस्कने सासको शक्ति वा भोक्काको भिन्नताले पनि वर्ण भिन्न हुन्छ (अधिकारी, २०४९, पृ. १०) । सासको कम मात्रा हुँदा र बढी मात्रा हुँदा उच्चारण हुने वर्णमा भिन्नता हुन्छ । सासको मात्राका आधारमा बैतडेली भाषाका व्यञ्जन वर्णहरू अल्पप्राण र महाप्राण गरी दुई प्रकारले विभेदक छन् ।

तालिका १५ प्राणत्वका आधारमा व्यञ्जन

प्राणत्व	वर्ण	परिवेश	युग्म शब्द	अर्थ
अल्पप्राण	/प्/	[-आलि]	/पालि/	समय
महाप्राण	/फ्/	[-आलि]	/फालि/	फालो, फाली
अल्पप्राण	/ब्/	[-अल्]	/बल्/	तागत
महाप्राण	/भ्/	[-अल्]	/भल्/	भल
अल्पप्राण	/त्/	[-ओल्]	/तौल्/	तौल
अल्पप्राण	/थ्/	[-ओल्]	/थौल्/	ओठ
अल्पप्राण	/द्/	[-आर्]	/दार्/	ढोका, काठ
महाप्राण	/ध्/	[-आर्]	/धार/	धार, डाँडो
अल्पप्राण	/ट्/	[-उणो]	/टुणो/	टुँडो
महाप्राण	/ठ्/	[-उणो]	/ठुणो/	काठको टुक्रा
अल्पप्राण	/ड्/	[-आणो]	/डाणो/	डाँडो
महाप्राण	/ढ्/	[-आणो]	/ढाणो/	हुरी
अल्पप्राण	/च्/	[-आर्]	/चार/	चार

महाप्राण	/छ्/	[-आर्]	/छार्/	खरानी, कङ्गाल
अल्पप्राण	/ज्/	[-आलो]	/जालो/	जाली
महाप्राण	/भ्/	[-आलो]	/भालो/	ध्वाँसो
अल्पप्राण	/क्/	[-आन्]	/कान्/	कान
महाप्राण	/ख्/	[-आन्]	/खान्/	खान
अल्पप्राण	/ग्/	[-आन्]	/गान्/	प्रशंशा
महाप्राण	/घ्/	[-आन्]	/घान्/	घान
अल्पप्राण	/य्/	[-ओ]	/यो/	यो
महाप्राण	/ह्/	[-ओ]	/हो/	हो

तालिका १५ मा बैतडेली भाषाका युग्म शब्दको [-आलि] परिवेशमा /प, फ/, [-अल्] परिवेशमा /व, भ्/, [-ओल्] परिवेशमा /त्, थ्/, [-आर्] परिवेशमा /द, ध, च्, छ्/, [-उणो] परिवेशमा /ट्, ठ्/, [-आणो] परिवेशमा /ड्, ढ्/, [-आलो] परिवेशमा /ज्, भ्/, [-आन्] परिवेशमा /क्, ख, ग्, घ्/, [-ओ] परिवेशमा /य्, ह्/ ले व्यतिरेकी वितरणमा आई अर्थभेदकता जनाएका हुनाले प्राणत्वका आधारमा /प, त्, ट्, क्, च्, ग्, ज्, ड्, द्, व्, य्/ अल्पप्राण व्यञ्जन र /ख्, छ्, ठ्, थ्, फ्, घ्, भ्, ढ्, ध्, भ्, ह्/ महाप्राण व्यञ्जन बैतडेली भाषाका विभेदक व्यञ्जन वर्ण हुन् ।

व्यञ्जन विवरण

बैतडेली भाषामा निम्नानुसारका व्यञ्जन वर्ण रहेका छन् :

तालिका १६, बैतडेली व्यञ्जन वर्णहरू

उच्चारण विधि	उच्चारण स्थान	ओष्ठ्य	दन्त्य	वर्त्य	तालव्य	कण्ठ्य	स्वरयन्त्रमुखी
↓	घोषत्व	प्राणत्व	शिखरीय		फलकीय		
स्पर्श	अघोष	अप्रा	प्	त्	ट्		क्
	घोष	मप्रा	फ्	थ्	ठ्		ख्
	अघोष	अप्रा	ब्	द्	ड्		ग्

		मप्रा	भ्	ध्	ढ्	घ्	
	अघोष	अप्रा				च्	
स्पर्शसङ्घर्षी		मप्रा				छ्	
	घोष	अप्रा				ज्	
		मप्रा				भ्	
नासिक्य	घोष	अप्रा	म्	न्	ण्		ङ्
	अघोष	मप्रा		स्			
सङ्घर्षी	घोष	मप्रा					ह्
प्रकम्पित	घोष	अप्रा		र			
		अप्रा		ल्			
पार्श्विक	घोष	मप्रा		(ल्ह)			
अर्धस्वर (अन्तस्थ)	घोष	अप्रा	व्			य्	

तालिका १६ मा देखाइए अनुसार बैतडेली भाषामा /क, ख, ग, घ, ङ, च, छ, ज, भ, ट, ठ, ड, ढ, ण, त, थ, द, ध, न, प, फ, व, भ, म, य, र, ल, व, स, ह/ गरी ३० ओटा विभेदक व्यञ्जन वर्ण रहेका पाइन्छन् ।

खण्डेतर वर्ण

स्वतन्त्र रूपमा उच्चरित नहुने र टुक्र्याउन पनि नसकिने ध्वनि खण्डेतर ध्वनि हुन् भने यस्ता ध्वनि अर्थभेदक समेत हुँदा तिनै ध्वनि खण्डेतर वर्ण हुन्छन् (यादव र रेग्मी, २०५८, पृ. ११७) । स्वतन्त्र रूपमा उच्चारण नहुने, एकलै प्रयोग पनि नहुने तर खण्डीय वर्णका साथ आउँदा अर्थभेदक हुने वर्णलाई खण्डेतर वर्ण भनिन्छ । यस अन्तर्गत अनुनासिकता, मात्रा, विराम, बलाघात, अनुतान आदि पर्दछन् । बैतडेली भाषामा अनुतान, विराम, बलाघात वाक्यमा मात्र केही मात्रामा पाइन्छ भने अनुनासिकता र मात्रा व्यतिरेकी देखिन्छन् ।

अनुनासिकता : नासिक्य ध्वनिले रञ्जित हुने वा मुखका साथै नाकबाट पनि सास बाहिर निस्किएर उच्चारण हुने स्वरलाई अनुनासिक भनिन्छ (अधिकारी, २०४९, पृ. ६) । यदि स्वरमा अनुनासिकता व्यतिरेकी भएर बसेको छ भने त्यसलाई अनुनासिक स्वर भनिन्छ (बन्धु, २०७३, पृ. ५३-५४) । बैतडेली भाषामा अनुनासिकता अन्य खण्डीय वर्णका साथ आउँदा विभेदक रहेको पाइन्छ ।

तालिका १७, मौखिक वर्ण र अनुनासिकता

मौखिक	अर्थ	अनुनासिक	अर्थ
आस	आशा	आँस	आँशु
बास	बस्ने ठाउँ, बास्ना	बाँस	निगालो जस्तै लामो वनस्पति
दाइ	दाजु	दाइँ	कुल्चिमिल्ची, माडमुड
डाक	बोला	डाँक	हुलाक
ताइ	तेल हालेको कराइ	ताँइ	त्यहीं

तालिका १७ मा देखाइए अनुसार उही युग्म शब्दमा मौखिक र अनुनासिकताले अर्थमा भिन्नता जनाएकाले बैतडेली भाषामा अनुनासिकता विभेदक रहेको देखिन्छ ।

मात्रा : कुनै ध्वनिको उच्चारणमा लाग्ने समयावधिलाई मात्रा भनिन्छ । उच्चारण गर्दा समयको मात्रा थोरै लाग्ने भएमा ह्रस्व र सोभन्दा लामो समय लाग्ने भएमा दीर्घ भनिन्छ (अधिकारी, २०४९, पृ. ५) । बैतडेली भाषामा उच्चारणको मात्रा (ह्रस्व र दीर्घ) विभेदक रहेको पाइन्छ ।

तालिका १८, ह्रस्व र दीर्घ मात्रा

ह्रस्व मात्रा	अर्थ	दीर्घ मात्रा	अर्थ
डर	भय	डःर	खाल्डो
आल	आलु	आःल	खलक, क्षेत्र
छिन	टुक्रा पार्नु	छिःन	प्वाल
चुन	चुन्नु, रोज्नु	चुःन	चुहिनु
सेलो	ठेलो, टुक्रा	सेःलो	शितल, सिमाली
जोडा	हल	जोःडा	जुम्रा

तालिका १८ मा देखाइए अनुसार उही युग्म शब्दमा उच्चारणको ह्रस्व मात्रा र दीर्घ मात्राले अर्थमा भिन्नता जनाएकाले मात्रा बैतडेली भाषामा विभेदक रहेको देखिन्छ । दीर्घ

स्वरको चर्चा सिंजाली भाषिकामा (बन्धु, २०२८), सिमताली भाषिकामा (गिरी, २०६५) र अछामी भाषिकामा (उपाध्याय, २०७२) ले गरेको पाइन्छ । उक्त भाषिकाहरुमा भन्दा बैतडेली भाषामा मात्रा टड्कारो रूपमा रहेको पाइन्छ । अर्थलाई जोड दिँदा तथा धाद लगाएर बोलाउँदा बैतडेलीमा प्लुत (अति दीर्घ) को प्रयोग पनि गरिन्छ । जस्तै :

दीर्घ	प्लुत
पेःलो पहुँलो	पेऽलो धेरै पहुँलो
कलाः हल्ला	कलाऽ धेरै हल्ला

विराम : विराम ध्वनिको उच्चारण नगरिएको विश्रामको अवस्था हो (यादव र रेग्मी, २०५८, पृ. १०२) । एक ध्वनिको उच्चारण पश्चात अर्को ध्वनिको उच्चारणका क्रममा केही बेर रोकिनु विराम हो । यो कुनै ध्वनि होइन र कुनै खास ध्वनिका साथमा पनि आउँदैन । दुइटा ध्वनिको उच्चारणमा रोकिँदा र नरोकिँदा अर्थमा भिन्नता देखिने हुँदा यसलाई खण्डेतर वर्ण मानिन्छ । बैतडेली भाषामा विराम अर्थभेदक रहेको छ । जस्तै :

तालिका १९, बैतडेली भाषामा विराम

अविराम	अर्थ	विराम	अर्थ
जोतिइ	पेलिनु	जो # तिइ	जे तँ भन्छस्
तानातान	तान्नु	ताना # तान	तुना तान
गर्खा	ठाँउ	गर # खा	गरेर खा
मन्जित	नाम	मन # जित	मन जित्नु
धन्दा	काम	धन # दा	धन दाइ
लेखा	लागि	ले # खा	लिएर खा

माथि तालिका १९ मा आएका बैतडेली भाषाका उदाहरणमा /जोतिइ, तानातान, गर्खा, मन्जित, धन्दा, लेखा/ शब्दको अविराम अर्थात् एकै पटक उच्चारण गर्दा तिनले क्रमशः पेलिनु, तान्नु, ठाँउ विशेष, नाम विशेष, काम र लागि जस्ता अर्थ बुझाएको छ भने ती शब्दको विचमा विराम गरेर उच्चारण गर्दा क्रमशः जे तँ भन्छस्, तुना तान्नु, गरेर खा, मन जित्नु, धन दाइ, लिएर खा वा ल खा जस्ता अर्थमा भिन्नता भएकाले बैतडेली भाषामा विराम पदावली तहमा अर्थभेदक रहेको पाइन्छ ।

बलाघात : कुनै अक्षर वा ध्वनिको उच्चारणमा लाग्ने बलको मात्रालाई बलाघात भनिन्छ । आवाज चर्को पारेर ल्याइएको आघातलाई पनि बलाघात भन्छन् (पोखरेल, २०३९,

पृ. १४३) । बलाघात अर्थसँग सम्बन्धित हुन्छ । बलको घटीबढीले अर्थमा भिन्नता भएमा त्यसलाई खण्डेतर वर्ण मानिन्छ । बलाघातसँगै सुर, लय, तान, हाउभाउ पनि आउने गर्छन् । वक्ताका मनका आवेगहरुको अभिव्यक्तिका क्रममा यिनको समुचित प्रयोग हुन्छ । पोखरेल (२०३९, पृ. १४४) ले नेपालीमा तिन प्रकारको बलाघात व्यवस्था हुन सक्ने उल्लेख गरेका छन् : आक्षरिक (आंशिक रूपमा), समास बलाघात र वाक्य बलाघात (मुख्य रूपमा) । बैतडेली भाषामा बलाघातले कोशीय अर्थमा भिन्नता ल्याएको पाइँदैन तर अभिव्यक्तिका क्रममा आक्षरिक र वाक्यगत रूपमा बलाघातको प्रयोग हुने गरेको पाइन्छ । जस्तै :

आक्षरिक बलाघात : अक्षर वा शब्दका तहमा हुने बलाघातलाई आक्षरिक बलाघात भनिन्छ । बैतडेली भाषामा अक्षर वा शब्दका तहमा कोशीय अर्थमा भिन्नता ल्याउने किसिमको बलाघात पाँइँदैन तर उच्चारणमा भिन्नता पाइन्छ । जस्तै :

ए ^१	भाइ केही कुरा खुसुक्क भन्न	ए ^२	भाइ लामो स्वरमा टाढाबाट बोलाउन
ए ^३	भाइ कुनै कुराको चेतावनी दिन	ए ^४	भनाइमा समर्थन गर्न
ए ^५	भनाइको खण्डन गर्न	ए ^६	आश्चर्य व्यक्त गर्न
ए ^७	भुल स्वीकार गर्न	ए ^८	चेतावनी दिन

यसरी वक्ताले विभिन्न मनोभाव व्यक्त गर्न एउटै 'ए' लाई फरक फरक किसिमका बलाघात तथा स्वरमा उच्चारण गरेको पाइन्छ ।

वाक्य बलाघात : वाक्यको तहमा हुने बलाघातलाई वाक्य बलाघात भनिन्छ । बैतडेली भाषामा वाक्य बलाघातले कोशीय वा व्याकरणात्मक अर्थमा परिवर्तन नल्याई केवल खास शब्दको अर्थमा जोड दिएको पाइन्छ । जस्तै :

परमले समैजिको धामि भैछ । (अरु मान्छे होइन परमले)

परमले समैजिको धामि भैछ । (अरु देवताको होइन समैजीको)

परमले समैजिको धामि भैछ । (अरु चिज होइन धामी)

यहाँ एउटै वाक्यमा आएका विभिन्न गाढा शब्दमा परेको बलाघातले वाक्यमा त्यसको अर्थलाई जोड दिएको पाइन्छ ।

अनुतान : ध्वनिको उच्चारण गर्दा स्वरतन्त्रीमा हुने कम्पनको गति, दर वा आवृत्तिलाई सुर वा अनुतान भनिन्छ । पोखरेल (२०३९) ले शब्दको तानलाई सुर र

वाक्यको तानलाई सुरलहर भनेका छन् । ध्वनिहरु सधैं र सबै ठाँउमा एकै किसिमले उच्चारण हुँदैनन् । कतै उच्च, कतै मध्य त कतै निम्न सुरको प्रयोग हुन्छ । सुरमा उचाल हुँदा आरोही र ओराल हुँदा अवरोही तान हुन्छ । ध्वनिको उच्चारणमा तानले अर्थमा भिन्नता भएमा त्यसलाई खण्डेतर वर्ण मानिन्छ । बैतडेली भाषामा अनुतान अर्थभेदक पाइँदैन तर यसले सामान्य, प्रश्न र विस्मय भाव जनाएको पाइन्छ । जस्तै :

तालिका २०, बैतडेली भाषामा अनुतान

वाक्यको प्रकार	वाक्य	अनुतान
सामान्य	केसे पास भयो ।	अवरोही
प्रश्न	केसे पास भयो ?	आरोही
विस्मय	केसे पास भयो !	अवरोही-आरोही

माथि तालिका २० मा आएका बैतडेली भाषाका एउटै वाक्यको उच्चारणमा अवरोही, आरोही र अवरोही-आरोही अनुतानले वाक्यको अर्थमा भिन्नता ल्याएको छ । यसरी बैतडेली भाषामा सचेत रूपमा हेर्दा वाक्य तहमा अनुतान अर्थभेदक रहेको देखिन्छ ।

वर्णको वितरण

वितरणले पदका विभिन्न स्थान- पदको सुरु वा पदादि, पदको मध्य वा पदमध्य र पदको अन्त्य वा पदान्तमा ध्वनिहरुको उपस्थितिलाई बुझाउँछ (यादव र रेग्मी, २०५८, पृ. ११३) । वितरणलाई अक्षरका आधारमा अक्षरादि, अक्षरमध्य र अक्षरान्त पनि भन्ने गरिएको पाइन्छ । एउटै ध्वनि शब्दका विभिन्न स्थानमा आउँदा ध्वन्यात्मक रूपमा भिन्न भिन्न विशेषता लिएर आउन सक्छ तर त्यसले अर्थभेदकता नजनाउने हुनाले भिन्न वर्ण मानिँदैन । वितरणबाट कुन कुन ध्वनि कहाँ कहाँ आउन सक्छन् र कुन कुन ध्वनिका परिवेशमा आउन सक्छन् भन्ने जानकारी प्राप्त हुन्छ । बैतडेली भाषाका अक्षरमा वर्णहरुको वितरणलाई स्वर वितरण र व्यञ्जन वितरण गरी देखाउन सकिन्छ ।

बैतडेली भाषाका अक्षरमा वर्णहरुको वितरण निम्नानुसार देखिन्छ :

- क) आदि व्यञ्जनका रूपमा /ण्/ कुनै पनि शब्दमा आएको पाइँदैन भने /ल्ह्/ र /ङ्/ सीमित शब्दमा मात्र आएको पाइन्छ । /ल्ह्/ 'ल' संग मात्र प्रयोग भएको छ भने /ङ्/ अनुकरणात्मक शब्दसंग मात्र आएको पाइन्छ ।

- ख) /ल्ह्/ र /इ/ बाहेक अन्य व्यञ्जनहरूको प्रयोग आदि व्यञ्जनका रूपमा व्यापक छ ।
- ग) अक्षरको दोस्रो व्यञ्जनका रूपमा अर्धस्वर /य्/ र /व्/ विभिन्न वर्णसँग व्यापक रूपमा आँउछन् भने अन्य वर्ण खास खास वर्णसँग सीमित रूपमा आउँछन् ।
- ग) स्वरका रूपमा एकस्वर अथवा द्विस्वर आउन सक्छन् ।
- ङ) अक्षरान्त व्यञ्जनका रूपमा घोष महाप्राण व्यञ्जन /घ्/, /भ्/, /ढ्/, /ध्/, /भ/ तथा /ह्/, /य्/, /व्/ आउँदैनन् ।
- च) वत्स्य /ङ्/ शब्दको सुरु र द्वित्व भएका शब्द बाहेक अन्त मूर्धन्य ताडित /ङ्/का रूपमा मात्र आएको पाइन्छ ।

स्वरहरूको वितरण

बैतडेली भाषाका स्वरहरूको शब्दका विभिन्न स्थानमा वितरण अवस्थालाई निम्नानुसार देखाउन सकिन्छ :

तालिका २१, स्वरहरूको वितरण

वर्ण	पदादि	अर्थ	पदमध्य	अर्थ	पदान्त	अर्थ
/अ/	अनार	अनुहार	बगस	बाकस	बस	बस्नुहोस्
	असजि	अप्ट्यारो	तम	तपाईँ	खय	खिया
	अनारो	अँध्यारो	हम	हामी	द	ल, लौ
/आ/	आजि	अभ्र	लाज	लाज	इजा	आमा
	आस्	आशा	मास	दाल	उजा	तागत
	आल	आलु	ढाणो	हुरी	खा	खाऊ
/इ/	इन	यिनी	घुइरो	घुर	बेलि	हिजो
	इचलो	आली	भाइर	बाहिर	नाइ	छैन, हुँदैन
	गिर	भकुण्डो	पइरो	पहिरो	मुइ	म
/उ/	उपरि	आँघु	कुरडि	कुरा	गु	गुहु
	उसोइ	त्यसै	जउलो	जाउलो	ज्यु	सासु
	उफार	खोल	कुडो	छाप्रो	सँउ	घाँस

/ए/	एकोरो	एकतिरे	केला	केरा	गसे	गाँसे
	एकलो	एक्लो	फेसो	केसा	ठोसे	पुङ्के
	एकसरो	एकसरो	चेलो	छोरो	चुसे	चोसे
/ओ/	ओस	शीत	गोर	गाई	टाको	निब
	ओराड़	ओडार	पिरोल	सल्लाको	पात सुयो	सियो
	ओड़ो	साँध	होरि	होली	भुतो	ठोसो

तालिका २१ मा देखाइए अनुसार बैतडेली भाषाका सबै स्वर वर्णहरू पदादि, पदमध्य र पदान्तमा वितरण भएका पाइन्छन् ।

व्यञ्जनहरूको वितरण

बैतडेली भाषाका व्यञ्जनहरूको शब्दका विभिन्न स्थानमा वितरण अवस्थालाई निम्नानुसार देखाउन सकिन्छ :

तालिका २२, व्यञ्जनहरूको वितरण

वर्ण	पदादि	अर्थ	पदमध्य	अर्थ	पदान्त	अर्थ
/क्/	कसणो	लोटा	सिकार	मासु	बटुक	फुलौरा
	कपना	टुक्रा	अकरो	महङ्गो	चुक	अमिलो
	कहब	कुन्ती	छाकलो	मध्यान्ह	चाक	मटान
/ख्/	खलान	आँगन	ओखाल	बान्ता	पाख	प्वाँख
	खाप	मुख	पोखल	अक्षता, प्रसाद	बिख	विष
	खा:न	खानी	आँखर	वचन	मुख	अनुहार
/ग्/	गलो	घाँटी	घोगा	मकै	बाग	बाघ
	गोला	नरिवल	बगस	बाकस	भाग	हिस्सा
	गलेंउ	दाम्लो	डगन	तृष्णा	फाग	मङ्गल गीत
/घ्/	घाणो	घाँडो	अघच	नदेखिने ठाँउ	-	
	घाड़ो	घार	आघा	अगाडि	-	
	घो:ल	गुँड	दोघरि	दुई पोइल गएकी	-	
/ङ्/	ङ्यार	ङ्यार	सुडर	सुँगर	टाड	पाइला, जाड
	डुर	डुर्	अडार	अँगार	भाड	भाड
	ङ्याङ्ङ्याङ्	गुनगुन	पाडर	रुख	माड	सिउँदो

/च्/	चडो	चरो	कचार	हिलो	बाँच	आरोप
	चानि	निधार	कचन्तो	फाँचो	घच	धक्का
	चुचि	स्तन	उचाइनो	भाकल	भाच्	भाचनु
/छ्/	छाइल	छाया	पाछा	पछि	ताछ	ताछनु
	छन्चरवार	शनिवार	ओछि	खोपी	काछ	कुना कन्दरा
	छउ	छुई	पुछड	पुच्छर	लुछ	लुछनु
/ज्/	जर	ज्वरो	पजलो	सिधा	लाज	लाज
	जाडि	जाडो	उजलो	सुकिलो	पाज	निहुँ
	जानो	विकामको	मजेलो	भित्री कोठा	बाँज	रूख
/भ्/	भड	भरी	जाइभानो	काम नलाग्ने	-	
	भिल	भाल	भुनभुन	भमभम	-	
	भुणो	भुण्ड्याउने	होइभोइ	भएस्	-	
/ट्/	टप्पल्यान	एक्लोपना	मट्टो	मान्द्रो	खाट	खटिया
	टोल्या	बहिरो	रोटो	रोटी	घाँट	घण्ट
	टसुलो	सफा	भाटानी	भट्ट (जात)	भिट	भेट
/ठ्/	ठस्का	इसारा	कोठि	मुटु	राठ	खान्दान
	ठाल	ठालु	गोठि	निधार	पछाडि डिठ	नजर
	ठगुरी	ठकुरी	काठो	भीर	पाठ	पाठ
/ड्/	डगार	डकार	बड्डा	बूढा	-	
	डाल	असिना	बुड्डा	ठाँउ	-	
	डाणो	डाँडो	पड्ड	पढन		
/ड्/	-		किडो	कीरो	ओराड	ओडार
	-		कुरडि	कुरा	साड	फिटनु
	-		बडाल	बडाल	वेड	वेर्नु, रूख
/ढ्/	ढप	ढङ्ग	कन्ढर	घिउको टीन	-	
	ढाणो	हुरी	पन्ढाल	पानीको ढाल	-	
	ढोल	ठुलो ढुङ्गा	-	-	-	

/ण्/	-		माणा	चामलको रोटी	साण	साँढे
	-		फाणो	फाँडो	राण	राँडी
	-		साणो	साँगुरो	माण	माँड
/त्/	तम	तपाईँ	पातल	जङ्गल	भगत	भक्त
	तमाख	तमाखु	पतलो	पातलो	मुत	पिसाव
	तानो	तना	अतास	हतार	जात	जात्रा, थर
/थ्/	थलो	थाली	मथलो	माथिल्लो	भाग कथ	कता
	थोल	ओठ	कोथलो	ठुलो बोरा	इथ	यता
	थन	थुन	नाइथि	छैन	उथ	उता
/द्/	दन	गलैँचा	भादलो	ठुलो कराई	खाद	मल
	देलि	दैलो	चद्दर	चादर/च्यादर	पराद	बाटा
	दालो	कुँडो	सद्दि	विस्तार	सराद	श्राद्ध
/ध्/	धउलो	सेतो	गोधरो	गहिरो ठाँउ	-	
	धड्को	चिठा, रेखा	विधउरो	उपद्रो	-	
	धाक्का	बिरामी	पधान	प्रमुख, प्रधान	-	
/न्/	नउ	नाम	उनिलो	अनिद्रा	कामन	काम्नु
	नाइ	छैन, हुँदैन	पन्यालो	पातलो	बामन	ब्रामण
	नानो	सानो	सन्नुतो	ताजा	ज्वान	जवान
/प्/	पाखो	छत	पापडो	कर्कलो	खाप	मुख
	पख्यार	पखेटा	उपाड	उखेल	स्याप	सर्प
	पछ्याण	चिनजान	सपुरो	मसिनो	चुप	चुप
/फ्/	फेत्वा	फाल्तु	आफर	आरन	बाफ	बाफ
	फाम	होस, याद	अफुलो	उडाउने	राफ	ताप
	फस्का	गफ	उफार	खोल्नु	रौफ	सान
/व्/	बइकान	लोगने	मान्छे रुबस	सुन्दर	कव	कहिले
	बासो	साँभ	जबर	बलियो	आव	अव, पछि
	बानर	बाँदर	रैबार	खबर	डोब	छाप

/भ्/	भुटो	चिन्ता	अभागिग	अभागी	-	
	भोल	भोलि	अभर	भर नहुनु	-	
	भकारी	अनाज	जलभरा	जलपात्र	-	
/म्/	मान्स	मानिस	किर्मुलो	कमिलो	हम	हामी
	मउ	परिवार	दमउ	दमाहा	आम	आँप
	मुइ	म	चामडो	चाम्रो	डाम	डाम
/य्/	यार	साथी	सयानो	पाको	-	
	यामुण	यहाँनेर	लय	फुरेको दाना	-	
	याँ	यहाँ	त्यार	चाड, तिहार	-	
/र्/	रतेडि	रातीको	जात्रा करालो	भिरालो	दार	ढोका
	रालो	रालो	अरलो	किचकिच	सार	फुर्सद
	राल	च्याल	सोराइ	माया, याद	पन्यार	पँधेरो
/ल्/	लिसो	खोटो	अनालो	राम्ररी नबुभ्केको	खाल	खाल
	लखौडि	आपत	नलो	पाइप	ओखाल	बान्ता
	लाल	रातो	भालो	ध्वाँसो	चौताल	भन्भट
/व्/	वकाइ	वाकवाकी	अवाज	आवाज	-	
	वालो	धमिलो	दवाइ	औषधि	-	
	वारि	वारी	स्वानि	स्वास्नी	-	
/स्/	सर्क	आकाश	भिसो	अनौठो	सास	श्वास
	सउला	स्याउला	काँसो	खाकी	खास	विशेष
	सिलो	सिलौटो	फसल	फसल, प्रशस्त	पिजास	पिसाच
/ह्/	हगुल्टो	अगुल्टो	लहर	भनक, रिस	-	
	हउँस	रहर	जहर	जहर	-	
	हमरो	हाम्रो	बिहाल	बेहाल	-	

तालिका २२ मा देखाइए अनुसार बैतडेली भाषाका व्यञ्जनहरूमा /ण्/ पदादिमा आउन सक्दैन भने /ङ्/ सीमित अनुकरणात्मक शब्दमा मात्र र /ढ्/, /घ्/ पदमध्यमा सीमित शब्दमा मात्र आउन सक्छन् । त्यसै गरी सघोस महाप्राण /घ्, भ्, ढ्, ध्, भ्, ह्/

शब्दको सुरु र मध्यमा आउन सक्छन तर पदान्तमा आउन सक्दैनन् । अर्धस्वर /य, व्/ पनि शब्दको सुरु र मध्यमा आउन सक्छन तर पदान्तमा आउन सक्दैनन् । बैतडेली भाषामा अघोष महाप्राण वर्ण शब्दको आदि, मध्य र अन्त्यमा वितरण भएका पाइन्छन् । यसरी सघोष अल्पप्राण वर्ण /ण्/, सघोष अल्पप्राण अर्धस्वर वर्ण /य, व्/ र सघोष महाप्राण सबै व्यञ्जन वर्ण /घ, भ्, ढ, ध, भ, ह्/ को स्थान निश्चित छ भने अन्य व्यञ्जन वर्णहरु सबै अवस्थामा आउन सक्ने देखिन्छन् ।

/ड्/ वर्ण र [ड्] ध्वनिको परिपूरक वितरण : परिपूरक वितरण भनेको एउटा ध्वनि आउने परिवेश र स्थानमा अर्को ध्वनि नआउनु हो । दुई ध्वनिहरु एउटै परिवेशमा कहिल्यै उपस्थित हुँदैनन् वा एउटा ध्वनि आउन सक्ने परिवेशमा अर्को ध्वनि आउँदैन भने ती ध्वनिहरु परस्पर परिपूरक वितरणमा आएका मानिन्छन् । यस्ता ध्वनिहरु सामान्यतः एउटै वर्णका संवर्ण मानिन्छन् (यादव र रेग्मी, २०५८, पृ. ११३) । कुनै दुई मिल्दा जुल्दा ध्वनिहरु एक अर्काका स्थानमा आउन सक्दैनन् अर्थात् तिनीहरुको आउने ठाउँ विशिष्ट छ भने तिनीहरु एउटै वर्णका परिवेशगत भेद अथवा संवर्ण हुन् (गौतम र चौलागाई, २०७०, पृ. १२९-१३०) । उदाहरणका लागि /डाडु/ को /ड्/लाई लिन सकिन्छ । शब्दको सुरुमा मूर्धन्य [ड्] आउँछ भने स्वरमध्यगत अवस्थामा ताडित [ड्] आउँछ । यस प्रकारको वितरणलाई परिपूरक वितरण भनिन्छ (बन्धु, २०५३, पृ. ५९) । परिपूरक वितरणमा आउने वर्ण वार्षिक दृष्टिले भिन्न हुँदैन, ध्वनितात्त्विक दृष्टिले मात्र भिन्न हुन्छ । त्यसैले यस्ता ध्वनिहरु एउटै वर्णका संवर्ण मानिन्छन् । बैतडेली भाषामा /ड्/ वर्ण र [ड्] ध्वनि परिपूरक वितरणमा आएका पाइन्छन् ।

तालिका २३, बैतडेली भाषामा /ड्/ वर्ण र [ड्] संवर्ण

परिवेश	/ड्/	[ड्]	शब्द	अर्थ
आदि	+	-	डगन	तृष्णा
मध्य	-	+	किडो	किरो
अन्त्य	-	+	वेड	वेडु वनस्पति
द्वित्व	+	-	वड्डा	बुढो

तालिका २३ मा बैतडेली भाषाको /ड्/ पदादि र द्वित्वमा मात्र आएको छ यो पदमध्य र पदान्तमा [ड्] ध्वनिका रूपमा आएको छ । एउटा ध्वनि आउने स्थानमा अर्को

ध्वनि आउन नसक्ने र त्यसले अर्थमा भिन्नता नहुने हुनाले /ङ्/ र [ङ्] परिपूरक वितरणमा आएका ध्वनि हुन् । त्यसैले [ङ्] लाई /ङ्/ वर्णको संवर्ण मान्न सकिन्छ ।

[ल्] र [ल्ह्] ध्वनिको मुक्त परिवर्तन : मुक्त परिवर्तन भनेको वैकल्पिक प्रयोग हो । दुई भिन्न ध्वनिहरू एउटै परिवेशमा आएर पनि अर्थमा परिवर्तन आउँदैन भने तिनलाई मुक्त परिवर्तनमा रहेका ध्वनि भनिन्छ (यादव र रेग्मी, २०५८, पृ. ११४) । कुनै दुई ध्वनि समान परिवेशमा आउन सक्छन् र शब्दको अर्थमा भिन्नता ल्याउँदैनन् भने ती दुई ध्वनिहरू त्यस भाषाका बेग्ला बेग्लै वर्ण नभई एउटै वर्णका मुक्त विभेद मात्र हुन् (गौतम र चौलागाई, २०७०, पृ. १३०) । यस्ता ध्वनिलाई एउटै वर्णका संवर्ण मानिन्छ । बैतडेली भाषामा [ल्] र [ल्ह्] ध्वनिको मुक्त परिवर्तनमा आएका पाइन्छन् ।

तालिका २४, [ल्] र [ल्ह्] ध्वनिको मुक्त परिवर्तन

परिवेश	ध्वनि	शब्द	अर्थ
पदादि	[ल्]	लिन	लिनु
पदादि	[ल्ह्]	ल्हिन	लिनु
पदादि	[ल्]	लिनदिन	लेनदेन
पदादि	[ल्ह्]	ल्हिनदिन	लेनदेन

तालिका २४ मा [ल्] र [ल्ह्] एउटै परिवेशमा आएर पनि अर्थमा परिवर्तन भएको छैन । त्यसैले यी दुवै /ल्/ वर्णका संवर्ण हुन् ।

बैतडेली वर्ण र तिनका परिवर्तित रूप

बैतडेली भाषाका सबै वर्णहरूको उच्चारण फोक्सोबाट बाहिर आएको सासको सहायताले हुन्छ । वर्णहरू विभिन्न वर्णसँग शब्दमा भिन्न भिन्न स्थानमा आउँदा तिनको उच्चारणमा परिवर्तन भएको पाइन्छ । बैतडेली भाषाको आफ्नै उच्चारण व्यवस्था छ । बैतडेली उच्चारणमा अभ्यस्त भएका मातृभाषीहरूलाई मानक नेपाली भाषाको उच्चारणमा कठिनाई उत्पन्न हुन्छ । कतिपय शब्दहरू बैतडेलीमा अजन्त र नेपालीमा हलन्त उच्चारण हुन्छन् भने कतिपय बैतडेलीमा हलन्त र नेपालीमा अजन्त उच्चारण हुन्छन् । यस्तो स्थिति अनुनासिकता, प्राणत्व, घोषत्व, उच्चारण स्थान तथा उच्चारण प्रयत्नमा पनि पाउन सकिन्छ । त्यसैले नेपाली भाषाका डोट्याली (बैतडेली) तथा जुम्लीभाषी विद्यार्थीहरूलाई दोस्रो भाषाका रूपमा नेपाली सिकाउने समस्या निकै अनुभव गरिन्छ (अधिकारी, २०३९,

पृ. १२) । वर्ण परिवर्तनले गर्दा बैतडेली मातृभाषी सिकारुलाई नेपाली भाषा सिक्दा कठिनाइ हुने देखिन्छ । बैतडेली भाषाका वर्णको परिवर्तित रूपलाई स्वर तथा व्यञ्जन दुबैमा देखाउन सकिन्छ ।

व्यञ्जन वर्णको परिवर्तित रूप : बैतडेली भाषामा तालिका १२ मा देखाइएका ३० ओटा व्यतिरेकी व्यञ्जन वर्णहरू रहेका छन् । ती बैतडेली व्यञ्जन वर्णको परिवर्तित स्वरूप निम्नानुसार रहेको छ :

स्पर्श व्यञ्जनहरू

/प्/ [प्] अघोष, अल्पप्राण, ओष्ठ्य, स्पर्श ध्वनिका रूपमा शब्दका आदि, मध्य र अन्तमा आउँछ :

[पटाइ] थकाइ, दया

[सपुरो] मसिनो

[खाप्] मुख

/फ्/ [फ्] अघोष, महाप्राण, ओष्ठ्य, स्पर्श ध्वनिका रूपमा शब्दको आदि, मध्य र अन्तमा आउँछ :

[फस्केरो] गफाडी

[आफर्] आरन

[बाफ्] बाफ

[फ् ~ प्/ब्] पदान्तको [फ्] वैकल्पिक रूपले [प्] वा [ब्] भएको पाइन्छ :

[साफ् ~ साप्] साफ

[जवाफ् ~ जवाब्] जवाफ

/ब्/ [ब्] अल्पप्राण, घोष, ओष्ठ्य, स्पर्श ध्वनिका रूपमा शब्दका आदि, मध्य र अन्तमा आउँछ :

[बडुवा] माकुरो

[जबर्] बलियो

[कब्] कहिले

/भ्/ [भ्] महाप्राण, घोष, ओष्ठ्य, स्पर्श ध्वनिका रूपमा शब्दका आदि र मध्यमा आउँछ :

[भट्ट] भटमास, जात विशेष

[अभर्] आड वा भरोसा नहुनु

[भ् ~ ब्] पदान्तको [भ्] स्वतन्त्र रूपमा [ब्] भएको पाइन्छ :

[लाभ् ~ लाब्] लाभ

/त्/ [त्] अल्पप्राण, अघोष, दन्त्य स्पर्श ध्वनिका रूपमा शब्दका आदि, मध्य र अन्तमा आउँछ :

[तम्] तपाईं

[पातल्] जङ्गल

[रात्] राती

/थ्/ [थ्] महाप्राण, अघोष, दन्त्य, स्पर्श ध्वनिका रूपमा आदि, मध्य र अन्तमा आउँछ :

[थोल्] ओठ

[कोथलो] भाङ् वा जुटको ठुलो बोरा

[नथ्] नत्थी

[थ् ~ त्] महाप्राण /थ्/ पदान्तमा आउँदा वैकल्पिक रूपमा अल्पप्राण /त्/ का रूपमा उच्चारण भएको पाइन्छ :

[साथ् ~ सात्] साथ

[गाथ् ~ गात्] गाथ

/द्/ [द्] अल्पप्राण, घोष, अश्वसित, दन्त्य, स्पर्श ध्वनिका रूपमा शब्दका आदि, मध्य र अन्तमा आउँछ :

[दन्] गलैचा

[भादलो] ठुलो कराई

[सराद्] श्राद्ध

[त् ~ द्] अल्पप्राण, अघोष, दन्त्य, स्पर्श /त्/ पदमध्य र पदान्तमा वैकल्पिक रूपले घोष, दन्त्य, स्पर्श /द्/ का रूपमा परिवर्तित भएको पाइन्छ :

[गित् ~ गिद्] 'गीत'

[गितारु ~ गिदार्] गितारु

[द ~ न्] अल्पप्राण, घोष, दन्त्य, स्पर्श /द्/ अल्पप्राण, घोष, वत्स्य-नासिक्य /न्/ ध्वनिका रूपमा वैकल्पिक रूपले आउँछ :

[धन्दा ~ धन्ना] धन्दा

[फन्दा ~ फन्ना] फन्दा

/ध्/ [ध्] महाप्राण, घोष, दन्त्य, स्पर्श ध्वनिका रूपमा शब्दका आदि र मध्यमा आउँछ :

[धिनालि] गोरस

[गोधरो] गहिरो होचो ठाँउ

[ध् ~ द्] महाप्राण, घोष, दन्त्य, स्पर्श /ध्/ ध्वनि अल्पप्राण, घोष, वत्स्य स्पर्श /द्/ ध्वनिका रूपमा वैकल्पिक रूपले आउँछ :

[दूध् ~ दुद्] दुध

[शोध् ~ सोद] शोध

[ध् ~ न्] महाप्राण, घोष, दन्त्य, स्पर्श /ध्/ ध्वनि अल्पप्राण, घोष, वत्स्य-नासिक्य /न्/ ध्वनिका रूपमा वैकल्पिक रूपले आउँछ :

[गन्ध ~ गन] गन्ध

[काँध् ~ कान्] कान

/ट्/ [ट्] अल्पप्राण, अघोष, वत्स्य धारीय, स्पर्श ध्वनिका रूपमा शब्दको आदि, मध्य र अन्तमा आउँछ :

[टोल्या] बहिरो

[रोटो] रोटी

[साँट्] चोट्

/ठ्/ [ठ] महाप्राण, अघोष, वत्स्य धारीय, स्पर्श ध्वनिका रूपमा शब्दको आदि, मध्य र अन्तमा आउँछ :

[ठउर्] ठाँउ

[गोठि] निधारको पछाडिको भाग

[राठ्] खान्दान

/ड्/ [ड्] अल्पप्राण, घोष, उत्क्षिप्त, वत्स्य धारीय, स्पर्श ध्वनिका रूपमा यो अक्षरादिमा र अर्को /ड्/ सँग आसन्न भएर आउँदा आउँछ :

[डगन्] तृष्णा, तीव्र खाने इच्छा

[भड्डु] गहिरो डिबो

[ड् ~ ड्] अल्पप्राण, घोष, वत्स्य धारीय, स्पर्श /ड्/ अक्षरान्तमा, स्वरमध्यगत स्थितिमा र असमान व्यञ्जनहरूसँग आसन्न हुँदा घोष, वत्स्य, उत्क्षिप्त, ताडित ध्वनिका रूपमा /ड्/ मा परिवर्तित हुन्छ :

[भाड् ~ भाड्] भाड

[बडाल् ~ बडाल्] बडाल

[खड्का ~ खडक्] खडक

[ड् ~ ण्] घोष, उत्क्षिप्त, वत्स्य धारीय, स्पर्श /ड्/ ध्वनि पदान्त र स्वर मध्यगत स्थितिमा आउँदा अल्पप्राण, घोष, वत्स्य-नासिक्य /ण्/ मा परिवर्तित हुन्छ :

[माँड् ~ माण्] माँड

[गाँडो ~ गाणो] गाँडो

/ढ्/ [ढ] घोष, वत्स्य धारीय, स्पर्श ध्वनिका रूपमा अक्षरादिमा र सीमित रूपमा पदमध्यमा आउँछ :

[ढप्] ढङ्ग, तरिका

[ढोल्] ठुलो ढुङ्गा, पोख्नु

[ढाणो] हुरी

[कन्ढर] घिउ राख्ने टिन

[ढ ~ ड़] घोष, वत्स्य धारीय, स्पर्श /ढ्/ अक्षरान्तमा र स्वरमध्यगत स्थितिमा घोष, अश्वसित, वत्स्य धारीय, उत्क्षिप्त, ताडित /ड्/ मा परिवर्तित हुन्छ :

[पढाइ ~ पडाइ] पढाइ

[बढ् ~ बड्] बढ्

/क्/ [क्] अल्पप्राण, अघोष, कण्ठ्य, स्पर्श ध्वनिका रूपमा शब्दका आदि, मध्य र अन्तमा आउँछ :

[कण्ण] कम्मर, कन्तु

[सिकार्] मासु

[चाक्] मूल ढोका र भित्री ढोका (मजेला) बिचको ठाँउ, मटान

/ख्/ [ख्] अघोष, महाप्राण, कण्ठ्य, स्पर्श ध्वनिका रूपमा शब्दका आदि, मध्य र अन्तमा आउँछ :

[खमजम्] कुराकानी मिल्नु

[पोखल्] पुण्य कार्यका लागि दिइने चामल, अक्षता

[पाख] प्वाँख

[ख् ~ क्] अघोष, महाप्राण, कण्ठ्य, स्पर्श /ख्/ अक्षरान्त स्थितिमा अघोष, अल्पप्राण, कण्ठ्य, स्पर्श /क्/ का रूपमा पनि वैकल्पिक रूपले उच्चारण भएको पाइन्छ :

[सुख् ~ सुक्] 'सुख'

[बैसाख् ~ बैसाक्] वैशाख

/ग्/ [ग्] घोष, अश्वसित, कण्ठ्य, स्पर्श ध्वनिका रूपमा शब्दका आदि, मध्य र अन्तमा आउँछ :

[गोर्] गाई

[पगडि] पगरी

[फाग] शुभ कार्यमा गाइने मङ्गल गीत

[ग् ~ ङ्] घोष, कण्ठ्य, स्पर्श / ग्/ नासिक्य स्वरपछि आउँदा स्वतन्त्र रूपले घोष, कण्ठ्य, नासिक्य /ङ्/ मा परिवर्तित हुन्छ :

[ढङ्ग ~ ढङ्ङ] ढङ्ग

[राँगो ~ राङ्गे] राँगो

[सँग ~ सङ्ङ] सँग

/घ्/ [घ्] घोष, कण्ठ्य, स्पर्श ध्वनिका रूपमा शब्दका आदि र मध्यमा आउँछ :

[घाणो] घाँडो

[अघच] नदेखिने ठाँउ, टाढा

[दोघरि] दुई पोइल गएकी

[घ् ~ ग्] घोष, महाप्राण, कण्ठ्य, स्पर्श /घ्/ शब्दका मध्य र अन्तमा वैकल्पिक रूपले घोष, अल्पप्राण, कण्ठ्य, स्पर्श /ग्/ मा परिवर्तित हुन्छ :

[बाघ् ~ बाग्] बाघ

[माघ् ~ माग्] माघ

[बघेनि ~ बगेनि] बघेनी

स्पर्श-सङ्घर्षी व्यञ्जनहरु

/च्/ [च्] अघोष, अल्पप्राण, स्पर्श-सङ्घर्षी, वत्स्य फलकीय ध्वनिका रूपमा शब्दका आदि, मध्य र अन्तमा आउँछ :

[चुचि] स्तन

[कचन्नो] कल्चौँडो, फाँच

[बाँच्] आरोप

/छ्/ [छ्] अघोष, महाप्राण, वत्स्य, स्पर्श-सङ्घर्षी ध्वनिका रूपमा शब्दका आदि, मध्य र अन्तमा आउँछ :

[छाकलो] मध्यान्ह

[पाछा] पछि

[काछ्] कुना, कन्दरा

/ज्/ [ज्] घोष, अल्पप्राण, वत्स्य, स्पर्श-सङ्घर्षी ध्वनिका रूपमा शब्दका आदि, मध्य र अन्तमा आउँछ :

- [जामलो] गाला
- [पजलो] सिधा, समथर
- [गाँज्] फिँज

/भ्/ [भ्] घोष, महाप्राण, वत्स्य, स्पर्श-सङ्घर्षी ध्वनिका रूपमा अक्षरादिमा र सीमित रूपमा पदमध्यमा आउँछ :

- [भड्] लगातार भरी पनु
- [भड्] भार
- [भुण्] भुण्ड्याउने डोरी
- [मइभाड्] मैभारो
- [जाइभानो] बेकारको

[भ् ~ ज्] महाप्राण /भ्/ शब्दका मध्य र अन्तमा स्वतन्त्र रूपले अल्पप्राण /ज्/ मा परिवर्तित हुन्छ :

- [बभाड् ~ बजाड्] बभाड
- [बाँभो ~ बाँजो] बाँभो
- [बोभ् ~ बोज्] बोभ

सङ्घर्षी व्यञ्जनहरु

/स्/ [स्] अघोष, अल्पप्राण, वत्स्य, सङ्घर्षी ध्वनिका रूपमा शब्दका आदि, मध्य र अन्तमा आउँछ :

- [स्विना] सपना
- [काँसो] खोकी
- [ठास्] ठोक

/ह्/ [ह्] घोष, महाप्राण, कण्ठमुखी, सङ्घर्षी ध्वनिका रूपमा शब्दका आदि र मध्यमा आउँछ :

- [हउँस्] रहर

[बिहाल्] बेहाल
[लहर्] रिस, सनक

नासिक्य व्यञ्जनहरु

/म्/ [म्] घोष, अल्पप्राण, ओष्ठ्य, नासिक्य व्यञ्जनका रूपमा शब्दका आदि, मध्य र अन्तमा आउँछ :

[मइ] खेत सम्पाउन तथा हिलो बनाउने साधन
[नामाइ] अलिकति
[फाम्] होस, सम्भना

/न्/ [न्] घोष, अल्पप्राण, वत्स्य, नासिक्य ध्वनिका रूपमा शब्दका आदि, मध्य र अन्तमा आउँछ :

[नाज्] अनाज
[मनानि] मदानी
[निन्] निद्रा

[न्] घोष, दन्त्य, नासिक्य ध्वनिका रूपमा दन्त्य ध्वनिसँग आसन्न हुँदा आउँछ :

[धन्दा ~ धन्ना] धन्दा
[पन्त] पन्त

[न् ~ ण्] घोष, अल्पप्राण, वत्स्य, नासिक्य /न्/ प्रायः क्रियामूल र दोहोरिएको अवस्थामा स्वतन्त्र रूपले अल्पप्राण, मूर्धन्त्य, नासिक्य /ण्/ मा परिवर्तित हुन्छ :

[सुन् ~ सुण्] सुन्
[टिन् ~ टिण्] टिन्
[खन् ~ खण्] खन्
[सुन्नु ~ सुण्णु] सुन्नु
[जान्नु ~ जाण्णु] जान्नु

/ण्/ [ण्] घोष, अल्पप्राण, मूर्धन्य, नासिक्य ध्वनिका रूपमा शब्दको मध्य र अन्तमा आउँछ :

- [पाणो] भुईँ
- [साणो] साँघुरो
- [पाण्] माथिल्लो तला (तेस्रो)
- [राण्] राँड

/ङ्/ [ङ्] घोष, अल्पप्राण, कण्ठ्य, नासिक्य ध्वनिका रूपमा शब्दका आदि, मध्य र अन्तमा आउँछ :

- [ड्यार्] ड्यार
- [अङार्] अंगार
- [टाङ्] पाइला

प्रकम्पित व्यञ्जन

/र्/ [र्] घोष, अल्पप्राण, वत्स्य, कम्पित ध्वनिका रूपमा शब्दका आदि, मध्य र अन्तमा आउँछ :

- [रोटो] रोटी
- [सोराइ] माया, सम्भना
- [अनार्] अनुहार

पार्श्विक व्यञ्जनहरु

/ल्/ [ल्] घोष, वत्स्य, पार्श्विक ध्वनिका रूपमा शब्दका आदि, मध्य र अन्तमा आउँछ :

- [लखौडि] आपत
- [नलो] पाइप
- [ओखाल्] बान्ता

/ल्ह/ [ल्ह] घोष, महाप्राण, वत्स्य, पार्श्विक ध्वनिका रूपका सीमित रूपमा पदादिमा आउँछ :

- [ल्हिनु] लिनु
- [ल्हे] लेऊ
- [ल्हेनदेन] लेनदेन

अर्धस्वरहरु

/य्/ [य्] ध्वनितात्त्विक दृष्टिले घोष, उच्च, अग्र, अगोलित, तालव्य अर्धस्वरका रूपमा
/अ/, /आ/, /ओ / र /उ/ भन्दा अगाडि आउँछ :

- [खय] खिया
- [पत्यार्] विश्वास
- [सुण्यो] सुन्यो
- [च्युट्] रोपेको धान काटेपछिको खेत

[य् ~ इ] स्वर /इ/ भन्दा अगाडिको अर्धस्वर /य्/ स्वर /इ/ मा परिवर्तित हुन्छ :

- [यिनी ~ इनि] यिनी
- [यिनीहरु ~ इनुन्] यिनीहरु
- [यति ~ इति] यति
- [यता ~ इथ्] यता

/व्/ [व्] ध्वनितात्त्विक दृष्टिले घोष, उच्च, पश्च, अपेक्षाकृत कम गोलित, ओष्ठ्य
अर्धस्वरका रूपमा /आ/ र /इ/ भन्दा अगाडि आउँछ :

- [वारि] वारि
- [स्वानि] स्वास्नी
- [स्विना] 'सपना'
- [त्विन्] तुइन

[व् ~ ओ/उ] स्वर /अ/ सँग आएको /व्/ प्रायः /ओ / वा /उ/ उच्चारण हुन्छ :

- [मावल् ~ माओल्] मावल
- [वखल् ~ ओखल्] वखल
- [वकिल् ~ उकिल्] वकिल

[व् ~ व्] स्वर /अ/ सँग आएको /व्/ कतै /व्/ उच्चारण भएको पाइन्छ :

- [देवता ~ देबता] देवता

यसरी बैतडेली भाषामा विभिन्न व्यञ्जन वर्णहरू शब्दको आदि, मध्य र अन्त्यमा भिन्न भिन्न वर्णसँग आउँदा परिवर्तन भएका पाइन्छन् । यस्तो परिवर्तनका कारण बैतडेली मातृभाषी सिकारुलाई नेपाली भाषाको सिकाइमा तत् तत् क्षेत्रमा कठिनाइ हुने देखिन्छ ।

स्वर वर्णको परिवर्तित रूप : बैतडेली भाषामा तालिका ४ मा देखाइएका ६ ओटा ह्रस्व र ६ ओटा दीर्घ विभेदक स्वर वर्णहरू रहेका छन् । ती बैतडेली स्वर वर्णको परिवर्तित स्वरूप निम्नानुसार रहेको छ :

/इ/ [इ] घोष, उच्च, संवृत, अग्र, अगोलित मौखिक स्वर ।

[इ] यी

[इजा] आमा

[इः] घोष, उच्च, संवृत, अग्र अगोलित दीर्घ स्वरका रूपमा इ + इ को सम्मिश्रणबाट द्रुत उच्चारणमा आउँछ :

[थिइ ~ थिः] थिई

[बिइ ~ बिः] बिउ

[घिइ ~ घिः] घ्यू

[इः] घोष, श्वसित स्वरका रूपमा घोष महाप्राण व्यञ्जनसँग संयुक्त हुँदा आउँछ :

[छिःन] प्वाल

[ईँ] घोष, उच्च, संवृत, अग्र, अगोलित नासिक्य स्वर ।

[ईँ] ईँ (दाँत देखाउनु)

[पिँ] बाजाको आवाज

/ए/ [ए] घोष, मध्य, संवृत, अग्र, अगोलित मौखिक स्वर ।

[दे] देऊ

[ए] ए

[ए] घोष, मध्य, विवृत, अग्र, अगोलित मौखिक स्वरका रूपमा यो व्यञ्जनान्त अक्षरमा आउँछ :

[चेत्] चेत

[गेल्] गोलिया

[एः] घोष, मध्य, संवृत, अग्र, अगोलित मौखिक र दीर्घ स्वरका रूपमा यो ए + ए को सम्मिश्रणबाट द्रुत उच्चारणमा श्वसित अक्षरमा आउँछ :

[सेः] सुतिहाल्

[ल्हेः] लेऊ, लैजाऊ

[एः] घोष, महाप्राण व्यञ्जनसँग संयुक्त हुँदा घोष श्वसित स्वरका रूपमा आउँछ :

[गेःडो] भँगोरो

[चेःडो] चिहान

[एँ] घोष, मध्य, संवृत, अग्र, अगोलित नासिक्य स्वर ।

[ठँइ] जोडले हान्नु, जोडले हिड्नु

/आ/ [आ] घोष, निम्न, विवृत, पश्च, अगोलित मौखिक स्वर ।

[चाहा] चिया

[भा] जा

[आ] घोष, निम्न, संवृत, अगोलित, मौखिक स्वरका रूपमा /य्/ पछि केन्द्रीय र अग्र स्थानबाट स्वतन्त्र रूपले उच्चरित भएर आउँछ :

[त्याँ] त्यहाँ

[त्यार्] चाड

[आः] दीर्घ स्वरका रूपमा आ + आ को संयोगबाट द्रुत उच्चारणमा महाप्राण व्यञ्जनपछि आउँछ :

[भाः] सकियो (बालबोली), जानुहोस्

[खाः] खानुहोस्

[आः] घोष, श्वसित स्वरका रूपमा घोष महाप्राण व्यञ्जनसँग संयुक्त हुँदा आउँछ :

[आःल्] खलक

[भाःड्] भार

[आँ] घोष, निम्न, संवृत, पश्च अगोलित, नासिक्य स्वर ।

[गाँण] गाँड

[माँ] आमा

/अ/ [अ] घोष, मध्य, संवृत, पश्च, अगोलित मौखिक स्वर ।

[अनार्] अनुहार

[हल्] जोडी

[अः] दीर्घ स्वरका रूपमा यो अ + अ को सम्मिश्रणबाट द्रुत उच्चारणमा आउँछ :

[बःड्] बहर

[डःर्] खाल्डो

[अः] श्वसित स्वरका रूपमा यो वर्ण लोप हुँदा अगाडिको व्यञ्जनसँग आउँछ :

[भय ~ भः] डर, भय

[रह ~ रः] रह

[अँ] घोष, मध्य, संवृत, पश्च, अगोलित, नासिक्य, स्वर ।

[अँ] अँ

/ओ / [ओ] घोष, मध्य, संवृत, गोलित मौखिक स्वर ।

[जो] जो

[खोसो] काम नलाग्ने, खराब

[ओः] दीर्घ स्वरका रूपमा यो ओ + ओ को संयोगबाट द्रुत उच्चारणमा आउँछ :

[पोःर्] पोहर'

[मोःर्] मोहर

[ओः] श्वसित स्वरका रूपमा यो अश्वसित व्यञ्जनसँग आउँछ :

[बोःरो] बोहरा

[जोःडा] जुम्रा

अहिलेसम्म अनुनासिक /ओँ/ पाइएको छैन ।

/उ/ [उ] घोष, उच्च, संवृत, पश्च, गोलित मौखिक स्वर ।

[उथ] उता

[कुइड़ो] कुहिरो

[कुटो] कुटो

[उः] दीर्घस्वरका रूपमा यो उ + उ को संयोगबाट द्रुत उच्चारणमा आउँछ :

[चुःन] चुहुनु

[गुः] गुहु

[उः] श्वसित स्वरका रूपमा श्वसित व्यञ्जनका साथ आउँछ :

[खुःन्] रगत

[भुःल्] जात विशेष

[उँ] घोष, उच्च, संवृत, पश्च, गोलित, नासिक्य स्वर ।

[गउँ] गँहु, गाँउ

[निउँतो] निम्तो

[सिउँतो] सल्लाको फल

यसरी बैतडेली भाषामा विभिन्न स्वर वर्णहरू शब्दको आदि, मध्य र अन्त्यमा भिन्न भिन्न वर्णसँग आउँदा परिवर्तन भएका पाइन्छन् । बैतडेली भाषामा अन्तिम इकार उकार अति ह्रस्व उच्चारण भएको पाइन्छ भने अन्तिमको वर्ण लोप भएको अवस्थामा त्यसको दीर्घ उच्चारण भएको पाइन्छ । यस्तो परिवर्तनका कारण बैतडेली मातृभाषी सिकारुलाई नेपाली भाषाको सिकाइमा तत् तत् क्षेत्रमा कठिनाइ हुने देखिन्छ ।

बैतडेली र नेपाली उच्चारणमा भिन्नता

बैतडेली र नेपाली उच्चारणमा प्रशस्त भिन्नता रहेको पाइन्छ । यस्तो भिन्नता विभिन्न वर्णहरूमा परिवर्तन, लोप, आगम, समीभवन आदि कारणबाट भएको देखिन्छ । जस्तै :

तालिका २५, बैतडेली र नेपाली उच्चारणमा भिन्नता

बैतडेली	नेपाली	बैतडेली	नेपाली
असजि	असजिलो	उबास	उपवास
भट्ट	भट्टमास	उप्पे	उपियाँ
कइल	कहिले	कसेरि	कसरी

इसेरी	यसरी	उसेरि	उसरी
गिद	गीत	गिदार	गितालु
मुइ	म	तिइ	तँ, तिमी
हम	हामी	कुरडि	कुरा
रामड़ो	राम्रो	चामड़ो	चाम्रो
आनड़ा	आन्द्रा	जिबड़ो	जिब्रो
दाड़ि	दारी	पुछड़ि	पुच्छर
बाकरा	बाखा	बिल्लो	विरालो
उप्पे	उपियाँ	कुकुडो	कुखरो
स्वानि	स्वास्नी	तोडो	तोरी
घा:	घाउ	बि:	बिउ
लिखु	उखु	भाइर	बाहिर
भितर	भिन्न	बगस	बाकस
ढुडा	ढुङ्गा	त्वा	तावा
दमउ	दमाहा	दोसरो	दोस्रो
तेसरो	तेस्रो	मट्टो	मान्द्रो
छइ	छस्	भान	जान
आगा	अघि	पाछा	पछि
गद्दु	गर्नु	मद्दु	मर्नु
रुज्जु	भिज्जु	आजि	अभैँ
इसो	यस्तो	उसो	उस्तो
इथ	यता	उथ	उता
कथ	कहाँ	थोका	थोरै
ठउर	ठाँउ	निन	निद्रा

आज्	आज	भोल	भोलि
पोर्कि	पर्सी	भ्या	भए
जाण्णे	जान्ने	हाण्णु	हान्नु
सुइना	सपना	सुणन्छ	सुन्छ
सिन्छ	सुन्छ	अउन्छ	आउँछ
कलिन्छ	उभिन्छ	भड	भरी
धुकाँ	धुवाँ	नए	नयाँ
नउँ	नाउँ	मनानि	मधानी
रः	रहनु, ताल	रिडाइ	रिडटा
लुङ्ङि	लुङ्गी	सम्पइ	सम्पत्ति
ब्याँ	बियाँ	साँक	शङ्ख
सकराँत	सङ्क्रान्ति	सिकान	सिँगान
पैतलो	पैतालो	थन	थुन
पइल	पोइल	भोकरो	घोक्रो

माथि तालिका २५ मा देखाइए जस्तै बैतडेली र नेपाली शब्दको उच्चारणमा प्रशस्त भिन्नता रहेको देखिन्छ । कतै वर्ण परिवर्तन, लोप, आगम भएको पाइन्छ भने कतै शब्दको अंश नै लोप भएको वा थपिएर भिन्न बनेको पाइन्छ । यस्ता भिन्नता भएका नेपाली शब्दहरूको उच्चारण गर्न बैतडेली मातृभाषीलाई कठिन हुने देखिन्छ । त्यसै गरी कतिपय शब्द बैतडेली र नेपालीमा नितान्त भिन्न रहेका पाइन्छन् । जस्तै :

तालिका २६, बैतडेली र नेपाली शब्दमा भिन्नता

बैतडेली	नेपाली	बैतडेली	नेपाली
कपना	टुक्रा	ओरायो	फुल्यो/सुन्नियो
छाइ	मही	पोटे	भुँडी
बटुक	फुलौरा	कद	फर्सी

किर्मडो	चुत्रो	गोला	नरिवल
छ्याँ	चिचिलो	तिम्ला	निबारो
घोगा	मकै	धुलो	पिठो
आणा	अण्डा	उब	माथि
उन	तल	चाक	मटान
रोस्स्यो	चुलो	आँसि	हाँसिया
दार	ढोका	फोलो	गाग्री
बेले	कचौरा	गोर	गाई
बल्ल	गोरु	हुक्का	चिलिम
चिलिम	हुक्का	धौलो	सेतो
उदन्यो	भत्कियो	गाड	भिक
अकरो	महङ्गो	कासो	खोकी
छोड	थाप	तुरोडि	छिटो/चाँडो
बान्नो	पर्खाल	बेलि	हिजो
सार	फुर्सद	फाम	याद/होस
ढाड	पेट	घिचडो	गर्धन

माथि तालिका २६ मा देखाइए जस्तै बैतडेली र नेपाली भाषाका शब्दहरूमा प्रशस्त भिन्नता पाइन्छ । यस्ता भिन्न शब्दहरू सङ्कलन गर्दै जाने हो भने निकै लामो सूची बन्न सक्छ । त्यसैले यसको छुट्टै अध्ययन गर्न सकिन्छ । यस्ता शब्द भण्डारगत भिन्नताले गर्दा बैतडेली मातृभाषीले नेपाली भाषाको अभिव्यक्तिमा मातृभाषाका शब्द प्रयोग गरेर त्रुटि गर्न सक्ने देखिन्छ ।

अक्षराकृति र अक्षर सङ्ख्या

अक्षरको बनोटलाई अक्षराकृति वा अक्षर संरचना भनिन्छ । बैतडेली भाषाको अक्षराकृति र अक्षर सङ्ख्यालाई निम्न लिखित रूपमा वर्णन गरिएको छ ।

अक्षर संरचना

अक्षर वर्णभन्दा माथिल्लो उच्चार्य एकाइ हो । फोक्सोको एक भोक्का वा चालबाट निस्केको सासले उच्चारण हुन सक्ने वर्ण वा वर्ण समूहलाई अक्षर भनिन्छ (अधिकारी, २०४९, पृ. १४) । यसलाई पोखरेल (२०५७, पृ. १०९) ले एक मुल्को सासमा उच्चारण गर्न सकिने शब्दको एकाइ भनेका छन् भने शर्मा र लुइटेल् (२०६०, पृ. ९६) ले सासको एक झड्का वा आघातमा उच्चरित हुने ध्वनिखण्ड भनेका छन् । अक्षरको केन्द्र स्वर हुन्छ । त्यसैले स्वर वर्ण एकलै पनि अक्षर हुन सक्छ भने व्यञ्जन वर्ण एकलै अक्षर हुन सक्दैन । स्वर वर्ण अक्षरको केन्द्रक हुन्छ । व्यञ्जन वर्ण अक्षरको प्रारम्भक र अन्तक हुन्छन् । बैतडेली भाषाको अक्षरमा स्वरभन्दा पहिले दुई ओटासम्म व्यञ्जन र स्वरभन्दा पछाडि एउटा व्यञ्जन आउन सक्छ । बैतडेली भाषाको अक्षरको संरचना स्वरका अगाडि दुइटासम्म व्यञ्जन र स्वरका पछाडि एउटा मात्र व्यञ्जन (C²VC) को रहेको छ । यस आधारमा बैतडेली भाषाको अक्षर संरचना निम्नानुसार ७ प्रकारको रहेको छ :

स्व (V)	/अ/	अ कुरुर बोलाउनु
	/आ/	आ आऊ
	/उ/	ऊ
स्वव्य (VC)	/आज्/	आज
	/फाम्/	होस, याद
	/थोल्/	ओठ
व्यस्व (CV)	/छि/	छि
	/भा/	जा
	/जुं/	जुंवा/जुवा
व्यस्वव्य (CVC)	/धान्/	धान
	/खुन्/	रगत
	/माण्/	माँड
व्यस्वस्व (CVV)	/हइ/	है, हुन्छ
	/भाइ/	भाइ
	/मुइ/	म
व्यव्यस्व (CCV)	/ज्यु/	सासु
	/त्वा/	तावा
	/प्वा/	पुवा

व्यव्यस्वव्य (CCVC)	/त्यार्/	तिहार, चाड
	/न्यार्/	घाँस
	/ज्वान्/	जवान

अक्षर सङ्ख्या र अक्षरीकरण

बैतडेली भाषामा एक वा एकभन्दा बढी अक्षर भएका शब्दहरू पाइन्छन् । यहाँ एकभन्दा बढी अक्षर भएका शब्दहरूको विभाजन थोप्लो [.] चिन्हद्वारा गरिएको छ । द्विस्वरलाई एउटै अक्षर मानिएको छ ।

एक अक्षरी शब्द : अ, आ, ए, ओ, द, ब, भ्ना, भ्नान्, फाम्, त्यार, दार, म्वाल्, भल्, आज्, थोल्

दुई अक्षरी शब्द : चे.ला, बे.ला, भ्नु.णो, लि.सो, बा.सो, ओ.खड्, माइ.त, पइ.ल, कइ.ल, काज्.बार्

तिन अक्षरी शब्द : म.जे.लो, प.ज.लो, अ.ना.रो, तिल्.बि.ले, चिट्.पि.टे, सद्.दे.रो, ल.म.ड्या, पिच्.कारि

चार अक्षरी शब्द : इ.थ.उ.थ, भल्.म.लान्.द, अ.नार्.कुन्.ठा, उ.बिद्.द.रो, सिन्.न.रा.इन्, छु.चुन्.न.रो

पाँच अक्षरी शब्द : उ.जड्.ड.प.स्या, कन्.स.ड.ला.इन्, चु.किल्.स.रा.इन्, भ.विस्.से.वा.णि

छ अक्षरी शब्द : क.फल्.से.रि.ब.ठे, प.हा.डि.यान्.ब.ठे, किस्.न.जन्.मास्.ट.मि, राम्.कि.ब.रा.इ.ल

सात अक्षरी शब्द : उ.जा.न.ड.या.लौन्.ले, भ.विस्.से.वा.णि.ब.ठे

आठ अक्षरी शब्द : उ.जा.न.ड.या.लौन्.ब.ठे,

बैतडेली भाषामा आठ अक्षरसम्मका शब्दहरू फेला परेका छन् । यिनमा एकदेखि चार अक्षरसम्मका शब्दहरू बढी पाइन्छन् ।

वर्ण-संयोग

वर्ण संयोग भनेको दुई वा दुईभन्दा बढी वर्णहरू एक आपसमा संयुक्त भएर आउनु हो । सबै वर्ण संयुक्त हुन सक्दैनन् । एक आपसमा नजिक रहेका वर्ण मात्र संयुक्त भएको पाइन्छ । वर्ण संयोगलाई स्वर संयोग र व्यञ्जन संयोग गरी दुई किसिमले हेर्न सकिन्छ ।

स्वर-संयोग

एकभन्दा बढी स्वरहरू मेल हुनुलाई स्वर संयोग भनिन्छ । यसको वर्णन निम्न लिखित रूपमा गरिएको छ :

द्विस्वरको संयोग : दुइटो मूल स्वरहरू मिलेर बनेको स्वरलाई द्विस्वर वा संयुक्त स्वर मानिन्छ (अधिकारी, २०४९, पृ. ५) । शर्मा (२०५४, पृ. २४) ले दुई वा दुईभन्दा बढी भिन्न स्वरहरूको मेलबाट एउटा स्वर एकाइको निर्माणलाई स्वर संयोग भनेका छन् । पोखरेल (२०५७) का अनुसार दुई ओटा स्वर नजिक आएर एकाक्षरी पनि नहुने अर्थात् सन्ध्यक्षर नबन्ने र बिचमा यकार वकारको आगम वा प्लुति पनि नहुने स्वरको संयोगलाई स्वर संयोग भनिन्छ (पृ.१३८) । उनका अनुसार नेपालीमा आए, आओ, एओ, ओए, अए गरी पाँच प्रकारको मात्र स्वर संयोग पाइन्छ । नजिक रहेका स्वरहरूमध्ये प्रत्येकको उच्चारण गर्दा जिब्रो आफ्नै ठाँउमा स्थिर एवम् अचल भएर रहन्छ भने स्वर संयोग हुँदा तर एउटा स्वरको उच्चारण नसकिँदै जिब्रो सचल भएर अर्को स्वरको उच्चारणतिर बग्छ भने स्वर संयोग हुन्छ (शर्मा, २०५४, पृ. २४) । यसरी एक स्वरको निकटमा अर्को स्वर आएर एउटाको उच्चारणसँगै अर्का स्वरको पनि उच्चारण हुनुलाई द्विस्वर वा स्वर संयोग भनिन्छ । बैतडेली भाषामा निम्नानुसारको द्विस्वरको संयोग पाइन्छ :

तालिका २७, द्विस्वर वर्णको संयोग

स्वर	स्वर संयोग	शब्द	अर्थ
अ	/अअ/	/मअ ~ मः/	मह
	/अइ/	/दइ/	दही
	/अउ/	/मउ/	परिवार
आ	/आआ/	/राआ ~ राः/	रानु
	/आइ/	/ताइ/	रोटी हाल्न कराहीमा तेल हालेको
	/आउ/	/बाउलो/	बाहुलो

इ	/इइ/	/तिइ/	तिमी
	/इउ/	/जिउ ~ ज्यु/	सासु
		/चिउलो/	टुक्रा
उ	/उउ/	/टुउरो ~ टु:रो/	टुहुरो
	/उइ/	/सुइना ~ स्विना/	सपना
ए	/एइ/	/जेइ/	जेही
	/एउ/	/ठेउको/	सस्तो रक्सी, सानो टुक्रा
	/एए/	/चेएडो ~ चे:डो/	चिहान
ओ	/ओइ/	/जोइ/	जोई
	/ओउ/	/होउ/	हँ
	/ओओ/	/गोओरा ~ गो:रा/	गौरा

तालिका २७ मा देखाइए अनुसार बैतडेली भाषामा /अअ, अइ, अउ, आआ, आइ, आउ, इइ, इउ, उउ, उइ, एइ, एउ, एए, ओइ, ओउ, ओओ/ द्विस्वरले स्वर संयोग जनाएका छन् ।

तिन स्वरको संयोग : बैतडेली भाषामा तिन स्वरको संयोगको स्थिति पनि रहेको छ । बैतडेली भाषाका कृदन्त नाम तथा अवधारणार्थमा तिन स्वरको संयोग पाइन्छ । जस्तै :

तालिका २८, तिन स्वरको संयोग

स्वर	शब्द	अर्थ
/अएइ/	/भएइ/	हुवाइ
/आएइ/	/खाएइ/	खवाइ
/आएइ/	/आएइ/	अवाइ
/इएइ/	/सिएइ/	सुताइ
/उएइ/	/सुएइ/	सुयो नै
/ओएइ/	/रोएइ/	रुवाइ
/ओएइ/	/बोएइ/	बिउ छर्ने काम

तालिका २८ मा देखाइए अनुसार /अएइ, आएइ, इएइ, उएइ, ओएइ/ स्वरले क्रमशः /भएइ, खाएइ, आएइ, सिएइ, सुएइ, रोएइ, बोएइ/ शब्दमा तिन स्वरको संयोग जनाएका छन् ।

व्यञ्जन संयोग

दुई वा दुईभन्दा बढी समान अथवा असमान वर्ण मिलेर संयुक्त वर्ण बन्नुलाई व्यञ्जन संयोग भनिन्छ । नेपालीमा लेख्य परम्परागत वर्णमालामा पृथक लेख्य चिन्ह भएका क्ष, त्र, ज्ञ तथा वैकल्पिक लेख्य चिन्ह भएका क्त/क्त, द्य/द्य, त्त/त्त वर्णका बिचमा असमान तथा समान वर्णहरूको संयुक्तता पाइन्छ । यिनमा असमान वर्णहरूको योगबाट बन्ने संयुक्त व्यञ्जनहरूमा अन्तःस्थ वर्ण (य, व, र, ल) सँग अगाडि आउनेले सबल संयोग दर्साउँछन् (अधिकारी, २०४९, पृ. १०-११) । बैतडेली भाषामा क, च, ट, त, प, ग, द, ब, ड, ण, न, म, य, व, ल, स वर्णले सबल संयोग दर्साएको पाइन्छ । बैतडेली भाषामा व्यञ्जन संयोग निम्नानुसार रहेको छ :

तालिका २९, व्यञ्जन संयोग

वर्ण	संयोग	शब्द	अर्थ
प्	/प्प्/	/सुप्पो/	नाड्लो
	/प्त्/	/सप्ताः/	सप्ताह
	/प्ट्/	/चेष्टो/	चेष्टो
	/प्फ्/	/बिप्फे/	उल्टो
	/प्क्/	/सप्को/	सप्को
	/प्ठ्/	/अप्ठ्यारो/	अप्ठेरो
	/प्द्/	/रोप्द्यारी/	रोपार
	/प्न्/	/कप्नो/	टुक्रा
	/प्ड्/	/पाप्डो/	उसिनेर सुकाएको कर्कलो
	/प्ल्/	/जप्लो/	जप्ला
	/प्य्/	/खप्या/	खप्ट्या
	/प्र्/	/छाप्रो/	छाप्रो
	/प्व्/	/प्व्वा/	पुवा
	/प्स्/	/रुप्स्या/	रूपौले

फ्	/फ्फ्/	/डफ्फा/	डफ्फा
	/फ्न्/	/आफ्नो/	आफ्नो
	/फ्य्/	/फ्याँ/	फ्याँ
	/फ्व्/	/फ्वाक्क/	फ्वाक्क
ब्	/ब्व्/	/आब्ब/	अब, पछि
	/बद्/	/दोब्दु/	दुब्दु
	/बक्/	/डुब्का/	गहत आदि पिसेर बनाएको साना साना डल्ला
	/बज्/	/कब्जा/	कब्जा
	/बल्/	/दाब्लो/	जाँतोमा च्याप्ने आगलो
	/ब्य्/	/ब्यालो/	ढिलो
	/ब्व्/	/ब्वारि/	बुहारी
भ्	/भ्य्/	/भ्यागुतो/	भ्यागुतो
	/भ्व्/	/भ्वाँ/	पाखो जमिन
त्	/त्क्/	/पित्को/	पित्को
	/त्त्/	/लत्ता/	कपडा
	/त्ग्/	/सत्गति/	उत्तम गति, मोक्ष
	/त्म्/	/आत्मा/	आत्मा
	/त्र्/	/सत्र/	सत्र
	/त्ल्/	/पत्लो/	पात्लो
	/त्य्/	/त्यार्/	चाड
	/त्व्/	/त्वा/	तावा
	थ्	/थ्य्/	/थ्याच्च/
/थ्व्/		/थ्वाप्प/	थ्वाप्प
/थ्ल्/		/मथ्लो/	मथलो
द्	/द्द्/	/आद्दा/	आधा
	/द्क्/	/बद्काउनु/	जोरले हान्नु
	/द्ख्/	/अद्खायो/	आधा खाएको
	/द्ग्/	/अद्गले/	आधा उमेरमै मरेको
	/द्म्/	/पद्मे/	पदम (नाम)
	/द्ल्/	/सोद्लो/	सोध्ला
	/द्य्/	/दयार्/	दियार
	/द्व्/	/द्वाल्/	दुहूँका मान्छे

ध्	/धय्/	/धयान्/	धयान
	/धव्/	/धवाल/	धवांसो
ट्	/टट्/	/खाटटो/	पछयौरा
	/टक्/	/कटकि/	गुड वा मिस्री चपाएर चिया खानु
	/टठ्/	/लटठि/	लटठी
	/टल्/	/चुटलो/	चुटला
	/टय्/	/कटयाँ/	कुकुरको लडाईँ
	/टव्/	/टवारटवार/	टवारटवार
ठ्	/ठठ्/	/अठठाइस्/	अठठाइस
	/ठय्/	/अठ्या/	राम्ररी समात
	/ठव्/	/ठवाक्क/	ठवाक्क
ड्	/डड्/	/बडडु/	बडनु
	/डय्/	/डयाम्म/	डयाम्म
	/डव्/	/डवाँडवाँ/	डवाँडवाँ
ढ्	/ढय्/	/ढयाक्क/	ढयाक्क
	/ढव्/	/ढवाडड/	ढवाडड
च्	/च्च्/	/घोच्चु/	घोच्चु
	/चक्/	/बिच्चयाँ/	लामो समयपछि
	/चछ्/	/कच्छा/	कटटु
	/चन्/	/नाच्च्यारो/	नृत्यकार
	/चल्/	/कोच्चो/	कोचुला
	/चय्/	/च्याचेलि/	केटाकेटी
	/चव्/	/च्वाँगड/	चुवाँगड (ठाँउ)
छ्	/छम्/	/छम्छम्/	छमछम
	/छय्/	/छया/	चिचिलो
	/छव्/	/छवार/	छवार
ज्	/जज्/	/पुज्जु/	पुज्नु
	/जल्/	/पज्जो/	सिधा
	/जय्/	/ज्या/	आमा
	/जव्/	/जवान/	जवान

भ्	/भ्य्/	/भयास्स/	डराउनु, घोच्नु
	/भ्व्/	/भवाँ/	भयाइँय्य
क्	/क्क्/	/थोक्का/	थोरै
	/क्त्/	/बक्त/	बखत
	/क्ट्/	/चक्टि/	चकटी
	/क्ख्/	/मक्ख/	मक्ख
	/क्ब्/	/बक्बक्या/	बकबके
	/क्द्/	/सक्दे/	सक्ने
	/क्ध्/	/धुक्धुक/	धुकधुक
	/क्न्/	/पाक्न्या/	पाक्ने
	/क्स्/	/बोक्सो/	बोक्सो
	/क्र्/	/घोक्रो/	घोक्रो
	/क्ल्/	/एक्लो/	एक्लो
	/क्य्/	/क्याकि/	किन
	/क्व्/	/टोक्क्वा/	टोकारी
	ख्	/खत्/	/ओख्तो/
/खद्/		/राख्द/	राख्न
/ख्ख्/		/राख्खु/	राख्नु
/ख्थ्/		/राख्थ्यो/	राख्थ्यो
/ख्य्/		/ख्याल्/	हेरचाह
/ख्व्/		/ख्वा/	खुवा
ग्		/ग्च्/	/बोग्चो/
	/ग्त्/	/सत्गति/	उत्तम गति, मोक्ष
	/ग्प्/	/सागपात्/	सागपात
	/ग्द्/	/लाग्दे/	लाग्ने, भूत
	/ग्ङ् /	/गङ्गङ्/	गङ्गङ्
	/ग्ग्/	/जग्गा/	जग्गा
	/ग्न्/	/लग्न/	लग्न
	/ग्र्/	/बग्ग/	बग्ग
	/ग्ल्/	/पाग्ला/	पागल
	/ग्य्/	/भाग्या/	भागेको
	/ग्व्/	/ग्वालो/	गोठालो, हेरालो

घ्	/घ्य्/	/घ्यौरो/	बच्चा
	/घ्व्/	/घ्वास्स/	बिचमा जबरजस्ती आउनु
स्	/स्क/	/छेस्को/	छेस्को
	/सघ्/	/घसघस/	घसाघस, खुरुखुरु
	/सट्/	/मस्टा/	देवता
	/सत्/	/बस्ति/	बस्ती
	/सफ्/	/फुस्फुसे/	फसफस
	/सठ्/	/ठस्थसानो/	रिसाए भैँ गरी बसेको अवस्था
	/सभ/	/भसभस/	भसभस
	/सढ्/	/ढुसढुस/	ढुसढुस
	/सस्/	/बस्सा/	बस्दा
	/सन्/	/डिस्ना/	गद्दा
	/सम्/	/चस्मा/	चस्मा
	/सर्/	/खस्रो/	खस्रो
	/सल्/	/मुस्लो/	मुस्लो
	/स्य्/	/स्याँ/	मसी
	/सव्/	/स्वानि/	स्वास्नी
ह्	/ह्य्/	/ह्याँक/	रहर
	/ह्व्/	/ह्वार/	ह्वार
म्	/म्प्/	/सम्पत्ति/	सम्पत्ति
	/मत्/	/रमता/	रमिता
	/मच्/	/चम्चा/	चम्चा
	/मक्/	/अम्कनो /	फलानो
	/मख्/	/अम्खोरा/	अम्खोरा
	/मद्/	/जिम्दार्/	जमिनदार
	/मड्/	/डम्डम्/	डमडम
	/मज्/	/सम्जा/	सम्भा
	/मभ्/	/भिम्भिम्या/	सिमसिमे
	/मघ्/	/धरमघर/	ठाँउको नाम
	/मम्/	/सम्म/	बराबर, समथर
	/मन्/	/जाम्नो/	जामुनो

	/म्स्/	/घम्साघम्सि/	घम्साघम्सी
	/मर्/	/हम्रा/	हाम्रा
	/म्ल्/	/नाम्लो/	नाम्लो
	/म्य्/	/म्याद्/	म्याद
	/म्व्/	/म्वाल्/	ढोका
न्	/नप्/	/अनपड्/	अनपढ
	/न्त्/	/मन्तर/	मन्त्र
	/न्ट्/	/गुन्टो/	गुन्टो
	/न्च्/	/रुन्च्या/	रुन्चे
	/न्क्/	/सिन्को/	सिन्को
	/न्थ्/	/अन्थि/	अन्त, अरु ठाँउ
	/न्छ्/	/औन्छ्/	आउँछ
	/न्द्/	/रन्दा/	रन्डा
	/न्ज्/	/सन्जेबेला/	साँभपख
	/न्स्/	/कन्साडलो/	कन्सुत्लो
	/नर्/	/पन्/	पन्ध
	/नल्/	/कान्लो/	कनालो
	/न्य्/	/न्यार्/	घाँस
	/नव्/	/न्वाघर्/	न्वाघर ठाँउ
ङ्	/ङ्क्/	/लङ्का/	लङ्केशर
	/ङ्ख्/	/पङ्खा/	पङ्खा
	/ङ्ङ्/	/नङ्ङ/	नङ
	/ङर्/	/पङ्गा/	गाई, भैसीलाई दूध दुहुन तयार बनाउनु
	/ङ्ल्/	/साङ्लो/	साङ्लो
	/ङ्य्/	/मङ्या/	मैया
	/ङ्व्/	/ङ्वार्/	ङ्वार्
ण्	/णण्/	/सुण्णु/	सुन्नु
	/ण्य्/	/चिण्यो/	चिन्यो
र्	/र्प्/	/पुर्पुडि/	पुर्पुरो
	/र्त्/	/पर्ति/	दर्ता नभएको, ऐलानी
	/र्च्/	/खर्च/	खर्च

	/र्क्/	/हर्के/	हर्क नामलाई बोलाउँदा
	/रफ/।	/फिर्फिया/	फिरफिरे
	/र्थ/	/तिर्थ/	तीर्थ
	/रछ/	/मुछ्छा/	मुछ्छा
	/रख/	/चर्खा/	चर्खा, बनाएर खाऊ
	/रब्/	/घर्बार/	घरबार
	/रद्/	/मर्द/	मर्द, पुरुष
	/रज्/	/गुर्जो/	गुर्जोगानो
	/रग्/	/जर्गो/	गाँउको नाम
	/रभ्/	/भुर्भुरानो/	गोल हाड्गा भएको रूख
	/रस्/	/आर्सा/	घिउ, महमा पकाएको चामलको रोटी
	/रन्/	/कर्ने/	करन नाम बोलाउँदा
	/रम/	/किर्मुलो/	कमिलो
	/रर्/	/टर्रो/	टर्रो
	/रल्/	/तिर्लो/	तिरौला
	/र्य/	/र्याँसि/	ठाँउको नाम
	/रव्/	/र्वा/	रुई
	/रस्/	/पोर्सो/	मल, गोबर
ल्	/लप्/	/सुल्पा/	सानो चिलिम
	/लट्/	/उल्ट्या/	उल्टोबाट
	/लज्/	/कुल्जो/	फुलपाती
	/लक्/	/सिल्का/	सल्काउनु
	/लफ्/	/गल्फु/	गाला भरिनु
	/लठ्/	/चुल्लो/	चुल्लो
	/लब्/	/खल्वल्/	खलवल
	/लद्/	/हल्दो/	बेसार
	/लज्/	/मुल्जो/	भाड
	/लग्/	/लुग्लुग्/	लगलग
	/भल्/	/भल्भल्/	भलभल
	/भ्ल/।	/भल्भलानो/	चम्किलो
	/लस्/	/कल्साइलो	कालो रङ्ग भएको

/लन्/	/फल्लो/	फलानो
/ल्म्/	/कल्मलि/	खाएजस्तो नहुनु
/ल्ल्/	/बल्ल/	गोरु
/ल्य्/	/ल्या/	ल्याउने काम गर्
/ल्व्/	/ल्व्वाड्/	ल्व्वाड
/ल्ल्ह/	/ल्ल्हिन/	लिनु, शारीरिक सम्पर्क गर्नु

माथि तालिका २९ मा बैतडेली भाषाका व्यञ्जन वर्णको संयोग प्रस्तुत गरिएको छ । यसबाट बैतडेली भाषामा व्यञ्जन संयोग हुँदा कम्तीमा दुइटा व्यञ्जनहरु आएका पाइन्छन् । बैतडेली भाषामा य्, व् वर्ण अन्य वर्णभन्दा अघि कतै पनि संयोग भएको पाइँदैन भने घ्, छ्, ज्, झ्, ट्, ड्, ढ्, ण्, थ्, ध्, फ्, भ्, ह् वर्णको सीमित वा दुर्लभ संयोग भएको देखिन्छ । त्यसै गरी अन्य वर्णको सबल संयोग पाइन्छ । यसरी बैतडेली भाषामा व्यञ्जन संयोगको स्थिति यसप्रकारको देखिन्छ :

अगाडि कतै पनि संयोग नभएका वर्णहरु : य्, व्

केही वर्णसँग मात्र संयोग हुने वर्णहरु : घ्, छ्, ज्, झ्, ट्, ड्, ढ्, ण्, थ्, ध्, फ्, भ्, ह्

धेरैजसो वर्णसँग संयोग हुने वर्णहरु : क्, ख्, ग्, ङ्, च्, ट्, त्, द्, न्, प्, ब्, म्, र्, ल्, स्

समान वर्णसँग संयोग हुने वर्णहरु : क्, ख्, ग्, ङ्, च्, ज्, ट्, ठ्, ड्, ण्, त्, द्, न्, प्, फ्, ब्, म्, र्, ल्, स् ।

बैतडेली भाषामा द्वित्व भई उच्चारण हुने कतिपय संयुक्त व्यञ्जन अर्थभेदक रहेका छन् । जस्तै :

तालिका ३०, एकल र द्वित्व उच्चारण

एकल	अर्थ	द्वित्व	अर्थ
/चिण्या/	चिनेको	/चिण्ण्या/	चिन्नेको/चिनिएको
/भुण्या/	भनेको	/भुण्ण्या/	भन्नेको/भनिएको
/भान्या/	जाने	/भान्ण्या/	भान्नेको/भानिएको
/हल्या/	हलाले जोत्नु	/हल्ल्या/	हल्लेको/हल्लिएको
/सुण्या/	सुनेको	/सुण्ण्या/	सुन्नेको/सुन्निएको
/कण्या/	कन्या	/कण्ण्या/	कम्मर एकहरो भएको
/कल्या/	उभ्याउनु/रोक्नु	/कल्ल्या/	उभिएको/रोकिएको
/भल्या/	टाटेपाटे	/भल्ल्या/	चेतिएको
/पन्या/	पानी लगाउनु	/पन्ण्या/	पानी भरिएको
/कुल्या/	पानी जाने बनाउनु	/कुल्ल्या/	कुल्ला गर्नु

तालिका ३० मा आएका बैतडेली भाषाका /चिण्या, भुण्या, भान्या, हल्या, सुण्या, कण्या, कल्या, भल्या, पन्या, कुल्या/ शब्दमा आएका ण्, न्, ल् वर्णको एकल र द्वित्व उच्चारणले उच्चारणले अर्थमा भिन्नता जनाएको छ ।

तिन व्यञ्जनको संयोग : बैतडेली भाषाका केही शब्दमा तिन व्यञ्जन वर्णको संयोग भएको पाइन्छ । यस्तो संयोग 'य्' वर्णसँग अन्य वर्णहरु मिलेर बनेको देखिन्छ । जस्तै :

तालिका ३१, तिन व्यञ्जनको संयोग

व्यञ्जन	शब्द	अर्थ
/ल्क्य्/	/खल्क्यो/	खल्किनु
/ल्क्य्/	/पल्क्यो/	पल्किनु
/र्क्य्/	/हुर्क्यो/	हुर्किनु
/ड्क्य्/	/मड्क्यो/	मड्किनु
/ड्क्य्/	/चड्क्यो/	दुख्नु
/ल्क्य्/	/भुल्क्यो/	भुल्किनु
/नथ्य्/	/भान्थ्यो/	जान्थ्यो
/न्थ्य्/	/गरन्थ्यो/	गर्थ्यो

तालिका ३१ मा आएका /खल्क्यो, पल्क्यो, हुक्यो, मड्क्यो, चड्क्यो, भुल्क्यो, भ्रान्क्यो, गरन्क्यो/ शब्दमा क्रमशः /ल्क्य, रक्य, ड्क्य, न्थ्य/ तिन व्यञ्जन वर्णको संयोग भएको छ ।

वर्ण परिवर्तनको स्वरूप

भाषा परिवर्तनशील वस्तु हो । समयको अन्तराल, स्थानगत भिन्नता, विभिन्न सामाजिक, सांस्कृतिक सन्दर्भ आदिका कारण भाषाका वर्ण, व्याकरण तथा शब्द भण्डारमा परिवर्तन भइरहन्छ । वर्णमा हुने परिवर्तन भाषामा हुने एक प्रमुख परिवर्तन हो । यसमा एउटा वर्ण अर्कै वर्णमा परिवर्तन हुनु, शब्दको उच्चारणमा कुनै वर्ण लोप हुनु, कुनै वर्ण थपिनु, वर्णको क्रम परिवर्तन हुनु आदि प्रक्रिया मुख्य रूपमा घटित हुन्छन् । त्यसै गरी वर्णको उच्चारण स्थान, उच्चारण प्रयत्न, सासको मात्रा, स्वर चिम्टीको अवस्था आदिमा पनि परिवर्तन देखापर्दछ । यस्तो परिवर्तन स्वर तथा व्यञ्जन दुबै वर्णमा पाइन्छ । प्रारम्भमा भाषाको परिवर्तन भाषिकाका रूपमा हुन्छ र तिनमा बोधगम्यता रहिरहन्छ भने कालान्तरमा गएर ती दुई भाषिकाबिच भिन्नताको मात्रा बढ्न गई वक्ताहरूका बिचमा अन्तर्क्रिया हुन सकेन भने ती दुई भाषिकाहरूलाई स्वतन्त्र भाषा मानिन्छ (गौतम, २०४९, पृ. ६१) । बैतडेली भाषा लामो समयसम्म नेपाली भाषाको क्षेत्रीय भाषिकाका रूपमा रहेर हालै मात्र स्वतन्त्र भाषाको रूपमा विकास हुन थालेको पाइन्छ । त्यसैले बैतडेली र नेपालीका बिचमा केही वर्णगत समानता र केही भिन्नता रहेका पाइन्छन् । यस्तो भिन्नता मुख्य रूपमा वर्णको परिवर्तनमा देखिएको छ । यसलाई निम्न लिखित रूपमा वर्णन गरिएको छ :

स्वर वर्ण परिवर्तनको स्वरूप : स्वर वर्णमा हुने परिवर्तनलाई स्वर परिवर्तन भनिन्छ । बैतडेली भाषा र नेपाली भाषा प्राचीन खस भाषाबाट विकसित भएका भाषा हुन् । नेपाली भाषामा भन्दा बैतडेली भाषामा प्राचीन विशेषता बढी सुरक्षित रहेकाले यहाँ बैतडेली भाषाको संरचनालाई पहिला राखिएको छ र त्यसबाट नेपालीमा भएको परिवर्तनलाई > चिन्हले सङ्केत गरिएको छ । यसमा बैतडेली भाषाका स्वर वर्णहरू नेपाली भाषामा कसरी भिन्न रूपमा परिवर्तन भएका छन् भन्ने देखाइएको छ ।

अ > आ पतलो > पातलो, लडइँ > लडाइँ, चुनउ > चुनाउ, भउ > भाउ, मथि
> माथि

अ > इ	अन > अनि, दाइन > दाहिनी, रात > राती, गोर > गाई, भोल > भोलि
अ > उ	वामन > बाहुन, आल > आलु, फुपाज > फुपाजु, थन > थुन, अउण्ण > उन्न
अ > ए	मान्स > मान्छे, खड > खेर, पख्यार > पखेटा
अ > ऐ	भइसो > भैसो
अ > ओ	बउसो > कोदालो, पइल > पोइल
आ > इ	चाहा > चिया, छाटो > छिटो, पाछा > पछि
आ > उ	व्वारि > बुहारी, स्वा > सुगा, प्वा > पुवा
आ > अ	आव > अब, आनरो > अँध्यारो, भुटाइन् > भुटन
आ > ए	पाया > पाए, खाया > खाए, गया > गए, सुण्या > सुने, पन्यार > पँधेरो
आ > ओ	कास्सु > खोक्नु, छाड > छोड
आ > औ	त्राँ > रौँ, आडलो > औँलो
इ > अ	किर्मुलो > कमिलो, आजि > अभ्र
इ > आ	बोरी > बोरा, इचलो > आली, जितारो > जाँतो, चिमडि > चाउरी
इ > उ	कलिन > उभिन, सिन्छ > सुत्छ
इ > ए	पइलि > पहिले, अइल > अहिले, जइल > जहिले, भिटि > भेटी, भिट > भेट
इ > ओ	जाडि > जाडो
उ > अ	चुक > अमिलो, मुसि > मसी
उ > आ	भदु > भदा, कुच्चो > भ्नाडु
उ > इ	उसोइ > सित्तै, सुयो > सियो, बुजो > बिकोँ
उ > ओ	फुटा > फोटा, गलेउँ > दाम्लो, पुन्दुरो > पोको
ए > अ	सुर्जे > सूर्य, थेल्का > कपडा, फडेफडे > फरफर
ए > आ	खाएइ > खवाइ, बोके > बोका
ए > इ	सिरौने > सिरानी, बेत > बित्ता, देःडो > दियो

ए > ऐ	देलो > दैलो
ऐ > इ	खैच्चु > खिच्चु
ओ > अ	पोर > अस्ति, पोर्कि > पसि
ओ > आ	हत्तो > हत्ता, थोरो > पाडो
ओ > इ	भोरो > दियालो, भइसो > भैसी
ओ > उ	जोःडो > जुम्रा, जोलाए > जुम्ल्याहा, घोल > गुंड
ओ > औ	धो > धौँ, सिट्टलो > सारौँ
औ > अ	सौ > सय
औ > आ	न्यौटो > नाइटो
औ > उ	खौने > फुल्के, सौरा > ससुरा
औ > ओ	नौकर > नोकर

उपर्युक्त उदाहरणमा एउटै अर्थ भएका उही प्रकृतिका बैतडेली भाषा शब्दहरुमा आएका /अ, आ, इ, उ, ए, ऐ, ओ, औ/ स्वर वर्णहरु क्रमशः नेपाली भाषाका शब्दहरुमा /अ/ वर्ण 'आ, इ, उ, ए, ऐ, ओ', /आ/ 'इ, उ, अ, ओ, औ', /इ/ वर्ण 'अ, आ, उ, ए, ओ', /उ/ वर्ण 'अ, आ, इ, ओ', /ए/ वर्ण 'अ, आ, इ, ऐ', /ऐ/ वर्ण 'इ', /ओ/ वर्ण 'अ, आ, इ, उ, औ' र /औ/ वर्ण 'अ, आ, उ, ओ' स्वर वर्णमा परिवर्तन भएका पाइन्छन् ।

व्यञ्जन वर्ण परिवर्तनको स्वरूप : व्यञ्जनमा हुने परिवर्तनलाई व्यञ्जन वर्ण परिवर्तन भनिन्छ । बैतडेली भाषाका व्यञ्जन वर्णहरु निम्नानुसार परिवर्तन भएका पाइन्छन् :

इ > र

रामडो > राम्रो	किडो > किर्रो	बगड > बगर
चामडो > चाम्रो	पोड्यालो > परेलो	खड > खेर
चडो > चरो	भाड > भार	चिउडा > चिउरा
भड > भरी	खोड > खोर	दाडि > दारी
तोडो > तोरी	छेपाडो > छेपारो	खडि > खरी

द > र

गद्दु > गर्नु	कोद्दु > कोर्नु	साद्दु > सार्नु
मद्दु > मर्नु	फेद्दु > फेर्नु	केद्दु > केर्नु
ताद्दु > तार्नु	खाद्दु > खार्नु	सद्दु > सर्नु

दट् > दट्

चाट्टा > चाट्टा

काट्टा > काट्टा

कुट्टा > कुट्टा

चुट्टा > चुट्टा

हिट्टा > हिट्टा

साट्टा > साट्टा

लल् > लट्

टाल्ला > टाल्ला

वाल्ला > वाल्ला

चाल्ला > चाल्ला

पाल्ला > पाल्ला

ढाल्ला > ढाल्ला

खोल्ला > खोल्ला

हाल्ला > हाल्ला

पोल्ला > पोल्ला

हुल्ला > हुल्ला

डड् > डट् वा ढट्

पड्डा > पड्डा

बड्डा > बड्डा

चड्डा > चड्डा

लड्डा > लड्डा

सड्डा > सड्डा

खोड्डा > खोड्डा

दद्व > रद्व

गद्वदा > गर्दा

माद्वदा > मर्दा

पाड्वडा > पार्दा

हेद्वदा > हेर्दा

सद्वदा > सर्दा

मद्वदा > मर्दा

चद्वदा > चर्दा

चोद्वदा > चोर्दा

साद्वदा > सार्दा

णण् > नट् वा नड्ड

सुण्णा > सुन्दा

भुण्णा > भन्दा

कण्णा > कन्दा

खण्णा > खन्दा

ठण्ण > ठण्डा

बुण्णा > बुन्दा

इ > स्

कइको > कसको

उइको > उसको

जइको > जसको

उइबठे > उसबाट

जइबठे > जसबाट

तइको > त्यसको

Ø > ह्

कोइ > कोही

सइ > सही

दइ > दही

जाँ > जहाँ

काँ > कहाँ

ताँ > त्यहाँ

द, ठ, ड, त, द, ल, च, ज् > न्

ट् > न्

साट्ट > साट्टन

चाट्ट > चाट्टन

बाट्ट > बाट्टन

काट्ट > काट्टन

रट्ट > रट्टन

चुट्ट > चुट्टन

ठ् > न्		
उठ्ठ > उठ्न	चुट्ठ > चुठ्न	
ड् > न्		
बड्डु > बढ्न	चड्डु > चढ्न	छड्डु > छर्नु
उफड्डु > उफार्नु	उपाड्डु > उखेलु	उदाड्डु > ओदारु
त् > न्		
खित्तु > फाल्नु	कात्तु > कात्नु	तात्तु > तात्नु
द् > न्		
हग्दु > हग्नु	ठग्दु > ठग्नु	कोद्दु > कोर्नु
खेद्दु > खेद्नु	चोद्दु > चोर्नु	ढोग्दु > ढोग्नु
ल् > न्		
खोल्लु > खोल्लु	छोल्लु > छोल्लु	फल्लु > फल्लु
पोल्लु > पोल्लु	ढोल्लु > पोखु	डुल्लु > डुल्लु
च् > न्		
नाच्चु > नाच्चु	भाच्चु > भाच्चु	सोच्चु > सोच्चु
खुच्चु > कोट्याउनु	मुच्चु > मुच्छु	घोच्चु > घोच्चु
ज् > न्		
बुज्जु > बुभ्नु	रुज्जु > रुभ्नु	बज्जु > बज्नु
खोज्जु > खोज्नु	माज्जु > माभ्नु	पाज्जु > पाज्नु
ठ् > थ्		
ठाक्रो > थाक्रो	ठउय्याउनु > थन्क्याउनु	ठाना > थाना
ण् > न् वा ड्		
सुण्णु > सुन्नु	भुण् > भन्	जाण > जान
हाण्णु > हान्नु	सिण्णो > सिस्नो	औण्णु > उन्नु
माण > माँड	भाण > भाँड	राण > राँड
डण्ण > दण्ड	गाँण > गाँड	सुण > सुँड

उपर्युक्त उदाहरणमा नेपाली भाषाका शब्दान्तमा आएको /र्/ बैतडेली भाषामा कतै /ड्/ र कतै /र्/ मा परिवर्तन भएको छ । त्यसै गरी अधिपछि भिन्न वर्णका रूपमा आएका /ट्, ल्, ड्, र्, न्/ जस्ता वर्णको बैतडेली भाषामा समीभवन भएर एउटै वर्णको द्वित्व भएको छ । नेपाली भाषाका विभक्ति लागेका शब्दको विचमा आएको /स्/ तथा शब्दमध्य र शब्दान्तमा आएको/ह्/ वर्ण /इ/ मा परिवर्तन भएको छ । नेपाली भाषामा /न्/ वर्णसँग संयुक्त वर्णका रूपमा आएका /ट, ठ, ड, त, द, ल, च, ज्/ वर्णहरूको बैतडेली भाषामा द्वित्व भई /न्/ को लोप भएको छ । नेपाली भाषाका केही शब्दको सुरुमा आएको /थ्/ वर्ण /ठ्/ परिवर्तन भएको छ । त्यसै गरी केही शब्दको अन्तमा आएको /न्, ड्/ बैतडेली भाषामा /ण्/ मा परिवर्तन भएको छ ।

ध्वनि परिवर्तन

भाषा मूलतः बोली हो । जीवन्त बोली निरन्तर परिवर्तनशील हुन्छ । यस्तो परिवर्तन ध्वनि, अर्थ र व्याकरणका विभिन्न स्तरमा हुन्छ । तीमध्ये भाषिक परिवर्तन ध्वनिमा सबैभन्दा बढी हुन्छ । ध्वनि परिवर्तनका आन्तरिक र बाह्य दुई कारण छन् । यी दुईमध्ये पनि आन्तरिक कारणलाई प्रमुख मानिन्छ (शर्मा र बराल, २०५५, पृ. ६८) । बोलीमा व्यक्तिको शिक्षा, सामाजिक सम्पर्क, भूगोल, इतिहास आदिको प्रभाव पर्दछ । उच्चारणको सुविधा, सादृश्य, अज्ञानता, शीघ्रता, भावुकता आदि कारणले भाषाको ध्वनिमा परिवर्तन देखा पर्दछ । ऐतिहासिक दृष्टिले बैतडेली भाषा र नेपाली भाषा प्राचीन खस भाषाबाट विकसित भएकाले यी दुवै भाषाको ध्वनिमा केही समानता पाइनु स्वाभाविक देखिन्छ । बैतडेली भाषा प्राचीन कालदेखि आफ्नै क्षेत्रमा डटेर बसेकाले यसमा सुस्त परिवर्तन भएको पाइन्छ भने नेपाली बृहत् क्षेत्रमा फैलिएकाले यसमा तीव्र परिवर्तन भएको पाइन्छ । बैतडेली (डोट्याली) र जुम्ली आफ्नै मातृभूमिमा डटेर रहेकाले यिनमा सिंजाली लक्षणहरू गोर्खालीभन्दा धेरै सुरक्षित छन् (पोखरेल, २०२२ पृ १३) । त्यसैले बैतडेली र नेपाली भाषाको ध्वनिमा प्रशस्त भिन्नता पाउन सकिन्छ । सामान्य रूपमा भाषाको ऐतिहासिक विकास क्रममा कुनै एक वर्ण टुक्रिएर दुई वर्णका रूपमा, दुई वर्ण मिलेर एक वर्णका रूपमा र कुनै एक वर्ण परिवर्तित भएर अर्कै वर्णका रूपमा देखिन सक्छ । यसका अतिरिक्त शब्दमा भाषाका वर्णहरूको लोप र आगमन पनि हुन सक्छ (बन्धु, २०७३, पृ. १७५) । यसरी भाषामा समय क्रममा विभिन्न किसिमले ध्वनि परिवर्तन भएको पाउन सकिन्छ ।

बैतडेली भाषाको ध्वनि परिवर्तन प्रक्रियालाई आगम, लोप, समीभवन, विषमीभवन, विपर्यास, नासिकीभवन, अल्पप्राणीभवन, महाप्राणीभवन, घोषीभवन, अघोषीभवन, डकारीभवन, लकारीभवन, इकारीभवन, कर्तन प्रक्रिया आदि आधारमा हेर्न सकिन्छ ।

आगम : शब्दको उच्चारणमा कुनै ध्वनि थपिनु आगम हो । यो स्वरागम र व्यञ्जनागम गरी मुख्य दुई प्रकारको हुन्छ ।

(क) **स्वरागम** : शब्दको उच्चारणमा स्वर ध्वनिको आगमन हुनुलाई स्वरागम भनिन्छ । यो शब्दको सुरु, मध्य र अन्त्यमा आउन सक्छ । त्यसैले स्वरागमलाई आदि स्वरागम, मध्य स्वरागम र अन्त्य स्वरागम गरी तिन प्रकारले हेर्न सकिन्छ ।

(अ) **आदि स्वरागम** : शब्दका सुरुमा स्वर ध्वनि थपिनुलाई आदि स्वरागम भनिन्छ । बैतडेली भाषामा शब्दको सुरुमा स्वरागम भएको पाइन्छ ।

इथ > यता इति > यति इसेरी > यसरी
इसो > यस्तो इत्ते > यही इन्ज्या > यतिखेर

माथिका उदाहरणमा आएका बैतडेली भाषाका शब्दमा य् ध्वनिका अगाडि इ स्वर ध्वनि थपिएर आदि स्वरागम भएको छ ।

(आ) **मध्य स्वरागम** : शब्दका बिचमा स्वर ध्वनि थपिनुलाई मध्य स्वरागम भनिन्छ । बैतडेली भाषामा शब्दको मध्यमा स्वरागम भएको पाइन्छ ।

मिसिरि > मिस्री फिलिम > फिल्म गिदडो > गिट्रो
केतुलि > केत्ली जनम > जन्म भितर > भित्र
किरिया > क्रिया करम > कर्म मगन > मग्न
किर्मुलो > कमिलो सिलोक > श्लोक सुइना > सपना

माथिका उदाहरणमा आएका बैतडेली भाषाका शब्दमा स्, ल्, द्, त्, न्, र्, ग्, क् ध्वनिका बिचमा इ, अ र उ स्वर ध्वनि थपिएर मध्य स्वरागम भएको छ ।

(इ) **अन्त्य स्वरागम** : शब्दको अन्त्यमा स्वर ध्वनि थपिनुलाई अन्त्य स्वरागम भनिन्छ । बैतडेली भाषामा शब्दको अन्त्यमा स्वरागम भएको पाइन्छ ।

मुइ > म तिइ > तँ बोल्लिचाल्लि > बोलचाल
कुट्टिपिसिसि > कुटपिस आजि > अभ्र फालि > फाल
गाना > गान सिड्ड > सिड नड्ड > नड

माथिका उदाहरणमा आएका बैतडेली भाषाका शब्दमा म्, त्, ल्, ट्, स्, भ्, न्, ङ् ध्वनिका अन्त्यमा इ, आ र अ स्वर ध्वनि थपिएर अन्त्य स्वरागम भएको छ ।

(ख) *व्यञ्जनागम* : शब्दको उच्चारणमा व्यञ्जन ध्वनिको आगमन हुनुलाई व्यञ्जनागम भनिन्छ । यो शब्दको सुरु, मध्य र अन्त्यमा आउन सक्छ । त्यसैले व्यञ्जनागमलाई आदि व्यञ्जनागम, मध्य व्यञ्जनागम र अन्त्य व्यञ्जनागम गरी तिन प्रकारले हेर्न सकिन्छ ।

(अ) *आदि व्यञ्जनागम* : शब्दको सुरुमा व्यञ्जन ध्वनि थपिएर उच्चारण हुनुलाई आदि व्यञ्जनागम भनिन्छ । बैतडेली भाषामा शब्दको सुरुमा व्यञ्जनागम भएको पाइन्छ ।

कलिन > उभिन खन्द्या > दया हपुर > पुर
खलान > आँगन हगुल्टो > अगुल्टो थोल > ओठ

माथिका उदाहरणमा आएका बैतडेली भाषाका शब्दको सुरुमा क्रमशः क्, ख्, ह्, ख्, ह्, थ् व्यञ्जन ध्वनि थपिएर आदि व्यञ्जनागम भएको छ ।

(आ) *मध्य व्यञ्जनागम* : शब्दको विचमा व्यञ्जन ध्वनि थपिएर उच्चारण हुनुलाई मध्य व्यञ्जनागम भनिन्छ । बैतडेली भाषामा शब्दको विचमा व्यञ्जनागम भएको पाइन्छ ।

किर्मुलो > कमिलो जितारो > जाँतो गछ्याउनु > गाँस्नु
कामन्छ > काम्छ आडला > औँला गरन्छ > गर्छ
दुख > दुःख सुख > सुख सुक्कुल > सुकुल

माथिका उदाहरणमा आएका बैतडेली भाषाका शब्दको मध्यमा क्रमशः र्, छ्य्, न्, इ, न्, क् व्यञ्जन ध्वनि थपिएर मध्य व्यञ्जनागम भएको छ ।

(इ) *अन्त्य व्यञ्जनागम* : शब्दको अन्त्यमा व्यञ्जन ध्वनि थपिएर उच्चारण हुनुलाई अन्त्य व्यञ्जनागम भनिन्छ । बैतडेली भाषामा शब्दको अन्त्यमा व्यञ्जनागम भएको पाइन्छ ।

ठउर > ठाउँ खयान > खवाइ थडुव > थारु
नङ्ङ > नङ सिङ्ङ > सिङ

माथिका उदाहरणमा आएका बैतडेली भाषाका शब्दको अन्त्यमा क्रमशः र, न, व, इ व्यञ्जन ध्वनि थपिएर अन्त्य व्यञ्जनागम भएको छ ।

लोप : शब्दमा रहेका ध्वनिमध्ये कुनै ध्वनि विलाउनु वा हराउनुलाई लोप भनिन्छ । यो स्वर लोप र व्यञ्जन लोप गरी मुख्य दुई किसिमको हुन्छ ।

(क) **स्वर लोप** : शब्दमा स्वर ध्वनिको लोप भएर उच्चारण हुनुलाई स्वर लोप भनिन्छ । यो आदि, मध्य र अन्त्य स्वर लोप गरी तिन प्रकारको हुन्छ ।

(अ) **आदि स्वर लोप** : शब्दको उच्चारणमा सुरुको स्वर ध्वनि हराउनु आदि स्वर लोप हो । बैतडेली भाषामा आदि स्वर लोप भएर उच्चारण भएको पाइन्छ ।

नाज > अनाज वा > उवा प्वा > पुवा बेर > अवेर

माथिका उदाहरणमा आएका बैतडेली भाषाका शब्दको सुरुमा क्रमशः अ, उ, उ, अ स्वर ध्वनि हराएर आदि स्वर लोप भएको छ ।

(आ) **मध्य स्वर लोप** : शब्दको उच्चारणमा विचको स्वर ध्वनि हराउनु मध्य स्वर लोप हो । बैतडेली भाषामा मध्य स्वर लोप भएर उच्चारण भएको पाइन्छ ।

रुप्पे > रुपैयाँ उप्पे > उपियाँ दाब्लो > दाबिलो
बाब्यो > बाबियो चुक्लो > चुकिलो को:र > कुँवर
बो:रा > बोहरा ब:ड > बहर मो:र > मयुर

माथिका उदाहरणमा आएका बैतडेली भाषाका शब्दको मध्यमा क्रमशः ऐ, इ, ओ, अ, उ स्वर ध्वनि हराएर मध्य स्वर लोप भएको छ ।

(आ) **अन्त्य स्वर लोप** : शब्दको उच्चारणमा अन्तिमको स्वर ध्वनि हराउनु अन्त्य स्वर लोप हो । बैतडेली भाषामा अन्त्य स्वर लोप भएर उच्चारण भएको पाइन्छ ।

रित > रीति रात > राती डाइ > डाडु
घि: > घिउ बि: > बीउ म: > मह
भोल > भोलि आर > आरु जुँ > जुवा
आफ > आफू सजि > सजिलो

माथिका उदाहरणमा आएका बैतडेली भाषाका शब्दको अन्त्यमा क्रमशः इ, अ, उ स्वर ध्वनि हराएर अन्त्य स्वर लोप भएको छ ।

(ख) *व्यञ्जन लोप* : शब्दमा व्यञ्जन ध्वनिको लोप भएर उच्चारण हुनुलाई व्यञ्जन लोप भनिन्छ । यो आदि, मध्य र अन्त्य व्यञ्जन लोप गरी तिन किसिमको हुन्छ ।

(अ) *आदि व्यञ्जन लोप* : शब्दको सुरुको व्यञ्जन ध्वनि लोप हुनु आदि व्यञ्जन लोप हो । बैतडेली भाषामा सुरुको व्यञ्जन लोप भएर उच्चारण भएको पाइन्छ ।

थापना > स्थापना थाइ > स्थायी फुर्ति > स्फूर्ति ओग > दाग

माथिका उदाहरणमा आएका बैतडेली भाषाका शब्दको सुरुमा क्रमशः स्, द् व्यञ्जन ध्वनि हराएर आदि व्यञ्जन लोप भएको छ ।

(आ) *मध्य व्यञ्जन लोप* : शब्दको विचको व्यञ्जन ध्वनि लोप हुनु मध्य व्यञ्जन लोप हो । बैतडेली भाषामा शब्दको विचको व्यञ्जन लोप भएर उच्चारण भएको पाइन्छ ।

पाख > प्वाँख अनार > अनुहार मडल > मङ्गल
भणार > भण्डार जडार > जङ्घार वदि > बद्खाइ
रिठो > रिट्ठो रैछ > रहेछ स्वानि > स्वास्नी

माथिका उदाहरणमा आएका बैतडेली भाषाका शब्दको मध्यमा क्रमशः व, ह, ग, ड, घ, ख्व, ट्, स् व्यञ्जन ध्वनि हराएर मध्य व्यञ्जन लोप भएको छ ।

(इ) *अन्त्य व्यञ्जन लोप* : शब्दको अन्तिमको व्यञ्जन ध्वनि लोप हुनु अन्त्य व्यञ्जन लोप हो । बैतडेली भाषामा अन्त्यको व्यञ्जन लोप भएर उच्चारण भएको पाइन्छ ।

जुँ > जुवाँ गन > गन्ध सजि > सजिलो
को > कुन सिलो > सिलौटो सिवा > सिवाय

माथिका उदाहरणमा आएका बैतडेली भाषाका शब्दको अन्त्यमा क्रमशः व, ध, ल, न्, ट्, य् व्यञ्जन ध्वनि हराएर अन्त्य व्यञ्जन लोप भएको छ ।

समीभवन : समको अर्थ समान वा बराबर र भवनको अर्थ हुनु हो । ध्वनितात्त्विक सन्दर्भमा समले उस्तै नभएर उहीलाई सङ्केत गरेको छ (गौतम, २०४९, पृ. ६२) । शब्दको एउटा ध्वनिले अर्को ध्वनिलाई प्रभावित गरेर आफूजस्तै बनाउने कार्यलाई समीभवन भनिन्छ (शर्मा र बराल, २०५५, पृ. ७२) । समीभवनमा परस्परमा आएका दुई ध्वनि बदलिएर नयाँ ध्वनि समेत बन्ने गर्दछ । यसरी समीभवन निम्न तिन प्रकारको हुन्छ :

(क) प्रगत समीभवन : शब्दमा रहेका दुई असमान ध्वनिहरूमध्ये अगाडिको ध्वनिबाट प्रभावित भएर पछाडिको ध्वनि अगाडिको जस्तै हुने प्रक्रियालाई प्रगत समीभवन भनिन्छ । प्रगत समीभवन प्रक्रिया बैतडेली भाषामा प्रशस्त पाइन्छ ।

पड्डु > पढ्नु	चद्दु > चर्नु	निल्लु > निल्नु
किल्लु > किल्नु	टिल्लु > टिल्नु	पेल्लु > पेल्लु
खेल्लु > खेल्लु	सेल्लु > सुसेल्लु	हाल्लु > हाल्लु
सोस्सु > सोस्नु	खोस्सु > खोस्नु	पिस्सु > पिस्नु
नाच्चु > नाच्चु	भाँच्चु > भाँच्चु	बुज्जु > बुभ्नु
ढाँट्टु > ढाँट्नु	साट्टु > साट्नु	चाट्टु > चाट्नु
छाड्डु > छाड्नु	भाड्डु > भाड्नु	भाड्डु > भार्नु
माण्णु > माड्नु	फाँण्णु > फाँड्नु	सोद्दु > सोध्नु
मसाद्दु > मसान्नु	बास > बास्ना	काँसो > काँस्य
गन > गन्ध	चिन्न > चिन्ह	डण्ण > दण्ड

माथिका उदाहरणमा आएका बैतडेली भाषाका शब्दमा अधिल्ला वर्ण ड्, द, ल्, च्, ट्, ण्, स् को प्रभावमा पछिल्ला ध्वनि न्, य्, ध्, ह्, ड् ध्वनि क्रमशः ड्, द, ल्, च्, ट्, ण्, स् अधिल्ला ध्वनिमा परिवर्तन भएर प्रगत समीभवन भएको छ ।

(ख) परागत समीभवन : शब्दमा रहेका दुई असमान ध्वनिहरूमध्ये पछाडिको ध्वनिबाट प्रभावित भएर अगाडिको ध्वनि पछाडिको जस्तै हुने प्रक्रियालाई परागत समीभवन भनिन्छ । बैतडेली भाषामा परागत समीभवन प्रक्रिया पाइन्छ ।

चोरन्ना > चोर्लान्	फुटन्ना > फुट्लान्	अन्नि > अर्नी
बिल्लो > बिरालो	उल्लाइ > उस्लाई	जुता > जुत्ता

माथिका उदाहरणमा आएका बैतडेली भाषाका शब्दमा पछिल्ला वर्ण न्, ल्, त् को प्रभावमा अधिल्ला ध्वनि ल्, र्, स्, त् ध्वनि क्रमशः न्, ल्, त् पछिल्ला ध्वनिमा परिवर्तन भएर परागत समीभवन भएको छ ।

(ग) पारस्परिक समीभवन : शब्दमा रहेका निकटवर्ती दुई ध्वनिहरू एकअर्काबाट प्रभावित भएर अर्कै वा भिन्न ध्वनि हुने प्रक्रियालाई पारस्परिक समीभवन भनिन्छ । बैतडेली भाषामा पारस्परिक समीभवन प्रक्रिया पाइन्छ ।

जोःडो > जुम्रो	बुजो > बिक्रो	नाच > नृत्य
डिठ > दृष्टि	बैनि > भगिनी	गुनो > लङ्गुर
स्याप > सर्प	घरिना > गृहिणी	हगुल्टो > अगुल्टो
हिउँन > हिउँद	धङ्को > धर्को	मुट्कि > मुङ्की

माथिका उदाहरणमा आएका बैतडेली भाषाका शब्दमा क्रमशः र र म् को ड् मा, र र क् को ज् मा, त् र य् को च् मा, द् र ट् को ड् र ठ् मा, भ् र ग्र को ब् मा, ल् र र् को ग् मा, र् को य् मा, ग्, ह्, र ण् को घ्, र र न् मा, अ को ह् मा, द् को न् मा, र् को ड् मा, ड् को ट् ध्वनि भएर पारस्परिक समीभवन भएको छ ।

विषमीभवन : विषमीभवन समीभवनको ठिक विपरीत प्रक्रिया हो । यसमा शब्दमा रहेका एकै प्रकारका वा उही ध्वनिमध्ये कुनै एक ध्वनि असमान हुन्छ । विषमीभवन प्रगत र परागत गरी दुई किसिमको हुन्छ ।

(क) *प्रगत विषमीभवन* : शब्दमा रहेका दुई समान ध्वनिमध्ये पछिल्लो ध्वनि असमान हुनुलाई प्रगत विषमीभवन भनिन्छ । बैतडेली भाषामा प्रगत विषमीभवन भएको पाइन्छ ।

रित > रीति	धाँदलि > धाँधली	छुचुन्नरो > छुछुन्द्रो
भन्जट > भन्भट	कङ्गाल > कङ्काल	कौवा > काक
खोकल्लु > खोखल्लु		

माथिका उदाहरणमा आएका बैतडेली भाषाका समान ध्वनिमा क्रमशः इ को अ मा, ध् को द् मा, छ् को च् मा, भ् को ज् मा, क् को ग् मा, क् को व् मा र ख् को क् ध्वनिमा परिवर्तन भएर प्रगत विषमीभवन भएको छ ।

(ख) *परागत विषमीभवन* : शब्दमा रहेका दुई समान वा उस्तै ध्वनिमध्ये पहिलो ध्वनि असमान हुनुलाई परागत विषमीभवन भनिन्छ ।

असाड > आषाढ	मसुर > मुसुर	अगास > आकाश
मकुट > मुकुट	पताल > पाताल	सिरहा > सिराहा

माथिका उदाहरणमा आएका बैतडेली भाषाका समान ध्वनिमा क्रमशः पहिलो ध्वनि आ को अ मा र उ को अ ध्वनिमा परिवर्तन भएर परागत विषमीभवन भएको छ ।

विपर्यास : शब्दभिन्न रहेका स्वर तथा व्यञ्जन ध्वनिले एकआपसमा ठाउँ साटासाट गर्ने प्रक्रियालाई विपर्यास भनिन्छ । विपर्यासमा व्यक्ति बोलीको प्रभाव पाइन्छ । यसमा अगाडिको ध्वनि पछाडि र पछाडिको ध्वनि अगाडि उच्चारण हुन्छ । बैतडेली भाषाका केही शब्दमा विपर्यास भएको पाइन्छ ।

बिमारि > विरामी	ओराड > ओडार	पगला > पागल
अल्को > अग्लो	पिचास > पिशाच	लाज > लज्जा
अल्कि > अग्ली	वर्त > व्रत	गडुर > गरुड
जारिम > जामिर	पर्धान > प्रधान	

माथिका उदाहरणमा आएका बैतडेली भाषाका शब्दमा क्रमशः म् र र्, र् र ड्, अ र आ, ल् र ग्, च् र स्, आ र अ, ल् र ग्, अर् र र्अ, ड् र र्, र् र म्, अर् र र्अ तथा र् ड् को स्थान परिवर्तन भएर विपर्यास भएको छ ।

नासिक्यीभवन : नासिक्यीभवन भनेको नाके स्वर भई उच्चारण हुनु हो । सामान्यतः अनुनासिक वर्ण (ङ्, न्, म्, ञ्, ण्) को लोप भएपछि ती अनुनासिक व्यञ्जनभन्दा अधिको स्वर वर्ण नासिक्यीभूत हुने प्रक्रियालाई अनुनासिकीभवन भनिन्छ (गौतम, २०४९, पृ. ७४) । मौखिक ध्वनि अनुनासिक ध्वनि हुने प्रक्रियालाई पनि नासिक्यीभवन अन्तर्गत लिन सकिन्छ ।

डाँण > दण्ड	हिउँ > हिम	काँणो > कण्टक
सिँगार > श्रृङ्गार	अँडार > अड्गार	अडालो > अँगालो
गउँ > ग्राम	नउँ > नाम	अन्यारो > अँध्यारो
राण > रण्डी	माण > माँड	सुण > सुँड
हाडो > हाँगो	राडो > राँगो	सुडर > सुँगुर
नडर > नगर	मुणो > मुढो	चाडल > चामल

माथिका उदाहरणमा आएका बैतडेली भाषाका शब्दमा क्रमशः ड् कोँ, म् कोँ, ण् कोँ, ड् कोँ, ग् कोँ, म् कोँ, ध् को न्, ड् को ण्, ग् को ड्, ह् को ण् तथा म् को ड् ध्वनिमा परिवर्तन भएर नासिक्यीभवन भएको छ ।

अल्पप्राणीभवन : कुनै महाप्राण ध्वनि (ख्, छ्, ठ्, थ्, फ्, घ्, भ्, ढ्, ध्, भ्, स्, ह्) अल्पप्राण ध्वनि (क्, च्, ट्, त्, प्, ग्, ज्, ड्, द्, ब्, ड्, न्, म्, ञ्, ण्, य्, र्, ल्, व्) मा परिवर्तन हुने प्रक्रियालाई अल्पप्राणीभवन भनिन्छ ।

आदा > आधा	अन्यारो > अँध्यारो	कान > काँध
गन > गन्ध	माग > माघ	बाग > बाघ
एगार > एघार	सजे > साभा	अँज > अभ
बाँजो > बाँभो	ऐजेडि > ऐभेरु	साप > साफ
मुणो > मुठो	बड्डो > बुठो	गड > गढ
बडि > बठी	बडुवा > बहुवा	लोब > लोभ
सौक > सोख	वाकरो > वाखो	जबाब > जवाफ

माथिका उदाहरणमा आएका बैतडेली भाषाका शब्दमा महाप्राण ध्वनि ध् को द्, ध् को न्, घ् को ग्, भ् को ज्, फ् को प्, भ् को ब्, ढ् को ड्, ख् को क्, फ् को ब् अल्पप्राण ध्वनिमा परिवर्तन भएर अल्पप्राणीभवन भएको छ ।

महाप्राणीभवन : कुनै अल्पप्राण ध्वनि (क्, च्, ट्, त्, प्, ग्, ज्, ड्, द्, ब्, ड्, न्, म्, ज्, ण्, य्, र्, ल्, व्) महाप्राण ध्वनि (ख्, छ्, ठ्, थ्, फ्, घ्, भ्, ढ्, ध्, भ्, स्, ह्) मा परिवर्तन हुने प्रक्रियालाई महाप्राणीभवन भनिन्छ ।

धेक्दु > देख्नु	अधेका > अदेका	चद्धर > चद्दर
धेकि > देखि	अर्खो > अर्को	भाइर > बाहिर
भिण > बिड	भानु > जानु	भा > जा
बठे > बाट	डिठ > दृष्टि	ल्ले > ले

माथिका उदाहरणमा आएका बैतडेली भाषाका शब्दमा अल्पप्राण ध्वनि द् को ध्, क् को ख्, ब् को भ्, ज् को भ्, ट् को ठ् तथा ल् को ल्ह् महाप्राण ध्वनिमा परिवर्तन भएर महाप्राणीभवन भएको छ ।

घोषीभवन : कुनै अघोष ध्वनि (क्, च्, ट्, त्, प्, ख्, छ्, ठ्, थ्, फ्, स्) घोष ध्वनि (ग्, ज्, ड्, द्, ब्, घ्, भ्, ढ्, ध्, भ्, ड्, न्, म्, ण्, य्, र्, ल्, व्, ह्) मा परिवर्तन हुने प्रक्रियालाई घोषीभवन भनिन्छ ।

गिद > गीत	अडाल > अंकमाल	सगुन > शकुन
बगस > बाकस	गिदार > गायक	जबाब > जवाफ

माथिका उदाहरणमा आएका बैतडेली भाषाका शब्दमा अघोष ध्वनि त् को द्, क् को ड्, क् को ग्, क् को ट् तथा फ् को ब् सघोष ध्वनिमा परिवर्तन भएर घोषीभवन भएको छ ।

अघोषीभवन : कुनै घोष ध्वनि (ग, ज, ड, द, ब, घ, भ, ढ, ध, भ, ड, न, म, ण, य, र, ल, व, ह) अघोष ध्वनि (क, च, ट, त, प, ख, छ, ठ, थ, फ, स) मा परिवर्तन हुने प्रक्रियालाई अघोषीभवन भनिन्छ ।

सिकान > सिँगान	रकत > रगत	सप्पै > सबै
किताप > किताब	खुप > खुब	मुट्की > मुड्की

माथिका उदाहरणमा आएका बैतडेली भाषाका शब्दमा घोष ध्वनि ग् को क्, ब् को प् तथा ड् को ट् अघोष ध्वनिमा परिवर्तन भएर अघोषीभवन भएको छ ।

डकारीभवन : अन्य ध्वनि परिवर्तन भएर 'ड्' ध्वनि बन्ने प्रक्रियालाई डकारीभवन भनिन्छ । बैतडेली भाषामा मुख्यगरी 'र', 'ढ' ध्वनि परिवर्तन भएर 'ड्' ध्वनि भएको पाइन्छ । बैतडेली भाषामा 'ड्' को उच्चारण अत्याधिक मात्रामा भएको पाइन्छ । शब्दको सुरुमा, आगन्तुक शब्दमा र द्वित्व हुँदा [ड्] उच्चारण भएको पाइन्छ, भने पदमध्य र पदान्तमा [ड] उच्चारण भएको पाइन्छ ।

बःड > बहर	चिउडा > चिउरा	किडो > कियो
चडो > चरो	बगड > बगर	रामडो > राम्रो
तोडो > तोरी	खड > खेर	भड > भरी
छेपाडो > छेपारो	दाडिम > दारिम	पड्डु > पढ्नु
बड्डा > बुढा	गड > गढ	असाड > आषाढ
पडाइ > पढाइ	बेड > बेडु	कडाइ > कराइ
आनडो > आन्द्रो	पुछड > पुच्छर	पोड्यालो > परेलो

माथिका उदाहरणमा आएका बैतडेली भाषाका शब्दमा र् को ड् तथा ढ् को ड् ध्वनिमा परिवर्तन भएर डकारीभवन भएको छ । यसबाट बैतडेली भाषामा स्वरमध्यगत ड् तथा अक्षरान्त ड् सुरक्षित रहेको पोखरेल (२०२२, पृ. १७) को भनाइ सत्य पुष्टि हुन्छ ।

लकारीभवन : अन्य ध्वनि परिवर्तन भएर 'ल्' ध्वनि बन्ने प्रक्रियालाई लकारीभवन भनिन्छ । बैतडेली भाषामा मुख्यगरी 'र' र 'न्' ध्वनि परिवर्तन भएर 'ल्' ध्वनि भएको पाइन्छ ।

केला > केरा	कलउ > केराउ	सोल > सोर
बाँसुलि > बाँसुरी	चिल्लु > चिल्नु	निल्लु > निल्नु
चिल्लु > चिल्नु	पेल्लु > पेल्लु	किल्लु > किल्नु

माथिका उदाहरणमा आएका बैतडेली भाषाका शब्दमा शब्दको मध्य र अन्त्यको र तथा शब्दान्तको न् ध्वनि ल् मा परिवर्तन भएर लकारीभवन भएको छ ।

इकारीभवन : अन्य ध्वनि परिवर्तन भएर 'इ' ध्वनि बन्ने प्रक्रियालाई इकारीभवन भनिन्छ । बैतडेली भाषामा मुख्यगरी 'ह' र 'स्' ध्वनि परिवर्तन भएर 'इ' ध्वनि भएको पाइन्छ ।

(क) 'ह' ध्वनि 'इ' मा परिवर्तन : बैतडेली भाषामा शब्दको मध्य र अन्त्यमा आउने 'ह' प्रायः लोप भई कतै शून्य रूप \emptyset त कतै 'इ' ध्वनिमा परिवर्तन भएको पाइन्छ ।

कइल > कहिले	जइल > जहिले	कुइडो > कुहिरो
साइ > साही	दइ > दही	कोइ > कोही
भाइर > बाहिर	काँइ > काँही	उइ > उही
मुइ > म	तिइ > तँ	सइ > सही

माथिका उदाहरणमा आएका बैतडेली भाषाका शब्दमा शब्दको मध्य र अन्त्यको ह् ध्वनि इ मा परिवर्तन भएर इकारीभवन भएको छ । साथै एक अक्षरका सर्वनाम म, तँ मा पनि इ ध्वनि थपिएर मुइ, तिइ भएको पाइन्छ ।

(ख) 'स्' ध्वनि 'इ' मा परिवर्तन : बैतडेली भाषामा सर्वनाममा विभक्ति लागेका शब्दको विचमा भेदक आउने 'स्' प्रायः लोप भई 'इ' ध्वनिमा परिवर्तन भएको पाइन्छ ।

उइको > उसको	कइको > कसको	जइको > जसको
यइको > यसको	तइको > त्यसको	तइलाइ > त्यसलाई

माथिका उदाहरणमा आएका बैतडेली भाषाका शब्दमा शब्दको मध्य र अन्त्यको स् ध्वनि इ मा परिवर्तन भएर इकारीभवन भएको छ ।

कर्तन प्रक्रिया : शब्दको कुनै अंश लोप भएर बाँकि रहेको अंशले त्यही शब्दको अर्थबोध गराउनुलाई कर्तन प्रक्रिया भनिन्छ । यसमा ध्वनिको मात्र लोप नभएर शब्दांशको नै लोप हुन्छ । बैतडेली भाषामा कर्तन प्रक्रियाबाट शब्दको उच्चारण भएको पाइन्छ ।

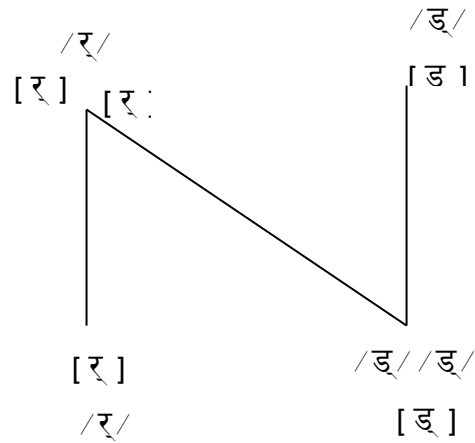
भट्ट > भटमास	कोसेडो > लाटोकोसेरो	तिते > तितेपाती
भेरि > भिरमौरी	दा: > दादा	दि: > दिदी
हार्मनि > हार्मोनियम	घरिनु > घर आउनु	फैल > फैलावट
हिउँनाल > हिउँदपख	काठिनु > सानो हुँदै जानु	बेयाउनु > बिबाह गर्नु

माथिका उदाहरणमा आएका बैतडेली भाषाका शब्दमा कतै शब्दको सुरुको, कतै मध्यको र कतै अन्त्यको अंश लोप भएर मूल शब्दकै अर्थ व्यक्त भएको छ । यस क्रममा धरिनु, काठिनु बेयाउनु जस्ता विशिष्ट शब्दको समेत निर्माण भएको पाइन्छ ।

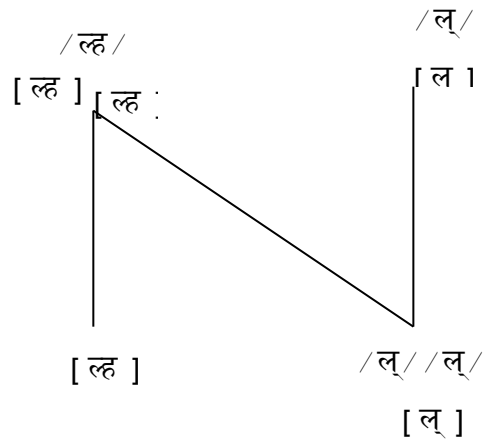
वर्ण विच्छेद र वर्ण विलय

कुनै भाषाका ध्वनिमा परिवर्तन हुँदा त्यस भाषाको कुनै एउटा ध्वनि दुइटा ध्वनिमा परिवर्तन हुनु ध्वनि विच्छेद हो (बन्धु, २०७३, पृ. १७८) । ध्वनि विच्छेद प्राथमिक र द्वितीयक गरी दुई किसिमको हुन्छ । प्राथमिक विच्छेदमा एउटा वर्णको संवर्णले अर्कै वर्णको रूप लिन्छ भने द्वितीयक विच्छेदमा कुनै वर्णले नयाँ रूप लिन्छ (बन्धु, २०७३, पृ. १७८) । बैतडेली भाषामा /र्/ वर्णले प्राथमिक विच्छेदलाई अँगालेको पाइन्छ । बैतडेली भाषाको यो विशिष्ट प्रवृत्ति हो । शब्दको सुरुमा, द्वित्वमा र केही संयुक्त व्यञ्जनका रूपमा त्यसको बैतडेली भाषामा अस्तित्व छँदै छ तर केही संयुक्त व्यञ्जनमा, अक्षरान्त र द्विस्वरको विचमा भने सो /र्/परिवर्तन भई /ड्/ बनेको छ । जस्तै- 'राठ', 'छर्' 'सार' जस्ता शब्दमा 'र्' पाइन्छ तर 'परेलो', 'किरो', 'राम्रो' भने त्यहाँ 'पोड्यालो' 'किडो', 'रामडो' का रूपमा प्रचलित छन् । संयोजक 'र' को ठाउँमा बैतडेली भाषामा 'लइ' प्रयोग भएको पाइन्छ । यसरी परिवर्तन हुने क्रममा कुनै नयाँ वर्ण नबनी बैतडेली भाषामा पहिलेदेखि विद्यमान /ड्/ वर्णमा सो वर्ण विलय भएको पाइन्छ । प्राथमिक विच्छेदमा मूल वर्ण सुरक्षित रहन्छ भने खास परिवेशमा रहेको सोही वर्णको संवर्ण अर्कै वर्णमा परिवर्तन हुन्छ (गिरी, २०६५, पृ. ५५) । त्यसै गरी दुई ध्वनि वा वर्ण एउटैमा विलीन हुनुलाई वर्ण विलय भनिन्छ । वर्ण विलय पूर्ण र आंशिक गरी दुई किसिमको हुन्छ (बन्धु, २०७३, पृ. १७८) । बैतडेली भाषामा 'ल्हनु', 'ल्हे', 'ल्हनिदिनि' शब्दमा रहेको 'ल्हे' आंशिक रूपमा क्रमशः 'लिनु', 'ले', 'लिनिदिनि' शब्दमा अर्थात् 'ल' मा विलय भएको पाइन्छ । यसरी कुनै वर्णले पूर्ण रूपमा आफ्नो अस्तित्व समाप्त नगरी खास परिवेशमा मात्र अर्को वर्णमा विलय हुनुलाई आंशिक विलय भनिन्छ (गिरी, २०६५, पृ. ५५) । त्यसैले /र्/ वर्ण आंशिक रूपमा /ड्/र /ल्ह/ वर्ण आंशिक रूपमा /ल्/ वर्णमा विलय भएको छ । तलको चित्रमा यसलाई देख्न सकिन्छ :

आरेख ४, वर्ण विच्छेद

आरेख ४, वर्ण विलय

उपर्युक्त प्राथमिक विच्छेद र आंशिक विलयलाई पुष्टि गर्ने बैतडेली भाषाका केही अन्य शब्दहरू यसप्रकार छन् :

चड़ो	'चरो'	तोड़ो	'तोरी'
भड़	'भरी'	खड़ि	'खरी'
खड़	'खेर'	बगड़	'बगर'
ओखड़	'ओखर'	चामड़ो	'चाम्रो'

यस्ता शब्दहरूको सूची बैतडेलीमा निकै लामो पाइन्छ। यस्तो स्थिति /ण्/ र /न्/ वर्णमा पनि पाइन्छ। नउ 'नाम', अनालो, मन जस्ता बैतडेली शब्दमा /न्/ वर्ण यथावत रहेको पाइन्छ भने खण 'खन', सुण 'सुन', जाण 'जान', भुण्यो 'भन्यो', माण्यो 'मान्यो' आदि शब्दमा /न्/ वर्ण /ण्/ मा परिवर्तन भएको छ।

बैतडेली र नेपालीका वर्ण व्यवस्थागत व्यतिरेकी विशेषता

बैतडेली भाषाको वर्ण व्यवस्था र नेपाली भाषाको वर्ण व्यवस्थामा केही समानता तथा केही भिन्नता रहेका पाइन्छन् । बैतडेली भाषामा अ, आ, इ, उ, ए, ओ छ ओटा ह्रस्व र अः, आः, इः, उः, एः, ओः छ ओटा दीर्घ स्वर पाइन्छन् भने नेपाली भाषामा ह्रस्व स्वर मात्र पाइन्छन् । बैतडेली भाषामा क, ख, ग, घ, ङ, च, छ, ज, झ, ट, ठ, ड, ढ, ण, त, थ, द, ध, न, प, फ, ब, भ, म, य, र, ल, व, स, ह गरी ३० ओटा व्यञ्जन वर्ण रहेका छन् भने नेपालीमा 'ण' बाहेकका २९ ओटा वर्ण रहेका छन् । बैतडेली भाषामा उच्चारणको मात्रा अर्थभेदक जस्तै : डःर > खाल्डो, आःल > क्षेत्र, छिःन > प्वाल, सेःलो > शितल, जोःडा > जुम्रा रहेको पाइन्छ भने नेपाली भाषामा उच्चारणको मात्राले अर्थमा भिन्नता नल्याएको पाइन्छ ।

बैतडेली र नेपाली दुबैमा घ, झ, ढ, ध, भ् ह महाप्राण व्यञ्जन र य् र व् अर्ध स्वर वर्ण शब्दान्तमा वितरण भएका पाइँदैनन् भने बैतडेली भाषामा ख, छ, ठ, थ, फ् महाप्राण व्यञ्जन शब्दान्तमा वितरण भएका पाइन्छन् । बैतडेलीमा शब्दादिमा बाहेक अन्य परिवेशमा ण् वितरण भएको पाइन्छ जस्तै : /दण्ण, पौणो, सुण/ तर नेपाली भाषामा ण् को उच्चारण कतै न् र कतै ङ् उच्चारण भएको पाइन्छ जस्तै : /दन्ड, पाडो, सुँड/ । त्यसै गरी बैतडेलीमा शब्दादिमा ल्ह र ल् मुक्त परिवर्तनमा आएको पाइन्छ भने ङ् शब्दको सुरु र द्वित्वमा वत्स्य स्पर्शी ध्वनिका रूपमा र अन्यत्र मूर्धन्य ताडित ङ् ध्वनिका रूपमा वितरण भएको पाइन्छ । जस्तै : /डर, पड्डु, जुडि, भाड/ ।

बैतडेली र नेपाली स्वर ध्वनिको उच्चारणमा ध्वनि परिवर्तन भई प्रशस्त भिन्नता रहेको पाइन्छ । उदाहरणका लागि बैतडेली अ ध्वनि आ जस्तै : पतलो > पातलो, चुनउ > चुनाउ; अ ध्वनि इ जस्तै : अन > अनि, भोल > भोलि; अ ध्वनि उ जस्तै : थन > थुन; अ ध्वनि ए जस्तै : मान्स > मान्छे, खड > खेर; अ ध्वनि ओ जस्तै : पइल > पोइल, पइ > पोइ भएको पाइन्छ । यस्तो परिवर्तन सबै स्वर ध्वनिमा भएको पाइन्छ । त्यसै गरी व्यञ्जन उच्चारणमा ध्वनि परिवर्तन भई प्रशस्त भिन्नता रहेको पाइन्छ । उदाहरणका लागि बैतडेलीका ड् > र् जस्तै : रामडो > राम्रो, किडो > किरो; द् > र् जस्तै : गद्दु > गर्नु, मद्दु > मर्नु; ट् > र् जस्तै : पिट्टा > पिट्टा, चुट्टा > चुट्टा; ल्ल् > ल्द् जस्तै : टाल्ला > टाल्दा, हाल्ला > हाल्दा; ड्ड् > ढ्द् जस्तै : पड्डा > पढ्दा, बड्डा > बढ्दा; ण् > न्द् वा न्ड् जस्तै : सुण्णा > सुन्दा, ठण्ण > ठन्डा; ण् > न् वा ङ् जस्तै : सुण्णु > सुन्नु, डण्ण > दन्ड; ट् > न्

जस्तै : साट्ट > साट्, चाट्ट > चाट्; ठ् > न् जस्तै : उठ्ठ > उठ् आदि रहेको पाइन्छ । यस्तो परिवर्तन धेरै ध्वनिमा रहेको पाइन्छ । अजन्त र हलन्त उच्चारणमा भिन्नता पाइन्छ । कतै बैतडेलीको अजन्त उच्चारण नेपालीमा हलन्त जस्तै : /राम् > राम्/ भएको पाइन्छ भने कतै बैतडीको हलन्त उच्चारण नेपालीमा अजन्त भएको जस्तै : /आज् > आज/ भएको पाइन्छ ।

बैतडेलीमा अअ, अइ, अउ, आआ, आइ, आउ, इइ, इउ, उउ, उइ, एए, एइ, एउ, ओओ, ओइ, ओउ द्विस्वर पाइन्छन् भने नेपालीमा अइ, अउ, आइ, आउ, इउ, उइ, एइ, एउ, ओइ, ओउ द्विस्वर पाइन्छन् । त्यसै गरी बैतडेलीमा नेपालीभन्दा भिन्न त्रिस्वरको संयोग पाइन्छ । जस्तै : अएइ > भएइ, आएइ > खाएइ, इएइ > सिएइ, ओएइ > रोएइ आदि भने नेपाली यस्तो संयोग पाइँदैन । बैतडेलीमा क्, च्, ट्, त्, प्, ग्, द्, ब्, ड्, ण्, न्, म्, ल्, स् वर्णले य् र व् व्यञ्जन वर्णसँग सबल संयोग दर्साएको पाइन्छ भने समान वर्णसँग पनि वर्ण संयोग दर्साएको पाइन्छ ।

बैतडेली र नेपाली दुबै भाषामा आगम, लोप, समीभवन, विषमीभवन, विपर्यास, घोषीभवन, अघोषीभवन, अल्पप्राणीभवन, महाप्राणीभवन, नासिक्यीभवन जस्ता कारण ध्वनि परिवर्तन भएको पाइन्छ भने बैतडेलीमा नेपाली भाषाभन्दा भिन्न ध्वनि परिवर्तन भएका पाइन्छन् । उदाहरणका लागि : स्वर आगम : इति > यति, भितर > भित्र, मुइ > म्; व्यञ्जन आगम : कलिन > उभिन, खयान > खवाइ; लोप : नाज > अनाज, कोःर > कुँवर, घिः > घिउ, भँणार > भण्डार; समीभवन : पड्ड > पढ्नु, चड्ड > चढ्नु, चोरन्ना > चोर्लान्; विषमीभवन : असाड > आषाड, मसुर > मुसुर; विपर्यास : अल्कि > अग्ली, जारिम > जामिर; नासिक्यीभवन : सुडर > सुँगुर, हाडो > हाँगो; अल्पप्राणीभवन : एगार > एघार, अन्यारो > अँध्यारो; महाप्राणीभवन : धेकि > देखि, बठे > बाट; डकारीभवन : बःड > बहर, चडो > चरो; लकारीभवन : केला > केरा सोल > सोर; कर्तन : भट्ट > भटमास, तिते > तितेपाती आदि ध्वनि परिवर्तनका कारण बैतडेली र नेपाली उच्चारणमा भिन्नता पाइन्छ । बैतडेली भाषामा शब्दका मध्य र अन्त्यको ड् प्राय सुरक्षित रहेको पाइन्छ भने नेपालीमा र् ध्वनिमा परिवर्तन भएको पाइन्छ । जस्तै : चडो > चरो, बगड > बगर, ओखड > ओखर, आनडो > आन्द्रो, पोड्यालो > परेलो आदि । यसले नेपाली भाषाभन्दा बैतडेली भाषामा प्राचीन विशेषता बढी सुरक्षित रहेको पाइन्छ ।

वर्ण व्यवस्थागत सम्भावित कठिनाइ

बैतडेली भाषामा ह्रस्व र दीर्घ स्वर वर्ण रहेका छन् भने नेपाली भाषामा ह्रस्व स्वर वर्ण रहेका छन् । यस्तो भिन्नताका कारण बैतडेली मातृभाषी सिकारुले नेपाली भाषाको अभिव्यक्ति गर्दा /डःर (खाल्डो), खाःन (खानी), आःल (खलक), छिःन (प्वाल), चुःन (चुहिनु), सेःलो (शितल), जोःडा (जुम्रा) आदि मातृभाषाका शब्दहरू प्रयोग गरेर त्रुटि गर्न सक्छन् । त्यसै गरी बैतडेली भाषामा /ण्/ व्यञ्जन वर्ण पाइन्छ भने नेपाली भाषामा पाइँदैन । त्यसैले बैतडेली मातृभाषी सिकारुले नेपाली भाषाको अभिव्यक्ति गर्दा /खण (खन), भुणि (भुँडी), सुण (सुँड), हाणाहाण् (हानाहान)/ आदि /ण्/ प्रयोग भएका मातृभाषाका शब्दहरू प्रयोग गरेर त्रुटि गर्न सक्छन् । बैतडेली र नेपाली भाषाको उच्चारणमा भिन्नता भएकाले स्वर वर्ण परिवर्तन भई अ > आ जस्तै : पतलो > पातलो, अ > इ जस्तै : भोल > भोलि, अ > उ जस्तै : आल > आलु, अ > ए जस्तै : खड > खेर, अ > ओ जस्तै : पइ > पोइ आदि र व्यञ्जन वर्णमा परिवर्तन भई ड् > र् जस्तै : किडो > किरा, द् > र् जस्तै : गद्दु > गर्नु, ट्ट् > ट्ट् जस्तै : साट्टा > साट्टा, द्द > र्द जस्तै : गद्दा > गर्दा, इ > स् जस्तै : कइको > कसको, ट् > न् जस्तै : रट्ट > रट्ट, ठ् > थ् जस्तै : ठाकरो > थाँकरो आदि शब्दको अभिव्यक्ति गरेर त्रुटि गर्न सक्छन् । त्यसै गरी बैतडेली र नेपाली भाषाको उच्चारणमा ध्वनि परिवर्तनका कारण भिन्न भएका इति > यति, भितर > भित्र, मुइ > म; कलिन > उभिन, खयान > खवाइ; नाज > अनाज, कोःर > कुँवर, घिः > घिउ, भँणार > भण्डार; पड्डु > पढ्नु, चड्डु > चढ्नु, चोरन्ना > चोर्लान; असाड > आषाड, मसुर > मुसुर; अल्कि > अग्ली, जारिम > जामिर; सुडर > सुगुर, हाडो > हाँगो; एगार > एघार, अन्यारो > अँध्यारो; धेकि > देखि, बठे > बाट; बःड > बहर, चडो > चरो; केला > केरा सोल > सोर; भट्ट > भटमास, तिते > तितेपाती आदि शब्दको अभिव्यक्तिमा बैतडेली मातृभाषी सिकारुलाई कठिनाइ हुने देखिन्छ । त्यसै गरी बैतडेली अजन्त उच्चारण हुने नेपालीमा हलन्त र हलन्त उच्चारण हुने नेपालीमा अजन्त उच्चारण भएका पाइन्छन् । यस्तो उच्चारणगत भिन्नता भएका शब्दहरूको अभिव्यक्तिमा बैतडेली मातृभाषीलाई कठिनाइ भई नेपाली भाषाको अभिव्यक्तिमा /राम > राम्, आज् > आज/ जस्ता त्रुटि गर्न सक्छन् ।

सारांश

बैतडेली भाषाको वर्ण व्यवस्थाको अध्ययनबाट नेपालीसँग मिल्दाजुल्दा विभिन्न वर्णहरू त्यहाँ छँदाछँदै पनि केही नयाँ वर्ण र वर्णगत विशेषता पनि विद्यमान रहेका पाइन्छन्। बैतडेली भाषामा /अ, आ, इ, उ, ए, ओ/ गरी ६ ओटा ह्रस्व स्वर र ६ ओटै स्वर वर्णका दीर्घ रूप रहेका छन्। बैतडेलीमा /क, ख, ग, घ, ङ, च, छ, ज, झ, ट, ठ, ड, ढ, ण, त, थ, द, ध, न, प, फ, ब, भ, म, य, र, ल, व, स, ह/ गरी ३० ओटा व्यञ्जन वर्ण रहेका छन्। बैतडेलीमा उच्चारणका आधारमा खण्डेतर वर्णमा अनुनासिकता र मात्रा अर्थभेदक पाइन्छन्। त्यसै गरी विराम, बलाघात, अनुतान वाक्यका तहमा मात्र केही अर्थभेदक देखिएका छन्। पोखरेल (२०२२, पृ. १६) ले उल्लेख गरेको तालव्य 'श्' बैतडेली भाषामा छैन। पराजुली (२०३६, पृ. १८) ले बैतडेलीमा नेपाली भाषाका अतिरिक्त 'ण्', 'श्' र 'ल्ह' वर्ण रहेको उल्लेख गरेका छन्। तिनमा 'ण्' वर्ण बैतडेलीमा व्यतिरेकी छ भने 'ल्ह' सीमित रूपमा 'लिनु' सँग मात्र पदादिमा पाइन्छ, तर व्यतिरेकी छैन। बोहरा (सन् २०१४, पृ. २५) ले उल्लेख गरेको ताडित 'ङ्' बैतडेली भाषामा 'ङ्' सँग व्यतिरेकी नभएकाले 'ङ्' वर्णकै संवर्णका रूपमा रहेको पाइन्छ।

बैतडेली भाषामा /र्/ वर्णको प्राथमिक विच्छेद भई शब्दको सुरुमा र केही शब्दमा /र्/ वर्ण यथावत् रहनु र स्वर मध्यगत र प्रायः अक्षरान्त अवस्थामा विच्छेद भई /ङ्/ मा परिवर्तन भई पहिलेदेखि त्यहाँको वर्ण व्यवस्थामा विद्यमान /ङ्/ मा विलय हुनु यसको मौलिक विशेषता रहेको पाइन्छ। यस प्रकारको विच्छेद र विलयलाई भाषा विज्ञानमा प्राथमिक विच्छेद र आंशिक विलय भनिन्छ। यसबाट /र्/ वर्णका शब्दहरू घट्न गई /ङ्/ वर्णका शब्दहरूमा वृद्धि भएको छ। चरो, कियो, खेर, झरी, कुहियो, परेलो, बहर जस्ता शब्दहरू चडो, किडो, खड, झड, कुहिडो, पोड्यालो, बःड भए जस्तै अनेक शब्दहरू परिवर्तन भएका पाइन्छन्। त्यसै गरी/ल्ह/ व्यञ्जन बैतडेलीमा 'लिनु' क्रियासँग पदादिमा/ल्/को वैकल्पिक रूपमा सीमित शब्दमा प्रयोग भएको र व्यतिरेकी नभएकाले त्यसलाई /ल्/ वर्ण कै संवर्ण मान्न सकिने निष्कर्ष निकालिएको छ। बैतडेली भाषाका व्यञ्जनहरूमा /ण्/ पदादिमा आउन सक्दैन भने /ङ्/ सीमित अनुकरणात्मक शब्दमा मात्र र /ढ्/ पदमध्यमा सीमित शब्दमा मात्र आउन सक्छ। त्यसै गरी /घ, झ, ढ, ध, भ, ह, य, व्/ पदान्तमा आउन सक्दैनन्। यी बाहेक अरु सबै व्यञ्जन ध्वनि सबै अवस्थामा आउन सक्छन्।

बैतडेली भाषामा सात प्रकारको अक्षर संरचना र आठ अक्षरसम्मका शब्दहरू पाइएका छन् । तिनमा स्वर र व्यञ्जन, व्यञ्जन स्वर, स्वर र व्यञ्जन संरचनाका अक्षर र दुईदेखि चार अक्षरसम्म भएका शब्दहरू बढी रहेका छन् । बैतडेली भाषामा स्वर तथा व्यञ्जन वर्णको संयोग पाइन्छ । यसमा क्, च्, ट्, त्, प्, ग्, द्, ब्, ड्, ण्, न्, म्, र्, ल् वर्णले य् र व् वर्णसँग सबल संयोग दर्साएका छन् । यसका साथै आगम, लोप, समीभवन, विषमीभवन, विपर्यास, नासिकीभवन, डकारीभवन, लकारीभवन, इकारीभवन तथा कर्तन प्रक्रिया जस्ता ध्वनितात्विक परिवर्तन बैतडेली भाषामा पाइएका छन् । जसमा खेल्लु > खेल्लु, पेल्लु > पेल्लु, पह्लु > पड्डु, चाट्लु > चाट्टु, नाच्लु > नाच्चु, किर्नो > किन्नो, बेर्नो > बेण्णो जस्ता समीभवन प्रक्रिया बैतडेली भाषामा मुख्य रूपमा पाइएको छ । बैतडेली भाषामा नेपालीभन्दा भिन्न आफ्नै विशिष्ट उच्चारण जस्तै : थन > थुन, पुछड > पुच्छर, सिड > सिड्ड, सिँगान > सिकान, जुम्रा > जोःडो पातलो > पतलो, माथि > मथि, आज > आज् आदि रहेको पाइन्छ ।

अध्याय पाँच

रूपायन व्यवस्था

यस अध्यायमा बैतडेली भाषाको रूपायन व्यवस्थाको पहिचान गर्ने र नेपाली भाषासँग त्यसको भिन्नता पत्ता लगाउने उद्देश्यले नाम, सर्वनाम, विशेषण र क्रियाका साथै बैतडेली भाषामा विकारी विभक्ति र विकारी परसर्ग लागेको अवस्थामा नाम, सर्वनाम, विशेषण र अव्यय शब्दबाट बनेका मूल र व्युत्पन्न क्रियायोगीको रूपायन वर्णन गरिएको छ । साथै बैतडेली र नेपाली भाषाका रूपायन व्यवस्थागत व्यतिरेकी विशेषता प्रस्तुत गरिएको छ ।

रूप व्यवस्था

भाषाका लघुतम अर्थयुक्त भाषिक एकाइलाई रूप भनिन्छ । जस्तै : हमुनले पडाइमाइ ध्यान दियौं । 'हामीहरुले पढाइमा ध्यान दियौं ।' भन्ने बैतडेली भाषाको वाक्यमा हमुनले, पडाइमाइ ध्यान दियौं गरी चार ओटा संरचक घटकहरु आएका छन् । यिनलाई अभ्रै साना एकाइहरुमा यसरी देखाउन सकिन्छ : हम, उन, ले, पड्, आइ, माइ, ध्यान, दि, य, औं । यिनमा हरेकको आआफ्नै अर्थ छ । 'हम' प्रथम पुरुष बहु वचन सर्वनाम, 'उन' बहु वचनबोधक प्रत्यय, 'ले' प्रथमा विभक्ति, 'पड्' धातु (पढ क्रिया), आइ प्रत्यय, 'माइ' सप्तमी विभक्ति, 'ध्यान' मन दिनु (नाम), 'दि' धातु (दिनु क्रिया), 'य्' भूतकालिक रूप र 'औं' ले क्रियाको बहु वचनबोधक प्रत्यय बुझाएका छन् । यिनलाई यसभन्दा साना एकाइमा विजाजन गर्दा अर्थ नष्ट हुन्छ । त्यसैले यी बैतडेली भाषाका लघुतम अर्थयुक्त अवयव वा रूप हुन् ।

रूप व्यवस्था अन्तर्गत रूप रचना प्रक्रियाको अध्ययन हुन्छ । भाषाको रूप व्यवस्थालाई परम्परागत रूपमा रूपायन व्यवस्था र व्युत्पादन व्यवस्था गरी मुख्य दुई भागमा वर्गीकरण गरिएको पाइन्छ । रूपायन प्रक्रियामा एउटै आधार तत्त्वमा विभिन्न रूपायक तत्त्व (प्रत्यय) लगाएर शब्दका व्याकरणिक अर्थ भएका धेरै रूपहरुको निर्माण गरिन्छ । यसबाट शब्दको आधारभूत अर्थमा कुनै परिवर्तन हुँदैन । जस्तै : चेलो (एक वचन पुलिङ्ग), चेला (बहु वचन पुलिङ्ग) र चेलि (एक वचन स्त्रीलिङ्ग), चेलिन (बहु वचन स्त्रीलिङ्ग) आदि शब्दहरु र भ्रा, खा, वस् आदि धातुका विभिन्न काल, पक्ष, भाव, पुरुष, वचन, लिङ्ग आदिका रूपहरु रूपायन प्रक्रियाबाट बनेका हुन्छन् । जस्तै : भ्रान्छ, गयो, भ्रान्छाछ, भ्रालो, भ्रान्छौ, भ्रानान्, भ्रालि आदि । व्युत्पादन प्रक्रिया शब्द निर्माण प्रक्रिया

हो । यसमा एउटै आधार तत्त्वमा विभिन्न व्युत्पादक तत्त्व (प्रत्यय) लगाएर एउटै वा भिन्न भिन्न वर्गका नयाँ शब्दहरूको निर्माण गरिन्छ । जस्तै : घर (नाम) > घरेल (विशेषण), निको (विशेषण) > निकेरी (क्रियायोगी) पङ् (धातु) पङ्गाइ > (नाम) आदि । व्युत्पादन प्रक्रियाबाट शब्दको आधारभूत अर्थमा पनि परिवर्तन हुन सक्छ । जस्तै : बाटो (मार्ग) > बटौने (बाटोमा हिड्ने मान्छे) । यस एकाइमा बैतडेली भाषाको रूपायन प्रक्रियाको मात्र वर्णन गरिएको छ । व्युत्पादन प्रक्रियाको वर्णन अर्को एकाइमा गरिएको छ ।

रूपायन प्रक्रिया

वाक्यमा लिङ्ग, वचन, पुरुष, काल, पक्ष, भाव, अकरण, वाच्य जस्ता व्याकरणात्मक कोटि व्यक्त गर्नका लागि शब्दका रूपमा हुने परिवर्तनलाई रूपायन भनिन्छ (अधिकारी, २०७६, पृ.१७३) । रूपायनले शब्दलाई वाक्यमा प्रयोग योग्य बनाउँछ । विकारी शब्दमा वाक्यात्मक सम्बन्ध र व्याकरणात्मक अर्थको अभिव्यक्तिका लागि शब्दमा गरिने परिवर्तनलाई रूपायनका रूपमा चिनाएको पनि पाइन्छ (शर्मा र लुइटेल्, २०६०, पृ १३०) । रूपायनबाट रूप परिवर्तन भई वाक्यमा प्रयोग हुने शब्दलाई पद भनिन्छ । रूपायन सबै शब्दको नभई विकारी वर्गका शब्दको मात्र हुन्छ । विकारी वर्गका शब्दको विभिन्न व्याकरणिक कोटिका आधारमा रूप परिवर्तन हुन्छ र तिनले भिन्न भिन्न व्याकरणिक अर्थको अभिव्यक्ति गर्छन् । यसरी विकारी शब्दहरूले विभिन्न व्याकरणिक कोटिका आधारमा आआफ्नो रूपावली तयार पार्छन् र वाक्यमा अनुकूल रूप बदलेर देखिन्छन् (अधिकारी, २०७६, पृ. १७३) । रूपायन आधार तत्त्वमा रूपायक तत्त्व लागेर हुन्छ । आधार तत्त्वका रूपमा धातु र प्रातिपदिक रहेका हुन्छन् भने रूपात्मक तत्त्वका रूपमा विभिन्न व्याकरणिक कोटि जनाउने विभक्ति प्रत्ययहरू रहेका हुन्छन् । रूपायक तत्त्व आधार तत्त्वमा गाँसिएर मात्र प्रयोग हुन्छन् । जस्तै :

तालिका ३२, रूपायन प्रक्रिया

आधार तत्त्व	रूपायक तत्त्व	रूपायित शब्द	अर्थ
चेल्	ओ, आ, इ	चेलो, चेला, चेलि	छोरो, छोरा, छोरी
विथर्	ओ, आ, इ	विथरो, विथरा, विथरि	चौडो, चौडा, चौडी
हम्	रो, रा, रि	हमरो, हमरा, हमरि	हाम्रो, हाम्रा, हामी
घर	मुण, मुणा, मुणि,	घरमुण, घरमुणा, घरमुणि	घरमा, घरतिर
खा	छ, यो, लो	खान्छ, खायो, खालो	खान्छ, खायो, खाला
भुण्	अन्छ, अन्छि, आन	भुणन्छ, भुणन्छि, भुण्णान्	भन्छ, भन्छे, भन्छन्

तालिका ३२ मा बैतडेली भाषाका/चेल्, विथर, हम्, घर, खा, भुण्/ आधार तत्त्वमा /ओ, आ, इ, रो, रा, रि, मुण, मुणा, मुणि, छ, यो, लो, अन्छ, अन्छि, आन/ रूपायक तत्त्व लागेर नाम, विशेषण, सर्वनाम, विभक्ति र क्रियापदको रूपायन भएको छ। यसरी रूपायित हुने आधार तत्त्व धातु र प्रातिपदिक गरी दुई किसिमका हुन्छन्। नामिक शब्दको मूल रूपलाई प्रातिपदिक र क्रियाको मूल रूपलाई धातु भनिन्छ। माथि दिइएका /चेल्, विथर, हम्, घर/ जस्ता पदहरू नाम वा विशेषणका प्रातिपदिक हुन् भने /खा, भुण्/ जस्ता पदहरू क्रियाका मूल रूप अर्थात् धातु हुन्। यसरी प्रातिपदिक र धातु आधार तत्त्वमा रूपायक तत्त्व गाँसिएर शब्दको रूपायन भएको पाइन्छ।

नाम, सर्वनाम र विशेषणले विभक्तिका आधारमा पनि रूपायन लिन्छन्। विभक्ति लिँदा ओकारान्त नाम र सर्वनाम शब्दहरू आकारान्त हुन्छन्। जस्तै : गेदो 'बच्चो' + ले > गेदाले, नानो गेदो 'सानो बच्चो' + ले > नाना गेदाले आदि। सर्वनाममा विभक्ति लाग्दा सर्वनामका विभिन्न रूप बन्दछन्। जस्तै : यो + ले > यइले, उ + लाई > उइलाई, यो + बठे > यइबठे आदि।

रूपायन हुने कोटि र तिनका आधारहरू

रूपात्मक दृष्टिले शब्दहरू रूप चल्ने वा रूपमा परिवर्तन हुने विकारी र रूपमा परिवर्तन नहुने अविकारी गरी दुई किसिमका हुन्छन्। विकारी अन्तर्गत नाम, सर्वनाम, विशेषण र क्रियावर्गका अनि अविकारी वर्ग अन्तर्गत अव्यय वर्गका सबै शब्दहरू पर्छन् (अधिकारी, २०४९, पृ. १८)। नाम र विशेषणको लिङ्ग, वचन, आदर र कारकका आधारमा रूपायन हुन्छ। सर्वनामको वचन, पुरुष, आदर र कारकका आधारमा रूपायन हुन्छ। क्रियाको लिङ्ग, वचन, पुरुष, आदर, काल, पक्ष, भाव, करण-अकरण आदि सबैभन्दा बढी व्याकरणिक कोटिका आधारमा रूपायन हुन्छ। नेपाली भाषामा अव्ययको रूपायन हुँदैन तर बैतडेली भाषामा केही नामयोगी, क्रियायोगी र विभक्ति चिन्हको पनि रूपायन भएको पाइन्छ। बैतडेली भाषामा हुने रूपायन प्रक्रियाको वर्णन निम्नानुसार गरिएको छ।

नामको रूपायन

बैतडेली भाषामा नामको रूपायन लिङ्ग, वचन, आदर र विभक्ति/कारकका आधारमा हुन्छ। यसलाई निम्नानुसार छुट्टा छुट्टै वर्णन गरिएको छ।

लिङ्गका आधारमा नामको रूपायन : लिङ्ग मूलतः नामसँग सम्बन्धित व्याकरणात्मक कोटि हो (अधिकारी, २०४९, पृ. ५४) । यसले भाले वा पोथी जातिलाई बुझाउँछ । बैतडेली भाषामा लिङ्गभेदक शब्दहरू अव्युत्पन्न र व्युत्पन्न दुबै किसिमका रहेका छन् । पुलिङ्गी शब्दमा /एनि, इनि, यानि, आन्नि, नि/ प्रत्यय लागेर स्त्रीलिङ्गी शब्दहरू व्युत्पन्न हुन्छन् । केही शब्दहरू प्रत्यय नलागी शब्द परिवर्तन गरेर स्त्रीलिङ्गी बनेका पाइन्छन् । बैतडेली भाषामा लिङ्ग मानवीय, मानवेतर तथा निर्जीव वस्तुसँग पनि सम्बन्धित रहेको छ । यसलाई निम्नानुसार वर्णन गरिएको छ :

क) ओकारान्त नामको स्त्रीलिङ्गी रूप : बैतडेली भाषामा ओकारान्त पुलिङ्गी नाम स्त्रीलिङ्गमा इकारान्त हुन्छन् । जस्तै :

तालिका ३३, ओकारान्त नामको स्त्रीलिङ्गी रूप

पुलिङ्ग	स्त्रीलिङ्ग	अर्थ
चेलो	चेलि	छोरो, छोरी
गेदो	गेदि	बच्चो, बच्ची
घ्यौरो	घ्यौरि	बच्चो, बच्ची
ब्यौलो	ब्यौलि	बहुलो, बहुली
सालो	सालि	सालो, साली
पाठो	पाठि	पाठो, पाठी
घोडो	घोडि	घोडो, घोडी
चानो	चानि	निधार
भुणो	भुणि	डोरी

तालिका ३३ मा प्रस्तुत बैतडेली भाषाका मानवीय र मानवेतर ओकारान्त पुलिङ्गी शब्द स्त्रीलिङ्गीमा इकारान्त भएका छन् ।

ख) /एनि, इनि, यानि, आन्नि, नि, इ/ प्रत्ययबाट स्त्रीलिङ्गी रूप : बैतडेली भाषामा पुलिङ्गी शब्दमा /एनि, इनि, यानि, आन्नि, नि, इ/ प्रत्यय लागेर स्त्रीलिङ्गी शब्द बन्दछन् । यसरी बनेका शब्दहरू रूपायनभन्दा व्युत्पादन भएका देखिन्छन् । यसको विस्तृत चर्चा स्त्रीलिङ्गी व्युत्पन्न शब्द निर्माण अन्तर्गत गरिएको छ । जस्तै :

तालिका ३४, प्रत्ययबाट स्त्रीलिङ्गी रूप

पुलिङ्ग	स्त्रीलिङ्ग	अर्थ
पार्कि	पर्केनि	पार्कीकी स्वास्नी
मित	मितेनि	मितिनी
बैक	बैकिनि	आइमाई, स्वास्नी
बिस्ट	बिस्ट्यानि	बिस्टिनी
भट्ट	भट्ट्यानि	भट्टिनी
बैदार	बैदान्नि	बैदानी
हल्दार	हल्दान्नि	हल्दानी
मुख्खे	मुख्खेनि	मुखियानी
रिथि	रिथिनि	मालिकनी
गुसाइ	गुसाइनि	नन्द
बामुन	बामुनि	बाहुनी
काका	काकि	काकी

तालिका ३४ मा बैतडेली भाषाका पुलिङ्गी शब्दमा /एनि, इनि, यानि, आन्नि, नि, इ/ प्रत्यय लागेर स्त्रीलिङ्गी शब्द बनेका छन् । यसरी बैतडेली भाषामा बहु प्रत्ययबाट स्त्रीलिङ्गी शब्दको निर्माण हुन्छ ।

ग) शब्द परिवर्तनबाट स्त्रीलिङ्गी रूप : कतिपय पुलिङ्गी नाम शब्दको भिन्न (विपरीत) शब्दबाट स्त्रीलिङ्गी बोध हुन्छ । यस्ता पुलिङ्गी र स्त्रीलिङ्गी शब्दहरूलाई शाब्दिक लिङ्गबोधक शब्द भनिन्छ । यस्ता शब्दहरू अव्युत्पन्न किसिमका हुन्छन् । पुरुष र स्त्री जातिलाई बुझाउने यस्तो व्यवस्था व्याकरणिक नभई प्राकृतिक किसिमको देखिन्छ । जस्तै :

तालिका ३५, शब्द परिवर्तनबाट स्त्रीलिङ्गी रूप

पुलिङ्ग	स्त्रीलिङ्ग	अर्थ
बाबा	इजा	बुबा, आमा
भिनाज	दिदि	भिनाजु, दिदी
ज्वाँइ	बैनि	ज्वाँइ, बहिनी
फुपाज	फुप	फुपाजु, फुपू

दादा	बौज	दाइ, भाउजू
कसबाब	कैसि/कइजा	सान्बाबा, सानीमा
चेलो	ब्बारि	छोरा, बुहारी
मामा	माइज	मामा, माइजू
भाइ	बौरानि	भाइ, बुहारी
बल्ल	गोर	गोरु, गाई
ढडे	मानि	ढाडे, विराली
राडो	भइसो	राँगो, भैसी

तालिका ३५, मा प्रस्तुत बैतडेली भाषाका शब्दहरूले रूपायनबाट नभई शब्द परिवर्तनबाट स्त्रीलिङ्ग बुझाएका छन् ।

घ) मानवेतर सजीव र निर्जीवमा स्त्रीलिङ्गी रूप : बैतडेली भाषा व्याकरणात्मक लिङ्ग व्यवस्था भएको भाषा हो । भौतिक जगत्का निर्जीव पदार्थहरू, अमूर्त वस्तुहरू र भावहरूलाई जनाउने पदलाई भाले र पोथी जातमा विभाजित गरी पुलिङ्गी र स्त्रीलिङ्गी मान्नु व्याकरणात्मक लिङ्ग व्यवस्था हो (अवस्थी, २०४५, पृ. १) । बैतडेली भाषामा मानवेतर सजीव र निर्जीव दुवै नाममा स्त्रीलिङ्गी प्रयोग भएको पाइन्छ । यस्ता शब्दहरूले स्वतन्त्र रूपमा प्रयोग हुँदा मात्र नभई पदावली वा वाक्यका स्तरमा पनि लिङ्गभेद जनाएको पाइन्छ । जस्तै :

तालिका ३६, मानवेतर सजीव र निर्जीवमा स्त्रीलिङ्गी रूप

पुलिङ्ग	स्त्रीलिङ्ग	अर्थ
भात पाक्यो ।	दाल पाकि ।	भात/दाल पाक्यो ।
उज्यालो भयो ।	रात पडि ।	रात पच्यो ।
मेरो बन्चरो	मेरि आँसि	मेरो बन्चरो/हाँसिया
पानि पड्यो ।	डाल पडि ।	पानी/असिना पच्यो ।
पोलो भड्यो ।	घोल भडि ।	चाका/गुँड भच्यो ।
सोच्चे भयो ।	गल्यान भइ ।	सन्चो/थकान भयो ।
घोगा कुन्ने ढल्यो ।	केलाकि घडि ढलि ।	मकैको कुन्यो/केराको घरी ढल्यो ।
घोडो आयो ।	घोडि आइ ।	घोडो/घोडी आयो ।
पाठो हरायो ।	पाठि हराइ ।	पाठो/पाठी हरायो ।
बाग आयो ।	बगेनि आइ ।	बाघ/बघेनी आयो ।

तालिका ३६ मा आएका /दाल, रात, आँसि, डाल, घोल, गल्यान, घडि, घोडि, पाठि, बगेनि/ बैतडेली भाषाका सजीव र निर्जीव शब्दले पदावली र वाक्य स्तरमा व्याकरणिक रूपमा स्त्रीलिङ्ग जनाएका छन् । त्यसैले बैतडेली भाषामा मानवेतरमा पनि स्त्रीलिङ्ग प्रयोग रहेको देखिन्छ ।

वचनका आधारमा रूपायन : वचन नामको सङ्ख्यासँग सम्बन्धित व्याकरणिक कोटि हो (अधिकारी, २०४९, पृ. ७९) । एक सङ्ख्याले एक वचन र एकभन्दा बढी सङ्ख्याले बहु वचनको बोध गराउँछ । बैतडेली भाषामा एक वचन र बहु वचन गरी दुई प्रकारका वचन छन् । यसमा गणनीय एक वचन नाममा /आन, इन, औन/ प्रत्यय लागेर तथा ओकारान्त नाम आकारान्त भएर बहु वचन हुन्छन् । यसको वर्णन निम्नानुसार छ :

क) ओकारान्त नामको बहु वचन : बैतडेली भाषामा ओकारान्त नामले एक वचन जनाउँछ भने आकारान्त नामले बहु वचन जनाउँछ । सङ्ख्येय नामले बहु वचन जनाउन रूपायन लिन्छ । मानवीय आकारान्त नामले बहु वचनका साथै आदर पनि जनाएको पाइन्छ । भनाइलाई स्पष्ट पार्न बैतडेली भाषामा आकारान्त सङ्ख्येय नाममा /आन/ बहु वचनबोधक प्रत्यय लाग्छ । जस्तै :

तालिका ३७, ओकारान्त नामको बहु वचन

एक वचन	बहु वचन	अर्थ
गेदो	गेदा, गेदान	बच्चा, बच्चाहरु
चेलो	चेला, चेलान	छोरा, छोराहरु
सालो	साला, सालान	साला, सालाहरु
बाकरो	बाकरा, बाकरान	बाखा, बाखाहरु
किर्मुलो	किर्मुला, किर्मुलान	कमिला, कमिलाहरु
बेलो	बेला, बेलान	लहरा, लहराहरु
ज्यौडो	ज्यौडा, ज्यौडान	डोरी, डोरीहरु
भाँणो	भाँणा, भाँणान	भाँडा, भाँडाहरु
सेलो	सेला, सेलान	सेला, सेलाहरु (पिडालु)

तालिका ३७ मा देखाइए अनुसार बैतडेली भाषाका एक वचन ओकारान्त सजीव तथा निर्जीव नामले बहु वचनको रूपायन लिदा आकारान्त बन्छन् र तिनले बहु वचनबोधक /आन/ प्रत्यय पनि लिन्छन् ।

ख) ओकारान्त बाहेकका नामको बहु वचन : बैतडेली भाषामा ओकारान्त बाहेकका सङ्ख्येय नामहरु बहु वचनमा आउँदा आफ्नो रूपमा कुनै परिवर्तन नभई /औन, इन, यान, न/ प्रत्यय लिएर आउँछन् । जस्तै :

तालिका ३८, ओकारान्त बाहेकका नामको बहु वचन

एक वचन	बहु वचन	अर्थ
मान्स	मान्सौन	मान्छेहरु
कलम	कलमौन	कलमहरु
बाग	बागौन	बाघहरु
चेलि	चेलिन	छोरीहरु
दिदि	दिदिन	दिदीहरु
ज्यु	ज्युउन	सासूहरु
बेले	बेल्यान	कचौराहरु
मुले	मुल्यान	बच्चाहरु
भोला	भोलान	भोलाहरु
बिच्छ	बिच्छिन	बिच्छीहरु

तालिका ३८ मा देखाइए अनुसार बैतडेली भाषामा ओकारान्त बाहेकका सङ्ख्येय सजीव र निर्जीव नामहरुले बहु वचनको रूपायन लिदा /औन, इन, उन, यान, न/ बहु वचनबोधक प्रत्यय लिन्छन् । तर केही नाम प्रत्ययबिना पनि बहु वचनका रूपमा पनि प्रयोग हुन सक्छन् र तिनको बहु वचनको बोध क्रियाबाट हुन्छ । जस्तै : बाग आयो, बल्ल बन गयो (एक वचन) । बाग आए, बल्ल बन गए (बहु वचन) ।

(ग) भाववाचक नामको बहु वचन : बैतडेली भाषामा धारणगत विभिन्नता बुझाउने अभिप्रायमा भाववाचक प्रकृतिका केही नामहरु पनि सङ्ख्येय बनेका पाइन्छन् । त्यस स्थितिमा तिनले बहु वचन बुझाउँदा ऐच्छिक रूपले /आन, इन, न/ प्रत्यय लिन्छन् । जस्तै :

तालिका ३९, भाववाचक नामको बहु वचन

एक वचन	बहु वचन	अर्थ
घटना	घटना/घटनान	घटनाहरु
बानि	बानि/बानिन	बानीहरु
इच्छा	इच्छा/इच्छान	इच्छाहरु
पिड़	पिड़/पिड़ौन	घाउहरु
धाक्का	धाक्का/धाक्कान	बिरामहरु
हौंस	हौंस/हौंसौन	रहरहरु

तालिका ३९ मा बहु वचनमा आएका बैतडेली भाषाका नाममा ऐच्छिक रूपले /आन, इन, न/ प्रत्यय लागेर बहु वचन व्यक्त भएको पाइन्छ ।

आदरका आधारमा रूपायन : आदर सम्मानसूचक व्याकरणिक कोटि हो । यो मानवीय सन्दर्भमा मात्र व्यक्त हुन्छ । यो मानवीय प्रसङ्गमा बहु वचन वा संयुक्त क्रियाद्वारा व्यक्त हुन्छ । आदर मूलतः श्रोता र अन्य सन्दर्भमा व्यक्त हुन्छ (अधिकारी, २०५५, पृ. ९१) । सर्वनाम र क्रियाका साथै आदरसूचक नामको पनि प्रयोग हुन्छ । बैतडेली भाषामा ओकारान्त जातीय नामहरु आदर जनाउँदा आकारान्त हुन्छन् । उच्च आदरबोधक बनी आउन सक्ने व्यक्तिवाचक नाम र पद-प्रतिष्ठावाचक नामका अन्त्यमा जी, ज्यू, साबको प्रयोग पनि भएको पाइन्छ । जस्तै :

तालिका ४०, नामको आदरार्थी रूप

आदर रहित नाम	आदरार्थी नाम	अर्थ
गेदो	गेदा	बच्चा
चेलो	चेला	छोरा
भज्जो	भज्जा	भतिजा
रौतेलो	रौतेला	ठकुरी/बाहुनका छोरा
सालो	साला	साला
हरि	हरिजि	हरिजी
अध्यक्ष	अध्यक्षजि/ज्यू	अध्यक्षजी/ज्यू
गुरु	गुरुजि	गुरुजी
बम्मो/बम	बमजि	बमजी
बाबु	बाबुसाब	बाबु साहेब

राजा	राजासाब	राजा साहेब
रानि	रानिसाब	रानी साहेब
सुब्बा	सुब्बासाब	सुब्बा साहेब

तालिका ४० मा देखाइए अनुसार बैतडेली भाषामा आदर रहित ओकारान्त नाम आदरार्थीमा आकारान्त अर्थात् बहु वचनबोधक भएका छन् । त्यसै गरी उच्च आदरार्थीमा आएका व्यक्तिवाचक तथा पद-प्रतिष्ठावाचक नामहरूका अन्त्यमा /जि, ज्यु, साब/ जस्ता आदरसूचक प्रत्यय लागेको पाइन्छ ।

कारक/विभक्ति नियमका आधारमा नामको रूपायन : रूप रचनाका आधारमा कारक आन्तरिक र बाह्य गरी दुई तहमा देखिन्छन् । आन्तरिक कारक बाह्य कारकमा रूपान्तरित हुँदा विभक्तिसहित र विभक्तिरहित गरी दुई स्वरूपमा देखा पर्छन् (यादव र रेग्मी, २०५९ पृ. २९३) । विभक्तिसहित देखा पर्ने कारकलाई चिन्हित र विभक्तिरहित देखा पर्ने कारकलाई अचिन्हित कारक भनिएको पाइन्छ (बन्धु, २०५७, पृ. १८२) । क्रियाको कार्यमा विशेष किसिमको अर्थगत सम्बन्ध दर्साउने वा भूमिका निर्वाह गर्न सक्ने शब्दहरूले कारक दर्साउँछन् (अधिकारी, २०७६, पृ. २५२) । त्यसमा विभक्तिहरू क्रियापदको कारकीय सम्बन्ध व्यक्त गर्न सहायक हुन्छन् (अधिकारी, २०५५, पृ. १८८) । नामिक पदहरू वाक्यमा विभक्ति लिएर वा नलिएर पनि आउन सक्छन् । यस आधारमा विभक्ति नलिई प्रयोग हुने नामिक पदलाई सरल कारक र विभक्ति लिएर परिवर्तित भई आउने नामिक पदलाई तिर्यक् कारक भनिन्छ (अधिकारी, २०६८, पृ. २५५) । यसरी रूप रचनाका आधारमा कारक सरल र तिर्यक् गरी दुई किसिमका हुन्छन् ।

सरल कारक रूपका दृष्टिले सामान्य र अचिन्हित हुन्छन् । रूपायन गर्दा पनि सरल कारकमा विकारी वा अविकारी नामिक पदको रूप फेरिँदैन र विभक्ति पनि लाग्दैन । त्यसैले यसमा रूपायन शून्य हुन्छ । तिर्यक् कारक रूपका दृष्टिले विशिष्ट र चिन्हित हुन्छ । रूपायन गर्दा विकारी र अविकारी दुवै पदमा विभक्ति लाग्छ र विकारी पदको रूपमा परिवर्तन हुन्छ । विभक्तियुक्त नामिक पदहरू ओकारान्त भएमा तिनले आकारान्त भएर विभिन्न विभक्ति लिन्छन् । बैतडेली भाषाका नाम पदको सरल र तिर्यक् कारकका आधारमा निम्नानुसारको रूपायन देखिन्छ :

- (क) बैतडेली भाषामा कारक व्यक्त गर्न सङ्ख्येय तथा असङ्ख्येय नामले विभक्ति लिँदा ओकारान्त नाम आकारान्त हुन्छ । जस्तै :

तालिका ४१, नामको कारक/विभक्तिका आधारमा रूपायन

सरल कारक	तिर्यक् कारक	अर्थ
चेलो	चेलाले, चेलाखाँइ, चेलाबठे	छोरो, छोराले, छोरालाई, छोराबाट
बाकरो	बाकराले, बाकराकिलेखा, बाकरामाइ	बाखो, बाखाले, बाखाको लागि, बाखामा
माटो	माटाः, माटामुण, माटामाइ	माटाको/का, माटाले, माटामा
डोको	डोकाले, डोकाकि, डोकामुणि	डोको, डोकाले, डोकाको लागि, डोकाभिन्न

तालिका ४१, मा प्रस्तुत बैतडेली भाषाका /चेलो, बाकरो, माटो, डोको/ जस्ता सरल कारक बुझाउने नाम शब्द /ले, खाँइ, बठे, लेखा, कि, माइ, आः, मुण, मुणि/ जस्ता विभक्ति चिन्हको प्रयोगबाट तिर्यक् कारकमा रूपायन भएका छन् ।

- (ख) बैतडेली भाषामा नाम र सर्वनामसँग आउने विभक्तिहरु विभिन्न किसिमका छन् । यिनलाई निम्नानुसार देखाउन सकिन्छ :

तालिका ४२, नामिक पदसँग आउने विभक्ति चिन्हहरु

कारक	विभक्ति	विभक्तिका चिन्हहरु	अर्थ
कर्ता	प्रथमा	ले, बठे	ले, बाट
कर्म	द्वितीया	लाइ, खाँइ, थाइ, कि/खि	लाई
करण	तृतीया	ले, बठे	ले, द्वारा, बाट
सम्प्रदान	चतुर्थी	लेखा, लेखि, कि/खि	लाई, लागि, निम्ति
अपादान	पञ्चमी	बठे, धेकि, है	देखि, बाट
सम्बन्ध	षष्ठी	ओः/को, आः/का, अइ/कि	को, का, की, रो, रा, रो, रा, रि, नो, ना, नि
अधिकरण	सप्तमी	माइ, इन, इना, इनि, मुण, मुणा, मुणि, म्व, म्वा, म्वि	मा

तालिका ४२, अनुसार बैतडेली भाषामा /ले, बठे, लाई, खाँइ, थाइ, कि, लेखा, लेखि, धेकि, है, ओः/को, आः/का, अइ/कि, माइ, इन, इना इनि, मुण, मुणा, मुणि, म्ब, म्बा, म्बि/ जस्ता विभक्ति चिन्हहरु रहेका छन् ।

(ग) बैतडेली भाषामा नामसँग विभक्ति लाग्दा मात्र नभई नामयोगीहरु आउँदा पनि तिर्यक् रूप आउन सक्छन् । जस्तै :

तालिका ४३, नाममा नामयोगी लाग्दा बन्ने तिर्यक् रूपहरु

सरल कारक	तिर्यक् कारक	अर्थ
डोको	डोकामुण	डोकाभिन्न
धारो	धाराखाँइ	धारानिर
पाखो	पाखामुण	पाखातिर
घ्यौरो	घ्यौरासित	बच्चासित

तालिका ४३ मा आएका बैतडेली भाषाका /डोको, धारो, पाखो, घ्यौरो/ नाम शब्दले कुनै विभक्ति नलिई आएका हुँदा यिनले सरल कारक बुझाएका छन् । सरल कारक बुझाउने नाम शब्दमा /मुण, खाँइ, सित/ जस्ता नामयोगीहरु लाग्दा ओकारान्त नाम आकारान्त भएर तिर्यक् कारक भएका छन् ।

(घ) बैतडेली भाषामा सम्बोधन बुझाउँदा विभक्ति नलिए पनि तिर्यक् रूपको प्रयोग हुन्छ । जस्तै :

तालिका ४४, नामको सम्बोधनयुक्त तिर्यक् रूप

सरल रूप	तिर्यक रूप	अर्थ
गेदो	ए गेदा	ए बच्चा
कानो	ए काना	ए काना
कान्सो	ए कान्सा	ए कान्छा

तालिका ४४ मा आएका बैतडेली भाषाका /गेदो, कानो, कान्सो/ शब्दले विभक्ति नलाग्दा पनि सम्बोधनका रूपमा भने /गेदा, काना, कान्सा/ तिर्यक् रूप लिएका छन् ।

(ङ) बैतडेली भाषामा ओकारान्त बाहेकका नाममा विभक्ति लागे पनि मूल रूपमा परिवर्तन नहुने हुँदा तिनको रूप सरलभन्दा खास भिन्न हुँदैन । जस्तै :

तालिका ४५, ओकारान्त बाहेकका नामको कारक/विभक्तिका आधारमा रूपायन

सरल कारक	तिर्यक् कारक	अर्थ
गोर	गोरले, गोरखाँइ, गोरकि	गाई, गाईले, गाईलाई, गाईको लागि
मान्स	मान्सबठे, मान्सो, मान्समाइ	मान्छे, मान्छेबाट, मान्छेको, मान्छेमा
बेले	बेलेले, बेलेमाइ	कचौरा, कचौराले, कचौरामा
देलि	देलिमाइ, देलिम्ब	ढोकामा

तालिका ४५ मा आएका बैतडेली भाषाका ओकारान्त बाहेकका /गोर, मान्स, बेले, देलि/जस्ता शब्दले सरल कारकमा विभक्ति लिएका छैनन् भने तिर्यक् कारकमा विभिन्न विभक्ति चिन्ह लिएका छन् तर तिनको मूल रूपमा कुनै परिवर्तन भएको छैन ।

(च) बैतडेली भाषामा 'उ' अन्त्यमा आउने नाम र क्रियाहरु विभक्ति लाग्दा आकारान्त हुन्छन् । जस्तै :

तालिका ४६, 'उ' अन्त्यमा आउने नाम र क्रियाको कारक/विभक्तिका आधारमा रूपायन

सरल कारक	तिर्यक् कारक	अर्थ
पड्डु	पड्डाले, पड्डाकि, पड्डामाइ	पढनाले, पढनको लागि, पढनमा
खानु	खानाले, खानाबठे, खानामाइ	खानाले, खानोबाट, खानामा
लेख्दु	लेख्दाले, लेख्या हुनाले, लेख्याबठे	लेखनाले, लेखेको हुनाले, लेखेकोबाट

तालिका ४६ मा देखाइए अनुसार बैतडेली भाषामा /पड्डु, खानु, लेख्दु/ जस्ता उकारान्त नाम र क्रिया विभक्ति लाग्दा /पड्डा, खाना, लेख्दा/ आकारान्त हुन्छन् ।

(छ) समग्रमा बैतडेली भाषामा सरल र तिर्यक् कारक/विभक्ति नियमका आधारमा नामको रूपायन र रूपावलीलाई यसरी देखाउन सकिन्छ :

तालिका ४७, 'चेलो' शब्दको कारक/विभक्तिका आधारमा रूपायन

विभक्ति	सरल कारक	तिर्यक् कारक	अर्थ
प्रथमा	चेलो	चेलाले, चेलाबठे	छोराले, छोराबाट
द्वितीया	चेलो	चेलालाइ, चेलाखाँइ/थाइ, चेलाकि	छोरालाई
तृतीया	चेलो	चेलाले, चेलाबठे	छोराले, छोराद्वारा
चतुर्थी	चेलो	चेलकि, चेलाकि लेखा/लेखि	छोरालाई, छोराका लागि

पञ्चमी	चेलो	चेलाबठे, चेलाधेखि, चेला है	छोराबाट, छोरादेखि
षष्ठी	चेलो	चेलाकि/चेलाइ, चेला:/चेलाका	छोराकी, छोराको/का
सप्तमी	चेलो	चेलाम्ब, चेलाम्बा, चेलाम्बि	छोरामा, छोरासित
सम्बोधन	चेलो	ए चेला	ए छोरा

तालिका ४७ मा बैतडेली भाषाको /चेलो/ शब्दले सरल कारक र एक वचन बुझाएको छ भने यसमा प्रथमादेखि सम्बोधन सम्मका विभक्ति प्रत्ययहरु लाग्दा तिर्यक् रूपहरु बनेका छन् । एउटै विभक्तिमा कतिपय विभक्तिगत भिन्नताका कारण धेरै रूपहरु बनेका छन् । सप्तमी विभक्ति चिन्हहरु बैतडेलीमा बढी भएकाले यसका सबैभन्दा बढी रूपहरु बनेका छन् ।

तालिका ४८, 'आगो' शब्दको कारक/विभक्तिका आधारमा रूपायन

विभक्ति	सरल कारक	तिर्यक् कारक	अर्थ
प्रथमा	आगो	आगाले, आगाबठे	आगाले, आगाबाट
द्वितीया	आगो	आगालाई, आगाखाँइ/थाइ, आगाकि	आगालाई
तृतीया	आगो	आगाले, आगाबठे	आगाले, आगाद्वारा
चतुर्थी	आगो	आगाकि, आगाकि लेखा/लेखि	आगालाई, आगाका लागि
पञ्चमी	आगो	आगाबठे, आगाधेखि, आगा है	आगाबाट, आगादेखि
षष्ठी	आगो	आगाकि/आगाइ, आगा:/आगाका	आगाको/का
सप्तमी	आगो	आगाम्ब, आगाम्बा, आगाम्बि	आगामा
सम्बोधन	आगो	ए आगा	ए आगा

तालिका ४८ मा बैतडेली भाषाको /आगो/ शब्दले सरल कारक र एक वचन बुझाएको छ भने यसमा प्रथमादेखि सम्बोधन सम्मका विभक्ति प्रत्ययहरु लाग्दा विभिन्न तिर्यक् रूपहरु बनेका छन् । एउटै विभक्तिमा कतिपय विभक्तिगत भिन्नताका कारण धेरै रूपहरु बनेका छन् । सप्तमी विभक्ति चिन्हहरु बैतडेलीमा बढी भएकाले यसका सबैभन्दा बढी रूपहरु बनेका छन् । यसरी मानवीय तथा मानवेतर नाममा विभक्ति लाग्दा बन्ने तिर्यक् रूपमा समानता रहेको छ ।

सर्वनामको रूपायन

सर्वनाम शब्दको रूप समूहलाई सर्वनामको रूपायन भनिन्छ (शर्मा, २०७१, पृ. २८०) । पुरुष, वचन, आदर र कारक/विभक्तिका दृष्टिले सर्वनामको रूपायन प्रभावित हुन्छ (अधिकारी, २०७६, पृ. १७९) । बैतडेली भाषामा सर्वनामको रूपायन पुरुष, वचन, आदर र कारक/विभक्तिका आधारमा निम्नानुसार हुन्छ :

पुरुषका आधारमा रूपायन : बैतडेली भाषामा प्रथम, द्वितीय र तृतीय पुरुषका आधारमा सर्वनामको रूपायन हुन्छ । यी तिनवटै पुरुषका लागि अलग अलग शब्द प्रचलित रहेका छन् । जस्तै :

तालिका ४९, पुरुषका आधारमा सर्वनामको रूपायन

पुरुष	एक वचन	बहु वचन	अर्थ
प्रथम	मुइ	हम, हमुन	म, हामी, हामीहरु
द्वितीय	तिइ, तम	तम, तमुन	तँ, तिमी, तपाईं, तिमीहरु, तपाईंहरु
तृतीय	यो, तो	इ/इन, ति/तिन, उन, उ, ति	यो, त्यो, ऊ, यी/यिनी, ती/तिनी, उनी, उनीहरु, तिनीहरु, यिनीहरु

तालिका ४९ मा बैतडेली भाषाका पुरुषवाचक सर्वनामको रूपावली प्रस्तुत गरिएको छ । बैतडेली भाषाका सर्वनामहरु प्रथम पुरुषमा /मुइ, हम/, द्वितीय पुरुषमा /तिइ, तम, तमुन/ र तृतीय पुरुषमा /यो, तो, उ, इ, इन, ति, तिन, उन, उनुन, तिनुन, इनुन/ को प्रयोग हुन्छ । द्वितीय पुरुष एक वचन 'तम' ले आदरार्थी र 'तिइ' को बहु वचनलाई जनाउँछ । त्यसै गरी /इ/इन, ति/तिन, उन/ ले बहु वचनका साथै आदर समेत जनाउँछन् ।

वचनका आधारमा रूपायन : बैतडेली भाषामा वचनका आधारमा सर्वनामको एक वचन र बहु वचनमा रूपायन हुन्छ । प्रत्ययरहित बहु वचनका रूपले आदर समेत जनाउने गर्दछ । जस्तै :

तालिका ५०, वचनका आधारमा सर्वनामको रूपायन

एक वचन	बहु वचन	अर्थ
मुइ	हम, हमुन	म, हामी, हामीहरु
तिइ, तम	तम, तमुन	तँ, तिमी, तपाईं, तिमीहरु, तपाईंहरु
यो, तो, उ	इ, इन, इनुन, ति, तिन, तिनुन, उन, उनुन	यो, त्यो, ऊ, यी, ती, यिनी, तिनी, उनी, यिनीहरु, तिनीहरु, उनीहरु

तालिका ५० मा देखाइए अनुसार बैतडेली भाषामा /मुइ, तिइ, तम, यो, तो, उ/ एक वचन बुझाउने सर्वनाम शब्दहरु /हम, हमुन, तम, तमुन, इ, इन, ति, तिन, उन, इनुन, तिनुन, उनुन/ जस्ता बहु वचनबोधक शब्दमा रूपायित भएका छन् ।

सम्बन्धवाचक सर्वनामका रूपमा बैतडेलीमा 'जि' र 'जो' प्रचलित छन् । 'जि' ले नेपालीको 'जे' को र 'जो' ले नेपालीको 'जुन' को पनि काम गर्छ । त्यसै गरी प्रश्नवाचक सर्वनाम 'को' र 'कि' प्रचलित छन् । 'को' ले नेपालीको 'को' तथा 'कुन' र 'कि' ले 'के' को काम गर्दछ । अनिश्चयबोधकमा कोइ 'कोही', केइ 'केही', जोलै 'जोसुकै', जिलै 'जेसुकै' आउँछन् । यिनको प्रयोग सन्दर्भ अनुसार एक वचन र बहु वचन दुवैका लागि हुन्छ । जस्तै: मास्टर जि गरन्छ/जि गद्दान् 'शिक्षक जे गर्छ/गर्छन्' । जो बेलि आइथ्यो/आइथे 'जो/जुन हिजो आएथ्यो/आएथे' ।

आदरका आधारमा रूपायन : आदर सम्मानसूचक व्याकरणिक कोटि हो । आदर मूलतः श्रोता (द्वितीय पुरुष) र अन्य सन्दर्भ (तृतीय पुरुष) मा व्यक्त हुन्छ (अधिकारी, २०५५, पृ. ९१) । बैतडेली भाषामा आदर रहित, आदरार्थी (मध्यम) र विशेष आदरार्थी (उच्च आदर) गरी आदरका तिन तह छन् । जस्तै :

तालिका ५१, आदरका आधारमा सर्वनामको रूपायन

आदर रहित	मध्यम आदर	विशेष आदर	
तिइ	'तँ, तिमी'	तम 'तपाईं'	ताँ, हजुर 'त्यहाँ, हजुर'
उ, यो, तो	'ऊ, यो, त्यो'	उन, इन, तिन 'उनी, यिनी, तिनी'	वाँ, याँ 'उहाँ, यहाँ'

तालिका ५१ मा देखाइए अनुसार बैतडेली भाषामा /तिइ, उ, यो, तो/ ले आदर रहित, /तम, उन, इन, तिन/ ले मध्यम आदर र /ताँ, हजुर, वाँ, याँ/ ले विशेष आदर बुझाउँछन् । यिनमा विशेष आदरको प्रयोग सीमित रूपमा मात्र हुने गर्दछ ।

सर्वनाममा कारक/विभक्ति : सर्वनाम कारक/विभक्तिका आधारमा विभिन्न रूपमा रूपायित हुन्छन् । बैतडेली भाषामा सर्वनाम शब्दको सरल र तिर्यक् कारक/विभक्तिमा निम्नानुसार रूपायन हुन्छ :

क) सर्वनाम शब्दको सरल र तिर्यक् कारक/विभक्तिका आधारमा रूपायन : बैतडेली भाषामा सर्वनाम शब्दको सरल र तिर्यक् कारक/विभक्तिका आधारमा निम्न लिखित रूपमा रूपायन भएको पाइन्छ :

तालिका ५२, सर्वनाम शब्दको सरल र तिर्यक् कारक/विभक्तिका आधारमा रूपायन

पुरुष	वचन	सरल कारक	तिर्यक् कारक	अर्थ
प्रथम	एक	मुइ	मुइ (ले), मु (खि) मे (रो, रा, रि)	म मै (ले,लाई), मे (रो, रा, री)
	बहु	हम, हमुन	हम (ले, लाइ, कि, बठे), हम् (रो, रा, रि) हमु (म्ब, म्बा, म्बि)	हामी (ले, लाई), हाम् (रो, रा, री), हामी (मा)
द्वितीय	एक	तिइ	तिइ (ले), तो (लाइ, खि), तोइ (बठे), ते (रो,रा,रि) तो (माइ, मा) म्ब, म्बा, म्बि)	तिम् (रो, रा, री), तँ/तिमी
	बहु	तम, तमुन	तम (ले, कि, बठे, रो, रा, रि, माइ), तमु (म्ब, म्बा, म्बि)	तिमी/हरु (ले, लाई, बाट), तिम (रो, रा, री), तिमीहरु (मा)
तृतीय	एक	उ	उइ (ले, लाइ, कि, का, को, बठे),	ऊ उस् (ले, लाई, बाट, को, का, की), उल् (ले),
	बहु	उन, उनुन	उन् (ले, लाइ), उन (रो, रा, रि, रान्को, रान्का, रान्कि, माइ)	उनीहरु (को, का, की, मा)
	एक	यो	यइ (ले, खाँइ, कि, रो, रा, रि, माइ)	यो यस (ले, लाई)
	बहु	इन, इनुन	इन (ले, खाँइ, कि, को, का, रो, रा, रि, माइ), इन (रान्को, रान्का, रान्कि)	यिन (ले, को, का, की, मा) यिनीहरु (को, का, की)
एक	तो	तइ (ले, कि, को)	त्यो त्यस (ले, लाई)	
	बहु	तिन, तिनुन	तिन/तिनुन (ले, लाइ, रो, रा, रि, माइ), तिन (रान्को, रान्का, रान्कि)	तिन (ले, लाई, को, का, की, मा), तिनीहरु (को, का, की)

तालिका ५२ मा बैतडेली भाषाका प्रथम पुरुष एक वचन बुझाउने /मुइ/ को तिर्यक् कारकमा /मु, मे/ रूपहरु बनेका छन् । प्रथम पुरुष बहु वचन बुझाउने /हम्/ को तिर्यक् कारकमा /हमु/ रूप बनेको छ । द्वितीय पुरुष एक वचन सरल कारक बुझाउने /तिइ/ सर्वनाममा विभक्तिहरु लागेर /तो, तोइ, ते/ तिर्यक् रूपहरु बनेका छन् । द्वितीय पुरुष बहु वचन सरल कारक बुझाउने /तम, तमुन/ सर्वनाममा विभक्तिहरु लागेर /तमु, तमरान्को/ तिर्यक् रूपहरु बनेका छन् । तृतीय पुरुष एक वचनमा सरल कारक बुझाउन /उ, यो, तो/ रूपहरु प्रयोग भएका छन् भने तिर्यक् कारक बुझाउन /उइ, उन्, यइ, इन, तइ, तिन/ जस्ता रूपहरु बनेका देखिन्छन् । बहु वचन /हमुन, तमुन, उनुन, तिनुन, इनुन, तनुन/ ले एक वचन आदरार्थी समेत जनाउने हुँदा तिनमा षष्ठी विभक्ति लाग्दा /हमरान्को, तमरान्को, उनरान्को, तिनरान्को, इनरान्को, तनरान्को (का, कि)/ जस्ता बहु वचनका विशेष रूपहरु बन्ने गरेको पाइन्छ ।

(ख) बैतडेली भाषाका मूल सर्वनाम शब्दमा विभक्ति लाग्दा सरलबाट तिर्यक् रूप बन्छन् । यस्ता सर्वनाम र तिनका तिर्यक् रूप निम्न अनुसार छन् :

तालिका ५३, मूल सर्वनाम शब्दका तिर्यक् रूपहरु

मूल सर्वनाम	तिर्यक रूप	अर्थ
तो/त्यो	तइले, तइखाँइ/लाइ, तइबठे, तइकि, तइबठे, तइको (का, कि) तइमाइ, तइमुण (मुणा, मुणि), ताम्ब (म्बा, म्बि)	त्यसले, त्यसलाई, त्यसद्वारा, त्यसको लागि, त्यसबाट, त्यसको (का, की), त्यसमा
यो	यइले, यइलाइ, यइबठे, यइकि लेखा, यइबठ, यइको (का, कि), यइमाइ, यमुण (मुणा, मुणि), यम्ब (म्बा, म्बि)	यसले, यसलाई, यसद्वारा, यसको लागि, यसबाट, यसको (का, की), यसमा
जो	जइले, जइलाइ, जइबठे, जइकि लेखा, जइधेकि, जइको (का, कि), जाइन, जइमाइ जइमुण (मुणा, मुणि), जइम्ब (म्बा, म्बि)	जसले, जसलाई, जसद्वारा, जसको लागि, जसदेखि जसको (का, की) जसमा

- को कइले, कइखाँइ, कइबठे, कइकि, कइ कसले, कसलाई, कसद्वारा, कसको है, कइधेकि, कइको (का, कि) लागि, कसबाट, कसदेखि, कसको कइमाइ, कइमुण (मुणा, मुणि), कइम्ब (का, की), कसमा (म्बा, म्बि)
- उ उइले, उइखाँइ, उइबठे, उइकि, उइ उसले, उसलाई, उसद्वारा, उसका है, उइधेकि, उइको (का, कि), लागि, उसबाट, उसदेखि, उसको (उइमाइ, उइमुण (मुणा, मुणि), का, की), उसमा उइम्ब (म्बा, म्बि)
- उ उनले, उनखाँइ, उनबठे, उनकि लेखा, उनले, उनलाई, उनद्वारा, उनको उनधेकि, उनरो, उनमाइ, उनमुण लागि, उनदेखि, उनको (का, की), (मुणा, मुणा, मुणि), उइम्ब (म्बा, उनमा म्बि)
- ति तिनले, तिनलाई, तिनबठे, तिनकि, तिनले, तिनलाई, तिनद्वारा, तिनको, तिन है, तिनरो (रा, रि), तिनमाइ, लागि, तिनबाट, तिनको (का, की), तिनमुण (मुणा, मुणि), तिनम्ब (म्बा, तिनमा म्बि)
- इ/यी इनले, इनलाई, इनबठे, इनकि, यिनले, यिनलाई, यिनद्वारा, यिनका, इनधेकि, इनरो (रा, रि), इनमाइ, लागि, यिनदेखि, यिनको (का,की) इनमुण (मुणा, मुणि), यम्ब (म्बा, यिनमा म्बि)
- मुइ/म मुइले, मुइलाई, मुइबठे, मुखि, मैले, मलाई, मद्वारा, मेरोलागि, मुइधेकि, मेरो (रा, रि), मुइमाइ, मबाट, मदेखि, मेरो (रा, री) ममा मुइमुण (मुणा, मुणि), मुइम्ब (म्बा, म्बि)
- हम/हामी हमले, हमलाई, हमबठे, हमकि, हामीले, हामीलाई, हामीद्वारा, हाम्रो, हमधेकि, हमरो (रा, रि), हममाइ, लागि, हामीबाट, हामीदेखि, हाम्रो (रा, हममुण (मुणा, मुणि), हमुम्ब (म्बा, री), हामीमा म्बि)

तिइ/तँ, तिमी	तिइले, तोइलाइ, तोइबठे, तोकि, तँ (तिमी) ले, तँलाई, तँद्वारा, तेरो, तोइधेकि, (रा, रि), तोइमा, तोइमुण (तेरा लागि, तँबाट, तँदेखि, तेरो (रा, मुणा, मुणि), तोइम्ब (म्बा, म्बि) री) तँमा
तम/तपाइ	तमले, तमलाइ, तमबठे, तमकि, तपाईले, तपाईलाई, तपाईद्वारा, तमधेकि, तमरो (रा, रि), तममाइ, तपाईको लागि, तपाईदेखि, तपाईको तममुण (मुणा, मुणि), तमुम्ब (म्बा, (का, की), तपाईमा म्बि)
आफ/आफू	आफले, आफलाइ/खाँइ, आफबठे, आफूले, आफूलाई, आफूद्वारा, आफकि, आफधेकि, आफनो (ना, नि), आफ्नो लागि, आफूबाट, आफूदेखि, आफमाइ, आफ (मुणा, मुणि), मुण, आफ्नो (ना, नी), आफूमा आफुम्ब (म्बा, म्बि), आफुइन

तालिका ५३ मा देखाइए अनुसार बैतडेली भाषाका मूल सर्वनाम शब्द वा सरल कारकका रूपहरु /तो, यो, जो, को, उ, ति, यि, मुइ, हम, तिइ,, तम आफ/ रहेका छन् । यिनमा विभक्ति लागेर तिर्यक् कारकमा रूपायन हुँदा क्रमशः /तइ/तोइ/ता, यइ/य, जइ, कइ, उइ, उन/उनु, तिन/तिनु, इन/य, मु/मे, हमु, तोइ/ते, तमु/ जस्ता रूपहरु बनेका देखिन्छन् ।

(ग) बैतडेली भाषामा अन्य पुरुष सर्वनाम उत्पादकत्वका दृष्टिले उर्वर रहेका छन् । नेपाली भाषामा अन्य पुरुष सर्वनामका तिर्यक् रूपहरुको चर्चा गरेको पाइन्छ (पोखरेल, २०५६, पृ. १२३) । बैतडेली भाषामा पनि अन्य पुरुष सर्वनामका तिर्यक् रूपहरु पाइन्छन् । यसलाई निम्नानुसार देखाउन सकिन्छ :

तालिका ५४, अन्य पुरुष सर्वनामका तिर्यक् रूपहरु

सर्वनाम	तिर्यक रूप	अर्थ
उ	उइले, उसो, उथ, उतनो, वाँ, उहिले, उस्तो, उता, उत्रो, उहाँ, उसेरि, उब, उत्ते/वाम्ब	उति, उति, उसो, उसरी, माथि, उहाँनेर
तो/त्यो	तइले, तसो, ताँ/तथ, ततनो, ताँ, तहिले, त्यस्तो, त्यता, त्यत्रो, त्यहाँ, तति, तसो, तसेरि, तत्ते/ताम्ब	त्यति, त्यसो, त्यसरी, त्यहाँनेर

यो	अइल, इसो, इथ, इतनो, याँ, इति, अहिले, यस्तो, यता, यत्रो, यहाँ, इसो, इसेरि, इत्ते	यति, यसो, यसरी, यहाँनेर
को	कइल/कब, कसो, काँ/कथ, कहिले, कस्तो, कता, कत्रो, कहाँ, कतनो, कति, कसो, कसेरि, कति, काँ, कसो, कसरी, कहाँनेर कत्ते/काम्ब	
जो	जइल/जबइ, जसो, जाँ/जथ, जहिले, जस्तो, जता, जत्रो, जहाँ, जतनो, जाँ, जति, जसो, जति, जसो, जसरी, जहाँनेर जसेरि/जस्याँ, जत्ते	

तालिका ५४ मा देखाइए अनुसार बैतडेली भाषाका /उ, तो, यो, को, जो/ जस्ता अन्य पुरुष सर्वनामको तिर्यक् कारकमा रूपायन हुँदा /उइले, उसो, उथ, उतनो, वाँ, उति, उसेरि, उब, उत्ते, वाम्ब; तइले, तसो, ताँ, तति, तसो, तसेरि, तत्ते/ताम्ब; अइल, इसो, इथ, इतनो, याँ, इति, इसेरि, इत्ते; अइल, इसो, इथ, इतनो, याँ, इति, इसेरि, इत्ते; कइल/कब, कसो, काँ/कथ, कतनो, काँ, कति, कसो, कसेरि, कत्ते/काम्ब; जइल/जबइ, जसो, जाँ/जथ, जतनो, जाँ, जति, जसो, जसेरि/जस्याँ, जत्ते/ जस्ता विभिन्न रूपहरु बनेका देखिन्छन् । यसबाट बैतडेलीमा अन्य पुरुष सर्वनाम उत्पादकत्वका दृष्टिले उर्वर रहेको देखिन्छ ।

- (घ) सर्वनाममा विभक्ति लागेका रूपहरु : बैतडेली भाषामा सर्वनाममा विभक्ति लाग्दा निम्न तिर्यक् रूपहरुको निर्माण हुन्छ :
- (अ) प्रथम पुरुषवाचक सर्वनाममा विभक्ति लागेका रूपहरु : प्रथम पुरुषवाचक सर्वनाममा विभक्ति लाग्दा बैतडेली भाषामा एक वचन र बहु वचनका रूपहरु निम्नानुसार बन्छन् :

तालिका ५५, प्रथम पुरुषवाचक सर्वनाम शब्दका तिर्यक् रूपहरु

विभक्ति	एक वचन	बहु वचन	अर्थ
प्रथमा	मुइले	हमले, हमुनले	मैले, हामीले, हामीहरुले
द्वितीया	मुइलाइ, मुइखाँइ	हम/हमुनलाइ/खाँइ	मलाई, हामीलाई, हामीहरुलाई
तृतीया	मुइले, मुइबठे	हमले, हमुनले, हमबठे	मैले, मद्द्वारा, हामी (हरु) ले/द्वारा

चतुर्थी	मुखिलेखा/लेखि, मुखि	हमकि लेखा/लेखि, हमकि	म/हामीलाई, मेरो/हाम्रो लागि
पञ्चमी	मुइबठे, मुइहै, मुइ धेकि	हमबठे, हमधेकि, हमहै	मबाट, मदेखि, हामीबाट, हामीदेखि
षष्ठी	मेरो, मेरा, मेरि	हमरो/हमरान्को, हमरा/ हमरान्का, हमरि/हमरान्कि	मेरो, मेरा, मेरी, हाम्रो, हाम्रा, हामी, हामीहरुको/का/की
सप्तमी	मुइमाइ, मुइन, मुइम्ब/बा मुइमुण/मुणा/मुणि	हममाइ, हमुइन, हमुम्ब//वि, हम/हमुनमुण/मुणा/मुणि	ममा, हामीमा, हामीहरुमा

तालिका ५५ मा देखाइए अनुसार बैतडेली भाषामा प्रथम पुरुष एक वचन सरल कारकमा 'मुइ' र बहु वचनमा 'हम' सर्वनाम रहेका छन् । बहु वचन 'हम' मा वैकल्पिक रूपमा 'उन' प्रत्यय लागेर 'हमुन' को पनि प्रयोग हुन्छ । 'मुइ' मा विभक्ति लागदा चतुर्थी एक वचनमा 'मुखि' र षष्ठीमा 'मेरो' हुन्छ । 'हम' को षष्ठी विभक्ति लागदा 'हमरो' हुन्छ । यसले एक वचन आदरको काम समेत गर्ने हुनाले बहु वचनमा 'हमरान्को' (कि, का) बनाइन्छ । षष्ठी विभक्ति लिने मेरो, हमरो, हमरान्को भेदक विशेषण हुने भएकाले भेदको लिङ्ग, वचन, आदर अनुसार यिनका /मेरो, मेरा, मेरि, हमरो, हमरा, हमरि, हमरान्को, हमरान्का, हमरान्कि/ रूपहरु बन्छन् । त्यसै गरी सप्तमी विभक्ति /म्ब, मुण/ ले पनि लिङ्ग, वचन, आदरको सङ्केत गर्ने हुनाले यिनका /मुइम्ब, मुइम्बा, मुइम्बि, हमुम्ब, हमुम्बा, हमुम्बि/ रूपहरु बन्छन् । अन्य विभक्ति लागदा प्रथम पुरुष सर्वनाममा कुनै पनि परिवर्तन हुँदैन ।

(आ) द्वितीय पुरुषवाचक सर्वनाममा विभक्ति लागेका रूपहरु : द्वितीय पुरुषवाचक सर्वनाममा विभक्ति लागदा बैतडेली भाषामा एक वचन र बहु वचनका रूपहरु निम्नानुसार बन्छन् :

तालिका ५६, द्वितीय पुरुषवाचक सर्वनाम शब्दका तिर्यक् रूपहरु

विभक्ति	एक वचन	बहु वचन	अर्थ
प्रथमा	तिइले	तमले, तमुनले	तैंले, तिमीले, तिमीहरुले
द्वितीया	तोलाइ, तोइखाँइ	तम/तमुनलाइ/खाँइ	तँलाई, तिमीलाई, तिमीहरुलाई
तृतीया	तिइले, तोइबठे	तमले, तमुनले/बठे	तैंले, तिमीले, तिमीहरुले/द्वारा
चतुर्थी	तोखि, तोखिलेखा/लेखि	तमकि/तमुनकि लेखा/लेखि	तँ/तिमीलाई, तिमीहरुलाई
पञ्चमी	तोइबठे, तोइहै, तोइधेकि	तम/तमुनबठे, तमधेकि, तमहै	तँ/तिमीबाट/देखि, तिमीहरुबाट
षष्ठी	तेरो, तेरा, तेरि	तमरो/तमरान्को, तमरा/ तमरान्का, तमरि/तमरान्कि	तेरो, तेरा, तेरी, तिम्रो, तिम्रा, तिम्री, तिमीहरुको/का/की
सप्तमी	तोइमाइ, तोइन, तोइम्ब/बा/बि, तोइमुण/मुणा/ मुणि	तममाइ, तमुनमाइ, तमुइन, तमुम्ब/बा/बि तमुनमुण/ मुणा/मुणि	तँमा, तिमीमा, तिमीहरुमा

तालिका ५६ मा देखाइए अनुसार बैतडेली भाषामा द्वितीय पुरुष एक वचन सरल कारकमा 'तिइ' र बहु वचनमा 'तम' सर्वनाम रहेका छन् । बहु वचन 'तम' मा वैकल्पिक रूपमा 'उन' प्रत्यय लागेर 'तमुन' को पनि प्रयोग हुन्छ । 'तम' ले 'तिइ' को बहु वचन र आदरार्थी एक वचन नेपालीको 'तपाईं' दुबैलाई जनाउँछ । 'तिइ' मा विभक्ति लाग्दा द्वितीय एक वचनमा 'तोलाइ', चतुर्थीमा 'तोखि', पञ्चमी 'तोइबठे', षष्ठीमा 'तेरो' र सप्तमीमा 'तोइमाइ' हुन्छ । 'तम' को षष्ठी विभक्ति लाग्दा 'तमरो' हुन्छ । यसले एक वचन आदरको काम समेत गर्ने हुनाले बहु वचनमा 'तमरान्को' (कि, का) बनाइन्छ । षष्ठी विभक्ति लिने तेरो, तमरो, तमरान्को भेदक विशेषण हुने भएकाले भेदको लिङ्ग, वचन, आदर अनुसार यिनका /तेरो, तेरा, तेरि, तमरो, तमरा, तमरि, तमरान्को, तमरान्का, तमरान्कि/ रूपहरु बन्छन् । त्यसै गरी सप्तमी विभक्ति /म्ब, मुण/ ले पनि लिङ्ग, वचन, आदरको सङ्केत गर्ने हुनाले यिनका /तोइम्ब, तोइम्बा, तोइम्बि, तमुम्ब, तमुम्बा, तमुम्बि/ रूपहरु बन्छन् । अन्य विभक्ति लाग्दा द्वितीय पुरुष सर्वनाममा कुनै पनि परिवर्तन हुँदैन ।

(इ) तृतीय पुरुषवाचक सर्वनाममा विभक्ति लागेका रूपहरु : तृतीय पुरुषवाचक सर्वनाममा विभक्ति लाग्दा बैतडेली भाषामा एक वचन र बहु वचनका रूपहरु निम्नानुसार बन्छन् :

तालिका ५७, तृतीय पुरुषवाचक सर्वनाम शब्दका तिर्यक् रूपहरु

विभक्ति	एक वचन	बहु वचन	अर्थ
प्रथमा	उइले	उनले, उनुनले	उसले, उनीले, उनीहरुले
द्वितीया	उइलाइ, उइखाँइ	उन/उनुनलाइ/खाँइ	उसलाई, उनीलाई, उनीहरुलाई
तृतीया	उइले, उइबठे	उनले, उनुनले, उन/उनुनबठे	उसले, उनीहरुले, उनीहरुले/द्वारा
चतुर्थी	उइखिलेखा/लेखि, उइखि	उनकि लेखा/लेखि, उनकि	उसलाई, उनीलाई, उनीहरुलाई
पञ्चमी	उइबठे, उइहै, उइधेकि	उनबठे, उनधेकि, उनहै	उसबाट/देखि, उनी (हरु) बाट/देखि
षष्ठी	उइको, उइका, उइकी	उनरो/उनरान्को, उनरा/ उनरान्का, उनरि/ उनरान्कि	उस/उनी/उनीहरुको/का/ की
सप्तमी	उइमाइ, उइन, उइम्ब/ बा/बि, उइमुण/मुणा/मुणि	उनमाइ, उनुइन, उनुम्ब/बा/बि उन/उनुनमुण/मुणा/मुणि	उसमा, उनीमा, उनीहरुमा

तालिका ५७ मा देखाइए अनुसार वैतडेली भाषामा तृतीय पुरुष एक वचन सरल कारकमा 'उ' र बहु वचनमा 'उन' सर्वनाम रहेका छन् । 'उन' ले एक वचन आदर समेत जनाउँने हुनाले बहु वचन 'उन' मा वैकल्पिक रूपमा 'उनुन' प्रत्यय लागेर 'उनुन' को पनि प्रयोग हुन्छ । 'उ' मा विभक्ति लाग्दा एक वचनमा प्रथमादेखि सप्तमीसम्म क्रमशः 'उइले', 'उइलाइ', 'उइले', 'उइखि', 'उइबठे', 'उइको', र 'उइमाइ' हुन्छ । 'उन' को षष्ठी विभक्ति लाग्दा 'उनरो' हुन्छ । यसले एक वचन आदरको काम समेत गर्ने हुनाले बहु वचनमा 'उनरान्को' (कि, का) बनाइन्छ । षष्ठी विभक्ति लिने उइको, उनरो, उनरान्को भेदक विशेषण हुने भएकाले भेदको लिङ्ग, वचन, आदर अनुसार यिनका /उइको, उइका, उइकि, उनरो, उनरा, उनरि, उनरान्को, उनरान्का, उनरान्कि/ रूपहरु बन्छन् । त्यसै गरी सप्तमी विभक्ति /म्ब, मुण/ ले पनि लिङ्ग, वचन, आदरको सङ्केत गर्ने हुनाले यिनका /उइम्ब, उइम्बा, उइम्बि, उनुम्ब, उनुम्बा, उनुम्बि/ रूपहरु बन्छन् । अन्य विभक्ति लाग्दा तृतीय पुरुष बहु वचन सर्वनाममा कुनै पनि परिवर्तन हुँदैन ।

(ई) आत्मवाचक सर्वनाममा विभक्ति लागेका रूपहरु : आत्मवाचक सर्वनाममा विभक्ति लाग्दा बैतडेली भाषामा एक वचन र बहु वचनका रूपहरु निम्नानुसार बन्छन् :

तालिका ५८, आत्मवाचक सर्वनाम शब्दका तिर्यक् रूपहरु

विभक्ति	एक वचन	बहु वचन	अर्थ
प्रथमा	आफले	आफले, आफुनले	आफूले, आफूहरुले
द्वितीया	आफलाइ, आफखाँइ	आफ/आफुनलाइ/खाँइ	आफूलाई, आफूहरुलाई
तृतीया	आफले, आफबठे	आफले/आफुनले, आफबठे	आफूले, आफूद्वारा, आफूहरुले
चतुर्थी	आफुइलेखा, आफकि	आफकि लेखा/आफुनकि लेखा	आफूलाई, आफूहरुका लागि लेखा
पञ्चमी	आफबठे, आफधेकि	आफ/आफुनबठे/धेकि	आफूबाट/देखि, आफूहरुबाट
षष्ठी	आफनो, आफना, आफनि	आफनो/आफनान्को, आफना/आफनान्का, आफनि/आफनान्कि	आफ्नो, आफ्ना, आफ्नी, आफूहरुको/का/की
सप्तमी	आफमाइ, आफुइम्ब /बा/वि, आफमुण /मुणा	आफुनमाइ, आफुइम्ब/बा /वि, आफुनमुण/मुणा/ मुणि आफुइन	आफूमा, आफूहरुमा

तालिका ५८ मा देखाइए अनुसार बैतडेली भाषामा आत्मवाचक सर्वनाम 'आफ' एक वचनमा विभक्ति लाग्दा चतुर्थीमा 'आफुइ' र सप्तमीमा 'आफु' मा परिवर्तित भएको छ । एक वचन 'आफ' बहु वचनका लागि समेत प्रयोग भएको पाइन्छ भने 'आफ' मा 'उन' प्रत्यय लागेर 'आफुन' बहु वचन सर्वनाम बनेको छ । बहु वचन 'आफुन' मा षष्ठी विभक्ति लाग्दा 'आफनान्को/का/कि' रूप बनेका छन् । 'आफ' मा अन्य विभक्ति लाग्दा मूल रूपमामा कुनै पनि परिवर्तन भएको देखिँदैन ।

(उ) दर्शकवाचक सर्वनाममा विभक्ति लागेका रूपहरु : दर्शकवाचक सर्वनाममा विभक्ति लाग्दा बैतडेली भाषामा एक वचन र बहु वचनका रूपहरु निम्नानुसार बन्छन् :

तालिका ५९, दर्शकवाचक सर्वनाम शब्दका तिर्यक् रूपहरु

विभक्ति	एक वचन	बहु वचन	अर्थ
प्रथमा	तइले	तिनले, तिनुनले	त्यसले, तिनीहरुले
द्वितीया	तइलाइ, तइखाँइ	तिनलाइ, तिनुनलाइ	त्यसलाई, तिनीहरुलाई
तृतीया	तइले, तइबठे	तिनले, तिनुनबठे	त्यसले, त्यसद्वारा, तिनीहरुले
चतुर्थी	तइकिलेखा, तइकि	तिनकि लेखा, तिनुनकि लेखा	त्यसलाई, तिनीहरुका लागि
पञ्चमी	तइबठे, तइहै/धेकि	तिन/तिनुनबठे/धेकि/है	त्यसबाट/देखि, तिनीहरुबाट
षष्ठी	तइको, तइका, तइकि	तिनको/रो/तिनरान्को, तिनरान्का, तिनकि/तिनरान्कि तिनीहरुका, तिनीहरुकी	त्यसको/का/कि, तिनीहरुको, तिनीहरुका, तिनीहरुकी
सप्तमी	तइमाइ, तइम्ब/बा/बि, तइमुण/मुणा/मुणि, तइन	तिनमाइ, तिनुनमाइ, तिनुम्ब/बा/बि, तिनमुण/मुणा/मुणि, तिनुइन	त्यसमा, तिनीहरुमा

तालिका ५९ मा देखाइए अनुसार बैतडेली भाषामा दर्शकवाचक एक वचन सर्वनाममा 'तो' र बहु वचनमा 'तिन' रहेका छन् । बहु वचन 'तिन' मा वैकल्पिक रूपमा 'उन' प्रत्यय लागेर 'तिनुन' को पनि प्रयोग हुन्छ । 'तो' मा विभक्ति लागदा सबै एक वचनमा 'तोइ' भएको छ । 'तिन' मा षष्ठी विभक्ति 'को, रो' दुवै लागदा 'तिनको' र 'तिनरो' हुन्छ । यसले एक वचन आदरको काम समेत गर्ने हुनाले बहु वचनमा 'तिनरान्को' (कि, का) बनाइन्छ । अन्य विभक्ति लागदा दर्शक वाचक सर्वनामको मूल कुनै पनि हुँदैन । सप्तमी विभक्तिमा 'तिन' को 'तिनु' मा परिवर्तन भएको छ ।

(ऊ) सम्बन्धवाचक सर्वनाममा विभक्ति लागेका रूपहरु : सम्बन्धवाचक सर्वनाममा विभक्ति लागदा बैतडेली भाषामा एक वचन र बहु वचनका रूपहरु निम्नानुसार बन्छन् :

तालिका ६०, सम्बन्धवाचक सर्वनाम शब्दका तिर्यक् रूपहरु

विभक्ति	एक वचन	बहु वचन	अर्थ
प्रथमा	जइले	जनले, जनुनले	जसले, जुनले
द्वितीया	जइलाई, जइखाँइ	जनलाई, जनुनलाई	जसलाई, जुनलाई
तृतीया	जइले, जइबठे	जनले, जनुनबठे	जसले, जसद्वारा, जुनले
चतुर्थी	जइकिलेखा, जइकि	जनकि लेखा, जनुनकि लेखा	जसलाई, जसका लागि
पञ्चमी	जइबठे, जइहै/धेकि	जन/जनुनबठे/धेकि/है	जसबाट/देखि, जुनबाट
षष्ठी	जइको, जइका, जइकि	जनको/जनरान्को, जनका/जनरान्का, जनकि/जनरान्कि	जसको/का/कि, जुनको/का/की
सप्तमी	जइमाइ, जइम्ब/बा/बि, जइमुण/मुणा/मुणि	जनमाइ, जनुनमाइ, जनुम्ब/बा/बि, जनमुण/मुणा/मुणि	जसमा, जुनमा

तालिका ६० मा देखाइए अनुसार बैतडेली भाषामा सम्बन्धवाचक एक वचन सर्वनाममा 'जो' र बहु वचनमा 'जन' रहेका छन् । बहु वचन 'जन' मा वैकल्पिक रूपमा 'उन' प्रत्यय लागेर 'जनुन' को पनि प्रयोग हुन्छ । बैतडेली भाषाको 'जो' ले नेपाली भाषाका 'जो र जुन' दुबैलाई जनाउँछ । एक वचन 'जो' सबै विभक्तिमा 'जइ' मा परिवर्तन भएको छ । बहु वचन 'जन' मा षष्ठी विभक्ति लाग्दा 'जनरो' हुन्छ । यसले एक वचन आदरको काम समेत गर्ने हुनाले बहु वचनमा 'जनरान्को' (कि, का) बनाइन्छ । अन्य विभक्ति लाग्दा सम्बन्धवाचक सर्वनाममा कुनै पनि परिवर्तन भएको देखिदैन ।

(ए) प्रश्नवाचक सर्वनाममा विभक्ति लागेका रूपहरु : प्रश्नवाचक सर्वनाममा विभक्ति लाग्दा बैतडेली भाषामा एक वचन र बहु वचनका रूपहरु निम्नानुसार बन्छन् :

तालिका ६१, प्रश्नवाचक सर्वनाम शब्दका तिर्यक् रूपहरु

विभक्ति	एक वचन	बहु वचन	अर्थ
प्रथमा	कइले	कइ कइले, कनले	कसले, कुनले
द्वितीया	कइलाई, कइखाँइ	कइ कइलाई, कनलाई	कसलाई, कुनलाई
तृतीया	कइले, कइबठे	कनले, कनबठे	कसले, कसद्वारा, कुनले
चतुर्थी	कइकिलेखा, कइकि	कनकि लेखा, कनकि	कसलाई, कसका लागि, कुनलाई
पञ्चमी	कइबठे, कइहै/धेकि	कनबठे/धेकि/है	कसबाट/देखि, कुनबाट
षष्ठी	कइको, कइका, कइकि	कनको, कनका/कनकि	कसको/का/कि, जुनको /का/की
सप्तमी	कइमाइ, कइम्ब/बा/बि, कइमुण/मुणा/मुणि	कनमाइ, कनुम्ब/बा/बि कनमुण/मुणा/मुणि,	कसमा, कुनमा

तालिका ६१ मा देखाइए अनुसार बैतडेली भाषामा प्रश्नवाचक एक वचन सर्वनाममा 'को' र बहु वचनमा 'कन' रहेका छन् । 'को' सबै विभक्तिमा 'कइ' मा परिवर्तन हुन्छ । बहु वचनमा एक वचन तिर्यक् सर्वनाम 'कइ' को पुनरावृत्ति भएर 'कइ कइ' पनि प्रयोग हुन्छ । 'कन' सप्तमी विभक्ति लाग्दा 'कनु' मा परिवर्तन हुन्छ ।

(ऐ) सर्वनाममा षष्ठी (सम्बन्ध) विभक्तिका रूपमा 'रो, को, नो' को प्रयोग हुन्छ । भेद्यको लिङ्ग, वचन, आदर अनुसार षष्ठी विभक्तिका 'रो, रा, रि, को, का, कि, नो, ना, नि' रूपहरु लागेर भेदक विशेषण बन्दछन् । बैतडेली भाषामा सर्वनाममा षष्ठी विभक्ति लागेर निम्न भेदक विशेषणहरु बन्छन् :

तालिका ६२, सर्वनाममा षष्ठी विभक्तिका रूपहरु

सर्वनाम	एक वचन	आदरार्थी/बहु वचन	स्त्रीलिङ्ग	
मुइ	'म'	मेरो	मेरा	मेरि
हम	'हामी'	हमरो 'हाम्रो'	हमरा, 'हाम्रा'	हमरि 'हाम्री'
तिइ	'तँ/तिमी'	तेरो 'तिम्रो'	तमरा, 'तिम्रा'	तेरि 'तिम्री'
तम	'तपाईं'	तमरो 'तपाईंको'	तमरा, 'तपाईंका'	तमरि 'तपाईंकी'
इन	'यिनी'	इनरो 'यिनको'	इनका 'यिनका'	इनकि 'यिनकी'
तिन	'तिनी'	तिनरो 'तिनको'	तिनरो 'तिनका'	तिनरि 'तिनकी'
उन	'उनी'	उनरो 'उनको'	उनरा 'उनका'	उनरि 'उनकी'
उ	'ऊ'	उइको 'उसको'	उइका 'उसका'	उइकि 'उसकी'
यो	'यो'	यइको 'यसको'	यइका 'यसका'	यइकि 'यसकी'
तो	'त्यो'	तइको 'त्यसको'	तइका 'त्यसका'	तइकि 'त्यसकी'
जो	'जो/जुन'	जइको 'जसको'	जइका 'जसका'	जइकि 'जसकी'
जि	'जे'	जेइको, ज्याको 'जेको'	जेइका, ज्याका 'जेका'	जेइकि, ज्याकि 'जेकी'
को	'को'	कइको 'कसको'	कइका 'कसका'	कइकि 'कसकी'
कि	'के'	क्याको 'केको'	क्याका 'केका'	क्याकि 'केकी'
आफ	'आफू'	आफनो 'आफ्नो'	आफना 'आफ्ना'	आफनि 'आफ्नी'

तालिका ६२ मा देखाइए अनुसार बैतडेली भाषामा /मुइ, हम, तिइ, तम, इन, तिन, उन/ सर्वनाममा 'रो, रा, रि', /उ, यो, तो, जो, जि, को, कि/ मा 'को, का, कि' र /आफ/ मा 'नो, ना, नि' षष्ठी विभक्ति लाग्छन् । यसरी /मुइ, तिइ, उ, यो, तो, जो, जि, को, कि/ सर्वनाममा षष्ठी विभक्ति लाग्दा क्रमशः /मेरो, तेरो, उइको, यइको, तइको, जइको, जेइको/ज्याको, कइको, क्याको/ जस्ता तिर्यक् रूपहरु बन्छन् । बहु वचन तथा आदरार्थी एक वचन बुझाउने 'हम, तम, इन, तिन, उन' सर्वनाममा षष्ठी विभक्ति लाग्दा /हमरो, तमरो, इनरो, तिनरो, उनरो/ हुन्छ । यिनले बहु वचनका साथै एक वचन आदर समेत बुझाउने हुनाले बहु वचनका लागि क्रमशः /हमरान्को, हमरान्का, हमरान्कि; तमरान्को, तमरान्का, तमरान्कि; इनरान्को, इनरान्का, इनरान्कि; तिनरान्को, तिनरान्का, तिनरान्कि; उनरान्को, उनरान्का, उनरान्कि/ जस्ता रूपहरु प्रयोग हुन्छन् ।

विशेषणको रूपायन

बैतडेली भाषामा विशेषणको रूपायन लिङ्ग, वचन, आदर र कारकका आधारमा हुन्छ । विशेषणको रूपायनलाई निम्नानुसार वर्णन गरिएको छ ।

लिङ्गका आधारमा रूपायन : बैतडेली भाषामा लिङ्गका आधारमा विशेषण शब्दको रूपायन निम्नानुसार हुन्छ :

क) ओकारान्त विशेषणहरू स्त्रीलिङ्ग जनाउँदा इकारान्त हुन्छन् । कोटिकर जनाउने जनो समेत परिवर्तन भएर जनि हुन्छ । जस्तै :

तालिका ६३, लिङ्गका आधारमा विशेषणको रूपायन

पुलिङ्ग	स्त्रीलिङ्ग	अर्थ
बिथरो	बिथरि	चौडो, चौडी
सपुरो	सपुरि	मसिनो, मसिनी
धौलो	धौलि	सेतो, सेती
कतनो	कतनि	कत्रो, कत्री
कसो	कसि	कस्तो, कस्ती
निको	निकि	राम्रो, राम्री
नानो	नानि	सानो, सानी
बुडो	बुडि	बुढो, बुढी
दुबलो	दुबलि	दुब्बो, दुब्बी
फस्केरो	फस्केरि	कुरौटे, कुरौटी
दोसरो	दोसरि	दोस्रो, दोस्री
एक जनो	दुइ जनि	एक जना, दुई जना
उसो	उसि	उस्तो, उस्ती
ततनो	ततनि	त्यत्रो, त्यत्री
रिसकाटो	रिसकाटि	रिसाहा, रिसाही
बकलो	बकलि	बाक्लो
चुकिलो	चुकिलि	अमिलो
टसुलो	टसुलि	संग्लो

तालिका ६३ मा आएका बैतडेली भाषाका /बिथरो, पसुरो, धौलो, कतनो, कसो, निको, नानो, बुडो, दुबलो, फस्केरो, दोसरो, एक जनो, उसो, ततनो, रिसकाटो, बकलो, चुकिलो, तसुलो/ पुलिङ्ग जनाउने ओकारान्त विशेषण स्त्रीलिङ्गमा /बिथरि, सपुरि, धौलि, कतनि, कसि, निकि, नानि, ठुलि, बुडि, दुबलि, फस्केरि, दोसरि, एक जनि, उसि, ततनि, रिसकाटि, बकली, चुकिली/ इकारान्त भएका छन् । कोटिकर 'जनो' को ओकार समेत स्त्रीलिङ्गमा इकारान्त भएको पाइन्छ । बैतडेली भाषामा निर्जीव वस्तुका लागि पनि /बकलि दाल, चुकिलि छाडि, तसुलि जुन/ 'वाक्लो दाल, चुकिलो मही, संगलो जून' जस्ता स्त्रीलिङ्गी रूपको प्रयोग भएको पाइन्छ ।

ख) बैतडेली भाषामा क्रियामूलबाट विशेषण भई अन्त्यमा 'या' वा वैकल्पिक रूपमा ओकारान्त शब्दहरूमा स्त्रीलिङ्ग जनाउँदा 'एइ' प्रत्यय लाग्दछ । जस्तै :

तालिका ६४, क्रियामूलबाट बनेका विशेषणको स्त्रीलिङ्गी रूप

पुलिङ्ग	स्त्रीलिङ्ग	अर्थ
पड्या	पडेइ	पढेको, पढेकी
बस्या	बसेइ	बसेको, बसेकी
बड्या	बडेइ	बढेको, बढेकी
कल्ल्या	कल्लेइ	उभिएको, उभिएकी
सिया	सिएइ	सुतेको, सुतेकी

तालिका ६४ मा देखाइए अनुसार बैतडेली भाषामा क्रियामूलबाट विशेषण बनेका /पड्या, बस्या, बड्या, कल्ल्या, सिया/ पुलिङ्गी शब्दमा 'एइ' प्रत्यय लागेर /पडेइ, बसेइ, बडेइ, कल्लेइ, सिएइ/ जस्ता स्त्रीलिङ्गी जनाउने विशेषण शब्द बन्दछन् ।

ग) भेदक विशेषणमा आउने /ओ/को, रो, नो/ जस्ता षष्ठी विभक्तिहरू स्त्रीलिङ्ग जनाउँदा /अइ/कि, रि, नि/ मा परिवर्तित हुन्छन् । जस्तै :

तालिका ६५, भेदक विशेषणको स्त्रीलिङ्गी रूप

पुलिङ्ग	स्त्रीलिङ्ग	अर्थ
रामो/रामको	रामइ	रामको, रामकी
उइको	उइकि	उसको, उसकी
उनरो	उनरि	उनको, उनकी
तेरो	तेरि	तिम्रो, तिम्री
तमरो	तमरि	तपाईंको, तपाईंकी
हमरो	हमरि	हाम्रो, हाम्री
आफनो	आफनि	आफ्नो, आफ्नी

तालिका ६५ मा देखाइए अनुसार बैतडेली भाषामा भेदक विशेषणमा आउने /रामो/रामको, उइको, उनरो, तेरो, तमरो, हमरो, आफनो/ मा आएका /ओ/को, रो, नो/ जस्ता षष्ठी विभक्तिहरु स्त्रीलिङ्ग जनाउँदा /रामइ, उइकि, उनरि, तेरि, तमरि, हमरि, आफनि/ विशेषणमा /अइ/कि, रि, नि/ मा परिवर्तन हुन्छन् ।

घ) केही विशेषणहरुको पुलिङ्ग र स्त्रीलिङ्गमा एउटै रूप हुन्छ । जस्तै :

तालिका ६६, पुलिङ्ग र स्त्रीलिङ्गमा एउटै रूप हुने विशेषण

पुलिङ्ग	स्त्रीलिङ्ग	अर्थ
बिप्या	बिप्या	उल्टो
सप्या	सप्या	सुल्टो
सुर्ताकाट	सुर्ताकाट	सुर्तालु
ठिक	ठिक	ठिक
चलाक	चलाक	चलाख
धनि	धनि	धनी
गरिब	गरिब	गरीब
सज्जन	सज्जन	सज्जन
थोक्काइ	थोक्काइ	थोरै
भिक	भिक	धेरै
पचौँ	पचौँ	पाँचौँ
सतौँ	सतौँ	सातौँ
कति	कति	कति

तालिका ६६ मा देखाइए अनुसार बैतडेली भाषाका /बिप्या, सप्या, सुर्ताकाट, ठिक, चलाक, धनि, गरिब, सज्जन, थोक्काइ, भिक, पचौं, सतौं, कति/ जस्ता पुलिङ्ग र स्त्रीलिङ्गमा एउटै रूप हुने विशेषणले विशेष्यको प्रकृति अनुसार क्रिया लिन्छन् ।

वचनका आधारमा रूपायन : बैतडेली भाषामा वचनका आधारमा विशेषणको रूपायन निम्नानुसार हुन्छ :

क) ओकारान्त विशेषणहरु स्त्रीलिङ्ग जनाउँदा आकारान्त हुन्छन् । जस्तै :

तालिका ६७, वचनका आधारमा विशेषणको रूपायन

एक वचन	बहु वचन	अर्थ
सपुरो	सपुरा	मसिनो, मसिना
कसो	कसा	कस्तो, कस्ता
नान्को	नान्का	सानो, साना
बिथरो	बिथरा	चौडो, चौडा
धौलो	धौला	सेतो, सेता
कतनो	कतना	कत्रो, कत्रा
चुकिलो	चुकिला	अमिलो, अमिला
तिनो	तिना	गिलो, गिला
डुणो	डुणा	डुँडो, डुँडा

तालिका ६७ मा बैतडेली भाषामा /सपुरो, कसो, नान्को, बिथरो, धौलो, कतनो, चुकिलो, तिनो, डुणो/ओकारान्त विशेषणले एक वचन बुझाएका छन् भने /सपुरा, कसा, नान्का, बिथरा, धौला, कतना, चुकिला, तिना, डुणा/आकारान्त विशेषणले बहु वचन बुझाएका छन् ।

ख) स्त्रीलिङ्गी इकारान्त विशेषणहरु बहु वचन जनाउँदा इकारान्त नै हुन्छन् । यिनको एक वचन र बहु वचनको रूपमा भिन्नता हुँदैन । यस्ता केही विशेषणले भनाइलाई स्पष्ट पार्न बहु वचनबोधक प्रत्यय लिन्छन् । जस्तै :

तालिका ६८, इकारान्त विशेषणको बहु वचन

एक वचन	बहु वचन	अर्थ
बिथरि	बिथरि स्वानिन	चौडा स्वास्नीहरु
धौलि	धौलि मुलाइन	सेता केटीहरु
निकि	निकि	निकाहरु
नानि	नानि	सानाहरु
बुडि	बुडि चेलिबेटिन	बुढा छोरीबेटीहरु

तालिका ६८ मा देखाइए अनुसार बैतडेली भाषाका इकारान्त स्त्रीलिङ्गी विशेषण शब्दहरुले बहु वचन जनाउँदा तिनका रूपमा कुनै परिवर्तन भएको पाइँदैन । यस्ता विशेषणहरुको इकार बहु वचनमा पनि यथावत रहेको पाइन्छ ।

ग) आकारान्त विशेषणहरु बहु वचन जनाउँदा पनि आकारान्त नै हुन्छन् । जस्तै :

तालिका ६९, आकारान्त विशेषणको बहु वचन

एक वचन	बहु वचन	अर्थ
पड्या	पड्या	पढेको, पढेका
बस्या	बस्या	बसेको, बसेका
सिया	सिया	सुतेको, सुतेका
कल्ल्या	कल्ल्या	उभिएको, उभिएका
बौल्या	बौल्या	बहुलाएको, बहुलाएका

तालिका ६९ मा देखाइए अनुसार बैतडेली भाषाका क्रिया मूलबाट /पड्या, बस्या, सिया, कल्ल्या, बौल्या/ जस्ता आकारान्त विशेषण बनेका शब्दहरुको एक वचन र बहु वचन रूपमा कुनै भिन्नता हुँदैन ।

घ) भेदक विशेषणमा आउने ओ/को, रो, नो जस्ता षष्ठी विभक्तिहरु बहु वचन जनाउँदा आ/का, रा, ना मा परिवर्तित हुन्छन् । जस्तै :

तालिका ७०, भेदक विशेषणको बहु वचन

एक वचन	बहु वचन	अर्थ
रामोः	रामाः	रामको, रामका
उइको	उइका	उसको, उसका
मेरो	मेरा	मेरो, मेरा
तमरो	तमरा	तपाईंको, तपाईंका
आफनो	आफना	आफ्नो, आफ्ना

तालिका ७० मा देखाइए अनुसार बैतडेली भाषामा /रामोः, उइको, मेरो, तमरो, आफनो/ भेदक विशेषणमा आएका क्रिया मूलदेखि बाहेकका /ओ/को, रो, नो/ जस्ता षष्ठी विभक्तिहरू बहु वचन जनाउँदा /रामाः, उइका, मेरा, तमरा, आफना/ मा जस्तै /आ/का, रा, ना/ मा परिवर्तन हुन्छन् ।

आदरका आधारमा रूपायन : बैतडेली भाषामा विशेषण शब्दको आदरका आधारमा हुने रूपायन निम्नानुसार रहेको छ :

क) आदरार्थी जनाउँदा ओकारान्त विशेषण आकारान्त हुन्छन् । जस्तै :

तालिका ७१, ओकारान्त विशेषणको आदर

आदर रहित	आदर	अर्थ
जेठो	जेठा	जेठो, जेठा
कान्सो	कान्सा	कान्छो, कान्छा
निको	निका	निको, निका
गट्टो	गट्टा	नराम्रो, नराम्रा
हर्काइलो	हर्काइला	हाँसिलो, हाँसिला
नानो	नाना	सानो, साना

तालिका ७१ मा देखाइए अनुसार बैतडेली भाषामा आदर रहित /जेठो, कान्सो, निको, गट्टो, हर्काइलो, नानो/ जस्ता ओकारान्त विशेषणहरू आदर जनाउँदा /जेठा, कान्सा, निका, गट्टा, हर्काइला, नाना/ आकारान्त हुन्छन् ।

- ख) भेदक विशेषणमा आउने ओ/को, रो, नो जस्ता षष्ठी विभक्तिहरु आदरार्थी जनाउँदा आ/का, रा, ना मा परिवर्तित हुन्छन् । जस्तै :

तालिका ७२, भेदक विशेषणमा आदर

आदर रहित	आदरार्थी	अर्थ
रामो:	रामा:	रामको, रामका
उइको	उइका	उसको, उसका
मेरो	मेरा	मेरो, मेरा
तमरो	तमरा	तपाईंको, तपाईंका
आफनो	आफना	आफ्नो, आफ्ना

तालिका ७२ मा देखाइए अनुसार बैतडेली भाषामा आदर रहित /रामो:, उइको, मेरो, तमरो, आफनो/ भेदक विशेषणमा आउने /ओ/को, रो, नो/ जस्ता षष्ठी विभक्तिहरु आदरार्थी /रामा:, उइका, मेरा, तमरा, आफना/ जनाउँदा /आ/का, रा, ना/ मा परिवर्तन हुन्छन् ।

- ग) स्त्रीलिङ्गी इकारान्त विशेषण आदरार्थी जनाउँदा आकारान्त हुन्छन् । जस्तै :

तालिका ७३, इकारान्त विशेषणमा आदर

आदर रहित	आदरार्थी	अर्थ
जेठ दिदि	जेठा दिदि	जेठा दिदी
मेरि सास	मेरा सास	मेरा सासु
कान्सि बैनि	कान्सा बैनि	कान्छा बहिनी
आफनि काइख	आफना काइख	आफ्ना काकी
लामि फुप	लामा फुप	लामा फुपू

तालिका ७३ मा देखाइए अनुसार बैतडेली भाषामा आदर रहित /जेठि, मेरि, कान्सि, आफनि, लामि/ स्त्रीलिङ्गी इकारान्त विशेषण आदर जनाउँदा /जेठा, मेरा, कान्सा, आफना, लामा/ आकारान्त हुन्छन् ।

कारक/विभक्ति प्रयोगका आधारमा विशेषणको रूपायन : बैतडेली भाषामा विशेष्य (नाम/सर्वनाम) शब्दमा लाग्ने विभक्तिबाट विशेषण शब्द प्रभावित हुन्छन् । यसरी सरल विशेषणहरु तिर्यक् हुन्छन् । जस्तै :

तालिका ७४, कारक/विभक्ति प्रयोगका आधारमा विशेषणको रूपायन

सरल कारक	तिर्यक् कारक	अर्थ
रामडो मान्स	रामडा मान्सलाइ	राम्रो मान्छे, राम्रा मान्छेलाई
आफनो घर	आफना घरखाँड	आफ्नो घर, आफ्ना घरनेर
उ मुले	उइ मुलेले	ऊ केटो, उस केटाले
यो कुरेडि	यइ कुरेडिमाइ, इन कुरेडिन	यो कुरा, यस कुरामा, यिन कुराहरु
तो घोल	तइ घोलमाइ, तिन घोलैन	त्यो गुँड, त्यस गुँडमा, तिन गुँडहरु
को चेलो	कइ चेलाले	को छोरो, कुन छोरोले
जो बेलो	जइ बेलाइन	जो लहरो, जुन लहरामा

तालिका ७४ मा आएका बैतडेली भाषाका /रामडो, आफनो/ जस्ता ओकारान्त विशेषणहरु तिर्यक् कारकमा /रामडा, आफना/ आकारान्त भएका छन् । सर्वनामबाट व्युत्पन्न /उ, यो, तो, को, जो/ सरल सार्वनामिक विशेषणका /उइ, उन, यइ, इन, तइ, तिन, कइ, जइ/ जस्ता तिर्यक् रूपहरु बनेका पाइन्छन् ।

क्रियायोगीको रूपायन

बैतडेली भाषामा क्रियायोगी र विभक्तिको रूपायन हुने केही विशिष्ट प्रक्रियाहरु रहेका पाइन्छन् । नेपाली भाषामा नाम, सर्वनाम, विशेषण र क्रियापदको रूपायन हुन्छ तर क्रियायोगीको रूपायन भएको पाइँदैन । क्रियायोगी शब्द अव्यय वर्गमा पर्ने हुनाले यसको रूपायन हुँदैन । अव्यय शब्दको लिङ्ग, विभक्ति इत्यादि केही नबुझिने र रूप पनि नबदलिने हुनाले यी सधैं एकनासका हुन्छन्, यिनको रूपायन हुँदैन (पण्डित, २०४२, पृ. ३५२) । क्रियायोगीले नामसँग सङ्गति नलिने हुँदा नेपाली भाषामा यिनले लिङ्ग, वचन व्यक्त गर्दैनन् । क्रियायोगीमा विभक्ति/नामयोगी लाग्न सक्दछ तर त्यस स्थितिमा पनि यिनका आधार रूपमा नामिक पदमा जस्तो परिवर्तन हुँदैन (अधिकारी, २०४९, पृ. ३७) । नेपाली भाषामा केही सर्वनाम शब्दबाट व्युत्पन्न शब्दका एकाधिक रूप पाइने भए तापनि ती क्रियायोगी रूपायित भएर बनेका नभई व्युत्पन्न क्रियायोगी देखिन्छन् । क्रियायोगी वाक्यका ऐच्छिक घटक भएकाले यिनको सङ्ख्या निश्चित हुँदैन । त्यसैले क्रियायोगी एकभन्दा बढी सङ्ख्यामा आउन सक्छन् (अधिकारी, २०४९, पृ. ३७) । यसरी नेपाली

भाषामा क्रियायोगीको रूपायन नहुने र वाक्यमा तिनको सङ्ख्या पनि निश्चित नहुने देखिन्छ ।

बैतडेली भाषामा भने क्रियायोगी शब्दको पनि रूपायन भएको पाइन्छ । यसमा सार्वनामिक व्युत्पन्न शब्द, असमापिका क्रिया, परिमाणवाची विशेषणबाट बनेका क्रियायोगी शब्द र सप्तमी विभक्तिबोधक चिन्हका रूपमा प्रयोग हुने /इन-म्ब-मुण/ का भेदले क्रियायोगीको रूपायन भएको पाइन्छ । सप्तमी विभक्तिका तिन प्रकारका रूप देखिन्छन् । यस भाषामा /इनो, इना, इनि, म्ब, म्बा, म्बि, मुणो, मुणा, मुणि/ जस्ता विकारी सर्गहरू नाम/सर्वनाममा लाग्दा तिनले लिङ्ग, वचन र आदर व्यक्त गरेको पाइन्छ । अवस्थी (२०४०, पृ. १-५) ले बैतडेली भाषामा अधिकरण कारकका आधारवाची, अधः स्थानवाची, तिर्यक्वाची र ऊर्ध्व स्थानवाची गरी चार भेद रहेका र तिनमा लाग्ने प्रत्यय पनि बहुरूपात्मक रहेको उल्लेख गरेका छन् । उनले अधः स्थानवाची, तिर्यक्वाची र ऊर्ध्व स्थानवाची कारकमा लाग्ने प्रत्ययले लिङ्ग र वचन सङ्केत गरेको उल्लेख गरेका छन् ।

शाही (२०७०) ले विभक्ति रूपायनको उल्लेख गरेका छैनन् तर अछामी भाषामा क्रियायोगीको लिङ्ग, वचन र आदरका आधारमा हुने रूपायनको उदाहरण सहित चर्चा गरेका छन् । उपाध्याय (२०७२) का अनुसार अछामी भाषिकामा क्रियायोगीको रूपायन हुँदा क्रियायोगीले लिङ्ग, वचन, आदर र अवधारणार्थ व्यक्त गरेको पाइन्छ । बैतडेली भाषामा पनि केही क्रियायोगीको लिङ्ग, वचन र आदरका आधारमा रूपायन भएको पाइन्छ । जस्तै :

तालिका ७५, क्रियायोगीको लिङ्ग, वचन र आदरका आधारमा रूपायन

क्रियायोगी	पुलिङ्गी एक वचन	स्त्रीलिङ्गी एक वचन	बहु वचन/आदर
पुण 'पर'	चेलो पुण गयो ।	चेलि पुणि गइ ।	चेलाचेलि पुणा गए ।
इत्थ 'वर'	गेदो इत्थ आयो ।	गेदि इत्थि आइ ।	गेदागेदि इत्थ/था आए ।
उब 'उँभो'	गेदो उब गयो ।	गेदि उबि गइ ।	गेदा उबा गए ।
तल 'तल'	ग्वालो तलिन/नो गयो ।	ग्वालि तलिनि गइ ।	ग्वाला तलैना गए ।
मथि 'माथि'	चेलो मथिम्ब/बो गयो ।	चेलि मथिम्बि गइ ।	चेलाचेलि मथिम्बा गए ।
मुण 'तिर'	चेलो तलमुण/णो आयो ।	चेलि मथिमुणि आइ ।	चेलाचेलि तलमुणा आए ।
न्यारोइ 'निको'	न्यारोइ घाम लाग्यो ।	न्यारि: कुरडि भइ ।	न्याराइ मान्स आए ।
उसोइ 'उस्तै'	भात उसोइ छ ।	दाल उसि छ ।	गेडा उसाइ छन् ।
सारोइ 'खुब'	सारोइ चित्त दुख्यो ।	सारिइ रिस आइ ।	साराइ दुःख भए ।
कास्सो कास्सो	उ कास्सो कास्सो आयो ।	उ कास्सा कास्सि आइ ।	उन कास्सा कास्सा आए ।

तालिका ७५ मा बैतडेली भाषाका /पुण, इत्थ, उव, तल, मथि, न्यारो, उसोइ, सारोइ, कास्सो कास्सो/ क्रियायोगी शब्दमा /ओ, इ, आ, मुण, मुणि, मुणा, म्ब, म्बि, म्बा, इन, इनि, इना/ प्रत्यय लागेर तिनको लिङ्ग, वचन र आदरका आधारमा रूपायन भएको पाइन्छ । त्यसै गरी बैतडेली भाषामा तिनफेरा/तिनफेरि 'तिनपल्ट', एकफेरि/एकफेरा, 'एकचोटि', भितर/भितरि 'भिन्न' जस्ता क्रियायोगी दुबै लिङ्ग, वचन/आदरका लागि प्रयोग हुन्छन् ।

विभक्तिको रूपायन

बैतडेली भाषामा केही विकारी विभक्ति/प्रत्ययहरु पाइन्छन् । यस्ता विकारी विभक्ति/प्रत्यय अधिकरण कारकका प्रत्ययका रूपमा प्रयोग हुने /मुण, मुणि, मुणा, म्ब, म्बि, म्बा, इन, इनि, इना/ रहेका छन् । असमापिका क्रिया (क्रियायोगी) का रूपमा प्रयोग हुने शब्दमा /ओ, अइ, आ/ को भेदबाट पुलिङ्ग, स्त्रीलिङ्ग र बहु वचन/आदरको बोध हुन्छ । विकारी विभक्ति/प्रत्ययका एउटा मूल रूपबाट पुलिङ्ग, स्त्रीलिङ्ग, बहु वचन र आदर गरी तिन ओटा रूप बन्दछन् । उपाध्याय (२०७२) ले संस्कृत र प्राकृत भाषामा विभक्ति रूपायनको ऐतिहासिक आधारको चर्चा गर्दै तीमध्ये केही विभक्ति/प्रत्यय अछामी भाषामा अहिले पनि पाइने उल्लेख गरेका छन् :

संस्कृत भाषामा सप्तमी विभक्तिको एक वचन बुझाउन 'डि' विभक्ति लाग्छ (पाणिनीय अष्टाध्यायी, ४। १। २) । प्राकृत भाषामा संस्कृतको सप्तमी एक वचन बुझाउन सर्वादि (त्यद्, एतद्, अदस्, इदम्) शब्दभन्दा पछाडि आउने 'डि' विभक्तिका ठाउँमा 'स्मि, म्मि, त्थ' वैकल्पिक रूपले आदेश हुन्छ (प्राकृत प्रकाश, ६। २) । यस्तै किमादि (किम्, यद्, तद्) शब्दको अन्त्यमा लागेको 'डि' विभक्तिका ठाउँमा विकल्पले 'हि' प्रत्यय आदेश हुन्छ (प्राकृत प्रकाश, ६।७) र उपर्युक्त दुई ओटा नियमका आधारमा संस्कृत भाषाका सर्वादि र किमादि 'तद्, यद्, त्यद्, एतद्, किम्' जस्ता शब्दहरुमा विभक्तिबोधक चिन्ह 'डि' का ठाउँमा प्राकृत भाषामा क्रमशः 'हिं, स्मिं, म्मि, त्थ' प्रत्यय वैकल्पिक रूपले आदेश हुने गरेको पाइन्छ (पृ. १७९-१८०) ।

त्यही प्राकृत भाषाको प्रभाव बैतडेली भाषामा पनि रहेको पाइन्छ । यस भाषामा प्राकृत भाषाका केही रूपहरु अभै पनि विद्यमान रहेका छन् भने केही रूपहरु प्राकृत र नेपाली दुबै भाषाभन्दा भिन्न देखिन्छन् । जस्तै :

तालिका ७६, संस्कृत, प्राकृत, बैतडेली र नेपाली भाषामा सप्तमी विभक्ति चिन्हका रूप

मूल संस्कृत	सप्तमी एक वचन प्राकृत	बैतडेली	नेपाली
तद्	तस्मिन्	तहिं तस्सिं तम्मि तत्थ	ताम्ब/तत्थ त्यसमा, त्यहाँसम्म
यद्	यस्मिन्	जहिं जस्सिं जाम्मि जत्थ	जाम्ब/जत्थ जसमा, जहाँसम्म
एतद्	एतस्मिन्	यहिं यस्सिं याम्मि यत्थ	याम्ब/यत्थ यसमा, यहाँसम्म
किम्	कस्मिन्	कहिं कस्सिं काम्मि काम्ब/कत्थ	कसमा, कहाँसम्म कत्थ

तालिका ७६ मा संस्कृतका मूल शब्द र सप्तमी एक वचनका रूपको प्राकृत भाषामा चारवटा रूप बनेका छन् भने बैतडेली र नेपाली भाषामा दुई दुईवटा रूप बनेका छन् । यहाँ प्राकृत भाषामा पाइने पछिल्ला दुईवटा रूपमध्ये /तत्थ, जत्थ, यत्थ, कत्थ/ शब्द बैतडेली भाषामा अभै पनि विद्यमान रहेका देखिन्छन् भने /तम्मि, जाम्मि, याम्मि, काम्मि/ जस्ता रूपहरुको /म्/ ध्वनि /ब्/ ध्वनिमा परिवर्तन भएर प्रयुक्त भएका पाइन्छन् । बैतडेली भाषामा यिनका पुलिङ्गी र बहु वचनका रूप पनि बनेका पाइन्छन् । जस्तै :

तालिका ७७, विभक्ति चिन्हको रूपायन

आधार शब्द	पुलिङ्ग	स्त्रीलिङ्ग	बहु वचन/आदर	अर्थ
तो	ताम्ब	ताम्बि	ताम्बा	त्यसमा
जो	जाम्ब	जाम्बि	जाम्बा	जसमा
यो	यम्ब	यम्बि	यम्बा	यसमा
को	काम्ब	काम्बि	काम्बा	कसमा
वाँ	वाम्ब	वाम्बि	वाम्बा	उसमा

तालिका ७७ मा बैतडेली भाषामा सप्तमी विभक्ति चिन्हको पुलिङ्ग, स्त्रीलिङ्ग, बहु वचन र आदरका आधारमा रूपायन भएको देखिन्छ तर नेपाली भाषामा रूपायन भएको पाइँदैन । बैतडेली भाषामा सप्तमी विभक्ति चिन्हहरु लिङ्ग, वचन र आदरका आधारमा रूप चल्ने र नचल्ने दुवै प्रकृतिका छन् । अवस्थी (२०३९-४०, पृ. १-५) का अनुसार

आधारवाची अधिकरण कारकको प्रत्यय/माइ/ को बैतडेली भाषामा पनि रूप चल्दैन तर अधः स्थानवाची, तिर्यक् स्थानवाची र ऊर्ध्व स्थानवाची अधिकरण कारकका प्रत्ययको रूप चल्ने गरेको पाइन्छ। बैतडेली भाषामा विकारी परसर्ग विकासको मूल स्रोत प्राकृत भाषा नै देखिन्छ। प्राकृत भाषाकै प्रभावबाट सप्तमी विभक्ति/प्रत्ययका विभिन्न रूपहरु विकसित भएका पाइन्छन्।

विकारी विभक्ति/प्रत्ययका आधारमा शब्द रूपायन

विकारी विभक्ति/प्रत्ययहरु सबै शब्दसँग नआई खास खास शब्द र अवस्थामा मात्र आउँछन्। बैतडेली भाषामा नाम, सर्वनाम, विशेषण र क्रियायोगी वर्गका शब्दमा /म्ब, मुण, इन/ विकारी विभक्ति/प्रत्यय लागेर तिनको लिङ्ग, वचन र आदरका आधारमा रूपायन भएको पाइन्छ। यसलाई निम्न लिखित रूपमा वर्णन गरिएको छ :

नामको रूपायन : बैतडेली भाषामा नाम शब्दको विकारी विभक्ति/प्रत्ययका आधारमा हुने रूपायनलाई निम्न लिखित रूपमा वर्णन गरिएको छ :

तालिका ७८, नामको विकारी विभक्ति/प्रत्ययका आधारमा रूपायन

मूल शब्द	पुलिङ्गी	स्त्रीलिङ्गी	बहु वचन/आदर	अर्थ
घर	घरम्ब	घरम्बि	घरम्बा	घरमा
	घरमुण	घरमुणि	घरमुणा	घरमा
	घरइन	घरइनि	घरइना	घरमा
बन	बनम्ब	बनम्बि	बनम्बा	बनमा
	बनमुण	बनमुणि	बनमुणा	बनमा
	बनइन	बनइनि	बनइना	बनमा
खाप	खापम्ब	खापम्बि	खापम्बा	मुखमा
	खापमुण	खापमुणि	खापमुणा	मुखमा
	खापइन	खापइनि	खापइना	मुखमा
देलि	देलिम्ब	देलिम्बि	देलिम्बा	दैलामा
	देलिमुण	देलिमुणि	देलिमुणा	दैलामा
	देलि:न	देलि:नि	देलि:ना	दैलामा

फागला	फागलाम्ब	फागलाम्बि	फागलाम्बा	मेलामा
	फागलामुण	फागलामुणि	फागलामुणा	मेलामा
	फागलाइन	फागलाइनि	फागलाइना	मेलामा
कुलो	कुलाम्ब	कुलाम्बि	कुलाम्बा	कुलामा
	कुलामुण	कुलामुणि	कुलामुणा	कुलामा
	कुलाइन	कुलाइनि	कुलाइना	कुलामा
धारो	धाराम्ब	धाराम्बि	धाराम्बा	धारामा
	धारामुण	धारामुणि	धारामुणा	धारामा
	धाराइन	धाराइनि	धाराइना	धारामा
गाडा	गाडाम्ब	गाडाम्बि	गाडाम्बा	गरामा
	गाडामुण	गाडामुणि	गाडामुणा	गरामा
	गाडाइन	गाडाइनि	गाडाइना	गरामा
माटो	माटाम्ब	माटाम्बि	माटाम्बा	माटामा
	माटामुण	माटामुणि	माटामुणा	माटामा
	माटाइन	माटाइनि	माटाइना	माटामा
पानि	पानिम्ब	पानिम्बि	पानिम्बा	पानीमा
	पानिमुण	पानिमुणि	पानिमुणा	पानीमा
	पानिइन	पानिइनि	पानिइना	पानीमा

तालिका ७८ मा आएका बैतडेली भाषाका /घर, बन, खाप, देलि, फागला, कुलो, धारो, गाडा, माटो, पानि/ नाममा विकारी विभक्ति/प्रत्ययबाट बनेका तिन तिन ओटा रूपहरु प्रस्तुत गरिएको छ। तिनले क्रमशः लिङ्ग, वचन र आदर बुझाएका छन्।

सर्वनामको रूपायन : बैतडेली भाषामा सर्वनाम शब्दको विकारी विभक्ति/प्रत्ययका आधारमा हुने रूपायनलाई निम्न लिखित रूपमा वर्णन गरिएको छ :

तालिका ७९, सर्वनामको विकारी विभक्ति/प्रत्ययका आधारमा रूपायन

मूल शब्द	पुलिङ्गी	स्त्रीलिङ्गी	बहु वचन/आदर	अर्थ
तो	ताम्ब	ताम्बि	ताम्बा	त्यसमा
	तामुण	तामुणि	तामुणा	त्यसमा
	ताइन	ताइनि	ताइना	त्यसमा
यो	यम्ब	यम्बि	यन्बा	यसमा
	यमुण	यमुणि	यमुणा	यसमा
	यइन	यइनि	यइना	यसमा
जो	जाम्ब	जाम्बि	जान्बा	जसमा
	जामुण	जामुणि	जामुणा	जसमा
	जाइन	जाइनि	जाइना	जसमा
को	काम्ब	काम्बि	कान्बा	कसमा
	कामुण	कामुणि	कामुणा	कसमा
	काइन	काइनि	काइना	कसमा
उ/वाँ	वाम्ब	वाम्बि	वान्बा	उसमा
	वामुण	वामुणि	वामुणा	उसमा
	वाइन	वाइनि	वाइना	उसमा

तालिका ७९ मा आएका बैतडेली भाषाका /तो, यो, जो, को, उ/वाँ/ सर्वनाममा विकारी विभक्ति/प्रत्ययबाट बनेका तिन तिन ओटा रूपहरु प्रस्तुत गरिएको छ । तिनले क्रमशः लिङ्ग, वचन र आदर बुझाएका छन् ।

विशेषणको रूपायन : बैतडेली भाषामा विशेषण शब्दको विकारी विभक्ति/प्रत्ययका आधारमा हुने रूपायनलाई वर्णन गरिएको छ :

तालिका ८०, विशेषणको विकारी विभक्ति/प्रत्ययका आधारमा रूपायन

मूल शब्द	पुलिङ्गी	स्त्रीलिङ्गी	बहु वचन/आदर	अर्थ
एक	एकम्ब	एकम्बि	एकम्बा	एकमा
	एकमुण	एकमुणि	एकमुणा	एकमा
	एकइन	एकइनि	एकइना	एकमा
नज्क	नज्कम्ब	नज्कम्बि	नज्कम्बा	नजिकमा
	नज्कमुण	नज्कमुणि	नज्कमुणा	नजिकमा
	नज्कइन	नज्कइनि	नज्कइना	नजिकमा
निको	निकाम्ब	निकाम्बि	निकाम्बा	राम्रोमा
	निकामुण	निकामुणि	निकामुणा	राम्रोमा
	निकाइन	निकाइनि	निकाइना	राम्रोमा
गट्ठो	गट्ठाम्ब	गट्ठाम्बि	गट्ठाम्बा	नराम्रोमा
	गट्ठामुण	गट्ठामुणि	गट्ठामुणा	नराम्रोमा
	गट्ठाइन	गट्ठाइनि	गट्ठाइना	नराम्रोमा
बकलो	बकलाम्ब	बकलाम्बि	बकलाम्बा	बाक्लोमा
	बकलामुण	बकलामुणि	बकलामुणा	बाक्लोमा
	बकलाइन	बकलाइनि	बकलाइना	बाक्लोमा
गोधरो	गोधराम्ब	गोधराम्बि	गोधराम्बा	गहिरोमा
	गोधरामुण	गोधरामुणि	गोधरामुणा	गहिरोमा
	गोधराइन	गोधराइनि	गोधराइना	गहिरोमा

तालिका ८० मा आएका बैतडेली भाषाका /एक, नज्क, निको, गट्ठो, बकलो, गोधरो/ विशेषणमा विकारी विभक्ति/प्रत्ययबाट बनेका तिन तिन ओटा रूपहरू प्रस्तुत गरिएको छ । तिनले क्रमशः लिङ्ग, वचन र आदर बुझाएका छन् ।

क्रियायोगीको रूपायन : क्रियायोगी शब्द मूल र व्युत्पन्न गरी दुई प्रकारका हुन्छन् ।
बैतडेली भाषामा यी दुवै क्रियायोगीसँग विकारी विभक्ति/प्रत्यय लाग्दछन् । यसलाई
निम्नानुसार वर्णन गरिएको छ :

(क) मूल क्रियायोगीको रूपायन : मूल क्रियायोगीमा विकारी विभक्ति/प्रत्यय लागेर हुने
रूपायन निम्न लिखित रूपमा वर्णन गरिएको छ :

तालिका ८१, मूल क्रियायोगीको विकारी विभक्ति/प्रत्ययका आधारमा रूपायन

मूल शब्द	पुलिङ्गी	स्त्रीलिङ्गी	बहु वचन/आदर	अर्थ
ओर	ओरम्ब	ओरम्बि	ओरम्बा	वर
	ओरमुण	ओरमुणि	ओरमुणा	वर
	ओरइन	ओरइनि	ओरइना	वर
पर	परम्ब	परम्बि	परम्बा	पर
	परमुण	परमुणि	परमुणा	पर
	परइन	परइनि	परइना	पर
तल	तलम्ब	तलम्बि	तलम्बा	तल
	तलमुण	तलमुणि	तलमुणा	तल
	तलइन	तलइनि	तलइना	तलै
पुर	पुरम्ब	पुरम्बि	पुरम्बा	माथि
	पुरमुण	पुरमुणि	पुरमुणा	माथि
	पुरइन	पुरइनि	पुरइना	माथि
मथि	मथिम्ब	मथिम्बि	मथिम्बा	माथि
	मथिमुण	मथिमुणि	मथिमुणा	माथि
	मथि:न	मथि:नि	मथि:ना	माथि
भितर	भितरम्ब	भितरम्बि	भितरम्बा	भित्र
	भितरमुण	भितरमुणि	भितरमुणा	भित्र
	भितरिन	भितरिनि	भितरिना	भित्र
वारि	वारिम्ब	वारिम्बि	वारिम्बा	वारि
	वारिमुण	वारिमुणि	वारिमुणा	वारि
	वारि:न	वारि:नि	वारि:ना	वारि

तालिका ८१ मा आएका बैतडेली भाषाका /ओर, पर, तल, पुर, मथि, भितर, वारि/ मूल क्रियायोगीमा विकारी विभक्ति/प्रत्ययबाट बनेका तिन तिन ओटा रूपहरु प्रस्तुत गरिएको छ । तिनले क्रमशः लिङ्ग, वचन र आदर बुझाएका छन् ।

(ख) सर्वनामबाट व्युत्पन्न क्रियायोगीको रूपायन : सर्वनामबाट व्युत्पन्न क्रियायोगीलाई सार्वनामिक व्युत्पन्न क्रियायोगी भनिन्छ । यस्ता क्रियायोगी शब्द विकारी विभक्ति/प्रत्ययहरु लागेर रूपायन भएका पाइन्छन् । जस्तै :

तालिका ८२, व्युत्पन्न क्रियायोगीको विकारी विभक्ति/प्रत्ययका आधारमा रूपायन

मूल शब्द	पुलिङ्गी	स्त्रीलिङ्गी	बहु वचन/आदर	अर्थ
ताँ	ताम्ब	ताम्बि	ताम्बा	त्यसमा
	तामुण	तामुणि	तामुणा	त्यसमा
	ताइन	ताइनि	ताइना	त्यसमा
याँ	यम्ब	यम्बि	यम्बा	यसमा
	यमुण	यमुणि	यमुणा	यसमा
	यइन	यइनि	यइना	यसमा
जाँ	जाम्ब	जाम्बि	जाम्बा	जसमा
	जामुण	जामुणि	जामुणा	जसमा
	जाइन	जाइनि	जाइना	जसमा
काँ	काम्ब	काम्बि	काम्बा	कसमा
	कामुण	कामुणि	कामुणा	कसमा
	काइन	काइनि	काइना	कसमा
वाँ	वाम्ब	वाम्बि	वाम्बा	उसमा
	वामुण	वामुणि	वामुणा	उसमा
	वाइन	वाइनि	वाइना	उसमा

तालिका ८२ मा आएका बैतडेली भाषाका /ताँ, याँ, जाँ, काँ, वाँ/ व्युत्पन्न क्रियायोगीमा विकारी विभक्ति/प्रत्ययबाट बनेका तिन तिन ओटा रूपहरु प्रस्तुत गरिएको छ । तिनले क्रमशः लिङ्ग, वचन र आदर बुझाएका छन् ।

बैतडेली भाषामा नाम, सर्वनाम, विशेषण र क्रिया जस्तै विभक्ति चिन्हको पनि काम गर्ने यी विकारी विभक्ति/प्रत्ययहरु नाम, सर्वनाम, विशेषण र मूल तथा व्युत्पन्न क्रियायोगी शब्दमा गाँसिदा तिनको रूपायन हुने प्रवृत्ति देखिएको छ । बैतडेली भाषामा विकारी विभक्ति/प्रत्यय लागेर हुने विभक्ति रूपायनलाई तालिका ७८ देखि ८२ सम्मका तालिकाहरुमा सोदाहरण वर्णन गरिएको छ । यसरी रूपायित शब्दहरु क्रियायोगी वर्गका बन्ने हुँदा बैतडेली भाषामा क्रियायोगी शब्दको पनि रूपायन हुन्छ, भन्ने आधार निर्माण भएको छ । विभक्ति रूपायनको यस्तो प्रक्रियामा संस्कृत र प्राकृत भाषाका विभक्तिको प्रभावबाट बैतडेली भाषाले आफ्नै मौलिकता ग्रहण गरेको छ । यस्तो भिन्नताले बैतडेली मातृभाषी सिकारुहरुलाई नेपाली भाषाको अभिव्यक्तिमा कठिनाइ उत्पन्न हुन सक्ने सम्भावना देखिन्छ ।

क्रियापदको रूपायन

क्रियापदको आधार तत्त्व धातु हुन्छ । धातुमा रूपायक प्रत्यय लागी रूपहरु बन्ने प्रक्रियालाई क्रियापदको रूपायन भनिन्छ (अधिकारी, २०५५, १३४) । क्रियाको रूपायन लिङ्ग, वचन, काल, पक्ष आदि अधिकांश व्याकरणिक कोटिहरुको अभिव्यक्तिका लागि गरिन्छ (शर्मा, २०७१, पृ. २८५) । कर्ताको लिङ्ग, वचन, पुरुष, आदर जनाउने आआफ्नो क्षमता अनुसार क्रियाका रूपहरु बन्ने हुँदा सबै रूप सबै क्रियामा प्रचलित हुँदैनन् (अधिकारी, २०७६, पृ. १८५) । बैतडेली भाषामा लिङ्ग, वचन, पुरुष, आदर, काल, पक्ष, भाव आदि व्याकरणिक कोटिहरुका आधारमा क्रियाको रूपायन हुन्छ । यसलाई निम्न लिखित रूपमा वर्णन गरिएको छ ।

लिङ्गका आधारमा रूपायन : बैतडेली भाषामा लिङ्गका आधारमा क्रियापदको रूपायन निम्न अनुसार हुन्छ :

तालिका ८३, लिङ्गका आधारमा क्रियापदको रूपायन

धातु	पुलिङ्ग	स्त्रीलिङ्ग	अर्थ
आ	औन्छ	औन्छि	आउँछ, आउँछे
खा	खान्छ	खान्छि	खान्छ, खान्छे
भा	भान्छ	भान्छि	जान्छ, जान्छे

दि	दिन्छ	दिन्छि	दिन्छ, दिन्छे
सि	सिन्छ	सिन्छि	सुत्छ, सुत्छे
पड्	पडन्छ	पडन्छि	पढ्छ, पढ्छे
गर्	गरन्छ	गरन्छि	गर्छ, गर्छे

तालिका ८३ मा बैतडेली भाषाका एक वचन पुलिङ्गी वर्तमानकालिक क्रिया /औन्छ, खान्छ, भान्छ, दिन्छ, सिन्छ, पडन्छ, गरन्छ/ का स्वरान्त धातुमा /न्छ/ र व्यञ्जनान्त धातुमा /अन्छ/ रूपायक प्रत्यय लागेर पुलिङ्गी क्रिया बनेको पाइन्छ र त्यसमा /इ/ प्रत्यय लागेर स्त्रीलिङ्गी क्रियाको रूपायन भएको पाइन्छ ।

वचनका आधारमा रूपायन : बैतडेली भाषामा वचनका आधारमा क्रियापदको रूपायन निम्न अनुसार हुन्छ :

तालिका ८४, वचनका आधारमा क्रियापदको रूपायन

धातु	एक वचन	बहु वचन	अर्थ
आ	औन्छ, औन्छि	औनान, औन्छिन्	आउँछ, आउँछे, आउँछन्
खा	खान्छ, खान्छि	खानान, खान्छिन्	खान्छ, खान्छे, खान्छन्
दि	दिन्छ, दिन्छि	दिनान, दिन्छिन्	दिन्छ, दिन्छे, दिन्छन्
सि	सिन्छ, सिन्छि	सिनान, सिन्छिन्	सुत्छ, सुत्छे, सुत्छन्
वस्	वसन्छ, वसन्छि	वस्सान, वसन्छिन्	वस्छ, वस्छे, वस्छन्
हिट्	हिटन्छ, हिटन्छि	हिट्टान, हिटन्छिन्	हिँड्छ, हिँड्छे, हिँड्छन्

तालिका ८४ मा बैतडेली भाषाका पुलिङ्गी र स्त्रीलिङ्गी दुबै क्रिया बहु वचनमा रूपायन भएका छन् । एक वचन पुलिङ्ग क्रिया बहु वचनमा रूपायन हुँदा धातुमा सिधै /आन/ प्रत्यय लागेको छ भने स्त्रीलिङ्ग एक वचन क्रिया बहु वचन हुँदा /न्/ प्रत्यय थपिएको छ । सामान्यतः पुलिङ्गी बहु वचनबोधक क्रियाले स्त्रीलिङ्गलाई पनि जनाएको पाइन्छ भने विशेष जोड दिदा वा हेयार्थ बुझाउँदा स्त्रीलिङ्गी बहु वचनको छुट्टै रूप प्रचलित रहेको पाइन्छ ।

पुरुषका आधारमा रूपायन : बैतडेली भाषामा पुरुषका आधारमा क्रियाको रूपायन निम्न लिखित रूपमा भएको पाइन्छ :

तालिका ८५, पुरुषका आधारमा क्रियापदको रूपायन

पुरुष	एक वचन	बहु वचन	अर्थ
प्रथम	खानुँ/खानौँ	खानौँ	खान्छु, खान्छौँ
	पड्हुँ/पड्हाँ	पड्हाँ	पढ्छु, पढ्छौँ
	गद्दुँ/गद्दौँ	गद्दौँ	गर्छु, गर्छौँ
द्वितीय	खान्छइ (पु)	खान्छौ	खान्छस्, खान्छौ
	खान्छेइ (स्त्री)	खान्छेउ	खान्छ्यौ, खान्छौ
	पड्छइ (पु)	पड्छौ	पढ्छस्, पढ्छौ
	पड्छेइ (स्त्री)	पड्छेउ	पढ्छेस्, पढ्छौ
	गरन्छइ (पु)	गरन्छौ	गर्छस्, गर्छौ
	गरन्छेइ (स्त्री)	गरन्छेउ	गर्छेस्, गर्छौ
तृतीय	खान्छ (पु)	खानान	खान्छ, खान्छन्
	खान्छि (स्त्री)	खान्छिन्	खान्छे, खान्छन्
	पड्छ (पु)	पड्दान	पढ्छ, पढ्छन्
	पड्छि (स्त्री)	पड्छिन्	पढ्छे, पढ्छन्
	गरन्छ (पु)	गद्दान	गर्छ, गर्छन्
	गरन्छि (स्त्री)	गरन्छिन्	गर्छे, गर्छन्

तालिका ८५ मा पुरुषका आधारमा बैतडेली भाषाका क्रियापदको रूपायन प्रस्तुत गरिएको छ । बैतडेली भाषामा प्रथम पुरुष एक वचन र बहु वचन क्रियाका रूपमा समानता रहेको छ भने वैकल्पिक रूपमा एक वचन क्रियामा उकारको प्रयोग पनि भएको छ । द्वितीय र तृतीय पुरुषमा पुलिङ्ग र स्त्रीलिङ्ग दुवै क्रियाका एक वचन र बहु वचनमा रूपायन भएका छन् तर द्वितीय पुरुष स्त्रीलिङ्गी बहु वचनको प्रयोग हेयार्थका

रूपमा मात्र प्रयोग भएको पाइन्छ । अन्य अवस्थामा पुलिङ्ग र स्त्रीलिङ्ग बहु वचनका लागि एउटै क्रियाको प्रयोग हुने गरेको पाइन्छ ।

आदरका आधारमा रूपायन : बैतडेली भाषामा आदर रहित, मध्यम आदर र विशेष आदरका आधारमा क्रियापदको रूपायन हुन्छ । जस्तै :

तालिका ८६, आदरका आधारमा क्रियापदको रूपायन

आदर रहित	मध्यम आदर	विशेष/आदर	अर्थ
खा	खाः	खाइयौ	खा, खानुहोस्, खाइबक्सियो
बस्	बस	बसियौ	बस्, बस्नुहोस्, बसिबक्सियो
पडन्छइ	पडन्छौ	पडिन्छ	पढ्छस्, पढ्नुहुन्छ, पढिबक्सिन्छ
पडन्छेइ	पडन्छौ	पडिन्छ	पढ्छेस्, पढ्नुहुन्छ, पढिबक्सिन्छ
भान्छइ	भान्छौ	भान्छि	जान्छस्, जानुहुन्छ, गइबक्सिन्छ
हिटन्छ	हिट्टान	चलाइ हुन्छ	हिँड्छ, हिँड्छन्, सवारी हुन्छ
हिटिन्छ	हिट्टान	चलाइ हुन्छ	हिँड्छे, हिँड्छन्, सवारी हुन्छ

तालिका ८६ मा बैतडेली भाषामा आदरका आधारमा क्रियाको रूपायन प्रस्तुत गरिएको छ । बैतडेलीमा सामान्यतः आदर रहित, मध्यम आदरार्थी र विशेष आदरार्थी गरी तिन प्रकारका क्रिया रहेका छन् । यिनमा प्रायः आदर रहित र आदरार्थी क्रियाको प्रयोग हुन्छ । आदर रहित क्रियाको उच्चारण हलन्त अर्थात् तीव्र रूपमा हुन्छ भने आदरार्थी क्रियाको दीर्घ उच्चारण हुन्छ । त्यसै गरी आदर रहित बुभाउँदा /अइ, एइ, अ/ क्रियाको अन्तमा आएका छन् भने आदरार्थी क्रियाको अन्तमा /औ, आन/जस्ता बहु वचनबोधक प्रत्यय आएका छन् । यसरी बैतडेलीमा बहु वचनबाट आदरार्थीको बोध भएको पाइन्छ । साथै भाववाचक क्रियाबाट विशेष (उच्च) आदरको अभिव्यक्ति भएको पाइन्छ । विशेष आदरमा हजुर बैसेक गर 'बसि बक्सियो', हजुर चलाइ बना 'सवारी गरि बक्सियौ' जस्ता कर्ता उच्च आदरको र क्रिया सामान्य आदरको पनि प्रयोग भएको पाइन्छ । यसलाई आदरगत असङ्गति मान्न सकिन्छ ।

कालका आधारमा रूपायन : बैतडेली भाषामा क्रियापदको भूत र अभूत (वर्तमान र भविष्यत्) कालका आधारमा रूपायन भएको पाइन्छ । यी सबै कालमा सहायक क्रियापद

/छ/, स्वरान्त धातु /भा/ तथा व्यञ्जान्त धातु /पड्/ बाट बनेका क्रियाका करण र अकरणका रूपावलीहरु तयार पारी तिनको निम्नानुसार वर्णन गरिएको छ :

क. वर्तमान काल : कुनै कार्य व्यापार अहिले हुने अवस्थालाई जनाउने क्रियाको रूपलाई वर्तमान काल भनिन्छ । सन्दर्भले वर्तमान कालका क्रियाले पछि हुने कार्य व्यापारलाई समेत जनाउने गर्दछ । जस्तै :

मुइ आज घर भानौँ, खाना खानौँ पुइ बजार भानौँ । (अहिलेको सन्दर्भ)

‘म आज घर जान्छु, खाना खान्छु अनि बजार जान्छु ।’

मुइ भोलि घर भानौँ, खाना खानौँ पुइ बजार भानौँ । (पछिको सन्दर्भ)

‘म भोलि घर जान्छु, खाना खान्छु अनि बजार जान्छु ।’

वर्तमान कालमा सहायक क्रिया ‘छ’ को एकातिर स्वतन्त्र रूपमा प्रयोग हुन्छ भने अर्कातिर योजक क्रियाका रूपमा अन्य धातु (बस्, पड्, गर्, खा, भा, दि, धु, रु आदि) सँग प्रत्ययका रूपमा प्रयोग हुन्छ । बैतडेली भाषामा वर्तमान कालका रूपायक प्रत्ययहरु निम्नानुसार छन् :

तालिका ८७, वर्तमान कालका करण रूपायक प्रत्ययहरु

पुरुष	लिङ्ग	एक वचन	बहु वचन
प्रथम		उँ/औँ	औँ
द्वितीय	पु.	अइ	औ
	स्त्री.	एइ	एउ
तृतीय	पु.	०	न्/आन्
	स्त्री	इ	इन्

तालिका ८७ मा देखाइए अनुसार बैतडेली भाषाका वर्तमानकालिक क्रियामा प्रथम पुरुष एक वचनमा /उँ/औँ/ र बहु वचनमा /औँ/ प्रत्ययको प्रयोग हुन्छ । कतिपय अवस्थामा प्रथम पुरुष एक वचन र बहु वचनको रूपमा समानता रहेको पाइन्छ । द्वितीय पुरुष एक वचन पुलिङ्गमा /अइ/ र /स्त्रीलिङ्गमा /एइ/ तथा बहु वचन पुलिङ्गमा /औ/ र स्त्रीलिङ्गमा /एउ/ प्रत्यय लाग्छन् । तृतीय पुरुष एक वचनमा सहायक क्रियामा शून्य प्रत्यय र स्वरान्त धातुमा /न्/ तथा व्यञ्जान्त धातुमा /अन्/ आगम लाग्छ । बहु

वचनमा /न्, आन्/ प्रत्यय लाग्छन् । तृतीय पुरुष स्त्रीलिङ्ग एक वचनमा /इ/ र बहु वचनमा /इन्/ प्रत्यय लाग्छन् ।

तालिका ८८ वर्तमान कालका अकरण रूपायक प्रत्ययहरु

पुरुष	एक वचन	बहु वचन
प्रथम	नाइ	नाइ
द्वितीय	नाइ	नाइ
तृतीय	नाइ	नाइ

वर्तमान कालका अकरण रूपायक प्रत्ययका रूपमा /नाइ/ करण क्रियाका अगाडि लाग्दछ ।

अ) वर्तमान कालका सहायक क्रिया /छ/ को करण र अकरण रूपहरु निम्नानुसार हुन्छन् :

तालिका ८९, सहायक क्रियापद /छ/ करण रूपावली

पुरुष	लिङ्ग	एक वचन	बहु वचन	अर्थ
प्रथम		छुँ/छौँ	छौँ	छु, छौँ
द्वितीय	पुलिङ्ग	छइ	छौ	छस्, छौ
	स्त्रीलिङ्ग	छेइ	छेउ	छेस्, छौ
तृतीय	पुलिङ्ग	छ	छन्	छ, छन्
	स्त्रीलिङ्ग	छि	छिन्	छे, छन्

तालिका ९०, सहायक क्रियापद /छ/ को अकरण रूपावली

पुरुष	लिङ्ग	एक वचन	बहु वचन	अर्थ
प्रथम		नाइछुँ/नाइछौँ	नाइछौँ	छैनँ, छैनौँ
द्वितीय	पुलिङ्ग	नाइछइ	नाइछौ	छैनस्, छैनौ
	स्त्रीलिङ्ग	नाइछेइ	नाइछेउ	छैनस्, छैनौ
तृतीय		नाइथि	नाइथिन्	छैन, छैनन्

तालिका ८९ र ९० मा बैतडेली भाषामा सहायक क्रिया /छ/ का वर्तमानकालीन करण र अकरण रूपावली प्रस्तुत गरिएको छ । एक वचन करणमा आएका /छुँ/छौँ, छइ, छेइ, छ, छि/ जस्ता रूपहरु बहु वचन जनाउँदा /छौँ, छौँ, छ्यौँ, छन्, छिन्/ मा रूपायन भएका छन् । अकरण जनाउँदा प्रथम र द्वितीय पुरुषमा करण रूपका अगाडि अकरणबोधक /नाइ/ प्रत्यय लागेको छ भने तृतीय पुरुषमा वर्तमानकालीन /छ/ क्रिया /थ/ मा परिवर्तन भएर /नाइथि, नाइथिन्/ भएको छ ।

आ) वर्तमान काल स्वरान्त धातु /भा/ का करण र अकरण रूपहरु निम्नानुसार हुन्छन् :

तालिका ९१, स्वरान्त धातु /भा/ को करण रूपावली

पुरुष	लिङ्ग	एक वचन	बहु वचन	अर्थ
प्रथम		भानुँ/भानौँ	भानौँ	जान्छु, जान्छौँ
द्वितीय	पुलिङ्ग	भान्छइ	भान्छौ	जान्छस्, जान्छौ
	स्त्रीलिङ्ग	भान्छेइ	भान्छेउ	जान्छेस्, जान्छौ
तृतीय	पुलिङ्ग	भान्छ	भानान्	जान्छ, जान्छन्
	स्त्रीलिङ्ग	भान्छि	भान्छिन्	जान्छे, जान्छन्

तालिका ९२, स्वरान्त धातु /भा/ को अकरण रूपावली

पुरुष	लिङ्ग	एक वचन	बहु वचन	अर्थ
प्रथम		नाइभानुँ/भानो	नाइभाना	जाँदिन, जाँदैनौँ
द्वितीय	पुलिङ्ग	नाइभानइ	नाइभाना	जाँदिनस्, जाँदैनौ
	स्त्रीलिङ्ग	नाइभानि:	नाइभान्छेउ	जाँदिनस्, जाँदैनौ
तृतीय	पुलिङ्ग	नाइभानो	नाइभाना (न्)	जाँदिन, जाँदिनन्
	स्त्रीलिङ्ग	नाइभानि	नाइभानिन्	जाँदिन, जाँदिनन्

तालिका ९१ र ९२ मा बैतडेली भाषामा स्वरान्त धातु /भा/ का वर्तमानकालीन करण र अकरण रूपावली प्रस्तुत गरिएको छ । एक वचन करणमा आएका /भानुँ/भानो, भान्छइ, भान्छेइ, भान्छ, भान्छि/ जस्ता रूपहरु बहु वचन जनाउँदा /भानौँ, भान्छौँ,

भ्रान्छ्यौ, भ्रानान्, भ्रान्छिन्/ मा रूपायन भएका छन् । अकरण जनाउँदा करण रूपका अगाडि अकरण बोधक /नाइ/ प्रत्यय लाग्छ । यसरी अकरण प्रत्यय लाग्दा एक वचनमा /नाइभ्रानुं/भ्रानो, नाइभ्रानइ, नाइभ्रानिः, नाइभ्रानो, नाइभ्रानि/ जस्ता रूपहरु र बहु वचन जनाउँदा /नाइभ्राना, नाइभ्राना, नाइभ्रान्छेउ/नाइभ्रानिउ, नाइभ्राना, नाइभ्रानिन्/ जस्ता रूपहरु बन्छन् ।

इ) वर्तमान काल व्यञ्जनान्त धातु /पड्/ को करण र अकरण रूपहरु निम्नानुसार हुन्छन् :

तालिका ९३, व्यञ्जनान्त धातु /पड्/ को वर्तमान कालको करण रूपावली

पुरुष	लिङ्ग	एक वचन	बहु वचन	अर्थ
प्रथम		पड्हुं/पड्हुँ	पड्हुँ	पढ्छु, पढ्छौं
द्वितीय	पुलिङ्ग	पड्छइ	पड्छौ	पढ्छस्, पढ्छौ
	स्त्रीलिङ्ग	पड्छेइ	पड्छेउ	पढ्छेस्, पढ्छौ
तृतीय	पुलिङ्ग	पड्छ	पड्छान्	पढ्छ, पढ्छन्
	स्त्रीलिङ्ग	पड्छि	पड्छिन्	पढ्छे, पढ्छन्

तालिका ९४, व्यञ्जनान्त धातु /पड्/ को वर्तमान कालको अकरण रूपावली

पुरुष	लिङ्ग	एक वचन	बहु वचन	अर्थ
प्रथम		नाइपड्हुं/पड्हुँ	नाइपड्हा	पढ्दिनँ, पढ्दैनौं
द्वितीय	पुलिङ्ग	नाइपड्हा	नाइपड्हा	पढ्दैनस्, पढ्दैनौ
	स्त्रीलिङ्ग	नाइपड्हिः	नाइपड्हिउ	पढ्दिनस्, पढ्दैनौ
तृतीय	पुलिङ्ग	नाइपड्हा	नाइपड्हा	पढ्दैन, पढ्दैनन्
	स्त्रीलिङ्ग	नाइपड्हि	नाइपड्हिन्	पढ्दिन, पढ्दैनन्

तालिका ९३ र ९४ मा बैतडेली भाषामा व्यञ्जनान्त धातु /पड्/ का वर्तमानकालीन करण र अकरण रूपावली प्रस्तुत गरिएको छ । एक वचन करणमा आएका /पड्हुं/पड्हुँ, पड्छइ, पड्छेइ, पड्छ, पड्छि/ जस्ता रूपहरु बहु वचन जनाउँदा

/पड्डौं, पड्डौ, पड्डौ, पड्डान्, पड्डिन्/ मा रूपायन भएका छन् । अकरण जनाउँदा करण रूप /पड्ड/ को /ड्ड/ द्वित्व भई त्यसका अगाडि अकरणबोधक /नाइ/ प्रत्यय लागेको छ भने /छ/ को लोप भएर /नाइपड्डुं/पड्डो, नाइपड्डइ, नाइपड्डिः, नाइपड्डो, नाइपड्डि/ जस्ता रूपहरु र बहु वचन जनाउँदा /नाइपड्डा, नाइपड्डा, नाइपड्डिउ, नाइपड्डा, नाइपड्डिन्/ बनेका पाइन्छन् ।

ई) वर्तमान काल द्विस्वरान्त धातु /आउ/ का करण र अकरण रूपहरु निम्नानुसार हुन्छन् :

तालिका ९५, द्विस्वरान्त धातु /आउ/ को करण रूपावली

पुरुष	लिङ्ग	एक वचन	बहु वचन	अर्थ
प्रथम		औनुं/औनौं	औनौं	आउँछु, आउँछौं
द्वितीय	पुलिङ्ग	औन्छइ	औन्छौ	आउँछस्, आउँछौ
	स्त्रीलिङ्ग	औन्छेइ	औन्छेउ	आउँछेस्, आउँछौ
तृतीय	पुलिङ्ग	औन्छ	औनान्	आउँछ, आउँछन्
	स्त्रीलिङ्ग	औन्छि	औन्छिन्	आउँछे, आउँछन्

तालिका ९६, द्विस्वरान्त धातु /आउ/ को अकरण रूपावली

पुरुष	लिङ्ग	एक वचन	बहु वचन	अर्थ
प्रथम		नाइऔनुं/औनो	नाइऔना	आउँदिन, आउँदैनौं
द्वितीय	पुलिङ्ग	नाइऔनइ	नाइऔना	आउँदैनस्, आउँदैनौ
	स्त्रीलिङ्ग	नाइऔनिः	नाइऔन्छेउ	आउँदिनस्, आउँदैनौ
तृतीय	पुलिङ्ग	नाइऔनो	नाइऔना	आउँदैन, आउँदैनन्
	स्त्रीलिङ्ग	नाइऔनि	नाइऔनिन्	आउँदिन, आउँदैनन्

तालिका ९५ र ९६ मा बैतडेली भाषामा द्विस्वरान्त धातु /आउ/ का वर्तमानकालीन करण र अकरण रूपावली प्रस्तुत गरिएको छ । एक वचन करणमा आएका /औनुं/औनो, औन्छइ, औन्छेइ, औन्छ, औन्छि/ जस्ता रूपहरु बहु वचन जनाउँदा /औनौं,

औन्छौ, औन्छेउ, औनान्, औन्छिन्/ मा रूपायन भएका छन् । अकरण जनाउँदा करण रूपका अगाडि अकरणबोधक /नाइ/ प्रत्यय लाग्छ । यसरी अकरण प्रत्यय लाग्दा एक वचनमा /नाइऔनुं/औनो, नाइऔनइ, नाइऔनिः, नाइऔनो, नाइऔनि/ जस्ता रूपहरु र बहु वचन जनाउँदा /नाइऔना, नाइऔना, नाइऔन्छेउ/नाइऔनिउ, नाइऔना, नाइऔनिन्/ जस्ता रूपहरु बन्छन् ।

उ. परिचयवाची 'हु' का वर्तमान कालका करण र अकरण रूपहरु निम्नानुसार हुन्छन् :

तालिका ९७, परिचयवाची /हु/ का करण रूपावली

पुरुष	एक वचन	बहु वचन	अर्थ
प्रथम	हुँ/हौँ	हौँ	हुँ, हौँ
द्वितीय	हइ	हौ	होस्, हौ
तृतीय	हो	हुन्	हो, हुन्

तालिका ९८, परिचयवाची /हु/ का अकरण रूपावली

पुरुष	एक वचन	बहु वचन	अर्थ
प्रथम	नाइहुँ/नाइहौँ	नाइहौँ	होइनँ, होइनौँ
द्वितीय	नाइहइ	नाइहौ	होइनस्, होइनौ
तृतीय	नाइहो	नाइहुन्	होइन, होइनन्

तालिका ९७ र ९८ मा बैतडेली भाषामा परिचयवाची क्रिया /हु/ का वर्तमानकालीन करण र अकरण रूपावली प्रस्तुत गरिएको छ । एक वचन करणमा आएका /हुँ/हौँ, हइ, हो/ जस्ता रूपहरु बहु वचन जनाउँदा /हौँ, हौ, हुन्/ मा रूपायन भएका छन् । अकरण जनाउँदा करण रूपका अगाडि अकरणबोधक /नाइ/ प्रत्यय लागेको छ । यसका लिङ्गगत भेद पाइँदैनन् ।

ख. भूतकाल : वितेको समयको कार्य व्यापार जनाउने क्रियाको रूपलाई भूतकाल भनिन्छ । बैतडेली भाषामा भूतकालका रूपायक प्रत्ययहरु निम्नानुसार छन् :

तालिका ९९ भूतकालका करण रूपायक प्रत्ययहरु

पुरुष	लिङ्ग	एक वचन	बहु वचन
प्रथम		इउँ	यौँ
द्वितीय	पु.	एइ	या
	स्त्री	इ	या
तृतीय	पु.	यो	ए
	स्त्री	इ	इन्

तालिका ९९ मा देखाइए अनुसार बैतडेली भाषाका भूतकालिक क्रियामा प्रथम पुरुष एक वचनमा /इउँ/ र बहु वचनमा /यौँ/ प्रत्ययको प्रयोग हुन्छ । द्वितीय पुरुष पुलिङ्ग एक वचनमा /एइ/ तथा स्त्रीलिङ्गमा /इ/ र बहु वचनमा /या/ प्रत्यय लाग्छन् । तृतीय पुरुष एक वचन पुलिङ्गमा /यो/ र बहु वचनमा /ए/ प्रत्यय र स्त्रीलिङ्ग एक वचनमा /इ/ र बहु वचनमा /इन्/ प्रत्यय लाग्छन् ।

तालिका १०० भूतकालका अकरण रूपायक प्रत्ययहरु

पुरुष	एक वचन	बहु वचन
प्रथम	नाइ	नाइ
द्वितीय	नाइ	नाइ
तृतीय	नाइ	नाइ

तालिका १०० मा देखाइए अनुसार बैतडेली भाषामा भूतकालका अकरण रूपायक प्रत्ययका रूपमा /नाइ/ करण क्रियाका अगाडि लाग्दछ ।

अ) भूतकालमा /छ/ सहायक क्रिया /थ/ हुन्छ । यसका करण र अकरण रूपहरु निम्नानुसार हुन्छन् :

तालिका १०१, सहायक क्रिया /थ/ को भूतकालको करण रूपावली

पुरुष	लिङ्ग	एक वचन	बहु वचन	अर्थ
प्रथम		थ्युं/थे	थ्यौं/थे	थिएँ, थियौं
द्वितीय	पुलिङ्ग	थेइ	थ्या	थिइस्, थियो
	स्त्रीलिङ्ग	थि:	थ्या	थिइस्, थियो
तृतीय	पुलिङ्ग	थ्यो	थे	थियो, थिए
	स्त्रीलिङ्ग	थि	थिन्	थिई, थिइन्

तालिका १०२, सहायक क्रिया /छ/ को भूतकालको अकरण रूपावली

पुरुष	लिङ्ग	एक वचन	बहु वचन	अर्थ
प्रथम		नाइथ्युं/थे	नाइथ्यौं/थे	थिइनँ, थिएनौं
द्वितीय	पुलिङ्ग	नाइथेइ	नाइथ्या	थिइनस्, थिएनौ
	स्त्रीलिङ्ग	नाइथि:	नाइथ्या	थिइनस्, थिएनौ
तृतीय	पुलिङ्ग	नाइथ्यो	नाइथे	थिएन, थिएनन्
	स्त्रीलिङ्ग	नाइथि	नाइथिन्	थिईन, थिएनन्

तालिका १०१ र १०२ मा बैतडेली भाषामा सहायक क्रिया /छ/ का भूतकालीन करण र अकरण रूपावली प्रस्तुत गरिएको छ । एक वचन करणमा आएका /थ्युं/थे, थेइ, थि:, थ्यो, थि/ जस्ता रूपहरु बहु वचन जनाउँदा /थ्यौं/थे, थ्या, थे, थिन्/ मा रूपायन भएका छन् । अकरण जनाउँदा करण रूपका अगाडि अकरणबोधक /नाइ/ प्रत्यय लागेको छ ।

ड) स्वरान्त धातु /भा/ भूतकालमा /ग/हुन्छ । यसका करण र अकरण रूपहरु निम्नानुसार हुन्छन् :

तालिका १०३, स्वरान्त धातु /भा/ को भूतकालको करण रूपावली

पुरुष	लिङ्ग	एक वचन	बहु वचन	अर्थ
प्रथम		गर्युँ	गर्यौँ	गाएँ, गर्यौँ
द्वितीय	पुलिङ्ग	गाएइ	गया	गइस्, गर्यौ
	स्त्रीलिङ्ग	गइः	गया	गइस्, गर्यौ
तृतीय	पुलिङ्ग	गयो	गाए	गयो, गाए
	स्त्रीलिङ्ग	गइ	गइन्	गई, गाए

तालिका १०४, स्वरान्त धातु /भा/ को भूतकालको अकरण रूपावली

पुरुष	लिङ्ग	एक वचन	बहु वचन	अर्थ
प्रथम		नाइगर्युँ	नाइगर्यौँ	गइनँ, गाएनौँ
द्वितीय	पुलिङ्ग	नाइगाएइ	नाइगया	गइनस्, गाएनौ
	स्त्रीलिङ्ग	नाइगइः	नाइगया	गइनस्, गाएनौ
तृतीय	पुलिङ्ग	नाइगयो	नाइगाए	गाएन, गाएनन्
	स्त्रीलिङ्ग	नाइगइ	नाइगइन	गइन, गाएनन्

तालिका १०३ र १०४ मा बैतडेली भाषामा स्वरान्त धातु /भा/ का भूतकालीन करण र अकरण रूपावली प्रस्तुत गरिएको छ । भूतकालमा /भा/ धातु /ग/ मा परिवर्तन भएको छ । यसमा एक वचन करणमा आएका /गर्युँ, गाएइ, गइः, गयो गइ/ जस्ता रूपहरु बहु वचन जनाउँदा /गर्यौँ, गया, गाए, गइन्/ मा रूपायन भएका छन् । अकरण जनाउँदा करण रूपका अगाडि अकरणबोधक /नाइ/ प्रत्यय लागेको छ ।

च) भूतकाल व्यञ्जनान्त धातु /पङ्/ का करण र अकरण रूपहरु निम्नानुसार हुन्छन् :

तालिका १०५, व्यञ्जनान्त धातु /पड्/ को भूतकालको करण रूपावली

पुरुष	लिङ्ग	एक वचन	बहु वचन	अर्थ
प्रथम		पड्युँ/पडे	पड्यौँ/पडे	पढेँ, पढ्यौँ
द्वितीय	पुलिङ्ग	पडेइ	पड्या	पढिस्, पढ्यौ
	स्त्रीलिङ्ग	पडिः	पड्या	पढिस्, पढ्यौ
तृतीय	पुलिङ्ग	पड्यो	पडे	पढ्यो, पढे
	स्त्रीलिङ्ग	पडि	पडिन्	पढी, पढे

तालिका १०६, व्यञ्जनान्त धातु /पड्/ को भूतकालको अकरण रूपावली

पुरुष	लिङ्ग	एक वचन	बहु वचन	अर्थ
प्रथम		नाइपड्युँ/पडे	नाइपड्यौँ/पडे	पढिनँ, पढेनौँ
द्वितीय	पुलिङ्ग	नाइपडेइ	नाइपड्या	पढिनस्, पढेनौ
	स्त्रीलिङ्ग	नाइपडि	नाइपड्या	पढिनस्, पढेनौ
तृतीय	पुलिङ्ग	नाइपड्यो	नाइपडे	पढेन, पढेनन्
	स्त्रीलिङ्ग	नाइपडि	नाइपडिन्	पढिन, पढेनन्

तालिका १०५ र १०६ मा बैतडेली भाषामा व्यञ्जनान्त धभतु /पड्/ का भूतकालीन करण र अकरण रूपावली प्रस्तुत गरिएको छ । एक वचन करणमा आएका /पड्युँ/पडे, पडेइ, पडिः, पड्यो, पडि/ जस्ता रूपहरु बहु वचन जनाउँदा /पड्यौँ/पडे, पड्या, पड्यो, पडिन्/ मा रूपायन भएका छन् । अकरण जनाउँदा करण रूपका अगाडि अकरणबोधक /नाइ/ प्रत्यय लागेको छ ।

ई) भूतकाल द्विस्वरान्त धातु /आउ/ का करण र अकरण रूपहरु निम्नानुसार हुन्छन् :

तालिका १०७, द्विस्वरान्त धातु /आउ/ को करण रूपावली

पुरुष	लिङ्ग	एक वचन	बहु वचन	अर्थ
प्रथम		औन्थ्युँ/औन्थे	औन्थ्यौँ	आउँथे, आउँथ्यौँ
द्वितीय	पुलिङ्ग	औन्थेइ	औन्थ्या	आउँथिस्, आउँथ्यौ
	स्त्रीलिङ्ग	औन्थिः	औन्थेउ	आउँथिस्, आउँथ्यौ
तृतीय	पुलिङ्ग	औन्थ्यो	औन्थे	आउँथ्यो, आउँथे
	स्त्रीलिङ्ग	औन्थि	औन्थिन्	आउँथी, आउँथे

तालिका १०८, द्विस्वरान्त धातु /आउ/ को अकरण रूपावली

पुरुष	लिङ्ग	एक वचन	बहु वचन	अर्थ
प्रथम		नाइऔन्थ्युँ	नाइऔन्थ्यौँ	आउँदिनथे, आउँदैनथ्यौँ
द्वितीय	पुलिङ्ग	नाइऔन्थेइ	नाइऔन्थ्या	आउँदैनथिस्, आउँदैनथ्यौ
	स्त्रीलिङ्ग	नाइऔन्थिः	नाइऔन्थेउ	आउँदिनथिस्, आउँदैनथ्यौ
तृतीय	पुलिङ्ग	नाइऔन्थ्यो	नाइऔन्थे	आउँदैनथ्यो, आउँदैनथे
	स्त्रीलिङ्ग	नाइऔन्थि	नाइऔन्थिन्	आउँदिनथी, आउँदैनथे

तालिका १०७ र १०८ मा बैतडेली भाषामा द्विस्वरान्त धातु /आउ/ का भूतकालीन करण र अकरण रूपावली प्रस्तुत गरिएको छ । एक वचन करणमा आएका /औन्थ्युँ, औन्थेइ, औन्थिः, औन्थ्यो, औन्थि/ जस्ता रूपहरु बहु वचन जनाउँदा /औन्थ्यौँ, औन्थ्या, औन्थेउ, औन्थे, औन्थिन्/ मा रूपायन भएका छन् । अकरण जनाउँदा करण रूपका अगाडि अकरणबोधक /नाइ/ प्रत्यय लाग्छ । यसरी अकरण प्रत्यय लाग्दा एक वचनमा /नाइऔन्थ्युँ, नाइऔन्थेइ, नाइऔन्थिः, नाइऔन्थ्यो, नाइऔन्थि/ जस्ता रूपहरु र बहु वचन जनाउँदा /नाइऔन्थ्यौँ, नाइऔन्थ्या, नाइऔन्थेउ/नाइऔन्थिउ, नाइऔन्थे, नाइऔन्थिन्/ जस्ता रूपहरु बन्छन् ।

ग. भविष्यत् काल : पछि हुने वा हुन बाँकि कुनै कार्य व्यापार अवस्थालाई जनाउने क्रियाको रूपलाई भविष्यत् काल भनिन्छ । वर्तमान कालका क्रियाबाट समेत पछि

हुने कार्य व्यापारलाई बुझिन्छ भने भिन्नै क्रियाका रूपको प्रयोग पनि हुन्छ ।
बैतडेली भाषामा भविष्यत् कालका रूपायक प्रत्ययहरु निम्नानुसार छन् :

तालिका १०९, भविष्यत् कालका करण रूपायक प्रत्ययहरु

पुरुष	लिङ्ग	एक वचन	बहु वचन
प्रथम		ए हुँ/लो	ए हौँ/ला
द्वितीय	पु.	ए हइ/लइ	ए हौ/ला
	स्त्री.	ए हइ/लि	ए हौ/इउ
तृतीय	पु.	ए हो/लो	ए हुन्/ला
	स्त्री	ए हो/इ	ए हुन्/लिन्

तालिका १०९ मा देखाइए अनुसार बैतडेली भाषामा भविष्यत्कालिक क्रियामा प्रथम पुरुष एक वचनमा /ए हुँ/लो/ र बहु वचनमा /ए हौँ/ला/ प्रत्ययको प्रयोग हुन्छ । द्वितीय पुरुष एक वचन पुलिङ्गमा /ए हइ/लइ/ र /स्त्रीलिङ्गमा /ए हइ/लि/ तथा बहु वचन पुलिङ्गमा /ए हौ/ला/ र स्त्रीलिङ्गमा /ए हौ/इउ/ प्रत्यय लाग्छन् । तृतीय पुरुष एक वचनमा /ए हो/लो/ तथा बहु वचनमा /ए हुन्/ला/न्ना/ प्रत्यय लाग्छन् । तृतीय पुरुष स्त्रीलिङ्ग एक वचनमा /ए हो/लि/ र बहु वचनमा /ए हुन्/लिन्/निन्/ प्रत्यय लाग्छन् ।

तालिका ११०, भविष्यत् कालका अकरण रूपायक प्रत्ययहरु

पुरुष	एक वचन	बहु वचन
प्रथम	नाइ	नाइ
द्वितीय	नाइ	नाइ
तृतीय	नाइ	नाइ

भविष्यत् कालका अकरण रूपायक प्रत्ययका रूपमा /नाइ/ करण क्रियाका अगाडि लाग्दछ ।

अ) भविष्यत् कालमा /छ/ सहायक क्रिया बैतडेलीमा /हुँ/ वा /ल/ मा परिवर्तन हुन्छ । साथै यसका करण र अकरण रूपहरु निम्नानुसार दुई किसिमका हुन्छन् :

तालिका १११, परिचयवाची /हुँ/ को भविष्यत् कालका करण रूपावली (पहिलो)

पुरुष	लिङ्ग	एक वचन	बहु वचन	अर्थ
प्रथम		हुने हुँ	हुने हौँ	हुने छु, हुने छौँ
द्वितीय	पु.	हुने हइ	हुने हौ	हुने छस्, हुने छौ
	स्त्री.	हुने हइ	हुने हौ	हुने छेस्, हुने छ्यौ
तृतीय	पु.	हुने हो	हुने हुन्	हुने छ, हुने छन्
	स्त्री	हुने हो	हुने हुन्	हुने छे, हुने छिन्

तालिका ११२, परिचयवाची /हुँ/ को भविष्यत् कालका अकरण रूपावली (पहिलो)

पुरुष	लिङ्ग	एक वचन	बहु वचन	अर्थ
प्रथम		नाइ हुने हुँ	नाइ हुने हौँ	हुने छैन, हुने छैनौँ
द्वितीय	पु.	नाइ हुने हइ	नाइ हुने हौ	हुने छैनस्, हुने छैनौ
	स्त्री.	नाइ हुने हइ	नाइ हुने हौ	हुने छैनस्, हुने छैनौ
तृतीय	पु.	नाइ हुने हो	नाइ हुने हुन्	हुने छैन, हुने छैनन्
	स्त्री.	नाइ हुने हो	नाइ हुने हुन्	हुने छैन, हुने छैनन्

तालिका १११ र ११२ मा बैतडेली भाषामा परिचयवाची /हुँ/ का भविष्यत्कालीन करण र अकरण रूपावली प्रस्तुत गरिएको छ । एक वचन करणमा आएका /हुने हुँ, हुने हइ, हुने हो/ जस्ता रूपहरु बहु वचन जनाउँदा /हुने हौँ, हुने हौ, हुने हुन्/ मा रूपायन भएका छन् । अकरण जनाउँदा करण रूपका अगाडि अकरणबोधक /नाइ/ प्रत्यय लागेर एक वचनमा /नाइहुने हुँ, नाइहुने हइ, नाइहुने हो/ जस्ता रूपहरु र बहु वचनमा /नाइहुने हौँ, नाइहुने हौ, नाइहुने हुन्/ रूपहरु हुन्छन् ।

तालिका ११३, परिचयवाची /हुँ/ को भविष्यत् कालका करण रूपावली (दोस्रो प्रकार)

पुरुष	लिङ्ग	एक वचन	बहु वचन	अर्थ
प्रथम		हुँलो	हुँला	हुने छु, हुने छौँ
द्वितीय	पुलिङ्ग	होलइ	होला	हुने छस्, हुने छौ
	स्त्रीलिङ्ग	होलि:	होलिउ	हुने छेस्, हुने छौ
तृतीय	पुलिङ्ग	होलो	हुन्ना	हुने छ, हुने छन्
	स्त्रीलिङ्ग	होलि	हुन्निन्	हुने छे, हुने छिन्

तालिका ११४, परिचयवाची /हुँ/ को भविष्यत् कालका अकरण रूपावली (दोस्रो प्रकार)

पुरुष	लिङ्ग	एक वचन	बहु वचन	अर्थ
प्रथम		नाइ हुँलो	नाइ हुँला	हुने छैन, हुने छैनौँ
द्वितीय	पुलिङ्ग	नाइ होलइ	नाइ होला	हुने छैनस्, हुने छैनौ
	स्त्रीलिङ्ग	नाइ होलि:	नाइ होलिउ	हुने छैनस्, हुने छैनौ
तृतीय	पुलिङ्ग	नाइ होलो	नाइ हुन्ना	हुने छैन, हुने छैनन्
	स्त्रीलिङ्ग	नाइ होलि	नाइ हुन्निन्	हुने छैन, हुने छैनन्

तालिका ११३ र ११४ मा बैतडेली भाषामा परिचयवाची /ह/ का भविष्यत्कालीन करण र अकरण रूपावली प्रस्तुत गरिएको छ । एक वचन करणमा आएका /हुँलो, होलइ, होलि:, होलो, होलि/ जस्ता रूपहरु बहु वचन जनाउँदा /हुँला, होला, होलिउ, हुन्ना, हुन्निन्/ मा रूपायन भएका छन् । अकरण जनाउँदा करण रूपका अगाडि अकरणबोधक /नाइ/ प्रत्यय लागेर एक वचनमा /नाइहुँलो, नाइहोलइ, नाइहोलि:, नाइहोलो, नाइहोलि/ जस्ता रूपहरु र बहु वचनमा /नाइहुँला, नाइहोला, नाइहोलिउ, नाइहुन्ना, नाइहुन्निन्/ हुन्छन् ।

आ) भविष्यत काल स्वरान्त धातु /भा/ का करण र अकरण रूपहरु निम्नानुसार हुन्छन् :

तालिका ११५, स्वरान्त धातु /भा/ को भविष्यत् कालको करण रूपावली

पुरुष	लिङ्ग	एक वचन	बहु वचन	अर्थ
प्रथम		भाने हुँ/भौँलो	भाने हौँ/भौँला	जाने छु, जाने छौँ
द्वितीय	पुलिङ्ग	भाने हइ/भालै	भाने हौ/भाला	जाने छस्, जाने छौ
	स्त्रीलिङ्ग	भाने हइ/भालि	भाने हौ/भालिउ	जाने छेस्, जाने छौ
तृतीय	पुलिङ्ग	भाने हो/भालो	भाने हुन्/भान्ना	जाने छ, जाने छन्
	स्त्रीलिङ्ग	भाने हो/भालि	भाने हुन्/भान्निन्	जाने छे, जाने छन्

तालिका ११६, स्वरान्त धातु /भा/ को भविष्यत् कालको अकरण रूपावली

पुरुष	लिङ्ग	एक वचन	बहु वचन	अर्थ
प्रथम		नाइ भाने हुँ/भौँलौँ	नाइ भाने हौँ/भौँला	जाने छैन, जाने छैनौँ
द्वितीय	पुलिङ्ग	नाइ भाने हइ/भालै	नाइ भानेहौ/भाला	जाने छैनस्, जाने छैनौ
	स्त्रीलिङ्ग	नाइ भाने हइ/भालि	नाइ भाने हौ/भालिउ	जाने छैनस्, जाने छैनौ
तृतीय	पुलिङ्ग	नाइ भाने हो/भालो	नाइ भाने हुन्/भान्ना	जाने छैन, जाने छैनन्
	स्त्रीलिङ्ग	नाइ भाने हो/भालि	नाइ भाने हुन्/भान्निन्	जाने छैन, जाने छैनन्

तालिका ११५ र ११६ मा बैतडेली भाषामा स्वरान्त धातु /भा/ का भविष्यत् कालीन करण र अकरण रूपावली प्रस्तुत गरिएको छ । एक वचन करणमा आएका /भाने हुँ/भौँलो, भाने हइ/भालै, भाने हइ/भालि:, भाने हो/भालो, भाने हो/भालि/ जस्ता रूपहरु बहु वचन जनाउँदा /भाने हौँ/भौँला, भाने हौ/भाला, भाने हौ/भालिउ, भाने हुन्/भान्ना, भाने हुन्/भान्निन्/ मा रूपायन भएका छन् । अकरण जनाउँदा करण रूपका अगाडि अकरणबोधक /नाइ/ प्रत्यय लागेर /नाइ भाने हुँ/भौँलो, नाइ भाने हइ/भालै, नाइ भाने हइ/भालि:, नाइ भाने हो/भालो, नाइ भाने हो/भालि/ जस्ता रूपहरु र बहु वचनमा /नाइ भाने हौँ/भौँला, नाइ भाने हौ/भाला, नाइ भाने हौ/भालिउ, नाइ भाने हुन्/भान्ना, नाइ भाने हुन्/भान्निन्/ बन्छन् ।

इ) भविष्यत् काल व्यञ्जनान्त धातु /पङ्/ का करण र अकरण रूपहरु निम्नानुसार हुन्छन् :

तालिका ११७, व्यञ्जनान्त धातु /पङ्/ को भविष्यत् कालको करण रूपावली

पुरुष	लिङ्ग	एक वचन	बहु वचन	अर्थ
प्रथम		पङ्गे हुँ /पङ्लो	पङ्गे हौं/पङ्ला	पढ्ने छु, पढ्ने छौं
द्वितीय	पुलिङ्ग	पङ्गे हइ/पङ्लै	पङ्गे हौ/पङ्ला	पढ्ने छस्, पढ्ने छौ
	स्त्रीलिङ्ग	पङ्गे हइ/पङलि	पङ्गे हौ/पङलिउ	पढ्ने छेस्, पढ्ने छौ
तृतीय	पुलिङ्ग	पङ्गे हो/पङलो	पङ्गे हुन्/पङन्ना	पढ्ने छ, पढ्ने छन्
	स्त्रीलिङ्ग	पङ्गे हो/पङलि	पङ्गे हुन्/पङन्निन्	पढ्ने छे, पढ्ने छिन्

तालिका ११८, व्यञ्जनान्त धातु /पङ्/ को भविष्यत् कालको अकरण रूपावली

पुरुष	लिङ्ग	एक वचन	बहु वचन	अर्थ
प्रथम		नाइ पङ्गे हुँ/पङ्लो	नाइ पङ्गे हौं/पङ्ला	पढ्ने छैन, पढ्ने छैनौं
द्वितीय	पुलिङ्ग	नाइ पङ्गे हइ/पङ्लै	नाइ पङ्गे हौ/पङ्ला	पढ्ने छैनस्, पढ्ने छैनौ
	स्त्रीलिङ्ग	नाइ पङ्गे हइ/पङलि	नाइ पङ्गे हौ/पङलिउ	पढ्ने छैनस्, पढ्ने छैनौ
तृतीय	पुलिङ्ग	नाइ पङ्गे हो/पङलो	नाइ पङ्गे हुन्/पङन्ना	पढ्ने छैन, पढ्ने छैनन्
	स्त्रीलिङ्ग	नाइ पङ्गे हो/पङलि	नाइ पङ्गे हुन्/पङन्निन्	पढ्ने छैन, पढ्ने छैनन्

तालिका ११७ र ११८ मा बैतडेली भाषामा व्यञ्जनान्त धातु /पङ्/ का भविष्यत्कालीन करण र अकरण रूपावली प्रस्तुत गरिएको छ । एक वचन करणमा आएका /पङ्गे हुँ/पङ्लो, पङ्गे हइ/पङ्लै, पङलिः, पङ्गे हो/पङलो, पङलि/ जस्ता रूपहरु बहु वचन जनाउँदा/पङ्गे हौं/पङ्ला, पङ्गे हौ/पङ्ला, पङलिउ, पङ्गे हुन्/पङन्ना, पङन्निन्/ मा रूपायन भएका छन् । अकरण जनाउँदा करण रूपका अगाडि अकरणबोधक /नाइ/ प्रत्यय लागेर /नाइ पङ्गे हुँ/पङ्लो, नाइ पङ्गे हइ/पङ्लै, पङलिः, नाइ पङ्गे हो/पङलो,

पडलि/ जस्ता एक वचन रूपहरु बहु वचनमा /नाइ पड्डे हौं/पड्ला, नाइ पड्डे हौं/पड्ला, पडलिउ, नाइ पड्डे हुन्/पडन्ता, पडन्निन्/ बन्छन् ।

ई) भविष्यत् काल द्विस्वरान्त धातु /आउ/ का करण र अकरण रूपहरु निम्नानुसार हुन्छन् :

तालिका ११९, द्विस्वरान्त धातु /आउ/ को करण रूपावली

पुरुष	लिङ्ग	एक वचन	बहु वचन	अर्थ
प्रथम		औने हुँ/औँलो	औने हौं/औँला	आउने छु, आउने छौं
द्वितीय	पुलिङ्ग	औने हइ/आलै	औने हौं/आला	आउने छस्, आउने छौ
	स्त्रीलिङ्ग	औने हइ/आलि	औने हौं/आलिउ	आउने छेस्, आउने छौ
तृतीय	पुलिङ्ग	औने हो/आलो	औने हुन्/औन्ना	आउने छ, आउने छन्
	स्त्रीलिङ्ग	औने हो/आलि	औने हुन्/औन्निन्	आउने छे, आउने छन्

तालिका १२०, द्विस्वरान्त धातु /आउ/ को अकरण रूपावली

पुरुष	लिङ्ग	एक वचन	बहु वचन	अर्थ
प्रथम		नाइ औने हुँ/औँलो	नाइ औने हौं/औँला	आउने छैन, आउने छैनौं
द्वितीय	पुलिङ्ग	नाइ औने हइ/आलै	नाइ औने हौं/आला	आउने छैनस्, आउने छैनौ
	स्त्रीलिङ्ग	नाइ औने हइ/आलि	नाइ औने हौं/आलिउ	आउने छैनिस, आउने छैनौ
तृतीय	पुलिङ्ग	नाइ औने हो/आलो	नाइ औने हुन्/औन्ना	आउने छैन, आउने छैनन्
	स्त्रीलिङ्ग	नाइ औने हो/आलि	नाइ औने हुन्/औन्निन्	आउने छिनन्, आउने छैनन्

तालिका ११९ र १२० मा बैतडेली भाषामा द्विस्वरान्त धातु /आउ/ का भविष्यत्कालीन करण र अकरण रूपावली प्रस्तुत गरिएको छ । एक वचन करणमा आएका /औने हुँ/औँलो, औने हइ/आलै, आलि, औने हो/आलो, औलि/ जस्ता रूपहरु बहु वचन

जनाउँदा / औँने हौँ/औँला, औँने हौँ/आला, औँने हुन्/औँन्ना, औँन्निन्/ मा रूपायन भएका छन् । अकरण जनाउँदा करण रूपका अगाडि अकरणबोधक /नाइ/ प्रत्यय लाग्छ । यसरी अकरण प्रत्यय लाग्दा एक वचनमा /नाइ औँने हुँ/औँलो, नाइ औँने हइ/आलै, आलि, नाइ औँने हो/आलो, औँलि/ जस्ता रूपहरु र बहु वचनमा /नाइ औँने हौँ/औँला, नाइ औँने हौँ/आला, नाइ औँने हुन्/औँन्ना, औँन्निन्/ बन्छन् ।

पक्षका आधारमा रूपायन

पक्षले खास कालको परिवेशभित्र क्रियाका कार्यको प्रकृति तथा वितरणलाई जनाउँछ (अधिकारी, २०५५, पृ. ११९) । पक्षबाट क्रियाका विभिन्न अवस्था व्यक्त हुन्छन् । बैतडेली भाषामा भूतकालका अपूर्ण, पूर्ण, अज्ञात र अभ्यस्त पक्ष तथा अभूतकाल (वर्तमान र भविष्यत्) को पूर्ण र अपूर्ण पक्ष रहेका छन् । यहाँ भूतकाल, वर्तमान काल र भविष्यत् कालका पक्षको रूपायन अलग अलग वर्णन गरिएको छ ।

भूतकालको पक्षका रूपायक प्रत्यय : बैतडेली भाषामा भूतकालका अपूर्ण, पूर्ण, अज्ञात र अभ्यस्त गरी जम्मा चार ओटा पक्ष छन् । यी चारवटै पक्षमा लाग्ने रूपायक प्रत्ययहरु निम्नानुसार छन् :

तालिका १२१, भूतकालका पक्षका रूपायक प्रत्ययहरु

पक्ष	पुरुष	लिङ्ग	एक वचन	बहु वचन	अर्थ
अपूर्ण	प्रथम		लाथ्युँ/पसिरैथ्युँ	लाथ्यौँ/पसिरैथ्यौँ	दै थिएँ, दै थियौँ
	द्वितीय	पु.	लाथे/पसिरैथे	लाथ्या/पसिरैथ्या	दै थिइस्, दै थियौ
		स्त्री.	लाथि/पसिरैथि	लाथ्या/पसिरैथ्या	दै थिइस्, दै थियौ
	तृतीय	पु.	लाथ्यो/पसिरैथ्यो	लाथे/पसिरैथे	दै थियो, दै थिए
		स्त्री.	लाथि/पसिरैथि	लाथिन् /पसिरैथिन	दै थिई, दै थिइन्
पूर्ण	प्रथम		इ राखिथ्युँ/थ्युँ	इ राखिथ्यौँ/थ्यौँ	एको थिएँ, एका थियौँ
	द्वितीय	पु.	इ राख्थे/थेइ	इ राख्थ्या/थ्या	एको थिइस्, एका थियौ
		स्त्री.	इ राख्थि/थि:	इ राख्थ्या/थ्या	एकी थिइस्, एका थियौ

	तृतीय	पु.	इ राख्यो/थ्यो	इ राख्ये/थे	एको थियो, एका थिए
		स्त्री.	इ राख्यि/थि	इ राख्यिन्/थिन्	एको थिई, एकी थिइन्
अज्ञात	प्रथम		इछुँ	इछौँ	एछु, एछौँ
	द्वितीय	पु.	इछइ	इछौ	एछस्, एछौ
		स्त्री.	इछेइ	इछ्यौ	इछस्, दै एछौ
	तृतीय	पु.	इछ	इछन्	एछ, एछन्
		स्त्री.	इछि	इछिन्	इछ, एछन्
अभ्यस्त	प्रथम		थ्युँ/थे	थ्यौँ/थे	थेँ, थ्यौँ
	द्वितीय	पु.	थेइ	थ्या	थिस्, थ्यौ
		स्त्री.	थिः	थ्या	थिस्, थ्यौ
	तृतीय	पु.	थ्यो	थे	थ्यो, थे
		स्त्री.	थि	थिन्	थी, थिन्

तालिका १२१ मा बैतडेली भाषाका भूतकालका अपूर्ण, पूर्ण, अज्ञात र अभ्यस्त पक्षका रूपायक प्रत्ययहरु दिइएको छ । अपूर्ण भूतमा सम्भावनार्थक 'लाथ्युँ' र हेतुवाची असमापिका क्रिया 'पसिन्थ्युँ' थपेर दुई किसिमका /लाथ्युँ/पसिरैथ्युँ, लाथ्यौँ/पसिरैथ्यौँ, लाथे/पसिरैथे, लाथ्या/पसिरैथ्या, लाथि/पसिरैथि, लाथ्या/पसिरैथ्या, लाथ्यो/पसिरैथ्यो, लाथे/पसिरैथे, लाथि/पसिरैथि, लाथिन्/पसिरैथिन्/ प्रत्यय लान्छन् । जस्तै : खान्त्थ्युँ/खान्त्थ्यौँ/खान्त्थ्यौँ/खान्त्थ्यौँ, पड्डलाथ्युँ/पड्डपसिरैथ्युँ । पूर्ण भूतमा धातुमा 'इ' प्रत्यय लागिसके पछि 'राखिथ्युँ' तथा 'थ्युँ' प्रत्यय लागेर दुई किसिमका /इ राखिथ्युँ/थ्युँ, इ राखिथ्यौँ/थ्यौँ, इ राख्ये/थेइ, इ राख्या/थ्या, इ राख्यि/थि, इ राख्या/थ्या, इ राख्यो/थ्यो, इ राख्ये/थे, इ राख्यि/थि, इ राख्यिन्/थिन्/ प्रत्यय वन्छन् । जस्तै : खाइ राखिथ्युँ/खाइथ्युँ, खाइ राखिथ्यौँ/खाइथ्युँ, पडि राखिथ्युँ/पडिथ्युँ, पडिराखिथ्यौँ/पडिथ्यौँ । अज्ञात भूतमा वर्तमानकालिक प्रत्यय 'छ' का अगाडि 'इ' थपिएर /इछु, इछौँ, इछइ, इछौ, इछेइ, इछ्यौ, इछ, इछन्, इ छि, इछिन्/ प्रत्यय लाग्छन् । अभ्यस्त भूतमा /थ्युँ/थे, थ्यौँ/थे, थेइ, थ्या, थ्यो, थे, थि, थिन्/ प्रत्यय लाग्छन् ।

भूतकालका पक्षको रूपायन : भूतकालका विभिन्न पक्षमा बैतडेली भाषाको /गर्/ धातुका क्रियाको रूपायनलाई निम्न अनुसार वर्णन गरिएको छ :

तालिका १२२, भूतकालका पक्षका आधारमा करण क्रियाको रूपायन

पक्ष	पुरुष	लिङ्ग	एक वचन	बहु वचन	अर्थ	
अपूर्ण	प्रथम		गद्दलाथ्युँ/पसिरैथ्युँ	गद्दलाथ्यौँ/पसिरैथ्यौँ	गर्दै थिएँ, गर्दै थियौँ	
		द्वितीय	पु.	गद्दलाथे/पसिरैथे	गद्दलाथ्या/पसिरैथ्या	गर्दै थिइस्, गर्दै थियौ
		स्त्री.	गद्दलाथि/पसिरैथि	गद्दलाथ्या/पसिरैथ्या	गर्दै थिइस्, गर्दै थियौ	
	तृतीय	पु.	गद्दलाथ्यो/पसिरैथ्यो	गद्दलाथे/पसिरैथे	गर्दै थियो, गर्दै थिए	
		स्त्री.	गद्दलाथि/पसिरैथि	गद्दलाथिन्/पसिरैथिन्	गर्दै थिई, गर्दै थिइन्	
	पूर्ण	प्रथम		गरिराखिथ्युँ/थ्युँ	गरिराखिथ्यौँ/थ्यौँ	गरेको थिएँ, गरेका थियौँ
		द्वितीय	पु.	गरिराख्ये/थेइ	गरिराख्या/थ्या	गरेको थिइस्, गरेका थियौ
			स्त्री.	गरिराखि/थि:	गरिराख्या/थ्या	गरेकी थिइस्, गरेका थियौ
तृतीय		पु.	गरिराख्यो/थ्यो	गरिराख्ये/थे	गरेको थियो, गरेका थिए	
	स्त्री.	गरिराखि/थि	गरिराखिन्/थिन्	गरेकी थिई, गरेकी थिइन्		
अज्ञात	प्रथम		गरिछुँ	गरिछौँ	गरेछु, गरेछौँ	
	द्वितीय	पु.	गरिछइ	गरिछौ	गरेछस्, गरेछौ	
		स्त्री.	गरिछेइ	गरिछ्यौ	गरिछस्, गरेछौ	
	तृतीय	पु.	गरिछ	गरिछन्	गरेछ, गरेछन्	
स्त्री.		गरिछ	गरिछिन्	गरिछ, गरेछन्		
अभ्यस्त	प्रथम		गरन्थ्युँ/थे	गरन्थ्यौँ/थे	गर्थेँ, गर्थ्यौँ	
	द्वितीय	पु.	गरन्थेइ	गरन्थ्या	गर्थिस्, गर्थ्यौ	
		स्त्री.	गरन्थि:	गरन्थ्या	गर्थिस्, गर्थ्यौ	
	तृतीय	पु.	गरन्थ्यो	गरन्थे	गर्थ्यो, गर्थे	
स्त्री.		गरन्थि	गरन्थिन्	गर्थी, गर्थिन्		

तालिका १२२ मा बैतडेली भाषाका भूतकालका क्रियापदहरु अपूर्ण, पूर्ण, अज्ञात र अभ्यस्त पक्षमा रूपायित भएका छन् । अपूर्ण पक्षको एक वचनमा /गद्दलाथ्युं, गद्दलाथे, गद्दलाथिः, गद्दलाथ्यो, गद्दलाथि/ र बहु वचनमा /गद्दलाथ्यौं, गद्दलाथ्या, गद्दलाथे, गद्दलाथिन्/ रूपहरु बनेका छन् । बैतडेली भाषामा /गद्दपसिरैथ्युं/ गद्दपैरैथ्युं/ गद्दाथ्युं/ गरी भिन्न भिन्न तरिकाले पनि अपूर्ण भूतकालका क्रियाको रूपायन भएको पाइन्छ । यस्तै पूर्ण पक्षमा /गरि/ असमापिका क्रियामा /राख्/ अर्को क्रिया प्रत्यय र भूतकालिक प्रत्यय लागेर /गर्/ धातुका /गरिराख्युं, गरिराख्यौं, गरिराख्ये, गरिराख्यि, गरिराख्या, गरिराख्यो, गरिराख्यि, गरिराख्ये, गरिराख्यिन्/ पूर्ण पक्षका रूपावली बनेको देखिन्छ । बैतडेली भाषाको अज्ञात पक्षमा वर्तमानकालिक प्रत्ययका अगाडि 'इ' प्रत्यय लागेर /गरिछुं, गरिछौं, गरिछइ, गरिछेइ, गरिछौ, गरिछ्यौ, गरिछ, गरिछि, गरिछन्, गरिछिन्/ रूपावली बनेका छन् । अभ्यस्त पक्षमा धातुका पछाडि 'थ्युं'/'थे' प्रत्यय लागेर /गरन्थ्युं/गरन्थे, गरन्थ्यौं/गरन्थे, गरन्थे, गरन्थिः, गरन्थ्या, गरन्थ्यो, गरन्थि, गरन्थे, गरन्थिन्/ प्रत्यय रूपावली बनेका छन् ।

वर्तमान कालका पक्षका रूपायक प्रत्यय : वर्तमान कालका अपूर्ण र पूर्ण गरी जम्मा दुई ओटा पक्ष छन् । बैतडेली भाषामा यी दुवै पक्षमा लाग्ने रूपायक प्रत्यय निम्नानुसार छन् :

तालिका १२३, वर्तमान कालका पक्षका रूपायक प्रत्ययहरु

पक्ष	पुरुष	लिङ्ग	एक वचन	बहु वचन	अर्थ
अपूर्ण	प्रथम		लाच्युं/पसिच्युं	लाच्यौं/पसिच्यौं	दै छु, दै छौं
	द्वितीय	पु.	लाछै/पसिरैछै	लाछौ/पसिरैछौ	दै छस्, दै छौ
		स्त्री.	लाछि/पसिरैछि	लाछ्यौ/पसिरैछ्यौ	दै छेस्, दै छौ
	तृतीय	पु.	लाछै/पसिरैछ	लाच्यान्/पसिरैच्यान्	दै छ, दै छन्
		स्त्री.	लाछि/पसिरैछि	लाछिन्/पसिरैच्यान्	दै छे, दै छन्
	पूर्ण	प्रथम		इ राख्युं	इ राख्यौं
द्वितीय		पु.	इ राख्छै	इ राख्छौ	एको छस्, एका छौ
		स्त्री.	इ राख्छेइ	इ राख्छ्यौ	एकी छेस्, एका छौ
तृतीय		पु.	इ राख्छ	इ राख्यान्	एको छ, एका छन्
		स्त्री.	इ राख्छि	इ राख्छिन्	गरेकी छ, गरेका छन्

तालिका १२३ मा बैतडेली भाषाका वर्तमान कालका पक्षका रूपायक प्रत्ययहरु उल्लेख गरिएको छ । अपूर्ण पक्षको एक वचनमा /लाच्युं/पसिच्युं, लाछइ/पसिरैछै, लाछेइ/पसिरैछि, लाछ/पसिरैछ, लाछि/पसिरैछि/ र बहु वचनमा /लाच्यौं/पसिच्युं, लाछौं/पसिरैछौ, लाछ्यौ/पसिरैछ्यौ, लाछन्/ पसिच्यान्, लाछिन्/पसिरैछिन्/ प्रत्यय लाग्छन् । बैतडेली भाषामा /गद्दलाच्युं, गद्दाच्युं, गद्दपसिच्युं/ गद्दपैच्युं/ गरी भिन्न भिन्न प्रत्ययबाट पनि अपूर्ण वर्तमान कालका क्रियाको रूपायन भएको पाइन्छ । यस्तै /इ/ असमापिका क्रियामा /राख्/ अर्को क्रिया प्रत्यय र वर्तमानकालिक प्रत्यय लागेर पूर्ण पक्षका / इ राख्युं, इ राख्यौ, इ राख्छै, इ राख्छौ, इ राख्छेइ, इ राख्छ्यौ, इ राख्छ, इ राख्यान्, इ राख्छि, इ राख्छिन्/ रूपायक प्रत्यय बनेका पाइन्छन् ।

वर्तमान कालका पक्षको रूपायन : बैतडेली भाषाको /गर्/ धातुको वर्तमान कालका पक्षमा निम्नानुसार रूपायन हुन्छ :

तालिका १२४, 'गर्' धातुको वर्तमान कालको पक्षका आधारमा रूपायन

पक्ष	पुरुष	लिङ्ग	एक वचन	बहु वचन	अर्थ
अपूर्ण	प्रथम		गद्दलाच्युं/पसिच्युं	गद्दलाच्यौं/ पसिच्यौं	गर्दै छु, गर्दै छौं
	द्वितीय	पु.	गद्दलाछै/पसिरैछै	गद्दलाछौ/ पसिरैछौ	गर्दै छस्, गर्दै छौ
		स्त्री.	गद्दलाछि/पसिरैछि	गद्दलाछ्यौ/ पसिरैछ्यौ	गर्दै छेस्, गर्दै छौ
	तृतीय	पु.	गद्दलाछै/पसिरैछ	गद्दलाच्यान् /पसिरैच्यान्	गर्दै छ, गर्दै छन्
		स्त्री.	गद्दलाछि/पसिरैछि	गद्दलाछिन्/ पसिरैच्यान्	गर्दै छे, गर्दै छन्
पूर्ण	प्रथम		गरि राख्युं	गरि राख्यौं	गरेको छु, गरेका छौं
	द्वितीय	पु.	गरि राख्छै	गरि राख्छौ	गरेको छस्, गरेका छौ
		स्त्री.	गरि राख्छेइ	गरि राख्छ्यौ	गरेकी छेस्, गरेका छौ
	तृतीय	पु.	गरि राख्छ	गरि राख्यान्	गरेको छ, गरेका छन्
		स्त्री.	गरि राख्छि	गरि राख्छिन्	गरेकी छे, गरेका छन्

तालिका १२४ मा बैतडेली भाषाका वर्तमान कालका /गर्/ धातुका क्रियापदहरु अपूर्ण र पूर्ण पक्षमा रूपायित भएका छन् । अपूर्ण पक्षको एक वचनमा /लाय्युं/पसिय्युं, लाछइ/पसिरैछइ, लाछेइ/पसिरैछेइ, लाछ/पसिरैछ, लाछि/पसिरैछि/ र बहु वचनमा /लाय्यौं/पसिय्यौं, लाछौं/पसिरैछौं, लाछ्यौं/पसिरैछ्यौं, लाछन्/पसिय्यान, लाछिन्/पसिरैछिन्/ रूपहरु बनेका छन् । बैतडेली भाषामा /गद्दलाय्युं, गद्दाय्युं, गद्दपसिय्युं/ गद्दपैय्युं/ गरी भिन्न भिन्न तरिकाले अपूर्ण वर्तमान कालका क्रियाको रूपायन भएको पाइन्छ । यस्तै /गरि/ असमापिका क्रियामा /राख्/ अर्को क्रिया प्रत्यय र वर्तमानकालिक प्रत्यय लागेर पूर्ण पक्षका /गरिराख्युं, गरिराख्यौं, गरिराख्छइ, गरिराख्छौं, गरिराख्छेइ, गरिराख्छ्यौं, गरिराख्छ, गरिराख्यान्, गरिराख्छि, गरिराख्छिन्/रूपावली बनेका छन् ।

भविष्यत् कालका पक्षका रूपायक प्रत्यय : भविष्यत् कालका अपूर्ण र पूर्ण गरी जम्मा दुई ओटा पक्ष छन् । बैतडेली भाषामा यी दुवै पक्षमा लाग्ने रूपायक प्रत्यय निम्नानुसार छन् :

तालिका १२५, भविष्यत् कालको पक्षका रूपायक प्रत्ययहरु

पक्ष	पुरुष	लिङ्ग	एक वचन	बहु वचन	अर्थ
अपूर्ण	प्रथम		लाय्या हुँलो	लाय्या हुँला	दै हुने छु, दै हुने छौं
		पु.	लाय्यो होलै	लाय्यो होला	दै हुने छस्, दै हुने छौ
	तृतीय	स्त्री.	लाय्येइ होलि:	लाय्या होलिउ	दै हुने छेस्, दै हुने छौ
		पु.	लाय्यो होलो	लाय्या हुन्ना	दै हुने छ, दै हुने छन्
		स्त्री.	लाय्येइ होलि	लाय्या हुन्निन्	दै छे, दै छन्
पूर्ण	प्रथम		इ राखलो	इ राखला	एको हुने छु, एका हुने छौं
		पु.	इ राखलइ	इ राखला	एको हुने छस्, एका हुने छौ
	तृतीय	स्त्री.	इ राखलि	इ राखलिउ	एकी/एका हुने छेस्/छौ
		पु.	इ राखलो	इ राखन्ना	एको हुने छ, एका हुने छन्
		स्त्री.	इ राखलि	इ राखनिन्	एकी हुने छ, एका हुने छन्

तालिका १२५ मा बैतडेली भाषाका भविष्यत् कालका अपूर्ण र पूर्ण पक्षका रूपायक प्रत्यय उल्लेख गरिएको छ । अपूर्ण पक्षको एक वचनमा /लाऱ्या, लाऱ्येइ/ पछि /हुँलो, होलै, होलिः, होलो, होलि/ र बहु वचनमा /लाऱ्या/ पछि /हुँला, होला, होलिउ, हुन्ना, हुन्निन्/ प्रत्यय लाग्छन् । बैतडेली भाषामा /गद्दलाऱ्या, गद्दाऱ्यो गद्दलारेको/ पछि भविष्यत्कालीन प्रत्यय लागेर तिन भिन्न भिन्न तरिकाले अपूर्ण भविष्यत् कालका क्रियाको रूपायन भएको पाइन्छ । यस्तै /इ/ असमापिका क्रियामा /राखलो, राखला, राखलइ, राखलि, राखला, राखलिउ, राखलो, राखलि, राखन्ना, राखनिन्/ प्रत्यय लागेर पूर्ण भविष्यत् कालका रूपावली बन्छन् ।

भविष्यत् कालका पक्षको रूपायन : बैतडेली भाषाको /गर/ धातुको भविष्यत् कालका पक्षमा निम्नानुसार रूपायन हुन्छ :

तालिका १२६, भविष्यत् कालको पक्षका आधारमा 'गर' धातुको रूपायन

पक्ष	पुरुष	लिङ्ग	एक वचन	बहु वचन	अर्थ
अपूर्ण	प्रथम		गद्दलाऱ्या हुँलो	गद्दलाऱ्या हुँला	गर्दै हुने छु, गर्दै हुने छौँ
		द्वितीय	पु. गद्दलाऱ्यो होलै	गद्दलाऱ्यो होला	गर्दै हुने छस्, गर्दै हुने छौ
	तृतीय	स्त्री.	गद्दलाऱ्येइ होलिः	गद्दलाऱ्या होलिउ	गर्दै हुने छेस्, गर्दै हुने छौ
		पु.	गद्दलाऱ्यो होलो	गद्दलाऱ्या हुन्ना	गर्दै हुने छ, गर्दै हुने छन्
पूर्ण	प्रथम	स्त्री.	गद्दलाऱ्येइ होलि	गद्दलाऱ्या हुन्निन्	गर्दै छे, गर्दै हुने छन्
			गरि राखलो	गरि राखला	गरेको हुने छु, गरेका हुने छौँ
	द्वितीय	पु.	गरि राखलइ	गरि राखला	गरेको हुने छस्, गरेका हुनेछौ
		स्त्री.	गरि राखलि	गरि राखलिउ	गरेकी हुनेछेस्, गरेका हुनेछौ
तृतीय	पु.	गरि राखलो	गरि राखन्ना	गरेको हुनेछ, गरेका हुनेछन्	
	स्त्री.	गरि राखलि	इ गरि राखनिन्	गरेकी हुनेछ, गरेका हुनेछन्	

तालिका १२६ मा बैतडेली भाषाको 'गर्' धातुका भविष्यत् कालका क्रियापदहरू अपूर्ण र पूर्ण पक्षमा रूपायित भएका छन् । अपूर्ण पक्षको एक वचनमा /गद्दलाच्या हुँलो, गद्दलाच्या होलै, गद्दलाच्याइ होलिः, गद्दलाच्या होलो, गद्दलाच्याइ होलि/ र बहु वचनमा /गद्दलाच्या हुँला, गद्दलाच्या होला, गद्दलाच्याइ होलिउ, गद्दलाच्या हुन्ना, गद्दलाच्याइ हुन्निन्/ रूपावली बनेका छन् । बैतडेली भाषामा /गद्दलाच्यो, गद्दाच्यो गद्दलारेको/ गरी तिन भिन्न भिन्न तरिकाले अपूर्ण भविष्यत् कालका क्रियाको रूपायन भएको पाइन्छ । यस्तै भविष्यत् कालको पूर्ण पक्ष मा /गरि राखलो, गरि राखला, गरि राखलइ, गरि राखला, गरि राखलि, गरि राखलिउ, गरि राखलो, गरि राखन्ना, गरि राखलि, गरि राखन्निन्/ रूपावली बनेका छन् । पूर्ण पक्षमा /गरिराख्या हुँलो, गरिराख्या हुँला, गरिराख्या होलइ, गरिराख्या होला, गरिराख्या होलिः, गरिराख्या होलिउ, गरिराख्या होलो, गरिराख्या हुन्ना, गरिराख्या होलि, गरिराख्या हुन्निन्/ जस्ता रूपहरू पनि प्रयोग भएको पाइन्छ ।

भाव/अर्थका आधारमा रूपायन

बैतडेली भाषामा भाव वा अर्थका आधारमा क्रियाको रूपायन मुख्य गरी विध्यर्थ (इच्छार्थ, आज्ञार्थ) जनाउन हुन्छ । सम्भावनार्थ र सामान्य भविष्यत् काल जनाउन एउटै क्रिया रूपको प्रयोग हुन्छ । सङ्केतार्थ भावको प्रयोग मिश्र वाक्यमा मात्र भएको पाइन्छ । भावको करण र अकरणमा पनि रूपायन हुन्छ । यहाँ बैतडेली भाषामा यी भावको करण अकरण दुबैका आधारमा रूपायन गरी वर्णन गरिएको छ ।

क्रियाको इच्छार्थ भावका आधारमा रूपायन : बैतडेली भाषामा क्रियाको इच्छार्थ भावको करण र अकरणका आधारमा रूपायन हुन्छ । इच्छार्थ भावको रूपायनलाई निम्नानुसार वर्णन गरिएको छ :

क्रियाको इच्छार्थ करणका आधारमा रूपायन : बैतडेली भाषामा क्रियाको इच्छार्थ करणका आधारमा हुने रूपायन निम्नानुसार हुन्छ :

तालिका १२७, इच्छार्थ करणको रूपायन

धातु	पुरुष	एक वचन	बहु वचन	अर्थ
पड्	प्रथम	पडुँ	पडुँ	पढूँ पढौँ
	द्वितीय	पडे:	पड्या	पढेस्, पढे
	तृतीय	पडौ	पडुन	पढोस्, पढुन्
हेर्	प्रथम	हेरुँ	हेरुँ	हेरूँ, हेरौँ
	द्वितीय	हेरे:	हेर्या	हेरेस्, हेरे
	तृतीय	हेरौ	हेरुन	हेरोस्, हेरून्
भा	प्रथम	भाँ	भाँ	जाऊ, जाऔँ
	द्वितीय	भे:	भ्या	गएस्, गए
	तृतीय	भाँ	भाँन	जाओस्, जाऊन्

तालिका १२७ मा बैतडेली भाषाका विध्यर्थ (इच्छार्थ) करण क्रियापदको रूपायन प्रस्तुत गरिएको छ। बैतडेली भाषामा धातुमा /उँ, ए औँ/ प्रत्ययले एक वचन र /या, औ, उन्/ प्रत्ययले बहु वचन बुझाएका छन्। बैतडेली भाषामा प्रथम पुरुष एक वचन र बहु वचनका रूपमा समानता रहेको छ।

क्रियाको इच्छार्थ अकरणका आधारमा रूपायन : बैतडेली भाषामा क्रियाको इच्छार्थ अकरणका आधारमा हुने रूपायन निम्नानुसार हुन्छ :

तालिका १२८, इच्छार्थ अकरणको रूपायन

धातु	पुरुष	एक वचन	बहु वचन	अर्थ
पड्	प्रथम	जिन्पडुँ	जिन्पडुँ	नपढूँ नपढौँ
	द्वितीय	जिन्पडे:	जिन्पड्या	नपढेस्, नपढे
	तृतीय	जिन्पडौ	जिन्पडुन्	नपढोस्, नपढुन्
हेर्	प्रथम	जिन्हेरुँ	जिन्हेरुँ	नहेरूँ, नहेरौँ
	द्वितीय	जिन्हेरे:	जिन्हेर्या	नहेरेस्, नहेरे
	तृतीय	जिन्हेरौ	जिन्हेरुन्	नहेरोस्, नहेरून्
भा	प्रथम	जिन्भउँ	जिन्भउँ	नजाऊ, नजाऔँ
	द्वितीय	जिन्भउ	जिन्भ्या	नगएस्, नगए
	तृतीय	जिन्भउ	जिन्भउन्	नजाओस्, नजाऊन्

तालिका १२८ मा बैतडेली भाषाका इच्छार्थ भावका अकरण रूपावली प्रस्तुत गरिएको छ । बैतडेली भाषामा इच्छार्थ करण रूपमा /जिन्/ अकरणबोधक प्रत्यय लागेर /जिन्पडुँ, जिन्हेरुँ, जिन्भुँ/ जस्ता अकरण रूपावली बनेका छन् ।

क्रियाको आज्ञार्थ भावका आधारमा रूपायन : बैतडेली भाषामा क्रियाको आज्ञार्थ भावको अभिव्यक्ति द्वितीय पुरुषमा मात्र हुन्छ । यसको रूपायन करण र अकरण दुबैका आधारमा हुन्छ । आज्ञार्थ भावका आधारमा हुने रूपायन निम्नानुसार हुन्छ :

तालिका १२९, आज्ञार्थ भावको करण/अकरण रूपायन

धातु	एक वचन		बहु वचन		अर्थ
	करण	अकरण	करण	अकरण	
पड्	पड्	जिन्पडै	पडः	जिन्पडौ	पढ, नपढ, पढ, नपढ
हेर्	हेर्	जिन्हेरै	हेरः	जिन्हेरौ	हेर, नहेर, हेर, नहेर
भा	भा	जिन्भाइ	भाः	जिन्भाः	जा/जाऊ, नजा/ जाऊ, जाओ, नजाओ
खा	खा	जिन्खाइ	खाः	जिन्खाः	खा/खाऊ, नखा/ नखाऊ, खाओ, नखाओ

तालिका १२९ मा प्रस्तुत बैतडेली भाषाका /पड्, हेर, भा, खा/ को हलन्त तथा ह्रस्व उच्चारणले आज्ञार्थ करण एक वचन बुझाएका छन् भने तिनको /पडः, हेरः, भाः, खाः/ अजन्त तथा दीर्घ उच्चारणले बहु वचन बुझाएका छन् । आज्ञार्थ अकरणका रूपहरू क्रियापदको अगाडि /जिन्/ प्रत्यय लागेर बनेका छन् ।

सम्भावनार्थ भाव/सामान्य भविष्यत् कालका क्रियाको रूपायन : बैतडेली भाषामा सम्भावनार्थ भाव र सामान्य भविष्यत् कालका क्रियाको रूपमा समानता रहेको छ । जस्तै :

तालिका १३०, सम्भावनार्थ भाव/सामान्य भविष्यत् क्रियाको रूपायन

धातु	पुरुष	एक वचन	बहु वचन	अर्थ
पड्	प्रथम	पड्लो	पड्ला	पढुंला, पढौंला
	द्वितीया	पड्लै/पडलि:	पडला/पडलिउ	पढ्लास्/पढ्लिस्, पढौला
	तृतीय	पडलो/पडलि	पडन्ना/पडन्निन्	पढ्ला/पढ्ली, पढ्लान्
हेर्	प्रथम	हेर्लो	हेर्ला	हेरुंला, हेरौंला
	द्वितीया	हेर्लै/हेरलि	हेरला/हेरलिउ	हेर्लास्/हेर्लिस्, हेरौला
	तृतीय	हेरलो/हेरलि	हेरन्ना/हेरन्निन्	हेर्ला/हेर्ली, हेर्लान्
भा	प्रथम	भाँलो	भाँला	जाउंला, जाऔंला
	द्वितीया	भाँलै/भालि:	भाला/भालिउ	जालास्/जालिस्, जाऔला
	तृतीय	भालो/भालि	भान्ना/भान्निन्	जाला/जाली, जालान्

तालिका १३० मा देखाइए अनुसार बैतडेली भाषामा सम्भावनार्थक भावको अभिव्यक्तिका लागि धातुमा /लो, ला, लै/लि, ला/लिउ, लो/लि, न्ना/इन्निन्/ प्रत्यय लागेको पाइन्छ ।

सङ्केतार्थ भावका आधारमा क्रियाको रूपायन : क्रियाको व्यापार अवास्तविक भएको जनाउने भावलाई सङ्केतार्थ भनिन्छ । यसको प्रयोग मिश्र वाक्यमा हुन्छ । बैतडेली भाषामा मिश्र वाक्यको आश्रित उपवाक्यमा समापिका तथा असमापिका क्रियापछि /बटि, भ्या/ योजक राखेर सङ्केतार्थ भावको अभिव्यक्ति हुन्छ । जस्तै :

तालिका १३१, सङ्केतार्थ भावको क्रिया रूप

सङ्केतार्थ क्रिया रूप	अर्थ
पानि पडेबटि रोपाइँ हुन्छि ।	पानी परे रोपाइँ हुन्छ ।
निकेरि पडेबटि पास होलै ।	राम्ररी पढे पास होलास् ।
उ उठेबटि चुनउ जित्ते हो ।	ऊ उठ्यो भने चुनाव जित्छ ।
उइले खर्च गऱ्या भ्या जित्ते थ्यो ।	उसले खर्च गरेको भए जित्ने थियो ।
बल्ल लिया भ्या जोत्ते थे ।	गोरु ल्याएको भए जोत्ने थिए ।
आँसि काऱ्या भ्या लाग्दे थि ।	हाँसिया कारेको भए लाग्ने थियो ।

तालिका १३१ मा देखाइए अनुसार बैतडेली भाषामा सङ्केतार्थ भावको अभिव्यक्तिका लागि मिश्र वाक्यको आश्रित उपवाक्यमा समापिका तथा असमापिका क्रियापछि /बटि, भ्या/ योजक आउँछ । /बटि/ को सट्टा वैकल्पिक रूपमा /वरि/ को पनि प्रयोग हुन्छ ।

बैतडेली र नेपालीका रूपायनगत व्यतिरेकी विशेषता

बैतडेली भाषाको रूपायन व्यवस्थाको अध्ययनबाट बैतडेली र नेपाली भाषाको रूपायनमा केही समानता तथा केही भिन्नता देखिएका छन् । बैतडेली भाषामा नाम, सर्वनाम, विशेषण, क्रियायोगी र क्रियापदको लिङ्ग, वचन, पुरुष, आदर आदि व्याकरणिक कोटिका आधारमा रूपायन भएको पाइन्छ भने नेपाली भाषामा क्रियायोगी बाहेक अन्य विकारी पदको रूपायन भएको पाइन्छ । बैतडेली र नेपाली दुवै भाषामा नामको रूपायन लिङ्ग, वचन, आदर र कारक/विभक्तिका आधारमा भएको पाइन्छ तर रूपायन प्रक्रिया र रूपायक प्रत्ययमा केही भिन्नता रहेको देखिन्छ । बैतडेलीमा व्याकरणिक रूपमा निर्जीव बुझाउने शब्दहरू पनि पुलिङ्ग र स्त्रीलिङ्ग रहेका पाइन्छन् भने नेपाली भाषामा यस्तो व्यवस्था पाइँदैन । उदाहरणका लागि बैतडेली भाषामा भात, पानि, घाम, छाकलो आदि शब्दले पुलिङ्ग र दाल, डाल, रात, जुन आदिले स्त्रीलिङ्ग क्रिया लिएको पाइन्छ । बैतडेली भाषामा बहु वचन जनाउने /आन, इन, औन, यान, उन, न/ जस्ता प्रत्यय रहेका पाइन्छन् भने नेपालीमा /हरू/ प्रत्यय मात्र रहेको पाइन्छ । जस्तै : चेलान 'छोराहरू', चेलिन 'छोरीहरू', मास्टरौन 'मास्टरहरू', मुल्यान 'केटाहरू', हमुन 'हामीहरू', खसिन 'खसीहरू' आदि । बैतडेली भाषामा /खाँइ, थाइ, कि, लेखा, बठे, धेकि, है, ओ/को, आ/का, अइ/कि, माइ, मुण, मुणा, मुणि, इन, इना, इनि, म्व, म्वा, म्वि/ जस्ता विभक्ति प्रत्ययहरू नेपाली भाषाभन्दा भिन्न रहेका पाइन्छन् ।

बैतडेली र नेपाली दुवै भाषामा वचन, पुरुष, आदर र कारक/विभक्ति जस्ता सर्वनामको रूपायनगत कोटिमा समानता भएपनि दुवै भाषामा सर्वनामका रूप र रूपायक प्रत्ययमा भिन्नता रहेको पाइन्छ । बैतडेली भाषामा /मुइ, हम, तिइ, तम, उ, तो, यो/ जस्ता पुरुष वाचक सर्वनाम रहेका छन् भने नेपाली भाषामा /म, हामी, तँ, तिमी, तपाईं, हजुर, उ, त्यो, यो/ मूल पुरुषवाचक सर्वनाम रहेका पाइन्छन् । अन्य पुरुष सर्वनामको तिर्यक् कारकका /उइ, उइल, उसो, उसोइ, उसेरि, तइ, तो, तइल, तसो, तसोइ, तसेरि, जइ, जइल, जसो, जसोइ, जसेरि, यइ, अइल, इन, इसो, इसोइ, इसेरि, उइ, उइल, उसो,

उसोइ, उसेरि/ जस्ता रूपहरु बैतडेली भाषामा नेपालीभन्दा भिन्न रहेका पाइन्छन् । बैतडेली भाषामा सम्बन्धवाचक र प्रश्नवाचक सर्वनामका सबै विभक्ति र दुबै वचनमा /इ/ प्रत्यय लागेका तिर्यक् रूपहरु पाइन्छन् भने नेपालीमा त्यसका ठाँउमा /स्/ को प्रयोग भएको पाइन्छ । जस्तै : उइको 'उसको', जइको 'जसको', कइको 'कसको' आदि । बैतडेलीमा मानवीय तथा मानवेतर सजीव र निर्जीव दुबैका लागि प्रयोग हुने ओकारान्त विशेषण स्त्रीलिङ्गमा इकारान्त भएका पाइन्छन् भने नेपाली भाषामा मानवीय सन्दर्भमा प्रयोग हुने ओकारान्त विशेषणको मात्र स्त्रीलिङ्गमा इकारान्त भएको पाइन्छ । जस्तै : सपुरि लट्ठी, 'मसिनो लट्ठी', लामि गलबन्दि 'लामो गलबन्दी' आदि ।

बैतडेली भाषामा क्रियायोगी र विभक्ति/प्रत्ययको रूपायन हुने विशिष्ट प्रक्रिया रहेको पाइन्छ तर नेपाली भाषामा क्रियायोगी अव्यय वर्गको शब्द भएकाले यसको रूपायन भएको पाइँदैन । बैतडेली भाषामा सार्वनामिक व्युत्पन्न शब्द, असमापिका क्रिया, परिणामवाची विशेषणबाट बनेका क्रियायोगी शब्द र सप्तमी विभक्तिबोधक चिन्हको रूपायन भएको पाइन्छ । जस्तै : क्रियायोगी : पुण, पुणा, पुणि > पर, उब, उबा, उबि > उँभो आदि । व्युत्पन्न सर्वनाम : ताम्ब, ताम्बा, ताम्बि > त्यसमा, वाम्ब, वाम्बा, वाम्बि > उसमा आदि । असमापिका क्रिया : हाँस्सो हाँस्सो, हाँस्सि हाँस्सि, हाँस्सा हाँस्सा > हाँस्दै हाँस्दै आदि । परिणामवाची विशेषण : सारोइ, सारिइ, साराइ > साह्रै/धेरै, न्यारोइ, न्यारिः, न्याराइ > खुब/निको आदि । त्यसै गरी बैतडेली भाषामा सप्तमी विभक्ति/प्रत्यय /म्ब, इन, मुण/ विकारी रहेको पाइन्छ । यसका विकारी रूप नाम, सर्वनाम, विशेषण र क्रियायोगीमा लाग्दा प्रत्येकका तिन तिन रूप बनेका पाइन्छन् । यसरी बनेका शब्दले क्रियायोगीको काम गरेको पाइन्छ भने नेपाली भाषामा सप्तमी विभक्ति/मा/ अविकारी भएकाले यसको एउटा मात्र रूप रहेको पाइन्छ । जस्तै : नाम : घरम्ब, घरम्बि, घरम्बा, घरइन, घरइनि, घरइना, घरमुण, घरमुणि, घरमुणा > घरमा । सर्वनाम : जाम्ब, जाम्बि, जाम्बा, जाइन, जाइनि, जाइना, जामुण, जामुणि, जामुणा > जसमा । विशेषण : निकाम्ब, निकाम्बि, निकाम्बा, निकाइन, निकाइनि, निकाइना, निकामुण, निकामुणि, निकामुणा > राम्रोमा । क्रियायोगी : पुरम्ब, पुरम्बि, पुरम्बा, पुरइन, पुरइनि, पुरइना, पुरमुण, पुरमुणि, पुरमुणा > माथि आदि ।

क्रियाको रूपायनमा व्याकरणिक कोटिगत समानता रहेको पाइन्छ भने रूपायन प्रक्रिया र रूपायक प्रत्ययमा भिन्नता पाइन्छ । बैतडेली भाषामा /इ, एइ/ प्रत्यय लागेर एक वचन तथा /एउ, इन्/ प्रत्यय लागेर बहु वचन स्त्रीलिङ्गी क्रियाको रूपायन भएको

पाइन्छ भने नेपाली भाषामा /ए, एस्/ प्रत्यय लागेर एक वचन स्त्रीलिङ्गी क्रियाको मात्र रूपायन भएको पाइन्छ । जस्तै : खान्छि 'खान्छे', खान्छेइ 'खान्छेस्' आदि । बैतडेली भाषामा द्वितीय र तृतीय पुरुषका दुवै वचनमा क्रियाको लिङ्गका आधारमा रूपायन भएको पाइन्छ भने नेपाली भाषामा द्वितीय र तृतीय पुरुषका एक वचनमा मात्र लिङ्गका आधारमा रूपायन भएको पाइन्छ । जस्तै : तिइ खान्छेइ, तमुन खान्छेउ, उ खान्छि, उनुन खान्छिन् । बैतडेली भाषामा क्रियाका आदर रहित, आदरार्थी र विशेष आदरार्थी गरी क्रियाका तिन रूप मात्र रहेका पाइन्छन् भने नेपालीमा द्वितीय पुरुषका पाँच ओटा रूपहरुसम्म रहेका पाइन्छन् । जस्तै : खान्छइ, खान्छौ, खाइन्छ ।

बैतडेली भाषामा वर्तमानकालिक सहायक क्रिया /छ/ को भूतकालमा /थ/ र भविष्यत् कालमा /ह/ का रूपहरु प्रचलित रहेका पाइन्छन् भने नेपाली भाषामा भूतकालमा /थ/ र अभूतकालमा /छ/ का रूपहरु प्रचलित रहेका पाइन्छन् । बैतडेली भाषामा भूतकाल जनाउँदा धातुमा /युँ, यौँ, एइ, इ, या, यो, इ, ए, इन्/ प्रत्ययहरु जोडिएको पाइन्छ भने नेपाली भाषामा /एँ, यौँ, इस्, यौ, यो, ई, ए/ प्रत्ययहरु जोडिएको पाइन्छ । बैतडेलीमा वर्तमान कालमा धातुमा/उँ, औँ, छइ, छेइ, औ, छेउ, छ, छि, आन, इन्/ प्रत्ययहरु लागेका पाइन्छन् भने नेपालीमा /छु, छौँ, छस्, छेस्, छौ, छ, छे, छन्/ प्रत्ययहरु लागेका पाइन्छन् । बैतडेलीमा भविष्यत् कालमा /लो, ला, लै, ला, लिः, लिउ, लो, न्ना, लि, न्नि/ तथा /ने हुँ, ने हौँ/ जस्ता प्रत्ययहरु लागेको पाइन्छ भने नेपालीमा क्रियामा /ने छु, ने छौँ/ जस्ता प्रत्यय लागेर भविष्यत् कालका रूपहरु बनेको पाइन्छ । बैतडेली भाषाको अपूर्ण पक्षमा धातु र रूपायक प्रत्ययका बिचमा /ला/ वा /पसि/ र पूर्ण पक्षमा /इ राख्/ प्रत्ययपछि कालबोधक रूपहरु लागेका पाइन्छन् भने नेपाली भाषामा अपूर्ण पक्षमा /तै वा दै/ र पूर्ण पक्षमा /एको, एका, एकि/ प्रत्यय लागेर कालबोधक रूपहरु लागेका पाइन्छन् । जस्तै : खान्लाछ्छ/खानपसि तथा खाइ राख्छ आदि । बैतडेली भाषामा इच्छार्थ भावको अभिव्यक्ति धातुमा /उँ, ए, औ, या, औँ, उन/ प्रत्ययबाट र आज्ञार्थ भावको अभिव्यक्ति धातुको उच्चारणको मात्रा (ह्रस्व र दीर्घ) बाट भएको पाइन्छ भने नेपाली भाषामा इच्छार्थका लागि धातुमा /उँ, औँ, एस्, ए, ओस्, उन्/ र आज्ञार्थ भावको अभिव्यक्ति धातुमा /०, अ, नु होस्/ प्रत्ययबाट भएको पाइन्छ । बैतडेली भाषामा सम्भावनार्थ भावको अभिव्यक्तिका धातुमा /लो, ला, लइ, ला, लिः, लिउ, लो, न्ना, लि, न्निन्/ प्रत्ययबाट र संकेतार्थ भावको अभिव्यक्ति /बटि, भ्या, भुणे/ जस्ता योजकको

प्रयोगबाट भएको पाइन्छ भने नेपाली भाषामा सम्भवनाथ भावको अभिव्यक्ति धातुमा /उँला, औँला, लास्, लिस्, औला, ला, लि, लान्/ प्रत्ययबाट र संकेतार्थ भावको अभिव्यक्ति /भने, ए, भए/ जस्ता योजकको प्रयोगबाट भएको पाइन्छ । बैतडेलीमा अकरणको अभिव्यक्तिका लागि /नाइ, जिन, न, नाइथि/ जस्ता प्रत्ययको प्रयोग भएको पाइन्छ भने नेपालीमा अकरणका लागि /न/ प्रत्ययको प्रयोग भएको पाइन्छ ।

रूपायनगत सम्भावित कठिनाइ

बैतडेली र नेपाली भाषामा नाम, सर्वनाम, विशेषण र क्रियापदको लिङ्ग, वचन, पुरुष, आदर आदि व्याकरणिक कोटिका आधारमा रूपायन भए पनि रूप, रूपायन प्रक्रिया र रूपायक प्रत्ययमा भिन्नता रहेको पाइन्छ । यस्तो भिन्नताले दुबै भाषामा भिन्न भिन्न रूपावली बनेको पाइन्छ । बैतडेली भाषामा मानवेतर सजीव र निर्जीव जनाउने नाम र विशेषण शब्दहरू /चानो, चानि (निधार), भुणो, भुणि (डोरी), नानो बन्चरो, नानि आँसि (सानो बन्चरो, सानो हँसिया) आदि/ को लिङ्गका आधारमा रूपायन भएको पाइन्छ तर नेपाली भाषामा मानवेतर शब्दहरूको लिङ्गका आधारमा रूपायन भएको पाइँदैन । यस्तो भिन्नताका कारण बैतडेली मातृभाषीलाई नेपाली भाषाको मानवेतर लिङ्गको अभिव्यक्तिमा कठिनाइ हुन सक्ने देखिन्छ । बैतडेलीमा बहु वचनको रूपायन /उन, आन, इन, औन/ प्रत्ययबाट भएको पाइन्छ भने नेपाली भाषामा /हरू/ प्रत्यय मात्र रहेको पाइन्छ । त्यसैले बैतडेली मातृभाषीलाई नेपाली भाषाको वचनको अभिव्यक्तिमा कठिनाइ हुन सक्ने देखिन्छ । बैतडेली मातृभाषीले नेपाली भाषामा हमुन (हामीहरू), चेलान (छोराहरू), चेलिन (छोरीहरू), मास्टरौन (मास्टरहरू) जस्ता रूपहरूको प्रयोग गरेर त्रुटि गर्न सक्छन् ।

बैतडेली भाषामा विभक्ति र केही क्रियायोगी शब्दको लिङ्ग, वचन र आदरका आधारमा रूपायन हुन्छ भने नेपाली भाषामा हुँदैन । यस्तो भिन्नताले गर्दा बैतडेली मातृभाषीलाई नेपाली भाषामा विभक्ति र क्रियायोगीको प्रयोगमा कठिनाइ हुन सक्ने देखिन्छ । यस्तो कठिनाइले गर्दा बैतडेली मातृभाषीले नेपाली भाषाको अभिव्यक्तिमा /ताम्ब, ताम्बि, ताम्बा (त्यसमा), पुण, पुणि, पुणा (पर)/ आदि रूप प्रयोग गरेर त्रुटि गर्न सक्छन् । त्यसै गरी बैतडेली मातृभाषीलाई नेपाली भाषाका भन्दा भिन्न विभक्तिहरू /खाइ (लाई), लेखा, लेखि (लागि), बठे (बाट), धेकि (देखि), माइ, इन, म्व (मा)/ को अभिव्यक्तिमा कठिनाइ हुन सक्ने देखिन्छ । त्यसै गरी बैतडेली भाषामा काल, पक्ष, भाव, अकरण आदि जनाउने रूपायक प्रत्यय नेपाली भाषाका भन्दा भिन्न रहेका पाइन्छन् । यस्तो भिन्नताका

कारण बैतडेली मातृभाषीलाई नेपाली भाषाको तत् तत् पक्षको अभिव्यक्तिमा कठिनाइ हुन सक्ने देखिन्छ । उदाहरणका लागि बैतडेली मातृभाषीले नेपाली भाषाको अभिव्यक्ति गर्दा /मुइले खायुं (मैले खाएँ), तिइले खाएइ (तैले खाइस्), तमले खाया (तपाईंले खानुभयो), मुइ खान्लायुं (म खाँदैछु), उ पडन्थ्यो (ऊ पढ्थ्यो), उ भालो (ऊ जाला), नाइ गयो (गएन), जिन भ्नाइ (नजाऊ), नाइथि (छैन)/ आदि शब्दको प्रयोग गरेर त्रुटि गर्न सक्छन् ।

सारांश

बैतडेली भाषाको रूपायन व्यवस्थाको अध्ययनबाट नेपाली र बैतडेली भाषामा रूपायन हुने कोटिमा समानता रहेको पाइन्छ भने रूपायन प्रक्रिया र रूपायक प्रत्ययमा भिन्नता रहेको देखिन्छ । बैतडेली भाषामा नाम, सर्वनाम, विशेषण, क्रियायोगी र क्रियापदको लिङ्ग, वचन, पुरुष आदि व्याकरणिक कोटिका आधारमा रूपायन भएको पाइन्छ । बैतडेली भाषामा नामको रूपायन लिङ्ग, वचन, आदर र कारक/ विभक्तिका आधारमा भएको पाइन्छ । बैतडेली भाषामा मानवीय एवम् मानवतेर सजीव र निर्जीव तथा बहु वचनमा लिङ्गभेद पाइन्छ । यस भाषामा /भात पाक्यो, दाल पाकि, पानि पड्यो, डाल (असिना) पडि/ जस्ता प्रयोग पाइन्छन् । बहु वचन जनाउन नाममा /आन, इन, औन, यान, उन, / प्रत्यय लाग्ने गरेको पाइन्छ । बैतडेली भाषामा /ले, लाइ, खाँइ, थाइ, कि, लेखा, बठे, धेकि, है, ओ/को, आ/का, अइ/कि, माइ, मुण, मुणा, मुणि, इन, इना, इनि, म्ब, म्बा, म्बि/ जस्ता विभक्ति/ प्रत्ययहरु रहेका पाइन्छन् ।

बैतडेली भाषामा सर्वनामको रूपायन वचन, पुरुष, आदर र कारक/विभक्तिका आधारमा भएको पाइन्छ । बैतडेली भाषामा /मुइ, हम, तिइ, तम, उ, तो, यो/ जस्ता पुरुष वाचक सर्वनाम रहेका पाइन्छन् । अन्य पुरुष सर्वनामको तिर्यक् कारकमा /उइ, उइल, उसो, उसोइ, उसेरि, तइ, तो, तइल, तसो, तसोइ, तसेरि, जइ, जइल, जसो, जसोइ, जसेरि, यइ, अइल, इन, इसो, इसोइ, इसेरि, उइ, उइल, उसो, उसोइ, उसेरि/ जस्ता रूपहरु बनेका पाइन्छन् । बैतडेली भाषामा सम्बन्ध वाचक र प्रश्न वाचक सर्वनामका सबै विभक्ति र दुबै वचनमा /इ/ प्रत्यय लागेका तिर्यक् रूपहरु पाइन्छन् ।

विशेषणको रूपायन लिङ्ग, वचन, आदर र कारक/विभक्तिका आधारका भएको पाइन्छ । बैतडेलीमा मानवीय तथा मानवतेर सजीव र निर्जीव दुबैका लागि प्रयोग हुने ओकारान्त विशेषण स्त्रीलिङ्गमा इकारान्त भएको पाइन्छ । बैतडेलीमा इकारान्त विशेषणको

बहु वचनमा ऐच्छिक रूपमा मात्र बहु वचनबोधक प्रत्यय /इन/ लागेको पाइन्छ । बैतडेली भाषामा क्रियायोगी र विभक्ति/प्रत्ययको रूपायन हुने विशिष्ट प्रक्रिया रहेको छ । नेपाली भाषामा क्रियायोगी अव्यय वर्गको शब्द भएकाले यसको रूपायन हुँदैन । बैतडेली भाषामा सार्वनामिक व्युत्पन्न शब्द, असमापिका क्रिया, परिणामवाची विशेषणबाट बनेका क्रियायोगी शब्द र सप्तमी विभक्तिबोधक चिन्हको रूपायन भएको पाइन्छ । बैतडेली भाषाका क्रियायोगी शब्द /न्यारोइ, उसोइ, सुदोइ, सारोइ, हाँस्सो हाँस्सो, भितर, वर, पुर, तल/ को लिङ्ग, वचन, आदरका आधारमा रूपायन भएको पाइन्छ । यो नेपाली भाषाभन्दा भिन्न बैतडेली भाषाको विशिष्ट विशेषता देखिन्छ । बैतडेली भाषामा सप्तमी विभक्ति/प्रत्ययका /म्ब, इन, मुण/ को विकारी रूपले प्रत्येकका /घरम्ब, घरम्बि, घरम्बा, घरइन, घरइनि, घरइना, घरमुण, घरमुणि, घरमुणा/ चार चार रूप बनेका पाइन्छन् । बैतडेली भाषामा विकारी विभक्ति/प्रत्ययहरु नाम, सर्वनाम, विशेषण र क्रियायोगी शब्दमा गाँसिदा तिनको रूपायन हुने प्रवृत्ति पाइएको छ । यसरी रूपायित शब्दहरु क्रियायोगी वर्गका बन्ने हुँदा बैतडेली भाषामा क्रियायोगी शब्दको रूपायन हुन्छ भन्ने निष्कर्ष निकालिएको छ ।

क्रियाको रूपायन सबैभन्दा बढी व्याकरणिक कोटिका आधारमा भएको पाइन्छ । बैतडेली भाषामा पुलिङ्ग क्रियामा /इ, एइ, एउ, इन्/ प्रत्यय लागेर एक वचन तथा बहु वचन स्त्रीलिङ्गी क्रियाको रूपायन भएको पाइन्छ । बैतडेलीमा बहु वचनमा पनि स्त्रीलिङ्गी प्रयोग पाइन्छ । बैतडेलीमा पुरुषका आधारमा क्रियाको रूपायन हुँदा वैकल्पिक रूपमा प्रथम पुरुष एक वचन र बहु वचनका रूपमा समानता रहेको पाइन्छ । द्वितीय र तृतीय पुरुषका दुवै वचनमा लिङ्गभेद पाइन्छ । बैतडेली भाषामा क्रियाका आदर रहित, आदरार्थी र विशेष आदरार्थी गरी मुख्य तिन रूप रहेका पाइन्छन् । बैतडेली भाषामा वर्तमानकालिक सहायक क्रिया /छ/ को भूतकालमा /थ/ र भविष्यत् कालमा /ह/ का रूपहरु प्रचलित रहेका पाइन्छन् । भूतकाल जनाउँदा /युँ, यौँ, एइ, इइ, या, यो, इ, ए, इन्/ प्रत्ययहरु धातुमा जोडिएको पाइन्छ । वर्तमान कालमा धातुमा/उँ, औँ, छइ, छेइ, औँ, छेउ, छ, छि, आन, इन्/ प्रत्ययहरु लागेका पाइन्छन् । त्यसै गरी भविष्यत् कालमा धातुमा /लो, ला, लइ, ला, लिः, लिउ, लो, न्ना, लि, न्निन्/ प्रत्ययहरु लागेका तथा तथा /ए हुँ/ जस्ता प्रत्यय लागेका रूपहरु पाइन्छन् । बैतडेली भाषाको अपूर्ण पक्षमा धातु र रूपायक प्रत्ययका विचमा /ला/ र पूर्ण पक्षमा /राख्/ प्रत्यय लागेको पाइन्छ । अकरणको अभिव्यक्तिका लागि बैतडेलीमा /नाइ, जिन्/ प्रत्ययको प्रयोग भएको पाइन्छ ।

बैतडेली भाषामा विध्यर्थ (इच्छार्थ र आज्ञार्थ) र संकेतार्थ भावका आधारमा क्रियाको रूपायन भएको पाइन्छ । इच्छार्थ करणमा /उँ, ए, या, औ, उन/ तथा /इ + भउँ, भे, भ्या, भउ, भउन/ प्रत्यय र अकरणमा /जिन्/ प्रत्यय लागेका रूपावलीहरु बनेका पाइन्छन् । आज्ञार्थ भावको अभिव्यक्ति बैतडेलीमा उच्चारणको मात्रा (ह्रस्व र दीर्घ) बाट भएको पाइन्छ । हलन्त वा ह्रस्व उच्चारणबाट आदर रहित/एक वचन र अजन्त वा दीर्घ उच्चारणबाट आदरार्थी/बहु वचन व्यक्त भएको पाइन्छ । यो बैतडेली भाषाको मौलिक विशेषता हो । संकेतार्थ भावका लागि बैतडेलीमा वाक्यका कार्य कारण जनाउने उपवाक्यलाई /बटि, भ्या, ए/ योजकको प्रयोगबाट जोडेको पाइन्छ । बैतडेली भाषामा सामान्य भविष्यत् काल र सम्भावनार्थ भाव बुझाउने क्रियामा समानता रहेको छ । बैतडेली भाषामा अकरणका लागि प्राय क्रियाका सुरुमा /नाइ, जिन्/ लागेको पाइएको छ भने संकेतार्थक भाव जनाउने वाक्यको अकरणमा क्रियाका सुरुमा /न/ लागेको पाइन्छ ।

यसरी बैतडेली भाषामा केही रूपगत र केही रूपायक प्रत्ययगत भिन्नताले विभिन्न व्याकरणिक कोटिका आधारमा नेपाली भाषाभन्दा भिन्ना भिन्नै रूपावली बनेको पाइन्छ । यसबाट बैतडेली मातृभाषी सिकारुलाई स्तरीय नेपाली भाषाको रूपायनमा कठिनाइ हुन सक्ने सम्भावना देखिन्छ ।

अध्याय छ

वाक्य व्यवस्था

प्रस्तुत अध्यायमा बैतडेली भाषाको वाक्य व्यवस्था अन्तर्गत आधारभूत वाक्य, सङ्गति, काल, पक्ष, भाव, वाच्य, ध्रुवीयता, प्रेरणार्थक, पदक्रम, पदावलीको संरचना, उपवाक्य, वाक्यका प्रकार, वाक्य संयोजन र मिश्रण जस्ता पक्षको अध्ययन गरिएको छ । साथै बैतडेली भाषाका वाक्य व्यवस्थासँग नेपाली भाषाका वाक्य व्यवस्थाको व्यतिरेकी विश्लेषण गरेर भिन्न विशेषताको पहिचान गरिएको छ ।

आधारभूत वाक्य

आधारभूत वाक्यहरु सरल वाक्यका सरलतम रूप हुन् । वाक्यका अरु प्रकारहरु अकरण, कर्मवाच्य, विध्यर्थक, प्रेरणार्थक आदि यसैबाट निर्मित हुन्छन् । त्यसैले आधारभूत वाक्यलाई अन्य वाक्यको जग मानिन्छ । आधारभूत वाक्यलाई व्याकरणिक कार्य र तिनको क्रमका आधारमा चिनाउन सकिन्छ । यादव र रेग्मी (२०५८, पृ. २३३-२३५) का अनुसार नेपालीका आधारभूत वाक्य ढाँचा उद्देश्य + विधेय, उद्देश्य + प्रत्यक्ष कर्म + विधेय, उद्देश्य + पूरक + विधेय, उद्देश्य + अप्रत्यक्ष कर्म + प्रत्यक्ष कर्म + विधेय र यी हरेकमा तिनवटासम्म क्रियायोगिक रहन सक्ने हुँदा हरेकका चार चारवटा गरी सोह्रवटा आधारभूत वाक्य ढाँचा देखिन्छन् । बैतडेली भाषाका आधारभूत वाक्यमा एकदेखि तिन ओटासम्म क्रियायोगी आउन सक्ने सम्भावना देखिन्छ । क्रियायोगीको प्रयोगका आधारमा प्रत्येकका चार चारवटा गरी सोह्रवटा आधारभूत वाक्य ढाँचा बन्ने देखिन्छन् । बैतडेली भाषाका आधारभूत वाक्यहरु निम्नानुसार देखिन्छन् :

(१) उद्देश्य + विधेय

(क) रामे हाँसन्छ ।

‘रामे हाँसछ ।’

(ख) रामे निकेरि हाँसन्छ ।

‘रामे बेसरी हाँसछ ।’

(ग) रामे आज निकेरि हाँसन्छ ।

‘रामे आज बेसरी हाँसछ ।’

(घ) रामे आज वनम्बो निकेरि हाँसन्छ ।

‘रामे आज वनमा बेसरी हाँसछ ।’

(२) उद्देश्य + प्रत्यक्ष कर्म + विधेय

(क) मुलाइ भात खान्छि ।

‘केटी भात खान्छे ।’

(ख) मुलाइ होटलमाइ भात खान्छि ।

‘केटी होटलमा भात खान्छे ।’

(ग) आज मुलाइ होटलमाइ भात खान्छि ।

‘आज केटी होटलमा भात खान्छे ।’

(घ) आज मुलाइ होटलमाइ सद्दिले भात खान्छि ।

‘आज केटी होटलमा विस्तारै भात खान्छे ।’

(३) उद्देश्य + पूरक + विधेय

- (क) करे नेता छ । 'करन नेता छ ।'
 (ख) करे आज नेता छ । 'करन आज नेता छ ।'
 (ग) करे आज गाँउमाइ नेता छ । 'करन आज गाँउमा नेता छ ।'
 (घ) करे आज गाँउमाइ कसो नेता छ ? 'करन आज गाँउमा कस्तो नेता छ ?'

(४) उद्देश्य + अप्रत्यक्ष कर्म + प्रत्यक्ष कर्म + विधेय

- (क) मुइ तोइलाइ समान दिनुँ । 'म तँलाइ सामान दिन्छु ।'
 (ख) आज मुइ तोइलाइ समान दिनुँ । 'आज म तँलाई सामान दिन्छु ।'
 (ग) आज मुइ दोकानमाइ तोइलाइ समान दिनुँ । 'आज म दोकानमा तँलाई सामान दिन्छु ।'
 (घ) आज मुइ दोकानमाइ तोइलाइ बिस्वासले समान दिनुँ । 'आज म दोकानमा तँलाई विश्वासले सामान दिन्छु ।'

बैतडेली भाषाका उपर्युक्त वाक्यलाई हेर्दा यिनमा क्रियायोगीको प्रयोग ऐच्छिक घटकका रूपमा रहेको छ । यसको क्रम पनि अरु घटकका तुलनामा निकै लचिलो देखिन्छ । माथिका १/४ का उदाहरणबाट यो कुरा स्पष्ट भएको छ । वाक्यभित्र उद्देश्य, कर्म र पूरकका रूपमा आउने नामले निर्धारक र विशेषणहरु समेत लिन सक्छन् । यस अवस्थामा पनि ती वाक्यहरु आधारभूत नै हुन्छन् । त्यस्तो कार्य गर्न आउने पदका सट्टामा वा त्यसभित्र उपवाक्य आएमा भने त्यस्तो वाक्य आधारभूत वाक्य हुँदैन (यादव र रेग्मी, २०५८, पृ. २३५) । यसरी बिचमा असमापिका क्रिया भएको वाक्य आधारभूत वाक्य मानिदैन ।

आधारभूत वाक्यलाई विभिन्न किसिमले निर्धारण र वर्गीकरण गरिएको पाइन्छ । नेपाली भाषाका आधारभूत वाक्यलाई बन्धु (२०५३, पृ ५४-५५) ले विधेयको अर्थतात्त्विक कार्यका आधारमा एघार प्रकार देखाएका छन् । ती वाक्यसँग बैतडेली भाषाका वाक्यहरुको समानता रहेको छ । ती वाक्य निम्नानुसार छन् :

(क) द्विकर्मक

- रामले हरिलाइ किताब दियो । 'रामले हरिलाइ किताब दियो ।'
- सुनेले रामेलाई बल्ल बेच्यो । 'सुनिलले रामेलाई गोरु बेच्यो ।'
- चन्द्रेले बहिनीलाई चिठी लेख्यो । 'चन्द्रेले बहिनीलाई चिठी लेख्यो ।'

- (ख) सकर्मक
- रामले चोरलाइ हाण्यो । 'रामले चोरलाई हान्यो ।'
 - किस्नेले चडो माच्यो । 'किस्नेले चरो माच्यो ।'
 - रामेले पानि खायो । 'रामेले पानी खायो ।'
- (ग) अर्धकर्मक
- उ बनम्ब गयो । 'ऊ बनमा गयो ।'
 - हरि सैना/सेराबठे आयो । 'हरि बैसीबाट आयो ।'
 - मने कुर्चिमाइ बस्यो । 'माने कुर्सीमा बस्यो ।'
- (घ) अकर्मक
- कल्लो सियो । 'काले सुत्यो ।'
 - लल्लो उठ्यो । 'लाले उठ्यो ।'
 - सरे हाँसि । 'सरिता हाँसी ।'
- (ङ) द्विप्रापक
- मुइलाइ साफे रामडो लाग्यो । 'मलाई साँफे राम्रो लाग्यो ।'
 - मुलाइ यो मान्स मन पड्यो । 'मलाई यो मान्छे मन पच्यो ।'
 - रम्मोलाइ तो टोपि मन पडि । 'रामलाई त्यो टोपी मन पच्यो ।'
- (च) प्रापक
- चेलो जर्म्यो । 'छोरो जन्म्यो ।'
 - उ ठुलो भयो । 'ऊ ठुलो भयो ।'
 - मुइ बिमार भयुँ । 'म बिरामी भएँ ।'
- (छ) अर्धप्रापक
- उइलाइ घाम भयो । 'उसलाई गर्मी भयो ।'
 - तोइलाइ दसा लाग्यो । 'तँलाई दशा लाग्यो ।'
 - मेरा चेत आए । 'मलाई होस आयो ।'
- (ज) घटनात्मक
- भड्पानि भयो । 'भूरीपानी लाग्यो ।'
 - डाल पडि । 'असिना पच्यो ।'
 - जाडि भइ । 'जाडो भयो ।'

(भ) द्विशेषक

- मुखाँइ घडि नाइथि । 'मसँग घडी छैन ।'
- तेरो भोला नाइथि । 'तेरो भोला छैन ।'
- उइका पाँच भाइ छन् । 'उसका पाँच भाइ छन् ।'

(ज) विशेषक

- हिउं ठण्णो हुन्छ । 'हिउं चिसो हुन्छ ।'
- मः गुल्ल्यो छ । 'मह महलो (गुलियो) छ ।'
- गाइ रुबस छ । 'गाई रूपौलो छ ।'

(ट) अर्धविशेषक

- याँ बाफो छ । 'यहाँ उम्स्याउने गर्मी छ ।'
- मुलाइ दुःख छ । 'मलाई दुःख छ ।'

यसरी क्रियाका साथमा कर्ता, अनुगमक र सन्दर्भ हुने र नहुने आधारमा बन्धु (२०५३) ले नेपाली भाषामा उल्लेख गरेका एघार प्रकारका आधारभूत वाक्य बैतडेली भाषामा पनि रहेको तथ्य माथिका क-ट सम्मका उदाहरणबाट स्पष्ट भएको छ । बन्धुले (२०५३ पृ. ५४) नेपाली भाषामा उल्लेख गरेका “केटाले साथीसँग किताब साट्यो; मैले भोलामा किताब हाले र त्यसले बाकसबाट पैसा भिक्त्यो ।” जस्ता वाक्यले के र कसलाई भन्ने प्रश्नको उत्तरको अपेक्षा नगरेकाले द्विकर्मक वाक्यका उदाहरण नमिलेका देखिन्छन् ।

आधारभूत वाक्यबाट अन्य वाक्यमा रूपान्तरण : रूपान्तरण व्याकरणका अनुसार आधारभूत वाक्यबाट रूपान्तरण नियम लागेर अन्य वाक्यहरु निष्पन्न हुन्छन् । भाषामा वाक्यहरु अनन्त र असीमित हुन्छन् तर तिनका विचमा केही साझा विशेषताहरु हुन्छन् । त्यस्ता साझा विशेषताका आधारमा समग्र वाक्यात्मक संरचनालाई आधार संरचना र रूपान्तरित संरचनाका रूपमा छुट्याएर विश्लेषण गर्न सकिन्छ (गौतम, २०५८, पृ. ५०) । सबै आधारभूत वाक्य सरल वाक्य हुन्छन् भने सबै सरल वाक्य आधारभूत वाक्य हुँदैनन् । आधारभूत वाक्य र सरल वाक्यलाई व्याकरणिक कोटिगत अभिलक्षणले भिन्न तुल्याउँछन् । आधारभूत वाक्य सामान्यार्थक, सकारात्मक, कर्तृ वाच्यात्मक, निश्चयार्थक, वर्तमानकालिक स्वरूपका हुन्छन् (भुषाल, २०७०, पृ. २५८) । सरल वाक्य माथि उल्लिखित वाक्यका साथै प्रश्न, इच्छा, आज्ञा, सम्भावना, कर्मवाच्य, भाववाच्य, भूतकाल, भविष्य काल आदि विभिन्न काल, पक्ष, भाव तथा वाच्यका हुन सक्छन् ।

रूपान्तरण व्याकरणका आधारमा आधारभूत वाक्यको चर्चा गर्दै गौतम र चौलागाई, (२०७०) ले भनेका छन् :

रूपान्तरण व्याकरणको क्लासिकल सिद्धान्त अनुसार आधारभूत वाक्य करण सङ्केतक, सामान्यार्थक, कर्तृवाच्यात्मक र पदावली तहमा सन्निवेश नभएका गरी चार प्रकारका हुन्छन् । यी चार प्रकारका वाक्यमध्ये करण वाक्यबाट अकरण वाक्य, सामान्यार्थक वाक्यबाट सम्भावनार्थक, प्रश्नार्थक, आज्ञार्थक र इच्छार्थक वाक्यहरु, कर्तृवाच्यबाट कर्मवाच्य र भाव वाच्यहरु तथा पदावली तहमा असन्निविष्ट (सरल) वाक्यबाट सन्निविष्ट (संयुक्त र मिश्र) वाक्यहरु रूपान्तरित हुन्छन् (पृ. २५६) ।

यसरी बैतडेली भाषामा पनि आधारभूत वाक्यबाट रूपान्तरण भएर सरल, संयुक्त र मिश्र वाक्य बनेका पाइन्छन् । जस्तै :

आधारभूत वाक्य : च्याचेलि रुन्छ ।

सरल वाक्य : च्याचेलि रोयो । च्याचेलि रोलो । च्याचेलि रुन्थ्यो । च्याचेलि रोइछ ।

च्याचेलि नाइ रुनो । च्याचेलि रो । च्याचेलि रोइभौ । च्याचेलिबठे रोइयो ।

संयुक्त वाक्य : च्याचेलि रुन्छ पुइ इजा दुद दिन्छि । नि च्याचेलि रुन्छ नि सिन्छि ।

मिश्र वाक्य : जन्ज्या च्याचेलि रुन्छ उन्ज्या इजा दुद दिन्छि । च्याचेलिले भिक रोयो भुणे

धाक्का हुन्छि ।

माथिको उदाहरणमा आएको च्याचेलि रुन्छ 'बच्चा रुन्छ' सामान्यार्थक, करण, कर्तृवाच्य र सन्निवेश नभएको आधारभूत वाक्य हो भने यसबाट रूपान्तरण भएर 'रोयो' भूत, 'रोलो' सम्भावना, 'रुन्थ्यो' अभ्यस्त, 'रोइछ' अज्ञात, 'नाइ रुनो' अकरण, 'रोइभौ' इच्छार्थक, 'रो' आज्ञार्थ र 'रोइयो' भाववाच्यका वाक्य बनेका छन् । यस्ता आधारभूत तथा सरल उपवाक्य मिलेर संयुक्त तथा मिश्र वाक्य बनेका पाइन्छन् ।

व्याकरणिक कोटि

वाक्यात्मक अर्थका वाचक एकाइलाई व्याकरणात्मक कोटि भनिन्छ । यस्ता कोटिहरुले शब्दका बिचको अन्तर सम्बन्ध र वाक्यात्मक कार्यको बोध गराउँछन् । भाषामा व्याकरणात्मक कार्यको सङ्केत विभिन्न शब्दमा लाग्ने प्रत्ययबाट हुन्छ । त्यस्ता प्रत्ययहरुबाट लिङ्ग, वचन, पुरुष, आदर, काल, पक्ष, भाव, वाच्य, कारक आदि

व्याकरणात्मक अर्थको अभिव्यक्ति हुन्छ । बैतडेली भाषामा शब्द र क्रियासँग सम्बद्ध भएर आउने प्रत्ययहरुद्वारा यी कोटिको बोध हुन्छ । अधिकारी (२०७६) ले सङ्गति अन्तर्गत लिङ्ग, वचन, पुरुष, आदरको नामिक कोटि र काल, पक्ष, भावको क्रियाका कोटि अन्तर्गत चर्चा गरेका छन् । यसबाट व्याकरणिक कोटिहरुलाई नामिक कोटि र क्रियाका कोटि गरी मुख्य दुई किसिमले अध्ययन गर्न सकिने देखिन्छ । यसरी भाषामा नामिक पदका लिङ्ग, वचन, पुरुष, आदर र कारक/विभक्ति जस्ता कोटि हुन्छन् भने क्रियाका लिङ्ग, वचन, पुरुष, आदर, काल, पक्ष, भाव, वाच्य, ध्रुवीयता जस्ता कोटिहरु देखा पर्दछन् ।

नामिक कोटि

मूलतः नामिक पदसँग सम्बन्धित व्याकरणात्मक कोटिलाई नामिक कोटि भनिन्छ । नाम, सर्वनाम र विशेषणमा व्याकरणिक कार्य सम्पन्न गर्न लागेका प्रत्ययबाट नामिक कोटिको बोध हुन्छ । नामिक कोटि अन्तर्गत लिङ्ग, वचन, पुरुष, आदर, कारक पर्दछन् । नामिक कोटिले वाक्यमा आएका शब्दहरुका बिचमा रूपात्मक मेल वा सम्बन्ध जनाउने हुनाले प्रस्तुत अध्ययनमा यिनको चर्चा सङ्गति अन्तर्गत गरिएको छ ।

सङ्गति

पदहरुका बिचको मेललाई सङ्गति भनिन्छ । सङ्गतिले पद समूह, उपवाक्य र वाक्यमा प्रयुक्त हुने शब्दहरुको संयोजन गर्छ । बैतडेली भाषामा वाक्यात्मक रूपमा मुख्यतः लिङ्ग, वचन, पुरुष र आदरको सङ्गति पाइन्छ । अधिकारी (२०७६, पृ. १९४-२११) ले कर्ता र क्रियापद (लिङ्ग, वचन, पुरुष र आदर) को सङ्गति, विशेष्य र विशेषण (लिङ्ग, वचन र आदर) को सङ्गति, नाम र कोटिकर (लिङ्ग र वचन) को सङ्गति तथा नाम र सर्वनाम (वचन) को सङ्गति गरी मुख्य चार प्रकारका सङ्गति तिनका आधार समेत उल्लेख गरेका छन् । उक्त आधारमा प्रस्तुत अनुसन्धानमा बैतडेली भाषाका सङ्गतिको अध्ययन निम्न लिखित रूपमा गरिएको छ :

कर्ता र क्रियापदको सङ्गति : बैतडेली भाषाका वाक्यमा कर्ता र क्रियापदबिच सङ्गति पाइन्छ । कर्ता (नाम वा नामको ठाउँमा आउने सर्वनाम वा विशेषण) को जुन लिङ्ग, वचन, पुरुष र आदर हुन्छ क्रियाको पनि त्यही लिङ्ग, वचन, पुरुष र आदर हुन्छ । यसलाई निम्न लिखित रूपमा वर्णन गरिएको छ :

लिङ्गका आधारमा सङ्गति : वाक्यमा कर्ता र क्रियाका बिच हुने लिङ्ग सङ्गतिलाई निम्न लिखित रूपमा वर्णन गरिएको छ :

(क) नाम वा नामस्थानिक शब्द मानवीय भएमा त्यसले पुलिङ्ग वा स्त्रीलिङ्ग बुझाउँछ । वाक्यमा कर्ता पुलिङ्ग भए क्रिया पनि पुलिङ्ग र कर्ता स्त्रीलिङ्ग भए क्रिया पनि स्त्रीलिङ्ग भई लिङ्गगत सङ्गति हुन्छ । बैतडेली भाषामा पाइने पुलिङ्ग र स्त्रीलिङ्ग मानवीय कर्ता अनुसार क्रियाको सङ्गतिलाई निम्न लिखित रूपमा वर्णन गरिएको छ :

तालिका १३२, मानवीय कर्ता र क्रियाको लिङ्ग सङ्गति

पुलिङ्ग	स्त्रीलिङ्ग
लल्लो घर भान्छ । 'लाल्या घर जान्छ ।'	धाना घर भान्छ । 'धाना घर जान्छे ।'
बुडाले आर खायो । 'बुढाले आरु खायो ।'	बुडिले आर खाइ । 'बुढीले आरु खाई ।'
गेदो सियो । 'बच्चो सुत्यो ।'	गेदि सिः । 'बच्ची सुती ।'
चेलाले किताप पढ्यो । 'छोरोले किताब पढ्यो ।'	चेलिले किताप पडि । 'छोरीले किताब पढी ।'

तालिका १३२ मा आएका बैतडेली भाषाका वाक्यमा /लल्लो घर भान्छ, बुडाले आर खायो, गेदो सियो, चेलाले किताप पढ्यो/ जस्ता वाक्यमा कर्ता पुलिङ्गी भएको हुनाले क्रिया पनि पुलिङ्गी नै आएका छन् । यस्तै /धाना घर भान्छ, बुडिले आर खाइ, गेदि सिः, चेलिले किताप पडि/ जस्ता वाक्यहरूमा कर्ता स्त्रीलिङ्गी भएका हुनाले तिनले क्रिया पनि स्त्रीलिङ्गी आएका छन् । यसरी बैतडेली भाषामा कर्ता र क्रियाका बिच लिङ्ग सङ्गति भएको पाइन्छ ।

(ख) पुलिङ्ग र स्त्रीलिङ्ग जनाउँदा सर्वनाम शब्द एउटै भए पनि तिनले जनाउने सन्दर्भगत भिन्नता अनुसार क्रियापदका रूपहरूको छनोटमा पनि फरक पर्छ (अधिकारी, २०७६, पृ. १९४) । बैतडेली भाषामा पुलिङ्ग र स्त्रीलिङ्ग मानवीय कर्ता आफैँ नआएर त्यसको सट्टामा सर्वनाम शब्द आउँदा पनि सर्वनामको सन्दर्भ अनुसार क्रियाको सङ्गति भएको पाइन्छ । यसलाई निम्न लिखित रूपमा वर्णन गरिएको छ :

तालिका १३३, मानवीय कर्ताका रूपमा आउने सर्वनाम र क्रियाको लिङ्ग सङ्गति

पुलिङ्ग	स्त्रीलिङ्ग
उइले बाटो जाण्यो । 'उसले बाटो जान्यो ।'	उइले बाटो जाणि । 'उसले बाटो जानी ।'
तिइ काँ बसन्छइ । 'तँ कहाँ बस्छस् ।'	तिइ काँ बसन्छेइ । 'तँ कहाँ बस्छेस् ।'
उ मेहनत गरन्थ्यो । 'ऊ मिहिनेत गर्थ्यो ।'	उ मेहनत गरन्थि । 'ऊ मिहिनेत गर्थी ।'
तिइ रोटा पकौन्छइ । 'तँ रोटी पकाउछस् ।'	तिइ रोटा पकौन्छेइ । 'तँ रोटी पकाउछेस् ।'

तालिका १३३ मा आएका बैतडेली भाषाका /उइले बाटो जाण्यो, तिइ काँ बसन्छइ, उ मेहनत गरन्थ्यो, तिइ रोटा पकौन्छइ/ जस्ता वाक्यमा कर्ताका ठाउँमा सर्वनाम शब्द आए पनि तिनले पुलिङ्गी (हर्के, बिर्खे, पुरे आदि) सन्दर्भ बुझाएका हुनाले सोही अनुसारका क्रिया आई सङ्गति कायम भएको छ भने /उइले बाटो जाणि, तिइ काँ बसन्छेइ, उ मेहनत गरन्थि, तिइ रोटा पकौन्छेइ/ जस्ता वाक्यमा कर्ताका ठाउँमा आएका उनै सर्वनाम शब्दले स्त्रीलिङ्गी (डमे, बिमे, हिमे आदि) सन्दर्भ बुझाएका हुनाले तिनीसँग क्रिया पनि सोही अनुसारका प्रयोग भएर सङ्गति कायम भएको पाइन्छ ।

(ग) बैतडेली भाषामा मानवेतर स्त्रीत्ववाची इकारान्त नामसँग आउने क्रियाले लिङ्गका आधारमा सङ्गति जनाएको पाइन्छ भने अन्य नामसँग आउने क्रिया पुलिङ्ग कर्ता सरह रहेको पाइन्छ । यसलाई निम्न लिखित रूपमा वर्णन गरिएको छ :

तालिका १३४, मानवेतर सजीव कर्ता र क्रियाको लिङ्ग सङ्गति

पुलिङ्ग	स्त्रीलिङ्ग		
पाठो आयो ।	'पाठो आयो ।'	पाठि आइ ।	'पाठी आयो ।'
वाच्छो भयो ।	'वाच्छो भयो ।'	वाच्छि भइ ।	'वाच्छी भयो ।'
बाग गयो ।	'बाघ गयो ।'	बघेनि गइ ।	'बगेनी गयो ।'
बल्ल आयो ।	'गोरु आयो ।'		
गोर आयो ।	'गाई आयो ।'		
भइसो आयो ।	'भैसी आयो ।'		

तालिका १३४ मा आएका बैतडेली भाषाका /पाठो आयो, वाच्छो भयो, बाग गयो/ जस्ता वाक्यमा कर्ता मानवेतर पुलिङ्गी भएकाले सोही अनुसार पुलिङ्गी क्रियासँग सङ्गति भएको छ भने /पाठि आइ, वाच्छि भइ, बगेनि गइ/ जस्ता वाक्यमा कर्ता मानवेतर

इकारान्त स्त्रीलिङ्गी आएकाले क्रिया पनि सोही अनुसार आएर लिङ्ग सङ्गति भएको पाइन्छ । तर /बल्ल आयो, गोर आयो, भइसो आयो/ जस्ता इकारान्त बाहेकका मानवेतर कर्ताले एउटै क्रिया लिएका छन् । यसरी बैतडेली भाषामा मानवेतर सजीवमा लिङ्ग सङ्गति प्रायः इकारान्त स्त्रीलिङ्गी शब्दमा मात्र रहेको स्पष्ट देखिन्छ ।

(घ) बैतडेली भाषामा मानवेतर निर्जीव नामसँग पनि पुलिङ्ग र स्त्रीलिङ्ग क्रियाको प्रयोग हुन्छ । बैतडेली भाषामा कर्मका रूपमा आउने कतिपय भाववाचक नाम, चाडपर्वका नाम, समूहवाचक नाम, स्त्रीलिङ्गी व्युत्पन्न नाम, अनुकरणात्मक नाम कर्ताका रूपमा आउँदा तिनले स्त्रीलिङ्गी क्रिया लिन्छन् । त्यसैले बैतडेलीमा मानवेतर निर्जीव नाममा पनि लिङ्गको सङ्गति आवश्यक देखिन्छ । यस्तो सङ्गति मानवेतर निर्जीव कर्ता र क्रियाको सङ्गतिका रूपमा देखिन्छ । यसलाई निम्न लिखित रूपमा वर्णन गरिएको छ :

तालिका १३५, मानवेतर निर्जीव कर्ता र क्रियाको लिङ्ग सङ्गति

	पुलिङ्ग		स्त्रीलिङ्ग
तातो भयो ।	‘तातो भयो ।’	जाडि भइ ।	‘जाडो भयो ।’
दुख भयो ।	‘दुःख भयो ।’	पिड भइ ।	‘दुख्यो ।’
हाँसो लाग्यो ।	‘हाँसो लाग्यो ।’	रिस आइ ।	‘रिस आयो ।’
भात पाक्यो ।	‘भात पाक्यो ।’	दाल पाकि ।	‘दाल पाक्यो ।’
पानि पड्यो ।	‘पानी पयो ।’	डाल पडि ।	‘असिना पयो ।’
कुइडो लाग्यो ।	‘कुहिरो लाग्यो ।’	गोःरा आइ ।	‘गौरा आयो ।’
चिडको पड्यो ।	‘चट्याड् पयो ।’	बिजुलि छम्कि ।	‘बिजुली चम्क्यो ।’
भुणो खुस्यो ।	‘डोरी खुस्क्यो ।’	भुणि भडि ।	‘डोरी खुस्क्यो ।’
मुख्तो भयो ।	‘खुकुलो भयो ।’	लडइँ भइ ।	‘लडाइँ भयो ।’

तालिका १३५ मा प्रस्तुत बैतडेली भाषाका /तातो भयो , जाडि भइ, दुख भयो, हाँसो लाग्यो, भात पाक्यो, पानि पड्यो, कुइडो लाग्यो, चिडको पड्यो, भुणो खुस्यो, मुख्तो भयो/ जस्ता वाक्यमा पुलिङ्गी कर्ता अनुसार क्रिया पनि पुलिङ्गी प्रयोग भएका हुनाले

सङ्गति भएको छ भने /जाडि भइ, पिड भइ, रिस आइ, दाल पाकि, डाल पडि, गो:रा आइ, विजुलि छम्कि, भुणि भडि, लडिँ भइ/ जस्ता वाक्यमा स्त्रीलिङ्गी कर्ता अनुसार क्रिया पनि स्त्रीलिङ्गी प्रयोग भई सङ्गति कायम भएको छ । बैतडेली भाषामा मानवेतर निर्जीव वस्तु कर्ता भएर आउँदा पनि लिङ्ग सङ्गति भएको देखिन्छ । यसरी बैतडेली भाषामा व्याकरणात्मक लिङ्ग विधान पाइन्छ । यस भाषामा कमाइ, हिटाइ, बसाइ, पटाइ 'थकाइ', चलाइ 'सवारी', कुरेडि 'कुरो', गा:ड 'खोलो', निन 'निद्रा', गल्यान 'थकाइ', जात 'जात्रा', तिस 'प्यास', घोल 'गुँड', जुडि 'टुप्पी', आँसि 'हँसिया', डा: 'पिरो', पनिउँ 'पूर्णमा', जुन 'चन्द्रमा', हगन 'दिशा', मुतन 'पिसाब', चिलेइ 'चिलाउनु', ठुलाइँ 'बडप्पन', बच्यात 'बरियात', नरहरि 'माघे सङ्क्रान्ति', विसु 'नयाँ वर्ष', काटाकाट, हाणाहाण 'हानाहान', फोडाफोड 'कुटाकुट' चाटाचाट 'टिपाटिप' आदि स्त्रीलिङ्गी छन् ।

(ड) लिङ्गका दृष्टिले कर्ता चिन्हित नभए पनि त्यसले निर्देश गर्ने पुलिङ्ग वा स्त्रीलिङ्ग सन्दर्भ अनुसार क्रियापदमा सङ्गति रहने गर्छ (अधिकारी, २०४९, पृ. ७६) । बैतडेली भाषामा पनि अचिन्हित नामले लिङ्गको सन्दर्भ अनुसार सङ्गति लिएको पाइन्छ । यसलाई निम्न लिखित रूपमा वर्णन गरिएको छ :

तालिका १३६, अचिन्हित कर्ता र क्रियाको लिङ्ग सङ्गति

पुलिङ्ग	स्त्रीलिङ्ग
विमारिले पानि माग्यो ।	विरामीले पानि मागि ।
दुरे घर गयो ।	दुरे घर गइ ।
सदस्य आयो ।	सदस्य आइ ।

तालिका १३६ मा प्रस्तुत बैतडेली भाषाका /विमारिले पानि माग्यो, दुरे घर गयो, सदस्य आयो/ वाक्यमा /विमारि, दुरे, सदस्य/ शब्दले पुलिङ्ग जनाउँदा एक किसिमका क्रिया रूप र /विमारिले पानि मागि, दुरे घर गइ, सदस्य आइ/ वाक्यमा स्त्रीलिङ्ग जनाउँदा अर्को किसिमका क्रिया रूप लिएकाले तिनले सन्दर्भ अनुसार लिङ्ग सङ्गति लिएका छन् ।

(च) अमानवीय शब्दबाट मानवलाई सङ्केत गरेमा प्रसङ्ग अनुसार स्त्रीलिङ्ग बुझिन सक्छ (अधिकारी, २०५५, पृ. ७८) । बैतडेली भाषामा पनि अमानवीय शब्दबाट मानव तथा मानवेतर दुबैलाई बुझाउँदा लिङ्ग सङ्गति देखिन्छ । यसलाई निम्न लिखित रूपमा वर्णन गरिएको छ :

तालिका १३७, मानवीकरण कर्ता र क्रियाको लिङ्ग सङ्गति

पुलिङ्ग	स्त्रीलिङ्ग
कुकुर आयो ।	कुकुर्नि आइ ।
बानर गयो ।	बानरेनी गइ ।
चाखुड़ो रिसायो ।	चाखुड़ि रिसाइ ।

तालिका १३७ मा प्रस्तुत बैतडेली भाषाका /कुकुर आयो, बानर गयो, चाखुड़ो रिसायो/ वाक्यमा आएका कर्ताले मानव तथा मानवेतर पुलिङ्ग जनाउँदा पुलिङ्गी क्रिया लिएका छन् भने /कुकुर्नि आइ, बानरेनी गइ, चाखुड़ि रिसाइ/ वाक्यमा आएका कर्ताले मानव तथा मानवेतर स्त्रीलिङ्ग जनाउँदा स्त्रीलिङ्गी क्रिया लिएका छन् ।

(छ) बैतडेली भाषामा एक वचनमा मात्र नभएर बहु वचनमा पनि कर्ता र क्रियाको लिङ्ग सङ्गति पाइन्छ । बहु वचनमा कर्ताका रूपमा आएका नाम, सर्वनाम, विशेषणले लिङ्ग सङ्गति लिन्छन् । यसलाई निम्न लिखित रूपमा वर्णन गरिएको छ :

तालिका १३८, बहु वचन कर्ता र क्रियाको लिङ्ग सङ्गति

पुलिङ्ग	स्त्रीलिङ्ग
चेलान रोटो खोज्जान् ।	चेलिन भात खोजन्छिन् ।
‘छोराहरु रोटो खोज्छन् ।’	‘छोरीहरु भात खोज्छन् ।’
मुल्यान आए । ‘केटाहरु आए ।’	मुलाइन आइन् । ‘केटीहरु आए ।’
बौसे डेउडा खेल्लान् ।	पुतारिन गिद हालन्छिन् ।
‘लोगने मान्छेहरु डेउडा खेल्छन् ।’	‘आइमाईहरु गीत हाल्छन् ।’
तमुन कि गरन्छउ ? ‘तिमीहरु के गर्छौ ?’	तमुन कि गरन्छेउ ? ‘तिमीहरु के गर्छौ ?’

तालिका १३८ मा प्रस्तुत बैतडेली भाषाका /चेलान रोटो खोज्जान्, मुल्यान आए, बौसे डेउडा खेल्लान्, तमुन कि गरन्छउ/ वाक्यमा आएका पुलिङ्ग बहु वचन कर्ताले पुलिङ्गी बहु वचन क्रिया लिएका छन् भने /चेलिन भात खोजन्छिन्, मुलाइन आइन्, पुतारिन गिद हालन्छिन्, तमुन कि गरन्छेउ/ वाक्यमा आएका स्त्रीलिङ्ग कर्ताले स्त्रीलिङ्गी बहु वचन क्रिया लिएका छन् । यसरी बहु वचनमा लिङ्ग सङ्गति भएको देखिन्छ ।

बैतडेली भाषामा यस्तो लिङ्ग सङ्गति आदर रहित वा हेयार्थकका रूपमा बढी प्रयोग भएको पाइन्छ भने आदरार्थीमा पुलिङ्गी क्रियाबाट नै स्त्रीलिङ्गको अभिव्यक्ति हुन्छ ।

(ज) बैतडेली भाषामा मानवीय कोटिकरमा लिङ्ग सङ्गति पाइन्छ । कर्ताका रूपमा आएको सङ्ख्याबोधक विशेषणसँग आउने 'जनो' कोटिकरले पुलिङ्गमा ओकारान्त र स्त्रीलिङ्गमा इकारान्त भई क्रियासँग लिङ्ग सङ्गति राख्दछ । यसलाई निम्न लिखित रूपमा वर्णन गरिएको छ :

तालिका १३९, कोटिकर र क्रियाको लिङ्ग सङ्गति

पुलिङ्ग	स्त्रीलिङ्ग
एक जनो आयो । 'एक जना आयो ।'	एक जनि आइ । 'एक जना आई ।'
चार जना आए । 'चार जना आए ।'	चार जनि आइन् । 'चार जना आए ।'
एक जनो तलमुण गयो ।	एक जनि तलमुणि गइ ।
'एक जना तलतिर गयो ।'	'एक जना तलतिर गई ।'

तालिका १३९ मा प्रस्तुत बैतडेली भाषाका /एक जनो आयो, चार जना आए, एक जनो तलमुण गयो/ वाक्यमा आएको 'जनो' पुलिङ्ग कोटिकरसँग पुलिङ्गी क्रिया आएको छ भने /एक जनि आइ, चार जनि आइन्, एक जनि तलमुणि गइ/ वाक्यमा आएको 'जनि' स्त्रीलिङ्ग कोटिकरले स्त्रीलिङ्गी क्रिया लिएर लिङ्गगत सङ्गति भएको छ ।

वचनका आधारमा सङ्गति : वचन नामको सङ्ख्यासँग सम्बन्धित व्याकरणात्मक कोटि हो । त्यसैले यसको सम्बन्ध सङ्ख्येय नामसँग रहेको हुन्छ (अधिकारी, २०४९, पृ. ५८) । बन्धु (२०५३, पृ. ८४) ले वचनको सम्बन्ध मुख्यतः सङ्ख्यासँग रहे पनि यसले आदरार्थीलाई पनि बुझाउने विचार उल्लेख गरेका छन् । बैतडेली भाषामा वचनले नामको सङ्ख्याका साथै आदर समेत जनाउँछ । बैतडेली भाषामा वचन दुई किसिमका छन् । एक सङ्ख्याले एक वचनलाई बुझाउँछ भने एकभन्दा बढी सङ्ख्यालाई बहु वचनले बुझाउँछ । बैतडेली भाषाको वचन सङ्गतिलाई निम्न लिखित रूपमा वर्णन गरिएको छ ।

क) बैतडेली भाषाका वाक्यमा मानवीय कर्ता बनेको नाम एक वचनको हुँदा क्रिया पनि एक वचनको हुन्छ भने कर्ता बहु वचनको हुँदा क्रिया पनि बहु वचनकै प्रयोग गरिन्छ । बहु वचन व्यक्त हुँदा बैतडेली भाषामा कर्तामा बहु वचनबोधक प्रत्यय /इन, आन, औन, यान/ जोडिन्छन् । यसलाई निम्न लिखित रूपमा वर्णन गरिएको छ :

तालिका १४० मानवीय कर्ता र क्रियाको वचन सङ्गति

एक वचन	बहु वचन
चेलो कमौन्छ । 'छोरो कमाउँछ ।'	चेलान कमौनान् । 'छोराहरु कमाउँछन् ।'
चेलि पड़न्छ । 'छोरी पढ्छे ।'	चेलिन पड़न्छन् । 'छोरीहरु पढ्छन् ।'
मास्टर हाणन्छ । 'मास्टर पिट्छ ।'	मास्टरौन हाणणान् । 'मास्टरहरु पिट्छन् ।'
मुले आयो । 'केटो आयो ।'	मुल्यान आए । 'केटाहरु आए ।'

तालिका १४० मा प्रस्तुत बैतडेली भाषाका /चेलो कमौन्छ, चेलि पड़न्छ, मास्टर हाणन्छ, मुले आयो/ वाक्यमा आएका कर्ताले एक वचन बुझाएका छन् । कर्तासँग क्रिया पनि एक वचनकै आएर कर्ता र क्रियाका बिच वचनको सङ्गति भएको छ । यस्तै /चेलान कमौनान्, चेलि पड़न्छन्, मास्टरौन हाणणान्, मुल्यान आए/ वाक्यमा आएका कर्ता र क्रियाले बहु वचन बुझाएका छन् । कर्ता बहु वचनको हुँदा क्रिया पनि बहु वचनकै आएर वाक्य सङ्गति भएका कारण कर्ता र क्रियाको वचनका आधारमा सङ्गति भएको देखिन्छ ।

(ख) बैतडेली भाषामा मानवेतर सजीव वा निर्जीव शब्द कर्ता भई आएमा बहु वचनमा बहु वचनबोधक प्रत्यय वैकल्पिक रूपमा मात्रै लाग्छन् । यसलाई निम्न लिखित रूपमा वर्णन गरिएको छ :

तालिका १४१, मानवेतर कर्ता र क्रियाको वचन सङ्गति

एक वचन	बहु वचन
बानरले घोगा खायो ।	बानर/बानरौनले घोगा खाए ।
'बाँदरले मकै खायो ।'	'बाँदरहरुले मकै खाए ।'
खेच्चरले बल्बो बोक्यो ।	खेच्चर/खेच्चरौनले बल्बो बोके ।
'खेच्चरले बालुवा बोक्यो ।'	'खेच्चरहरुले बालुवा बोके ।'
बल्ल आयो । 'गोरु आयो ।'	बल्ल आए । 'गोरु (हरु) आए ।'
रुख ढल्यो । 'रुख लड्यो ।'	रुख ढल्या । 'रुख (हरु)लडे ।'
कद फल्यो । 'फर्सी फल्यो ।'	कद फले । 'फर्सी (हरु) फले ।'
पात हल्लियो । 'पात हल्लियो ।'	पात हल्लिए । 'पात (हरु) हल्लिए ।'

तालिका १४१ मा प्रस्तुत बैतडेली भाषाका मानवेतर सजीव र निर्जीव शब्द कर्ता हुँदा तिनका एक वचन र बहु वचनका रूपमा बहुवचनबोधक प्रत्यय नजोडिएरै सन्दर्भ अनुसार वचनको सङ्गति भएको देखिन्छ । यसरी बैतडेली भाषामा मानवेतर कर्ताले

प्रत्ययविना पनि सन्दर्भ अनुसार एक वचन वा बहु वचन क्रिया लिन्छन् भने यस्ता कर्तामा वैकल्पिक रूपमा बहु वचनबोधक प्रत्यय पनि लाग्न सक्छन् ।

(ग) बैतडेली भाषामा ओकारान्त कर्ता बहु वचन हुँदा आकारान्त हुन्छ । मानवीय आकारान्त कर्ताले बहु वचनका साथै आदर समेत जनाउने गर्दछ । आकारान्तबाट आदर व्यक्त हुँदा बहु वचन बाधित हुन्छ । त्यसैले बहु वचनलाई जोड दिँदा आकारान्त कर्तामा बहु वचनबोधक /आन/ प्रत्यय लाग्ने गर्दछ । यसलाई निम्न लिखित रूपमा वर्णन गरिएको छ :

तालिका १४२, ओकारान्त कर्ता र क्रियाको वचन सङ्गति

एक वचन	बहु वचन
गेदो हाँस्यो । 'बच्चो हाँस्यो ।'	गेदा/गेदान हाँसे । 'बच्चाहरु हाँसे ।'
चेलो काम गरन्छ । 'छोरो काम गर्छ ।'	चेला/चेलान काम गर्दछ । 'छोराहरु काम गर्छन् ।'
माछो बग्यो । 'माछो बग्यो ।'	माछा बगे । 'माछाहरु बगे ।'
चडो उड्यो । 'चरो उड्यो ।'	चडा उडे । 'चराहरु उडे ।'
फोलो फुट्यो । 'गाग्रो फुट्यो ।'	फोला फुटे । 'गाग्राहरु फुटे ।'
रोटो पाक्यो । 'रोटी पाक्यो ।'	रोटा पाके । 'रोटीहरु पाके ।'

तालिका १४२ मा प्रस्तुत बैतडेली भाषाका /गेदो हाँस्यो, चेलो काम गरन्छ, माछो बग्यो, चडो उड्यो, फोलो फुट्यो, रोटो पाक्यो/ वाक्यमा ओकारान्त कर्ताले क्रियासँग एक वचनको सङ्गति लिएको छ । यिनबाट बहु वचन व्यक्त हुँदा /गेदा/गेदान हाँसे, चेला/चेलान काम गर्दछ, माछा बगे, चडा उडे, फोला फुटे, रोटो पाके/ कर्ता आकारान्त हुनुका साथै मानवीयमा वैकल्पिक रूपमा बहु वचन बोधक /आन/ प्रत्यय समेत लागेर क्रियासँग बहु वचनको सङ्गति भएको पाइन्छ ।

(घ) बैतडेली भाषामा जाति सामान्य जनाउँदा वा जातिको गुण, धर्म बुझाउँदा एक वचनले पनि बहु वचनको काम गर्छ भने बहु वचनका छुट्टै रूप पनि प्रयोग गरिन्छ । यसलाई निम्न लिखित रूपमा वर्णन गरिएको छ :

मान्स जर्मन्छ, मरन्छ/जर्मनान्, मद्दान् । 'मान्छे, जन्मन्छ, मर्छ/जन्मन्छन्, मर्छन् ।'

बाग मास खान्छ/खानान् ।

'बाघ मासु खान्छ/खान्छन् ।'

माथि बैतडेली भाषाका वाक्यमा आएका /मान्स जर्मन्छ, मरन्छ, बाग मास खान्छ/ जस्ता वाक्यले एक वचन र बहु वचन दुबै बुझाएको पाइन्छ भने /मान्स जर्मनान्, मद्दान्, बाग मास खानान्/ जस्ता वाक्यले बहु वचन बुझाएको पाइन्छ ।

(ड) व्यक्तिवाचक नाम एक वचनमा मात्र आउँछ तर एकभन्दा बढीको समावेश (त्यो र अन्य) अथवा एकभन्दा बढी (त्यो र त्यस्तै अन्य समेत) को अभिप्राय बुझाउन खोजिएमा बहु वचनको प्रयोग हुन्छ (अधिकारी, २०४९, पृ. ८१) । बैतडेली भाषामा व्यक्तिवाचक, जातिवाचक वा अन्य नाममा अरुलाई पनि (त्यो र त्यस्तै अन्य) बुझाउँदा प्रकारार्थी नाममा /इन, औन, तिनुन/ प्रत्यय लाग्छ । यसलाई निम्न लिखित रूपमा वर्णन गरिएको छ :

तालिका १४३, प्रकारार्थी नाम र क्रियाको वचन सङ्गति

एक वचन	बहु वचन
सुनिल काँ गयो ? 'सुनिल कहाँ गयो ?'	सुनिल तिनुन काँ गए ? 'सुनिलहरु कहाँ गए ?'
कलमले लेखन्छ । 'कलमले लेख्छ ।'	कलमौनले लेख्दन् । 'कलमहरुले लेख्छन् ।'
भाइ आयो । 'भाइ आयो ।'	भाइन आए । 'भाइहरु आए ।'

तालिका १४३ मा आएका बैतडेली भाषाका /सुनिल काँ गयो, कलमले लेखन्छ, भाइ आयो/ जस्ता वाक्यले एक वचन र /सुनिल तिनुन काँ गए, कलमौनले लेख्दन्, भाइन आए/ जस्ता वाक्यले बहु वचन जनाएका छन् ।

(च) असङ्ख्येय नाम कर्ता भएर आएमा एक वचन मात्र व्यक्त हुन्छ । एकभन्दा बढी असङ्ख्येय नाम आएमा तिनले समेत समुच्चा अर्थमा एक वचन नै जनाउँछन् । यसलाई निम्न लिखित रूपमा वर्णन गरिएको छ :

धुलो मसिनो छ > जम्माइ धुलो मसिनो छ । 'पिठो मसिनो छ > सबै पिठो मसिनो छ ।'

डोगलेमाइ नुन छ > डोगलेमाइ भौति नुन छ । 'डालामा नुन छ > डालामा धेरै नुन छ ।'

दोकानमाइ साबुन, सोडा, चिनि, मिसिरि छ । 'पसलमा साबुन, सोडा, चिनी, मिस्री छ ।'

माथि आएका बैतडेली भाषाका /धुलो, नुन, साबुन, सोडा, चिनि, मिसिरि/ जस्ता असङ्ख्येय नाम कर्ता हुँदा तिनले एकलै तथा समुच्चा अर्थमा एक वचन बुझाएका छन् ।

(छ) भाववाचक नामहरु असङ्ख्येय हुने हुनाले प्रायः एक वचनमा आउँछन् । तर तिनले प्रकारार्थी बुझाउँदा एउटै अभिप्रायका लागि वैकल्पिक रूपमा एक वचन वा बहु वचनमध्ये कुनै एक आउन सक्छन् । यसलाई निम्न लिखित रूपमा वर्णन गरिएको छ :

ताँ भिक गन छ । 'त्यहाँ धेरै दुर्गन्ध छ ।'
 भितरमुण भिक फोर छ । 'भित्र धेरै फोहोर छ ।'
 मुइमाइ भौत जिम्मेदारि छ/छन् । 'ममा धेरै जिम्मेवारी छ/छन् ।'

माथि आएका बैतडेली भाषाका /ताँ भिक गन छ, भितरमुण भिक फोर छ/ वाक्यमा भाववाचक नामले एक वचन जनाएका छन् । /मुइमाइ भौत जिम्मेदारि छ/छन्/ जस्ता वाक्यहरु वैकल्पिक रूपमा एक वचन वा बहु वचनमध्ये दुबैमा आउन सक्ने देखिन्छ ।

(ज) बैतडेली भाषामा समूहवाचक नामले समूहको एक एकाइ जनाउँदा एक वचन र एकभन्दा बढी एकाइ जनाउँदा बहु वचनको सङ्गति लिन्छन् । यसलाई निम्न लिखित रूपमा वर्णन गरिएको छ :

तालिका १४४, समूहवाचक नामको वचन सङ्गति

एक वचन	बहु वचन
गउँमाइ ब्यात छ ।	गउँमाइ ब्यात छन् ।
'गाउँमा बरियाँत छ ।'	'गाउँमा बरियाँतहरु छन् ।'
एक मौले काम पायो ।	भौत मौले काम पाए ।
'एक परिवारले काम पायो ।'	'धेरै परिवारहरुले काम पाए ।'

तालिका १४४ मा आएका बैतडेली भाषाका /गउँमाइ ब्यात छ, एक मौले काम पायो/ जस्ता वाक्यले समूहको एक एकाइलाई जनाएकाले एक वचन क्रिया लिएका छन् भने /गउँमाइ ब्यात छन्, भौत मौले काम पाए/ जस्ता वाक्यले समूहको एकभन्दा बढी एकाइलाई जनाउने हुनाले तिनले बहु वचन क्रिया लिएका छन् ।

(भ) द्वन्द्व समास र द्वित्व भएका शब्द कर्ता भएमा त्यस्ता नाममा दुईभन्दा बढी शब्द हुने हुनाले तिनले बहु वचन क्रिया लिन्छन् । यसलाई निम्नानुसार वर्णन गरिएको छ :

भाइबिना स्कुल गए । 'भाइ बहिनी स्कुल गए ।'
 गोरवाच्छा वनम्बो छन् । 'गाईवस्तु वनमा छन् ।'
 गेदा गेदा इथ आए । 'बच्चा बच्चा यता आए ।'
 बुड़ा बुड़ा उथ गए । 'बुढा बुढा उता गए ।'

माथिका वाक्यमा आएका /भाइबिना, गोरवाच्छा/ जस्ता समस्त र /गेदा गेदा, बुड़ा बुड़ा/ जस्ता द्विरुक्त शब्दले बैतडेली भाषामा बहु वचनको सङ्गति लिन्छन् ।

(त्र) बैतडेली भाषामा सङ्ख्येय तथा असङ्ख्येय नामसँग आएका कोटिकरले क्रियासँग वचन सङ्गति जनाउँछन् । बैतडेली भाषामा ओकारान्त कोटिकर बहु वचनमा आकारान्त हुन्छन् । यसलाई निम्नानुसार वर्णन गरिएको छ :

तालिका १४५, कोटिकर र वचन सङ्गति

एक वचन	वहु वचन
एक मुठो साग छ । 'एक मुठो साग छ ।'	दुई मुठा साग छन् । 'दुई मुठा साग छ ।'
एक कोपडो लसुन छ । 'एक पोटी लसुन छ ।'	दुई कोपडा लसुन छन् । 'दुई पोटी लसुन छ ।'
एक गेडो घोकाः भङ्ग्यो । 'एक गेडो मकै खस्यो ।'	चार गेडा घोगा भङ्गे । 'चार गेडा मकै खस्यो ।'
एक सितो भात छ । 'एक सितो भात छ ।'	दुई सिता भात छन् । 'दुई सिता भात छ ।'

तालिका १४५ मा आएका बैतडेली भाषाका /मुठो, कोपडो, गेडो, सितो/ जस्ता ओकारान्त कोटिकरले एक वचन क्रिया र /मुठा, कोपडा, गेडा, सिता/ जस्ता आकारान्त कोटिकरले बहु वचन क्रिया लिएका छन् । यसरी बैतडेली भाषामा थोपो, डल्लो, ढिको, तानो, सरो, थोप्लो, पुलो, चोइलो, बालो, कोसो, फेरो, पोलो, पातो, कपनो, दानो, फेसो, कोसो, सेलो, गानो, चिरो, गेलो, खन्टो आदि ओकारान्त कोटिकर बहु वचनमा आकारान्त भएका पाइन्छन् ।

पुरुषका आधारमा सङ्गति : कथनका सन्दर्भमा संलग्न भएका सहभागीहरूको प्रकृतिलाई जनाउने व्याकरणात्मक कोटि पुरुष हो । यो विशेषतः सर्वनामसँग सम्बन्धित

हुन्छ (अधिकारी, २०४९, पृ. ६४) । बन्धु (२०५३, पृ. ८५) ले पुरुषलाई सर्वनाम र क्रियासँग सम्बन्धित व्याकरणिक कोटि भनेका छन् । यो आदरसँग पनि सम्बन्धित हुन्छ । बैतडेली भाषामा पुरुष तिन प्रकारका हुन्छन्, प्रथम पुरुष, द्वितीय पुरुष र तृतीय पुरुष । वक्ताको सन्दर्भ जनाउने /मुइ, हम/ प्रथम पुरुष, श्रोताको सन्दर्भ जनाउने /तिइ, तम/ द्वितीय पुरुष र वक्ता वा श्रोता बाहेक अन्य सन्दर्भ जनाउने /उ, यो, तो, उन, यिन, तिन/ तृतीय पुरुष सर्वनाम हुन् । सर्वनामद्वारा सन्दर्भित हुने नामको लिङ्ग र वचन अनुरूपका क्रियापद आई पुरुषवाचक सर्वनाम र क्रियाको सङ्गति हुन्छ । बैतडेली भाषामा पुरुषको लिङ्ग र वचन अनुसार क्रियासँग सङ्गति भएको पाइन्छ । यसलाई निम्न लिखित रूपमा वर्णन गरिएको छ :

तालिका १४६, सर्वनामको पुरुष र क्रियाको सङ्गति

पुरुष	एक वचन	बहु वचन
प्रथम	मुइ घर भानुँ । 'म घर जान्छु ।'	हम घर भानौँ । 'हामीहरु घर जान्छौँ ।'
	मुइ सियुँ । 'म सुतेँ ।'	हम सियोँ । 'हामीहरु सुत्यौँ ।'
द्वितीय	तिइ घर भान्छइ । 'तँ घर जान्छस् ।'	तमुन घर भान्छौ । 'तिमीहरु घर जान्छौ ।'
	तिइ घर भान्छेइ । 'तँ घर जान्छेस् ।'	तमुन घर भान्छेउ । 'तिमीहरु घर जान्छौ ।'
तृतीय	उ घर भान्छ । 'ऊ घर जान्छ ।'	उनुन घर भानान् । 'उनीहरु घर जान्छन् ।'
	उ घर भान्छि । 'ऊ घर जान्छे ।'	उनुन घर भान्छिन् । 'उनीहरु घर जान्छन् ।'

तालिका १४६ मा बैतडेली भाषाका प्रथम, द्वितीय र तृतीय पुरुष सर्वनामको लिङ्ग र वचन अनुसार क्रियापद आई सर्वनाम र क्रियाका बिच सङ्गति भएको पाइन्छ । प्रथम पुरुष सर्वनामको वचनका आधारमा मात्र सङ्गति भएको छ भने द्वितीय र तृतीय पुरुष सर्वनामको लिङ्ग र वचन दुबैमा सङ्गति भएको देखिन्छ ।

वाक्यमा कर्ताको पुरुष अनुसार क्रियापदका रूपसँग सङ्गति हुन्छ । प्रत्येक पुरुषमा वचन र लिङ्ग अनुसार रूपहरु फरक फरक हुन्छन् । त्यसैले तिनवटै पुरुषका क्रियासँग देखिने सङ्गतिलाई निम्न लिखित रूपमा वर्णन गरिएको छ :

(क) प्रथम पुरुष : कर्ता प्रथम पुरुषको हुँदा क्रिया पनि प्रथम पुरुषको आएर प्रथम पुरुष र क्रियाका बिच सङ्गति हुन्छ । यसलाई निम्न लिखित रूपमा वर्णन गरिएको छ :

तालिका १४७, प्रथम पुरुष कर्ता र क्रियाका बिचको सङ्गति

एक वचन	बहु वचन
मुइ खाटमाइ बस्सुं । 'म खाटमा बस्छु ।'	हम खाटमाइ बस्सौं । 'हामीहरु खाटमा बस्छौं ।'
मुइले आम खायुं । 'मैले आँप खाएँ ।'	हमले आम खायौं । 'हामीहरुले आँप खायौं ।'
मुइ घरै थ्युं । 'म घरमै थिएँ ।'	हम/हमुन घरै थ्यौं । 'हामीहरु घरमै थियौं ।'
मुइ आइयुं । 'म आएको छु ।'	हम/हमुन आइयौं । 'हामीहरु आएका छौं ।'

तालिका १४७ मा बैतडेली भाषाका वाक्यमा प्रथम पुरुष एक वचन सर्वनाम कर्ता भएको /मुइ/ संग /उँ/ रूपायक प्रत्यय लागेका /बस्सुं, खायुं, थ्युं, आइयुं/ जस्ता प्रथम पुरुष एक वचन क्रियाबिच सङ्गति कायम भएको छ । यसै गरी प्रथम पुरुष बहु वचन सर्वनाम कर्ता भएको /हम/ संग /औं/ रूपायक प्रत्यय लागेका /बस्सौं, खायौं, थ्यौं, आइयौं/ जस्ता प्रथम पुरुष बहु वचन क्रियाबिच सङ्गति कायम भएको छ । यसरी बैतडेली भाषामा प्रथम पुरुष एक वचन सर्वनामसंग एक वचनको क्रिया र बहु वचनसंग बहु वचनको क्रियाबिच सङ्गति भएको पाइन्छ ।

(ख) द्वितीय पुरुष : कर्ता द्वितीय पुरुषको हुँदा क्रिया पनि द्वितीय पुरुषको आएर द्वितीय पुरुष सर्वनाम र क्रियाका बिच सङ्गति हुन्छ । यसलाई निम्न लिखित रूपमा वर्णन गरिएको छ :

तालिका १४८, द्वितीय पुरुष कर्ता र क्रियाको सङ्गति

एक वचन	बहु वचन
तिइ कि काम गरन्छइ ? 'तँ के काम गछ्स् ?'	तमुन कि काम गरन्छौ ? 'तिमीहरु के काम गछौ ?'
तिइ कि काम गरन्छेइ ? 'तँ के काम गछ्से ?'	तमुन कि काम गरन्छेउ ? 'तिमीहरु के काम गछ्छे ?'
तिइ काँ छइ ? 'तँ कता छस् ?'	तमुन काँ छौ ? 'तिमीहरु कता छौ ?'
तिइ काँ छेइ ? 'तँ कता छेस् ?'	तमुन काँ छ्यौ ? 'तिमीहरु कता छ्यौ ?'

तालिका १४८ मा बैतडेली भाषाको द्वितीय पुरुष एक वचन सर्वनाम /तिइ/ ले पुलिङ्गी र स्त्रीलिङ्गी कर्ता बुझाउँदा क्रियामा क्रमशः/छइ, छेइ/ रूपायक प्रत्यय लागेका /गरन्छइ, गरन्छेइ, छइ, छेइ/ रूपसँग क्रियाको सङ्गति कायम भएको छ । यसै गरी द्वितीय पुरुष सर्वनामको बहु वचन पुलिङ्गी र स्त्रीलिङ्गी कर्ता बुझाउन आएको /तम/तमुन/ सँग /छउ, छेउ/ जस्ता रूपायक प्रत्यय लागेका /गरन्छौ, गरन्छ्यौ, छौ, छ्यौ/ क्रियारूपको सङ्गति कायम भएको छ । यसरी बैतडेली भाषामा द्वितीय पुरुष एक वचन र बहु वचन सर्वनामसँग क्रियाको लिङ्ग र वचन सङ्गति भएको पाइन्छ ।

(ग) तृतीय पुरुष : कर्ता तृतीय पुरुषको हुँदा क्रिया पनि तृतीय पुरुषको आएर तृतीय पुरुष र क्रियाका बिच सङ्गति हुन्छ । यसलाई निम्न लिखित रूपमा वर्णन गरिएको छ :

तालिका १४९, तृतीय पुरुष कर्ता र क्रियाको सङ्गति

एक वचन	बहु वचन
उ पडन्छ । 'ऊ पढ्छ ।'	उन/उनुन पड्डान् । 'उनीहरु पढ्छन् ।'
उ पडन्छि । 'ऊ पढ्छे ।'	उन/उनुन पड्डन्छिन् । 'उनीहरु पढ्छन् ।'
तो कब आइ ? 'त्यो कहिले आई ?'	तिन/तिनुन कब आइन् ? 'ती/तिनीहरु कहिले आए ?'
यइले हिसाब सिक्यो । 'यसले हिसाब सिक्यो ।'	इनुनले हिसाब सिके । 'यिनीहरुले हिसाब सिके ।'
रमेले भाइलाइ बोलायो । 'रामेले भाइलाई बोलायो ।'	रम्यानले भाइलाइ बोलाए । 'रामहरुले भाइलाई बोलाए ।'

तालिका १४९ मा बैतडेली भाषाका वाक्यमा तृतीय पुरुष सर्वनाम एक वचनका पुलिङ्गी र स्त्रीलिङ्गी कर्ता बुझाउन आएका /उ, तो, यो/ सँग /छ/छि, यो/इ/ए/ जस्ता रूपायक प्रत्यय लागेका क्रिया रूपको सङ्गति कायम भएको छ । यसै गरी तृतीय पुरुष बहु वचनका पुलिङ्गी र स्त्रीलिङ्गी कर्ता बुझाउन आएका /उन/उनुन, तिन/तिनुन, यो/यिनुन/ सँग /छ/छि, यो/इ/ए/ जस्ता रूपायक प्रत्यय लागेका क्रिया रूपको सङ्गति कायम भएको छ । यसरी बैतडेली भाषामा तृतीय पुरुष सर्वनाम र क्रियाका बिच लिङ्ग र वचन सङ्गति भएको पाइन्छ ।

पुरुषहरूका बिच सङ्गतिको उच्चता : अधिकारी (२०५५, पृ. ९०) ले एउटै वाक्यमा विभिन्न पुरुष कर्ता भई आएमा पुरुष र क्रियापदका बिच सङ्गति हुँदा जुन पुरुषका आधारमा क्रियापद कायम हुन्छ, त्यसलाई पुरुषको उच्चता भनेका छन् । शर्मा (२०७१, पृ. ३९३-३९५) ले यस्तो अवस्थामा नेपाली भाषामा पुरुष सङ्गतिका विशेष नियम लागु हुने कुरा उल्लेख गरेका छन् । बैतडेली भाषामा पुरुषहरूका बिचको सङ्गतिलाई निम्न लिखित रूपमा वर्णन गरिएको छ :

(क) प्रथम र द्वितीय पुरुषको सङ्गतिमा प्रथम पुरुषको उच्चता/सङ्गति हुन्छ । त्यसैले एउटै वाक्यमा प्रथम र द्वितीय पुरुष कर्ता भई आएमा प्रथम पुरुष अनुसार क्रियाको सङ्गति भएको पाइन्छ :

तिइलइ मुइलइ घर भानौं । 'तिमी र म घर जाऊं ।'

तिइले लइ हमले लइ चन्ना दियौं । 'तिमीले र हामीले चन्दा दियौं ।'

बैतडेली भाषाका माथिका /तिइलइ मुइलइ घर भानौं, तिइले लइ हमले लइ चन्ना दियौं/ उदाहरणमा प्रथम र द्वितीय पुरुषमा प्रथम पुरुष अनुसार क्रियाको सङ्गति कायम भएको छ । यसरी सङ्गति हुँदा प्रथम पुरुष एक वचन कर्ताका लागि पनि बहु वचन क्रिया आउने गरेको पाइन्छ ।

(ख) प्रथम र तृतीय पुरुषको सङ्गतिमा प्रथम पुरुषको उच्चता/सङ्गति हुन्छ । त्यसैले वाक्यमा प्रथम र द्वितीय पुरुष कर्ता भई आएमा प्रथम पुरुष अनुसार क्रियाको सङ्गति भएको पाइन्छ :

उ लइ मुइ लइ घर भानौं । 'ऊ र म घर जान्छौं ।'

उइले लइ हमले लइ चन्ना दियौं । 'उसले र हामीले चन्दा दियौं ।'

बैतडेली भाषाका माथिका /उइलइ मुइलइ घर भानौं, उइले लइ हमले लइ चन्ना दियौं/ उदाहरणमा प्रथम र तृतीय पुरुषमा प्रथम पुरुष अनुसार क्रियाको सङ्गति कायम भएको छ । यसरी सङ्गति हुँदा तृतीय पुरुष एक वचन कर्ताका लागि पनि बहु वचन क्रिया आउने गरेको पाइन्छ ।

(ग) द्वितीय पुरुष र तृतीय पुरुषको सङ्गतिमा द्वितीय पुरुषको उच्चता/सङ्गति हुन्छ । त्यसैले वाक्यमा द्वितीय पुरुष र तृतीय कर्ता भई आएमा द्वितीय पुरुष अनुसार क्रियाको सङ्गति भएको पाइन्छ :

तिइलइ उलइ घर भान्छौ । 'तँ र ऊ घर जान्छौ ।'
तिइले लइ उइले लइ चन्ना दिया । 'तिमीले र उसले चन्दा दियौ ।'

बैतडेली भाषाका माथिका /तिइलइ उलइ घर भान्छौ, तिइले लइ उइले लइ चन्ना दिया/ उदाहरणमा द्वितीय र तृतीय पुरुषमा द्वितीय पुरुष अनुसार क्रियाको सङ्गति कायम भएको छ । यसरी सङ्गति हुँदा द्वितीय पुरुष एक वचन कर्ताका लागि पनि बहु वचन क्रिया आउने गरेको पाइन्छ ।

(घ) एकभन्दा बढी कर्ताहरूमा भिन्न लिङ्ग र समान पुरुष छ भने क्रिया लिङ्ग भेद रहित भई उही पुरुषको बहु वचनमा आउँछ र सङ्गति हुन्छ :

हासा, विमला, दिनेस कामा: निका छन् । 'हासा, विमला, दिनेस कामका राम्रा छन् ।'
गिता लइ गणेश लइ किताब पड्डान् । 'गीता र गणेश किताब पढ्छन् ।'
चेलो लइ चेलि लइ आए । 'छोरो र छोरी आए ।'

माथिका वाक्यमा कर्ता पुलिङ्ग र स्त्रीलिङ्ग दुवै भए पनि पुलिङ्ग बहु वचन क्रियाको सङ्गति भएको पाइन्छ ।

आदरका आधारमा सङ्गति : आदर मानवीय सन्दर्भमा व्यक्त हुने सम्मानसूचक व्याकरणात्मक कोटि हो । यसले शिष्टता र सम्मानका तहलाई बुझाउँछ । आदर मूलतः द्वितीय र तृतीय पुरुष सर्वनाम र यससँग सङ्गति लिने क्रियापदका रूपमा व्यक्त हुन्छ (अधिकारी, २०४९, पृ. ६६) । बैतडेली भाषामा कर्ताका रूपमा आउने नाम, सर्वनाम, विशेषण र क्रियाका बिचमा आदरको सङ्गति हुन्छ । बैतडेली भाषामा आदरका मुख्यतः आदर रहित, मध्यम आदर र उच्च आदर गरी तिन तह छन् ।

(क) आदरको शून्य वा निरपेक्ष खालको प्रयोगलाई आदर रहित भनिन्छ । सर्वनाम र अन्य नामहरूमा रहेको आदर निरपेक्षता जनाउन क्रियापदमा पनि सोही अनुसारका रूपको प्रयोग गरिन्छ (अधिकारी, २०७६, पृ. २०१-२०२) । बैतडेली भाषामा आदर रहित कर्ता र क्रियाबिच हुने सङ्गतिलाई निम्न लिखित रूपमा वर्णन गरिएको छ :

तालिका १५०, आदर रहित कर्ता र क्रियाको सङ्गति

एक वचन	बहु वचन
तिइ काँ छइ ? 'तँ कहाँ छस् ?'	तमुन काँ छौ ? 'तिमीहरु कहाँ छौ ?'
तिइ काँ छेइ ? 'तँ कहाँ छेस् ?'	तमुन काँ छ्यौ ? 'तिमीहरु कहाँ छ्यौ ?'
तिइ मोटो छइ । 'तँ मोटो छस् ।'	तमुन मोटा छौ । 'तिमीहरु मोटा छौ ।'
तिइ मोटि छेइ । 'तँ मोटी छेस् ।'	तमुन मोटि छ्यौ । 'तिमीहरु मोटा छ्यौ ।'
उ गिद गौन्छ । 'ऊ गीत गाउँछ ।'	उनुन गिद गौनान् । 'उनीहरु गीत गाउँछन् ।'
उ गिद गौन्छि । 'ऊ गीत गाउँछे ।'	उनुन गिद गौन्छिन् । 'उनीहरु गीत गाउँछन् ।'

तालिका १५० मा आएका बैतडेली भाषाका वाक्यमा आदर रहित कर्ता र क्रियाका बिच सङ्गति भएको छ । बैतडेली भाषामा द्वितीय पुरुष र तृतीय पुरुष आदर रहित एक वचन कर्ता /तिइ, उ/ सँग क्रियाका /छइ/छेइ, छ/छि,/ एक वचन रूप र आदर रहित बहु वचन कर्ता /तमुन, उनुन/ सँग क्रियाका /छौ/छ्यौ, आन/इन/ बहु वचन रूपको सङ्गति भएको पाइन्छ । यसरी बैतडेली भाषामा आदर रहित रूपमा पुलिङ्ग र स्त्रीलिङ्ग दुवैका एक वचन र बहु वचनमा सङ्गति रहेको पाइन्छ ।

(ख) बैतडेली भाषामा आदर रहित एक वचन विशेष्य/भेद्य का लागि विशेषण/भेदक र क्रिया पनि एक वचनकै आएर निम्न अनुसार सङ्गति भएको पाइन्छ :

कान्सो चेलो कसो छ ?/कान्सि चेलि कसि छि ?

'कान्छो छोरो कस्तो छ ?/कान्छी छोरी कस्ती छे ?'

उइको भाइ आयो/उइकि बैनि आई । 'उसको भाइ आयो/उसकी बहिनी आई ।'

राम लामो छ/सिता लामि छि । 'राम अग्लो छ/सिता अग्लि छे ।'

उपर्युक्त बैतडेली भाषाका वाक्यमा एक वचन विशेष्य/भेद्यका लागि विशेषण/भेदक र क्रिया पनि एक वचनकै आएर सङ्गति कायम भएको देखिन्छ । आदर रहित सर्वनाम र क्रियाका बिच आउने नाम र विशेषण पनि आदर रहित नै आएर सङ्गति भएको पाइन्छ ।

(ग) मध्यम आदर : बैतडेली भाषामा मध्यम आदरका लागि द्वितीय र तृतीय पुरुषमा अलग्गै सर्वनाम शब्दहरु प्रचलित छन् । यसमा /तम, उन, तिन, इन/ का साथै नामले मध्यम आदर व्यक्त गर्दा क्रियापदमा बहु वचनका रूपहरुको प्रयोग हुन्छ । यिनको वर्णन निम्न लिखित रूपमा गरिएको छ :

तम काँ छौ ?	‘तपाईं कहाँ हुनुहुन्छ ?’
तम आराम छौ ?	‘तपाईं आराम हुनुहुन्छ ?’
उन को हुन् ?	‘उनी को हुन् ?’
इन रेजिना भाइ हुन् ?	‘यिनी रेजिनका भाइ हुन् ?’
तिन कइका चेला हुन् ?	‘तिनी कसका छोरा हुन् ?’
बुबा आए ।	‘बाबु आउनुभयो ।’
सुब्बा आए ।	‘सुब्बा आए/आउनुभयो ।’
पन्जि आए ।	‘पन्तजी आउनुभयो ।’
मास्टर पढौनान् ।	‘शिक्षक पढाउँछन् ।’

माथिका उदाहरणमा देखाइए अनुसार बैतडेली भाषामा द्वितीय पुरुष सर्वनाम /तम/ र तृतीय पुरुष सर्वनाम /उन, इन, तिन/ ले विभक्ति रहित तथा विभक्ति सहित रूपमा मध्यम आदर जनाउँछन् । केही नामहरु आफैमा आदरार्थी हुन्छन् भने अन्य नाममा /जि, साव/ आदरसूचक प्रत्यय लागेका पाइन्छन् । कर्ताका रूपमा अएका नाम/सर्वनामले मध्यम आदर व्यक्त गर्दा क्रियापदमा बहु वचनका रूपहरुको प्रयोग भएको देखिन्छ ।

(घ) बैतडेली भाषामा मध्यम आदर एक वचन विशेष्य/भेद्य का लागि विशेषण/भेदक र क्रिया बहु वचनका आएर निम्न अनुसार सङ्गति भएको पाइन्छ :

नाना चेला आए ।	‘साना छोरा आए ।’
उनका भाइ आए ।	‘उनका भाइ आए ।’
रौतेला काला छन् ।	‘राजकुमार काला छन् ।’

उपर्युक्त बैतडेली भाषाका वाक्यमा एक वचन विशेष्य/भेद्यका लागि विशेषण/भेदक र क्रिया बहु वचनका आएर सङ्गति कायम भएको देखिन्छ । मध्यम आदरार्थी कर्ता र क्रियाका बिच आउने ओकारान्त नाम र विशेषण आकारान्त भएर सङ्गति भएको पाइन्छ ।

(ड) बैतडेली भाषामा उच्च आदर/विशेष आदरको प्रयोग भाव/कर्म वाच्यबाट भएको पाइन्छ । यसका लागि /ताँ, याँ, वाँ/ 'यहाँ, उहाँ' जस्ता सर्वनाम शब्दका साथै /इयो, इन्छ/ प्रत्यय लागेका खाइयो, खाइन्छ जस्ता क्रियाहरु आउँछन् । उच्च आदरका लागि /हजुर/ सर्वनाम तथा राजासाब, गुरुजि, बाबसाब जस्ता आदरार्थी नाम र /बक्सियो/स्यो/ प्रत्यय लागेका खाइ बक्सियो/खाइस्यो जस्ता क्रियाहरु पनि आउँछन् :

ताँ चलाइ बनाइयौ ।	'हजुर सवारी गरि बक्सियोस् ।'
ताँ कि गरिन्छ ?	'हजुर के गरि बक्सिन्छ ?'
याँ अच्याल काँ होइन्छ ?	'यहाँ अचेल कहाँ होइ बक्सिन्छ ?'
वाँले कन्ज्या चलाइ बनाइयौ ?	'उहाँ कतिबेला सवारी होइ बक्सियो ?'
हजुर खाइ बक्सियो/खाइस्यो ।	'हजुर खाइ बक्सियोस् ।'
सम्दि चलाइ होइयौ ।	'सम्धी सवारी होइ बक्सियोस् ।'

उपर्युक्त उदाहरणमा आएका बैतडेली भाषाका वाक्यमा /ताँ, याँ, वाँ, हजुर, सम्दि/ जस्ता उच्च आदरसूचक सर्वनाम र नाम शब्दसँग भाववाचक /बनाइयौ, खाइयौ, होइयौ, गरिन्छ, होइन्छ/ जस्ता क्रियाको सङ्गति भएर उच्च आदर व्यक्त भएको छ । बैतडेलीमा नेपालीको प्रभावमा 'बक्सि' वा यसकै संक्षिप्त रूप 'स्यो' लाई सहायक क्रियाका रूपमा प्रयोग गरेर पनि उच्च आदरार्थी व्यक्त गरिएको पाइन्छ । यस्तो प्रयोग खासगरी ठकुरी वर्गमा र पद, प्रतिष्ठा भएका उच्च वर्गमा पाइन्छ । बैतडेलीमा उच्च आदरमा लिङ्ग भेद भएको पाइँदैन ।

विशेष्य (नाम) र विशेषण सङ्गति : विशेषणको शीर्ष भई आउने नाम नै विशेष्य हो । विशेष्य (नाम वा सर्वनाम) र विशेषणका बिच सङ्गति हुँदा नामको लिङ्ग, वचन र आदर अनुसार विशेषणका रूपमा पनि सङ्गति हुन्छ (अधिकारी, २०७६, पृ. २०६) । बैतडेली भाषामा विशेष्य (नाम वा सर्वनाम) को जुन लिङ्ग, वचन र आदर हुन्छ, विशेषणको पनि सोही लिङ्ग, वचन र आदर भएर विशेष्य विशेषण सङ्गति हुन्छ । यसलाई निम्न लिखित रूपमा वर्णन गरिएको छ :

लिङ्गका आधारमा सङ्गति : विशेष्यको लिङ्ग अनुसार विशेषणको लिङ्ग सङ्गति हुन्छ । पुलिङ्ग ओकारान्त विशेष्य (नाम) र विशेषण स्त्रीलिङ्गी व्यक्त गर्दा इकारान्त हुन्छन् । बैतडेली भाषामा लिङ्गका आधारमा हुने विशेष्य विशेषण सङ्गतिलाई निम्न लिखित रूपमा वर्णन गरिएको छ :

- (क) बैतडेली भाषामा सजीव वर्गका ओकारान्त विशेष्य र विशेषण स्त्रीलिङ्गमा इकारान्त भएर विशेषण र विशेष्यका बिच लिङ्ग सङ्गति भएको पाइन्छ । यसलाई निम्न लिखित रूपमा वर्णन गरिएको छ :

तालिका १५१, सजीव वर्गका विशेष्य र विशेषण बिचको लिङ्ग सङ्गति

पुलिङ्ग	स्त्रीलिङ्ग
कान्सो चेलो आयो । 'कान्छो छोरो आयो ।'	कान्सि चेलि आइ । 'कान्छी छोरी आई ।'
धौलो मुले गयो । 'गोरो केटो गयो ।'	धौलि मुलाइ गइ । 'गोरी केटी गई ।'
धौलो पुतलो आयो । 'सेतो पुतली आयो ।'	धौलि पुतलि आइ । 'सेतो पुतली आयो ।'
नानो घोडो मच्यो । 'सानो घोडो मच्यो ।'	नानि घोडि मरि । 'सानी घोडी मच्यो ।'
बाठो सौकार आयो । 'बाठो सेठ आयो ।'	बाठि सौकान्नि आइ । 'बाठी सेठनी आई ।'
निको गेदो आयो । 'राम्रो बच्चो आयो ।'	निकि गेदि आइ । 'राम्री बच्ची आई ।'

तालिका १५१ मा आएका बैतडेली भाषाका /कान्सो चेलो, धौलो मुले, कालो बिल्लो, धौलो पुतलो, नान्को घोडो, माइलो नाति, बाठो सौकार, निको गेदो/ जस्ता सजीव वर्गका पुलिङ्गी ओकारान्त विशेष्यसंग ओकारान्त पुलिङ्गी विशेषण आएर विशेष्य र विशेषणका बिच सङ्गति भएको पाइन्छ । पुलिङ्गी विशेष्य विशेषणमा लागेका ओकारान्त पदहरु स्त्रीलिङ्गी जनाउँदा /कान्सि चेलि, धौलि मुलाइ, कालि बिल्लि, धौलि पुतलि, नान्कि घोडि, माइलि नातिनि, बाठि सौकान्नि, निकि गेदि/ जस्ता इकारान्तमा परिवर्तन भएर स्त्रीलिङ्गका आधारमा विशेष्य र विशेषणका बिच सङ्गति भएको पाइन्छ ।

- (ख) बैतडेली भाषामा सजीव वर्गका विशेष्यभन्दा पछाडि आउने पुलिङ्गी विशेषणको ओकार तथा आकार स्त्रीलिङ्गमा इकारान्त भएर सङ्गति भएको पाइन्छ । यसलाई निम्न लिखित रूपमा वर्णन गरिएको छ :

तालिका १५२, विशेष्यपछि आउने विशेषण पदको लिङ्गका आधारमा सङ्गति

पुलिङ्ग	स्त्रीलिङ्ग
भाइ पड्या छ । 'भाइ पढेको छ ।'	बइनि पडेइ छि । 'बहिनी पढेकी छे ।'
चेलो आया हो । 'छोरो आएको हो ।'	चेलि आएइ हो । 'छोरी आएकी हो ।'
राम हौंसेरो छ । 'राम रहरी छ ।'	बिमला हौंसेरि छि । 'बिमला रहरी छे ।'
उ गट्ठो छ । 'ऊ खराब छ ।'	उ गट्ठि छ । 'ऊ खराब छे ।'
उ घसारो हो । 'ऊ घाँसी हो ।'	उ घसारि हो । 'ऊ घाँसिनी हो ।'

तालिका १५२ मा आएका बैतडेली भाषाका वाक्यमा /पड्या, आया, हौंसेरो, गट्टो, घसारो/ जस्ता विशेष्यभन्दा पछिल्लिर आएका पुलिङ्गी विशेषणको /भाइ, चेलो, राम, उ/ जस्ता पुलिङ्गी विशेष्यसँग सङ्गति भएको छ भने /पडेइ, आएइ, हौंसेरि, गट्टि, घसारि/ जस्ता स्त्रीलिङ्गी विशेषणको /बइनि, चेलि, विमला, उ/ जस्ता स्त्रीलिङ्गी विशेष्यसँग सङ्गति भएको देखिन्छ ।

(ग) बैतडेली भाषामा निर्जीव वस्तु पनि पुलिङ्ग र स्त्रीलिङ्ग रहेका छन् । त्यसैले बैतडेलीमा निर्जीव वस्तुमा पनि विशेषण र विशेष्यका बिच लिङ्गको सङ्गति हुन्छ । यसलाई निम्न लिखित रूपमा वर्णन गरिएको छ :

तालिका १५३, निर्जीव वर्गका विशेष्य र विशेषणको लिङ्ग सङ्गति

पुलिङ्ग	स्त्रीलिङ्ग
नानो बौसो काँ गयो ? 'सानो कोदालो कहाँ गयो ?'	नानि आँसि काँ गइ ? 'सानो हँसिया कहाँ गयो ?'
ठुलो साब्लो हरायो । 'ठुलो सब्बल हरायो ।'	ठुलि आरि हराइ । 'ठुलो आरी हरायो ।'
ठुलो काम भयो । 'ठुलो काम भयो ।'	ठुलि जात भइ । 'ठुलो जात्रा भयो ।'
भात निको छ । 'भात मिठो छ ।'	दाल निकि छ । 'दाल मिठो छ ।'
ज्यौडो लामो भयो । 'डोरी लामो भयो ।'	नमेलि लामि भइ । 'नाम्लो लामो भयो ।'
साग नुन्चो भयो । 'तरकारी नुनिलो भयो ।'	छाइ चुकिलि भइ । 'छाच अमिलो भयो ।'

तालिका १५३ मा प्रस्तुत बैतडेली भाषाका /नानो बौसो काँ गयो, ठुलो साब्लो हरायो, ठुलो काम भयो, भात निको छ, ज्यौडो लामो भयो, साग नुन्चो भयो/ जस्ता वाक्यमा विशेष्य र विशेषण पुलिङ्गी आएर सङ्गति भएको छ भने /नानि आँसि काँ गइ, ठुलि आरि हराइ, ठुलि जात भइ, दाल निकि छ, नमेलि लामि भइ, छाइ चुकिलि भइ/ जस्ता वाक्यमा विशेष्य र विशेषण स्त्रीलिङ्गी आएर लिङ्ग सङ्गति कायम भएको छ ।

(घ) षष्ठी विभक्ति प्रयोग भई बनेका विशेषणमा पनि विशेष्यको लिङ्ग अनुसारको सङ्गति हुन्छ (अधिकारी, २०६८, पृ. २०६) । यस्तो सङ्गतिलाई भेदक भेद्य सङ्गति भनिन्छ । यसमा भेदक शब्द सम्बन्धवाचक लागेको विशेषण हुन्छ भने भेद्य शब्द विशेष्यको कार्य गर्ने नाम हुन्छ (शर्मा, २०७१, पृ. ३८१) । बैतडेली

भाषामा भेदको लिङ्ग, वचन र आदर अनुसार भेदको पनि लिङ्ग, वचन र आदर हुन्छ । बैतडेली भाषामा पाइने भेदक भेद्य सङ्गतिको निम्नानुसार वर्णन गरिएको छ :

तालिका १५४, भेदक भेद्यको लिङ्गका आधारमा सङ्गति

पुलिङ्ग	स्त्रीलिङ्ग
उइको गेदो आयो । 'उसको बच्चो आयो ।'	उइकि गेदि आइ । 'उसकी बच्ची आई ।'
मेरो चेलो छ । 'मेरो छोरो छ ।'	मेरि चेलि छ । 'मेरी छोरी छे ।'
आफनो मान्स आयो । 'आफ्नो मान्छे आयो ।'	आफनि मान्स आइ । 'आफ्नी मान्छे आई ।'
केस्या नौकर आयो । 'केशवको नोकर आयो ।'	केसेइ नौकनि आइ । 'केशवकी नोकनी आई ।'
राम हमरो सालो पडन्छ । 'राम हाम्रो सालो पछ ।'	सिता हमरि सालि पडन्छि । 'सिता हाम्री साली पछे ।'
उनरो चेलो नाइथि । 'उनको छोरो छैन ।'	उनरि चेलि नाइथि । 'उनकी छोरी छैन ।'
मेरो बौसो काद्दु छ । 'मेरो कोदालो कानु छ ।'	मेरि आँसि काद्दि छ । 'मेरो हँसिया कानु छ ।'
हमरो हलो खुस्यो । 'हाम्रो हलो खुस्यो ।'	हमरि फालि खुसि । 'हाम्रो फाल खुस्यो ।'

तालिका १५४ मा प्रस्तुत बैतडेली भाषाका /उइको गेदो आयो, मेरो चेलो छ, आफनो मान्स आयो, केस्या नौकर आयो, राम हमरो सालो पडन्छ, उनरो चेलो नाइथि, मेरो बौसो काद्दु छ, हमरो हलो खुस्यो/वाक्यमा भेदक पुलिङ्गी हुँदा भेद्य पनि पुलिङ्गी आएको छ भने /उइकि गेदि आइ, मेरि चेलि छ, आफनि मान्स आइ, केसेइ नौकनि आइ, सिता हमरि सालि पडन्छि, उनरि चेलि नाइथि, मेरि आँसि काद्दि छ, हमरि फालि खुसि/वाक्यमा भेदक स्त्रीलिङ्गी हुँदा भेद्य पनि स्त्रीलिङ्गी आएर भेदक भेद्य सङ्गति भएको छ ।

वचनका आधारमा सङ्गति : विशेष्यको वचन अनुसार विशेषणमा पनि वचन व्यक्त हुन्छ । एक वचनमा ओकारान्त रहेको विशेषण बहु वचनमा आकारान्त हुन्छ (अधिकारी, २०६८, पृ. २०६) । बैतडेली भाषामा बहु वचन र आदरका रूप समान प्रकृतिका हुन्छन् । त्यसैले विशेष्यको आदर र बहु वचन अनुसारको विशेषण आएर वचन सङ्गति भएको पाइन्छ । यसलाई निम्न लिखित रूपमा वर्णन गरिएको छ :

- (क) बैतडेली भाषामा एक वचनका ओकारान्त विशेषणहरु बहु वचन जनाउँदा आकारान्तमा परिवर्तन भएर विशेष्य र विशेषणको वचनका आधारमा सङ्गति भएको पाइन्छ। यसलाई निम्न लिखित रूपमा वर्णन गरिएको छ :

तालिका १५५, विशेष्य र विशेषणविच वचनका आधारमा सङ्गति

एक वचन	बहु वचन
सडक बिथरो छ । 'सडक फराकिलो छ ।'	सडक बिथरा छन् । 'सडकहरु फराकिला छन् ।'
उ नानो छ । 'ऊ सानो छ ।'	उनुन नाना छन् । 'उनीहरु साना छन् ।'
बाटो साणो छ । 'बाटो साँघुरो छ ।'	बाटा साणा छन् । 'बाटाहरु साँघुरा छन् ।'
खालि गैलो छ । 'पोखरी गहिरो छ ।'	खालि गैला छन् । 'पोखरीहरु गहिरा छन् ।'
नान्को बोटो भाँच्च्यो । 'सानो बोट भाँचियो ।'	नान्का बोटा भाँच्चे । 'साना बोटाहरु भाँचिए ।'
ठुल्को गेडो टिप । 'ठुलो गेडो टिप ।'	ठुल्का गेडा टिप । 'ठुला गेडा टिप ।'
ठुलो पाठो आयो । 'ठुलो पाठो आयो ।'	ठुला पाठा आए । 'ठुला पाठाहरु आए ।'

तालिका १५५ मा आएका बैतडेली भाषाका /सडक बिथरो छ, उ नानो छ, बाटो साणो छ, खालि गैलो छ, नान्को बोटो भाँच्च्यो, ठुल्को गेडो टिप, ठुलो पाठो आयो/ वाक्यमा आएका एक वचनका ओकारान्त विशेषणहरु /सडक बिथरा छन्, उनुन नाना छन्, बाटा साणा छन्, खालि गैला छन्, नान्का बोटा भाँच्चे, ठुल्का गेडा टिप, ठुला पाठा आए/ बहु वचनका वाक्यमा आकारान्तमा परिवर्तन भएका छन् । यसरी विशेष्य अनुसार विशेषण कायम भई वचनका आधारमा विशेष्य विशेषण सङ्गति भएको देखिन्छ ।

- (ख) बैतडेली भाषामा षष्ठी विभक्ति लागेका विशेषण पनि बहु वचनमा आकारान्त हुन्छन् । यसरी भेद्य र भेदक पदविच वचन सङ्गति भएको पाइन्छ । यसलाई निम्न लिखित रूपमा वर्णन गरिएको छ :

तालिका १५६, भेद्य र भेदकको वचनका आधारमा सङ्गति

एक वचन	बहु वचन
रामो: चेलो आयो । 'रामको छोरो आयो ।'	रामा: चेला आए । 'रामका छोराहरु आए ।'
मेरो सालो मास्टर छ । 'मेरो सालो शिक्षक छ ।'	मेरा साला मास्टर छन् । 'मेरा सालाहरु शिक्षक छन् ।'
कइको गेदो आयो । 'कसको बच्चो आयो ।'	कइका गेदा आए । 'कसका बच्चाहरु आए ।'

तालिका १५६ मा आएका बैतडेली भाषाका /रामो: चेलो आयो, मेरो सालो मास्टर छ, कइको गेदो आयो/ वाक्यमा षष्ठी विभक्ति लागेका ओकारान्त भेदक विशेषण बहु वचनमा/रामा: चेला आए, मेरा साला मास्टर छन्, कइका गेदा आए/ आकारान्त भएर भेद्य र भेदक पदका बिच वचन सङ्गति भएको छ ।

(ग) बैतडेली भाषामा ओकारान्त बाहेकका विशेषणहरु एक वचन र बहु वचनमा एउटै हुन्छन् तर तिनले विशेष्यले जनाउने वचन अनुसार एक वचन वा बहु वचनको सङ्गति लिन्छन् । यसलाई निम्न लिखित रूपमा वर्णन गरिएको छ :

तालिका १५७, ओकारान्त बाहेकका विशेषणको वचन सङ्गति

एक वचन	बहु वचन
मोटि मुलाइ आइ । 'मोटी केटी आई ।'	मोटि मुलाइन आइन् । 'मोटा केटीहरु आए ।'
लामि चेलि आइ । 'अग्ली छोरी आई ।'	लामी चेलिन आइन् । 'अग्ला छोरीहरु आए ।'
जड्डलि कुकुर आयो । 'जड्गली कुकुर आयो ।'	जड्डलि कुकुर आए । 'जड्गली कुकुर आए ।'
रोगारि बुढो मयो । 'रोगी बुढो मयो ।'	रोगारि बुढा मरे । 'रोगी बुढाहरु मरे ।'
असल मान्स गयो ? 'असल मान्छे गयो ?'	असल मान्स गए ? 'असल मान्छेहरु गए ?'

तालिका १५७ मा देखाइए जस्तै बैतडेली भाषामा ओकारान्त बाहेकका विशेषणहरु एक वचन र बहु वचनमा एउटै हुन्छन् । बैतडेली भाषामा स्त्रीलिङ्गी इकारान्त विशेषण बहु वचनमा पनि इकारान्त नै हुन्छन् ।

(घ) बैतडेली भाषामा सङ्ख्येय सजीव मानवीय/मानवेतर नाम/भेद्यको जुन वचन छ भेदक पनि सोही वचनको हुन्छ । यसलाई निम्न लिखित रूपमा वर्णन गरिएको छ :

तालिका १५८, सङ्ख्येय सजीव मानवीय/मानवेतर भेद्य भेदकको वचन सङ्गति

एक वचन	बहु वचन
मेरो गेदो आयो । 'मेरो वच्चो आयो ।'	मेरा गेदा आए । 'मेरो वच्चा आए ।'
हमरो ग्वालो आयो । 'हाम्रो ग्वालो आयो ।'	हमरा ग्वाला आए । 'हाम्रा ग्वालाहरु आए ।'
तइको वाच्छो फुग्यो । 'त्यसको वाच्छो फुल्यो ।'	तइका वाच्छा फुगे । 'त्यसका वाच्छाहरु फुके ।'
रामो: पौणो आयो । 'रामको पाडो आयो ।'	रामा: पौणा आए । 'रामका पाडाहरु आए ।'

तालिका १५८ मा आएका बैतडेली भाषाका वाक्यमा सङ्ख्येय सजीव मानवीय/मानवेतर नाम/भेद्यको जुन वचन छ भेदक पनि सोही वचनको आएर वचन सङ्गति भएको छ ।

(ड) बैतडेली भाषामा सङ्ख्येय निर्जीव नाम भेद्य छ भने त्यसकै वचन अनुसार भेदकको पनि वचन कायम हुन्छ । यसलाई निम्न लिखित रूपमा वर्णन गरिएको छ :

तालिका १५९, सङ्ख्येय निर्जीव नाम भेद्य भेदकको वचन सङ्गति

एक वचन	बहु वचन
तइको फोलो चुन्छ । 'त्यसको घैंटो चुहुन्छ ।'	तइका फोला चुःनान् । 'त्यसका घैंटा चुहुन्छन् ।'
आफनो जुतो काँ छ ? 'आफ्नो जुत्ता कहाँ छ ?'	आफना जुता काँ छन् ? 'आफ्ना जुत्ता कहाँ छन् ?'
हात्तिको दाँत ठुलो छ । 'हात्तीको दाँत ठुलो छ ।'	हात्तीका दाँत ठुला छन् । 'हात्तीका दाँत ठुला छन् ।'
मेरो घर नानो छ । 'मेरा घर सानो छ ।'	मेरा घर नाना छन् । 'मेरा घर साना छन् ।'

तालिका १५९ मा आएका बैतडेली भाषाका सङ्ख्येय निर्जीव नामको भेद्यसँग त्यसकै वचन अनुसार भेदकको पनि वचन आएर सङ्गति भएको छ ।

आदरका आधारमा सङ्गति : बैतडेली भाषामा मानवीय नाम विशेष्य भएमा विशेष्य विशेषणको आदरका आधारमा सङ्गति हुन्छ । बहु वचन प्रत्यय रहित रूपले आदरलाई जनाएको पाइन्छ । यसलाई निम्न लिखित रूपमा वर्णन गरिएको छ :

(क) बैतडेली भाषामा विशेष्यको आदर व्यक्त गर्दा ओकारान्त विशेषण आकारान्तमा परिवर्तन हुन्छन् । यसलाई निम्न लिखित रूपमा वर्णन गरिएको छ :

तालिका १६०, विशेष्य विशेषणको आदरका आधारमा सङ्गति

आदर रहित	आदरार्थी
तिइ बाठो छइ । 'तँ बाठो छस् ।'	तम बाठा छौ । 'तिमी बाठा छौ ।'
उ मेरो भाइ हो । 'ऊ मेरो भाइ हो ।'	उन मेरा भाइ हुन् । 'उनी मेरा भाइ हुन् ।'
राम निको छ । 'राम राम्रो छ ।'	राम निका छन् । 'राम राम्रा छन् ।'
नानो रौतेलो पडन्छ । 'सानो रौतेलो पढ्छ ।'	नाना रौतेला पड्डान् । 'साना रौतेला पढ्छन् ।'
हरि बुडो भयो । 'हरि बुढो भयो ।'	हरि बुडा भए । 'हरि बुढा भए ।'

तालिका १६० मा आएका बैतडेली भाषाका /तिइ बाठो छइ, उ मेरो भाइ हो, राम निको छ, नानो रौतेलो पडन्छ, हरि बुडो भयो/ जस्ता वाक्यमा विशेष्य आदर रहितको हुनाले विशेषण पनि आदर रहित आएर सङ्गति भएको छ । यस्तै /तम बाठा छौ, उन मेरा भाइ हुन्, राम निका छन्, नाना रौतेला पड्डान्, हरि बुडा भए/ जस्ता वाक्यमा विशेष्य आदरार्थी आएकाले विशेषण पनि आदरार्थी आएर आदरका आधारमा विशेष्य विशेषणको सङ्गति भएको पाइन्छ ।

ख) बैतडेली भाषामा विशेष्यमा रहेको उच्च आदरार्थी व्यक्त गर्दा ओकारान्त विशेषण आकारान्तमा परिवर्तन भइ क्रिया पद भाव/कर्म वाच्यमा रहन्छ । यसलाई निम्न लिखित रूपमा वर्णन गरिएको छ :

तालिका १६१, उच्च आदरमा विशेषण विशेष्य सङ्गति

आदर रहित	मध्यम आदर	उच्च आदर
उ रामो: दाइ हो ।	उन रामा: दाइ हुन् ।	वाँ रामा: दाइ होइन्छ ।
'ऊ रामको दाइ हो ।'	'उनी रामका दाइ हुन् ।'	'उहाँ रामका दाइ होइ बक्सिन्छ ।'
तिइ कइको चेलो हइ ?	तम कइका चेला हौ ?	ताँ कइका चेला होइयो ?
'तँ कसको छोरो होस् ?'	'तिमी कसका छोरा हौ ?'	'तपाइँ कसको छोरा हुनु हुन्छ ?'

तालिका १६१ मा आएका बैतडेली भाषाका वाक्यमा ओकारान्त विशेषण मध्यम आदर र उच्च आदर जनाउँदा आकारान्तमा परिवर्तन भएका छन् । यसरी बैतडेली भाषामा मध्यम र उच्च आदरमा विशेषणहरू आकारान्तमा परिवर्तन भएर आदरका आधारमा विशेषण र विशेष्यको सङ्गति भएको पाइन्छ ।

नाम र कोटिकरको सङ्गति : नामको कोटि (वर्ग) जनाउने कोटिकर शब्दहरूको आदर, वचन र लिङ्गका आधारमा सङ्गति हुन्छ । बैतडेली भाषामा कोटिकर शब्दहरू जनो, फेसो 'केस्रो', थोपो, सितो, दानो, गेडो, कोसो, कपनो 'टुक्रो', तानो 'त्यान्द्रो' मुठो, पुलो, छिटो, चोइलो, सिर्को आदि रहेका छन् । प्रायः ओकारान्त कोटिकरले एक वचन आदर रहित र आकारान्त कोटिकरले बहु वचन/आदरार्थी नामसँग सङ्गति लिन्छन् । एक सङ्ख्यासँग आउँदा कोटिकर शब्दमा /ओ/ लागेर एक वचन व्यक्त हुन्छ भने एकभन्दा बढी सङ्ख्यासँग आउँदा /आ/ लागेर बहु वचन व्यक्त हुन्छ । स्त्रीलिङ्गी जनाउनु पर्दा मानवीय नामसँग आउने कोटिकरमा /इ/ कारको प्रयोग गरिन्छ । नेपाली भाषामा/जना/ ले मानवीय सन्दर्भ र /ओटा/ ले अमानवीय सन्दर्भलाई जनाएका हुन्छन् (अधिकारी, २०६८, पृ. २०९) । बैतडेली भाषामा पनि /जना/ ले मानवीय सन्दर्भ जनाउँछ तर यसमा /ओटा/ कोटिकर नै पाइँदैन । अमानवीय सन्दर्भमा विभिन्न कोटिकरको प्रयोग भएको पाइन्छ । बैतडेली भाषामा कोटिकरको सङ्गति वचन, आदर र लिङ्गका आधारमा हुन्छ । यसको निम्न लिखित रूपमा वर्णन गरिएको छ :

वचनका आधारमा सङ्गति : बैतडेली भाषामा वचनका आधारमा हुने कोटिकरको सङ्गतिलाई निम्न लिखित रूपमा वर्णन गरिएको छ :

(क) कोटिकरले एउटा सङ्ख्यासँग आउँदा /ओ/ र एकभन्दा बढी सङ्ख्यासँग आउँदा /आ/ को रूप लिन्छ । /जना/ मानवीय कोटिकर हो । यो मानवेतर नामसँग लाग्दैन (पोखरेल, २०५६, पृ. ८८) । बैतडेली भाषामा पनि /जना/ कोटिकर मानवीय नामसँग मात्रै आउँछ । यसका एक वचन, बहु वचन र स्त्रीलिङ्गी /जनो, जना, जनि/ गरी तिन ओटा रूपहरू छन् । यिनका आधारमा हुने सङ्गतिलाई निम्नानुसार वर्णन गरिएको छ :

तालिका १६२, 'जना' कोटिकरको वचन सङ्गति

एक वचन	बहु वचन
एक जनो मान्स आयो । 'एक जना मान्छे आयो ।'	दुइ जना मान्स आए । 'दुई जना मान्छे (हरु) आए ।'
एक जनि मुलाइ आइ । 'एक जना केटी आई ।'	दुइ जनि मुलाइ आइन् । 'दुई जना केटी आए ।'
एक जनो बौसे आयो । 'एक जना कोदाले आयो ।'	चार जना बौसे आए । 'चार जना कोदाले आए ।'
एक जनि रोप्यारि आइ । 'एक जना रोपार आई ।'	चार जनि रोप्यारि आइन् । 'चार जना रोपार आए ।'

तालिका १६२ मा आएका बैतडेली भाषाका वाक्यमा /जनो, जना, जनि/ कोटिकरले क्रमशः पुलिङ्गी एक वचन, बहु वचन र स्त्रीलिङ्गी एक वचन र बहु वचन बुझाएका छन् । कोटिकर /जना/ को वचन र लिङ्ग अनुसार नाम र क्रियाको सङ्गति कायम भएको छ ।

(ख) बैतडेली भाषामा सङ्ख्येय नामसँग सङ्गति लिने फेसो, दानो, गेडो, बिजुलो, कोसो, हातो आदि कोटिकरले एक वचनमा ओकारान्त र बहु वचनमा आकारान्त रूप लिन्छन् । यसलाई निम्न लिखित रूपमा वर्णन गरिएको छ :

तालिका १६३, सङ्ख्येय नामसँग सङ्गति लिने कोटिकरको वचन सङ्गति

एक वचन	बहु वचन
एक फेसो सुन्तलो छ । 'एक केश्रो सुन्तला छ ।'	दुइ फेसा सुन्तला छन् । 'दुई केश्रा सुन्तला छन् ।'
एक दानो अम्बा छ । 'एक दानो अम्बा छ ।'	दुइ दाना अम्बा छन् । 'दुई दाना अम्बा छन् ।'
एक गेडो घोका भङ्ग्यो । 'एक दानो मकै खस्यो ।'	चार गेडा घोका भङ्गे । 'चार दाना मकै खसे ।'
एक हातो केला पाक्यो । 'एक काइँयो केरा पाक्यो ।'	दुइ हाता केला पाके । 'दुई काइँया केरा पाके ।'
एक बिजलो सल्ला उड्यो । 'एक बिजुलो सल्ला उड्यो ।'	दुइ बिजला सल्ला उडे । 'दुई बिजुला सल्ला उडे ।'
एक कोसो केला छ । 'एक कोसो केरा छ ।'	चार कोसा केला छन् । 'चार कोसा केरा छन् ।'

तालिका १६३ मा आएका बैतडेली भाषाका वाक्यमा /फेसो, दानो, गेडो, हातो, कोसो, बिजुलो/ जस्ता एक वचनमा /ओ/ र /फेसा, दाना, गेडा, हाता, कोसा, बिजुला/ जस्ता बहु वचनमा /आ/ लागेर कोटिकरको वचनका आधारमा सङ्गति भएको छ ।

(ग) बैतडेली भाषामा कोटिकर शब्दहरु असङ्ख्येय नामसँग पनि आउँछन् । कोटिकर शब्द सङ्ख्येय हुनाले एकभन्दा बढी मात्रा जनाउँदा आकारान्त हुन्छन् (अधिकारी, २०६८, पृ. २१०) । बैतडेली भाषामा असङ्ख्येय नामसँग आएका कोटिकरको वचनका आधारमा क्रियापदसँग सङ्गति हुन्छ । यसलाई निम्न लिखित रूपमा वर्णन गरिएको छ :

तालिका १६४, असङ्ख्येय नामसँग कोटिकरको वचन सङ्गति

एक वचन	बहु वचन
एक गेडो घोगा छ । 'एक गेडो मकै छ ।'	चार गेडा घोगा छन् । 'चार गेडा मकै छ ।'
एक सितो भात छ । 'एक सितो भात छ ।'	दुइ सिता भात छन् । 'दुई सिता भात छ ।'
एक थोपो पानि चुःयो । 'एक थोपो पानी चुःयो ।'	दुइ थोपा पानि चुःए । 'दुई थोपा पानी चुःयो ।'
एक तानो घाँस छ । 'एक त्यान्द्रो घाँस छ ।'	दुइ ताना घाँस छन् । 'दुई त्यान्द्रा घाँस छ ।'
एक कोपडो लसुन छ । 'एक पोटी लसुन छ ।'	चार कोपडा लसुन छन् । 'चार पोटी लसुन छ ।'

तालिका १६४ मा असङ्ख्येय नामसँग आएका बैतडेली भाषाका कोटिकरले वाक्यमा क्रिया पदसँग सङ्ख्येय नामले जस्तै वचन सङ्गतिमा कायम गरेका छन् ।

(घ) बैतडेली भाषामा नामसँग षष्ठी विभक्तिका चिन्ह लागेका भेदकको भेद्य बनेका कोटिकरको क्रियासँग वचन सङ्गति हुन्छ । यसलाई निम्न लिखित रूपमा वर्णन गरिएको छ :

तालिका १६५, भेदकको भेदकका रूपमा कोटिकरको वचन सङ्गति

एक वचन	बहु वचन
नुनो: ढिको गल्यो । 'नुनको ढिको गल्यो ।'	नुना: ढिका गले । 'नुनका ढिका गले ।'
परालो: तानो भङ्यो । 'परालको त्यान्द्रो भङ्यो ।'	पराला: ताना भङ्गे । 'परालका त्यान्द्रा भरे ।'
गौँको गेडो भङ्यो । 'गहुँको गेडो भङ्यो ।'	गौँका गेडा भङ्गे । 'गहुँका गेडा भरे ।'
घाँसो: मुठो छ ।	'घाँसको मुठो छ ।'
साबनो डल्लो होलो । 'साबुनको डल्लो होला ।'	साबना डल्ला हुन्ता । 'साबुनका डल्ला होलान् ।'
धुकाँको मुस्लो आयो । 'धुँवाको मुस्लो उठ्यो ।'	धुकाँका मुस्ला आए । 'धुँवाका मुस्ला आए ।'
पानिको छिटो पड्यो । 'पानीको थोपो प्यो ।'	पानिका छिट्टा पडे । 'पानीका थोपा परे ।'

तालिका १६५ मा आएका बैतडेली भाषाका वाक्यमा भेदक एक वचनको हुँदा कोटिकर र क्रिया पनि एक वचन नै आएर सङ्गति भएको छ भने भेदक बहु वचन हुँदा कोटिकर र क्रिया पनि बहु वचनकै आएर सङ्गति भएको छ । एक वचनमा /ओ/ र बहु वचनमा /आ/ प्रत्यय लागेर भेदक विशेषण र कोटिकर तथा क्रियाका बिच वचन सङ्गति भएको छ ।

लिङ्गका आधारमा सङ्गति : बैतडेली भाषामा मानवीय नामसँग आउने /जनो/ कोटिकरको वचनका साथै लिङ्गका आधारमा पनि सङ्गति हुन्छ । यसलाई निम्न लिखित रूपमा वर्णन गरिएको छ :

तालिका १६६, मानवीय नामसँग आउने 'जनो' कोटिकरको लिङ्ग सङ्गति

पुलिङ्ग	स्त्रीलिङ्ग
एक जनो बौसे आयो । 'एक जना पुरुष आयो ।'	एक जनि रोप्दे आइ । 'एक जना महिला आई ।'
दुइ जना बौसे आए । 'दुई जना पुरुष आए ।'	दुइ जनि रोप्दे आइन् । 'दुई जना महिला आए ।'
दुइ जना घँसारा आए । 'दुई जना घाँसी आए ।'	दुइ जनि घँसारि आइन् । 'दुई जना घँसिनी आए ।'
एक जनो चेलो आयो । 'एक जना छोरो आयो ।'	एक जनि चेलि आइ । 'एक जना छोरी आई ।'
दुइ जना चेला आए । 'दुई जना छोरा आए ।'	दुइ जनि चेलि आइन् । 'दुई जना छोरी आए ।'
एक जनो बैकान छ । 'एक जना लोग्ने छ ।'	एक जनि बैकिनि छ । 'एक जना स्वास्नी छ ।'
दुइ जना बैकान छन् । 'दुई जना लोग्ने छन् ।'	दुइ जनि बैकिनि छन् । 'दुई जना स्वास्नी छन् ।'

तालिका १६६ मा आएका बैतडेली भाषाका वाक्यमा पुलिङ्गी नामसँग /जना/ कोटिकरको एक वचनमा /जनो/ र बहु वचनमा /जना/ रूप लागेका छन् भने स्त्रीलिङ्गी नामसँग दुबै वचनमा /जनि/ रूप लागेर लिङ्ग सङ्गति भएको छ ।

नाम र सर्वनामको सङ्गति : सर्वनामलाई नामको स्थानमा आउने शब्द भनिन्छ । त्यसैले नाम र सर्वनाम एकअर्काको सट्टामा सन्दर्भित भएर आउने गर्छन् (अधिकारी, २०६८, पृ. २१०) । वाक्यात्मक संरचनामा सर्वनामले नामको प्रतिस्थापन गर्छ । बैतडेली भाषामा नामका सट्टामा सर्वनाम आउँछन् र नामका ठाउँमा प्रतिस्थापन हुन्छन् । नामहरु पुरुषका दृष्टिले तृतीय पुरुष हुन्छन् । त्यसैले प्रतिस्थापनको कार्य मुख्यतः तृतीय पुरुषका सर्वनामले गर्छन् । प्रथम र द्वितीय पुरुषका सर्वनामले खास गरी प्रत्यक्ष कथनका वाक्यमा सहसन्दर्भी नामको प्रतिस्थापन गरेको पाइन्छ । सहसन्दर्भी नामको जुन लिङ्ग, वचन, आदर र पुरुष हुन्छ, त्यही सर्वनामको पनि हुन्छ (शर्मा, २०७१, पृ. ३९८-३९९) । बैतडेली भाषामा नामको ठाउँमा आउने सर्वनाम र क्रियाका बिच सङ्गति हुन्छ । सर्वनाम जुन नामका लागि आएको हो त्यही नामको लिङ्ग, वचन र आदर अनुसार सर्वनाम रहन्छ र त्यस्तो

सर्वनामको लिङ्ग, वचन र आदर अनुसार क्रियाको लिङ्ग, वचन र आदर रहन्छ । बैतडेली भाषामा नाम र सर्वनामको सङ्गतिलाई निम्न लिखित रूपमा वर्णन गरिएको छ :

(क) बैतडेली भाषामा नाम र सर्वनामको सङ्गति हुँदा सर्वनामको प्रतिस्थापन र सहसन्दर्भी नामको प्रतिस्थापन गरेर नाम र सर्वनामका बिच सङ्गति भएको पाइन्छ । यसलाई निम्न लिखित रूपमा वर्णन गरिएको छ :

गेदो कुर्सिमाइ बस्यो । उ आब सिने हो । 'बच्चो कुर्सिमा बस्यो । ऊ अब निदाउँछ ।'

गेदि कुर्सिमाइ बसि । उ ताईमाइ लोटलि । 'बच्ची कुर्सिमा बसी । ऊ त्यसमा लड्ली ।'

हिमे भरखर आइ । तइले कि खबर लेइ ? 'हिमा भरखर आई । त्यसले के खबर ल्याई ?'

दाइ मदेस छन् । उन पड्ड लाय्यान् । 'दाइ मधेस छन् । उनी पढ्दै छन् ।'

मुल्यान बम्कनान् । इनुन पिड लौने हुन् । 'केटाकेटीहरु खेल्छन् । यिनीहरु चोट लाउने हुन् ।'

बल्ल उथ गए । ति सर खाने हुन् । 'गोरु उता गए । ती बाली खाने हुन् ।'

माथि प्रस्तुत बैतडेली भाषाका वाक्यहरुमा सहसन्दर्भी नामलाई सर्वनामले प्रतिस्थापन गरेका छन् । नामको सट्टामा आएका सर्वनामले नामको लिङ्ग, वचन, आदर र पुरुष अनुसार नै क्रियासँग सङ्गति लिएको देखिन्छ ।

(ख) नाम र सर्वनामका बिचको सङ्गति अन्तर वाक्यीय (भिन्न वाक्यका बिच) मात्र नभई वाक्यान्तरिक (एउटै वाक्यभित्र) पनि स्थापित हुन्छ (अधिकारी, २०७६, पृ. २१०) । बैतडेली भाषामा पनि एउटै वाक्यभित्र नाम र सर्वनामको सङ्गति पाइन्छ । यसलाई निम्न लिखित आधारमा वर्णन गरिएको छ :

मान्सौनले आफलाइ बुज्या नाइ हुना । 'मान्छेहरुले आफूलाई बुझेका हुँदैनन् ।'

नेतानले आफलाइ मालिक ठाणि राख्यान् । 'नेताहरुले आफूलाई मालिक ठानेका छन् ।'

राम आफलाइ ठुलो माणन्छ । 'राम आफूलाई ठुलो मान्छ ।'

रामले अइनामाइ आफलाइ धेक्यो । 'रामले ऐनामा आफूलाई देख्यो ।'

माथि उल्लेखित बैतडेली भाषाका वाक्यमध्ये पहिलो र दोस्रो वाक्यमा /आफ/ ले बहु वचन र तेस्रो र चौथो वाक्यमा एक वचनलाई बुझाएको छ । त्यसैले एउटै वाक्यमा पनि नाम अनुसार नै सर्वनामको सङ्गति भएको पाउन सकिन्छ ।

(ग) नाम र सर्वनामका बिच मात्र नभई सर्वनाम र सर्वनामका बिच पनि सङ्गति हुने गरेको पाइन्छ (अधिकारी, २०७६, पृ. २११) । बैतडेली भाषामा पनि सर्वनाम र सर्वनामका बिच सङ्गति भएको पाइन्छ । यसलाई निम्न लिखित वाक्यका आधारमा वर्णन गरिएको छ :

जो याँ आयो उ मेरो साति हो । 'जो यहाँ आयो ऊ मेरो साथी हो ।'
जो काम गद्दान् उन सफल हुनान् । 'जो काम गर्छन्, उनीहरु सफल हुन्छन् ।'
उ आफनि कुरेडि मात्तरि गरन्छ । 'ऊ आफ्नो कुरा मात्र गर्छ ।'
जि खायो तेइ आयो । 'जे खायो त्यही आयो ।'

माथि उल्लेखित बैतडेली भाषाका वाक्यमा /जो-उ, जो-उन, उ-आफ, जि-तेइ/ जस्ता दुई दुई ओटा सर्वनाम शब्दहरु एउटै वाक्यमा प्रयोग भएका छन् । यिनमा अधिल्ला सर्वनामको वचन, आदर र मानवीय-अमानवीय सन्दर्भसँग पछिल्ला सर्वनामको सङ्गति कायम भएको छ ।

कर्म र क्रियाको सङ्गति : कर्ताले गरेको कार्यबाट प्रभावित हुने पद वा पदावली कर्म हो । क्रियाको अनिवार्य कारकका रूपमा आउने कर्मको क्रियासँग लिङ्ग, वचन र पुरुषगत मेल हुनु कर्म र क्रियाको सङ्गति हो (अवस्थी, २०४५, पृ. १७) । यसलाई कर्मणि प्रयोग भनिन्छ । पोखरेल (२०२२, पृ. २७-२८) ले पच्छिमा नेपाली (बैतडेली/डोट्याली) को एक विशेषताका रूपमा कर्मणि प्रयोगको उल्लेख गरेका छन् । उनका अनुसार अनिश्चित भूतकालका सकर्मक क्रियामा कर्मणि प्रयोग पाइन्छ । अवस्थी (२०४५, पृ. १७) का अनुसार बैतडेली भाषामा कर्म र क्रियाका बिचमा लिङ्ग सङ्गतिको स्थिति केही ठाँउमा सीमित र वैकल्पिक रूपमा मात्र पाइन्छ । यसलाई निम्न लिखित रूपमा वर्णन गरिएको छ :

रामले गाडि भिटि । सिताले गाडि भिटि । 'रामले गाडी भेट्यो । सीताले गाडी भेटि ।'
उइले गाडि भिटि । तिइले गाडि भिटि । 'उइले गाडी भेट्यो । तिमिले गाडी भेट्यौ ।'
चेलाले भारि बादि । चेलिले भारि बादि । 'छोरोले भारी बाँध्यो । छोरीले भारी बाँधी ।'
तिइले भारि बादि । उनले भारि बादि । 'तिमिले भारी बाँध्यौ । उनले भारी बाँध्यो ।'
मुइले भारि बादि । हमले भारि बादि । 'मैले भारी बाँधें । हमले भारी बाँध्यौँ ।'
चेलाले चानि फोडि । चेलिले चानि फोडि । 'छोराले निधार फोच्यो । छोरीले निधार फोरी ।'
मुइले चानि फोडि । उइले चानि फोडि । 'मैले निधार फोरें । उसले निधार फोच्यो ।'
चेलाले सिकार खायो । चेलिले सिकार खायो । 'छोरोले मासु खायो । छोरीले मासु खाई ।'

ब्वारिले सिकार खायो । मुइले सिकार खायो । 'बुहारीले मासु खाई । मैले मासु खाएँ ।'
 रामले घाँस काट्यो । रिताले घाँस काट्यो । 'रामले घाँस काट्यो । रीताले घाँस काटी ।'
 चेलिले घाँस काट्यो । मुइले घाँस काट्यो । 'छोरीले घाँस काटी । मैले घाँस काटें ।'
 चेलिले घाँस काट्यो । उइले घाँस काट्यो । 'छोरीले घाँस काटी । उसले घाँस काट्यो ।'
 मुइले भत्ता पायो । उइले भत्ता पायो । 'मैले भत्ता पाएँ । उसले भत्ता पायो ।'
 रामले भत्ता पायो । सिताले भत्ता पायो । 'रामले भत्ता पायो । सीताले भत्ता पाई ।'

माथि देखाइए अनुसार बैतडेली भाषाका वाक्यमा कर्मका रूपमा आएका /गाडि, भारि, चानि/ बैतडेली भाषामा स्त्रीलिङ्गी हुनाले क्रिया पनि /भिटि, बादि, फोडि/ स्त्रीलिङ्ग आई कर्म र क्रियाका बिच लिङ्ग सङ्गति भएको छ । त्यसै गरी /सिकार, घाँस, भत्ता/ बैतडेली भाषामा पुलिङ्गी हुनाले क्रिया पनि /खायो, काट्यो, पायो/ पुलिङ्ग आई कर्म र क्रियाका बिचमा लिङ्ग सङ्गति भएको छ । कर्मणि प्रयोगमा कर्ता निष्क्रिय रहने कुरा माथिका उदाहरणबाट स्पष्ट भएको छ । बैतडेली भाषामा कर्मणि प्रयोग अनिवार्य नभई ऐच्छिक वा वैकल्पिक रूपमा मात्र पाइएको छ र यो नयाँ पुस्तामा क्रमशः घट्दै गइरहेको देखिएको छ ।

क्रियात्मक कोटि

मूलतः क्रियासँग सम्बन्धित व्याकरणात्मक कोटिलाई क्रियात्मक कोटि भनिन्छ । क्रियात्मक कोटिको बोध क्रियासँग सम्बन्धित भएर आउने विभिन्न किसिमका प्रत्ययद्वारा हुन्छ । यस अन्तर्गत काल, पक्ष, भाव, वाच्य, ध्रुवीयता र प्रेरणार्थक जस्ता व्याकरणात्मक कोटि पर्दछन् । अधिकारी (२०४९, पृ. ८४) ले काल, पक्ष र भाव/वृत्तिलाई क्रियापदसँग सम्बद्ध व्याकरणात्मक कोटि भन्दै यी प्रायः अन्तर सम्बन्धित भई व्यक्त हुने विचार उल्लेख गरेका छन् । यस शोध प्रवन्धमा बैतडेली भाषाको काल, पक्ष, भाव, वाच्य, ध्रुवीयता र प्रेरणार्थक व्यवस्थाको वर्णन क्रियात्मक कोटि अन्तर्गत गरिएको छ । प्रस्तुत अध्ययनको उद्देश्य अनुसार बैतडेली भाषा र नेपाली भाषाका बिच काल, पक्ष, भाव, ध्रुवीयता, प्रेरणार्थक र वाच्य व्यवस्थामा पाइने व्यतिरेकी विशेषताहरूको पहिचान गरिएको छ ।

काल : भाषिक काल क्रियाद्वारा व्यक्त समयको भेद हो । अधिकारी (२०४९, पृ. ८४) ले काललाई क्रियापदको समय सङ्केतक कोटि मान्दै सामान्यतः जसरी बाह्य जगत्मा समयलाई भूत, वर्तमान र भविष्यत् गरी तीन क्षेत्रमा विभाजन गरिन्छ, त्यसरी नै

व्याकरणात्मक काललाई पनि तिन भागमा छुट्याउन खोजिन्छ तर रूपात्मक विशेषताहरूले विभेदित भई व्यक्त हुन सकेमा मात्र कालहरू व्याकरणात्मक आधारमा एक अर्काबाट भिन्न हुन सक्ने विचार व्यक्त गरेका छन् । पोखरेल (२०५४, पृ. २०) ले क्रियापदमा पाइने उपसर्ग, प्रत्यय र मध्यसर्ग जस्ता रूपका आधारमा भाषामा टड्कारै देखा पर्ने समयको भेदलाई कालका रूपमा चिनाएका छन् । यादव र रेग्मी (२०५८, पृ. २०६) ले भाषिक समयलाई काल भन्दै यसको अध्ययनलाई खास भाषामा समय बुझाउने रूपको अध्ययन भनेका छन् । नेपाली भाषामा परम्परागत व्याकरणहरूले वर्तमान, भूत र भविष्यत् गरी तिनवटा कालको अस्तित्व स्विकारेका छन् । काल क्रियासँग सम्बन्धित व्याकरणिक कोटि भएकाले क्रियाको परसर्गले देखाउने कालिक भेदलाई आधार मानेर नेपालीमा भूतकाल र अभूतकाल गरी दुइटा मात्र काल रहेको विचार आधुनिक भाषा व्याकरणहरूमा व्यक्त भएको पाइन्छ (अधिकारी, २०४९, पृ. ८५, पोखरेल, २०५४, पृ. २०, यादव र रेग्मी, २०५८, पृ. २०६) । नेपालीमा दुइटा मात्र काल भएको कुरा 'छ' का दुई रूप 'छ र थियो' तथा 'ह' का दुई रूप 'हो र भयो' मात्र हुनुले पनि पुष्टि हुन्छ (पोखरेल, २०५४, पृ. २९) । नेपाली भाषामाभै वैतडेली भाषामा पनि भूत र अभूत गरी मूलभूत रूपमा काल दुई प्रकारका छन् । यसलाई तलका उदाहरणबाट स्पष्ट पार्न सकिन्छ :

भूतकाल : रामले भात खायो । 'रामले भात खायो ।'

अभूतकाल : राम (आज) भात खान्छ । (वर्तमान) 'राम (आज) भात खान्छ ।'

राम (भोल) भात खान्छ । (भविष्यत्) 'राम (भोलि) भात खान्छ ।'

राम (भोल) भात खाने हो । (भविष्यत्) 'राम (भोलि) भात खाने छ ।'

माथिका वाक्यमा भूतकाल जनाउन 'खा' धातुमा भूतकालबोधक 'यो' प्रत्यय र अभूतकाल जनाउन 'छ' वा 'ने हो' प्रत्यय लागेका छन् । यसरी भूतकाल र अभूत कालका रूपायक प्रत्यय स्पष्ट रूपमा भिन्न छन् भने अभूत काल अन्तर्गत वर्तमान कालबोधक 'छ' रूपायक प्रत्ययबाट वर्तमान र भविष्यत् दुवै कालको बोध भएको देखिन्छ भने भविष्यत् कालबोधक 'ने हो' प्रत्यय पनि लाग्ने गरेको पाइन्छ । त्यसैले यहाँ काललाई भूत र अभूत (वर्तमान र भविष्यत्) कालका रूपमा छुट्टा छुट्टै वर्णन गरिएको छ ।

भूतकाल : क्रियाद्वारा पहिले नै काम भइ सकेको जनाउन भूतकालको प्रयोग हुन्छ । यसले वितेको समयलाई जनाउँछ (अधिकारी, २०७६, पृ. २९२) । यस कालले क्रियाको त्यस रूपलाई जनाउँछ, जसमा वर्णित व्यापार वा अवस्थाको समय कथन क्षण

(अहिले) भन्दा पहिले नै सकिएको हुन्छ (शर्मा, २०७१, पृ. ४३६) । बैतडेली भाषामा भूतकाल जनाउन धातुमा /य्/ रूपायक प्रत्ययका लिङ्ग, वचन, पुरुष र आदर अनुसार /एँ/युँ, यौँ, एइ, या, यो/इ, ए/इन/ जस्ता रूपहरु लाग्दछन् । भूतकालको अभिव्यक्ति निम्नानुसार भएको देखिन्छ :

मुइले भात खायुँ ।	‘मैले भात खाएँ ।’
हमले किताब पढ्यौँ ।	‘हामीले किताब पढ्यौँ ।’
तिइले भात खाएइ ।	‘तैले भात खाइस् ।’
तमुनले कि खाया ?	‘तिमीहरुले के खायौ ?’
उइले रोटो खायो/खाइ ।	‘उसले रोटी खायो/खाई ।’
उनुनले खोप लिए/लाइन् ।	‘उनीहरुले खोप लगाए ।’

उपर्युक्त बैतडेली भाषाका वाक्यमा आएका /खायुँ, पढ्यौँ, खाएइ, खाया, खायो/खाइ, लिए/लाइन्/ जस्ता क्रियापदहरुले भूतकाल बुझाएका छन् । यी क्रियापदले वाक्यको कार्य व्यापार बितेको समयमा भएको जनाएका छन् । यसरी क्रियाको कार्य व्यापार बितेको समय (भूतकाल) मा भएको बुझाउन लिङ्ग, वचन, पुरुष, आदर अनुसार धातुमा /यो, ए, इ/ का विभिन्न रूपहरु लाग्ने गर्छन् ।

अभूत काल : क्रियाद्वारा नबितेको समय जनाउन अभूत कालको प्रयोग गरिन्छ । यसले क्रियाद्वारा काम सम्पन्न नभइ सकेको जनाउँछ (अधिकारी, २०६८, पृ. २१२) । यसले क्रियाको त्यस रूपलाई जनाउँछ, जसमा वर्णित व्यापार वा अवस्थाको समय कथन क्षणभन्दा पहिलेको हुँदैन (शर्मा, २०७१, पृ.४३७) । बैतडेली भाषामा धातुमा /उँ, औँ, अइ/एइ, औ/एउ, छ/छि, आन्/इन्/ प्रत्यय लागेर अभूत काल (वर्तमान) को अभिव्यक्ति हुन्छ भने धातुमा /ए/ प्रत्ययपछि वर्तमान कालका रूपायक प्रत्यय लागेर अभूत काल (भविष्यत्) को अभिव्यक्ति हुन्छ । यसमा /छ्/ का सट्टा /ह्/ का रूपहरु लाग्छन् । बैतडेली भाषामा अभूत काल निम्न लिखित रूपमा व्यक्त भएको पाइन्छ :

मुइ काम गद्दुँ/गद्दे हुँ ।	‘म काम गर्छु/गर्नेछु ।’
हम काम गद्दौँ/गद्दे हौँ ।	‘हामी काम गर्छौँ/गर्नेछौँ ।’
तिइ काम गरन्छइ/गद्दे हइ ?	‘तँ काम गर्छस्/गर्नेछस् ?’
तिइ काम गरन्छेइ/गद्दे हइ ?	‘तँ काम गर्छेस्/गर्नेछेस् ?’
तमुन काम गरन्छौँ/गद्दे हौ ?	‘तिमीहरु काम गर्छौँ/गर्नेछौँ ?’

उ काम गरन्छ/गद्दे हो ।	‘ऊ काम गर्छ/गर्नेछ ।’
उ काम गरन्छ/गद्दे हो ।	‘ऊ काम गर्छे/गर्नेछे ।’
उनुन काम गद्दान्/गद्दे हुन् ।	‘उनीहरु काम गर्छन्/गर्नेछन् ।’
उनुन काम गरन्छन्/गद्दे हुन् ।	‘उनीहरु काम गर्छन्/गर्नेछन् ।’

बैतडेली भाषाका उपर्युक्त वाक्यमा आएका /गद्दुँ वा गद्दे हुँ, गद्दौँ वा गद्दे हौँ, गरन्छइ वा गद्दे हइ, गरन्छेइ वा गद्दे हइ, गरन्छौँ वा गद्दे हौँ, गरन्छ वा गद्दे हो, गरन्छ/ गद्दे हो, गद्दान् वा गद्दे हुन्, गरन्छन् वा गद्दे हुन्/ जस्ता क्रियापदहरुले अभूत काल बुझाएका छन् । यी क्रियापदको प्रयोग भएका वाक्यबाट कार्य व्यापार सम्पन्न भइ नसकेको बुझिएको छ ।

अभूत काल वर्तमानको प्रयोग : अभूत कालको वर्तमान सन्दर्भले सामान्य वर्तमान, सार्वभौम वर्तमान, सार्वकालिकता र ऐतिहासिक वर्तमान जस्ता क्षेत्र समेटेको हुन्छ (अधिकारी, २०४९, पृ. ८५) । बैतडेली भाषामा वर्तमानका विभिन्न क्षेत्रहरुको अभिव्यक्ति निम्नानुसार भएको देखिन्छ :

(क) **सामान्य वर्तमान :** सामान्य सूचना, घटना, कार्य आदिको अभिव्यक्ति सामान्य वर्तमानमा हुन्छ । जस्तै :

राम उठन्छ । पानि पडन्छ । जाडि हुन्छ । उ जिद्दि गरन्छ । हरि भात खान्छ ।
‘राम उठ्छ । पानी पर्छ । जाडो हुन्छ । ऊ जिद्दी गर्छ । हरि भात खान्छ ।’

उपर्युक्त बैतडेली भाषाका वाक्यमा आएका /उठन्छ, पडन्छ, हुन्छ, गरन्छ, खान्छ/ जस्ता क्रियापदहरुले सामान्य वर्तमान बुझाएका छन् ।

(ख) **सार्वभौम वर्तमान :** सार्वभौम वा ध्रुवसत्य कुराको अभिव्यक्ति सार्वभौम वर्तमानमा हुन्छ । जस्तै :

परभात घाम लागन्छ , बासा बुडन्छ । ‘विहान घाम लाग्छ, साँझ डुब्छ ।’
सबै मान्स जन्मनान् पुइ मद्दान् । ‘सबै मान्छेहरु जन्मिन्छन् अनि मर्छन् ।’
बाग सिकार खान्छ, गोर घाँस खान्छ । ‘बाघ मासु खान्छ, गाई घाँस खान्छ ।’
रुखमुण से:लो हुन्छ । ‘रुखमुनि शीतल हुन्छ ।’

उपर्युक्त बैतडेली भाषाका वाक्यमा आएका /लागन्छ, बुडन्छ, जन्मनान्, मद्दान्, खान्छ, हुन्छ/ जस्ता क्रियापदहरुले सार्वभौम वर्तमान बुझाएका छन् ।

(ग) *सार्वकालिकता* : सधैं वा नित्य भइ रहने सार्वकालिकताको अभिव्यक्ति वर्तमान कालमा हुन्छ । जस्तै :

सुने सदै याँ औन्छ । 'सुनिल सधैं यहाँ आउँछ ।'
 उ हमरा घर कभै नाइ औनो । 'ऊ हाम्रो घर कहिल्यै आउँदैन ।
 नेता सब इसाइ हुनान् । 'नेता सबै यस्तै हुन्छन् ।'
 माग्देइ लाग्देइका आँखा नाइ हुना । 'माग्ने र लाग्दे (भूत) का आँखा हुँदैनन् ।'

उपर्युक्त बैतडेली भाषाका वाक्यमा आएका /औन्छ, नाइ औनो, हुनान्, नाइ हुना/
 जस्ता क्रियापदहरूले सार्वकालिकता बुझाएका छन् ।

(घ) *ऐतिहासिकता* : ऐतिहासिक कुराको सजीवता वा निकटताको अभिव्यक्ति वर्तमान कालमा हुन्छ । जस्तै :

बुढापाका भुण्णान, "आगो मुणा ताप्दु पडन्छ, कुरेडि बुढानकि सुण्णु पडन्छि ।"

'बुढापाका भन्छन्, "आगो मुडाको ताप्नु पर्छ, कुरा बुढाहरुको सुन्नु पर्छ ।"

हमरि भाषामाइ उखान छ, "जइका घर बेसा: नाइ उइकि ठुलि नालि हुन्छि ।"

हाम्रो भाषामा उखान छ, "जस्को घरमा अन्न छैन उस्को ठुलो नाली (भाँडा) हुन्छ ।"

यइ सइसारमाइ कोइ रुख है लोटि मद्दान्, कोइ प:ड है लोटि मद्दान् ।

'यो संसारमा कोही रुखबाट लडेर मर्छन्, कोही भीरबाट लडेर मर्छन् ।'

उपर्युक्त बैतडेली भाषाका वाक्यमा आएका /भुण्णान्, पडन्छ, पडन्छि, छ, हुन्छि,
 मद्दान्/ जस्ता क्रियापदले ऐतिहासिक वर्तमान बुझाएका छन् । यसरी सूक्ष्मदेखि बृहत्
 समयको परिप्रेक्ष्यमा वर्तमान कालको प्रयोग भएको पाइन्छ ।

अभूत काल भविष्यत्को प्रयोग : बैतडेली भाषामा क्रियापदको प्रयोगका दृष्टिले वर्तमान र भविष्यत्मा खास भिन्नता देखिँदैन । वर्तमान कालको प्रयोगले पनि भविष्यत्लाई बुझाएको पाइन्छ । तर अभिव्यक्तिलाई वैकल्पिक रूपले व्यक्त गर्न, शैलीगत भिन्नता दर्साउन तथा स्पष्ट पार्न भविष्यत् कालको प्रयोग हुन्छ । सम्भावना, विध्यर्थ र अपूर्णता आदिले पनि भविष्यत् काल जनाउन सक्छन् (अधिकारी, २०४९, पृ. ८६) ।

बैतडेली भाषामा वर्तमान कालका क्रियाका अतिरिक्त /ए/ प्रत्ययान्त कृदन्तीय क्रियाका साथ /ह्/ का वर्तमान रूपहरूको योगद्वारा बनेका प्रयोगहरू भविष्यत कालको

अभिव्यक्तिका लागि आउँछन् । बैतडेली भाषामा निम्नानुसार भविष्यत् कालको अभिव्यक्ति निम्नानुसार भएको पाइन्छ :

मुइ भोल घर भानौं, लिख पेल्लौं, गुड बनौंनौं, रस खानौं पुइ इजालाइ लेइबटि औनौं ।
 'म भोलि घर जान्छु, उखु पेल्लु, गुड बनाउँछु, रस खान्छु अनि आमालाई लिएर आउँछु ।'
 मुइ भोल घर भाने हुं, गाडि चड्डे हुं, गाःड तद्दे हुं, सबलाइ भेट्टे हुं ।
 'म भोलि घर जाने छु, गाडी चढ्ने छु, खोला तर्ने छु, सबैलाई भेट्ने छु ।'

उपर्युक्त बैतडेली भाषाका वाक्यमध्ये पहिलो वाक्यमा आएका /भानौं, पेल्लौं, बनौंनौं, खानौं, औनौं/ जस्ता वर्तमान कालका क्रिया पदहरु भविष्यत्को अभिप्रायमा प्रयोग भएका छन् । दोस्रो वाक्यमा आएका /भाने हुं, चड्डे हुं, तद्दे हुं, भेट्टे हुं/ जस्ता क्रियामा भविष्यत् काल जनाउनका लागि /ए/ प्रत्ययान्त कृदन्तीय क्रियाका साथ /ह/ का रूपहरु प्रयोग भएको पाइन्छ । यस्तो प्रयोग वैकल्पिक मात्र देखिन्छ र यसबाट शैलीगत भिन्नता मात्र प्रदर्शित हुन्छ ।

काल व्यतिक्रम : कालिक व्यवस्थामा देखा परेको विचलनलाई काल व्यतिक्रम भनिन्छ (अधिकारी, २०४९, पृ. ८६) । यसले अभूतकालमा व्यक्त हुन सक्ने सन्दर्भ भूतकालमा र भूतकालमा व्यक्त हुन सक्ने सन्दर्भ अभूतकालमा व्यक्त हुन सक्ने कुरालाई जनाउँछ । बैतडेली भाषामा निम्न लिखित सन्दर्भमा काल व्यतिक्रम भएको पाइन्छ :

भूत वर्तमान सन्दर्भमा : वर्तमान अर्थात् पछि हुने कार्यका लागि पनि भइ सकेको जनाउने भूतकालिक क्रियाका रूपको प्रयोग हुन्छ । जस्तै :

हमले अर्खा पाला रोड लेयौं लेयौं ।	'हामीले अर्को पटक सडक ल्यायौं ल्यायौं ।'
आब उनुनले काम बिगाडे बिगाडे ।	'अब उनीहरुले काम बिगारे बिगारे ।'
आब तिइले हाणाइ खाएइ ।	'अब तैले पिटाइ खान्छस् ।'
मुइ आइ गयुं, तिइ भा ।	'म आइ हालें, तिमी जाऊ ।'

उपर्युक्त उदाहरणमा आएका बैतडेली भाषाका /लेयौं लेयौं, बिगाडे बिगाडे, खाएइ, गयुं/ क्रियाको प्रयोगले क्रिया सिद्ध नभइ सके पनि सिद्ध भएको जनाउँछन् । यसमा सहायक क्रियाको द्वित्वले पनि कालिक सामीप्यमा जोड दिन सघाएको छ । यसमा प्रयोग भएका/लेयौं, बिगाडे, खाएइ, गयुं/ जस्ता क्रियापदहरु वर्तमानका सन्दर्भमा आए पनि रूपायक प्रत्यय भने भूतकालका लागेका छन् ।

वर्तमान भविष्यत् सन्दर्भमा : पछि अर्थात् भविष्यमा हुने वा गरिने कार्यका लागि वर्तमान कालिक क्रिया रूपको प्रयोग भएको पाइन्छ । जस्तै :

मुइ भोल औनुँ ।	‘म भोलि आउँछु ।’
चेलो विदेस है उपरि औन्छ ।	‘छोरो विदेशदेखि अर्को साल आउँछ ।’
अर्खा साल चुनउ हुन्छ ।	‘अर्को साल चुनाव हुन्छ ।’

उपर्युक्त बैतडेली भाषका वाक्यमा आएका / औनुँ, औन्छ, हुन्छ/ जस्ता क्रियापद भविष्यत्को सन्दर्भ आए पनि क्रियापदले वर्तमानका रूप लिएका छन् । यसरी बैतडेली भाषामा काल व्यतिक्रम भएको देखिन्छ ।

पक्ष

अधिकारी (२०४९, पृ. ८७) का अनुसार पक्षले खास कालको परिवेशभित्र क्रियाका कार्यको प्रकृति तथा वितरणलाई जनाउँछ र यसबाट क्रियाका विभिन्न अवस्था वा चरणहरू व्यक्त हुन्छन् । बन्धु (२०५३, पृ. ८३) का अनुसार क्रियाको पक्ष भनेको त्यस कालको सीमाभित्र भएको घटना वा कार्य विशेषको विशेष अवस्था हो, यसले काम कुन कालावधिमा भयो भन्ने कुरा बताउँछ । यसरी क्रियाको कालले समयको ठुलो परिवेशलाई सङ्केत गर्छ भने पक्षले क्रियाका कार्यको सूक्ष्म प्रकृतिलाई जनाउँछ । अधिकारी (२०६८, पृ. २१४) का अनुसार परम्परागत व्याकरणमा पक्षलाई कालका भेदका रूपमा चिनाइएको पाइन्छ तर कालले सामान्यतः समयको परिवेशलाई सङ्केत गर्छ भने पक्षले क्रियाका कार्यको पूर्णता, अपूर्णता, निरन्तरता, अभ्यस्तता आदि अवस्था वा प्रकृतिलाई जनाउँछ । त्यसैले काल बाह्य परिवेशसँग सम्बन्धित देखिन्छ भने पक्ष क्रियाको आन्तरिक तत्त्वका रूपमा देखा पर्छ । अधिकारी (२०४९, पृ. ८७) ले नेपालीमा अपूर्ण, पूर्ण, अज्ञात र अभ्यस्त गरी चारवटा पक्ष रहेको उल्लेख गरेका छन् । यहाँ बैतडेली भाषाका अपूर्ण, पूर्ण, अभ्यस्त र अज्ञात पक्षको वर्णन गरिएको छ ।

अपूर्ण पक्ष : अपूर्ण पक्षले कार्यको अपूर्णता वा निरन्तरता जनाउँछ । यस्तो पक्ष नेपाली भाषामा भूत र अभूत दुवै कालमा पाइन्छ (अधिकारी, २०५५, पृ. १२०) । अपूर्ण पक्षलाई सातत्य पक्ष पनि भनिएको पाइन्छ । बैतडेली भाषामा पनि अपूर्ण पक्ष भूत र अभूत दुवै कालमा आउँछ । बैतडेली भाषामा अपूर्ण पक्षको अभिव्यक्ति कृदन्त क्रियामा ला + कालिक प्रत्ययबाट तथा कृदन्त क्रियामा पसि + रै + कालिक प्रत्ययबाट गरी दुई प्रकारले

हुन्छ । कृदन्त क्रियामा पसि + रै + कालिक प्रत्ययबाट कुञ्जित रूपमा पै + रै + कालिक प्रत्ययबाट समेत व्यक्त भएको पाइन्छ । बैतडेली भाषाका अपूर्ण पक्षको निम्न लिखित रूपमा वर्णन गरिएको छ :

भूतकालको अपूर्ण पक्ष : बैतडेली भाषामा भूतकालको परिवेशमा अपूर्ण पक्ष दुई प्रकारले व्यक्त भएको पाइन्छ । यसलाई पुरुष र वचनका आधारमा निम्नानुसार वर्णन गरिएको छ ।

(क) **प्रथम पुरुष** : प्रथम पुरुष एक वचन र बहु वचनका वाक्यमा भूतकालको अपूर्ण पक्ष निम्नानुसार व्यक्त भएको पाइन्छ :

तालिका १६७, भूतकालको परिवेशमा अपूर्ण पक्ष प्रथम पुरुषको अभिव्यक्ति

एक वचन	बहु वचन
मुइ औन लाथ्युँ । 'म आउँदै थिएँ ।'	हम औन लाथ्यौँ । 'हामी आउँदै थियौँ ।'
मुइ औन पसि रैथ्युँ । 'म आउँदै थिएँ ।'	हम औन पसि रैथ्यौँ । 'हामी आउँदै थियौँ ।'
मुइ पड्ड लाथ्युँ । 'म पढ्दै थिएँ ।'	हम पड्ड लाथ्यौँ । 'हामी पढ्दै थियौँ ।'
मुइ पड्ड पसि रैथ्युँ । 'म पढ्दै थिएँ ।'	हम पड्ड पसि रैथ्यौँ । 'हामी पढ्दै थियौँ ।'
मुइ काम गद्द लाथ्युँ । 'म काम गर्दै थिएँ ।'	हम काम गद्द लाथ्यौँ । 'हामी काम गर्दै थियौँ ।'
मुइ काम गद्द पसि रैथ्युँ । 'म काम गर्दै थिएँ ।'	हम काम गद्द पसि रैथ्यौँ । 'हामी काम गर्दै थियौँ ।'

तालिका १६७ मा आएका बैतडेली भाषाका वाक्यमा /औन्, पड्ड, गद्द/ कृदन्त क्रियामा एक वचनमा /लाथ्युँ/पसि रैथ्युँ/ र बहु वचनमा /लाथ्यौँ/पसि रैथ्यौँ/ जस्ता प्रत्ययबाट भूतकालको अपूर्ण पक्ष व्यक्त भएको छ ।

(ख) **द्वितीय पुरुष** : द्वितीय पुरुष एक वचन र बहु वचनका वाक्यमा भूतकालको अपूर्ण पक्ष निम्नानुसार व्यक्त भएको पाइन्छ :

तालिका १६८, भूतकालको परिवेशमा अपूर्ण पक्ष द्वितीय पुरुषको अभिव्यक्ति

एक वचन	बहु वचन
तिइ औन लाथे । 'तँ आउँदै थिइस् ।'	तमुन औन लाथ्या । 'तिमीहरु आउँदै थियौ ।'
तिइ औन पसि रैथे । 'तँ आउँदै थिइस् ।'	तमुन औन पसि रैथ्या । 'तिमीहरु आउँदै थियौ ।'
तिइ पड्ड लाथे । 'तँ पढ्दै थिइस् ।'	तमुन पड्ड लाथ्या । 'तिमीहरु पढ्दै थियौ ।'
तिइ पड्ड पसि रैथे । 'तँ पढ्दै थिइस् ।'	तमुन पड्ड पसि रैथ्या । 'तिमीहरु पढ्दै थियौ ।'
तिइ काम गद्द लाथे । 'तँ काम गर्दै थिइस् ।'	तमुन काम गद्द लाथ्या । 'तिमीहरु काम गर्दै थियौ ।'
तिइ काम गद्द पसि रैथे । 'तँ काम गर्दै थिइस् ।'	तमुन काम गद्द पसि रैथ्या । 'तिमीहरु काम गर्दै थियौ ।'

तालिका १६८ मा आएका बैतडेली भाषाका वाक्यमा /औन्, पड्ड, गद्द/ कृदन्त क्रियामा एक वचनमा /लाथे/पसि रैथे/ र बहु वचनमा /लाथ्या/पसि रैथ्या/ जस्ता प्रत्ययबाट भूतकालको अपूर्ण पक्ष व्यक्त भएको पाइन्छ ।

(ग) तृतीय पुरुष : तृतीय पुरुष एक वचन र बहु वचनका वाक्यमा भूतकालको अपूर्ण पक्ष निम्नानुसार व्यक्त भएको पाइन्छ :

तालिका १६९, भूतकालको परिवेशमा अपूर्ण पक्ष तृतीय पुरुषको अभिव्यक्ति

एक वचन	बहु वचन
उ औन लाथ्यो । 'ऊ आउँदै थियो ।'	उनुन औन लाथे । 'उनीहरु आउँदै थिए ।'
उ औन लाथि । 'ऊ आउँदै थिई ।'	उनुन औन लाथिन् । 'उनीहरु आउँदै थिए ।'
उ औन पसि रैथ्यो । 'ऊ आउँदै थियो ।'	उनुन औन पसि रैथे । 'उनीहरु आउँदै थिए ।'
उ औन पसि रैथि । 'ऊ आउँदै थिई ।'	उनुन औन पसि रैथिन् । 'उनीहरु आउँदै थिए ।'
उ पड्ड लाथ्यो । 'ऊ पढ्दै थियो ।'	उनुन पड्ड लाथे । 'उनीहरु पढ्दै थिए ।'
उ पड्ड लाथि । 'ऊ पढ्दै थिई ।'	उनुन पड्ड लाथिन् । 'उनीहरु पढ्दै थिए ।'

उ पड्ड पसि रैथ्यो । 'ऊ पढ्दै थियो ।'	उनुन पड्ड पसि रैथे । 'उनीहरु पढ्दै थिए ।'
उ पड्ड पसि रैथि । 'ऊ पढ्दै थिई ।'	उनुन पड्ड पसि रैथिन् । 'उनीहरु पढ्दै थिए ।'
उ काम गद्द लाथ्यो । 'ऊ काम गर्दै थियो ।'	उनुन काम गद्द लाथे । 'उनीहरु काम गर्दै थिए ।'
उ काम गद्द लाथि । 'ऊ काम गर्दै थिई ।'	उनुन काम गद्द लाथिन् । 'उनीहरु काम गर्दै थिए ।'
उ काम गद्द पसि रैथ्यो । 'ऊ काम गर्दै थियो ।'	उनुन काम गद्द पसि रैथे । 'उनीहरु काम गर्दै थिए ।'
उ काम गद्द पसि रैथि । 'ऊ काम गर्दै थिई ।'	उनुन काम गद्द पसि रैथिन् । 'उनीहरु काम गर्दै थिए ।'

तालिका १६९ मा आएका बैतडेली भाषाका वाक्यमा /औन्, पड्ड, गद्द/ कृदन्त क्रियामा एक वचन पुलिङ्गमा /लाथ्यो/पसि रैथ्यो/, स्त्रीलिङ्गमा /लाथि/पसि रैथि/, बहु वचन पुलिङ्गमा /लाथे/पसि रैथे/ र स्त्रीलिङ्गमा /लाथि/पसि रैथिन्/ जस्ता प्रत्ययबाट भूतकालको अपूर्ण पक्ष व्यक्त भएको पाइन्छ । यसरी बैतडेली भाषामा लिङ्ग, वचन र पुरुषका आधारमा भूतकालको अपूर्ण पक्षको सहायक क्रियापदमा भिन्नता पाइन्छ ।

अभूत कालको अपूर्ण पक्ष : अभूत कालको परिवेशमा अपूर्ण पक्षलाई पुरुष र वचनका आधारमा निम्न अनुसार वर्णन गरिएको छ ।

(क) **प्रथम पुरुष** : प्रथम पुरुष एक वचन र बहु वचन वाक्यमा अभूत कालको अपूर्ण पक्ष निम्नानुसार व्यक्त भएको पाइन्छ :

तालिका १७०, अभूत कालको परिवेशमा अपूर्ण पक्ष प्रथम पुरुषको अभिव्यक्ति

एक वचन	बहु वचन
मुइ औन लाय्ँ । 'म आउँदै छु ।'	हम/हमुन औन लाय्ँ । 'हामी/हामीहरु आउँदै छौं ।'
मुइ औन पसि य्ँ । 'म आउँदै छु ।'	हम/हमुन औन पसि य्ँ । 'हामी/हामीहरु आउँदै छौं ।'
मुइ पड्ड लाय्ँ । 'म पढ्दै छु ।'	हम/हमुन पड्ड लाय्ँ । 'हामी/हामीहरु पढ्दै छौं ।'

मुइ पड्ड पसि य्युं । 'म पढ्दै छु ।'	हम/हमुन पड्ड पसि य्यौं । 'हामी/हामीहरु पढ्दै छौं ।'
मुइ काम गद्द लाय्युं । 'म काम गर्दै छु ।'	हम/हमुन काम गद्द लाय्यौं । 'हामी/हामीहरु काम गर्दै छौं ।'
मुइ काम गद्द पसि य्युं । 'म काम गर्दै छु ।'	हम/हमुन काम गद्द पसि य्यौं । 'हामी/हामीहरु काम गर्दै छौं ।'

तालिका १७० मा आएका बैतडेली भाषाका वाक्यमा /औन, पड्ड, गद्द/ कृदन्त क्रियामा एक वचनमा /लाय्युं/पसि य्युं/ र बहु वचनमा /लाय्यौं/पसि य्यौं/ जस्ता प्रत्ययबाट अभूत कालको अपूर्ण पक्ष व्यक्त भएको छ ।

(ख) द्वितीय पुरुष : द्वितीय पुरुष एक वचन र बहु वचनमा अभूत कालको अपूर्ण पक्ष निम्नानुसार व्यक्त भएको पाइन्छ :

तालिका १७१, अभूत कालको परिवेशमा अपूर्ण पक्षको द्वितीय पुरुषको अभिव्यक्ति

एक वचन	बहु वचन
तिइ औन लाछइ/छेइ ।	तमुन औन लाछौ/छेउ ।
'तँ आउँदै छस्/छेस् ।'	'तिमीहरु आउँदै छौ ।'
तिइ औन पसि रैछइ/छेइ ।	तमुन औन पसि रैछौ/छेउ ।
'तँ आउँदै छस्/छेस् ।'	'तिमीहरु आउँदै छौ ।'
तिइ पड्ड लाछइ/छेइ ।	तमुन पड्ड लाछौ/छेउ ।
'तँ पढ्दै छस्/छेस् ।'	'तिमीहरु पढ्दै छौ ।'
तिइ पड्ड पसि रैछइ/छेइ ।	तमुन पड्ड पसि रैछौ/छेउ ।
'तँ पढ्दै छस्/छेस् ।'	'तिमीहरु पढ्दै छौ ।'
तिइ काम गद्द लाछइ/छेइ ।	तमुन काम गद्द लाछौ/छेउ ।
'तँ काम गर्दै छस्/छेस् ।'	'तिमीहरु काम गर्दै छौ ।'
तिइ काम गद्द पसि रैछइ/छेइ ।	तमुन काम गद्द पसि रैछौ/छेउ ।
'तँ काम गर्दै छस्/छेस् ।'	'तिमीहरु काम गर्दै छौ ।'

तालिका १७१ मा आएका बैतडेली भाषाका वाक्यमा /औन्, पड्ड, गद्द/ कृदन्त क्रियामा एक वचनमा /लाछइ/छेइ/पसि रैछइ/छेइ/ र बहु वचनमा /लाछौ/छेउ/पसि रैछौ/छेउ/ जस्ता प्रत्ययबाट अभूत कालको अपूर्ण पक्ष व्यक्त भएको छ।

(ग) तृतीय पुरुष : तृतीय पुरुषमा एक वचन र बहु वचनका वाक्यमा अभूत कालको अपूर्ण पक्ष निम्नानुसार व्यक्त भएको पाइन्छ :

तालिका १७२, अभूत कालको परिवेशमा अपूर्ण पक्ष तृतीय पुरुषको अभिव्यक्ति

एक वचन	बहु वचन
उ औन लाछ/छि । 'ऊ आउँदै छ/छे ।'	उनुन औन लाछन्/छिन् । 'उनीहरु आउँदै छन् ।'
उ औन पसि रैछ/छि । 'ऊ आउँदै छ/छे ।'	उनुन औन पसि रैछन्/छिन् । 'उनीहरु आउँदै छन् ।'
उ पड्डइ छ । 'ऊ पढ्दै छ ।'	उँ पड्डाइ छन् । उनी/उनीहरु पढ्दै छन् ।
उ पड्ड लाछ/छि । 'ऊ पढ्दै छ/छे ।'	उनुन पड्ड लाच्यान्/छिन् । 'उनीहरु पढ्दै छन् ।'
उ पड्ड पसि रैछ/छि । 'ऊ पढ्दै छ/छे ।'	उनुन पड्ड पसि च्यान्/रैछिन् । 'उनीहरु पढ्दै छन् ।'
उ काम गद्द लाछ/छि । 'ऊ गर्दै छ/छे ।'	उनुन काम गद्द लाच्यान्/छिन् । 'उनीहरु काम गर्दै छन् ।'
उ काम गद्द पसि रैछ/छि । 'ऊ गर्दै छ/छे ।'	उनुन काम गद्द पसि च्यान्/रैछिन् । 'उनीहरु काम गर्दै छन् ।'

तालिका १७२ मा आएका बैतडेली भाषाका वाक्यमा /औन्, पड्ड, गद्द/ कृदन्त क्रियामा तृतीय पुरुष एक वचनमा /लाछ/छि/पसि रैछ/छि/ र बहु वचनमा /लाच्यान्/रैछेउ/पसि च्यान्/रैछेउ/ जस्ता प्रत्ययबाट अभूत कालको अपूर्ण पक्ष व्यक्त भएको छ। यसरी बैतडेली भाषामा अभूत कालका अपूर्ण पक्षका वचन, लिङ्ग र पुरुषका सहायक क्रिया अलग अलग रहेका छन्।

पूर्ण पक्ष : कार्यको पूर्णता वा सिद्धता जनाउने पक्षलाई पूर्ण पक्ष भनिन्छ (अधिकारी, २०५५, पृ. १२०)। भूत र अभूत दुवै कालमा पूर्ण पक्ष व्यक्त भएको पाइन्छ। बैतडेली भाषाका सकर्मक क्रियाका धातुमा इ + राख् + कालिक प्रत्ययबाट र अकर्मक

क्रियाका धातुमा इ + रै + कालिक प्रत्ययबाट पूर्ण पक्षको निर्माण हुन्छ। बैतडेली भाषाका पूर्ण पक्षको निम्न लिखित रूपमा वर्णन गरिएको छ :

भूतकालको पूर्ण पक्ष : बैतडेली भाषामा भूतकालको परिवेशमा पूर्ण पक्षको पुरुष र वचनका आधारमा निम्नानुसार वर्णन गरिएको छ :

(क) **प्रथम पुरुष** : प्रथम पुरुष एक वचन र बहु वचनका वाक्यमा भूतकालको पूर्ण पक्ष निम्नानुसार व्यक्त भएको पाइन्छ :

तालिका १७३, भूतकालको परिवेशमा पूर्ण पक्ष प्रथम पुरुषको अभिव्यक्ति

एक वचन	बहु वचन
मुइले खाइ राखिथ्युँ । 'मैले खाएको थिएँ ।'	हमुनले खाइ राखिथ्यौँ । 'हामीहरुले खाएका थियौँ ।'
मुइले पडि राखिथ्युँ । 'मैले पढेको थिएँ ।'	हमुनले पडि राखिथ्यौँ । 'हामीहरुले पढेका थियौँ ।'
मुइले काम गरि राखिथ्युँ । 'मैले काम गरेको थिएँ ।'	हमुनले काम गरि राखिथ्यौँ । 'हामीहरुले काम गरेका थियौँ ।'
मुइ बसि रैथ्युँ । 'म बसेको थिएँ ।'	हमुन बसि रैथ्यौँ । 'हामीहरु बसेका थियौँ ।'
मुइ सि: रैथ्युँ । 'म सुतेको थिएँ ।'	हमुन सि: रैथ्यौँ । 'हामीहरु सुतेका थियौँ ।'

तालिका १७३ मा आएका बैतडेली भाषाका /खा, पड, गर, बस, सि/ धातुमा /इ/ कृदन्त प्रत्ययपछि सकर्मक क्रियाको प्रथम पुरुष एक वचनमा /राखिथ्युँ/ र बहु वचनमा /राखिथ्यौँ/ जस्ता प्रत्यय आएका छन् भने अकर्मक क्रियाको प्रथम पुरुष एक वचनमा /रैथ्युँ/ र बहु वचनमा /रैथ्यौँ/ जस्ता प्रत्ययबाट भूतकालको पूर्ण पक्ष व्यक्त भएको छ। यसरी बैतडेली भाषामा भूतकालका पूर्ण पक्षका पुरुष र वचन अनुसारका क्रिया अलग अलग रहेका छन्।

(ख) **द्वितीय पुरुष** : द्वितीय पुरुष एक वचन र बहु वचनका वाक्यमा भूतकालको पूर्ण पक्ष निम्नानुसार व्यक्त भएको पाइन्छ :

तालिका १७४, भूतकालको परिवेशमा पूर्ण पक्ष द्वितीय पुरुषको अभिव्यक्ति

एक वचन	बहु वचन
तिइले खाइ राख्ये । 'तैले खाएको थिइस् ।'	तमुनले खाइ राखिथ्या । 'तिमीहरुले खाएका थियौ ।'
तिइले खाइ राख्यिः । 'तैले खाएकी थिइस् ।'	तमुनले खाइ राखिथ्या । 'तिमीहरुले खाएका थियौ ।'
तिइले पडि राख्ये । 'तैले पढेको थिइस् ।'	तमुनले पडि राखिथ्या । 'तिमीहरुले पढेका थियौ ।'
तिइले पडि राख्यिः । 'तैले पढेकी थिइस् ।'	तमुनले पडि राखिथ्या । 'तिमीहरुले पढेका थियौ ।'
तिइ बसि रैथे । 'तँ बसेको थिइस् ।'	तमुन बसि रैथ्या । 'तिमीहरु बसेका थियौ ।'
तिइ बसि रैथिः । 'तँ बसेकी थिइस् ।'	तमुन बसि रैथ्या । 'तिमीहरु बसेका थियौ ।'
तिइ सिः रैथे । 'तँ सुतेको थिइस् ।'	तमुन सिः रैथ्या । 'तिमीहरु सुतेका थियौ ।'
तिइ सिः रैथिः । 'तँ सुतेकी थिइस् ।'	तमुन सिः रैथ्या । 'तिमीहरु सुतेका थियौ ।'

तालिका १७४ मा आएका बैतडेली भाषाका /खा, पड, बस्, सि/ धातुमा /इ/ कृदन्त प्रत्ययपछि सकर्मक क्रियाको द्वितीय पुरुष एक वचनमा /राख्ये/राख्यि/ र बहु वचनमा /राखिथ्या/ जस्ता प्रत्यय आएका छन् भने अकर्मक क्रियाको प्रथम पुरुष एक वचनमा /रैथे/रैथि/ र बहु वचनमा /रैथ्या/ जस्ता प्रत्ययबाट भूतकालको पूर्ण पक्ष व्यक्त भएको छ । यसरी बैतडेली भाषामा भूतकालका पूर्ण पक्षका पुरुष र वचनका साथै द्वितीय पुरुष एक वचनमा लिङग अनुसारका सहायक क्रिया अलग अलग रहेका छन् ।

(ग) तृतीय पुरुष : तृतीय पुरुष एक वचन र बहु वचनका वाक्यमा भूतकालको पूर्ण पक्ष निम्न अनुसार व्यक्त भएको पाइन्छ :

तालिका १७५, भूतकालको परिवेशमा पूर्ण पक्ष तृतीय पुरुषको अभिव्यक्ति

एक वचन	बहु वचन
उइले खाइ राख्यो । 'उसले खाएको थियो ।'	उनुनले खाइ राख्ये । 'उनीहरुले खाएका थिए ।'
उइले खाइ राख्यि । 'उसले खाएकी थिई ।'	उनुनले खाइ राख्यिन् । 'उनीहरुले खाएका थिए ।'
उइले पडि राख्यो । 'उसले पढेको थियो ।'	उनुनले पडि राख्ये । 'उनीहरुले पढेका थिए ।'
उइले पडि राख्यि । 'उसले पढेकी थिई ।'	उनुनले पडि राख्यिन् । 'उनीहरुले पढेका थिए ।'
उ बसि रैथ्यो । 'ऊ बसेको थियो ।'	उनुन बसि रैथे । 'उनीहरु बसेका थिए ।'
उ बसि रैथि । 'ऊ बसेकी थिई ।'	उनुन बसि रैथिन् । 'उनीहरु बसेका थिए ।'
उ सि: रैथ्यो । 'ऊ सुतेको थियो ।'	उनुन सि: रैथे । 'उनीहरु सुतेका थिए ।'
उ सि: रैथि । 'ऊ सुतेकी थिई ।'	उनुन सि: रैथिन् । 'उनीहरु सुतेका थिए ।'

तालिका १७५ मा आएका बैतडेली भाषाका /खा, पड्, बस्, सि/ धातुमा /इ/ कृदन्त प्रत्ययपछि सकर्मक क्रियाको तृतीय पुरुष एक वचनमा /राख्यो/राख्यि/ र बहु वचनमा /राख्ये/राख्यिन्/ जस्ता प्रत्यय आएका छन् भने अकर्मक क्रियाको प्रथम पुरुष एक वचनमा /रैथ्यो/रैथि/ र बहु वचनमा /रैथे/रैथिन्/ जस्ता प्रत्ययबाट भूतकालको पूर्ण पक्ष व्यक्त भएको छ । यसरी बैतडेली भाषामा भूतकालका पूर्ण पक्षका तृतीय पुरुषमा लिङ्ग र वचन अनुसारका सहायक क्रिया अलग अलग रहेका छन् ।

अभूत कालको पूर्ण पक्ष : अभूत कालको परिवेशमा पूर्ण पक्षलाई पुरुष र वचन आधारमा निम्न अनुसार वर्णन गरिएको छ :

(क) **प्रथम पुरुष** : प्रथम पुरुष एक वचन र बहु वचनका वाक्यमा अभूत कालको पूर्ण पक्ष निम्नानुसार व्यक्त भएको पाइन्छ :

तालिका १७६, अभूत कालको परिवेशमा पूर्ण पक्ष प्रथम पुरुषको अभिव्यक्ति

एक वचन	बहु वचन
मुइले खाइ राख्युं । 'मैले खाएको छु ।'	हमुनले खाइ राख्यौं । 'हामीहरुले खाएका छौं ।'
मुइले पडि राख्युं । 'मैले पढेको छु ।'	हमुनले पडि राख्यौं । 'हामीहरुले पढेका छौं ।'
मुइले भुणि राख्युं । 'मैले भनेको छु ।'	हमुनले भुणि राख्यौं । 'हामीहरुले भनेका छौं ।'
मुइ बसि युं । 'म बसेको छु ।'	हमुन बसि यौं । 'हामीहरु बसेका छौं ।'
मुइ सि: युं । 'म सुतेको छु ।'	हमुन सि: यौं । 'हामीहरु सुतेका छौं ।'

तालिका १७६ मा आएका बैतडेली भाषाका /खा, पड, भुण, बस, सि/ धातुमा /इ/ कृदन्त प्रत्ययपछि सकर्मक क्रियाको प्रथम पुरुष एक वचनमा /राख्युं/ र बहु वचनमा /राख्यौं/ जस्ता प्रत्यय आएका छन् भने अकर्मक क्रियाको प्रथम पुरुष एक वचनमा /युं/ र बहु वचनमा /यौं/ जस्ता प्रत्ययबाट अभूत कालको पूर्ण पक्ष व्यक्त भएको छ । यसरी बैतडेली भाषामा अभूत कालका पूर्ण पक्षको प्रथम पुरुषमा वचन अनुसारका सहायक क्रिया अलग अलग रहेका छन् ।

(ख) द्वितीय पुरुष : द्वितीय पुरुष एक वचन र बहु वचनका वाक्यमा अभूत कालको पूर्ण पक्ष निम्नानुसार व्यक्त भएको पाइन्छ :

तालिका १७७, अभूत कालको परिवेशमा पूर्ण पक्ष द्वितीय पुरुषको अभिव्यक्ति

एक वचन	बहु वचन
तिइले खाइ राख्छइ । 'तैले खाएको छस् ।'	तमुनले खाइ राख्छौ । 'तिमीहरुले खाएका छौ ।'
तिइले खाइ राख्छेइ । 'तैले खाएकी छेस् ।'	तमुनले खाइ राख्छ्यौ । 'तिमीहरुले खाएका छौ ।'
तिइले पडि राख्छइ । 'तैले पढेको छस् ।'	तमुनले पडि राख्छौ । 'तिमीहरुले पढेका छौ ।'
तिइले पडि राख्छेइ । 'तैले पढेकी छेस् ।'	तमुनले पडि राख्छ्यौ । 'तिमीहरुले पढेका छौ ।'
तिइ बसि रैछइ । 'तँ बसेको छस् ।'	तमुन बसि रैछौ । 'तिमीहरु बसेका छौ ।'
तिइ बसि रैछेइ । 'तँ बसेकी छेस् ।'	तमुन बसि रैछ्यौ । 'तिमीहरु बसेका छौ ।'
तिइ सि: रैछइ । 'तँ सुतेको छस् ।'	तमुन सि: रैछौ । 'तिमीहरु सुतेका छौ ।'
तिइ सि: रैछेइ । 'तँ सुतेकी छेस् ।'	तमुन सि: रैछ्यौ । 'तिमीहरु सुतेका छौ ।'

तालिका १७७ मा आएका बैतडेली भाषाका /खा, पड्, बस्, सि/ धातुमा /इ/ कृदन्त प्रत्ययपछि सकर्मक क्रियाको द्वितीय पुरुष एक वचनमा /राख्छइ/राख्छेइ/ र बहु वचनमा /राख्छौ/राख्छ्यौ जस्ता प्रत्यय आएका छन् भने अकर्मक क्रियाको प्रथम पुरुष एक वचनमा /रैछइ/रैछेइ/ र बहु वचनमा /रैछौ/रैछ्यौ/ जस्ता प्रत्ययबाट अभूत कालको पूर्ण पक्ष व्यक्त भएको छ । यसरी बैतडेली भाषामा अभूत कालका पूर्ण पक्षको द्वितीय पुरुषमा लिङ्ग र वचन अनुसारका सहायक क्रिया अलग अलग रहेका छन् ।

(ग) तृतीय पुरुष : तृतीय पुरुष एक वचन र बहु वचनका वाक्यमा अभूत कालको पूर्ण पक्ष निम्नानुसार व्यक्त भएको पाइन्छ :

तालिका १७८, अभूत कालको परिवेशमा पूर्ण पक्ष तृतीय पुरुषको अभिव्यक्ति

एक वचन	बहु वचन
उइले खाइ राख्छ । 'उसले खाएको छ ।'	उनुनले खाइ राख्यान् । 'उनीहरुले खाएका छन् ।'
उइले खाइ राख्छि । 'उसले खाएकी छे ।'	उनुनले खाइ राख्छिन् । 'उनीहरुले खाएका छन् ।'
उइले पडि राख्छ । 'उसले पडेको छ ।'	उनुनले पडि राख्यान् । 'उनीहरुले पडेका छन् ।'
उइले पडि राख्छि । 'उसले पडेकी छे ।'	उनुनले पडि राख्छिन् । 'उनीहरुले पडेका छन् ।'
उ बसि रैछ । 'ऊ बसेको छ ।'	उनुन बसि य्यान् । 'उनीहरु बसेका छन् ।'
उ बसि रैछि । 'ऊ बसेकी छे ।'	उनुन बसि रैछिन् । 'उनीहरु बसेका छन् ।'
उ सि: रैछ । 'ऊ सुतेको छ ।'	उनुन सि: य्यान् । 'उनीहरु सुतेका छन् ।'
उ सि रैछि । 'ऊ सुतेकी छे ।'	उनुन सि: रैछिन् । 'उनीहरु सुतेका छन् ।'

तालिका १७८ मा आएका बैतडेली भाषाका /खा, पड्, बस्, सि/ धातुमा /इ/ कृदन्त प्रत्ययपछि सकर्मक क्रियाको तृतीय पुरुष एक वचनमा /राख्छ/राख्छि/ र बहु वचनमा /राख्यान/राख्छिन् जस्ता प्रत्यय आएका छन् भने अकर्मक क्रियाको प्रथम पुरुष एक वचनमा /रैछ/रैछि/ र बहु वचनमा /य्यान्/रैछिन्/ जस्ता प्रत्ययबाट अभूत कालको पूर्ण पक्ष व्यक्त भएको छ । यसरी बैतडेली भाषामा अभूत कालका पूर्ण पक्षको तृतीय पुरुषमा लिङ्ग र वचन अनुसारका सहायक क्रिया अलग अलग रहेका छन् ।

क्रियाका पक्षमा सङ्कुचन्

बैतडेली भाषामा पूर्ण र अपूर्ण पक्षमा लागेका प्रत्यय छिटो बोल्दा बलाघातको अभाव भएर वा बोलीको रङ्काइले कहिले काहीं सङ्कुचित भई बनेका क्रिया पदहरूको प्रयोग भएको पाइन्छ। यसरी बन्ने सङ्कुचित अपूर्ण र पूर्ण पक्षका क्रियापद भूत र अभूत दुवै कालमा देखिन्छन्। यसलाई निम्न लिखित रूपमा वर्णन गरिएको छ :

अपूर्ण क्रियामा सङ्कुचन : बैतडेली भाषामा भूत र अभूत दुवै कालका अपूर्ण पक्षमा सङ्कुचित क्रियाहरू प्रयोग भएका पाइन्छन्। तिनको निम्न लिखित रूपमा वर्णन गरिएको छ :

(क) **भूतकालको अपूर्ण पक्ष :** भूतकालको परिवेशमा अपूर्ण पक्षका पुलिङ्गी सङ्कुचित क्रियापदको निम्न लिखित रूपमा वर्णन गरिएको छ :

मुइ काम गद्द लाथ्युं । > मुइ काम गद्दाथ्युं । 'म काम गर्दै थिए ।'

मुइ काम गद्द पसि रैथ्युं । > मुइ काम गद्द पइरैथ्युं । 'म काम गर्दै थिए ।'

हम काम गद्द लाथ्यौं । > हम काम गद्दाथ्यौं । 'हामी काम गर्दै थियौं ।'

हम काम गद्द पसि रैथ्यौं । > हम काम गद्द पइरैथ्यौं । 'हामी काम गर्दै थियौं ।'

तिइ काम गद्द लाथे । > तिइ काम गद्दाथे । 'तँ काम गर्दै थिइस् ।'

तिइ काम गद्द लाथिः । > तिइ काम गद्दाथिः । 'तँ काम गर्दै थिइस् ।'

तिइ काम गद्द पसि रैथे । > तिइ काम गद्द पइरैथे । 'तँ काम गर्दै थिइस् ।'

तिइ काम गद्द पसि रैथि । > तिइ काम गद्द पइरैथि । 'तँ काम गर्दै थिइस् ।'

तमुन काम गद्द लाथ्या । > तमुन काम गद्दाथ्या । 'तिमीहरू काम गर्दै थियौं ।'

उ काम गद्द लाथ्यो । > उ काम गद्दाथ्यो । 'ऊ काम गर्दै थियो ।'

उ काम गद्द लाथि । > उ काम गद्दाथि । 'ऊ काम गर्दै थिई ।'

उ काम गद्द पसि रैथ्यो । > उ काम गद्द पइरैथ्यो । 'ऊ काम गर्दै थियो ।'

उ काम गद्द पसि रैथि । > उ काम गद्द पइरैथि । 'ऊ काम गर्दै थिई ।'

उनुन काम गद्द लाथे । > उनुन काम गद्दाथे । 'उनीहरू काम गर्दै थिए ।'

उनुन काम गद्द लाथिन् । > उनुन काम गद्दाथिन् । 'उनीहरू काम गर्दै थिए ।'

उनुन काम गद्द पसि रैथे । > उनुन काम गद्द पइरैथे । 'उनीहरू काम गर्दै थिए ।'

उनुन काम गद्द पसि रैथिन् । > उनुन काम गद्द पइरैथिन् । 'उनीहरू काम गर्दै थिए ।'

उपर्युक्त बैतडेली भाषाका भूतकालको अपूर्ण पक्षका वाक्यमा आएका एक वचन /गद्दलाथ्युं, गद्दलाथे, गद्द लाथिः, गद्दलाथ्यो, गद्दलाथि/ र बहु वचनमा /गद्दलाथ्यौं, गद्दलाथ्या, गद्दलाथे, गद्दलाथिन्/ जस्ता क्रियाहरु क्रमशः एक वचन /गद्दाथ्युं, गद्दाथे, गद्दाथिः गद्दाथ्यो, गद्दाथि/ र बहु वचनमा /गद्दाथ्यौं, गद्दाथ्या, गद्दाथे, गद्दाथिन्/ जस्ता सङ्कुचित रूपमा आएका छन् । त्यसै गरी भूतकालको अपूर्ण पक्षका वाक्यका दोस्रो प्रकारमा आएका एक वचन /गद्द पसि रैथ्युं, गद्द पसि रैथे, गद्द पसि रैथि, गद्द पसि रैथ्यो, गद्द पसि रैथि/ र बहु वचनमा /गद्द पसि रैथ्यौं, गद्द पसि रैथ्या, गद्द पसि रैथे, गद्द पसि रैथिन्/ जस्ता क्रियाहरु क्रमशः एक वचन /गद्द पइरैथ्युं, गद्द पइरैथे, गद्द पइरैथिः, गद्द पइरैथ्यो, गद्द पइरैथि/ र बहु वचनमा /गद्द पइरैथ्यौं, गद्द पइरैथ्या, गद्द पइरैथे, गद्द पइरैथिन्/ जस्ता सङ्कुचित रूपमा आएका छन् ।

(ख) *अभूत कालको अपूर्ण पक्ष* : अभूत कालको परिवेशमा अपूर्ण पक्षका पुलिङ्गी सङ्कुचित क्रियापदको निम्न लिखित रूपमा वर्णन गरिएको छ :

मुइ काम गद्द लाथ्युं । > मुइ काम गद्दाथ्युं । 'म काम गै छु ।'

मुइ काम गद्द पसिथ्युं । > मुइ काम गद्द पइथ्युं । 'म काम गर्दै छु ।'

हम काम गद्द लाथ्यौं । > हम काम गद्दाथ्यौं । 'हामी काम गर्दै छौं ।'

हम काम गद्द पसिथ्यौं । > हम काम गद्द पइथ्यौं । 'हामी काम गर्दै छौं ।'

तिइ काम गद्द लाछइ । > तिइ काम गद्दाछइ । 'तँ काम गर्दै छस् ।'

तिइ काम गद्द लाछेइ । > तिइ काम गद्द पसि रैछेइ । 'तँ काम गर्दै छेस् ।'

तिइ काम गद्द पसि रैछइ । > तिइ काम गद्द पइरैछइ । 'तँ काम गर्दै छस् ।'

तिइ काम गद्द पसि रैछेइ । > तिइ काम गद्द पइरैछेइ । 'तँ काम गर्दै छेस् ।'

तमुन काम गद्द लाछ्यौ । > तमुन काम गद्दाछ्यौ । 'तिमीहरु काम गर्दै छौ ।'

तमुन काम गद्द लाछ्यौ । > तमुन काम गद्दाछ्यौ । 'तिमीहरु काम गर्दै छौ ।'

तमुन काम गद्द पसि रैछ्यौ । > तमुन काम गद्द पइरैछ्यौ । 'तिमीहरु काम गर्दै छौ ।'

तमुन काम गद्द पसि रैछ्यौ । > तमुन काम गद्द पइरैछ्यौ । 'तिमीहरु काम गर्दै छौ ।'

उ काम गद्द लाछ । > उ काम गद्दाछ । 'ऊ काम गर्दै छ ।'

उ काम गद्द लाछि । > उ काम गद्दाछि । 'ऊ काम गर्दै छे ।'

उ काम गद्द पसि रैछ । > उ काम गद्द पइरैछ । 'ऊ काम गर्दै छ ।'

उ काम गद्द पसि रैछि । > उ काम गद्द पइरैछि । 'ऊ काम गर्दै छे ।'
 उनुन काम गद्द लाय्यान् । > उनुन काम गद्दाय्यान् । 'उनीहरु काम गर्दै छन् ।'
 उनुन काम गद्द लाछिन् । > उनुन काम गद्दाछिन् । 'उनीहरु काम गर्दै छन् ।'
 उनुन काम गद्द पसि य्यान् । > उनुन काम गद्द पइय्यान् । 'उनीहरु काम गर्दै छन् ।'
 उनुन काम गद्द पसि रैछिन् । > उनुन काम गद्द पइरैछिन् । 'उनीहरु काम गर्दै छन् ।'

उपर्युक्त बैतडेली भाषाका अभूत कालको अपूर्ण पक्षका वाक्यमा आएका एक वचन /गद्दलाय्युं, गद्दलाछइ, गद्दलाछेइः, गद्दलाछ, गद्दलाछि/ र बहु वचनमा /गद्दलाय्यौं, गद्दलाछौ, गद्दलाछ्यौ, गद्दलाय्यान्, गद्दलाछिन्/ जस्ता क्रियाहरु क्रमशः एक वचन /गद्दाय्युं, गद्दाछइ, गद्दाछेइः, गद्दाछ, गद्दाछि/ र बहु वचनमा /गद्दाय्यौं, गद्दाछौ, गद्दाछ्यौ, गद्दाय्यान्, गद्दाछिन्/ जस्ता सङ्कुचित रूपमा आएका छन् । त्यसै गरी अभूत कालको अपूर्ण पक्षका वाक्यका दोस्रो प्रकारमा आएका एक वचन /गद्द पसि य्युं, गद्द पसि रैछइः, गद्द पसि रैछेइ, गद्द पसि रैछ, गद्द पसि रैछि/ र बहु वचनमा /गद्द पसि य्यौं, गद्द पसि रैछौ, गद्द पसि रैछ्यौ, गद्द पसि य्यान्, गद्द पसि रैछिन्/ जस्ता क्रियाहरु क्रमशः एक वचन /गद्द पइय्युं, गद्द पइरैछइः, गद्द पइरैछेइ, गद्द पइरैछ, गद्द पइरैछि/ र बहु वचनमा /गद्द पइय्यौं, गद्द पइरैछौ, गद्द पइरैछ्यौ, गद्द पइय्यान्, गद्द पइरैछिन्/ जस्ता सङ्कुचित रूपमा आएका छन् ।

पूर्ण पक्षका क्रियामा सङ्कुचन : बैतडेली भाषामा भूत र अभूत दुबै कालका पूर्ण पक्षमा सङ्कुचित क्रियाहरु प्रयोग भएका पाइन्छन् । तिनको निम्न लिखित रूपमा वर्णन गरिएको छ :

(क) **भूतकालको पूर्ण पक्ष :** भूतकालको परिवेशमा पूर्ण पक्षका सङ्कुचित क्रियापदको निम्न लिखित रूपमा वर्णन गरिएको छ :

मुइले काम गरि राख्युं । > मुइले काम गर्थुं/गन्याथ्युं ।
 हमुनले काम गरि राख्यौं । > हमुनले काम गर्थौं/गन्याथ्यौं ।
 तिइले काम गरि राख्येः । > तिइले काम गर्थे/गन्याथे ।
 तिइले काम गरि राख्यिः । > तिइले काम गर्थिः/गन्याथि ।
 तमुनले काम गरि राख्या । > तमुनले काम गर्थ्या/गन्याथ्या ।
 उइले काम गरि राख्यो । > उइले काम गर्थ्यो/गन्याथ्यो ।

उइले काम गरि राख्थि । > उइले काम गर्थि/गन्याथि ।

उनुनले काम गरि राख्थे । > उनुनले काम गर्थे/गन्याथे ।

उनुनले काम गरि राख्थिन् । > उनुनले काम गर्थिन्/गन्याथिन् ।

उपर्युक्त बैतडेली भाषाका भूतकालको पूर्ण पक्षका वाक्यमा आएका एक वचन /गरि राख्थुं, गरि राख्थे:, गरि राख्थि:, गरि राख्थ्यो, गरि राख्थि/ र बहु वचनमा /गरि राख्थ्यौं, गरि राख्थ्या, गरि राख्थे, गरि राख्थिन्/ जस्ता क्रियाहरु क्रमशः एक वचन /गर्थुं/गन्याथुं, गर्थे/गन्याथेइ, गर्थि:/ गन्याथि:, गर्थ्यो/गन्याथ्यो, गर्थि/गन्याथि/ र बहु वचनमा /गर्थ्यौं/गन्याथ्यौं, गर्थ्या/गन्याथ्या, गर्थे/गन्याथे, गर्थिन्/गन्याथिन्/ जस्ता सङ्कुचित रूपमा आएका छन् ।

(ख) अभूत कालको पूर्ण पक्ष : अभूत कालको परिवेशमा पूर्ण पक्षका सङ्कुचित क्रियापदको निम्न लिखित रूपमा वर्णन गरिएको छ :

मुइले काम गरि राख्थुं । > मुइले काम गन्या छुं । 'म काम गरेको छु ।'

हमले काम गरि राख्थ्यौं । > हमले काम गन्या छौं । 'हामीले काम गरेका छौं ।'

तिइले काम गरि राखि छइ । > तिइले काम गन्या छइ । 'तैले काम गरेको छस् ।'

तिइले काम गरि राखि छेइ । > तिइले काम गन्या छेइ । 'तै काम गरेकी छेस् ।'

तमुनले काम गरि राखि छौ । > तमुनले काम गन्या छौ । 'तिमीहरुले काम गरेका छौ ।'

तमुन काम गरि राखि छ्यौ । > तमुनले काम गन्या छ्यौ । 'तिमीहरुले काम गरेका छौ ।'

उइले काम गरि राखि छ । > उइले काम गन्या छ । 'उसले काम गरेको छ ।'

उइले काम गरि राखि छि । > उइले काम गन्या छि । 'उसले काम गरेकी छे ।'

उनुनले काम गरि राख्थ्यान् । > उनुनले काम गन्या छन् । 'उनीहरुले काम गरेका छन् ।'

उनुनले काम गरि राख्छिन् । > उनुनले काम गन्या छिन् । 'उनीहरुले काम गरेका छन् ।'

उपर्युक्त बैतडेली भाषाका अभूत कालको पूर्ण पक्षका वाक्यमा आएका एक वचन /गरि राख्थुं, गरि राखि छइ, गरि राखि छेइ:, गरि राखि छ, गरि राखि छि/ र बहु वचनमा /गरि राख्थ्यौं, गरि राखि छौ, गरि राखि छ्यौ, गरि राख्थ्यान्, गरि राख्छिन्/ जस्ता क्रियाहरु क्रमशः एक वचन /गन्या छुं, गन्या छइ, गन्या छेइ:, गन्या छ, गन्या छि/ र बहु वचनमा / गन्या छौं, गन्या छौ, गन्या छ्यौ, गन्या छन्, गन्या छिन्/ जस्ता सङ्कुचित रूपमा आएका छन् ।

अभ्यस्त पक्ष

कार्यको आवृत्ति वा अभ्यस्त स्वभाव जनाउने पक्षलाई अभ्यस्त पक्ष भनिन्छ (अधिकारी, २०४९, पृ. ८८) । पोखरेल (२०५६) ले अभ्यस्त पक्षलाई अभ्यास पक्ष भनेका छन् । यस्तो पक्ष मुख्य रूपमा भूतकालको परिवेशमा व्यक्त हुन्छ । भूतकालमा कार्य हुने गरेको तर अहिले उक्त कार्य नभएको आसय जनाउन अभ्यस्त पक्षको प्रयोग हुन्छ (अधिकारी, २०६८, पृ. २१६) । अभ्यस्त पक्षका क्रियापदको निर्माण भूतकालमा अपूर्ण पक्षको संश्लिष्टताको आभास गराउने पढ्थ्यो (पढ्दो थियो) जान्थ्यौं (जाँदा थियौं) जस्ता प्रयोगहरूबाट भएको पाइन्छ । अधिकारी (२०४९, पृ. ८८) का अनुसार अभ्यस्तता जनाउन वर्तमान सन्दर्भमा छुट्टै क्रियापदहरू नभएकाले 'ने' कृदन्तीय क्रियासंग 'गर' सहायक क्रियाको संयुक्तले बनेका रूपहरू प्रयोग हुन्छन् ।

बैतडेली भाषामा अभ्यस्त पक्षका क्रियापदको निर्माण धातुका पछाडि भूतकालको सहायक क्रिया 'थ्युं/थे' का लिङ्ग, वचन, पुरुष र आदर अनुसारका प्रत्यय लागेर हुन्छ । यसैले बैतडेली भाषाका अभ्यस्त पक्षका क्रियापदहरूमा नेपाली भाषामा जस्तो संश्लिष्ट, बलाघातको कमी वा लोप केही पनि भएको पाइँदैन । बैतडेली भाषामा अभ्यस्त पक्ष भूतकालको परिवेशमा व्यक्त हुन्छ । वर्तमानको सन्दर्भमा सामान्य क्रियाबाट नै अभ्यस्तताको अभिव्यक्ति भएको पाइन्छ । बैतडेली भाषामा अभ्यस्त पक्षलाई लिङ्ग, वचन र पुरुषका आधारमा निम्नानुसार वर्णन गरिएको छ :

(क) प्रथम पुरुष : बैतडेली भाषामा अभ्यस्त पक्ष प्रथम पुरुषमा निम्नानुसार व्यक्त भएको पाइन्छ :

तालिका १७९, प्रथम पुरुषका वाक्यमा अभ्यस्त पक्षको अभिव्यक्ति

एक वचन	बहु वचन
मुइ काम गरन्थुं । 'म काम गर्थे ।'	हम काम गरन्थ्यौं । 'हामी काम गर्थ्यौं ।'
मुइ किताप पढ्न्थुं । 'म किताब पढ्थे ।'	हम किताप पढ्न्थ्यौं । 'हामी किताब पढ्थ्यौं ।'
मुइ रोटो खान्थुं । 'म रोटी खान्थे ।'	हम रोटो खान्थ्यौं । 'हामी रोटी खान्थ्यौं ।'
मुइ बातै भुण्न्थुं । 'म कहानी भन्थे ।'	हम बातै भुण्न्थ्यौं । 'हामी कहानी भन्थ्यौं ।'
मुइ बाकरा हेरन्थुं । 'म बाखा हेर्थे ।'	हम बाकरा हेरन्थ्यौं । 'हामी बाखा हेर्थ्यौं ।'
मुइ बन भान्न्थुं । 'म बन जान्थे ।'	हम बन भान्न्थ्यौं । 'हामी बन जान्थ्यौं ।'

तालिका १७९ का वाक्यमा आएका बैतडेली भाषाको एक वचनमा /गरन्थ्युँ, पडन्थ्युँ, खान्थ्युँ, भुणन्थ्युँ, हेरन्थ्युँ, भान्थ्युँ/ तथा बहु वचनमा /गरन्थ्यौँ, पडन्थ्यौँ, खान्थ्यौँ, भुणन्थ्यौँ, हेरन्थ्यौँ, हेरन्थ्यौँ, भान्थ्यौँ/ जस्ता क्रियापदहरुले अभ्यस्त पक्ष जनाएका छन् ।

(ख) द्वितीय पुरुष : बैतडेली भाषामा अभ्यस्त पक्ष द्वितीय पुरुषमा निम्नानुसार व्यक्त भएको पाइन्छ :

तालिका १८०, द्वितीय पुरुषका वाक्यमा अभ्यस्त पक्षको अभिव्यक्ति

एक वचन	बहु वचन
तिइ किताप पडन्थेइ । 'तँ किताब पढ्थिस् ।'	तमुन किताप पडन्थ्या । 'तिमीहरु किताब पढ्थ्यौ ।'
तिइ किताप पडन्थिः । 'तँ किताब पढ्थिस् ।'	तमुन किताप पडन्थ्या । 'तिमीहरु किताब पढ्थ्यौ ।'
तिइ काम गरन्थेइ । 'तँ काम गर्थिस् ।'	तमुन काम गरन्थ्या । 'तिमीहरु काम गर्थ्यौ ।'
तिइ काम गरन्थिः । 'तँ काम गर्थिस् ।'	तमुन काम गरन्थ्या । 'तिमीहरु काम गर्थ्यौ ।'
तिइ बन भान्थेइ । 'तँ बन जान्थिस् ।'	तमुन बन जान्थ्या । 'तिमीहरु बन जान्थ्यौ ।'
तिइ बन भान्थि । 'तँ बन जान्थिस् ।'	तमुन बन जान्थ्या । 'तिमीहरु बन जान्थ्यौ ।'
तिइ छाटाइ सिन्थेइ । 'तँ चाँडै सुत्थिस् ।'	तमुन छाटाइ सिन्थ्या । 'तिमीहरु चाँडै सुत्थ्यौ ।'
तिइ छाटाइ सिन्थिः । 'तँ चाँडै सुत्थिस् ।'	तमुन छाटाइ सिन्थ्या । 'तिमीहरु चाँडै सुत्थ्यौ ।'

तालिका १८० का वाक्यमा आएका बैतडेली भाषाको एक वचनमा /पडन्थेइ/पडन्थि, गरन्थेइ/ गरन्थिः, भान्थेइ/भान्थिः, सिन्थेइ/सिन्थिः/ तथा बहु वचनमा /पडन्थ्या, गरन्थ्या, भान्थ्या, सिन्थ्या/ जस्ता क्रियापदहरुले अभ्यस्त पक्ष जनाएका छन् । द्वितीय पुरुष एक वचनमा पुलिङ्ग र स्त्रीलिङ्गका भिन्ना भिन्नै रूप आएका छन् भने बहु वचनमा लिङ्ग भेद देखिदैन ।

(ग) तृतीय पुरुष : बैतडेली भाषामा अभ्यस्त पक्ष तृतीय पुरुषमा निम्नानुसार व्यक्त भएको पाइन्छ :

तालिका १८१, तृतीय पुरुषका वाक्यमा अभ्यस्त पक्षको अभिव्यक्ति

एक वचन	बहु वचन
उ किताप चिरन्थ्यो । 'ऊ किताब च्यात्थ्यो ।'	उनुन किताप चिरन्थे । 'उनीहरु किताब च्यात्थे ।'
उ किताप चिरन्थि । 'ऊ किताब च्यात्थी ।'	उनुन किताप चिरन्थिन् । 'उनीहरु किताब च्यात्थे ।'
उ हाणाइ खान्थ्यो । 'ऊ पिटाइ खान्थ्यो ।'	उनुन हानाइ खान्थे । 'उनीहरु पिटाइ खान्थे ।'
उ हाणाइ खान्थि । 'ऊ पिटाइ खान्थी ।'	उनुन हानाइ खान्थिन् । 'उनीहरु पिटाइ खान्थे ।'
उ कुरेडि लौन्थ्यो । 'ऊ कुरा लाउथ्यो ।'	उनुन कुरेडि लौन्थे । 'उनीहरु कुरा लाउंथे ।'
उ कुरेडि लौन्थि । 'ऊ कुरा लाउंथी ।'	उनुन कुरेडि लौन्थिन् । 'उनीहरु कुरा लाउंथे ।'
उ हाँसन्थ्यो । 'ऊ हाँस्थ्यो ।'	उनुन हाँसन्थे । 'उनीहरु हाँस्थे ।'
उ हाँसन्थि । 'ऊ हाँस्थी ।'	उनुन हाँसन्थिन् । 'उनीहरु हाँस्थे ।'

तालिका १८१ का वाक्यमा आएका बैतडेली भाषाको एक वचनमा / चिरन्थ्यो/चिरन्थि, खान्थ्यो/खान्थि, लौन्थ्यो/ लौन्थि, हासन्थ्यो/हासन्थि/ तथा बहु वचनमा /चिरन्थे/चिरन्थिन्, खान्थे/खान्थिन्, लौन्थे/लौन्थिन्, हाँसन्थे/हाँसन्थिन्/ जस्ता क्रियापदहरूले अभ्यस्त पक्ष जनाएका छन् । यसरी बैतडेली भाषामा तृतीय पुरुष एक वचन र बहु वचनमा पुलिङ्ग र स्त्रीलिङ्गका भिन्ना भिन्नै रूप पाइन्छन् ।

अज्ञात पक्ष

पहिले थाहा नभई पछि मात्र थाहा भएको अवस्था जनाउनेलाई अज्ञात पक्ष भनिन्छ (अधिकारी, २०४९, पृ. ८८) । यसले क्रियाको व्यापार बितेको समयमा थाहै नपाई भइ सकेको र अहिले थाहा भएको अवस्थालाई जनाउँछ (शर्मा, २०७१, पृ. ४४४) । बैतडेली भाषामा धातुमा /इ/ प्रत्ययान्त कृदन्त क्रियासँग वर्तमानकालिक सहायक क्रिया /छ/ का रूपहरूको योगबाट अज्ञात पक्षको अभिव्यक्ति भएको पाइन्छ । बैतडेली भाषामा अज्ञात पक्षलाई पुरुष र वचनका आधारमा निम्न अनुसार वर्णन गरिएको छ :

(क) प्रथम पुरुष : बैतडेली भाषामा अज्ञात पक्ष प्रथम पुरुषमा निम्नानुसार व्यक्त भएको पाइन्छ :

तालिका १८२, प्रथम पुरुष एक वचन र बहु वचनका वाक्यमा अज्ञात पक्षको अभिव्यक्ति

एक वचन	बहु वचन
मुइले आल खाइछुँ । 'मैले आलु खाएछु ।'	हमले आल खाइछौँ । 'हामीले आलु खाएछौँ ।'
मुइ घर आइछुँ । 'म घर आएछु ।'	हम घर आइछौँ । 'हामी घर आएछौँ ।'
मुइ बाटामाइ लोटिछुँ । 'म बाटोमा लडेछु ।'	हम बाटामाइ लोटिछौँ । 'हामी बाटोमा लडेछौँ ।'
मुइले पानि भरिछुँ । 'मैले पानी भरेछु ।'	हमले पानि भरिछौँ । 'हामीले पानी भरेछौँ ।'
मुइले रोटा पकाइछुँ । 'मैले रोटी पकाएछु ।'	हमले रोटा पकाइछौँ । 'हामीले रोटी पकाएछौँ ।'
मुइ सिइछुँ । 'म सुतेछु ।'	हमुन सिइछौँ । 'हामीहरु सुतेछौँ ।'

तालिका १८२ का वाक्यमा आएका बैतडेली भाषाको एक वचनमा /खाइछुँ, आइछुँ, लोटिछुँ, भरिछुँ, पकाइछुँ, सिइछुँ/ तथा बहु वचनमा /खाइछौँ, आइछौँ, लोटिछौँ, भरिछौँ, पकाइछौँ, सिइछौँ/ जस्ता क्रियापदहरुले अभ्यस्त पक्ष जनाएका छन् । यसरी बैतडेली भाषामा प्रथम पुरुष एक वचन र बहु वचनमा अज्ञात पक्षका भिन्ना भिन्नै रूप पाइन्छन् ।

(ख) द्वितीय पुरुष : बैतडेली भाषामा अज्ञात पक्ष द्वितीय पुरुषमा निम्नानुसार व्यक्त भएको पाइन्छ :

तालिका १८३, द्वितीय पुरुष एक वचन र बहु वचनका वाक्यमा अज्ञात पक्षको अभिव्यक्ति

एक वचन	बहु वचन
तिइले आल खाइछइ । 'तैले आलु खाएछस् ।'	तमुनले आल खाइछौ । 'तिमीहरुले आलु खाएछौ ।'
तिइले आल खाइछेइ । 'तैले आलु खाइछेस् ।'	तमुनले आल खाइछ्यौ । 'तिमीहरुले आलु खाएछौ ।'
तिइ घर आइछइ । 'तँ घर आएछस् ।'	तमुन घर आइछौ । 'तिमीहरु घर आएछौ ।'
तिइ घर आइछेइ । 'तँ घर आइछेस् ।'	तमुन घर आइछ्यौ । 'तिमीहरु घर आएछौ ।'
तिइले रोटा पकाइछइ । 'तैले रोटी पकाएछस् ।'	तमुनले रोटा पकाइछौ । 'तिमीहरुले रोटी पकाएछौ ।'

तिइले रोट्टा पकाइछेइ । 'तँले रोट्टी पकाइछेस् ।' तमुनले रोट्टा पकाइछ्यौ । 'तिमीहरुले रोट्टी पकाएछौ ।'

तिइ सिइछेइ । 'तँ सुतेछस् ।' तमुन सिइछ्यौ । 'तिमीहरु सुतेछ्यौ ।'

तिइ सिइछेइ । 'तँ सुतिछस् ।' तमुन सिइछ्यौ । 'तिमीहरु सुतेछ्यौ ।'

तालिका १८३ मा आएका बैतडेली भाषाको वाक्यमा एक वचनमा /खाइछेइ/खाइछेइ, आइछेइ/आइछेइ, पकाइछेइ/पकाइछेइ, सिइछेइ/सिइछेइ/ तथा बहु वचनमा /खाइछ्यौ/खाइछ्यौ, आइछ्यौ/आइछ्यौ, पकाइछ्यौ/पकाइछ्यौ, सिइछ्यौ/सिइछ्यौ/ जस्ता क्रियापदहरुले अज्ञात पक्ष जनाएका छन् । यसरी बैतडेली भाषामा द्वितीय पुरुष एक वचन र बहु वचनमा पुलिङ्ग र स्त्रीलिङ्गमा अज्ञात पक्षका भिन्ना भिन्नै रूप पाइन्छन् ।

(ग) तृतीय पुरुष : तृतीय पुरुषको एक वचन र बहु वचनका वाक्यमा अज्ञात पक्ष निम्नानुसार व्यक्त भएको पाइन्छ :

तालिका १८४, तृतीय पुरुष एक वचन र बहु वचनका वाक्यमा अज्ञात पक्षको अभिव्यक्ति

एक वचन	बहु वचन
उइले आल खाइछ । 'उसले आलु खाएछ ।'	उनुनले आल खाइछन् । 'उनीहरुले आलु खाएछन् ।'
उइले आल खाइछि । 'उसले आलु खाइछ ।'	उनुनले आल खाइछिन् । 'उनीहरुले आलु खाएछन् ।'
उइले रोट्टा पकाइछ । 'उसले रोट्टी पकाएछ ।'	उनुनले रोट्टा पकाइछन् । 'उनीहरुले रोट्टी पकाएछन् ।'
उइले रोट्टा पकाइछि । 'उसले रोट्टी पकाइछ ।'	उनुनले रोट्टा पकाइछिन् । 'उनीहरुले रोट्टी पकाएछन् ।'
उ छाँटाइ सिइछ । 'ऊ चाँडै सुतेछ ।'	उनुन छाँटाइ सिइछन् । 'उनीहरु चाँडै सुतेछन् ।'
उ छाँटाइ सिइछि । 'ऊ चाँडै सुतिछ ।'	उनुन छाँटाइ सिइछिन् । 'उनीहरु चाँडै सुतेछन् ।'

तालिका १८४ मा आएका बैतडेली भाषाको वाक्यमा एक वचनमा /खाइछ/खाइछि, पकाइछ/पकाइछि, सिइछ/सिइछि, आइछ/आइछि/ तथा बहु वचनमा /खाइछ/खाइछिन्, पकाइछ/पकाइछिन्, सिइछ/सिइछिन्, आइछ/आइछिन्/ जस्ता

क्रियापदहरूले अज्ञात पक्ष जनाएका छन् । यसरी बैतडेली भाषामा तृतीय पुरुष एक वचन र बहु वचनमा पुलिङ्ग र स्त्रीलिङ्गमा अज्ञात पक्षका भिन्ना भिन्नै रूप पाइन्छन् ।

भाव/अर्थ

क्रियाद्वारा वक्ताको मनोभाव वा मनोवृत्ति जनाउने कोटिलाई भाव/वृत्ति भनिन्छ (अधिकारी, २०४९, पृ. ८९) । क्रियामा वक्ताको कुनै न कुनै भाव/अर्थ, आशय वा अभिप्राय प्रकट भएको हुन्छ । वक्ताको अभिव्यक्तिमा पाइने आज्ञा, अनुरोध, निषेध, आग्रह, प्रश्न, सम्भावना, सर्त, संशय, विन्ती, आवश्यकता, इच्छा, सङ्केत आदि अर्थहरूलाई नै भाव भनिन्छ । भावलाई अर्थ वा वृत्ति पनि भनिएको पाइन्छ । अधिकारी (२०४९, पृ. ८९) का अनुसार नेपालीमा व्याकरणात्मक दृष्टिले चिन्हित हुन सक्ने मुख्य भाव विध्यर्थ, सम्भावनार्थ र सङ्केतार्थ गरी तिन किसिमका हुन्छन् । यादव र रेग्मी (२०५८, पृ. २०८) का अनुसार नेपालीमा सामान्यर्थक, प्रश्नार्थक, आज्ञार्थक, इच्छार्थक, सम्भावनार्थक, अनुमेयार्थक, दायित्वार्थक र सङ्केतार्थक मुख्य भाव रहेका छन् । यिनै आधारमा व्याकरणात्मक रूपमा चिन्हित हुन सक्ने बैतडेली भाव/अर्थको वर्णन निम्नानुसार गरिएको छ :

विध्यर्थ : विध्यर्थ आज्ञा/आदेश वा अनुरोध र इच्छाको अभिप्राय जनाउने भाव हो । त्यसैले आज्ञा र इच्छाको मनोभाव बुझाउनेलाई विध्यर्थ भनिन्छ । प्रयोग सन्दर्भ अनुसार विध्यर्थबाट अनुरोध, आदेश, प्रार्थना, सल्लाह, प्रस्ताव वा कामना समेत बुझिन्छ (अधिकारी, २०४९, पृ. ८९) । यहाँ विध्यर्थ भावलाई आज्ञार्थ र इच्छार्थमा विभाजन गरी बैतडेली विध्यर्थ भावको वर्णन निम्नानुसार गरिएको छ :

(क) **आज्ञार्थ** : आज्ञा, आदेश, अनुरोध, विन्ती आदि जनाउने क्रियाको भावलाई आज्ञार्थ भनिन्छ । आज्ञार्थ द्वितीय पुरुषमा मात्र वक्ता र श्रोताको प्रत्यक्ष स्थितिमा व्यक्त हुन्छ (अधिकारी, २०६८, पृ. २१८) । आज्ञार्थको कर्ता अदृश्य हुन्छ । बैतडेली भाषामा एक वचन र बहु वचनमा आज्ञार्थको अभिव्यक्ति निम्नानुसार भएको पाइन्छ :

तालिका १८५, आज्ञार्थ भावको अभिव्यक्ति

एक वचन	बहु वचन
तिइ भा । 'तँ जा/तिमी जाऊ ।'	तमुन भाः । 'तिमीहरु जाओ ।'
तिइ छाँटाइ खा । 'तँ छिटो खा ।'	तमुन छाँटाइ खाः । 'तिमीहरु छिटो खाओ ।'
तिइ यँइ बस् । 'तँ यहीं बस् ।'	तमुन यँइ बस । 'तिमीहरु यहीं बस ।'
तिइ हात दे । 'तँ हात दे ।'	तमुन हात द्यौ । 'तिमीहरु हात देऊ ।'
तम हात द्यौ । 'तपाईँ हात दिनुहोस् ।'	तमुन हात द्यौ । 'तपाईँहरु हात दिनुहोस् ।'
तम घर हिट । 'तपाईँ घर हिड्नुहोस् ।'	तमुन घर हिट । 'तपाईँहरु घर हिड्नुहोस् ।'
तम आम टिप । 'तपाईँ आँप टिप्नुहोस् ।'	तमुन आम टिप । 'तपाईँहरु आँप टिप्नुहोस् ।'

तालिका १८५ मा आएका बैतडेली भाषाका वाक्यमा एक वचनमा /भा, खा, बस्, दे, हिट, टिप/ तथा बहु वचन र आदरमा /भाः, खाः, बसः, द्यौ, हिटः, टिप/ जस्ता क्रियापदहरुले आज्ञार्थ भाव/अर्थ जनाएका छन् । आज्ञार्थको एक वचनका क्रियापदहरु धातुमा शून्य रूपबाट निर्मित भएका छन् । बहु वचन तथा आदरका क्रियापदहरु धातुमा /अ, आ, औ/ रूप लागेर बनेका देखिन्छन् । यसबाट आज्ञार्थको एक वचनमा धातु नै क्रियाको रूपमा रहेको देखिन्छ भने बहु वचनमा हलन्त धातुमा /अ/ र अजन्त धातुमा /आ, औ/ रूप लागेर क्रियापदहरु निर्मित भएका देखिन्छन् । बैतडेली भाषामा बहु वचन र आदरका रूपमा समानता देखिन्छ । आज्ञार्थमा लिङ्गत भिन्नता पाइँदैन ।

(ख) इच्छार्थ : इच्छार्थ भावले वक्ताको इच्छालाई बुझाउँछ (यादव र रेग्मी, २०५८, पृ. २०९) । यसले वक्ताको अनुरोध, अनुनय, विन्ती, प्रार्थना, इच्छा आदि वृत्ति बुझाउँछ (शर्मा, २०७१, पृ. ४४८) । पोखरेल (२०५६, पृ. ३९) ले इच्छार्थलाई आसिक, सराप वा इच्छा व्यक्त गर्ने भावका रूपमा चिनाइएको पाइन्छ । बैतडेली भाषामा इच्छार्थ तिनै पुरुषमा व्यक्त हुन्छ । इच्छार्थ भावसँग कुनै पक्ष वा कालबोधक प्रत्ययको प्रयोग हुँदैन (यादव र रेग्मी, २०५८, पृ. २०९) । तर इच्छार्थ जहिले पनि अभूतकालमा मात्रै व्यक्त हुन्छ किनभने यसले कार्य पछि सम्पन्न हुने कुरा व्यक्त गरेको हुन्छ । इच्छार्थको अकरण पनि हुन्छ । बैतडेली भाषामा इच्छार्थ निम्न लिखित रूपमा व्यक्त भएको पाइन्छ :

तालिका १८६, इच्छार्थ भावको अभिव्यक्ति

पुरुष	एक वचन	बहु वचन
प्रथम	मुइ भिक्कै बाँचुँ । 'म धेरै बाँचुँ ।'	हम भिक्कै बाँचुँ । 'हामी धेरै बाँचौँ ।'
	मुइ काम गरुँ । 'म काम गरुँ ।'	हम काम गरुँ । 'हामी काम गरौँ ।'
	मुइ छाँटाइ सिउँ । 'म छिट्टै सुतूँ ।'	हम छाँटाइ सिउँ । 'हामी छिट्टै सुतौँ ।'
	मुइ भिक्कै पडुँ । 'म धेरै पढूँ ।'	हम भिक्कै पडुँ । 'हामी धेरै पढौँ ।'
	मुइ विदेस भौँ । 'म विदेश जाऊँ ।'	हम विदेश भौँ । 'हामी विदेश जाऔँ ।'
द्वितीय	तिइ भिक्कै बाँचेइ । 'तँ धेरै बाँचिस् ।'	तमुन भिक्कै बाँच्या । 'तिमीहरु धेरै बाँचे ।'
	तिइ काम गरेइ । 'तँ काम गरेस् ।'	तमुन काम ग्या । 'तिमीहरु काम गरे ।'
	तिइ छाँटाइ सिएइ । 'तँ छिट्टै सुतेस् ।'	तमुन छाँटाइ सिया । 'तिमीहरु छिट्टै सुते ।'
	तिइ भिक्कै पडेइ । 'तँ धेरै पढेस् ।'	तमुन भिक्कै पड्या । 'तिमीहरु धेरै पढे ।'
	तिइ घर आएइ । 'तँ घर आएस् ।'	तमुन घर आया । 'तिमीहरु घर आए ।'
तृतीय	उ भिक्कै बाँचौ । 'ऊ भिक्कै बाँचोस् ।'	उनुन् भिक्कै बाँचुन् । 'उनीहरु धेरै बाँचून् ।'
	उ काम गरौ । 'ऊ काम गरोस् ।'	उनुन् काम गरुन् । 'उनीहरु काम गरून् ।'
	उ छाँटाइ स्यौ । 'ऊ छिट्टै सुतोस् ।'	उनुन् छाँटाइ सिउन् । 'उनीहरु छिट्टै सुतून् ।'
	उ भिक्कै पडौ । 'ऊ धेरै पढोस् ।'	उनुन् भिक्कै पडुन् । 'उनीहरु धेरै पढून् ।'
	उ घर औ । 'ऊ घर आओस् ।'	उनुन् घर औन् । 'उनीहरु घर आऊन् ।'

तालिका १८६ मा आएका बैतडेली भाषाका वाक्यमा प्रथम एक वचन र बहु वचनमा /बाँचुँ, गरुँ, सिउँ, पडुँ, अउँ/, द्वितीय पुरुष एक वचनमा /बाँचेइ, गरेइ, सिएइ, पडेइ, आएइ/ तथा बहु वचनमा /बाँच्या, ग्या, सिया, पड्या, आया/, तृतीय पुरुष एक वचनमा /बाँचौ, गरौ, स्यौ, पडौ, औ/ र बहु वचनमा /बाँचुन्, गरुन्, सिउन्, पडुन्,

औन्/ जस्ता क्रियापदहरुले इच्छार्थ भाव जनाएको पाइन्छ । बैतडेली भाषामा धातुमा /उँ, ए औ/ प्रत्ययले एक वचन र /या, उन्/ प्रत्ययले बहु वचन इच्छार्थ भावका क्रियापदको निर्माण भएको पाइन्छ । बैतडेली भाषामा इच्छार्थ भावका क्रियापदहरु प्रथम पुरुष एक वचन र बहु वचनमा समान देखिन्छन् । इच्छार्थ भावमा लिङ्गगत भिन्नता पाइँदैन । बैतडेली भाषामा इच्छार्थको अभिव्यक्ति इकारान्त कृदन्तमा /भउँ, भेइ, भ्या, भउ, भउन्/ जस्ता प्रत्ययबाट पनि भएको पाइन्छ । जस्तै : मुइ पास होइ भौँ । हम पास होइ भौँ । तिइ पास होइभेइ । तमुन पास होइ भ्या । उ पास होइ भौ । उनुन पास होइ भौन् आदि ।

सम्भावनार्थ : निश्चित नभइ सकेका कुराको अनुमान वा सम्भावना बुझाउनेलाई सम्भावनार्थ भनिन्छ (अधिकारी, २०५५, पृ. १२४) । सम्भावनार्थ बुझाउने क्रियाको भावलाई अनिश्चयार्थ पनि भनिएको पाइन्छ (पोखरेल, २०५६, पृ. ३९) । बैतडेली भाषामा सम्भावनार्थ भविष्यत् कालको परिवेशमा व्यक्त भएको पाइन्छ । सम्भावनार्थको अभिव्यक्ति लिङ्ग, वचन, पुरुष र आदरका हुन्छ । यसलाई निम्न लिखित रूपमा वर्णन गरिएको छ :

तालिका १८७, सम्भावनार्थको अभिव्यक्ति

पुरुष	एक वचन	बहु वचन
प्रथम	मुइ घर भौँलो । 'म घर जाउँला ।' मुइ पाछा औँलो । 'म पछि आउँला ।' मुइ मार हाण्लो । 'म मार हानुँला ।' मुइ फाम गर्लो । 'म याद गरूँला ।' मुइ केला खौँलो । 'म केरा खाउँला ।' मुइ गिद गौँलो । 'म गीत गाउँला ।'	हम घर भौँला । 'हामी घर जाऔँला ।' हम पाछा औँला । 'हामी पछि आऔँला ।' हम मार हाण्ला । 'हामी मार हानौँला ।' हम फाम गर्ला । 'हामी याद गरौँला ।' हम केला खौँला । 'हामी केरा खाऔँला ।' हम गिद गौँला । 'हामी गीत गाऔँला ।'
द्वितीय	तिइ घर भालै । 'तँ घर जालास् ।' तिइ घर भालि । 'तँ घर जालिस् ।' तिइ पाछा आलै । 'तँ पछि आउलास् ।' तिइ पाछा आलि । 'तँ पछि आउलिस् ।'	तमुन घर भाला । 'तिमीहरु घर जाऔला ।' तमुन घर भालिउ । 'तिमीहरु घर जाऔला ।' तमुन पाछा आला । 'तिमीहरु पछि आऔला ।' तमुन पाछा आलिउ । 'तिमीहरु पछि आऔला ।'

	तिइ फाम गरलै । 'तँ याद गर्लास् ।'	तमुन फाम गरला । 'तिमीहरु याद गरौला ।'
	तिइ फाम गरलि । 'तँ याद गर्लिस् ।'	तमुन फाम गरलिउ । 'तिमीहरु याद गरौला ।'
	तिइ केला खालै । 'तँ केरा खालास् ।'	तमुन केला खाला । 'तिमीहरु केरा खाऔला ।'
	तिइ केला खालि । 'तँ केरा खालिस् ।'	तमुन केला खालिउ । 'तिमीहरु केरा खाऔला ।'
	तिइ गिद गाःलै । 'तँ गीत गाउलास् ।'	तमुन गिद गाला । 'तिमीहरु गीत गाऔला ।'
	तिइ गिद गाःलि । 'तँ गीत गाउलिस् ।'	तमुन गिद गालिउ । 'तिमीहरु गीत गाऔला ।'
तृतीय	उ घर भालो । 'ऊ घर जाला ।'	उनुन घर भान्ना । 'उनीहरु घर जालान् ।'
	'ऊ घर जालि ।' उ घर भालि ।	उनुन घर भान्निन् । 'उनीहरु घर जालान् ।'
	उ पाछा आलो । 'ऊ पछि आउला ।'	उनुन पाछा औन्ना । 'उनीहरु पछि आउलान् ।'
	उ पाछा आलि । 'ऊ पछि आउलि ।'	उनुन पाछा औन्निन् । 'उनीहरु पछि आउलान् ।'
	उ फाम गरलो । 'ऊ याद गर्ला ।'	उनुन फाम गरन्ना । 'उनीहरु याद गर्लान् ।'
	उ फाम गरलि । 'ऊ याद गर्लि ।'	उनुन फाम गरन्निन् । 'उनीहरु याद गर्लान् ।'
	उ केला खालो । 'ऊ केरा खाला ।'	उनुन केरा खान्ना । 'उनीहरु केरा खालान् ।'
	उ केला खालि । 'ऊ केरा खालि ।'	उनुन केरा खान्निन् । 'उनीहरु केरा खालान् ।'
	उ गिद गाःलो । 'ऊ गीत गाउला ।'	उनुन गिद गौन्ना । 'उनीहरु गीत गाउलान् ।'
	उ गिद गाःलि । 'ऊ गीत गाउलिन् ।'	उनुन गिद गौन्निन् । 'उनीहरु गीत गाउलान् ।'

तालिका १८७ मा बैतडेली भाषाका वाक्यहरूले पुरुष, लिङ्ग र वचन अनुसार सम्भावनार्थ भाव जनाएका छन् । यिनमा प्रथम पुरुष एक वचनमा /भौँलो, औँलो, हाण्लो, गर्लो, खौँलो, गौँलो/ र बहु वचनमा /भौँला, औँला, हाण्ला, गर्ला, खौँला, गौँला/, द्वितीय पुरुष एक वचनमा /भालै/भालि, आलै/आलि, गरलै/गरलि, खालै/खालि, गा:लै/गा:लि/ र बहु वचनमा /भाला/भालिउ, आला/आलिउ, गरला/गरलिउ, खाला/खालिउ, गाला/गालिउ/, तृतीय पुरुषमा /भालो/भालि, आलो/आलि, गरलो/गरलि, खालो/खालि, गा:लो/गा:लि/ र बहु वचनमा /भान्ना/भान्निन्, औन्ना/औन्निन्, गरन्ना/गरन्निन्, खान्ना/खान्निन्, गौन्ना/गौन्निन्/ जस्ता सम्भावनार्थ क्रियापदको प्रयोग भएको छ । सम्भावनार्थ क्रियापदको निर्माण धातुमा /औँलो, औँला, लै/लि, आला/ओलिउ, लो /लि, न्ना/निन्/ प्रत्ययबाट भएको पाइन्छ ।

आवश्यकतार्थ : क्रियाद्वारा केही कुराको खाँचो, कर्तव्य वा बाध्यताको भाव जनाउनुलाई आवश्यकतार्थ भनिन्छ (अधिकारी, २०६८, पृ. २२०) । यसलाई दायित्वार्थक पनि भनिएको पाइन्छ (यादव र रेग्मी, २०५९, पृ. २१२) । बैतडेली भाषामा आवश्यकतार्थ भावको अभिव्यक्ति भूत र अभूत दुबै कालमा व्यक्त भएको पाइन्छ । यसलाई निम्न लिखित रूपमा वर्णन गरिएको छ :

तालिका १८८, आवश्यकतार्थ भावको अभिव्यक्ति

एक वचन	बहु वचन
मुइले पड्डु पड्डु । 'मैले पढ्नु पर्छ ।'	हमले पड्डु पड्डु । 'हामीले पढ्नु पर्छ ।'
तिइले पड्डु पड्डु । 'तैले पढ्नु पर्छ ।'	तमुनले पड्डु पड्डु । 'तिमीहरूले पढ्नु पर्छ ।'
उइले पड्डु पड्डु । 'उसले पढ्नु पर्छ ।'	उनुनले पड्डु पड्डु । 'उनीहरूले पढ्नु पर्छ ।'
मुइले पड्डु पड्यो । 'मैले पढ्नु प्यो ।'	हमले पड्डु पड्यो । 'हामीले पढ्नु प्यो ।'
तिइले पड्डु पड्यो । 'तैले पढ्नु प्यो ।'	तमुनले पड्डु पड्यो । 'तिमीहरूले पढ्नु प्यो ।'
उइले पड्डु पड्यो । 'उसले पढ्नु प्यो ।'	उनुनले पड्डु पड्यो । 'उनीहरूले पढ्नु प्यो ।'
मुइले पड्डु पड्डे हो । 'मैले पढ्नु पर्ने हो ।'	हमले पड्डु पड्डे हो । 'हामीले पढ्नु पर्ने हो ।'
तिइले पड्डु पड्डे हो । 'तैले पढ्नु पर्ने हो ।'	तमुनले पड्डु पड्डे हो । 'तिमीहरूले पढ्नु पर्ने हो ।'

उइले पड्डु पड्डे हो । 'उसले पढ्नु पर्ने हो ।'	उनुनले पड्डु पड्डे हो । 'उनीहरुले पढ्नु पर्ने हो ।'
मुइले पड्डु छ । 'मैले पढ्नु छ ।'	हमले पड्डु छ । 'हामीले पढ्नु छ ।'
तिइले पड्डु छ । 'तैले पढ्नु छ ।'	तमुनले पड्डु छ । 'तिमीहरुले पढ्नु छ ।'
उइले पड्डु छ । 'उसले पढ्नु छ ।'	उनुनले पड्डु छ । 'उनीहरुले पढ्नु छ ।'
मुइले पड्डु थ्यो । 'मैले पढ्नु थियो ।'	हमले पड्डु थ्यो । 'हामीले पढ्नु थियो ।'
तिइले पड्डु थ्यो । 'तैले पढ्नु थियो ।'	तमुनले पड्डु थ्यो । 'तिमीहरुले पढ्नु थियो ।'
उइले पड्डु थ्यो । 'उसले पढ्नु थियो ।'	उनुनले पड्डु थ्यो । 'उनीहरुले पढ्नु थियो ।'

तालिका १८८ अनुसार बैतडेली भाषाका /पड्डु पडन्छ, पड्डु पड्यो, पड्डु पड्डे हो, पड्डु छ, पड्डु थ्यो/ जस्ता क्रियापदहरुले आवश्यकतार्थ भाव जनाएका छन् । आवश्यकतार्थ भावका क्रियापद सबै पुरुष, लिङ्ग, वचन र आरमा एउटै देखिन्छन् । बैतडेली भाषामा आवश्यकतार्थ भाव जनाउने क्रियापदको निर्माण धातुमा /उ पडन्छ, उ छ, उ थ्यो, उ पड्यो, उ पड्डे हो/ जस्ता संयुक्त क्रियाका रूपहरुबाट भएको छ । आवश्यकतार्थ भावका क्रियापदहरुले लिङ्ग, वचन, पुरुष, आदर आदिको भेद गरेको पाइँदैन ।

सङ्केतार्थ : सङ्केतार्थ क्रियाको भावले एउटा घटनाको काल्पनिक वा अनुमानात्मक कारणले अर्को घटनाको सङ्केत गर्दछ । एउटै वाक्यमा आएका दुई उपवाक्यहरुका बिच कारण (सर्त) र कार्य (परिणाम) को पूर्वापर सम्बन्धबाट सङ्केतार्थ व्यक्त हुन्छ (अधिकारी, २०६८, पृ. २२०) । सङ्केतार्थमा एउटा घटना वा कारणबाट अर्को कार्य वा परिणाम व्यक्त गरिएको हुन्छ । बैतडेली भाषामा सङ्केतार्थ भावका क्रियाको रचना /ए, या/ कृदन्त बाट तथा /ए, या/ कृदन्त क्रियामा /बटि, भ्या/ संयोजक राखेर गरिन्छ । बैतडेली भाषामा सङ्केतार्थ भावको वर्णन निम्न लिखित रूपमा गरिएको छ :

मुइले बोलाए बटि कोइ नाइऔना ।	'मैले बोलायो भने कोही आउँदैनन् ।'
रामले बोलाए बटि सबै औनान् ।	'रामले बोलायो भने सबै आउँछन् ।'
पानि पडे रोपाइँ हुन्छि नति नाइ हुनि ।	'पानी परे रोपाइँ हुन्छ नत्र हुँदैन ।'
तिइले पडे बटि पास होलै ।	'तँ पढ्यो भने पास होलास् ।'
उ औने भ्या हम जागिरनौँ ।	'ऊ आउने भए हामी पर्खि राख्छौँ ।'
तिइ जात भाने भ्या खर्च लै भा ।	'तँ जात्रा जाने भए खर्च लै जा ।'

उपर्युक्त उदाहरणमा आएका बैतडेली भाषाका वाक्यमा कार्य र कारण जनाउने सम्बन्ध रहेको देखिन्छ । यी प्रत्येक वाक्यमा दुई दुई ओटा उपवाक्यहरु आएका छन् । यी उपवाक्यका क्रियाविच कारण (सर्त) र कार्य (परिणाम) को पूर्वापर सम्बन्ध पनि छ । कारण भए मात्र कार्य हुने कुरा यी वाक्यमा आएको हुनाले यिनमा कार्य कारण सम्बन्ध रहेको स्पष्ट हुन्छ । उपर्युक्त वाक्यमा पहिलो वाक्यमा आएको असमापिका क्रियाको कारणले दोस्रो वाक्यको कार्यको सङ्केत गरेको हुँदा यिनले बैतडेली भाषामा सङ्केतार्थ भाव जनाएका छन् । सङ्केतार्थ भाव भूत र अभूत दुबै कालमा व्यक्त भएको पाइन्छ । समापिका क्रिया भने कर्ताको लिङ्ग, वचन, पुरुष र आदर अनुसार नै व्यक्त भएको पाइन्छ ।

अकरण/ध्रुवीयता

क्रियापदको निषेधात्मक कार्य जनाउने व्याकरणात्मक युक्तिलाई अकरण भनिन्छ (अधिकारी, २०५५, पृ. १२४) । क्रियाले सकारात्मकता वा नकारात्मकतालाई बुझाउने हुनाले यसलाई ध्रुवीयता पनि भनिएको पाइन्छ (यादव र रेग्मी, २०५९, पृ. २१०) । ध्रुवीयता करण र अकरण गरी दुई प्रकारको हुन्छ । बैतडेली भाषामा करण र अकरणको भेद क्रियाका रूपात्मक तहमा देखा पर्छ । सबै करण क्रियाहरु क्रियाका आधारभूत रूप हुन् भने तिनमा /नाइ, नाइथि, जिन/ सर्ग जोडेर अकरण रूपको निर्माण हुन्छ । अकरणलाई करणका सापेक्षतामा हेर्ने गरिन्छ । यस आधारमा बैतडेली भाषाका वाक्यहरु करण र अकरण गरी दुई प्रकारका देखिन्छन् ।

करण : क्रियापदबाट निषेधात्मक कार्य नजनाउने व्याकरणात्मक कोटिलाई करण भनिन्छ (अधिकारी, २०६८, पृ. २३०) । बैतडेली भाषामा सकारात्मक कार्य जनाउने करण क्रियाको अभिव्यक्ति निम्नानुसार भएको पाइन्छ :

मुइ किताप पढ्छु ।

‘म किताब पढ्छु ।’

हमुन कुरेडि गद्दौ ।

‘हामीहरु कुरा गछौ ।’

तिइ काम गर ।

‘तँ काम गर ।’

तम घर भाः ।

‘तपाईं घर जानुहोस् ।’

उ भोल औने हो ।

‘ऊ भोलि आउने हो ।’

राम गिद गौन्थ्यो ।

‘राम गीत गाउँथ्यो ।’

पाठो गोठ छ ।

‘पाठो गोठमा छ ।’

ओखदो खाए विराम निको हुन्छ ।

‘औषधि खाए विमारी राम्रो हुन्छ ।’

उपर्युक्त बैतडेली भाषाका वाक्यमा आएका /पड्डुं, गद्दौं, गर, भा, औने हो, गौन्थ्यो, छ, खाए, हुन्छ/ जस्ता क्रियापदहरूले सकारात्मक कोटि जनाएका हुनाले यी करण क्रियाका उदाहरण हुन् ।

अकरण : निषेधात्मक कार्य जनाउने क्रियाको व्याकरणात्मक कोटिलाई अकरण भनिन्छ (अधिकारी, २०६८, पृ. २३०) । अकरणलाई वाक्यको पुरै वा आंशिक अर्थलाई निषेध गर्ने संरचना वा प्रक्रियाका रूपमा पनि चिनाइएको पाइन्छ (पोखरेल, २०५६, पृ. ६५) । बैतडेली भाषामा अकरण व्यक्त गर्दा करण जनाउने क्रियापदमा निषेधवाचक /नाइ, जिन, न/ प्रत्यय लाग्छन् । यसलाई निम्न लिखित रूपमा वर्णन गरिएको छ :

मुइ किताप नाइ पड्डुं/पड्डो ।	‘म किताब पढ्दैन ।’
हमुन कुरेडि नाइ गद्दौं/गद्दा ।	‘हामी कुरा गर्दैनौं ।’
तिइ काम जिन गरइ ।	‘तँ काम नगर ।’
तम घर जिन भाः ।	‘तपाईं घर नजानुहोस् ।’
उ भोल नाइ औने हो ।	‘ऊ भोलि आउने होइन ।’
राम गिद नाइ गौन्थ्यो ।	‘राम गीत गाउँदैनथ्यो ।’
पाठो गोठ नाइथि ।	‘पाठो गोठमा छैन ।’
ओखदो नखाए विराम निको नाइ हुनो ।	‘औषधि नखाए विमारी राम्रो हुँदैन ।’

उपर्युक्त बैतडेली भाषाका वाक्यमा आएका /नाइ पड्डुं/पड्डो, नाइ गद्दौं/गद्दा, जिन गर, जिन भाः, नाइ औने हो, नाइ गौन्थ्यो, नाइथि, नखाए, नाइ हुनो/ जस्ता क्रियापदहरूले नकारात्मक कोटि जनाएका हुनाले यी अकरण क्रियाका उदाहरण हुन् । बैतडेली भाषामा करण जनाउने क्रियापदमा निषेधवाचक/नाइ, जिन, न/ प्रत्यय लागेर अकरणका क्रियापदको निर्माण भएको पाइन्छ ।

अकरण प्रक्रिया : बैतडेली भाषामा करण जनाउने क्रियापदमा /नाइ, जिन, न/ प्रत्यय लागेर अकरण व्यक्त भएको पाइन्छ । नेपाली भाषामा क्रियाको निषेधार्थी रूप /न/मात्रै हुन्छ । नाम, विशेषण, क्रिया, पदावली र वाक्यको पनि अकरण हुन्छ । नेपाली भाषामा उपसर्गका रूपमा/न, अ, अन, वि, बे/ (नकाम, अबेला, अनपढ, बिकाम, बेकाम), निपातका रूपमा /न-न, अँह, नाइँ, नत्र/ निषेधार्थकका संरूप रहेका छन् भने क्रियाको निषेधार्थक रूप /न/ मात्र छ (पोखरेल, २०५६, पृ.६८-६९) । बैतडेली भाषामा सामान्यार्थ र सम्भावनार्थ क्रियाहरूको सुरुमा /नाइ/ अकरण बोधक प्रत्यय लाग्दछ । सङ्केतार्थ

भावको करण जनाउने क्रियाको सुरुमा /न/ प्रत्यय लाग्दछ । आज्ञार्थ र इच्छार्थ भावका क्रियाको सुरुमा /जिन्/ प्रत्यय लाग्दछ ।

बैतडेली भाषामा /नाइ, जिन, न/ प्रत्यय प्रायः क्रियाको सुरुमा लागेको पाइन्छ । भनाइलाई जोड दिन तथा अभिव्यक्तिमा विविधता ल्याउन वैकल्पिक रूपमा /नाइ, जिन/ प्रत्यय क्रियाको विचमा र अन्त्यमा पनि आएको पाइन्छ । बैतडेली भाषामा अकरण जनाउने निषेधार्थी प्रत्ययका तिन ओटै अवस्थाहरुको क्रमिक रूपमा निम्नानुसार वर्णन गरिएको छ :

क्रियाको सुरुमा /नाइ/ प्रत्यय : भूत र अभूत कालका सामान्यार्थक, अपूर्ण, पूर्ण, अज्ञात र अभ्यस्त पक्ष तथा सम्भावनार्थ भावका करण जनाउने क्रियापदका सुरुमा निषेधार्थी /नाइ/ प्रत्यय लागेको पाइन्छ । यसलाई निम्न लिखित रूपमा वर्णन गरिएको छ :

तालिका १८९, क्रियाको सुरुमा /नाइ/ बाट अकरण

काल/पक्ष	करण	अकरण
सामान्य	मुइले खायुँ । 'मैले खाएँ ।' हम खानौँ । 'हामी खान्छौँ ।'	मुइले नाइ खायुँ । 'मैले खाइनँ ।' हम नाइ खाना । 'हामी खादैनौँ ।'
अपूर्ण	मुइ खान्ला थ्युँ । 'म खाँदै थिएँ ।' तिइ खान्ला थे । 'तँ खाँदै थिइस् ।'	मुइ नाइ खान्ला थ्युँ । 'म खाँदै थिइनँ ।' तिइ नाइ खान्ला थे । 'तँ खाँदै थिइनस् ।'
पूर्ण	मुइले खाइ राखि थ्युँ । 'मैले खाएको थिएँ ।' हमले खाइ राखि थ्यौँ । 'हामीले खाएका थियौँ ।'	मुइले नाइ खाइ राखि थ्युँ । 'मैले खाएको थिइनँ ।' हमले नाइ खाइ राखि थ्यौँ । 'हामीले खाएका थिएनौँ ।'
अभ्यस्त	मुइ वन भान्थ्युँ । 'म वन जान्थेँ ।' हम वन भान्थ्यौँ । 'हामी वन जान्थ्यौँ ।'	मुइ वन नाइ भान्थ्युँ । 'म वन जादैनथेँ ।' हम वन नाइ भान्थ्यौँ । 'हामी वन जादैनथ्यौँ ।'
अज्ञात	मुइ सिइछुँ । 'म सुतेछु ।' हम सिइछौँ । 'हामी सुतेछौँ ।'	मुइ नाइ सिइछुँ । 'म सुतेनछु ।' हम नाइ सिइछौँ । 'हामी सुतेनछौँ ।'
सम्भावना	मुइ फोटो हेर्लो । 'म फोटो हेरँला ।' उ फोटो हेरलो । 'ऊ फोटो हेर्ला ।'	मुइ फोटो नाइ हेर्लो । 'म फोटो नहेरँला ।' उ फोटो नाइ हेरलो । 'ऊ फोटो नहेर्ला ।'

तालिका १८९ मा देखाइए अनुसार बैतडेली भाषाका सामान्य, अपूर्ण, पूर्ण, अभ्यस्त, अज्ञात र सम्भावनार्थ करण वाक्यमा क्रियाको सुरुमा /नाइ/ प्रत्यय लागेर अकरण भएको पाइन्छ ।

क्रियाको सुरुमा /न/ प्रत्यय : भूत र अभूत कालका सङ्केतार्थ भाव र कृदन्त करण जनाउने क्रियापदका सुरुमा निषेधार्थी /न/ प्रत्यय लागेको पाइन्छ । यसलाई निम्न लिखित रूपमा वर्णन गरिएको छ :

सङ्केतार्थ :	उइले नपडे फेल होलो ।	‘उसले नपढे फेल होला ।’
	घाम नलागे जाडि हुन्छ ।	‘घाम नलागे जाडो हुन्छ ।’
	पानि नपडे रोपाइँ उसि रन्छि ।	‘पानी नपरे रोपाइँ उस्तै रहन्छ ।’
कृदन्त :	राम नखाएइ गयो ।	‘राम नखाई गयो ।’
	जुवा नखेल्लु निको हो ।	‘जुवा नखेल्लु राम्रो हो ।’
	उ स्कुल नपुगेइ घर आयो ।	‘ऊ स्कुल नपुगी घर आयो ।’

माथि उल्लेखित बैतडेली भाषाका वाक्यमा आएका /नपडे, नलागे/ जस्ता सङ्केतार्थ भाव जनाउने कारण उपवाक्यका असमापिका क्रिया र /नखाएइ, नखेल्लु, नपुगेइ/ जस्ता असमापिका क्रियाले अकरण जनाएका छन् । यिनमा निषेधार्थी /न/ असमापिका क्रियाको सुरुमा लागेको पाइन्छ ।

क्रियाको सुरुमा /जिन/ प्रत्यय : बैतडेली भाषामा आज्ञार्थ र इच्छार्थ भाव जनाउने क्रियापदमा निषेधार्थी /जिन/ प्रत्यय सुरुमा लागेको पाइन्छ । विध्यर्थ भावको अकरणलाई निम्न लिखित रूपमा वर्णन गरिएको छ :

आज्ञार्थ :	तिइ रुख जिन् भाइ ।	‘तँ रुख नजा ।’
	तमुन भात जिन् खा: ।	‘तिमीहरु भात नखाऊ ।’
	तम घर जिन् आसौ ।	‘तपाईँ घर नआउनु होस् ।’
इच्छार्थ :	मुइ जात हेद्द जिन् भौँ ।	‘म जात्रा हेर्न नजाऊँ ।’
	तिइ जात जिन् भे ।	‘तँ जात्रा नगएस् ।’
	उ जात जिन् भौ ।	‘ऊ जात्रा नजाओस् ।’

माथि आएका बैतडेली भाषाका आज्ञार्थ भाव जनाउने /जिन् भाइ, जिन् खा, जिन् आसौ/ तथा इच्छार्थ भाव जनाउने /जिन् भौँ, जिन् भे, जिन् भौ/ जस्ता क्रियापदहरूले

निषेधार्थ जनाएका हुनाले यी अकरण क्रियापद हुन् । बैतडेली भाषामा आज्ञार्थ र इच्छार्थ भावका क्रियापदको सुरुमा निषेधार्थी /जिन्/ प्रत्यय लागेर अकरण भएको पाइन्छ ।

क्रियाको अन्त्यमा निषेधार्थी /नाइ, जिन्/ प्रत्यय : बैतडेली भाषामा भनाइलाई जोड दिन तथा अभिव्यक्तिमा विविधता ल्याउन क्रियाको अन्त्यमा निषेधार्थी /नाइ, जिन्/ प्रत्यय लागेर अकरण व्यक्त भएको पाइन्छ । यसलाई निम्न लिखित रूपमा वर्णन गरिएको छ :

उडले सिकार खायोइ नाइ ।	‘उसले मासु खाँदै खाएन ।’
उ सराब खानोइ नाइ ।	‘ऊ सराब खाँदै खाँदैन ।’
यो भुण्या माण्णोइ नाइ ।	‘यो भनेको मान्दै मान्दैन ।’
उ याँ बस्सोइ नाइ ।	‘ऊ यहाँ बस्दै बस्दैन ।’
खानाकि पुग्योइ नाइ ।	‘खाना पुग्दै पुगेन ।’
उ घर आसौइ जिन् ।	‘ऊ घर आउँदै नआओस् ।’
तिइ मेरा घर बसइ जिन् ।	‘तँ मेरो घर बस्दै नबस् ।’

माथि उल्लेखित बैतडेली भाषाका वाक्यमा आएका /खायोइ नाइ, खानोइ नाइ, माण्णोइ नाइ, बस्सोइ नाइ, पुग्योइ नाइ, आसौइ जिन्, बसइ जिन्/ जस्ता क्रियापदका अन्त्यमा निषेधार्थी /नाइ, जिन्/ आएर अकरण जनाएको पाइन्छ । यसरी बैतडेली भाषामा भनाइलाई जोड दिँदा क्रियाको अन्त्यका निषेधार्थी प्रत्यय लाग्ने गरेको पाइन्छ ।

निषेधार्थी /नाइथि/ र /नाइथिन्/ को प्रयोग : बैतडेली भाषामा /नाइथि/ र /नाइथिन्/ क्रियाको प्रयोग गरिएको पाइन्छ । यस्तो क्रिया वर्तमानकालिक /छ/ को अकरण अर्थात् नेपालीको /छैन/ का लागि गरिन्छ । यो बैतडेली भाषाको मौलिक निषेधार्थी प्रत्यय हो । यसका लागि छिमेकी भाषाहरु बभाडी, अछामीमा /आछिन्/, डोट्याली, डडेल्धुरीमा/आथिन्/ र स्तरीय नेपालीमा /छैन/ को प्रयोग भएको देखिन्छ । बैतडेली भाषामा /नाइथि/ र /नाइथिन्/ को प्रयोगलाई निम्न लिखित रूपमा वर्णन गरिएको छ :

मुइखाँइ घडि नाइथि ।	‘मसँग घडी छैन ।’
हमखाँइ रूपे नाइथिन् ।	‘हामीसँग रुपियाँ छैनन् ।’
तोइखाँइ कि नाइथि ?	‘तँसँग के छैन ?’
गोठमुण बाकरा नाइथिन् ।	‘गोठमा बाखा छैनन् ।’
घरमुण मान्स नाइथिन् ।	‘घरमा मान्छे छैनन् ।’
बल्ल वनम्ब नाइथि ।	‘गोरु वनमा छैन ।’

माथि उल्लेखित बैतडेली भाषाका अकरण वाक्यमा /नाइथि, नाइथिन्/ निषेधार्थी क्रिया आएका छन् । सामान्यतः एक वचनका लागि /नाइथि/ र बहु वचनका लागि /नाइथिन्/ प्रयोग भएको पाइन्छ । तर यी दुबैको प्रयोग एक अर्काका लागि समेत हुने गरेको पाइन्छ । त्यसैले /नाइथि/ र /नाइथिन्/ मा लिङ्ग, वचन र पुरुषको भेद नभएको देखिन्छ ।

सङ्युक्त क्रियामा अकरण : बैतडेली भाषामा संयुक्त क्रियामा आउने मुख्य क्रिया, सहायक क्रिया र रञ्जक क्रियामा निषेधार्थी /नाइ, जिन्, न/ प्रत्यय लागेर अकरण हुँदा निम्नानुसारको व्यवस्था देखिन्छ :

तिइले घर भान नाइ पड्छो ।	‘तिमीले घर जानु पर्दैन ।’
एइले नाच्च नाइ पड्छो ।	‘यसले नाचु पर्दैन ।’
उइले बाटो जाण्या नाइथि ।	‘उसले बाटो जानेको छैन ।’
उ भाइलाई नाइ हाण्णे हो ।	‘ऊ भाइलाई पिट्ने होइन ।’

माथि आएका बैतडेली भाषाका अकरण वाक्यमा /भान नाइ पड्छो, नाच्च नाइ पड्छो, जाण्या नाइथि, नाइ हाण्णे हो/ जस्ता असमापिका र समापिका संयुक्तमा क्रिया रहेका सहायक क्रिया र मुख्य क्रिया दुबैमा निषेधार्थी /नाइ, न/ प्रत्यय लागेर अकरण भएका छन् । यसरी बैतडेली भाषामा संयुक्त क्रियामा आएका सहायक क्रिया र मुख्य क्रिया दुबैमा निषेधार्थी प्रत्यय लागेको देखिन्छ ।

युगल अकरण : एउटै वाक्यमा दुई पटक अकरण क्रियाको प्रयोग गर्नुलाई युगल अकरण भनिन्छ । यसमा एकभन्दा बढी निषेधार्थी क्रियाको प्रयोग भएको हुन्छ । यसैलाई द्विकरण पनि भनिएको पाइन्छ । एउटै वाक्यमा अकरणको संरचना दुई पटक एउटै विधेयलाई निषेध गर्न आयो भने त्यस्तो वाक्यको संरचनालाई द्विकरण भनिन्छ (पोखरेल, २०५६, पृ. ६९) । सामान्यतः युगल अकरणमा असमापिका र समापिका गरी दुई ओटा क्रिया हुन्छन् । यस्तो प्रयोगले करण (अनिषेध) प्रतिको जोड बुझाउँछ । निषेध + निषेध = अनिषेध बुझिनु युगल अकरणको स्थिति हो (अधिकारी, २०४९, पृ. ११३) । दुई पटक अकरण भए पनि यस्तो संरचनाको वाक्यले दिने अर्थ भने अनिषेध नै हुन्छ । जस्तै :

युगल अकरण	प्रकारान्तर कथन
तिइ नगद्दे नाइ है । ‘तँ नगर्ने होइन ।’	तिइ गद्दे है । ‘तँ गर्ने हो ।’
उ नजाण्णे नाइ हो । ‘ऊ नजान्ने होइन ।’	उ जाण्णे हो । ‘ऊ जान्ने हो ।’

उपर्युक्त बैतडेली भाषाका युगल अकरणका वाक्यमा /नगद्दे नाइ है, नजाण्णे नाइ हो/ जस्ता क्रियापदहरु आएका छन् । प्रस्तुत उदाहरणमा आएका असमापिका क्रिया र समापिका क्रियामा एक एक ओटा निषेधार्थक /न र नाइ/ प्रत्यय गाँसिएर एउटै वाक्यमा दुई पटक अकरणको स्थिति बनेको छ । यसैलाई दोहोरो अकरण वा युगल अकरण भनिन्छ । यहाँ दुई पटक अकरण भएर दोहोरो वा युगल अकरण बनाए पनि यस्ता वाक्यले दिने अर्थ भने प्रकारान्तर रूपमा करण नै भएको पाइन्छ । बैतडेली भाषाको युगल अकरणलाई निम्न लिखित रूपमा वर्णन गरिएको छ :

(क) बैतडेली भाषामा युगल अकरणद्वारा भनाइमा जोड दिइएको पाइन्छ । जस्तै :

मुइले नपडि नाइ हुने हो । 'मैले नपढी हुँदैन ।' (पढ्नै पर्छ)

तिइले नभाइ नाइ हुने हो । 'तिमीले नगई हुँदैन ।' (जानै पर्छ)

उनले नआइ नाइ हुने हो । 'उनले नआई हुँदैन ।' (आउनै पर्छ)

उपर्युक्त बैतडेली भाषाका युगल अकरणका वाक्यमा आएका /नपडि नाइ हुने हो, नभाइ नाइ हुने हो, नआइ नाइ हुने हो/ जस्ता युगल निषेधार्थीहरुले भनाइमा जोड दिएका छन् । यी क्रियाका संरचनाबाट दोहोरो अकरण भए पनि यिनले करण अर्थलाई नै जोड दिएको पाइन्छ ।

(ख) निषेध गरेर अनिषेध बुझाउनु कथनको एउटा शैली हो (अधिकारी, २०५५, पृ. १५८) । यस प्रकारको अनिषेध अभिव्यक्तिमा जोड दिन बैतडेलीमा युगल अकरणको प्रयोग हुने गरेको पाइन्छ :

मुइ नखाइ नाइ रनो । 'म नखाइ रहदिनँ ।' (खाइ रहन्छ)

उ याँ नआइ नाइ रनो । 'ऊ यहाँ नआइ रहदैन ।' (यहाँ आइरन्छ)

उपर्युक्त बैतडेली भाषाका निषेध जनाउने वाक्यमा आएका /नखाइ नाइ रनो, नआइ नाइ रनो/ जस्ता युगल अकरण क्रियापदहरुले अनिषेधको अभिव्यक्तिलाई जोड दिएका छन् । यिनमा क्रियाको संरचना दोहोरो अकरणको भए तापनि अर्थ भने अनिषेध रहेको देखिन्छ ।

(ग) एउटा अकरण उपवाक्यको कथनलाई अर्को अकरण उपवाक्यबाट निषेध गर्दा युगल अकरणको स्थिति हुन्छ (अधिकारी, २०५५, पृ. १५८) । बैतडेली भाषामा पनि यस्तो प्रवृत्ति पनि भेटिन्छ :

मुइले अइलसम्म केइ नगऱ्या नाइ हो > गऱ्या छुँ ।
 'मैले अहिलेसम्म केही नगरेको होइन > गरेको छु ।'
 तिइ गाड़ि नचड्या नाइथे: > चड्या थे: ।
 'तिमी गाडी नचढेका थिएनौ > चढेका थियौ ।'
 उइले हमरि हालत नधेक्या नाइथि > धेक्या छ ।
 'उसले हाम्रो हालत नदेखेको छैन > देखेको छ ।'

उपर्युक्त बैतडेली भाषाका वाक्यहरुमा आएका /नगऱ्या नाइ हो, नकमाया भुण्णे नाइ हो, नचड्या नाइथे:, नधेक्या नाइथि/ दुई ओटा अकरण क्रियाहरुले अधिल्लो अकरणको कथनलाई अर्को अकरण उपवाक्यबाट निषेध गर्ने काम गरेका छन् । यसरी एउटा उपवाक्यको कथनलाई अर्को उपवाक्यको कथनले निषेध गर्न युगल अकरण आएको पाइन्छ ।

(घ) बैतडेली भाषामा संयुक्त वाक्यमा निषेधार्थी न-न युगल संयोजकबाट पनि युगल अकरण व्यक्त भएको पाइन्छ । जस्तै :

न रोप्दे आए न बौसे आए । 'न रोपाहार आए न बाउसे आए ।'
 न घाम लाग्यो न पानि पड्यो । 'न घाम लाग्यो न पानी पच्यो ।'
 न आफ गयो न अर्खालाइ भान दियो । 'न आफू गयो न अर्कालाई जान दियो ।'

उपर्युक्त बैतडेली भाषाका /न रोप्दे आए न बौसे आए, न घाम लाग्यो न पानि पड्यो, न आफ गयो न अर्खालाइ भान दियो/ जस्ता संयुक्त वाक्यमा न-न संयोजकबाट युगल अकरण व्यक्त भएको पाइन्छ ।

(ङ) वाक्यमा सङ्केतार्थ क्रिया र समापिका क्रिया हुँदा वा युगल करणको समानान्तर युगल अकरणको प्रयोग भएको पाइन्छ । जस्तै :

नखाए नखा । 'नखाए नखाऊ ।'
 नबसे नबस । 'नबसे नबस ।'
 नभाने भ्या जिन् भ्नाइ । 'नजाने भए नजाऊ ।'
 नदिने भ्या जिन् दे: । 'नदिने भए नदेऊ ।'

उपर्युक्त बैतडेली भाषाका सङ्केतार्थ भाव भएका युगल करण वाक्यको निषेधार्थी बनाउँदा युगल अकरणको प्रयोग भएको पाइन्छ ।

करण वाक्य संरचनाबाट अकरणको अभिव्यक्ति : बैतडेली भाषाका केही वाक्यको संरचना करण करण भए तापनि तिनको अर्थ भने अकरण प्रकृतिको हुन्छ । जस्तै :

(क) असिद्ध सङ्केतार्थमा करणको प्रयोग भए पनि अकरण वा निषेधको आशय बुझिन्छ :

मुइले पढाया भ्या उनुन पास हुन्थे > मुइले नाइ पढाए, पास नाइ भए ।

‘मैले पढाएको भए उनीहरु पास हुन्थे > मैले पढाएँ, पास भएनन् ।’

हमले बोलाया भ्या उ औन्थ्यो > हमले नाइ बोलाए, नाइ आयो ।

‘हामीले बोलाएको भए ऊ आउने थियो, हामीले बोलाएँ, आएन ।’

उइखाँइ पैसा भ्या घर बनौन्थ्यो > पैसा नाइथि, नाइ बनायो ।

‘ऊसँग पैसा भए घर बनाउथ्यो > पैसा छैन, बनाएन ।’

उपर्युक्त बैतडेली भाषाका वाक्यमा आएका सङ्केतार्थक भाव भएका क्रियापदको प्रयोगबाट वाक्यको संरचना करण बनाएका छन् तर प्रयोग भएको उपवाक्यले भने अकरण वा निषेधको आशय बुझाएको पाइन्छ ।

(ख) बैतडेली भाषामा अवधारक र निर्धारक जस्ता निपातको प्रयोग भएका वाक्यमा क्रियापद करण रहे तापनि बलाघातका कारण अन्यको निषेध बुझिन्छ । यस्ता वाक्यले अर्थगत आधारमा निषेधको सङ्केत गरेका पाइन्छन् :

ब्यौलोइ औने हो । ‘बहुलो नै आउँछ ।’ (अरु आउँदैनन्)

तमले त पाया । ‘तपाईँले त पाउनु भयो ।’ (अरुले पाएनन्)

उपर्युक्त बैतडेली भाषाका वाक्यमा आएका क्रियापदको संरचना करण रहेको छ तर तिनमा प्रयोग भएका अवधारक (ओइ), निर्धारक (त) निपातका कारण बलाघात पर्न गएकोले निषेधको अर्थ व्यक्त भएको पाइन्छ ।

(ग) कथ्य भाषामा आघात वा शब्दमा पर्ने जोडले पनि अन्यको निषेध गरेको बुझिन्छ । जस्तै :

रामले गिद गायो (औरले नाइ गाए) । ‘रामले गीत गायो (अरुले गाएनन्) ।

रामले गिद गायो (और नाइ गायो) । ‘रामले गीत गायो (अरु गाएन) ।

माथि उल्लेखित बैतडेली भाषाका वाक्यमा क्रियापद करण छ तर पहिलो वाक्यमा /राम/ र दोस्रो वाक्यमा /गिद/ शब्दमा आघात वा जोड परेका कारण अन्यको निषेध भएको बुझिन्छ ।

(घ) परिमाणवाचक तथा आवृत्तिवाचक क्रियायोगीको प्रयोग भएका करण वाक्यहरूले प्रायः निषेध अर्थ बुझाएको पाइन्छ । जस्तै :

उ थोक्काइ बोलन्छ । 'ऊ थोरै बोल्छ ।' (प्रायः बोल्दैन)

राम याँ कभै कभै औन्छ । राम यहाँ कहिले काहीं आउँछ ।' (प्रायः आउँदैन)

उपर्युक्त बैतडेली भाषाका वाक्यमा आएका /थोक्काइ बोलन्छ, कभै कभै औन्छ/ जस्ता क्रियापदको संरचना करण भए पनि यी वाक्यमा प्रयोग भएका परिमाणवाचक तथा आवृत्तिवाचक क्रियायोगीका कारण वाक्यले निषेध अर्थ बुझाएको देखिन्छ ।

(ड) केही शब्दहरू अकरणकै सन्दर्भमा मात्र प्रयोगमा आउँछन् । जस्तै :

उ मुइसित कतिइ नाइ बोल्लो । 'ऊ मसँग बिल्कुल बोल्दैन ।'

नुन्थो साग कसोइ नाइ हुनो । 'नुनिलो तरकारी कस्तै हुँदैन ।'

उपर्युक्त बैतडेली भाषाका वाक्यमा आएका /कतिइ, कसोइ/ जस्ता शब्दहरूको प्रयोग अकरणका सन्दर्भमा मात्रै भएको देखिन्छ । त्यसैले यस्ता शब्दका कारण पनि दोहोरो अकरण व्यक्त भएको देखिन्छ ।

प्रेरणार्थक प्रक्रिया

“दुई वाक्यका बिच निहित हुने हेतुमूलक वा प्रेरक/प्रेर्य सम्बन्ध जनाउने क्रियालाई प्रेरणार्थक भनिन्छ” (अधिकारी, २०४९, पृ. १२४) । प्रेरणार्थकमा आफै कार्य नभएर अरुको प्रेरणाबाट कार्य हुन्छ । जस्तै :

(क) राम रोटो खान्छ । 'राम रोटी खान्छ ।' (अप्रेरणार्थक)

(ख) उ रामलाई रोटो खोयोन्छ । 'ऊ रामलाई रोटी खुवाउँछ ।' (प्रेरणार्थक)

उपर्युक्त उदाहरणमा वाक्य (क) ले कुनै प्रेरक/प्रेर्य सम्बन्ध लिएको छैन तर वाक्य (ख) ले प्रेरक/प्रेर्य सम्बन्ध दर्साएको छ । त्यसैले पहिलो वाक्य अप्रेरणार्थक र दोस्रो वाक्य प्रेरणार्थक हो । अप्रेरणार्थक वाक्यमा क्रियाको कार्य आफैबाट पुरा हुने हुन्छ भने प्रेरणार्थक वाक्यमा अर्को कर्ताको प्रेरणा वा सहयोगबाट क्रियाको कार्य पुरा हुन्छ । प्रेरणार्थकमा क्रियाको व्युत्पादनद्वारा अप्रेरक वाक्यमा रहेको कर्तालाई कर्म बनाई त्यसअघि नयाँ कर्ता थपिन्छ । व्युत्पादित क्रिया लाग्ने वाक्यमा अर्को कर्ता समावेश गरिएको हुन्छ । वाक्य (ख) ले यस्तै अवस्थालाई बुझाएको छ । /खोयोन्छ/ क्रियाको प्रयोग भएको वाक्य (ख) ले प्रेरक/प्रेर्य दुवै कर्ता लिएको छ । यस्ता वाक्यमा प्रेर्य कर्ता निम्न पदिक वा गौण स्थितिमा रहेने हुँदा यो प्रायः कर्म बनेर आउँछ अनि प्रेरक कर्ता भने उच्च पदिक वा मुख्य स्थितिमा

हुँदा वाक्यात्मक कर्ता बनेको हुन्छ । यस्ता वाक्यमा क्रियापदको सङ्गति उच्च पदिक कर्ता अनुसार हुन्छ । जस्तै :

गेदो दुद खान्छ > हम गेदालाई दुद खोयौनौँ ।

‘बच्चा दुध खान्छ > हामी बच्चालाई दुध खुवाउँछौँ ।

गेदो बसन्छ > मुइले गेदालाइ बसायुँ ।

‘बच्चा बस्छ > मैले बच्चालाई बसाएँ ।

उपर्युक्त /हम गेदालाइ दुद खोयौनौँ, मुइले गेदालाइ बसायुँ/ जस्ता वाक्यमा आएको कर्ता /गेदो/ लाई कर्म /गेदालाइ/ बनाई नयाँ कर्ता /हम, मुइ/ थपेर उक्त कर्ता अनुसार क्रियाका संरचना /खोयौनौँ, बसायुँ/ मा पनि परिवर्तन भएर प्रेरक कर्ता अनुसारको सङ्गति कायम भएको पाइन्छ । यी क्रियापदले प्रेरणार्थक बुझाएका छन् । त्यसैले प्रेरणार्थकलाई प्रेरणाको अर्थ बुझाउने वाक्य वा क्रियाको संरचनामा परिवर्तन गरेर व्युत्पन्न भएको संरचनाका रूपमा पनि चिनाएको पाइन्छ (पोखरेल, २०५६, पृ. ३१) । प्रेरणार्थक वाक्यमा प्रेर्य कर्ता (कसैद्वारा प्रेरित हुने) र प्रेरक कर्ता (कसैलाई प्रेरणा दिने कर्ता) दुई ओटा कर्ता हुन्छन् । बैतडेली भाषाको प्रेरणार्थक प्रक्रियालाई निम्न लिखित रूपमा वर्णन गरिएको छ :

(क) अप्रेरणार्थक क्रियालाई प्रेरणार्थक क्रिया बनाउन बैतडेली भाषाको कुनै धातु वा प्रातिपदिकका पछाडि प्रायः /अउ, यउ/ प्रत्यय गाँसिन्छ । जस्तै :

सुण् + अउ > सुणउ (न) ‘सुन् + आउ > सुनाउ (नु)’

पिस् + अउ > पिसउ (न) ‘पिस् + आउ > पिसाउ (नु)’

हिट + अउ > हिटउ (न) ‘हिँड् + आउ > हिँडाउ (नु)’

गर् + अउ > गरउ (न) ‘गर् + आउ > गराउ (नु)’

धेक् + अउ > धेकउ (न) ‘देख् + आउ > देखाउ (नु)’

बेच् + अउ > बेचउ (न) ‘बेच + आउ > बेचाउ (नु)’

खा + यउ > खोयउ (न) ‘खा + आउ > खुवाउ (नु)’

सि + यउ > सियउ (न) ‘सुत् + आउ > सुताउ (नु)’

उपर्युक्त बैतडेली भाषाका धातुमा /अउ, यउ/ प्रत्यय लागेर प्रेरणार्थक क्रियाको निर्माण भएको छ ।

(ख) बैतडेली भाषामा /अउ, यउ/ प्रत्यय लागदा अनेकाक्षरी धातुको अन्तमा भएका 'इकार-एकार' लोप भएको पाइन्छ ।

फैलि + यउ > फैल्यउ (न) 'फैलि + आउ > फैलाउ (नु)'

चमड़े + यउ > चमड्यउ (न) 'चमि + याउ > चम्याउ (नु)'

कल्ले + यउ > कल्यउ (न) 'उभि + याउ > उभ्याउ (नु)'

उपर्युक्त उदाहरणमा अनेकाक्षरी धातुको अन्तमा भएका 'इकार-उकार' लोप भएर प्रेरणार्थक क्रियाको निर्माण भएको पाइन्छ ।

(ग) बैतडेली भाषामा संयुक्त व्यञ्जनान्त धातुको स्थितिमा धातुको विचमा कुनै व्यञ्जन छ भने उक्त व्यञ्जनमा /आ/ प्रत्यय गाँसिएर अप्रेरणार्थबाट प्रेरणार्थक क्रियाको निर्माण भएको पाइन्छ :

थोपड् + आ > थोपाड् (डु) 'चुप्र + आ > चुपार् (नु)'

उपड् + आ > उपाड् (डु) 'उप्र + आ > उपार् (नु)'

सपड् + आ > सपाड् (डु) 'सप्र + आ > सपार् (नु)'

उगड् + आ > उगाड् (डु) 'उग्र + आ > उगार् (नु)'

बिगड् + आ > बिगाड् (डु) 'बिग्र + आ > बिगार् (नु)'

उपर्युक्त उदाहरणमा आएका बैतडेली भाषाका संयुक्त व्यञ्जनान्त धातुको विचमा आएका व्यञ्जनमा /आ/ प्रत्यय गाँसिएर अप्रेरणार्थबाट प्रेरणार्थक क्रियाको निर्माण भएको छ ।

(घ) बैतडेली भाषामा /बस्, पस्, चुण्/ धातुका पछाडि /आल्/ प्रत्यय लगाएर प्रेरणार्थक बनाइन्छ । जस्तै :

बस् + आल् > बसाल् (लु) 'बस् + आउ > बसाउ (नु)'

पस् + आल् > पसाल् (लु) 'पस् + आउ > पसाउ (नु)'

चुण् + आल् > चुणाल् (लु) 'चुड् + आउ > चुडाउ (नु)'

उपर्युक्त उदाहरणमा आएका बैतडेली भाषाका /बस्, पस्, चुण्/ धातुका पछाडि /आल्/ प्रत्यय लगाएर प्रेरणार्थक क्रियाहरु बनेका देखिन्छन् ।

(ङ) सकर्मक क्रियाका वाक्यमा अप्रेरणार्थक स्थितिमा नै एउटा कर्म रहने हुँदा यस्ता क्रियाहरु प्रेरणार्थक बन्दा द्विकर्मक जस्ता हुन्छन् (अधिकारी, २०७६, पृ. २४४) ।

बैतडेली भाषामा पनि यस प्रकृतिका प्रेरणार्थक क्रिया पाइन्छन् । यस्तो अवस्थामा प्रेर्य कर्ता प्रेरणार्थकमा अप्रत्यक्ष कर्म बन्दछ । जस्तै :

रामले पोर्सो बोक्यो । > उनले रामलाई पोर्सो बोकाए ।
 'रामले मल बोक्यो । > उनले रामलाई मल बोकाए ।'
 भाइले गुड खायो । > मुइले भाइलाई गुड खोएयुं ।
 'भाइले गुड खायो । > मैले भाइलाई गुड खुवाएँ ।'
 दिपा कुर्चमाइ बसि । > उइले दिपालाई कुर्चमाइ बसायो ।
 'दीपा कुर्सीमा बसी । > उइले दीपालाई कुर्सीमा बसायो ।'
 बइनिले भकुलो टाम्यो । > उइले बइनिलाई भकुलो टमायो ।
 'बहिनीले फ्रक सियो । > उसले बहिनीलाई फ्रक सिलायो ।'

उपर्युक्त वाक्यमा अप्रेरणार्थकमा कर्ता /राम, भाइ, दिपा, बइनि/ का रूपमा रहेका पदहरु प्रेरणार्थकमा अप्रत्यक्ष कर्म /रामलाई, भाइलाई, दिपालाई, बइनिलाई/ बनेका पाइन्छन् ।

(च) केही सकर्मक क्रियाले प्रेरणार्थक लिँदा प्रेर्य कर्ता करण वा माध्यमका रूपमा पनि व्यक्त भएको पाइन्छ । बैतडेली भाषाको यस्तो प्रेर्य कर्ताले वाक्यमा /बठे, हाताँ, लाइ/ विभक्ति लिएको पाइन्छ । जस्तै :

सुनेले बोके काट्यो । > उइले सुनेबठे बोके कटायो ।
 'सुनिलले बोका काट्यो । > उसले सुनिलबाट बोका कटायो ।'
 मुइले चिठि लेख्युं । > दाइले मुइहाताँ/बठे चिठि लेखाए ।
 'मैले चिठी लेखें । > दाइले मद्द्वारा चिठी लेखाउनु भयो ।'
 हमले घोगा गोड्यौं । उनुनले हमलाई घोगा गोडाए ।
 'हामीले मकै गोड्यौं । > उनीहरुले हामीलाई मकै गोडाए ।'

उपर्युक्त उदाहरणमा प्रेरणार्थकमा /बठे, हाताँ, लाइ/ विभक्ति लागेर तिनले करण वा माध्यम जनाएको पाइन्छ ।

(छ) मानवीय सजीव कर्ता लिने अकर्मक क्रियाहरुबाट व्युत्पन्न हुने प्रेरणार्थक क्रिया बनाउँदा धातुमा /आ/ प्रत्यय लागेको पाइन्छ । जस्तै :

हरि हाँस्यो > रामले हरिलाइ हँसायो । 'हरि हाँस्यो > रामले हरिलाई हँसायो ।'
 भाइ हिट्यो > हमले भाइलाई हिटायौं । 'भाइ हिँड्यो > हमले भाइलाई हिँडायौं ।'
 गेदो सियो > उनले गेदालाई सियायो । 'बच्चा सुत्यो > उनले बच्चालाई सुताए ।'

(ज) बैतडेली भाषामा 'जानु, हुनु' जस्ता क्रियाका प्रेरणार्थक रूप भिन्नै पाइन्छ । जस्तै :

मुइ घर भानुँ । > दाइ मुइलाइ घर पठौनान् ।
 'म घर जान्छु । > दाइ मलाई घर पठाउनु हुन्छ ।'
 उ पास भयो । मास्टरौनले उइलाइ पास बनाए ।
 'ऊ पास भयो । शिक्षकहरुले उसलाई पास बनाए ।'

(झ) प्रेरक कर्ता मानवेतर निर्जीव वर्गको हुँदा प्रेरक/प्रेर्य सम्बन्ध व्यक्त नभई हेतुत्व मात्र बुझाउँछ । त्यस स्थितिमा प्रेरणार्थक क्रिया वैकल्पिक रूपमा प्रयोग हुन्छ (अधिकारी, २०७६, पृ. २४४) । बैतडेली भाषामा पनि यस प्रकृतिका प्रेरणार्थक क्रिया बनेका देखिन्छन् । जस्तै :

रुख ढल्यो । > ढाणाले रुख ढल्यो/ ढाणाले रुख ढलायो ।
 'रुख लड्यो । > हुरीले रुख लड्यो/हुरीले रुख लडायो ।'
 रोपो बिगड्यो । > रोगले रोपो बिगड्यो/बिगाड्यो ।
 'रोपो बिग्यो । > रोगले रोपो बिग्यो/बिगायो ।'

उपर्युक्त उदाहरणमा प्रस्तुत बैतडेली भाषाका प्रेरणार्थक वाक्यमा आएका दुई दुई ओटा /ढल्यो/ढलायो, बिगड्यो/बिगाड्यो/ क्रियाहरुले वैकल्पिक प्रेरणार्थकको काम गरेका छन् ।

रूपात्मक प्रेरणार्थक नलिने क्रिया : बैतडेली भाषाका सबै धातुबाट समान रूपले प्रेरणार्थक क्रिया बन्दैनन् । यस्ता धातुमा /अउ, यउ, आ/ जस्ता प्रत्ययहरु लागेर तिनका रूपमा परिवर्तन हुँदैनन् । यस्ता केही धातुहरु निम्नानुसार रहेका छन् :

(क) बैतडेली भाषाका /अउ, यउ/ प्रत्यय अन्तमा भएको कुनै पनि अप्रेरणार्थक क्रियाले फेरि प्रेरणार्थक प्रत्यय लिँदैनन् । जस्तै : गौन, औन, छौन, खुसौन, खेदौन, टुसौन, डःयउन (खाल्डोमा हाल्नु), तौड्यउन, पत्यौन (पत्याउनु), बितौन, बुकौन, अड्यौन (अठ्याउनु), कलौन, दोड्यौन (दोब्ड्याउनु, ओकान (ओकाउनु), टोल्यौन (टोल्याउनु), पलौन (पलाउनु), मोटौन आदि ।

(ख) सुरुमा /आ/ भएका केही सकर्मक क्रियाले पनि प्रेरणार्थक प्रत्यय लिँदैनन् । जस्तै : चाल्लु, तान्नु, नाड्डु, साट्टु, माण्णु, काम्मु, गाबिन, छाट्टु, छाम्दु, छाड्डु, ढाक्दु, बाट्टु, काँस्सु, भाँच्चु आदि ।

- (ग) /आल्, आर्, आड्/ अन्त्यक क्रियाले प्रेरणार्थक रूप लिँदैन् । जस्तै : ओराल, उकाल, खोकाल, उजाड, पछाड, हकार, बार आदि ।
- (घ) द्वयक्षरी हलन्त धातुले पनि प्रायः प्रेरणार्थक रूप लिँदैन् । जस्तै : निचोड्डु, चिमोट्टु, कोपद्दु, बेहोद्दु, सोद्दु, पिरोल्लु आदि ।

उपर्युक्त बैतडेली भाषाका क्रियापदबाट प्रेरणार्थक व्यक्त गर्नु पर्दा सहायक क्रियाको सहयोग आवश्यक पर्छ । जस्तै :

उइले लत्ता निचोड्यो । > रामले उइलाइ लत्ता निचोड्ड लगायो ।
 'उइले लुगा निचोच्यो । > रामले उइलाई लुगा निचोर्न लगायो ।'
 रामले बल्ल ओराल्यो । > उइले रामलाइ बल्ल ओराल्ल लायो ।
 'रामले गोरु ओराल्यो । > उसले सामलाई गोरु ओराल्ल लगायो ।'
 रमे पास भयो । > सुनेले रमेलाइ पास बनायो ।
 'रमेश पास भयो । > सुनिलले रमेशलाई पास बनायो ।'

उपर्युक्त बैतडेली भाषाका अप्रेरणार्थक वाक्यलाई प्रेरणार्थकमा परिवर्तन गर्दा /निचोड्यो > निचोड्ड लगायो, ओराल्यो > ओराल्ल लगायो/ जस्ता रूपहरु बनेका छन् । यिनमा /लगायो, बनायो/ जस्ता सहायक क्रियापदबाट प्रेरणार्थक बनेका देखिन्छन् । अधिकारी (२०४९, पृ. १७६) ले यस्ता प्रेरणार्थक सहायक क्रियाबाट प्रेरणार्थक बन्ने प्रक्रियालाई वाक्यात्मक प्रेरणार्थक भनेको पाइन्छ ।

प्रेरणार्थक वाक्य : प्रेरणार्थक प्रक्रियाका आधारमा बैतडेली भाषामा प्रेरणार्थक वाक्यको अभिव्यक्तिलाई निम्न लिखित रूपमा देखाउन सकिन्छ :

भाइ उठ्यो । > मुइले भाइलाइ उठायुँ ।
 'भाइ उठ्यो । > मैले भाइलाई उठाएँ ।'
 च्याचेलि रुन्छ । > भाइ च्याचेलिलाइ रोयौन्छ ।
 'बच्चो रुन्छ । > भाइले बच्चालाई रुवाउँछ ।'
 तिइ कुरेडि सुणन्छइ । > औरले तोइलाइ कुरेडि सुणौनान् ।
 'तँ कुरा सुन्छस् । > अरुले तँलाई कुरा सुनाउँछन् ।'
 रामले स्वाडो खण्यो । > मुइले रामबठे स्वाडो खणायुँ ।
 'रामले बारी खन्यो । > मैले रामबाट बारी खनाएँ ।'
 आम भड्यो । > रामले आम भडायो ।

‘आँप भन्थो । > रामले आँप भन्थो ।’
 हरिले गिद गायो । > उइले हरिलाइ गिद गौन लगायो ।
 ‘हरिले गीत गायो । > उसले हरिलाई गीत गाउन लगायो ।’
 मुइले कुकुर पाल्युँ । > काकाले मुइलाइ कुकुर पाल्ल लाए ।
 ‘मैले कुकुर पालें । > काकाले मलाई कुकुर पाल्न लगाउनु भयो ।’

उपर्युक्त बैतडेली भाषाका वाक्यमा आएका /उठ्यो > उठायुँ, रुन्छ > रोयौन्छ, सुणन्छइ > सुणौनान, खण्यो > खणायुँ, भड्यो > भडायो, गायो > गौन लगायो, पाल्युँ > पाल्ल लाए/ जस्ता अप्रेरणार्थक क्रियामा /अउ, यउ, आ/ प्रत्यय लागेर प्रेरणार्थक बनेका देखिन्छन् ।

वाच्य व्यवस्था

वाच्य क्रियासँग सम्बन्धित भएर व्यक्त हुने व्याकरणिक कोटि हो । “वाक्यमा कर्ता, कर्म वा भाव (क्रिया) मध्ये कुनै एकलाई प्रधान मान्ने व्याकरणात्मक युक्तिलाई वाच्य भनिन्छ” (अधिकारी, २०४९, पृ. ११७) । क्रियाका अन्तमा लागेको प्रत्यय वाचक हुन्छ । यसरी क्रियाको अन्तिम प्रत्ययले कर्ता बुझायो भने कर्तृवाच्य, कर्म बुझायो भने कर्मवाच्य र कर्ता र कर्म दुबैलाई नबुझाई क्रिया (भाव) बुझायो भने भाववाच्य हुन्छ (पोखरेल, २०५६, पृ. १९) । वाक्यतत्त्वको प्रधानता वा वाच्यताका आधारमा वाच्य व्यवस्था निर्धारित हुन्छ । जस्तै :

- (क) मुइले च्याचेलि धेक्युँ (धेक् + युँ) । ‘मैले बच्चा देखें ।’
 (ख) मुइबठे च्याचेलि धेक्यो (धेक् + इ + यो) । ‘मद्वारा बच्चा देखियो ।’
 (ग) (मुइबठे) भोल काँ पुगिन्छ (पुग् + इ + छ) ? ‘मद्वारा भोलि कहाँ पुगिन्छ ?’

उपर्युक्त उदाहरणमा वाक्य (क) को अन्तिम प्रत्यय /युँ/ को सङ्गति /मुइ/ (कर्ता) सँग छ, वाक्य (ख) को अन्तिम प्रत्यय /यो/ को सङ्गति /च्याचेलि/ सँग छ भने वाक्य (ग) को अन्तिम प्रत्यय /छ/ को सङ्गति न कर्तासँग छ न कर्म छ । त्यस कारण वाक्य (क) मा क्रियापदबाट कर्ता बुझाएको हुनाले कर्तृवाच्य, वाक्य (ख) मा क्रियापदबाट कर्म बुझाएको हुनाले कर्मवाच्य र वाक्य (ग) मा क्रियापदबाट कर्ता र कर्म नबुझिएर धातुको भाव मात्र बुझिने हुनाले भाववाच्य व्यक्त भएको पाइन्छ । यसरी बैतडेली भाषामा कर्तृवाच्य, कर्मवाच्य र भाववाच्य गरी तिनवटा वाच्य रहेका देखिन्छन् । यी तिनैवटा वाच्यको निम्न लिखित रूपमा वर्णन गरिएको छ :

कर्तृवाच्य : वाक्यमा कर्तालाई मुख्य मानेर क्रियापदको प्रयोग गरिने वाच्यलाई कर्तृवाच्य भनिन्छ । कर्तृवाच्य अकर्मक र सकर्मक दुबै क्रियाबाट व्यक्त हुन्छ (अधिकारी, २०७६, पृ. २३७) । कर्तृवाच्यमा कर्ता प्रधान हुन्छ । कर्तृवाच्यमा कर्ता र क्रियाबिच सङ्गति हुने हुनाले कर्ताको लिङ्ग, वचन, पुरुष र आदर अनुसार क्रिया हुन्छ । कर्ताले नै क्रियाको व्यापार सम्पन्न गर्छ तर त्यसको फल व्यहोर्ने काम भने कर्ता वा कर्म हुन सक्छ (शर्मा, २०७९, पृ. ४५९) । कर्तृवाच्यमा फल र व्यापार एउटै कर्तामा हुँदा अकर्मक क्रिया हुन्छ भने फल र व्यापार कर्ता र कर्ममा हुँदा सकर्मक क्रिया हुन्छ । पोखरेल (२०५६, पृ. ९९) का अनुसार कर्तृवाच्यको पहिचान निम्न लिखित दुई ओटा आधारबाट हुन्छ :

(क) धातु र रूपायक प्रत्ययका बिच /इ/ प्रत्यय हुँदैन ।

(ख) कर्ता र क्रियाको अन्तिम प्रत्ययबिच सङ्गति हुन्छ ।

उपर्युक्त विशेषता भएका वाक्यको क्रियालाई कर्तृवाच्य भनिन्छ । जस्तै :

तालिका १९०, कर्तृवाच्यको अभिव्यक्ति

सकर्मक क्रिया	अकर्मक क्रिया
हम रोटा खानौं ।	मुइ भोल काँ हुनुं ?
‘हामी रोटी खान्छौं ।	‘म भोलि कहाँ हुन्छु ?’
रामले उइलाई हाप्यो ।	तिइ कब अउने हइ ?
‘रामले उसलाई पिट्यो ।’	‘तँ कहिले आउँछस् ?’
उनुनले केटि हेरे ।	मुइ आज याँ बस्सुं ।
‘उनीहरुले केटि हेरे ।’	‘म आज यहीं बस्छु ।’
मुइ लत्ता नाइ धुनो ।	तिइ भोल काँ पुगन्छइ ।
‘म लुगा धुन्न ।’	‘तँ भोलि कहाँ पुगछस् ।’
पुलिसले चोर समायो ।	हम पोर्कि औनौं ।
‘पुलिसले चोर समात्यो ।’	‘हामी पर्सि आउँछौं ।’

तालिका १९० मा आएका बैतडेली भाषाका वाक्यमा कर्ता अनुसार क्रियाको सङ्गति भएको छ । कर्तृवाच्यको अभिव्यक्ति सकर्मक र अकर्मक दुबै प्रकारका क्रियाबाट भएको देखिन्छ । बैतडेली भाषामा कर्तृवाच्यको अभिव्यक्ति प्रथम, द्वितीय र तृतीय पुरुषमा निम्नानुसार व्यक्त भएको पाइन्छ :

तालिका १९१, प्रथम, द्वितीय र तृतीय पुरुषमा कर्तृवाच्यको अभिव्यक्ति

पुरुष	एक वचन	बहु वचन
प्रथम	मुइले भात खायुं । 'मैले भात खाएँ ।'	हमले भात खायौं । 'हामीले भात खायौं ।'
	मुइ रोयुं । 'म रोएँ ।'	हम रोयौं । 'हामी रोयौं ।'
द्वितीय	तिइले भात खाएइ । 'तैले भात खाइस् ।'	तमुनले भात खाया । 'तिमीहरुले भात खायो ।'
	तिइ रोएइ । 'तँ रोइस् ।'	तमुन रोया । 'तिमीहरु रोयो ।'
तृतीय	उइले भात खायो । 'उसले भात खायो ।'	उनुनले भात खाए । 'उनीहरुले भात खाए ।'
	उइले भात खाइ । 'उसले भात खाई ।'	उनुनले भात खाइन् । 'उनीहरुले भात खाए ।'
	उ रोयो । 'उ रोयो ।'	उनुन रोए । 'उनीहरु रोए ।'
	उ रोइ । 'उ रोई ।'	उनुन रोइन् । 'उनीहरु रोए ।'

तालिका १९१ मा आएका बैतडेली भाषाका /खायुं, खायौं, रोयुं, रायौं/ क्रियाले प्रथम पुरुष, /खाएइ, खाया, रोएइ, रोया/ क्रियाले द्वितीय पुरुष र /खायो, खाए, खाइ, खाइन्, रोयो, रोए, रोइ, रोइन्/ जस्ता तृतीय पुरुष क्रियापदहरुले कर्तृवाच्य जनाएका छन् । यी वाक्यका क्रियापदमा धातु र प्रत्ययका बिच /इ/ प्रत्यय लागेको छैन र कर्ता र क्रियाबिच सङ्गति भएको पाइन्छ । यसैले उपर्युक्त वाक्यहरु कर्तृवाच्यका उदाहरण हुन् ।

कर्मवाच्य : वाक्यमा सकर्मक क्रियाको कर्मलाई कर्ताका रूपमा स्थापित गरिएमा कर्मवाच्य हुन्छ (अधिकारी, २०४९, पृ. ११७) । कर्मवाच्य सकर्मक क्रियाको मात्रै हुन्छ । अकर्मक क्रियाको कर्मवाच्य हुँदैन । कर्मवाच्यमा कर्मको प्रधानता हुने हुनाले कर्म र क्रियाबिच सङ्गति कायम हुन्छ । कर्मवाच्यमा क्रियाको फल र व्यापार दुबैको असर कर्मले व्यहोर्छ । कर्तृवाच्यको उदाहरणमा दिइएको सकर्मक क्रियाका वाक्यहरुलाई कर्मवाच्यमा यसरी प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

हमबठे रोटा खाइन्छ ।	'हामीबाट रोटी खाइन्छ ।'
उइबठे राम हाणियो ।	'उसबाट राम पिटियो ।'
उनुनबठे केटी हेरिः ।	'उनीहरुबाट केटी हेरिई ।'
मिस्तिरिबठे घर चिणियो ।	'मिस्त्रीद्वारा घर चिणियो ।'
पुलिसबठे चोर समाइयो ।	'पुलिसद्वारा चोर समातियो ।'

उपर्युक्त बैतडेली भाषाका वाक्यमा आएका /खाइन्छ, हाणियो, हेरिः, चिणियो, समाइयो/ जस्ता क्रियापदहरूले कर्मवाच्य जनाएका छन् । कर्मवाच्यका क्रिया सकर्मक धातुबाट बनेका पाइन्छन् । उपर्युक्त वाक्य संरचनामा देखिएका विशेषताका आधारमा बैतडेली भाषामा कर्म वाच्यको पहिचानका निम्न लिखित आधार देखिन्छन् :

- (क) धातु र प्रत्ययका बिचमा /इ/ प्रत्यय लाग्छ ।
 (ख) क्रियाको अन्तिम प्रत्यय र कर्मबिच सङ्गति हुन्छ ।
 (ग) कर्तृवाच्यको कर्ता लोप हुन्छ अथवा त्यसले /बठे/ विभक्ति लिई गौण रूपमा रहन्छ ।

यी विशेषताहरू माथिका बैतडेली भाषाका वाक्यमा देखिएका हुनाले ती कर्मवाच्यका उदाहरण हुन् । बैतडेली भाषामा कर्मवाच्यको अभिव्यक्ति प्रथम, द्वितीय र तृतीय पुरुषमा निम्न लिखित रूपमा व्यक्त भएको पाइन्छ :

तालिका १९२, प्रथम, द्वितीय र तृतीय पुरुषमा कर्मवाच्यको अभिव्यक्ति

एक वचन	बहु वचन
(तोइबठे) मुइ ठगियुँ । 'तँबाट म ठगिएँ ।'	तोइबठे हम ठगियौँ । 'तँबाट हामी ठगियौँ ।'
उइबठे मुइ धेकियुँ । 'उसद्वारा म देखिएँ ।'	उइबठे हम धेकियौँ । 'उसबाट हामी देखियौँ ।'
उइबठे तिइ ठगिएइ । 'उसबाट तँ ठगिएइस् ।'	उइबठे तमुन ठगिया । 'उसबाट तिमीहरू ठगियौ ।'
तोइबठे उ ठगियो । 'तँबाट ऊ ठगियो ।'	तोइबठे उनुन ठगिए । 'तँबाट उनीहरू ठगिए ।'
तोइबठे उ ठगिः । 'तँबाट ऊ ठगिई ।'	तोइबठे उनुन ठगिइन् । 'तँबाट उनीहरू ठगिए ।'
रामबठे उ धेकियो । 'रामबाट ऊ देखियो ।'	रामबठे उनुन धेकिए । 'रामबाट उनीहरू देखिए ।'

तालिका १९२ मा आएका बैतडेली भाषाका /ठगियुँ, ठगियौँ, धेकियुँ, धेकियौँ/ क्रियाले प्रथम पुरुष, /ठगिएइ, ठगिया, धेकिएइ, धेकिया/ क्रियाले द्वितीय पुरुष र /ठगियो, ठगिए, ठगिः, ठगिइन्, धेकियो, धेकिए, धेकिः, धेकिइन्/ जस्ता तृतीय पुरुष क्रियापदहरूले कर्मवाच्य जनाएका छन् । यी वाक्यका क्रियापदमा धातु र प्रत्ययका बिच /इ/ प्रत्यय लागेको छ र कर्म र क्रियाबिच सङ्गति भएको पाइन्छ । यसैले उपर्युक्त वाक्यहरू कर्मवाच्यका उदाहरण हुन् ।

भाववाच्य : “वाक्यमा क्रिया (क्रियार्थ) लाई नै मुख्य मानेर सोही अनुसार क्रियाको स्वरूपमा देखिने परिवर्तनले भाववाच्यलाई जनाउँछ । भाववाच्य प्रायः अकर्मक क्रियामा व्यक्त हुन्छ” (अधिकारी, २०७६, पृ. २३८) । भाववाच्यमा कर्ता र कर्म गौण भई क्रियाको भाव प्रधान हुन्छ । वैतडेली भाषामा भाववाच्यका क्रियापदको निर्माण हुँदा धातु र रूपायक प्रत्ययका बिच /इ/ प्रत्यय लागेको पाइन्छ । जस्तै :

कर्तृवाच्य	भाववाच्य
तिइ भोल औन्छइ/औन्छेइ ।	भोल आइन्छ ।
‘तँ भोलि आउछस्/आउछेस् ।’	‘भोलि आइन्छ ।’
मुइ आज यँइ बस्सुँ ।	आज यँइ बसिन्छ ।
‘म आज यहीं वस्छु ।’	‘आज यहीं बसिन्छ ।’
हम खुब हाँस्यौँ ।	खुब हाँसियो ।
‘हामी बेसरी हाँस्यौँ ।’	‘बेसरी हाँसियो ।’
उइले गाडामाइ पानि भयो ।	पानि भर्यो ।
‘उसले गरामा पानी भयो ।’	‘पानी भरियो ।’

उपर्युक्त वैतडेली भाषाका भाववाच्यका वाक्यमा आएका /आइन्छ, बसिन्छ, हाँसियो, भर्यो/ जस्ता क्रियापदहरूले क्रियाको भाव मात्रै बुझाएका छन् । यी वाक्यमा कर्ता वा कर्म गौण छन् । भाववाच्यको वाक्य संरचनाका आधारमा वैतडेली भाषाका भाववाच्यको पहिचानका निम्न लिखित आधारहरू देखिन्छन् :

- (क) अकर्मक क्रियाको कर्तृवाच्यबाट भाववाच्य बनाइन्छ ।
- (ख) धातु र रूपायक प्रत्ययका बिचमा /इ/ प्रत्यय लाग्छ ।
- (ग) वाक्यमा कर्ता र कर्म केही नबुझाएर क्रियार्थ नै मुख्य हुन्छ ।
- (घ) कर्ता हुँदैन, भए पनि गौण हुन्छ र गौण कर्तामा /बठे/ विभक्ति लागेको हुन्छ ।
- (ङ) क्रियापद सधैं तृतीय पुरुषको एक वचनमा हुन्छ ।

यसरी वैतडेली भाषामा नेपाली भाषाका जस्तै कर्तृवाच्य, कर्मवाच्य र भाववाच्य गरी तिन प्रकारको वाच्य व्यवस्था पाइन्छ ।

वाच्य सम्बन्धी केही विशिष्ट स्थिति : वाच्य सम्बन्धी विशिष्ट स्थितिलाई निम्न लिखित रूपमा वर्णन गरिएको छ :

(क) पुरुष र वाच्यको सम्बन्ध : अधिकारी (२०४९, पृ. १६२) का अनुसार कर्तृवाच्य र कर्मवाच्यको प्रयोग सबै पुरुषमा हुन्छ । भाववाच्यको प्रयोग स्तरीय नेपालीमा कर्तृवाच्यमा प्रथम पुरुष (म, हामी) कर्ता भएको सन्दर्भसँग मुख्य रूपमा सम्बन्धित हुन्छ र द्वितीय पुरुषका सन्दर्भमा भाववाच्यको प्रयोग प्रश्नात्मक अथवा संवादात्मक रूपमा सीमित हुन्छ । तृतीय पुरुषका सन्दर्भमा भाववाच्यको प्रयोग अस्वाभाविक हुन्छ । यस्तो स्थिति बैतडेली भाषामा पनि विद्यमान देखिन्छ । जस्तै :

कर्तृवाच्य	भाववाच्य
मुइ बेलि खर्क गर्युँ ।	बेलि खर्क गइयो ।
‘म हिजो लेक गएँ ।’	‘हिजो लेक गइयो ।’
हम बेन्नलइ उठ्यौँ ।	बेन्नलइ उठ्यो ।
‘हामी बिहानै उठ्यौँ ।’	‘बिहानै उठियो ।’
तिइ आज काँ पुगन्छइ ?	आज काँ पुगिन्छ ?
‘तँ आज कहाँ पुग्छस् ।’	‘आज कहाँ पुगिन्छ ?’
तम काँ पुग्या ?	काँ पुग्यो ?
‘तपाईँ कहाँ पुग्नु भयो ?’	‘कहाँ पुगियो ?’
उ सिन्छ ।	* (उइबठे) सिइन्छ ।
‘उ सुन्छ ।’	‘(उसद्वारा) सुतिन्छ ।’

माथिका उदाहरणमा प्रथम पुरुष (म, हामी) का सन्दर्भमा अकर्मक क्रियाको भाववाच्य स्वाभाविक देखिन्छ भने द्वितीय पुरुषमा संवादात्मक रूपमा भाववाच्यको प्रयोग भएको छ । तृतीय पुरुषमा भाववाच्यको प्रयोग अस्वाभाविक देखिएको छ । यसरी बैतडेली भाषामा भाववाच्यको प्रयोग प्रथम पुरुषमा सबभन्दा सशक्त हुन्छ र त्यसपछि द्वितीय पुरुषमा भएको पाइन्छ ।

(ख) सकर्तृक-अकर्तृक कर्मवाच्य र भाववाच्य : कर्मवाच्यको प्रयोग कर्तृवाच्यमा मानव वा मानवीय संस्था र उच्च सजीव कर्ता भएको अवस्थामा स्वभाविक हुन्छ । यस्तो कर्ता भाषा प्रयोगको अवस्था अनुसार विशेषित र अविशेषित हुन सक्दछ । यसलाई निम्न लिखित रूपमा वर्णन गरिएको छ :

(अ) सकर्तृक कर्मवाच्य : “जुन कर्मवाच्यबाट कर्तृवाच्यमा निहित कर्ता उल्लेख नभए पनि अनुमान गर्न सकिने हुन्छ (अनुमेय) हुन्छ, त्यस्तालाई सकर्तृक कर्मवाच्य

भनिन्छ” (अधिकारी, २०७६, पृ. २३९) । यस्तो कर्ता लोप भए पनि प्रसङ्गबाट बुझिने हुन्छ । जस्तै :

बि: उपाड़ियो । ‘बीउ निकालियो ।’ रोड काट्ट्यो । ‘सडक काटियो ।’
गाड़ो जोत्त्यो । ‘गरा जोतियो ।’ गेड़ा पिस्स्यो । ‘गहुँ/मकै पिसियो ।’
जात हेरि: । ‘जात्रा हेरियो ।’ सिकार खाइयो । ‘मासु खाइयो ।’

माथिका कर्मवाच्यका वाक्यमा कर्ता लुप्त छ तर प्रयोगबाट पूर्वकर्ता (कर्तृवाच्यको कर्ता) /बि: उपाड़डे, रोड काट्टे, गाड़ो जोत्ते, गेड़ा पिस्से, जात हेद्दे, सिकार खाने/ कोही खास व्यक्ति भएको अनुमान गर्न सकिन्छ ।

(आ) सकर्तृक भाववाच्य : कर्तृवाच्यमा निहित कर्ता उल्लेख नभए पनि भाववाच्यबाट अनुमान गर्न सकिन्छ भने त्यस्ता वाच्यलाई सकर्तृक भाववाच्य भनिन्छ । जस्तै :

सिइन्छ । ‘सुतिन्छ ।’ हाँसिन्छ । ‘हाँसिन्छ ।’ बचियो । ‘बचियो ।’

माथिका भाववाच्यका प्रयोगमा /सिने, हाँस्से, बच्चे/ कोही खास व्यक्ति रहेको कुरा संवादबाट अनुमान गर्न सकिन्छ ।

(इ) अकर्तृक कर्मवाच्य : कर्तृवाच्यमा रहेको कर्ता प्रसङ्ग थाहा भए पनि अनुमान गर्न सकिदैन भने त्यस्तो कर्मवाच्यलाई अकर्तृक कर्मवाच्य भनिन्छ । जस्तै :

याँबठे हिमाल धेकिन्छ । ‘यहाँबाट हिमाल देखिन्छ ।’
ताँ घि: पाइन्छ । ‘त्यहाँ घिउ पाइन्छ ।’
धौलकाँणा पात्थर पाइयो । ‘धौलकाँडामा सिलेट पाइयो ।’

माथि उल्लेखित वाक्यको कर्ता निश्चित नभएर अनिश्चित छ । त्यसैले यस्ता क्रियाको कर्ता अनुमान गर्न कठिन हुन्छ ।

(ई) अकर्तृक भाववाच्य : कर्तृवाच्यमा रहेको कर्ता अज्ञात हुने वा अनुमान गर्न नसकिने भाववाच्यलाई अकर्तृक भाववाच्य भनिन्छ । जस्तै :

हिटेबटि थाकिन्छ । ‘हिड्यो भने थाकिन्छ ।’ चिपटो भ्या लोटिन्छ । ‘चिप्लो भए लडिन्छ ।’
पानि भ्या रोपिन्छ । ‘पानी भए रोपिन्छ ।’ काम गरे हल्किन्छ । ‘काम गरे कम हुन्छ ।’

माथि उल्लेखित भाववाच्यको प्रयोगले सामान्य वा सार्वभौम स्थितिलाई जनाएका छन् । यस्ता वाक्यको पूर्वकर्ता अज्ञात वा अनिश्चित रहेको पाइन्छ ।

(ग) **आत्मवाचक सर्वनाम र भाववाच्य** : प्रथम पुरुषलाई कर्ताको सन्दर्भ बनाई आत्मवाचक /आफ/ सर्वनामको प्रयोग भएका भाववाच्यमा /आफ/ को लोप हुँदैन । जस्तै :

आफुइ हाँस्युँ > आफुइ हाँसियो/हाँस्यो । 'आफैँ हाँसेँ > आफैँ हाँसियो ।'
 आफुइले सकेँ > आफुइ सकियो/सक्यो । 'आफैँले सकेँ > आफैँ सकियो ।'
 आफुइ भयौँ > आफुइ भइयो/भइयो । 'आफैँ भयौँ > आफैँ भइयो ।'
 आफुइ रोतो खानुँ > आफुइ रोतो खाइन्छ । 'आफैँ रोटी खान्छु > आफैँ रोटी खाइन्छ ।'

माथिका वाक्यमा भाववाच्यमा पनि आत्मवाचक सर्वनाम /आफ/ यथावत छ भने त्यसले सकर्मक क्रियाको कर्मवाच्य /रोतो खाइन्छ/ लाई पनि लिङ्ग, वचन आदि सङ्गतिका दृष्टिले भाववाच्य जस्तै बनाएको छ ।

(घ) **सकर्मक क्रिया र भाववाच्य** : प्रयोग सन्दर्भ अनुसार कर्तृवाच्यमा सकर्मक रूपमा रहेका कतिपय क्रियाहरु भाववाच्यका रूपमा त कतिपय कर्मवाच्य तथा भाववाच्य दुवैमा प्रयोग भएका पाइन्छन् । यसलाई निम्न लिखित रूपमा वर्णन गरिएको छ :

(अ) सकर्मक रूपमा प्रयोग हुने कतिपय क्रियाहरुको खास सन्दर्भमा क्रियार्थ बुझाउँदा भाववाच्यवत् प्रयोग भएको पाइन्छ । जस्तै :

मुइले आज खुब खायुँ > आज खुब खाइयो । 'मैले आज खुब खाएँ > आज खुब खाइयो ।'
 हमले भिक्कैँ खण्यौँ > भिक्कैँ खणियो/खण्यो । 'हामीले धेरै खन्यौँ > धेरै खनियो ।'
 उइले हात भाँच्यो > हात भाँचियो/भाच्च्यो । 'उसले हात भाँच्यो > हात भाँचियो ।'

माथिका उदाहरणमा आएका /खानु, खण्णु, भाँच्नु/ क्रिया मूल रूपमा सकर्मक भए पनि यहाँ भाववाच्यका रूपमा प्रयोग भएका छन् ।

(आ) कर्तृवाच्यमा सकर्मक रूपमा रहेका केही क्रियाहरु वाच्य परिवर्तन गर्दा कर्मवाच्य र भाववाच्य दुवै भएका पाइन्छन् । जस्तै :

कर्तृवाच्य :	वनम्ब ग्वालि धेक्युँ ।	'वनमा ग्वाली देखेँ ।'
	फागलाइनि घँसारि भिट्युँ ।	'खरबारीमा घाँस काट्ने महिला भेटेँ ।'
कर्मवाच्य :	वनम्ब ग्वालि धेकिइ ।	'वनमा ग्वाली देखिई ।'
	फागलाइनि घँसारि भिटिइ ।	'खरबारीमा घाँस काट्ने महिला भेटिई ।'
भाववाच्य	वनम्ब ग्वालि धेकियो ।	'वनमा ग्वालि देखियो ।'
	फागलाइनि घँसारि भिटियो ।	'खरबारीमा घाँस काट्ने महिला भेटियो ।'

माथिका उदाहरणमा आएका /धेक्युं, भिट्युं/ सकर्मक क्रियाको वाच्य परिवर्तन हुँदा /धेकिइ, भिटिइ/ कर्मवाच्य र /धेकियो, भिटियो/ भाववाच्य दुवै भएका पाइन्छन् ।

(ड) **कर्मवाच्यमा कर्ताका रूपमा कारण वा माध्यम :** अधिकारी (२०४९, पृ. ११९) ले स्तरीय नेपालीमा चेतन/मानवीय कर्ताको प्रयोग नभएका सन्दर्भका कतिपय सकर्मक क्रियामा कारण, हेतु वा माध्यम बनी आउने नामिक पदले कर्ताको स्थान लिन सक्ने कुरा उल्लेख गरेका छन् । बैतडेली भाषामा पनि यस्तो व्यवस्था पाइन्छ । जस्तै :

कर्तृवाच्य : गाडिले रिक्सा ठोक्यो । 'गाडीले रिक्सा ठोक्यो ।'
कुइडाले डाणाकाँणा ढाक्यो । 'कुहिराले डाडाकाँडा ढाक्यो ।'
कर्मवाच्य : गाडिले रिक्सा ठोकियो/ठोक्यो । 'गाडीले रिक्सा ठोकियो ।'
कुइडाले डाणाकाँणा ढाकियो/ढाक्यो । 'कुहिराले डाडाकाँडा ढाकियो ।'

माथिका उदाहरणमा आएका /गाडि, कुइडो/ अचेतन कर्ता कारण वा माध्यमका रूपमा आएका छन् ।

(च) **संयुक्त क्रिया र कर्मवाच्य :** संयुक्त क्रियामा गाँसिएको कृदन्त र त्यससँग आउने सहायक क्रियापदमध्ये कुनै एक कर्मवाची चिन्हले चिह्नित हुन सक्छ । जस्तै :

कर्तृवाच्य : मुइ गाडि छोप्द सकदुँ । 'म गाडी छोप्न सक्छु ।'
हम रोड खण्ण सकदौँ । 'हामी रोड खन्न सक्छौँ ।'
तिइले बाटो काट्टु पडन्छ । 'तिमीले बाटो काट्नु पर्छ ।'
कर्मवाच्य : गाडि छोपिन सकन्छ/छोप्द सकिन्छ । 'गाडी छोपिन सक्छ/छोप्न सकिन्छ ।'
रोड खणिन सकन्छ/खण्ण सकिन्छ । 'रोड खनिन सक्छ/खन्न सकिन्छ ।'
बाटो काटिन पडन्छ । 'बाटो काटिनु पर्छ ।'

माथिका उदाहरणमा आएका /छोपिन सकिन्छ/छोप्द सकिन्छ, खणिन सकन्छ/खण्ण सकिन्छ, काटिन पडन्छ/ संयुक्त क्रियामा कृदन्त तथा सहायक क्रियामा कर्मवाच्य व्यक्त भएको पाइन्छ ।

(छ) **वाच्य र आदर :** कर्मवाच्य र भाववाच्यमा आदरको प्रयोग सीमित रूपमा मात्र भएको पाइन्छ । जस्तै :

उडले तमलाइ धेक्यो > तम धेकिया । 'उसले तपाईंलाई देख्यो > तपाईं देखिनु भयो ।'
रामले ताँलाइ बातै भुण्यो > ताँले बातै सुणियो ।

'रामले तपाईंलाई कथा भन्यो > कथा सुनियो ।'

माथिका उदाहरणमा आएका /धेकिया, सुणियो/ जस्ता क्रियाले आदर व्यक्त गरेका छन् । सामान्यतः बैतडेली भाषामा आदर रहित र आदरार्थी गरी दुई किसिमका क्रिया रहेका छन् भने खास सन्दर्भ (विशेष आदर गर्नु पर्ने व्यक्ति) मा /ताँ, वाँ/ विशेष आदरको प्रयोग गरिन्छ । यस्ता विशेष आदरयुक्त क्रिया सधैं कर्मवाच्य/भाववाच्यमा रहेका देखिन्छन् । जस्तै :

ताँ चलाइ बनाइयौ । 'तपाईं आउनुहोस्/हजुर सवारी गरि बक्सियोस् ।'
ताँ ज्युनार गरियौ । 'तपाईं खानुहोस्/हजुर ज्युनार गरि बक्सियोस् ।'
ताँ कुरेडि सुणियौ । 'तपाईं कुरा सुनुहोस् > हजुर कुरा सुनि बक्सियोस् ।'

माथिका उदाहरणमा आएका / ताँ चलाइ बनाइयौ, ताँ ज्युनार गरियौ, ताँ कुरेडि सुणियौ/ जस्ता सकर्तक भावकर्म वाच्यका वाक्यको प्रयोग बैतडेली भाषामा पाइने विशिष्ट व्यवस्था हो ।

पदक्रम

वाक्यमा आएका विभिन्न पदहरूलाई उपयुक्त ठाउँमा मिलाएर राख्नु पदक्रम हो । पदक्रमको रखाइले अर्थमा भिन्नता समेत हुन्छ । जस्तै : अड्याल मौरो खान्छ । मौरो अड्याल खान्छ । यहाँ 'अड्याल र मौरो' पदको भिन्न भिन्नै क्रमले फरक फरक अर्थ बुझाएको छ । पदक्रम सामान्य र आलङ्कारिक गरी मुख्य दुई किसिमको हुन्छ । बैतडेली भाषाको पदक्रमलाई सामान्य र आलङ्कारिक गरी वर्णन गरिएको छ ।

सामान्य पदक्रम

सामान्य भाषा तथा व्याकरणमा प्रचलित क्रमलाई सामान्य पदक्रम भनिन्छ । यो नै भाषाको मुख्य वा व्याकरणिक पदक्रम हो । बैतडेली भाषामा कर्ता, कर्म र क्रियाको सामान्य पदक्रम रहेको छ । यसलाई निम्नानुसार वर्णन गरिएको छ :

कर्ता र क्रियाको पदक्रम : बैतडेली भाषाका सामान्य वाक्यमा कर्ता, कर्म, पूरक, क्रियायोगिक र क्रियाको पदक्रमलाई निम्नानुसार वर्णन गरिएको छ :

(क) कर्ता र क्रियाको पदक्रम : बैतडेली भाषाका वाक्यमा कर्ता र क्रियापद मात्र भएमा कर्ता पहिले र क्रिया पछि आएको पाइन्छ। जस्तै :

गेदो सियो । 'बच्चो सुत्यो ।' च्याचेलि बम्कनान । 'केटाकेटी खेल्छन् ।'

पानि पड्यो । 'पानी पच्यो ।' आँसि हराइ । 'हाँसिया हरायो ।'

उपर्युक्त बैतडेली भाषाका वाक्यमा कर्ता पहिले आएको छ, भने त्यसपछि क्रिया आएर कर्ता र क्रियाको पदक्रम बनेको छ ।

(ख) कर्ता, कर्म र क्रियाको पदक्रम : बैतडेली भाषाका वाक्यमा कर्ता, कर्म र क्रियापद भएमा कर्ता र क्रियाको बिचमा कर्म आउँछ। जस्तै :

राम रोटो खान्छ । 'राम रोटि खान्छ ।' उइले मुइलाइ बोलायो । 'उसले मलाई बोलायो ।'

उ चिठि लेख्छ । 'ऊ चिठी लेख्छ ।' बल्लले सर खायो । 'गोरुले बाली खायो ।'

उपर्युक्त बैतडेली भाषाका वाक्यमा कर्ता र क्रियाका बिचमा कर्म आएर कर्ता, कर्म र क्रियाको पदक्रम बनेको छ ।

(ग) कर्ता, क्रियायोगिक र क्रियाको पदक्रम : बैतडेली भाषाका वाक्यमा कर्ता, क्रियायोगिक र क्रियापद भएमा सामान्यतः कर्ता र क्रियाको बिचमा क्रियायोगिक आउँछ। जस्तै :

सुने खाटमाइ सिन्छ । 'सुनिल खाटमा सुन्छ ।' बल्ल वनम्ब चद्दान । 'गोरु वनमा चर्छन् ।'

राम दौडिबटि आयो । 'राम दौडेरे आयो ।' उ सरासर भान्छ । 'ऊ सरासर जान्छ ।'

उ याँमुण औनलाछ । 'ऊ यतैतिर आउँदैछ ।' तिइ पड्ड जाणन्छइ । 'तँ पढ्न जान्छस् ।'

उपर्युक्त बैतडेली भाषाका वाक्यमा कर्ता र क्रियाका बिचमा क्रियायोगिक आएर कर्ता, क्रियायोगिक र क्रियाको पदक्रम बनेको छ ।

(घ) कर्ता, पूरक र क्रियाको पदक्रम : बैतडेली भाषाका वाक्यमा कर्ता, पूरक र क्रियापद भएमा कर्ता र क्रियाको बिचमा पूरक आउँछ। जस्तै :

सुने स्कुले हो । 'सुनिल विद्यार्थी हो ।' उ नेता हो । 'ऊ नेता हो ।'

राम निको छ । 'राम असल छ ।' मुइ घर छुँ । 'म घर छु ।'

उपर्युक्त बैतडेली भाषाका वाक्यमा कर्ता र क्रियाका बिचमा पूरक आएर कर्ता, पूरक र क्रियाको पदक्रम बनेको छ ।

(ड) कर्ता, कर्म, पूरक र क्रियाको पदक्रम : बैतडेली भाषाका वाक्यमा कर्ता, कर्म, पूरक र क्रियापद भएमा कर्ता, कर्म, पूरक र क्रिया आउँछ । जस्तै :

सुनेले मुइलाइ निको माण्यो । 'सुनिलले मलाई राम्रो मान्यो ।'
सबैले उइलाइ नेता माणे । 'सबैले उसलाई नेता माने ।'
नेतानले देसलाइ कंगाल बनाए । 'नेताहरुले देशलाई कङ्गाल बनाए ।'

उपर्युक्त बैतडेली भाषाका वाक्यमा कर्ता, कर्म, पूरक र क्रिया क्रमशः आएर कर्ता, कर्म, पूरक र क्रियाको पदक्रम बनेको छ ।

(च) कर्ता, प्रत्यक्ष कर्म, अप्रत्यक्ष कर्म र क्रियाको पदक्रम : बैतडेली भाषाका वाक्यमा कर्ता, अप्रत्यक्ष कर्म, प्रत्यक्ष कर्म र क्रियापद भएमा क्रमशः कर्ता, प्रत्यक्ष कर्म, अप्रत्यक्ष कर्म र क्रिया आउँछ । जस्तै :

सुनेले भाइलाइ भात खोएयो । 'सुनिलले भाइलाई भात खुवायो ।'
नेताले जन्तालाइ धोका दिए । 'नेताले जनतालाई धोका दिए ।'
मुइले उइलाइ फोन गर्नु । 'मैले उसलाई फोन गरें ।'

उपर्युक्त बैतडेली भाषाका वाक्यमा कर्ता, अप्रत्यक्ष कर्म, प्रत्यक्ष कर्म र क्रियापद क्रमशः आएर कर्ता, प्रत्यक्ष कर्म, अप्रत्यक्ष कर्म र क्रियाको पदक्रम बनेको छ ।

(छ) कर्ता, कर्म, क्रियायोगिक र क्रियाको पदक्रम : बैतडेली भाषाका वाक्यमा कर्ता, कर्म, क्रियायोगिक र क्रियापद भएमा क्रमशः कर्ता, कर्म, क्रियायोगिक र क्रिया आउँछ । जस्तै :

सुनेले भौजलाइ खाटमाइ बसायो । 'सुनिलले भाउजूलाई खाटमा बसायो ।'
उइले मुइलाइ बासा बोलायो । 'उसले मलाई बेलुका बोलायो ।'
च्याचेलि इजालाइ निको माण्णान् । 'केटाकेटी आमालाई राम्रो मान्छन् ।'

उपर्युक्त बैतडेली भाषाका वाक्यमा कर्ता, कर्म, क्रियायोगिक र क्रिया क्रमशः आएर कर्ता, कर्म, क्रियायोगिक र क्रियाको पदक्रम बनेको छ ।

(ज) विस्तारक र मुख्य पद (कर्ता, कर्म र क्रिया) को पदक्रम : वाक्यमा कर्ता, कर्म र क्रियालाई मुख्य (शीर्ष) मान्ने विस्तारक पदहरु मुख्य पदभन्दा पहिले आउँछन् । जस्तै :

नानि मुलाइ भट्ट आइ । 'सानी केटी छिटो आई ।'
 बैदारो चेलो दोकानमाइ बसन्छ । 'बहिदारको छोरो दोकानमा बस्छ ।'
 पाक्या आँम बदम्म भड्यो । 'पाकेको आँप खत्रक्क भन्थ्यो ।'
 रामा: चेलाले बासि रोटा भकाभक खायो । 'रामको छोराले बासी रोटी कपाकप खायो ।'

उपर्युक्त बैतडेली भाषाका वाक्यमा मुख्य घटक कर्ता, कर्म र क्रियाका अगाडि तिनका विस्तारक पदहरू आएर क्रमशः उद्देश्य विस्तार र उद्देश्य (कर्ता), कर्म विस्तार र कर्म तथा विधेय विस्तार र विधेय (क्रिया) आएर उद्देश्य विस्तार, उद्देश्य (कर्ता), कर्म विस्तार र कर्म, विधेय विस्तार र विधेय (क्रिया) को पदक्रम बनेको पाइन्छ ।

(भ) क्रियायोगी, उद्देश्य र क्रिया : बैतडेली भाषामा क्रियायोगी वाक्यको ऐच्छिक घटक हो । यसको स्थान वाक्यमा निश्चित हुँदैन । यो वाक्यको सुरुमा तथा कर्ता र क्रियाको बिचमा आउन सक्छ । समग्र वाक्यलाई नै प्रभावित गर्ने खालका क्रियायोगी वाक्यको सुरुमा आउँछन् । जस्तै :

मथिम्ब पःइ छ । 'मथितिर भीर छ ।' तलिन गाःइ छ । 'तलतिर खोला छ ।'
 घरमुण मान्स छन् । 'घरमा मान्छे छन् ।' बेलेमाइ दइ छ । 'कचौरामा दही छ ।'
 उइलाइ तिस लागि । 'उसलाई तिर्खा लाग्यो ।' रात जाडि हुन्छ । 'राति जाडो हुन्छ ।'

उपर्युक्त बैतडेली भाषाका वाक्यमा सबैभन्दा पहिले क्रियायोगी त्यसपछि कर्ता र अन्तमा क्रिया आएको छ । यसरी क्रियायोगी वाक्यको सुरुमा आएर क्रियायोगी, कर्ता र क्रियाको पदक्रम बनेको छ ।

विशेष्य र विशेषणको पदक्रम : बैतडेली भाषामा विशेषण र विशेष्यको पदक्रमलाई निम्न लिखित रूपमा वर्णन गरिएको छ :

(क) विशेषण विशेष्य पदक्रम : बैतडेली भाषामा सामान्यतः विशेषण पहिले र त्यसपछि विशेष्य (नाम) आउँछ । कर्ताको विशेषण कर्ताभन्दा पहिले र कर्मको विशेषण कर्मभन्दा पहिले आउँछ । जस्तै :

लामो मान्स आयो । 'अग्लो मान्छे आयो ।' पेःलो पात भड्यो । 'पहेंलो पात भन्थ्यो ।'
 न्वाघरा: पुरेले काला बल्ल किन्यो । 'न्वाघरका पुरनले काला गोरु किन्यो ।'
 मेरि चेलिखाँइ ठुलि मोबाइल छ । 'मेरी छोरीसँग ठुलो मोबाइल छ ।'
 यो मुले बदमास छ । 'यो केटो बदमास छ ।'

उपर्युक्त बैतडेली भाषाका उदाहरणमा विशेषण पहिले र त्यसपछि विशेष्य आएका छन् । यसरी विशेषण पहिले र विशेष्य पछि आएर विशेषण विशेष्य पदक्रम बनेको पाइन्छ ।

(ख) तीव्रक, विशेषण र विशेष्यको पदक्रम : पद समूहमा नामपद शीर्ष भए पनि सुरुमा तीव्रक (क्रियायोगी) त्यसपछि विशेषण र अन्त्यमा विशेष्य आउँछ । जस्तै :

भिकइ मोटो मान्स आयो । 'धेरै मोटो मान्छे आयो ।'
 भौति बुडो बाकरो रैछ । 'धेरै बुढो बाख्रो रहेछ ।'
 नानो कालो पानि खायुँ । 'थोरै कालो चिया खाएँ ।'
 ठुलो करडो बोके मय्यो । 'ठुलो खैरो बोका मय्यो ।'

उपर्युक्त बैतडेली भाषाका नामपद शीर्ष भएका वाक्यका उदाहरणमा सुरुमा तीव्रक त्यसपछि विशेषण र अन्त्यमा विशेष्य आएर तीव्रक, विशेषण र विशेष्यको पदक्रम बनेको छ ।

(ग) भेदक/भेद्यको पदक्रम : भेदक र भेद्य शब्द पदक्रममा आउँदा पहिले भेदक आउँछ अनि त्यसपछि भेद्य आउँछ । जस्तै:

उइको चेलो 'उसको छोरो' कइका गेदा 'कसका बच्चा' मेरा मामा मेरा मामा
 मेरि स्वानि 'मेरी स्वास्नी' तेरी इजा 'तिम्नी आमा' तइको बल्ल 'त्यसको गोरु'

उपर्युक्त बैतडेली भाषाका उदाहरणमा पहिले भेदक र त्यसपछि भेद्य आएर भेदक भेद्यको पदक्रम बनेको छ ।

(घ) भेदक, विशेषण र विशेष्यको पदक्रम : पदावलीमा भेदक, विशेषण र विशेष्य आएका छन् भने क्रमसँग भेदक, विशेषण र विशेष्यको पदक्रममा आउँछन् । जस्तै :

उइको जेठो चेलो 'उसको जेठो छोरो' मेरि कान्सि चेलि 'मेरी कान्छी छोरी'
 मेरा बड्डा सौरा 'मेरा बुढा ससुरा' उनरो ठुलो गोर 'उनको ठुलो गाई'

उपर्युक्त बैतडेली भाषाका उदाहरणमा पहिले भेदक त्यसपछि विशेषण र अन्तमा विशेष्य आएर भेदक, विशेषण र विशेष्य पदक्रम बनेको छ ।

(ङ) तीव्रक र क्रियायोगी पदक्रम : पदावलीमा तीव्रक र क्रियायोगी (शीर्ष) आएको अवस्थामा पहिले तीव्रक र त्यसपछि क्रियायोगी आउँछ । जस्तै :

खुब निकेरि 'धेरै राम्ररी' नामाइ नामाइ गरिबटि 'अलि अलि गरेर'
 भिक छँटाइ 'धेरै छिटो' भिकइ सद्दिले 'ज्यादै सुस्तरी'

उपर्युक्त बैतडेली भाषाका उदाहरणमा पहिले तीव्रक अनि क्रियायोगी आएर तीव्रक र क्रियायोगीको पदक्रम बनेको छ ।

(च) तीव्रक, क्रियायोगी र क्रिया पदक्रम : पदावलीमा तीव्रक, क्रियायोगी र क्रिया आउँदा निम्नानुसारको पदक्रम हुन्छ । जस्तै :

नामाइ नामाइ गरिबटि घटायो । 'अलि अलि गरेर घटायो ।'
भिक ब्यालो भयो । 'बढी ढिला भयो ।'
खुब निकेरि पडन्छ । 'धेरै राम्ररी पढ्छ ।'
भिक छाँटाइ आयो । 'ज्यादै छिटो आयो ।'

उपर्युक्त बैतडेली भाषाका उदाहरणमा पहिले तीव्रक त्यसपछि क्रियायोगी र अन्तमा क्रिया आएर तीव्रक, क्रियायोगी र क्रियाको पदक्रम बनेको पाइन्छ ।

(छ) मुख्य क्रिया र सहायक क्रिया पदक्रम : मुख्य र सहायक क्रियापदमा पहिले मुख्य क्रिया र त्यसपछि सहायक क्रिया आउँछ । जस्तै :

पड्डु लाथ्यो 'पढ्दै थियो' भुण्णु पड्यो 'भन्नु प्यो'
भानो हुँ 'जाँदो हुँ' धेकि सकन्छ 'देखि सक्छ'
रोप्या छ 'रोपेको छ' औने भयो 'आउने भयो'

उपर्युक्त बैतडेली भाषाका उदाहरणमा पहिले मुख्य क्रिया अनि सहायक क्रिया आएर मुख्य क्रिया र सहायक क्रियाको पदक्रम बनेको छ ।

(ज) मुख्य क्रिया, क्रिया द्योतक र सहायक क्रियाको पदक्रम : यस्ता पदहरूमा सबैभन्दा पहिले मुख्य क्रिया आउँछ त्यसपछि क्रिया द्योतक वा कृदन्त विशेषण र सहायक क्रियाको पदक्रम हुन्छ । जस्तै :

धेकि रैछ 'देखि रहेको छ' लेखि सकि राखि थ्युँ 'लेखि सकेको थिएँ'
भुणि सकि राख्युँ 'भनि सकेको छु' सुणि सकेकि थि: 'सुनि सकेकी थिई'
ठुलोइ होइ रैथ्यो 'ठुलै भएको थियो' खण्ण लाथ्युँ 'खनि रहेको थिएँ'

उपर्युक्त बैतडेली भाषाका उदाहरणमा पहिले मुख्य क्रिया त्यसपछि क्रिया द्योतक वा कृदन्त विशेषण अनि अन्तमा सहायक क्रिया आएर मुख्य क्रिया, क्रिया द्योतक र सहायक क्रियाको पदक्रम बनेको छ ।

मुख्य र आश्रित वाक्यको पदक्रम : बैतडेली भाषामा मुख्य र आश्रित वाक्यको पदक्रम निम्न लिखित रूपमा वर्णन गरिएको छ :

(क) **आश्रित उपवाक्य र मुख्य उपवाक्य :** बैतडेली भाषाका मिश्र वाक्यमा आश्रित उपवाक्य पहिले र मुख्य उपवाक्य त्यसपछि आउँछ । जस्तै :

जाँ काफल पाकन्छ ताँ चडो नाचन्छ ।	‘जहाँ काफल पाकछ त्यहाँ चरो नाचछ ।’
जइका भिक चेलि छन् उइकि आपत छ ।	‘जसका धेरै छोरी छन् उसलाई आपत् छ ।’
पानि पड्यो भुणे जाडि हुन्छ ।	‘पानी पयो भने जाडो हुन्छ ।’
जसेरि रुख गएइ उसेरि आइ ।	‘जसरी रुख गयो त्यसरी आऊ ।’
जइले खानाकि पायो उसैले खायो ।	‘जसले खाना पायो उसैले खायो ।’
जो भिक बोलन्छ उ काम नाइ गदो ।	‘जो बढी बोल्छ ऊ काम गर्दैन ।’

उपर्युक्त बैतडेली भाषाका मिश्र वाक्यको सुरुमा आश्रित उपवाक्य र त्यसपछि मुख्य उपवाक्य आएर आश्रित उपवाक्य र मुख्य उपवाक्यको पदक्रम रहेको छ ।

(ख) **मुख्य उपवाक्य र आश्रित उपवाक्य :** बैतडेली भाषाका मिश्र वाक्यमा मुख्य उपवाक्य पहिले र आश्रित उपवाक्य त्यसपछि पनि आउँछ । जस्तै :

तो मान्स दुख पौन्छ जो भुण्या नाइ माण्णौ । ‘त्यो मान्छे दुःख पाउँछ जो भनेको मान्दैन ।’
 उइले आज भइसो बेच्यो जो बेइ रैथ्यो । ‘उसले आज भैसी बेच्यो जो ब्याएको थियो ।’
 उइ मन्यो जो निको थ्यो । ‘उही मन्यो जो निको थियो ।’
 मुइ उनरोइ चेलो हुँ जइखाइँ साइला भुण्ण्ये । ‘म उनकै छोरो हुँ जसलाई साहिला भन्थे ।’

उपर्युक्त बैतडेली भाषाका मिश्र वाक्यको सुरुमा मुख्य उपवाक्य र त्यसपछि आश्रित उपवाक्य आएर मुख्य उपवाक्य र आश्रित उपवाक्यको पदक्रम रहेको छ ।

(ग) **मुख्य उपवाक्यका बिचमा आश्रित उपवाक्य :** बैतडेली भाषामा मुख्य उपवाक्यका बिचमा आश्रित उपवाक्य पनि आउन सक्छ । जस्तै :

उइले भोल बुडानलाइ खोप लौने हुन् भुण्यो ।
 ‘उसले भोलि वृद्धहरुलाई खोप लगाउने हुन् भन्यो ।’
 मासिकाले बालानकि लेखा खोप पाछा औने हो भुण्यो ।
 ‘मासिकाले जवानहरुका लागि खोप पछि आउने हो भन्यो ।’

उपर्युक्त बैतडेली भाषाका मिश्र वाक्यको विचमा आश्रित उपवाक्य आएको छ । यसरी आश्रित उपवाक्य अभिव्यक्तिको सन्दर्भ अनुसार वाक्यको सुरुमा, विचमा र अन्त्यमा आउन सक्ने देखिन्छ ।

असमापिका उपवाक्यमा पदक्रम : बैतडेली भाषामा असमापिका क्रियाको विशेषणीकरण, क्रियायोगीकरण गरेर पनि मिश्र वाक्य बन्दछ । यसरी बनेका मिश्र वाक्यमा असमापिका क्रियाको पदक्रम विशेषण, क्रियायोगीको स्थान अनुसार नै हुन्छ । जस्तै :

भिक चेलि हुनेकि आपत छ ।	‘धेरै छोरी हुनेको आपत् छ ।’
खानाकि पौनेले खायो ।	‘खाना पाउनेले खायो ।’
भिक बोल्ने काम नाइ गद्दो ।	‘बढी बोल्ने काम गर्दैन ।’
भुण्या नमाण्णे मान्स दुख पौन्छ ।	‘भनेको कमान्ने मान्छे दुःख पाउँछ ।’
निको हुने मन्यो ।	‘राम्रो हुने मन्यो ।’
उइले बेया भइसो बेच्यो ।	‘उसले ब्याएको भैसी बेच्यो ।’

उपर्युक्त बैतडेली भाषाका वाक्यमा सरल वाक्यमा रहेका समापक क्रिया असमापक हुँदा विशेषणीकरण तथा क्रियायोगीकरण भएर यथास्थानमा रहेका छन् ।

आलङ्कारिक पदक्रम

“सामान्य व्याकरणात्मक नियमबाट विचलित भएको पदक्रमलाई आलङ्कारिक पदक्रम भनिन्छ” (अधिकारी, २०७६, पृ. २५०) । यो साहित्यका क्षेत्रमा प्रयोग हुने विशिष्ट पदक्रम हो । यसमा पदहरूको कुनै निश्चित क्रम नभई भाव, लय, छन्द आदि अनुसार मिलाइएको हुन्छ । यहाँ उदाहरणका लागि मात्र बैतडेली भाषाको विशिष्ट पदक्रमको नमुना दिइएको छ । जस्तै :

वारि है हेन्या पारि धेकिन्छ माताको कुटिया
आजका दिन चार बर्स भैग्या साइ र म छुटिया ।

राजा बस्यो उच्चि ढुडि रानि गैला काख
भिट हुनु त काँ हो काँ हो डिठ पडेलै लाख ।

हिट भैसि तेलेका लेक घाँस खालै प्याउलिको
तितो पानि लइ मिठो हुन्छ इजुकि बाउलिको ।

उपर्युक्त बैतडेली भाषाका लोक साहित्यका उदाहरणमा पदहरूको क्रम निश्चित नभई अनिश्चित रहेको छ । यसमा क्रिया कतै वाक्यको सुरुमा (भिट, भिट) आएको छ त कतै बिचमा (धेकिन्छ, भैग्या, बस्यो, हुन्छ) आएको छ । यो साहित्यमा पाइने विशिष्ट वा आलङ्कारिक पदक्रम हो । यसलाई सामान्य अर्थात् व्याकरणिक पदक्रममा यसरी व्यक्त गर्न सकिन्छ : माताको कुटि वारि है हेच्या पारि धेकिन्छ । साइ र म छुटिया आजका दिन चार बर्स भए । राजा उच्चा हुडामाइ बस्यो । रानि राजाका गैला काख बसि । भिट हुनु त काँ हो काँ हो, डिठ पड्या लइ कतिब हुन्थ्यो । भैसि तेल्याका लेक हिट, प्याउलिको घाँस खालै । इजुका बाउलिको तितो पानि लइ मिठो हुन्छ ।

उपर्युक्त पदक्रमहरू बैतडेली भाषाका निश्चित, मानक र व्याकरणात्मक पदक्रम हुन् । निश्चित पदक्रममा विचलन हुँदा व्याकरणात्मक पदक्रमको उल्लङ्घन भई आलङ्कारिक वा विशिष्ट पदक्रम बन्न जान्छ । आलङ्कारिक पदक्रमको महत्व साहित्यमा मात्र हुन्छ, सामान्य भाषिक प्रयोगमा यस्तो पदक्रम सान्दर्भिक र उपयुक्त हुँदैन । त्यसैले बोधगम्यता र अर्थको स्पष्टताका लागि व्याकरणिक पदक्रमको प्रयोग आवश्यक हुन्छ ।

पदावली

वाक्यका घटकहरूलाई नै पदावली भनिन्छ । व्याकरणको सबैभन्दा सानो एकाइ रूपलाई मानिन्छ । सामान्यतः रूप + रूप मिलेर शब्द/पद, पद + पद मिलेर पदावली, पदावली + पदावली मिलेर उपवाक्य र उपवाक्य + उपवाक्य मिलेर वाक्यको संरचना बन्दछ । वाक्यको संरचनाभिन्न शब्दहरू विभिन्न पदावलीका रूपमा सङ्गठित भएर रहेका हुन्छन् । प्रत्येक पदावलीमा एउटा पद अनिवार्य रूपमा शीर्ष हुन्छ । त्यही शीर्ष पदको शब्दवर्ग अनुसार पदावलीलाई चिन्ने गरिन्छ । पदावलीमा शीर्ष पद एकलै पनि रहन सक्छ भने त्यसका विस्तारक अन्य पदहरू पनि रहन सक्छन् । यसै आधारमा अधिकारी (२०४९, पृ. १७९) ले पदावलीलाई नाम पदावली, क्रिया पदावली, क्रियायोगी पदावली, नामयोगी पदावली र विशेषण पदावली गरी पाँच प्रकारमा वर्गीकरण गरेका छन् । उपर्युक्त आधारमा बैतडेली भाषाका पदावलीको वर्णन निम्न अनुसार गरिएको छ :

नाम पदावली

नाम पदावलीमा नामपद शीर्ष रूपमा रहेको हुन्छ । नाम मात्रले पनि नाम पदावली बन्न सक्छ । नाम पदावलीमा निर्धारक, विशेषण, भेदक, सङ्ख्यावाचक, समानाधिकरण,

कोटिकर जस्ता पदहरु विस्तारकका रूपमा आउन सक्छन् तर शीर्षमा भने नाम नै रहेको हुन्छ । बैतडेली भाषामा नाम पदावलीसँग अन्वित भएर आउने ऐच्छिक पदहरु प्रायः शीर्ष पदको अग्र स्थानमा वा बायाँपट्टि देखिन्छन् । बैतडेली भाषामा नाम पदावली निम्न लिखित रूपमा व्यक्त भएको पाइन्छ :

(क) *निर्धारक र नाम* : नाम पदावलीमा शीर्ष पद नाम रहेको हुन्छ र त्यसको विस्तारक/ विशेषकका रूपमा दर्शक सर्वनामले भूमिका खेलेको हुन्छ । यही दर्शक सर्वनामलाई निर्धारक पद भनिन्छ । बैतडेली भाषामा नाम पदावलीमा निर्धारक र नामको संरचना भएका पदावली पाइन्छन् । जस्तै :

यो गाउँ	‘यो गाउँ’	कि कुरिङ	‘के कुरा’
तो मुले	‘त्यो केटो’	जि चिज	‘जे कुरा (वस्तु)’
को मान्स	‘को मान्छे’	जो घोडो	‘जो घोडा’

उपर्युक्त बैतडेली भाषाका नाम पदावलीमा निर्धारक र नाम रहेका छन् ।

(ख) *गुणवाचक विशेषण र नाम* : नाम पदावलीको रचनामा विशेषकका रूपमा गुणवाचक विशेषणहरु पनि आउन सक्छन् । शीर्ष पद भने नाम नै रहको हुन्छ :

निकि बानि	‘असल बानी’	नानि गाःड	‘सानो खोलो’
खौने रोटो	‘सुक्खा रोटो’	नए लत्ता	‘नयाँ लुगा’
कालि टोपि	‘कालो टोपी’	मोटि स्वानि	‘मोटी स्वास्नी’

उपर्युक्त बैतडेली भाषाका नाम पदावलीमा गुणवाचक विशेषण र नाम रहेका छन् ।

(ग) *भेदक र नाम* : नाम शीर्ष रही भेदक पद विशेषकका रूपमा आएर भेदक र नामयुक्त पदावलीको पनि रचना भएको पाइन्छ :

मेरि बइनि	‘मेरी बहिनी’	चेलिको जात	‘छोरीको जात’
पोल्या घोगा	‘पोलेको मकै’	चडाकि घोल	‘चराको गुँड’
मडकि माणौँ	‘मडको मन्दिर’	मल्देइकि जात	‘मल्लादेहीको जात्रा’
आफनो भाग	‘आफ्नो भाग’	जोत्या बल्ल	‘जोतेका गोरु’

उपर्युक्त बैतडेली भाषाका नाम पदावलीमा भेदक विशेषण र नाम रहेका छन् ।

(घ) सङ्ख्यावाचक विशेषण र नाम : सङ्ख्यावाचक विशेषण पदहरु विशेषकका रूपमा रही नाम पद शीर्ष रहेर यस प्रकृतिको पदावली संरचना भएको पाइन्छ :

एक मानो	'एक मानो'	दस कोथला	'दस बोरी'
पाँच कोसा	'पाँच कोसा'	दुइ मुलाइ	'दुई केटी'
दुइ आँखर	'दुई अक्षर'	एक बिसो	'एक बिसाउनी'

सङ्ख्यावाचक विशेषण र नामका बिचमा कोटिकर शब्दको प्रयोग भएर पनि नाम पदावलीको रचना भएको पाइन्छ । कोटिकर शब्द सङ्ख्यावाचक विशेषणसँग मात्रै आउँछन् :

एक हातो केला	'एक खाप केरा'	दुइ भारि घाँस	'दुई भारी घाँस'
चार नालि खेत	'दुई पाथी खेत'	दुइ सेला पिणौं	'दुई सेला पिडालु'
एक कपनो मास	'एक टुक्रा मासु'	एक फेसो सुन्तला	'एक केस्रो सुन्तला'

उपर्युक्त बैतडेली भाषाका नाम पदावलीमा सङ्ख्यावाचक विशेषण र नाम तथा सङ्ख्यावाचक विशेषणसँग कोटिकर सहित नाम आएका छन् ।

(ङ) समानाधिकरण र नाम : समान शब्दवर्ग भएका दुई नामपद छन् भने तिनलाई एक आपसमा समानाधिकरण पद भनिन्छ (पोखरेल, २०५६, पृ. १७८) । यस्ता दुई पदमध्ये एउटा शीर्ष र अर्को विशेषक भएर समानाधिकरण र नामपदयुक्त पदावलीको रचना भएको पाइन्छ । बैतडेली भाषामा समानाधिकरण र नाम पदावलीको रचना निम्नानुसार भएको पाइन्छ :

बैदार दाइ	'बहिदार दाइ'	पधान्नि बौज	'प्रधान्नी भाउजु'
उजल धामि	'उज्वल धामी'	लल्लो दा	'लाले दाइ'

उपर्युक्त बैतडेली भाषाका नाम पदावलीमा समानाधिकरण र नाम रहेका छन् ।

विशेषण पदावली

विशेषण पदावलीमा विशेषण वर्गको पद शीर्ष रूपमा रहेको हुन्छ । विशेषण पदावलीमा एउटा विशेषण पद मात्रै पनि रहन सक्छ । मात्राबोधक (क्रियायोगी) पद यसको विशेषकका रूपमा आउन सक्छ । यसमा पूरक पद रहदैन (यादव र रेग्मी, २०५८, पृ. २२१) बैतडेली भाषामा विशेषण पदावलीको रचना निम्न लिखित रूपमा भएको पाइन्छ :

पड्या 'पढेको'	भिक पड्या	'धेरै पढेको'
लामो 'लामो'	इति लामो	'यति लामो'
बाठो 'बाठो'	भौत बाठो	'धेरै बाठो'
जिद्देरो 'हठी'	सारोइ जिद्देरो	'साढ्ने हठी'

उपर्युक्त बैतडेली भाषाका विशेषण पदावलीमा विशेषण मात्र पनि रहेका छन् भने विशेषणको विस्तारकका रूपमा क्रियायोगी पनि आएका छन् । विशेषण पदावली नाम पदावलीकै पूर्ण अङ्ग भएर पनि रहेका पाइन्छन् (अधिकारी, २०४९, पृ. १३१) । यस्ता पदावली बैतेली भाषामा पनि पाइन्छन् । जस्तै :

उइले खुल्लुलानो, सपुरो, लामो डाको लियो । 'उसले सुरिलो, मसिनो, लामो लट्ठी लियो ।'
पोःर मार्माबठे लेया मट्टो तोइ हो । 'पोहर मार्मावाट ल्याएको मट्टो त्यही हो ।'

माथिका उदाहरणमा आएका /खुल्लुलानो, सपुरो, लामो र पोःर मार्माबठे लेया/ विशेषण पदावली नाम पदावली /डाको र मट्टो/ को पूर्ण अङ्ग भएर आएका छन् । यसरी विशेषण पदावलीले क्रियायोगी, नामयोगीलाई समेत विस्तारकका रूपमा लिएको पाइन्छ ।

विशेषण पदावलीका रूपमा क्रियार्थकमा षष्ठी विभक्ति लागेर बनेका भेदक भेदक सम्बन्ध भएका शब्दहरू पनि आउँछन् । यस्ता पदावलीमा भेदकका रूपमा आएका नामको लिङ्ग, वचन अनुसार भेदकको रूप रहन्छ । जस्तै :

रामो: पड्या चेलो भिक बिगड्यो । 'रामको पढेको छोरा भन विग्रियो ।'
धनेले पडेकि ब्वारि पायो । 'धनेले पढेकी ब्वहारी पायो ।'

क्रिया पदावली

क्रियावर्गको पद शीर्ष रहेको पदावली क्रिया पदावली हो । यसलाई विधेय पदावली पनि भनिन्छ । क्रिया पदावली वाक्यमा अनिवार्य घटकका रूपमा रहेको हुन्छ । क्रिया पदावलीमा शीर्षस्थ पद अग्र पदिक भएर आउँछ । क्रिया पदावलीमा एकभन्दा बढी क्रियाहरू आएको खण्डमा पहिलो क्रिया शीर्ष हुन्छ अरु त्यसका अधीनस्थ वा सहायक हुन्छन् । सहायक क्रियाहरू शीर्षभन्दा पश्च पदिक भएर आउँछन् (अधिकारी, २०४९, पृ. १३०) । क्रिया मात्रैले पनि क्रिया पदावली बन्दछ । क्रिया पदावलीमा कालबोधक क्रियायोगी विशेषकका रूपमा रहेको हुन्छ । क्रिया पदावलीले नाम पदावली, क्रियायोगी पदावली र

परस्थानिक पदावली पूरकका रूपमा लिन्छ । बैतडेली भाषामा क्रिया पदावलीको रचना निम्नानुसार भएको देखिन्छ :

रामले सौडो खणि सक्यो ।	‘रामले बारी खनि सक्यो ।’
राम सौडो खण्णु पस्यो ।	‘राम बारी खन्न लाग्यो ।’
राम सौडो खण्णु लाथ्यो ।	‘राम बारी खन्दै थियो ।’
रामले सौडो खणि सकि राखि छ ।	‘रामले बारी खनि सकेको छ ।’
उइले बनम्ब बल्ललाइ हाण्यो ।	‘उसले बनमा गोरुलाई पिट्यो ।’
उइले बेलि बल्ललाइ हाण्यो ।	‘उसले हिजो गोरुलाई पिट्यो ।’

माथिका उदाहरणमा आएका /खण्यो, हाण्यो, सुण्यो/ जस्ता एउटै क्रियापद पनि क्रिया पदावलीका रूपमा आउन सक्छन् भने /खणि सक्यो, खण्णु लाथ्यो, खणि सकि राखि छ/ जस्ता दुई वा दुईभन्दा बढी क्रिया मिलेर बनेका संयुक्त क्रियाहरु पनि क्रिया पदावलीमा आउँछन् । त्यसै गरी क्रिया पदावलीको विस्तारकका रूपमा कालबोधक क्रियायोगी आउन सक्छन् ।

क्रियायोगी पदावली

क्रियायोगी पदावलीमा क्रियायोगी पद शीर्ष रहेको हुन्छ । यो एउटा क्रियायोगी पदले मात्र पनि बन्न सक्छ र यसका विस्तारक रूपमा अन्य क्रियायोगीहरु, नाम र विशेषण आउन सक्छन् (अधिकारी, २०४९, पृ. १८१) । बैतडेली भाषामा क्रियायोगी पदावलीको रचना निम्नानुसार भएको पाइन्छ :

निकेरि ‘राम्ररी’	खुब निकेरि	‘सारै राम्ररी’
सद्दिले ‘विस्तारै’	भिकइ सद्दिले	‘ज्यादै विस्तारै’
उइले निकेरि खायो ।	‘उसले राम्ररी खायो ।’	
उइले खुब निकेरि खायो ।	‘उसले सारै राम्ररी खायो ।’	
उ सद्दिले हिटन्छ ।	‘ऊ विस्तारै हिड्छ ।’	
उ भिकइ सद्दिले हिटन्छ ।	‘ऊ ज्यादै विस्तारै हिड्छ ।’	
राम बेलि बासा आयो ।	‘राम हिजो साँभ आयो ।’	
उ नामाइ निकेरि पडन्छ ।	‘ऊ अलि राम्ररी पढ्छ ।’	

माथिका उदाहरणमा देखाइए जस्तै बैतडेली भाषाका वाक्यमा /निकेरि, सद्दिले, बासा/ जस्ता एउटै क्रियायोगी भएका वा /खुब, भिकइ, बेलि, नामाइ/ जस्ता विस्तारक सहितका क्रियायोगी पदावली आएका पाइन्छन् ।

नामयोगी/परस्थानिक पदावली

अधिकारी (२०४९, पृ. १३१) ले नामयोगीद्वारा शासित पदावलीलाई नामयोगी पदावली भनेका छन् भने यादव र रेग्मी (२०५८, पृ. २२२) ले परस्थानिक पद शीर्ष रहेको पदावलीलाई परस्थानिक पदावली भनेका छन् । नामयोगी पदावलीमा नामस्थानिक पदसँगै नामयोगी आएको हुन्छ । नाम, विशेषण, क्रियायोगी र क्रिया कोशीय वर्गका शब्द हुनाले यी शीर्ष पद बनेर आएका हुन्छन् । यिनले आआफ्ना वर्गको कार्य गर्न सक्छन् तर नामयोगी कोशीय प्रकृतिको शीर्ष नभई व्याकणात्मक वा प्रकार्यपरक हुन्छ । त्यसैले नामयोगी पदावलीमा अरु नामिक शब्दहरु पनि आएर नामयोगी पद सरह बन्छन् । यिनले क्रियायोगी पदावलीकै काम गरेको पाइन्छ । बैतडेली भाषामा पाइने नाम पदावली निम्नानुसार देखिन्छ :

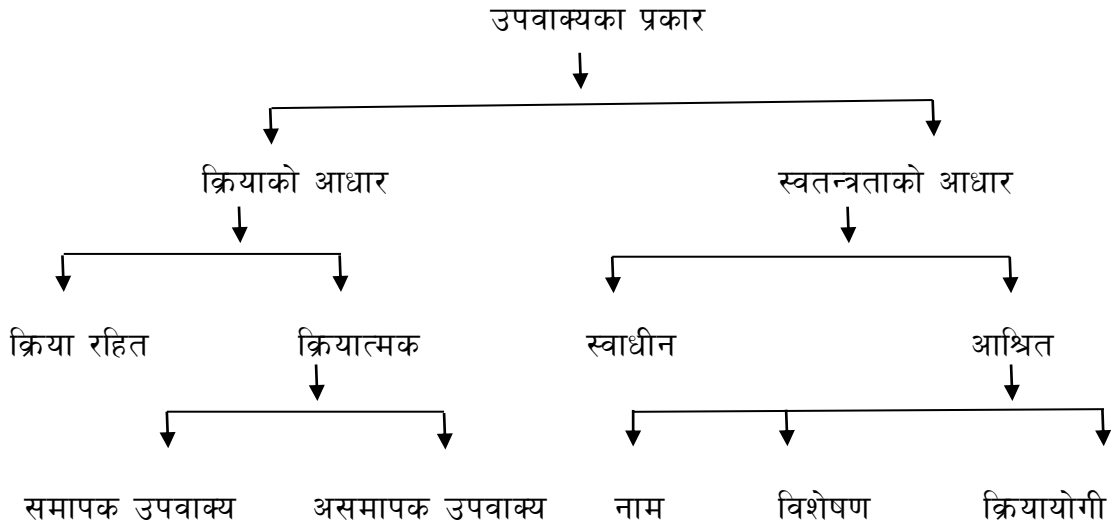
उइले बान्नाम्ब कमेड़ लाया छ ।	‘उसले पर्खालमा कमेरो लगाएको छ ।’
इजाले बगसमाइ लत्ता राखि राख्यान् ।	‘आमाले बाकसमा लुगा राख्नु भएको छ ।’
भइसो खालिन पडि रैछ ।	‘भैँसी तलाउमा पल्टेको छ ।’
तमरा घरमुण निका छन् ।	‘तपाईंका घरतिर आराम छन् ।’
सुने त्यारपाछा भ्राने हो ।	‘सुनिल तिहारपछि जाने हो ।’

उपर्युक्त बैतडेली भाषाका उदाहरणमा आएका /म्ब, माइ, इन, मुण, पाछा, लेखा/ जस्ता विभक्ति तथा नामयोगीले नामयोगी पदावलीको काम गरेका छन् ।

उपवाक्य

पदावलीभन्दा ठुलो र वाक्यभन्दा सानो भाषिक एकाइ उपवाक्य हो । उपवाक्य वाक्यको अंशका रूपमा आउने हुनाले यसलाई वाक्यांश पनि भनिन्छ । एउटा मात्र समापक क्रिया भएको सरल वाक्यलाई नै आधुनिक भाषा विज्ञानले उपवाक्य मान्दछ । जस्तै : उइले साग बनायो । उइले रोटो हाल्यो । यी बैतडेली भाषाका सरल वाक्य अथवा उपावाक्य हुन् । उपवाक्यबाट संयुक्त र मिश्र वाक्यको निर्माण हुन्छ । उइले साग बनायो पुइ रोटो हाल्यो । वाक्यमा /उइले साग बनायो/ पुइ ‘र’ /रोटो हाल्यो/ दुइटा उपवाक्य रहेका छन् । यसरी उपवाक्य संयुक्त वाक्यको अंशका रूपमा रहेका छन् । दुई वा दुईभन्दा बढी उपवाक्यबाट जटिल वाक्यको निर्माण हुने हुनाले उपवाक्यलाई वाक्यको संरचक एकाइ मानिन्छ । वास्तवमा त्यस्तो सरल वाक्यलाई नै उपवाक्य भनिन्छ जुन जटिल वाक्यको घटकका रूपमा रहेका हुन्छन् । यादव र रेग्मी (२०५८, पृ. २२७-२३०) ले उपवाक्यलाई क्रियाका आधारमा र स्वतन्त्रताका आधारमा गरेको वर्गीकरणलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

आरेख ५, उपवाक्यका प्रकार

आरेख ६ मा प्रस्तुत गरिएको वर्गीकरणका आधारमा बैतडेली भाषाका उपवाक्यलाई निम्न लिखित रूपमा वर्णन गरिएको छ :

क्रिया रहित उपवाक्य : क्रियाको प्रयोग नभएका उपवाक्यलाई क्रिया रहित उपवाक्य भनिन्छ । कुराकानी, वार्तालाप तथा संवादका क्रममा क्रिया रहित अल्प वा गौण वाक्यको प्रशस्त प्रयोग हुन्छ । बैतडेली भाषामा क्रिया रहित उपवाक्य विस्मयादिवोधक र सम्वादात्मक गरी मुख्य दुई किसिमका रहेका पाइन्छन् ।

(क) **विस्मयादिवोधक उपवाक्य** : हर्ष, विस्मात, आश्चर्य, घृणा, आक्रोश, पिडा, कृतज्ञता, स्वीकृति, अभिवादन, सम्बोधन आदि मनोभाव व्यक्त गर्दा क्रिया रहित उपवाक्यको प्रयोग गरेको पाइन्छ । जस्तै :

आहा ! कति निको फूल ।	‘अहा ! कति राम्रो फूल ।’
ओइजु ! कति ठण्णो पानि ।	‘आच्छु ! कति चिसो पानी ।’
ओ जेइजा । ए सुने ।	‘ओ ! जेठी इजा । ए सुनिल ।’
जधौ / जौ / पाँउलागि / स्वस्ति ।	‘जदौ / जौ / पाउलागी / स्वस्ति ।’
छि ! छि छि ! छि गन ! छि घिन लाग्दो ! ‘छि ! छि छि ! गन्ध । छ्या घृणा लाग्ने ।’	
थुइ ! नकटा / जाइभाना ।	‘थुइक्क ! नाक नभएको / काम नलाग्ने ।’
ल ल । हइ हइ ।	‘ल / हवस् ! हा हा ।’
कठैलाडि ! कठैदाइन ! विचारो !	‘कठै ! हरे शिव ! विचरा !’

माथिका बैतडेली भाषाका उदाहरणमा क्रिया रहित गौण उपवाक्यको प्रयोग हर्ष, विस्मात, घृणा, सम्बोधन, अभिवादन विभिन्न मनोभावको अभिव्यक्तिका लागि भएको छ ।

(ख) *संवादात्मक उपवाक्य* : कुराकानी वा संवादका क्रममा प्रश्नमा पूर्ण वाक्यको उत्तरमा क्रिया रहित अल्प उपवाक्यको प्रयोग गरेको पाइन्छ । शर्मा (२०७१, पृ. २९३) ले नेपाली भाषामा अल्प वाक्यको प्रयोगका तिन अवस्था : पुनरावृत्ति, विस्तार र प्रतिस्थापनको चर्चा गरेका छन् । बैतडेली भाषामा पनि क्रिया रहित गौण वाक्यको प्रयोग उपर्युक्त मुख्य तिन अवस्थामा भएको पाइन्छ । जस्तै :

पुनरावृत्ति :	पूर्ण उपवाक्य	क्रिया रहित उपवाक्य
	तेरो नउँ कि हो ?	रिया ।
	रिया कि हो ?	बम ।
	तिइ कतिमाइ पडन्छि ?	पाँचमाइ ।
विस्तार :	एइ पाला तन्खा बडन्छ ।	पक्का ।
	चुनउ दिप्पो जितन्छ ।	अँ कसैले पैसा नबाणे ।
	अइल कति सुबिस्ता छ ।	अन नाइ त ।
प्रतिस्थापन :	पुर्चुणिमाइ कइले जित्यो ?	काडरेसले ।
	वडामाइ कइले जित्यो ?	बैदारले ।
	बैदारले कस्याँ जित्यो ?	कामले ।

माथिका उदाहरणमा संवादात्मक अभिव्यक्तिका क्रममा पूर्ण वाक्यको उत्तर तथा सहमतिमा क्रिया रहित गौण उपवाक्यको प्रयोग भएको छ । क्रिया रहित यस्ता उपवाक्यहरु वाक्यमा अर्को उपवाक्यसँग पनि आउँछन् । जस्तै :

उ 'रुने च्याचेलि' निका नाइ माण्णो । 'ऊ रुने बच्चा राम्रा मान्दैन ।'
 'बोल्ले मान्स' कोइ नाइथि । 'बोल्ले मानिस कोही छैन ।'
 उनलाई 'मुइ ठुलो मान्स' लाग्यो । 'उनलाई म ठुलो मान्छे लाग्यो ।'

माथिका उदाहरणमा आएका /रुने च्याचेलि, बोल्ले मान्स, मुइ ठुलो मान्स/ बैतडेली भाषाका क्रियारहित उपवाक्य हुन् ।

क्रियात्मक उपवाक्य : क्रियाको प्रयोग भएका उपवाक्य क्रियात्मक उपवाक्य हुन् । बैतडेली भाषाका उपवाक्यहरु प्रायः क्रिया सहितका पाइन्छन् । यस्ता उपवाक्य असमापक क्रिया भएका र समापक क्रिया भएका गरी दुई किसिमका पाइन्छन् ।

(क) समापक उपवाक्य : वाक्य समापन गर्ने वा पुरा गर्ने उपवाक्य समापक उपवाक्य हुन् । यस्ता उपवाक्यमा क्रियासँग सङ्गति जनाउने रूप अर्थात् सहायक क्रिया हुन्छ (यादव र रेग्मी, २०५८, पृ. २२८) । समापक उपवाक्य एकलैले वाक्य बनाउन सक्छ । त्यसैले एउटा मात्र उपवाक्य भएको वाक्यलाई सरल वाक्य भनिएको पाइन्छ (अधिकारी, २०५५, पृ. २०२) । एउटा उपवाक्यबाट मात्र निर्मित सरल वाक्य, संयुक्त वाक्यका उपवाक्यहरु र मिश्र वाक्यको मुख्य उपवाक्य स्वाधीन उपवाक्य हुन् । वाक्यको अर्को उपवाक्यमा आश्रित नभई स्वतन्त्र रूपमा रहने हुनाले यसलाई स्वाधीन, मुख्य वा प्रधान उपवाक्य पनि भनिन्छ । जस्तै :

रामले भात खायो ।

‘रामले भात खायो ।’

चेलो पड्छ, चेलि नाइ पड्छि ।

‘छोरो पढ्छ, छोरी पढ्छिन ।’

उ गुनि छ ।

‘ऊ गुणी छ ।’

भाइ भात खान्छ, पुइ किताप पड्छ । ‘भाइ भात खान्छ, अनि किताब पढ्छ ।’

भाइ जन्ज्या घर औन्छ, उन्ज्या रोटा खान्छ । ‘भाइ जतिखेर घर आउँछ, उतिखेर रोटी खान्छ ।’

उपर्युक्त बैतडेली भाषाका वाक्यमा आएका /रामले भात खायो; चेलो पड्छ; चेलि नाइ पड्छि; उ गुनि छ; भाइ भात खान्छ; भाइ किताप पड्छ; भाइ घर औन्छ; भाइ रोटा खान्छ / समापक वा स्वाधीन उपवाक्य हुन् ।

(ख) असमापक उपवाक्य : “वाक्यको समापन नगर्ने वा वाक्य पुरा नगर्ने उपवाक्यहरु असमापक उपवाक्य हुन्” (यादव र रेग्मी, २०५८, पृ. २२८) । एउटै वाक्यमा एकभन्दा बढी अवधारणाहरु उन्नका लागि असमापिका क्रियाको प्रयोग हुँदा असमापिका उपवाक्य बन्छन् (अधिकारी, २०५५, पृ. २२२) । यस्ता उपवाक्य अर्को वाक्यमा आश्रित भएर आउँछन् । त्यसैले असमापक उपवाक्यलाई आश्रित उपवाक्य पनि भनिन्छ । बैतडेली भाषामा पनि असमापिका उपवाक्य पाइन्छन् । जस्तै :

राम भोलभात खाइबटि आयो ।

‘राम मासुभात खाएर आयो ।’

उ भोलभात खान मन पडौन्छ ।

‘ऊ मासुभात खान मन पराउँछ ।’

उ भोलभात खानाकि तयार भयो ।

‘ऊ मासुभात खान तयार भयो ।’

उइले भोलभात खाया ठस्का गयो ।

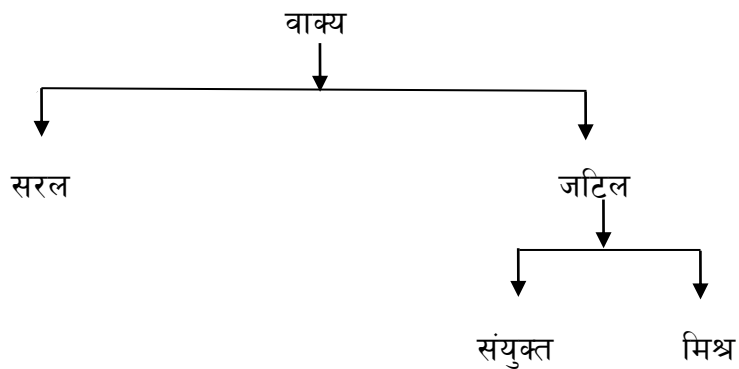
‘उसले मासुभात खाएको नाटक गयो ।’

उपर्युक्त बैतडेली भाषाका वाक्यमा आएका / भोलभात खाइबटि, भोलभात खान, भोलभात खानाकि, भोलभात खाया/ उपवाक्य असमापिका क्रियाबाट बनेका छन् । यस्ता असमापिका उपवाक्यबाट मिश्र वाक्यको निर्माण हुन्छ ।

वाक्य

वाक्य उपवाक्यभन्दा ठुलो र अनुच्छेदभन्दा सानो भाषिक एकाइ हो । वाक्यलाई आफ्नै स्वतन्त्र अर्थ र अस्तित्व भएको एक किसिमको पूर्ण संरचना मानिन्छ । वाक्यमा एक वा एकभन्दा बढी उपवाक्यहरु रहन सक्छन् । बन्धु (२०५३, पृ. १००) का अनुसार प्रत्येक भाषामा सीमित सङ्ख्यामा आधारभूत, मूल वाक्य वा सरल वाक्य हुन्छन् र तिनै सीमित वाक्यहरुको विस्तार, मिश्रण र संयोजन गरेर अन्य वाक्यको निर्माण हुन्छ । वाक्यलाई मुख्य गरी संरचना र अर्थका आधारमा वर्गीकरण गरिएको पाइन्छ । संरचनाका आधारमा बैतडेली भाषाका वाक्यलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

आरेख ६, वाक्यका प्रकार

संरचनाका आधारमा वाक्यहरु सरल, संयुक्त र मिश्र गरी तिन किसिमका हुन्छन् । यी नै भाषाका मुख्य वाक्य हुन् । त्यसैले संरचनाका आधारमा बैतडेली भाषाका वाक्यको वर्णन निम्न लिखित रूपमा गरिएको छ :

सरल वाक्य : एउटा स्वतन्त्र उपवाक्य नै सरल वाक्य हो । सरल वाक्यलाई आधारभूत वाक्य वा मुख्य वाक्य पनि भनिन्छ । सरल वाक्यमा एउटा उद्देश्य र एउटा विधेय हुन्छ । परम्परागत व्याकरणले एउटा मात्र समापक क्रिया भएको र त्यससँग जतिसुकै असमापक क्रिया भएको वाक्यलाई सरल वाक्य मानेको पाइन्छ तर आधुनिक भाषा विज्ञानले एउटा मात्र समापक क्रिया भएको वाक्यलाई सरल वाक्य मान्दछ । वाक्यमा

समापक क्रियाका साथै एक वा एकभन्दा बढी असमापक क्रियाहरु आउँदा वाक्य सरल नभई जटिल हुन्छ (अधिकारी, २०४९, पृ. २०२) । त्यसैले एउटा मात्र समापक क्रिया भएको वाक्य सरल वाक्य हो । यसमा अन्य क्रियाहरु त्यसको सहायक भई आउन सक्छन् । जस्तै :

घोगा अडुरे । 'मकै उम्रिए ।'
 बल्ल बिचल्यो । 'गोरु भाग्यो ।'
 रामले भात खायो । 'रामले भात खायो ।'
 उइले मुइलाइ रूपे दियो । 'उसले मलाई रुपिया दियो ।'
 ब्यौलो नानो छ । 'बेहुलो सानो छ ।'
 उइले भात खाइ सक्यो । 'उसले भात खाइ सक्यो ।'
 बाकरा बनम्ब छन् । 'बाखा वनमा छन् ।'

उपर्युक्त वाक्यहरुमा एउटा उद्देश्य र एउटा विधेय भएकाले बैतडेली भाषाका सरल वाक्य हुन् । बैतडेली भाषाका सरल वाक्यमा कर्ता र क्रिया मात्र पनि आउन सक्छ भने कर्ता, कर्म र क्रिया, कर्ता, पूरक र क्रिया, कर्ता अप्रत्यक्ष कर्म, प्रत्यक्ष कर्म र क्रिया, कर्ता, कर्म, पूरक र क्रिया, कर्ता, क्रियायोगी र क्रिया पनि आउन सक्ने कुरा माथिका उदाहरणबाट स्पष्ट भएको छ ।

सरल वाक्यमा आएका उद्देश्य र विधेयको विस्तार हुन सक्दछ । यसरी विस्तार भएका सरल वाक्यलाई विस्तारित सरल वाक्य भनिन्छ । विस्तारकका रूपमा एक वा एकभन्दा बढी अन्य पदहरु रहन सक्छन् । जस्तै :

ठुलो धौलो बल्ल अइल आयो । 'ठुलो सेतो गोरु अहिले आयो ।'
 मल्देकि जात निकि भइ । 'मल्लादेहीको जात्रा राम्रो भयो ।'
 देबो: चेलो चन्नरे धुइधुइ रोयो । 'देवको छोरो चन्द्रे धुरुधुरु रोयो ।'
 देबइ चेलि जने सद्दिले बोलन्छि । 'देवकी छोरी जानु बिस्तारै बोल्छे ।'

उपर्युक्त वाक्यमा आएका /ठुलो धौलो, मल्देकि, देबो: चेलो, देबइ चेलि/ ले क्रमशः /बल्ल, जात, चन्नरे, जने/ उद्देश्यको विस्तार गरेका छन् भने /अइल, निकि, धुइधुइ, सद्दिले/ ले क्रमशः /आयो, भइ, रोयो, बोलन्छि/ विधेयको विस्तार गरेका छन् । यसरी उद्देश्यको विस्तारकका रूपमा विशेषण र त्यससँग अन्वित हुन सक्ने अन्य पद र विधेयको विस्तारकका रूपमा सहायक क्रियाका साथै विधेयसँग अन्वित हुन सक्ने नाम, विशेषण र क्रियायोगीहरु आउन सक्छन् ।

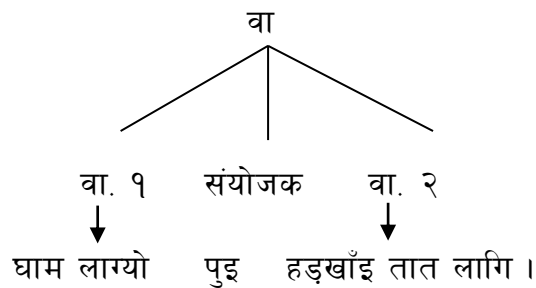
संयुक्त वाक्य : एकभन्दा बढी स्वतन्त्र उपवाक्यको मेलबाट संयुक्त वाक्य बन्छ । अधिकारी (२०४९, पृ. १४६) का अनुसार दुई वा दुईभन्दा बढी सरल वाक्यहरुको समपदिक संयोजनबाट संयुक्त वाक्य बन्छ । संयुक्त वाक्यका उपवाक्य एक अर्काबाट स्वतन्त्र भए पनि एक आपसमा एउटै वाक्यका अङ्ग भएर आएका हुन्छन् । संयुक्त वाक्य समापक क्रिया भएका एकभन्दा बढी स्वतन्त्र उपवाक्यबाट निर्माण हुन्छन् । बैतडेली भाषामा संयुक्त वाक्यका उपवाक्यहरु निरपेक्ष संयोजकहरुले जोडिएका र संयोजकबिना नै क्रमश आएका पाइन्छन् । जस्तै :

चन्ने रोटी खान्छ, पुइ वन भान्छ ।	‘चन्ने रोटी खान्छ अनि वन जान्छ ।’
तिइ सरासर भाग नति हाणाइ खाने हइ ।	‘तँ खुरुखुरु जा नत्र पिटाइ खान्छस् ।’
उ नि आफ जाण्णो नि अर्का भुण्या माण्णो ।	‘ऊ न आफू जान्छ न अरुले भनेको मान्छ ।’
चेलाले भात खायो, चेलिले रोटी खायो ।	‘छोराले भात खायो र छोरीले रोटी खाई ।’
भाइ त आयो, बइन नाइ आइ ।	‘भाइ त आयो, बहिनी आइन ।’

उपर्युक्त बैतडेली भाषाका संयुक्त वाक्यमा आएका उपवाक्यहरु /पुइ, नति, नि/ जस्ता संयोजकहरुले जोडिएका र संयोजकबिनै क्रमशः आएका छन् ।

वाक्य संयोजन : संयुक्त वाक्यमा एकभन्दा बढी स्वतन्त्र उपवाक्यहरुको संयोजन हुन्छ । बैतडेली भाषामा नेपाली भाषाका केही निरपेक्ष संयोजकका साथै आफ्नै मौलिक संयोजकहरु प्रचलित रहेका छन् । यस्ता निरपेक्ष संयोजकहरुमा /पुइ, लइ, नति, नि, वर, तबलइ, कित..कित, कि..कि, या..या, बा..बा/ आदि रहेका छन् । बैतडेली भाषामा दुई स्वतन्त्र उपवाक्यहरु निम्नानुसार संयोजित हुन्छन् :

आरेख ७, वाक्य संयोजन

माथिको आरेखमा /घाम लाग्यो/ एउटा उपवाक्य र /हइखाँइ तात लागि/ ‘शरीरलाई न्यानो लाग्यो’ अर्को उपवाक्यलाई /पुइ/ ‘अनि’ संयोजकले जोडेर संयुक्त बनेको छ । अधिकारी (२०४९, पृ. २०३-२०६) ले संयुक्त वाक्यका नेपाली भाषामा समुच्चयबोधक, युगपद्बोधक, विकल्पबोधक, अनुक्रमबोधक, कारणबोधक, विपरीतबोधक,

व्यतिरेक तथा तुलनाबोधक, शीघ्रताबोधक, परिणामबोधक आदि प्रकार उल्लेख गरेको पाइन्छ। बैतडेली भाषामा संयुक्त वाक्यको संयोजनलाई निम्न लिखित रूपमा वर्ण गरिएको छ :

(क) समुच्चयबोधक : यो पनि र त्यो पनि बुझाउने गरी उपवाक्यहरुको संयोजन हुँदा समुच्चयबोधक संयुक्त वाक्य बन्दछ। बैतडेली भाषाका समुच्चयबोधक वाक्यलाई /लइ..लइ, नि..नि, एकातिर..अर्खातिर/ जस्ता संयोजकले जोडेको पाइन्छ। जस्तै :

रमेले जुता लइ मनेले चप्पल लइ किन्यो । 'रामेले जुत्ता र मानेले चप्पल किन्यो ।'
नि उ आयो नि मुइ गयुँ । 'न ऊ आयो न म गएँ ।'
आज नि: घाम लाग्यो नि: पानि पड्यो । 'आज न घाम लाग्यो न पानी पन्यो ।'

उपर्युक्त बैतडेली भाषाका संयुक्त वाक्यमा आएका उपवाक्यहरु /लइ..लइ, नि..नि/ जस्ता संयोजकले जोडिएका छन्। यिनले यो पनि र त्यो पनि भए नभएको जनाएका छन्।

(ख) युगपद्बोधक : एकैचोटि दुइटा कार्य बुझाउने गरी उपवाक्यहरुको संयोजन हुँदा युगपद्बोधक संयुक्त वाक्य बन्दछ। बैतडेली भाषामा युगपद्बोधक वाक्यलाई /लइ..लइ/संयोजकले जोडेको पाइन्छ। जस्तै :

रम्मोले जात लइ हेन्यो, केला लइ बेच्यो । 'रामेले जात्रा पनि हेन्यो केरा पनि बेच्यो ।'
एकैफेरा ढाणो लइ आयो, पानि लइ आयो । 'एकैचोटि हावा पनि आयो, पानी पनि आयो ।'
ताँ चौपातो लइ छ, से:लो लइ छ । 'त्यहाँ चौतारो पनि छ, छहारी पनि छ ।'

उपर्युक्त बैतडेली भाषाका संयुक्त वाक्यमा आएका उपवाक्यहरुलाई /लइ..लइ/ संयोजकले जोडेको छ। यिनले एकैचोटि दुइटा कार्य बुझाएका छन्।

(ग) विकल्पबोधक : यो वा त्यो बुझाउने वाक्यहरुको संयोजन हुँदा वैकल्पिक संयुक्त वाक्यको निर्माण हुन्छ। बैतडेली भाषाका विकल्पबोधक संयुक्त वाक्यका उपवाक्यहरुलाई /कि, कि..कि, त, या..या, वा, नि..नि/ जस्ता वैकल्पिक संयोजकहरुले जोडेको पाइन्छ। जस्तै :

भोल रामकि रोपाइँ हुन्छि कि पुरेकि हुन्छि । 'भोलि रामको रोपाइँ हुन्छ कि पुरेको हुन्छ ।'
यो मइना तिसौँ छ कि एकतिसौँ । 'यो महिना तिसौँ छ कि एकतिसौँ ।'
तम जात भाने हौ त नाइ । 'तपाइँ जात्रा जानु हुने हो कि होइन ।'
तिइ भात खाने हइ कि रोटी । 'तँ भात खाने होस् कि रोटी ।'

आज बा घाम लाग्दे हो बा पानि पड्डे हो । 'आज घाम लाग्ने हो या पानी पर्ने हो ।'
 तो निः खानो निः सिनो । 'त्यो न खान्छ न सुत्छ ।'
 आज या उन्नरो पालो हो या मेरो पालो हो । 'आज उनको पालो हो या मेरो पालो हो ।'

उपर्युक्त बैतडेली भाषाका संयुक्त वाक्यमा आएका उपवाक्यहरूलाई /कि, कि..कि, त, बा..बा, नि..नि, या..या/ जस्ता संयोजकहरूले जोडेका छन् । यसमा यो वा त्यो बुझाउने विकल्पबोधक उपावाक्यहरूको योग भएको छ ।

(घ) *अनुक्रमबोधक* : कालक्रम बुझाउने उपवाक्यहरूको संयोजन हुँदा अनुक्रमबोधक संयुक्त वाक्यको निर्माण हुन्छ । बैतडेली भाषाका अनुक्रमबोधक संयुक्त वाक्यका उपवाक्यहरूलाई /पुइ, पाछा/ जस्ता संयोजकहरूले जोडेको पाइन्छ । जस्तै :

उइले धदेयो पुइ सबै जना आए । 'उसले बोलायो अनि सबै जना आए ।'
 पल्लि खण्यो पुइ बराबर गयो । 'पहिला खन्यो अनि बराबर गयो ।'
 आगा पानि आयो पाछा ढाणो आयो । 'अगाडि पानी आयो त्यसपछि हुरी आयो ।'
 पल्लि गौँ काट्टौँ, चुट्टौँ पुइ राख्दौँ । 'पहिला गहुँ काट्छौँ, चुट्छौँ अनि राख्छौँ ।'

उपर्युक्त बैतडेली भाषाका संयुक्त वाक्यमा आएका उपवाक्यहरूलाई /पुइ, आगा..पाछा/ जस्ता संयोजकहरूले जोडेका छन् । यसमा एकपछि अर्को कार्य भएका उपवाक्य जोडिएका छन् ।

(ङ) *कारण कार्यबोधक* : कारण कार्य बुझाउने उपवाक्यहरूको संयोजन हुँदा कारण कार्यबोधक संयुक्त वाक्यको निर्माण हुन्छ । बैतडेली भाषाका कारण कार्यबोधक संयुक्त वाक्यका उपवाक्यहरूलाई /तबइ, तसेरि/ जस्ता संयोजकहरूले जोडेको पाइन्छ । जस्तै :

उइले बासि पिणौँ खायो तबइ ढाड़ ओसायो ।
 'उसले बासी पिडालु खायो त्यसैले पेट फुल्यो ।'
 आज मुइलाइ जर आयो तसेरि स्कुल नाइ गर्युँ ।
 'आज मलाई ज्वरो आयो त्यसैले स्कुल गइनँ ।'
 इन जि भुण्यो तो पौनान् तबइ जिड्सियान् ।
 'यिनी जे भन्यो त्यो पाउँछन् त्यसैले मात्तिएका छन् ।'

उपर्युक्त बैतडेली भाषाका संयुक्त वाक्यमा आएका कारण कार्य बुझाउने उपवाक्यहरूलाई /तबइ, तसेरि/ जस्ता संयोजकहरूले जोडेका छन् ।

(च) *विपरीतबोधक* : परस्पर विपरीत कथन बुझाउने उपवाक्यहरूको संयोजन हुँदा विपरीतबोधक संयुक्त वाक्यको निर्माण हुन्छ । बैतडेली भाषाका विपरीतबोधक संयुक्त वाक्यका उपवाक्यहरूलाई /तब लइ, नति/ जस्ता संयोजकहरूले जोडेको पाइन्छ । जस्तै :

तिइ निकेरि पड़ नति पास नाइ हुने हइ ।

‘तिमी राम्ररी पढ नत्र पास हुँदैनौ ।’

उ पाछा स्कूल भान्छ तबलइ आगा पुगन्छ ।

‘ऊ पछि स्कूल जान्छ तापनि अगाडि पुग्छ ।’

उइखाँइ कतिफेरा भुणें तबलइ नाइ सुण्णो ।

‘उसलाई कटिपल्ट भनैं तैपनि सुनेन ।’

उपर्युक्त बैतडेली भाषाका संयुक्त वाक्यमा आएका परस्पर विपरीत उपवाक्यहरूलाई /नति, तब..लइ/ जस्ता संयोजकहरूले जोडेका छन् ।

(छ) *व्यतिरेक वा तुलनाबोधक* : एक आपसमा भिन्नता वा तुलना बुझाउने उपवाक्यहरूको संयोजन हुँदा व्यतिरेक वा तुलनाबोधक संयुक्त वाक्यको निर्माण हुन्छ । बैतडेली भाषाका व्यतिरेक वा तुलनाबोधक संयुक्त वाक्यका उपवाक्यहरूलाई /तब लइ, भुणे/ जस्ता संयोजकहरूले जोडेको पाइन्छ । जस्तै :

उ जुवाले सकि गयो तब लइ खेल्न नाइ छाड्डो ।

‘ऊ जुवाले सकिइ हाल्यो तापनि खेल्न छोड्दैन ।’

यो साग हुने त नाइ हो तब लइ पानि त हाल्लुइ पड्यो ।

‘यो साग हुने त होइन तापनि पानी हाल्लै पन्यो ।’

चेलो तेर बर्सो छ भुणे चेलि आठ बर्सकि छ ।

‘छोरो तेह वर्षको छ भने छोरी आठ वर्षकी छे ।’

स्वानि इति मोटि छि भुणे बइक पतलो छ ।

‘स्वास्नी यति मोटी छे भने लोग्ने पातलो छ ।’

उपर्युक्त बैतडेली भाषाका संयुक्त वाक्यमा आएका परस्पर भिन्न वा तुलनात्मक उपवाक्यलाई /तबलइ, भुणे, एकतिर..अर्खातिर/ संयोजकहरूले जोडेका छन् ।

(ज) शीघ्रताबोधक : एउटा कार्य संगसंगै वा पुरा हुँदा नहुँदै अर्को कार्यको पनि थालनी भएको बुझाउने उपवाक्यहरुको संयोजन हुँदा शीघ्रताबोधक संयुक्त वाक्यको निर्माण हुन्छ । बैतडेली भाषाका शीघ्रताबोधक संयुक्त वाक्यका उपवाक्यहरुलाई /कि/ जस्ता संयोजकहरुले जोडेको पाइन्छ । जस्तै :

उडले हात लायो कि बिगाड्यो । 'उसले हात लगायो कि बिगाच्यो ।'
 कुकुरौन भिट भइ कि काटाकाट भइ । 'कुकुरहरु भेट भयो कि काटाकाट भयो ।'
 पहाड पानि पड्यो कि ठण्णो भयो । 'पहाडमा पानी पच्यो कि चिसो भयो ।'
 तिडले काला: गरेइ कि हाणाइ खाएइ । 'तैले हल्ला गरिस् कि पिटाइ खान्छस् ।'

उपर्युक्त बैतडेली भाषाका संयुक्त वाक्यमा आएका उपवाक्यहरुलाई /कि/ संयोजकले जोडेको छ । यिनले एउटा कार्य हुनासाथ वा संगसंगै अर्को कार्य पनि भएको बुझाएका छन् ।

(झ) परिणामबोधक : एक आपसमा परिणाम बुझाउने उपवाक्यहरुको संयोजन हुँदा परिणामबोधक संयुक्त वाक्यको निर्माण हुन्छ । बैतडेली भाषाका परिणामबोधक संयुक्त वाक्यका उपवाक्यहरुलाई /तबइ/ जस्ता संयोजकहरुले जोडेको पाइन्छ । जस्तै :

आज बैठक हो; तबइ मुइ स्कुल गया हुँ ।
 'आज बैठक हो; त्यसैले म स्कुल गएको हुँ ।'
 आज स्कुल्यानकि छुट्टि रैछ; तबइ त बाटामुण कोइ नाइ भिट्टे ।
 'आज विद्यार्थीहरुको विदा रहेछ; त्यसैले त बाटोमा कोही पनि भेटिएनन् ।'

उपर्युक्त बैतडेली भाषाका संयुक्त वाक्यमा आएका उपवाक्यहरुलाई /तबइ/ संयोजकले जोडेको छ । यसमा परिणाम जनाउने उपवाक्यहरुको संयोजन भएको छ ।

मिश्र वाक्य : एउटा स्वतन्त्र उपवाक्य र एक वा एकभन्दा बढी आश्रित उपवाक्यबाट बनेको वाक्य मिश्र वाक्य हो । अधिकारी (२०४९, पृ. २०७) का अनुसार मिश्र वाक्यमा उपवाक्यहरु विषमपदिक वा सापेक्ष स्थितिमा हुन्छन् अर्थात् उपवाक्यहरुमध्ये एउटा मुख्य र अर्को अमुख्य हुन्छ । यसमा मुख्य उपवाक्य स्वतन्त्र हुन्छ भने अमुख्य वाक्य स्वतन्त्र उपवाक्यको आश्रित भएर आउँछ । यादव र रेग्मी (२०५८, पृ. २३१) का अनुसार मिश्र वाक्यका आश्रित उपवाक्यहरु समापक वा असमापक क्रियासहितका हुन्छन् र यिनलाई सापेक्ष संयोजकहरुले मुख्य उपवाक्यसँग जोडेका वा कृदन्त हुन्छन् । बैतडेली भाषामा पनि

मिश्र वाक्यका आश्रित उपवाक्यहरु समापक र असमापक क्रिया दुबैबाट बनेका पाइन्छन् । यसलाई निम्न लिखित रूपमा वर्णन गरिएको छ :

समापिका उपवाक्य : बैतडेली भाषाका मिश्र वाक्यमा आश्रित समापक नाम उपवाक्य, विशेषण उपवाक्य र क्रियायोगी उपवाक्यका रूपमा आएका पाइन्छन् । यिनको वर्णन निम्न लिखित रूपमा गरिएको छ :

नाम उपवाक्य : नाम वा नामस्थानिक पद/पदावलीका रूपमा मुख्य उपवाक्यको कर्ता, कर्म वा पूरक बनी आउन सक्ने उपवाक्यलाई नाम उपवाक्य भनिन्छ (अधिकारी, २०४९, पृ. २०८) । नाम पदावलीको घटकका रूपमा आई वाक्यमा नामले गर्ने कार्य गर्ने उपवाक्य नाम उपवाक्य हो (यादव र रेग्मी, २०५८, पृ. २२९) । बैतडेली भाषामा पनि मिश्र वाक्यमा नाम उपवाक्य कतै कर्ता, कतै कर्म, कतै पूरकका रूपमा आएको पाइन्छ । जस्तै :

कर्ता	उ मय्यो भुण्यो, साँच्चि हो ।	‘ऊ मय्यो भन्यो साँचो हो ।’
	भोल छुट्टि हुन्छ, पक्का हो ।	‘भोलि विदा हुन्छ, निश्चित छ ।’
कर्म	उइले गोर गुनि छ भुण्यो ।	‘उसले गाई गुणी छ भन्यो ।’
	उइले घरेडि खोजि राख्युँ भुण्यो ।	‘उसले घडेरी खोजी राखेको छु भन्यो ।’
पूरक	उइको विचार छ कुलो निको हुन पडन्छ ।	‘उसको विचार छ कुलो राम्रो हुनु पर्छ ।’
	अचम्म छ, उ मुइसित रिसायो ।	‘आश्चर्य छ, ऊ मसँग रिसायो ।’

उपर्युक्त वाक्यमा आएका /उ मय्यो भुण्यो, भोल छुट्टि हुन्छ, गोर गुनि छ, घरेडि खोजि राख्युँ, कुलो निको हुन पडन्छ, उ मुइसित रिसायो/ उपवाक्यहरुले नाम सरह काम गरेका छन् । त्यसैले यी बैतडेली भाषाका नाम उपवाक्य हुन् ।

विशेषण उपवाक्य : “सम्बन्धवाचक सार्वनामिक विशेषणको प्रयोग भएका आश्रित उपवाक्यलाई विशेषण उपवाक्य भनिन्छ” (अधिकारी, २०७६, पृ. २७५) । विशेषण पदावलीले वाक्यमा विशेषणले गर्ने कार्य गर्छन् (यादव र रेग्मी, २०५८, पृ. २३०) । यस्ता उपवाक्यहरु मुख्य उपवाक्यका नाम वा नाम पदावलीको विशेषण भएर आएका पाइन्छन् । जस्तै :

जो और:	सतौन्छ, उ बाटो नाइ पौनो ।	‘जसले अरुलाई सताउँछ, उसले बाटो पाउँदैन ।’
	जसो तम भुण्छौ उ उसोइ गरन्छ ।	‘जस्तो तपाईं भन्नु हुन्छ ऊ उस्तै गर्छ ।’
जि तम	खान्छौ उइ हम लेइ खानौँ ।	‘जे तपाईं खानु हुन्छ त्यही हामी पनि खान्छौ ।’
जाँ और	भान्ना वाँ हम लेइ भौँला ।	‘जहाँ अरु जालान् उहाँ हामी पनि जाऔँला ।’
	उइले जतनो खोज्यो उतनो पायो ।	‘उसले जत्रो खोज्यो त्यत्रो पायो ।’

उपर्युक्त मिश्र वाक्यमा आएका /जो और: सतौन्छ, जसो तम भुणन्छौ, जि तम खान्छौ, जाँ और भान्ना, उइले जतनो खोज्यो/ उपवाक्यहरुले विशेषण उपवाक्यको काम गरेका छन् ।

क्रियायोगिक उपवाक्य : “जुन उपवाक्यले मुख्य उपवाक्यका क्रियाको विशेषता वा परिवेश जनाउँछ त्यसलाई क्रियायोगिक उपवाक्य भनिन्छ” (अधिकारी, २०४९, पृ. २०९) । यस्ता उपवाक्यहरु सम्बन्धवाचक र अन्य प्रकृतिका हुन्छन् ।

(क) *सम्बन्धवाचक प्रकृतिका क्रियायोगिक उपवाक्य* : यस्ता उपवाक्यहरु काल, स्थान, दिशा, आवृत्ति, मात्रा, रीति आदि सम्बन्ध बुझाउने प्रकृतिका हुन्छन् (अधिकारी, २०७६, पृ. २७६) । बैतडेली भाषामा पनि यस प्रकृतिका उपवाक्यहरु पाइन्छन् । जस्तै :

काल	जन्ज्या उ आयो, उन्ज्या मुइ नाइ थ्युँ । 'जतिबेला ऊ आयो, त्यतिबेला म थिइनँ ।' जन्ज्या तेरि सार हुन्छि, उन्ज्या आएइ । 'जतिखेर तिम्रो फुर्सद हुन्छ, उतिखेर आउनु ।' जब उइले हकान्यो, तब सब चुप लागे । 'जब उसले हफ्कायो, तब सबै चुप लागे ।'
स्थान	तम जाँ भुणन्छौ, मुइ वाँ औँलो । 'तपाईँ जहाँ भन्नु हुन्छ, म त्यहीं आउँला ।' जाँमुण हलो नाइ लाग्यो वाँमुण खण । 'जहाँनेर हलो लागेको छैन, त्यहाँनेर खन ।' जाँबठे भुणन्छौ, ताँबठे बाटो निकाल्लुँ । 'जताबाट भन्नु हुन्छ, त्यताबाट बाटो निकाल्छु ।'
दिशा	जाँबठे सुर्जे औँनान, ताँइतिर फर्क । 'जताबाट सूर्य आउँछन्, त्यतैतिर फर्क ।' जइबठे गयो, उसैबठे औँन पड़न्छ । 'जुन दिशाबाट गयो, त्यहीं दिशाबाट आउनु पर्छ ।' जाँतिर सर्क बोल्यो, ताँइतिर पानि पड्यो । 'जताँतिर मेघ गर्ज्यो, त्यहाँतिर पानी पच्यो ।'

आवृत्ति	उ जतिफेरा भिट्यो, उतिफेरा ढोग्छ । 'ऊ जतिचोटि भेट्यो, त्यतिचोटि ढोग दिन्छ ।' उन जतिफेरा माग्यो, उतिफेरा दिनान् । 'उनी जतिपल्ट माग्यो, त्यतिपल्ट दिन्छन् ।' जति पिस्यो, उति मसिनो हुन्छ । 'जति पिस्यो, उति मसिनो हुन्छ ।'
मात्रा	डःर जति खण्यो, उति गैलो हुन्छ । 'खाल्डो जति खन्यो, उति गहिरो हुन्छ ।' उइले जति माग्यो, उति दियो । 'उइले जति माग्यो, उति दियो ।' जतनो खाने हइ, उतनो लैभा । 'जत्रो खाने होस्, त्यत्रै लैजा ।'
रीति	जसेरि गइथे, उसेरि आइ । 'जसरी गएको थिइस्, उसरी आइजा ।' जस्याँ हाल्ये, उस्याँ गाड् । 'जसरी हाल्यिस्, यसरी निकाल् ।' उन जसो भुण्णान्, तसोइ गर । 'उनी जस्तो भन्छन्, त्यस्तै गर ।'

उपर्युक्त मिश्र वाक्यमा आएका /जन्ज्या..उन्ज्या, जब..तब, जाँ..वाँ, जाँमुण..वाँमुण, जाँबठे.. ताँबठे, जइबठे..उसैबठे, जतिफेरा..उतिफेरा, जति..उति, जतनो..उतनो, जसेरि..उसेरि, जस्याँ..उस्याँ, जसो..तसोइ/ सम्बन्धवाचक सर्वानामिक विशेषणले विभिन्न किसिमका सम्बन्धवाचक क्रियायोगी उपवाक्यहरूलाई जोडेका छन् ।

(ख) अन्य प्रकृतिका क्रियायोगिक उपवाक्य : सम्बन्धवाचक बाहेक अन्य किसिमका क्रियायोगिक उपवाक्यहरू विभिन्न सापेक्ष संयोजकहरूबाट जोडिन्छन् । बैतडेली भाषाका /भुणे, भुणि, भुणिबटि, भुण्णा, तब लइ, क्याकि, कि/ आदि संयोजकहरूले यस्ता उपवाक्यहरूलाई मुख्य वाक्यसित जोड्छन् । यस्ता उपवाक्यहरू पनि सर्त, परिस्थिति, वैपरित्य, कारण, परिणाम, प्रयोजन, रीति आदि विभिन्न किसिमका हुन्छन् ।
जस्तै :

सर्त	मेरो भुण्या माण्यो भुणे घडि किनि दिउँलो । 'मेरो भनेको मान्यो भने घडी किनि दिउँला ।' उ आयो भुणे मुइलाइ लइ खबर गन्या । 'ऊ आयो भने मलाई पनि खबर गर्नु होला ।' भत्ता पायो भुणे लत्ता किन्ने हुँ । 'भत्ता पाइयो भने लुगा किन्ने हुँ ।'
परिस्थिति	उइले औनु भुणिबटि हमलाइ ठग्यो । 'उसले आउँछु भनेर हामीलाई ठग्यो ।'

	उ आलो भुण्णे बिस्वास नाइथि । ‘ऊ आउँला भन्ने विश्वास छैन ।’ पानि पड्डुइ लाथ्यो, उनुन हिटि गए । ‘पानी परिरहेकै थियो, उनीहरु हिँडि हाले ।’
वैपरीत्य	मान्स भिक जग्गा भ्या दुख पौन्छ । ‘मान्छे बढी जग्गा भए दुःख पाउँछ ।’ उइले नबोलाए लइ हम बौलौनाँ । ‘उसले नबोलाए पनि हामी बोलाउँछौँ ।’ कसैले नग्या लइ मुइ भाने हुँ । ‘कसैले नगए पनि म जान्छु ।’
कारण	उ सागइन डाः नाइ हाल्लो, क्याकि उ डाः नाइ खानो । ‘ऊ तरकारीमा खुर्सानी हाल्दैन, किनकि ऊ खुर्सानी खाँदैन ।’ रमेलाइ भुट्याट होइ रैछ, क्याइककि उइकि इजा धाक्का होइ रैछ । रामेलाई चिन्ता लागेको छ, किनभने उसकी आमा विरामी हुनु भएको छ ।’
परिणाम	बेलि रात इसि जाडि भइ कि दुइ सिरक खप्यौन पड्यो । ‘हिजो राति यस्तो जाडो भयो कि दुइ सिरक खाप्नु प्यो ।’ भिण इति ताति रैछ कि समाइ नसकिने होइ रैछ । ‘बिँड यति तातेको छ कि समात्न नसकिने भएको छ ।’
प्रयोजन	राम औने हो भुणि हरि जागि रैछ । ‘राम आउँछ भनेर हरि पर्खि रहेको छ ।’ धाक्का निको होलो भुणि अस्पताल गयो । ‘विराम राम्रो होला भनेर अस्पताल गयो ।’ बानर धपौना कि लेखा कुकुर पाल्यो । ‘बादर धपाउनको लागि कुकुर पाल्यो ।’
रीति	उ इसेरि बोलन्छ, जन्कि त हाकिम हो । ‘ऊ यसरी बोल्छ कि मानौँ हाकिम हो ।’ बल्ल इस्याँ लोट्यो कि भिक बेरसम्म त हल्लि नाइ सक्यो । ‘गोरु यसरी लड्यो कि धेरै बेरसम्म त हल्लिन सकेन ।’

उपर्युक्त बैतडेली भाषाका मिश्र वाक्यमा आएका /भुणे, भुणिबटि, भुण्णे, भ्या, नबोलाए लइ, नग्या लइ, क्याइककि, कि, भुणि, कि लेखा, जन्कि त/ जस्ता सापेक्ष संयोजकहरुले विभिन्न किसिमका क्रियायोगी उपवाक्यहरुलाई जोडेका छन् ।

असमापिका उपवाक्य : कृदन्तीय सार्वधातुक युक्तिद्वारा निर्मित असमापिका क्रियाहरुले विभिन्न प्रकृतिका आश्रित उपवाक्यहरु बनाउँछन् (अधिकारी, २०५५, पृ. २२२) । यस्ता उपवाक्यलाई शब्दवर्ग, काल तथा वाक्यत्मक कार्यका आधारमा अध्ययन गर्न सकिन्छ । समापिका क्रियाको कर्ता, कर्म र पूरक वा क्रियायोगी भएर असमापिका उपवाक्यहरु आश्रित हुन्छन् । खास वाक्यात्मक कार्यका लागि कतिपय कृदन्तीय प्रत्यय (नु,

ने, एको, तो/दो, एर, ई, न) ले नै काम चल्ने हुन्छ भने कतिपय अवस्थामा विभक्ति/नामयोगीको समेत सहयोग लिनु पर्ने हुन्छ (अधिकारी, २०५५, पृ. २२२) । बैतडेली भाषामा /उ-डु-दु-लु, अ-ड-स-ट-न, आ-सा-टा-णा, ए-डे-णे-टे-ले, या एको, एका, एक, उन्ज्या, इन्ज्या/ जस्ता कृदन्त प्रत्यय लागेर तथा कृदन्त क्रियामा /बटि, धेकि, मुण, आगा, पाछा, सम्म/ जस्ता विभक्ति तथा नामयोगी लागेर असमापिका उपवाक्य बनेका छन् । कृदन्तीय क्रियावाट बनेका असमापिका उपवाक्यलाई अधिकारी (२०४९) ले नाम, विशेषण र क्रियायोगी गरी तिन प्रकारमा वर्गीकरण गरेर चर्चा गरेका छन् । यस अध्ययनमा बैतडेली भाषाका असमापिका वाक्यलाई अधिकारी (२०४९) लाई आधार माने निम्नानुसार वर्णन गरिएको छ :

(क) नाम असमापिका उपवाक्य : “नाम पदावलीको घटकका रूपमा आउने र वाक्यमा नामले गर्ने कार्य गर्ने उपवाक्य नाम उपवाक्य हो” (यादव र रेग्मी, २०५८, पृ. २२९) । नाम उपवाक्यले वाक्यमा मुख्य उपवाक्यको नाम सरह भई कर्ता, कर्म, पूरक भएर कार्य गर्दछ । वाक्यमा नामले गर्न सक्ने कामका लागि उपवाक्य नै आएमा त्यस्तो उपवाक्य नाम उपवाक्य हुन्छ (अधिकारी, २०५५, पृ. २०८) । असमापिका नाम उपवाक्यमा क्रियालाई नाम बनाएर प्रयोग गरिने हुनाले यसलाई वाक्यको नामीकरण पनि भन्न सकिन्छ । यसमा क्रियार्थक /तु, लु, दु, डु, डे, दे, स, या, लाच्या, न, औन/ प्रत्यय लागेर नाम असमापिका उपवाक्य बनेका पाइन्छन् ।

कर्ता ‘दोसऱ्याँ जोत्तु’ खेतिकि लेखा निको हो । ‘दोस्रोचोटि जोत्नु खेतीको राम्रो हो ।’

‘लाटालाइ काममाइ लौन’ सजि नाइथि । ‘लाटोलाई काममा लगाउन सजिलो छैन ।’

कर्म गणे ‘बिल्लाले बाटो काट्या’ अभाव माणन्छ । ‘गणेश विरालाले बाटो काटेको अशुभ मान्छ ।’

ठेगदारले ‘काम गद्देलाइ’ रूपे दियो । ‘ठेकेदारले काम गर्नेलाई रुपियाँ दियो ।’

किट्टु ‘भाइर घुम्द’ खोजन्छि । ‘किट्टु बाहिर घुम्न खोज्छे ।’

पूरक मास्टरौनको काम ‘निकेरि पडौन’ हो । ‘शिक्षकहरुको काम राम्ररी पढाउनु हो ।’

मुइले विरेलाइ ‘जात भान लाच्या’ धेके । ‘मैले विरेन्द्रलाई जान्ना जान लागेको देखेँ ।’

माथिका उदाहरणमा एकल उद्धरण भित्र आएका असमापिका उपवाक्यले वाक्यमा कर्ता, कर्म र पूरकको काम गरेका छन् । यी असमापिका उपवाक्य कृदन्त प्रत्यय /तु, न, दे, द, न, या/ लागेर बनेका छन् ।

(ख) विशेषण असमापिका उपवाक्य : विशेषण पदावलीको घटकका रूपमा आई वाक्यमा विशेषणले गर्ने कार्य गर्ने उपवाक्य विशेषण उपवाक्य हो (यादव र रेग्मी, २०५८, पृ. २३०) । विशेषण उपवाक्यले मुख्य उपवाक्यको कर्ता, कर्म वा पूरकको विशेषता जनाएर विशेषण सरह काम गर्दछ । मुख्य उपवाक्यका नाम वा नाम पदावलीको विशेषण भएर आउनेलाई विशेषण उपवाक्य भनिन्छ (अधिकारी, २०५५, पृ. २१४) । विशेषण असमापिका उपवाक्यमा क्रियालाई विशेषण बनाएर प्रयोग गरिने हुनाले यसलाई वाक्यको विशेषणीकरण पनि भन्न सकिन्छ । यसमा क्रियार्थक /टे, दे, चे, ने, णे, या, याको, ला-या, एका, एक/ प्रत्यय लागेर विशेषण असमापिका उपवाक्य बनेका पाइन्छन् । जस्तै :

‘बाग मादूदे’ चेलो आयो ।	‘बाघ माने चेलो (बहादुर) आयो ।’
‘कुभलो सोच्चे’ बाटो नाइ पौनो ।	‘कुभलो सोच्चे बाटो पाउँदैन ।’
‘उनले दिया रूपे’ मेरा काम लागे ।	‘उहाँले दिएको पैसा मेरो काम लाग्यो ।’
‘मुइले पड्या’ किताब एइ हो ।	‘मैले पढेको किताब यही हो ।’
‘उइले कमाया’ पैसा तति हो ।	‘उसले कमाएको पैसा त्यति हो ।’

माथिका उदाहरणमा एकल उद्धरण भित्र आएका असमापिका उपवाक्यले वाक्यमा विशेषण उपवाक्यको काम गरेका छन् । यी असमापिका उपवाक्य कृदन्त प्रत्यय /दे, चे, या/ लागेर बनेका छन् । कृदन्त प्रत्यय लागेका असमापिका क्रियाले विशेषण सरह काम गरेकाले यी विशेषणीकरण भएका छन् ।

(ग) क्रियायोगी असमापिका उपवाक्य : क्रियायोगीको घटकका रूपमा आई वाक्यमा क्रियायोगीले गर्ने कार्य गर्ने उपवाक्य क्रियायोगी उपवाक्य हो (यादव र रेग्मी, २०५८, पृ. २३०) । जुन उपवाक्यले मुख्य उपवाक्यका क्रियाको विशेषता वा परिवेश जनाउँछ त्यसलाई क्रियायोगिक उपवाक्य भनिन्छ (अधिकारी, २०५५, पृ. २०९) । क्रियायोगी असमापिका उपवाक्यले मुख्य उपवाक्यको स्थान, समय, परिमाण, रीति, कारण, प्रयोजन आदि जनाएर क्रियायोगी सरह काम गर्छ । बैतडेली भाषामा यस्ता उपवाक्यहरु कृदन्तीय क्रियामा /बटि, कि लेखा, आगा, पाछा, सम्म,

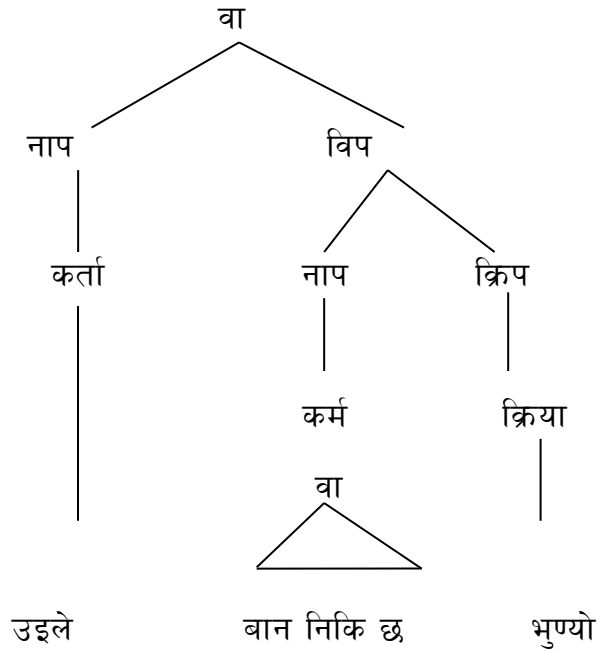
पत्ते/ जस्ता विभक्ति तथा नामयोगी जोडिएर एवम् धातुमा /इबटि, अ, आ आइ, ए, आले, भ्या, भ्याबटि उन्ज्या, इन्ज्या/ कृदन्तीय प्रत्यय लागेर बन्छन् । जस्तै :

भौज छाता लैभाइबटि बन भानान् । 'भाउजू छाता लिएर बन जानुहुन्छ ।'
 उ बान खोजिबटि घर आयो । 'ऊ कन्ने/केटी खोजेर घर आयो ।'
 परमले केला बेच्च हाट गयो । 'परमल केरा बेच्च हाट गयो ।'
 किसने जितारा पिस्सा पिस्साइ तामाख खान्छ । 'किसन जाँतो पिस्सै तमाखु खान्छ ।'
 चेलाले पडे ठुलो मान्स होलो । 'छोराले पढे ठुलो मान्छे होला ।'
 मन्नो मोबाइल चलौनाले बिगड्यो । 'मने मोबाइल चलाउनाले बिग्रियो ।'
 गेदा खानाकि खान्जेइ स्कुल बिचले । 'बच्चा खाना खाने बित्तिकै दगुरे ।'
 हमुनले हेद्दा हेद्दाइ बानर बिचल्यो । 'हामीले हेर्दाहेर्दै बादर भाग्यो ।'
 रेजि भात खानाहै आगा हात धुन्छ । 'रेजी भात खानुभन्दा अघि हात धुन्छ ।'
 ब्वारि खानाकि खान्जेइ बन भान्छि । 'बुहारी खाना खाने बित्तिकै बन जान्छे ।'
 मुइले नसिन्ज्यासम्म चेलि नाइ सिनि । 'मैले नसुत्दासम्म छोरी सुत्दिन ।'

माथिका उदाहरणमा एकल उद्धरण भित्र आएका असमापिका उपवाक्यले वाक्यमा क्रियायोगी उपवाक्यको काम गरेका छन् । यी असमापिका उपवाक्य कृदन्त प्रत्यय /इबटि, च, आइ, ए, औना, इन्जेइ, नाहै, इन्ज्या/ लागेर बनेका छन् । कृदन्त प्रत्यय लागेका असमापिका क्रियाले क्रियायोगी सरह काम गरेकाले यिनमा क्रियायोगीकरण भएको छ ।

वाक्य मिश्रण : दुई सरल वाक्यमध्ये एउटालाई अर्काको अधीनमा राख्ने वा अर्कामाथि आश्रित बनाउने प्रक्रिया वाक्य मिश्रण हो (यादव र रेग्मी, २०५८, पृ. २६९) । मिश्र वाक्यमा दुई वा दुईभन्दा बढी उपवाक्यहरूको मिश्रण हुन्छ । त्यस क्रममा एउटा सिङ्गै उपवाक्य अर्को उपवाक्यको कर्ता, कर्म, पूरक वा क्रियायोगिक भएर वाक्यको अङ्ग बनी आउँछ (अधिकारी, २०७६, पृ. २७४) । यसरी मिश्र वाक्यमा आश्रित उपवाक्यहरूले पद वा पदावली स्तरको कार्य गर्छन् । बैतडेली भाषामा मिश्र वाक्यलाई जोड्ने सापेक्ष संयोजकहरू केही नेपाली भाषामा प्रचलित र केही मौलिक रहेका पाइन्छन् । बैतडेली भाषामा /भुणि, भुण्णे, कि, भ्या, जाँ..ताँ/वाँ, जसो..तसो, जस्या..तस्या, जसेरि..तसेरि, जे.. तेइ, जब..तब, जइल..तइल, जन्ज्या..उन्ज्या/ आदि संयोजकहरू वाक्य मिश्रणका लागि प्रयोग भएका पाइन्छन् । बैतडेली भाषामा स्वतन्त्र उपवाक्य र आश्रित उपवाक्यको मिश्रण निम्नानुसार भएको पाइन्छ :

आरेख ८, वाक्य मिश्रण

माथिको आरेखमा आएको मिश्र वाक्यमा /उइले भुण्यो/ 'उसले भन्यो' मुख्य वा स्वतन्त्र उपवाक्य हो भने /वान निकि छ/ 'कन्या राम्री छे' आश्रित उपवाक्य हो । यहाँ संयोजकबिना नै वैतडेली भाषाका दुई सरल उपवाक्यहरुको मिश्रण भएर मिश्र वाक्य बनेको छ । वैतडेली भाषाका मिश्र वाक्यहरु समापक र असमापक दुबै प्रकारका क्रियाहरुबाट बन्छन् । समापक क्रिया भएका आश्रित उपवाक्यको मिश्रण/संश्लेषण सापेक्ष संयोजकहरुबाट हुन्छ । असमापक क्रिया भएका आश्रित उपवाक्यको मिश्रण/संश्लेषण कृदन्तीकरणबाट हुन्छ । यसको वर्णन निम्न लिखित रूपमा गरिएको छ :

समापक क्रिया भएका आश्रित उपवाक्यको मिश्रण : समापक क्रिया भएका मिश्र वाक्यका उपवाक्यहरु सापेक्ष संयोजकहरुले जोडिन्छन् । वैतडेली भाषाका सापेक्ष संयोजकहरु /जाँ..ताँ/वाँ, कि, जसेरि..तसेरि/उसेरि, जब..तब, जन्ज्या..तन्ज्या/ उन्ज्या, जस्याँ..तस्याँ, जाँखाइ..ताँइखाइ, जि..तो, जि..उ, क्याइकि, जति..तति/ उति, जसो..तसो, भुणि, भुण्णे, जइल..तइल, जतनो..ततनो/उतनो/ आदि रहेका छन् । जस्तै :

उइले कि भुण्यो कि मुइ आज नाइ औने हुँ । 'उसले के भन्यो कि म आज आउँदिनँ ।'

उ जाँ ठुलो घाँस धेक्यो, वाँ भान खोजन्छ । 'ऊ जहाँ ठुलो घाँस देख्यो, त्यहाँ जान खोज्छ ।'

उइले जसेरि पढ्यो, उसेरि काम पायो । 'उसले जसरी पढ्यो, त्यसरी काम पायो ।'

जसो रुख छ, उसो फल नाइ आयो । 'जस्तो रुख छ, उस्तो फल आएन ।'

अच्याल जसा खोज्यो, तसा मोबाइल छन् । 'आजकल जस्ता खोज्यो, त्यस्ता मोबाइल छन् ।'

जब बिदो होलो, तब मुइ घर भौँलो । 'जब बिदो होला, तब म घर जाउँला ।'
 माग्दले जतनो पायो, उतनो लैग्यो । 'माग्नेले जत्रो पायो, उत्रो लग्यो ।'
 जइल बाटो खुल्लो, तइल गाड़ि औना । 'जहिले बाटो खुल्ला, तहिले गाडी आउलान् ।'
 जि मुइलाइ चाइयो, उइ रमेलाइ चाइयो । 'जे मलाई चाहियो, उही रामेलाई चाहियो ।'
 ताँ जतनो खसि खोज्यो, उतनो पाइन्छ । 'त्यहाँ जत्रो खसी खोज्यो, उत्रो पाइन्छ ।'
 जति मान्स औनान्, उति नए कुरेडि गद्दान् । 'जति मान्छे आउँछन् उति नयाँ कुरा गर्छन् ।'
 जो काम गरन्छ, उइ टोकाइ पौन्छ । 'जो काम गर्छ, उही टोकाइ पौन्छ ।'
 उइले जसि खोज्यो, तसि केटी पायो । 'उसले जस्ती खाज्यो, त्यस्ती केटी पायो ।'

उपर्युक्त बैतडेली भाषाका वाक्यमा आएका आश्रित उपवाक्यहरु /कि, जाँ..वाँ, जसेसर..उसेरि, जसो..उसो, जसा..तसा, जब..तब, जतनो..ततनो, जइल..तइल, जि..उइ, जति..उति, जो..उइ, जसि..तसि/ आदि विभिन्न सापेक्ष संयोजकहरुबाट जोडिएर वाक्य मिश्रण भएको छ ।

असमापक क्रिया भएका आश्रित उपवाक्यको वाक्य मिश्रण : असमापक क्रिया भएका आश्रित उपवाक्यको मिश्रण कृदन्तीकरणबाट हुन्छ । दुई वाक्य जोडेर एउटा वाक्य बनाउँदा समापक क्रिया असमापक कृदन्तमा बदलिने क्रिया नै कृदन्तीकरण प्रक्रिया हो (पोखरेल, २०५६, पृ. १७४) । बैतडेली भाषाको कृदन्तीय क्रियामा /न, डु, लु, चु, छु, टु, णु, दु, तु, या, एइ, एकि, इ, इबठे/ आदि प्रत्यय लाग्छन् । अधिकारी (२०४९, पृ. २२२) का अनुसार असमापिका उपवाक्यको निर्माणमा सार्वधातुक कृदन्तीय प्रत्ययहरुका साथै कतिपय विभक्ति/नामयोगीको समेत सहयोग लिनु पर्ने हुन्छ । बैतडेली भाषामा पनि कृदन्तीय प्रत्यय र विभिन्न विभक्ति/नामयोगीबाट वाक्यको मिश्रण हुन्छ । अधिकारी (२०७६, पृ. २८०-२८२) का अनुसार असमापिका प्रक्रियाद्वारा मिश्र वाक्य बन्दा क्रियाको नामीकरण, विशेषणीकरण र क्रियायोगीकरण हुन्छ । यसले गर्दा समापक क्रियाहरु नाम, विशेषण र क्रियायोगीमा परिवर्तन हुन्छन् । यस्ता शब्दहरु क्रिया वर्गमा नपरे पनि तिनलाई असमापक क्रिया भन्ने गरिएको छ (गिरी, २०६५, पृ. २९९) । यसै आधारमा बैतडेली भाषाका वाक्य मिश्रणको वर्णन निम्न लिखित रूपमा गरिएको छ :

(क) **नामीकरण** : समापक क्रियामा रहेका प्रत्ययका सट्टा क्रियार्थक 'नु' कृत प्रत्यय लगाई असमापिका क्रिया बनाउनुलाई नामीकरण भनिएको पाइन्छ (अधिकारी,

२०७६, पृ. २८०) । समापक क्रियालाई नाम बनाइने हुनाले यसलाई नामीकरण भनिएको देखिन्छ । बैतडेली भाषामा समापक क्रियामा क्रियार्थक /न, डु, लु, चु, छु, टु, ठु, णु, दु, तु/ आदि कृत प्रत्यय लागेर नामीकरण भएको पाइन्छ । जस्तै :

तिइ रातइ उठन्छइ । यो निकि बानि हो । >	(तिइले) रातइ उठ्ठु निकि बानि हो ।
‘तँ सबेरै उठ्छस् । यो राम्रो बानी हो । >	(तँले) सबेरै उठ्नु राम्रो बानी हो ।’
भइसो पाल्लु पोसाकि लेखा निको हो ।	‘भैसी पाल्लु मलका लागि राम्रो हो ।’
च्युट खण्णु असजि छ ।	‘रोपेको खेत खन्नु असजिलो छ ।’
मास्टर हुन सजि नाइ थिन् ।	‘मास्टर हुन सजिलो छैन ।’
बिल्लाले बाटो काट्टु निको नाइ माण्णा ।	‘बिरालाले बाटो काट्नु राम्रो मान्दैनन् ।
मुइले इस्याँ काम नहुने धेकँ ।	‘मैले यसरी काम नहुने देखें ।’
उइले घर औन्यानलाइ चाहा दियो ।	‘उसले घरमा आउनेहरुलाई चिया दियो ।’
हलिको काम हो, निकेरि जोत्तु ।	‘हलीको काम हो, राम्ररी जोत्नु ।
नेतानको काम भासण गद्दु नाइ हो ।	‘नेताहरुको काम भाषण गर्नु होइन ।’

उपर्युक्त बैतडेली भाषाका वाक्यमा आएका /उठ्ठु, पाल्लु, खण्णु, हुन, काट्टु, नहुने, औन्यान, जोत्तु, गद्दु/ जस्ता असमापक क्रियाको नामीकरण भएर वाक्य मिश्रण भएको छ ।

(ख) *विशेषणीकरण* : समापक क्रियामा रहेका प्रत्ययका सट्टा ‘ने, एको, तो/दो’ प्रत्यय लगाई असमापिका क्रिया बनाउनुलाई विशेषणीकरण भनिएको पाइन्छ (अधिकारी, २०७६, पृ. २८१) । समापक क्रियालाई विशेषण बनाइने हुनाले यसलाई विशेषणीकरण भनिएको देखिन्छ । बैतडेली भाषामा समापक क्रियामा क्रियार्थक /ने, डे, ले, छे, टे, णे, दे, ते, या, याको/एको/ आदि कृत प्रत्यय लागेर विशेषणीकरण भएको पाइन्छ । जस्तै :

चेलो घर गयो । चेलो अल्लै आयो । >	घर गया चेलो अल्लै आयो ।
‘छोरो घर गयो । छोरो भर्खरै आयो । >	घर गएको छोरो भर्खरै आयो ।’
कुभलो सोच्या भलो नाइ हुनो । ‘कुभलो सोच्नेको भलो हुँदैन ।’	
दान दिने ठुलो हुन्छ ।	‘दान दिने ठुलो हुन्छ ।’
उड्डे गाडि आइ ।	‘उड्ने गाडी आयो ।’
चोद्दे मान्स पगडियो ।	‘चोर्ने मान्छे पक्रियो ।’

घर चिण्णे मान्स आयो ।	‘घर बनाउने मान्छे आयो ।’
लिख पेल्ले काम सक्क्यो ।	‘उखु पेल्ले काम सकियो ।’
घाँस काट्टे मान्स काँ गयो ?	‘घाँस काट्ने मान्छे कहाँ गयो ?’
चुट्टे मसिन आइ ।	‘चुट्ने मसिन आयो ।’
भइसा पाल्लेले गोरस खायो ।	‘भैँसी पाल्लेले गोरस खायो ।’
पड्या मान्स खड नाइ भानो ।	‘पढेको मान्छे खेर जाँदैन ।’

उपर्युक्त बैतडेली भाषाका वाक्यमा आएका /गया, सोच्च्या, दिने, उड्डे, चोद्दे, चिण्णे, पेल्ले, काट्टे, चुट्टे, पाल्ले, पड्या/ जस्ता समापक क्रियाको विशेषणीकरण भएर वाक्य मिश्रण भएको छ ।

(ग) क्रियायोगीकरण : समापक क्रियामा रहेका प्रत्ययका सट्टा ‘इ, एर, दै/तै, दा/ता, ए, न, उन्जेल/इन्जेल’ प्रत्यय लगाई असमापिका क्रिया बनाउनुलाई क्रियायोगीकरण भनिएको पाइन्छ (अधिकारी, २०७६, पृ. २८१) । समापक क्रियालाई क्रियायोगी बनाइने हुनाले यसलाई क्रियायोगीकरण भनिएको देखिन्छ । बैतडेली भाषामा समापक क्रियामा क्रियार्थक /इ, इबटि, ओ, ए, उन्ज्या/इन्ज्या/ आदि कृत प्रत्यय लगाएर क्रियायोगीकरण भएको पाइन्छ । जस्तै :

उ साइकल चलौन्छ ।	उ स्कुल भान्छ ।	> उ साइकल चलाइबटि स्कुल भान्छ ।
‘ऊ साइकल चलाउँछ ।	ऊ स्कुल जान्छ ।	> ऊ साइकल चलाएर स्कुल जान्छ ।’
सुने बान हेरि घर आयो ।	‘सुनिल कन्या/केटी हेरी घर आयो ।’	
उ बानर नधपौन्ज्यासम्म नाइ औनो ।	‘ऊ बादर नधपाउँदासम्म आउँदैन ।’	
राम हाँस्सो हाँस्सो आयो ।	‘राम हाँस्दा हाँस्दै आयो ।’	
हरिले जिते नेता होलो ।	‘हरिले जिते नेता होला ।’	
चन्ने भात खाइबटि आयो ।	‘चन्ने भात खाएर आयो ।’	
गेदा नहुनाले निस्वास भयो ।	‘बच्चा नहुनाले नियासो भयो ।’	
पानि पडे काचार हुन्छ ।	‘पानी परे हिलो हुन्छ ।’	

उपर्युक्त बैतडेली भाषाका वाक्यमा आएका /चलाइबटि, हेरि, नधपौन्ज्यासम्म, हाँस्सो हाँस्सो, जिते, खाइबटि, नहुनाले, पडे/ जस्ता असमापक क्रियाको क्रियायोगीकरण भएर वाक्य मिश्रण भएको छ ।

बैतडेली र नेपालीका वाक्यगत व्यतिरेकी विशेषता

बैतडेली र नेपाली भाषाको वाक्य व्यवस्थामा केही समानता र केही भिन्नता रहेका पाइन्छन् । बैतडेली भाषामा मानवेतर सजीव र निर्जीव वस्तु कर्ता भएर आउँदा समेत क्रियासँग लिङ्ग सङ्गति भएको पाइन्छ । जस्तै : /पाठो आयो, पाठि आइ, हाँसो लाग्यो, रिस आइ, कुकुर आयो, कुकुर्नि आइ/ आदि तर नेपाली भाषामा भने अमानवीय सन्दर्भबाट मानवलाई बुझाउँदा मात्र लिङ्ग सङ्गति भएको पाइन्छ । जस्तै : /पाठो/पाठी आयो, हाँसो लाग्यो, रिस उठ्यो, कुकुर्नी आई (मानवीकरण)/ आदि । बैतडेली भाषामा बहु वचनमा पनि कर्ता र क्रियाको लिङ्ग सङ्गति भएको पाइन्छ । जस्तै : /चेलिन गइन्, ब्वारिन आइन्/ आदि । तर नेपाली भाषामा बहु वचनमा क्रियाको एउटै रूप रहेको देखिन्छ । जस्तै : /छोरीहरु गए, बुहारीहरु आए/ आदि । त्यसै गरी बैतडेली भाषामा मानवीय कोटिकर /जनो, जनि, जना/ ले लिङ्ग, वचन र आदर सङ्गति लिएको पाइन्छ । तर नेपाली भाषामा मानवीय कोटिकर /जना/ ले यस्तो सङ्गति नलिएको पाइन्छ । जस्तै : /एक जनो गेदो, एक जनि गेदि, दुइ जना गेदा/ आदि ।

बैतडेली भाषामा मानवेतर आकारान्त कर्तामा प्रायः बहु वचनबोधक प्रत्यय नलागी क्रियाबाट वचन व्यक्त भएको पाइन्छ तर नेपाली भाषामा आकारान्त कर्ताले अनिवार्य रूपमा बहु वचनबोधक प्रत्यय लिएको पाइन्छ । जस्तै : चडा उडे > चराहरु उडे । माछा बगे > माछाहरु बगे आदि । व्यक्तिवाचक नामले एकभन्दा बढी (त्यो र त्यस्तै समेत) को अभिप्राय बुझाउँदा बैतडेली भाषामा बहु वचनबोधक विशेष प्रत्यय /तिनुन/ लागेको पाइन्छ भने नेपाली भाषामा /हरु/ प्रत्यय लागेको पाइन्छ । जस्तै : सुनिल तिनून काँ गए > सुनिलहरु कहाँ गए ? बैतडेली भाषामा असङ्ख्येय नामसँग आएका कोटिकरले क्रियासँग वचन सङ्गति जनाएको पाइन्छ तर नेपाली भाषामा एकभन्दा बढी जनाउँदा कोटिकर आकारान्त भए पनि त्यसले क्रियासँग सङ्गति नलिएको पाइन्छ । जस्तै : एक कोपडो लसुन छ । दुइ कोपडा लसुन छन् > एक पोटी लसुन छ । दुई पोटी लसुन छ । एक सितो भात भइयो । चार सितो भात भइयो > एक सितो भात खस्यो । चार सितो भात खस्यो आदि ।

बैतडेली भाषामा द्वितीय र तृतीय पुरुषको बहु वचनमा लिङ्ग भेद रहेको पाइन्छ तर नेपाली भाषामा बहु वचन क्रियामा लिङ्ग भेद नरहेको पाइन्छ । जस्तै : तमुन याँ कि गरन्छौं/तमुन याँ कि गरन्छ्यौं > तिमीहरु यहाँ के गर्छौं आदि । बैतडेली भाषामा आदर रहित, आदरार्थी र विशेष/उच्च आदरार्थी /तिइ, तम, ताँ/ गरी आदरका तिन तह मात्र

रहेका पाइन्छन् तर नेपाली भाषामा आदर रहित, सामान्य आदरार्थी, मध्यम आदरार्थी, उच्च आदरार्थी र उच्चतम आदरार्थी /तँ, तिमी, तपाईं, हजुर, मौसुफ/गरी पाँचवटा तहसम्म रहेका पाइन्छन् । बैतडेली भाषामा द्वितीय पुरुष आदर रहित सर्वनाम /तिइ/ ले नेपाली भाषाका आदर रहित /तँ/ र सामान्य आदरार्थी /तिमी/ दुबैलाई जनाउने गरेको पाइन्छ । बैतडेली भाषामा मध्यम आदरार्थीको अभिव्यक्ति बहु वचन क्रियाबाट र विशेष आदरको अभिव्यक्ति भावकर्म वाच्यबाट भएको पाइन्छ तर नेपाली भाषामा उच्च आदरार्थीका लागि धातुमा 'नुहुन्छ' र उच्चतम आदरार्थीका लागि छुट्टै 'बक्सि' क्रियाको प्रयोग भएको पाइन्छ । जस्तै : मध्यम (उच्च)आदरार्थी : तम रोटो खान्छौ ? > तपाईं रोटी खानु हुन्छ ?

उच्च (उच्चतम)आदरार्थी : ताँ कि गरिन्छ ? > हजुर के गरि बक्सिन्छ ?

बैतडेली भाषामा मानवेतर सजीव र निर्जीव विशेष्यका लागि पनि विशेषणमा लिङ्गभेद रहेको र त्यसको क्रियासँग लिङ्ग सङ्गति रहेको पाइन्छ तर नेपाली भाषामा रुढ प्रयोग बाहेक मानवेतर विशेष्यका लागि विशेषणमा लिङ्ग भेद रहेको पाइँदैन र त्यसले क्रियासँग लिङ्ग सङ्गति लिएको पाइँदैन । जस्तै : ठुलि जात भइ > ठुलो जात्रा भयो । धौलि पुतलि आइ > सेतो पुतली आयो आदि ।

बैतडेली भाषामा कर्म र क्रियाका बिच सङ्गति रहेको पाइन्छ भने नेपाली भाषामा कर्मणि प्रयोग नरहेको पाइन्छ । जस्तै : चेलाले भारि बादि > छोराले भारी बाँध्यो । ब्वारिले भगेल खायो > ब्वहारीले भगेल खाई आदि । उपर्युक्त उदाहरणमा कर्मका रूपमा आएका भारि र भगल बैतडेलीमा क्रमशः स्त्रीलिङ्ग र पुलिङ्ग नाम भएकाले तिनले सोही अनुसार लिङ्ग सङ्गति लिएका छन् ।

बैतडेली भाषामा भूतकालको अभिव्यक्ति धातुमा /युँ, यौँ, एइ, या, यो, इ, ए, इन्/ जस्ता रूपायक प्रत्यय लागेर भएको पाइन्छ भने नेपाली भाषामा /एँ, यौँ, इस्, यौ, यो, ई, ए/ जस्ता रूपायक प्रत्यय लागेर भएको पाइन्छ । बैतडेली भाषामा अभूतकाल (वर्तमान) को अभिव्यक्ति धातुमा /उँ, औँ, छइ, छेइ, छौँ, छ्यौँ, छ, छि, छन्/आन्, छिन्/इन्/ प्रत्यय लागेर भएको पाइन्छ । जस्तै : खानुँ, खानौँ, खान्छइ, खान्छेइ, खान्छौँ, खान्छ्यौँ, खान्छ, खान्छि, खान्छिन् आदि । नेपाली भाषामा अभूतकाल (वर्तमान) को अभिव्यक्ति धातुमा /छुँ, छौँ, छस्, छेस्, छौँ, छ, छे, छन्/ जस्ता प्रत्ययबाट भएको पाइन्छ । जस्तै : खान्छु, खान्छौँ, खान्छस्, खान्छेस्, खान्छौँ, खान्छ, खान्छे, खान्छन् आदि । बैतडेली भाषामा

अपूर्ण पक्षको अभिव्यक्ति कृदन्त क्रियामा 'ला + कालिक प्रत्यय/पसि + रै + कालिक प्रत्यय' गरी दुई किसिमले भएको पाइन्छ । जस्तै : खान्ला छ, खान पसिरैछ, खान्लाथ्यो, खान पसिरैथ्यो आदि । नेपाली भाषामा धातुमा 'तै/दै + कालिक प्रत्यय' बाट अपूर्ण पक्ष व्यक्त भएको पाइन्छ । जस्तै : खादैछ, खादैथियो आदि । बैतडेली भाषामा पूर्ण पक्षको अभिव्यक्ति धातुमा 'इ + राख + कालिक प्रत्यय/इ + रै + कालिक प्रत्यय गरी विभिन्न किसिमले भएको पाइन्छ । जस्तै : बसि राखिथ्यु/बसि रैथ्युं, बसि राखिथ्यौं/बसि रैथ्यौं, बसि राख्थे/बसि रैथे, बसि राख्थि/बसि रैथिः, बसि राखिथ्यो/बसि रैथ्यो, बसि राख्थि/बसि रैथि, बसि राख्थे/राख्थिन् आदि । नेपाली भाषामा धातुमा 'एको/एका/एकी + कालिक प्रत्यय' बाट अपूर्ण पक्ष व्यक्त भएको पाइन्छ । जस्तै : बसेको थिएँ, बसेका थियौं, बसेकी थिई आदि । बैतडेली भाषामा अभ्यस्त पक्षको अभिव्यक्ति धातुमा /थ्युं, थ्यौं, थेइ, थ्या, थ्यो, थि, थे, थिन्/ जस्ता प्रत्ययबाट भएको पाइन्छ । जस्तै : खान्थ्युं, खान्थ्यौं, खान्थेइ, खान्थ्या, खान्थ्यो, खान्थि, खान्थे, खान्थिन् आदि । नेपाली भाषामा धातुमा /थेँ, थ्यौं, थिस्, थ्यौ, थ्यो, थी, थे/ जस्ता प्रत्ययबाट अभ्यस्त पक्ष व्यक्त भएको पाइन्छ । जस्तै : खान्थेँ, खान्थ्यौं, खान्थिस्, खान्थ्यौ, खान्थ्यो, खान्थी, खान्थे आदि । बैतडेली भाषामा अज्ञात पक्षको अभिव्यक्ति धातुमा /इछुं, इछौं/ जस्ता प्रत्यय जस्तै : खाइछुं, खाइछौं, खाइछइ, खाइछेइ, खाइछौ, खाइछ्यौ, खाइछ, खाइछि, खाइछन्, खाइछिन आदि बाट भएको पाइन्छ भने नेपाली भाषामा धातुमा /एछु, एछौं/ जस्ता प्रत्ययबाट भएको पाइन्छ । जस्तै : खाएछु, खाएछौं, खाएछस्, खाएछेस्, खाएछौ, खाएछ, खाएछे, खाएछन् आदि ।

बैतडेली भाषामा इच्छार्थक भावको अभिव्यक्ति धातुमा /उं, औं, एइ, या, औ, उन/ प्रत्यय वा /इ + भउं, भे, भ्या, भउ, भउन/ प्रत्यय लागेर भएको पाइन्छ । जस्तै : बाँचु, बाँचेइ, बाँच्या, बाँचौ, बाँचुन् /बाँचि भउं, बाँचि भे, बाँचि भ्या, बाँचि भउ, बाँचि भउन आदि । नेपाली भाषामा धातुमा /उं, औं, एस्, ए, ओस्, उन्/ प्रत्ययबाट इच्छार्थ व्यक्त भएको पाइन्छ । जस्तै : बाँचू, बाँचौं, बाँचेस्, बाँचे, बाँचोस्, बाँचून् आदि । बैतडेली भाषामा अकरण वाक्यको निर्माण क्रियापदमा /नाइ, जिन, न, नाइथि/ प्रत्यय जस्तै : नाइ गयो, जिन भाइ, नभुणेइ आदि लागेर भएको पाइन्छ भने नेपाली भाषामा क्रियामा /न/ प्रत्यय जस्तै : गएन, नजा, जाँदैनथ्यो आदि लागेर भएको पाइन्छ । बैतडेली भाषामा अकरण बोधक प्रत्ययहरु प्रायः क्रियाको सुरुमा लागेको पाइन्छ भने नेपाली भाषामा अकरणबोधक प्रत्यय सुरुमा, विचमा र अन्त्यमा लागेको पाइन्छ । बैतडेली भाषामा /नाइ, नाइथि/

निषेधार्थी प्रत्ययले अकरणका साथै निषेधार्थी क्रियाको काम गरेको पाइन्छ । नेपाली भाषामा यस्ता निषेधार्थी पाइँदैनन् । बैतडेली भाषामा धातुमा /अउ, यउ/ प्रत्यय लागेर जस्तै : बेचौन, खोयौन आदि प्रेरणार्थक क्रिया बनेको पाइन्छ भने नेपाली भाषामा धातुमा /आउ, याउ/ प्रत्यय लागेर जस्तै : बेचाउँछ, खुवाउँछ आदि प्रेरणार्थक क्रिया बनेको पाइन्छ ।

दुबै भाषामा नाम पदावली, क्रिया पदावली, विशेषण पदावली, क्रियोयोगी पदावली र नामयोगी पदावली रहेका पाइन्छन् तर पदावलीका शीर्ष र विस्तारकका रूपमा आउने पदको स्वरूपमा भिन्नता रहेको पाइन्छ । दुबै भाषामा उपवाक्यका ढाँचा र प्रकारमा समानता रहेको पाइन्छ भने उपवाक्यका घटकहरूको स्वरूप र संरचनामा भिन्नता पाइन्छ । बैतडेली भाषा र नेपाली भाषामा संरचनाका आधारमा सरल, संयुक्त र मिश्र वाक्य रहेका पाइन्छन् तर वाक्य निर्माण प्रक्रियामा भिन्नता रहेको पाइन्छ । बैतडेली भाषामा /लइ..लइ, नि..नि, पुइ, कि, त, कि..कि, या, या..या, वा, तबइ, तसेरि, तबलइ, नति/ आदि संयोजकहरूबाट संयुक्त वाक्यको निर्माण भएको पाइन्छ भने नेपाली भाषामा /र, न, पनि, कि, वा, अथवा, तैपनि, त्यसैले, नत्र/ आदि संयोजकहरूबाट संयुक्त वाक्यको निर्माण भएको पाइन्छ । बैतडेलीमा मिश्र वाक्यको निर्माण /जाँ..ताँ/वाँ, जसो..तसो/उसो, जइले..तइले, जब..तब, जति..तति/उति, जतनो..ततनो/ आदि संयोजकहरूबाट र समीभवनबाट बनेका कृदन्त क्रियाका /न, ड, ल, च, छ, ट, त/ आदि वर्णमा /उ, ए, या/ प्रत्यय लागेर नामीकरण तथा विशेषणीकरणबाट एवम् समापक क्रियार्थकमा /इ, इबटि, ए, उन्ज्या/इन्ज्या/ प्रत्यय लागेर क्रियायोगीकरणबाट भएको पाइन्छ भने नेपाली भाषामा /जहाँ..त्यहाँ, जस्तो..तस्तो/उस्तो, जसले..त्यसले/उसले, जब..तब, जत्रो..तत्रो/ आदि संयोजकहरूबाट तथा क्रियार्थकमा /नु, ने, एको, तो/दो, इ, एर, तै/दै, ता/दा, उन्जेल/इन्जेल/ आदि प्रत्ययबाट कृदन्तीकरण भई मिश्र वाक्य बनेको पाइन्छ ।

बैतडेली भाषामा /कि, को, काँ, कसो, कतनो, कब, कइल, कइले, कसेरि, कस्याँ/ आदि सार्वनामिक शब्दबाट प्रश्नार्थक र /ओइजु, अइया, ओबुवा, कठैलाडि, कठैदाइन, ब/द, हत्तेरि, चावास, पोख, एहे, ओहो, छि/ आदि पदबाट विस्मयादिबोधक भाव व्यक्त भएको पाइन्छ भने नेपाली भाषामा /के, को, कुन, कहाँ, कस्तो, कत्रो, कहिले, कसले, कसरी/ आदि सार्वनामिक शब्दबाट प्रश्नार्थक भाव र /ऐया, अबुइ, कठै, हरे, शिव, ल, धत्तेरि, स्यावास, आहा, छि/ आदि पदहरूबाट विस्मयादिबोधक भाव व्यक्त भएको पाइन्छ ।

संकेतार्थ भावका उपवाक्यहरूलाई बैतडेली भाषामा /भ्या, भ्याबटि, बटि, भुणे/ जस्ता योजकले जोडेको पाइन्छ भने नेपाली भाषामा /भने, ए/ जस्ता योजकले जोडेको पाइन्छ ।

वाक्यगत सम्भावित कठिनाइ

बैतडेली र नेपाली दुवै भाषामा सरल, संयुक्त र मिश्र वाक्यको संरचना रहेको पाइन्छ तर वाक्य गठन प्रक्रियामा लिङ्ग, वचन, पुरुष, आदर, काल, पक्ष, भाव, वाच्य, अकरण, प्रेरणार्थक आदि व्याकरणिक कोटिगत रचना प्रक्रिया र प्रत्ययमा भिन्नता रहेको पाइन्छ । संयुक्त वाक्य र मिश्र वाक्यको निर्माण गर्ने संयोजक र प्रत्ययमा पनि भिन्नता रहेको पाइन्छ । यस्तो भिन्नताका कारण बैतडेली मातृभाषीलाई नेपाली भाषाको वाक्यको अभिव्यक्तिमा तत् तत् पक्षमा कठिनाइ हुन सक्ने देखिन्छ । बैतडेली भाषामा नेपाली भाषाको भन्दा भिन्न मानवीय बहु वचन कर्ता र मानवेतर सजीव तथा निर्जीव कर्ताले क्रियासँग लिङ्ग सङ्गति लिएको पाइन्छ । त्यसै गरी बैतडेलीमा सजीव तथा निर्जीव विशेष्य र विशेषण तथा मानवीय कोटिकरको लिङ्ग सङ्गति रहेको पाइन्छ । नेपाली भाषामा मानवीय कर्ताले एक वचन कर्ता र विशेष्यसँग मात्र लिङ्ग सङ्गति रहेको पाइन्छ । यस्तो भिन्नताका कारणले गर्दा बैतडेली मातृभाषीलाई नेपाली भाषाको लिङ्गको अभिव्यक्तिमा कठिनाइ हुन सक्ने देखिन्छ । बैतडेली मातृभाषीले नेपाली भाषाको अभिव्यक्ति गर्दा /चेलिन भिक रुन्छन् (छोरीहरु बढी रुन्छन्), वाच्छि भइ (वाच्छी भयो), जाडि भइ (जाडो भयो), ठुलि जात भइ (ठुलो जात्रा भयो), एक जनी मुलाइ आइ (एक जना केटी आई)/ आदि जस्ता त्रुटि गर्न सक्छन ।

बैतडेली भाषामा आदर रहित, मध्यम आदर र उच्च आदरका आधारमा कर्ता र क्रियाको सङ्गति रहेको पाइन्छ भने नेपाली भाषामा आदर रहित, सामान्य आदर, मध्यम आदर, उच्च आदर र उच्चतम आदरका आधारमा कर्ता र क्रियाको सङ्गति रहेको पाइन्छ । आदरको तहगत तथा रूपगत भिन्नताले गर्दा बैतडेली मातृभाषीलाई नेपाली भाषाको आदरको अभिव्यक्तिमा कठिनाइ हुन सक्ने देखिन्छ । त्यसैले बैतडेली मातृभाषीले नेपाली भाषाको आदरको अभिव्यक्ति गर्दा /तिइ भात खा (तँ भात खा, तिमी भात खाऊ), तम भात खा: (तपाईं भात खानुहोस्), ताँ भात खाइयौ (हजुर भात खाइबक्सियोस्)/ जस्ता प्रयोग गरेर त्रुटि गर्न सक्छन् । बैतडेली भाषामा कर्तृवाच्यमा कर्म र क्रियाको सङ्गति पाइन्छ तर नेपाली भाषामा पाइँदैन । त्यसैले कर्मणि प्रयोगमा कठिनाइ हुन सक्ने देखिन्छ ।

बैतडेली मातृभाषीले नेपाली भाषाको अभिव्यक्तिमा /ब्बारिले सिकार खायो (बुहारीले मासु खायो), चेलाले गाडि भिटि (छोराले गाडी भेटी) जस्ता प्रयोग गरेर त्रुटि गर्न सक्छन् ।

बैतडेली र नेपाली भाषामा काल, पक्ष, भाव, अकरण आदि जनाउने रूपायक प्रत्ययले भिन्न भएकाले बैतडेली मातृभाषीलाई नेपाली भाषाको अभिव्यक्ति गर्दा ती भिन्न भिन्न पक्षमा कठिनाइ हुन सक्ने देखिन्छ । बैतडेली मातृभाषीले नेपाली भाषाको अभिव्यक्ति गर्दा /तिइ भा (तँ जा/तिमी जाऊ), तम भा: (तपाईं जानुहोस्), तमुन भा: (तिमीहरु जाऊ), तिइ भिक्कै वाचेइ (तँ धेरै बाँचिस्), मुइ पास होइ भौँ (म पास होऊँ), उ गिद गालो (ऊ गीत गाउला) आदि जस्ता प्रयोग गरेर त्रुटि गर्न सक्छन् । त्यसै गरी बैतडेली भाषामा संयुक्त वाक्यको निर्माण /लइ..लइ, नि..नि, पुइ, कि, त, कि..कि, या, या..या, बा, तबइ, तसेरि, तबलइ, नति/ आदि संयोजकहरुबाट भएको पाइन्छ भने नेपाली भाषामा /र, न, पनि, कि, वा, अथवा, तैपनि, त्यसैले, नत्र/ आदि संयोजकहरुबाट संयुक्त वाक्यको निर्माण भएको पाइन्छ । बैतडेलीमा मिश्र वाक्यको निर्माण /जाँ..ताँ/वाँ, जसो..तसो/उसो, जइले..तइले, जब..तब, जति..तति/उति, जतनो..ततनो/ आदि संयोजकहरुबाट र समीभवनबाट बनेका कृदन्त क्रियामा /न, डु, लु, चु, छु, टु, तु, णु, एइ, एकि, या, ए, इ, इबटि/ आदि प्रत्यय भएको पाइन्छ भने नेपाली भाषामा /जहाँ..त्यहाँ, जस्तो..तस्तो/उस्तो, जसले..त्यसले/उसले, जब..तब, जत्रो..तत्रो/ आदि संयोजकहरुबाट तथा क्रियार्थकमा /नु, ने, एको, तो/दो, इ, एर, तै/दै, ता/दा, उन्जेल/इन्जेल/ आदि प्रत्ययबाट कृदन्तीकरण भई मिश्र वाक्य बनेको पाइन्छ । यस्तो भिन्नताका कारणले गर्दा बैतडेली मातृभाषीलाई नेपाली भाषाको संयुक्त र मिश्र वाक्यको अभिव्यक्तिमा कठिनाइ हुन सक्ने देखिन्छ ।

सारांश

वाक्य व्यवस्था अन्तर्गत बैतडेली भाषाका आधारभूत वाक्य, रूपात्मक कोटि, सङ्गति, पदक्रम, पदावली, उपवाक्य र वाक्यको संरचना, वाक्य संयोजन र वाक्य मिश्रणको अध्ययन गरिएको छ । यस अध्ययनमा नामिक कोटि, क्रियात्मक कोटि, पद सङ्गति, वाक्य रचना, पदक्रम, वाक्य संयोजन र वाक्य मिश्रणमा पाइने व्यतिरेकी विशेषताको पहिचान गरिएको छ ।

बैतडेली भाषामा कर्ता, कर्म, क्रियायोगी र क्रियाको संरचनाका आधारमा सोह्र प्रकारका आधारभूत वाक्य पाइएका छन् भने क्रियाको अर्थतात्त्विक आधारमा एघार

किसिमका आधारभूत वाक्य पाइएका छन् । बैतडेली भाषामा कर्ता र क्रिया, कर्म र क्रिया, विशेषण र विशेष्य, नाम र सर्वनाम तथा नाम र कोटिकरका बिचमा सङ्गति रहेको छ । मानवेतर सजीव र निर्जीव कर्ताका लागि पनि पुलिङ्गी र स्त्रीलिङ्गी क्रिया, मानवेतर विशेष्यका लागि पुलिङ्गी र स्त्रीलिङ्गी विशेषण र त्यसका आधारमा क्रियासँग लिङ्ग सङ्गति, कर्मका आधारमा क्रियाको सङ्गति, बहु वचनमा पनि लिङ्ग भेद, मानवीय कोटिकर /जनो, जना, जनि/ को लिङ्ग, वचन/आदर भेद बैतडेली भाषाका मौलिक विशेषता रहेको पाइएको छ । बैतडेली भाषामा आदर रहित, आदरार्थी र विशेष/उच्च आदरार्थी गरी आदरका तिन तह मात्र रहेको पाइएको छ । बैतडेली भाषामा व्याकरणिक कोटि अभिव्यक्त गर्ने रूपायक प्रत्ययहरु नेपाली भाषाभन्दा भिन्न र मौलिक रहेका छन् । बैतडेली भाषामा अकरणबोधक प्रत्यय प्राय क्रियाका सुरुमा आएको पाइएको छ भने अकरणबोधक प्रत्यय /नाइ, नाइथि/ ले निषेधार्थी क्रियाको समेत काम गरेको पाइन्छ ।

बैतडेली भाषामा कर्ता र क्रिया, कर्ता, कर्म र क्रिया, कर्ता, पूरक र क्रिया, कर्ता, अप्रत्यक्ष कर्म, प्रत्यक्ष कर्म र क्रिया, कर्ता, क्रियायोगी र क्रियाको आधारभूत पदक्रम रहेको पाइएको छ । यसमा नाम पदावली, क्रिया पदावली, विशेषण पदावली, क्रियायोगी पदावली र नामयोगी पदावली रहेका छन् । नामयोगी पदावलीले क्रियायोगी पदावलीको कार्य गरेको पाइन्छ भने अन्य पदावलीका शीर्ष सम्बन्धित वर्गका पद र विस्तारकका रूपमा तिनसँग अन्वित हुन सक्ने अन्य पदहरु आएका पाइन्छन् । पदावलीमा शीर्ष दायँतिर र विस्तारक बायाँतिर रहेको पाइएको छ । उपवाक्यहरु क्रियाका आधारमा क्रिया रहित र क्रियात्मक छन् भने क्रियात्मक उपवाक्य समापक र असमापक क्रिया भएका छन् । स्वतन्त्रताका आधारमा उपवाक्यहरु स्वाधीन र आश्रित गरी दुई किसिमका छन् । आश्रित उपवाक्यहरु नाम उपवाक्य, विशेषण उपवाक्य र क्रियायोगी उपवाक्य गरी तिन किसिमका रहेका देखिएका छन् ।

बैतडेली भाषाका वाक्य संरचनाका दृष्टिले सरल र जटिल गरी दुई किसिमका छन् भने जटिल वाक्य पनि संयुक्त र मिश्र गरी दुई प्रकारका छन् । दुई वा दुईभन्दा बढी स्वतन्त्र उपवाक्यको संयोजनबाट संयुक्त वाक्य र एउटा स्वतन्त्र उपवाक्य र एक वा एकभन्दा बढी आश्रित उपवाक्यको मिश्रणबाट मिश्र वाक्यको निर्माण भएको पाइएको छ । वाक्य संयोजन /लइ..लइ, पुइ, कि, नि..नि, या, या..या, बा, तबइ, तसेरि, नति/ जस्ता संयोजकहरुबाट र वाक्य मिश्रण /जाँ..वाँ/ताँ, जइले.. उइले, जसो..तसो/उसो,

जतनो..ततनो, जि..तो/ जस्ता संयोजकहरुबाट तथा कृदन्तीकरण प्रक्रियाबाट भएको पाइएको छ । मिश्र वाक्यको उपवाक्यका रूपमा नाम उपवाक्य, विशेषण उपवाक्य र क्रियायोगी उपवाक्य आएका पाइन्छन् । मिश्र वाक्यमा आएका सम्बन्धवाचक संयोजकहरु उपवाक्यको बायाँतिर रहेका पाइन्छन् ।

बैतडेली र नेपाली भाषाको आधारभूत वाक्य ढाँचामा समानता भए पनि वाक्य सङ्गति तथा वाक्य रचनाका दृष्टिले यिनमा प्रशस्त भिन्नता रहेको पाइएको छ । मानवेतर र बहु वचनमा लिङ्ग भेद, आदरका तह, कोटिकरको प्रयोग, कर्मणि प्रयोग, विभिन्न व्याकरणिक कोटिको रचना गर्ने रूपायक प्रत्ययहरुमा भिन्नता रहेको पाइएको छ । यस्तो भिन्नताका कारण बैतडेली मातृभाषीलाई नेपाली भाषाको अभिव्यक्तिमा तत् तत् क्षेत्रमा कठिनाइ हुने देखिन्छ ।

अध्याय - सात

व्युत्पादन व्यवस्था

बैतडेली भाषाको व्युत्पादन व्यवस्थाको पहिचान, वर्णन तथा विश्लेषण गरी नेपाली भाषाको व्युत्पादन व्यवस्थासँग तिनको व्यतिरेकी विशेषता पहिल्याउनु यस अध्ययनको उद्देश्य रहेको छ । उक्त उद्देश्य पुरा गर्न यस अध्यायमा बैतडेली भाषाको व्युत्पादन व्यवस्थाको वर्णन तथा विश्लेषण गरी नेपाली भाषासँग तिनको भिन्नता पहिल्याउने काम गरिएको छ । यसबाट बैतडेलीभाषी विद्यार्थीलाई नेपाली शिक्षण गर्दा मद्दत पुग्ने विश्वास गरिएको छ । यस अध्यायमा सर्ग प्रक्रिया (उपसर्ग र प्रत्यय), समास प्रक्रिया, द्वित्व प्रक्रियाद्वारा शब्द निर्माण, स्त्रीलिङ्गी व्युत्पन्न शब्द निर्माण, सर्वनामबाट व्युत्पन्न शब्द निर्माण, नाम धातु र शब्द निर्माण, अनुकरणात्मक शब्द निर्माण प्रक्रिया, बैतडेली भाषा र नेपाली भाषाका व्युत्पादनगत व्यतिरेकी विशेषता जस्ता शीर्षकमा व्युत्पादन प्रक्रियाको अध्ययन गरिएको छ ।

व्युत्पादन प्रक्रिया

व्युत्पादन भनेको शब्द निर्माण प्रक्रिया हो । यसमा आधार तत्त्वमा विभिन्न व्युत्पादक तत्त्व (प्रत्यय) लगाएर एउटै वा भिन्न भिन्न वर्गका नयाँ शब्दहरूको निर्माण गरिन्छ । जस्तै : घर (नाम) > घरेल (विशेषण), निको (विशेषण) > निकेरी (क्रियायोगी), पड् (धातु) > पडाइ (नाम) आदि । व्युत्पादन प्रक्रियाबाट शब्दको आधारभूत अर्थमा पनि परिवर्तन हुन सक्छ । जस्तै : बाटो (मार्ग) > बटौने (बाटोमा हिड्ने मान्छे) ।

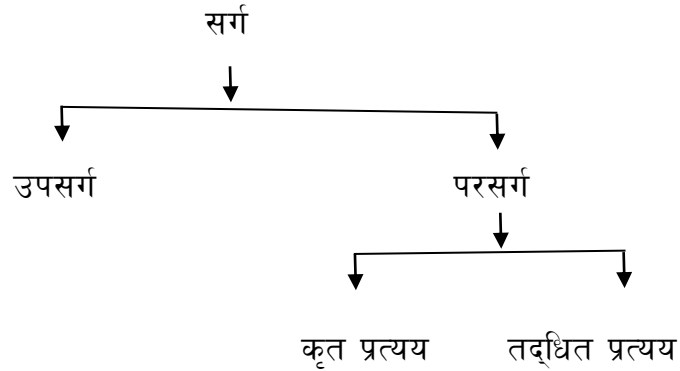
रूपहरूलाई बद्ध रूप र मुक्त रूप गरी दुई वर्गमा बाँड्न सकिन्छ । बद्ध रूप अर्को कुनै रूपसँग गाँसिएर मात्र प्रयोगमा आउन सक्छ भने मुक्त रूप एकलै स्वतन्त्र किसिमले प्रयोग हुन्छ । /घरेल/ मा /घर/ मुक्त रूप हो र /एल/ बद्ध रूप हो । त्यसैले 'घर' को स्वतन्त्र अर्थ र प्रयोग हुन्छ भने 'एल' को स्वतन्त्र अर्थ र प्रयोग हुँदैन । बैतडेली भाषामा मुक्त र बद्ध दुबै प्रकारका रूपहरू पाइन्छन् । इजा 'आमा', बल्ल 'गोरु', गोर 'गाई', घोगा 'मकै', मुण्डो 'टाउको', चानि 'निधार', थोल 'ओठ', ढाड 'पेट' खा, भा, हिट् आदि मुक्त रूपका उदाहरण हुन् भने /असजि/ मा /अ/ उपसर्ग /लडइँ/ 'लडाइँ' मा /अइँ/ कृत प्रत्यय, सिपाल 'सिपालु' मा /आल/ तद्धित प्रत्यय बद्ध रूपका उदाहरण हुन् । बैतडेली भाषामा धातु र प्रातिपदिक अर्थात् आधार शब्द मुक्त रूप हुन् भने मुक्त रूपमा लाग्ने उपसर्ग र प्रत्ययहरू बद्ध रूप हुन् ।

व्युत्पादन विभिन्न प्रकारले हुन्छ । ती मध्ये नेपाली भाषामा सर्ग व्युत्पादन, समास र द्वित्व प्रक्रिया विशेष उल्लेख्य रहेका छन् (अधिकारी, २०४९, पृ. २४३) । बैतडेली भाषामा पनि मुख्य रूपमा विभिन्न रूपहरु एकअर्कामा गाँसिएर, शब्दहरुको द्वित्व भएर तथा शब्दहरुबिच समास भएर नयाँ शब्दहरु निर्माण भएका पाइन्छन् । यसै आधारमा बैतडेली भाषाको शब्द निर्माण प्रक्रियालाई निम्नानुसार अध्ययन गरिएको छ :

सर्ग व्युत्पादन

कुनै आधार तत्त्वमा सर्ग वा व्युत्पादक प्रत्यय लागेर शब्द बन्ने प्रक्रियालाई सर्ग व्युत्पादन भनिन्छ (अधिकारी, २०५५, पृ. २४३) । आधार तत्त्वका रूपमा धातु र प्रातिपदिक आउँछन् भने सर्गका रूपमा पूर्वसर्ग र परसर्ग आउँछन् । बैतडेली भाषामा आधार तत्त्वको बिचमा लाग्ने मध्यसर्ग छैनन् । पूर्वसर्गलाई उपसर्ग र परसर्गलाई प्रत्यय पनि भनिन्छ । बैतडेली भाषामा हुने सर्ग व्युत्पादन प्रक्रिया निम्नानुसार हुन्छ :

आरेख ९, सर्ग व्युत्पादन प्रक्रिया

शब्दमा आधार तत्त्व मुख्य तत्त्वका रूपमा रहेका हुन्छन् । सर्ग वा आधेय तत्त्व आधार तत्त्वमा गाँसिएर मात्र अस्तित्वमा आउँछन् । आधार तत्त्व र आधेय तत्त्व मिलेर व्युत्पन्न शब्दको आन्तरिक संरचना वा बनोट बनेको हुन्छ । जस्तै :

तालिका १९३, शब्दको आन्तरिक संरचना

उपसर्ग	आधार तत्त्व	परसर्ग	व्युत्पन्न शब्द	अर्थ
अ	खजि	-	अखजि	फल नलाग्ने
अन	ठाण	-	अन्ठाण	अफ्यारो
औँ	सर	-	औँसर	पालो

कु	ठौर	-	कुठौर	कुठाँउ
नि	सुरो	-	निसुरो	निन्याउरो
-	डग्	अन	डगन	तृष्णा, इच्छा
-	मुत	अन	मुतन	मुत्ने इच्छा
-	फेर	उवा	फेर्वा	फिरन्ते
-	लिख	आड	लिखाड	लिखाड
-	घास	आरि	घसारि	घाँस काट्ने

तालिका १९३ मा देखाइए अनुसार मुक्त प्रकृतिका आधार तत्त्व /खजि, ठाण, सर, ठौर, सुरो, डग्, मुत, फेर, लिख, घास/ मा उपसर्ग र प्रत्यय लागेका छन् । त्यसमा धातु खास अवस्थामा मात्र मुक्त रूपमा प्रयोग हुन्छन् भने सर्गहरु बद्ध प्रकृतिका हुन्छन् । सर्ग व्युत्पादनलाई निम्न लिखित रूपमा वर्णन गरिएको छ :

उपसर्गद्वारा शब्द निर्माण : आधार तत्त्वभन्दा अगाडि लाग्ने व्युत्पादक सर्ग वा प्रत्ययलाई उपसर्ग भनिन्छ (अधिकारी, २०४९, पृ. २४५) । शब्दका अगाडि लाग्ने हुनाले यसलाई पूर्वसर्ग पनि भनिन्छ । यो शब्दका अगिल्लि जोडिने त्यो भाषिक एकाइ हो जो आफू त स्वतन्त्र हुन्छ, तर जसका योगबाट शब्दको मूल अर्थ प्रभावित हुन्छ (शर्मा, २०४६, पृ. ६९) । बैतडेलीमा प्रचलित उपसर्गहरु र तिनबाट व्युत्पन्न भएका शब्दहरु निम्नानुसार छन् :

तालिका १९४, बैतडेली भाषामा उपसर्गद्वारा शब्द निर्माण

उपसर्ग	आधारपद	व्युत्पन्न शब्द	अर्थ
अ	फार	अफार	चाडै सकिनु
	सजि	असजि	अष्टयारो
	खजि	अखजि	फल नआउने
	पत्यार	अपत्यार	अविश्वास
	न्याय	अन्त्या	अन्याय
	बेला	अबेला	अबेर
	पुतो	अपुतो	सन्तान नभएको, फल नलागेको
	पैठ	अपैठ	लगन नमिल्नु
	घच	अघच	दूर, नदेखिने

अद्	खायो	अद्खायो	आधा खाएको
	सुण्यो	अद्सुण्यो	सुने नसुने जस्तो
	भए	अद्भए	भए नभए जस्तो
अन्	ठाण	अन्ठाण	अफ्ठ्यारो
	कसो	अन्कसो	अनौठो
	पड	अन्पड	अनपढ
उ	खाड	उखाड	उखेख्नु
	पाड	उपाड	उखेल्नु
	जाड	उजाड	नाश गर्ने/बिग्रेको
उन्	चालिस	उन्चालिस	उनन्चालीस
	मुण्डो	उन्मुण्डो	शीर भुक्नु
	यान्द	उन्यान्द	अधोगति
अब	जस	अबजस	अपजस
	तार	औतार	अवतार
औँ	सर	औँसर	अवसर, पालो
कु	बेला	कुबेला	कुबेला
	बानि	कुबानि	नराम्रो बानी
	काठ	कुकाठ	काम नलाग्ने काठ
	ठौर	कुठौर	कुठाउँ
	जात	कुजात	नजाति
जत्	काल	जत्काल	बच्चा पाउनु/जिउँदै काल
	कालि	जत्कालि	बच्चा पाउने पटक
जन्	जाल	जन्जाल	भन्जट
	जालि	जन्जालि	भन्जटिलो
न	कर्चो	नकर्चो	नाक नभएको
	हुनो	नहुनो	भन्तै नहुने
	छने	नछने	नभएका, गरिब
	खानि	नखानि	खान नसकेको
ना	राज	नाराज	रिसाउनु, राजी नहुनु
	लायक	नालायक	नालायक
नि	खण्णु	निखण्णु	निखन्नु

	खाद्दु	निखाद्दु	निखानु
	सुरो	निसुरो	निन्याउरो
निर्	गुणि	निर्गुणि	गुण नभएको
	दयि	निर्दयि	दया नभएको
पर्	चाल	पर्चाल	पल्लो छेउ
	होसि	पर्होसि	शुद्धिबुद्धि नभएको
	घरि	पर्घरि	अर्काको घर जाने छोरी
बद्	मास	बद्मास	फटाहा
	ख्वाइँ	बद्ख्वाइँ	बदनामी
बि	जोडा	बिजोडा	बिजोर
	सौरि	बिसौरि	असभ्य
	कुन	बिकुन	टाढा
	मानि	बिमानि	बेइमान
	जत	बिजत	बेइज्जत
	होस	बिहोस	बिहोस
बै	गन	बैगन	भन्टा
	गुनि	बैगुनि	गुन नभएको
बे	कार	बेकार	बिनासित्ति
	चैन	बेचैन	दिग्दार
ला	पत्ता	लापत्ता	बेपत्ता
	पर्वाइ	लापर्वाइ	लापरवाही
लि	फण्णु	लिफण्णु	निफन्नु
सन्	जोग	सन्जोग	संयोग
	तोक	सन्तोक	सन्तोष
स	गोल	सगोल	साभ्ना
	गुन	सगुन	माङ्गलिक गीत
हर्	साल	हर्साल	हरेक साल
	हालत	हर्हालत	हरहालत
	माल	हर्माल	हरेक माल

तालिका १९४ मा देखाइए अनुसार बैतडेली भाषामा /अ, अद्, अन्, उ, उप, उन्, अब, औँ, कु, जत्, न, ना, निर, पर, बद्, बि, बै, बे, ला, लि, स, सन्, हर/ जस्ता उपसर्ग लागेर शब्दको निर्माण भएको पाइन्छ । यी मध्ये /औँ, जत्, जन, लि, सन्/ बाहेकका उपसर्गहरु नेपाली भाषामा पनि पाइन्छन् तर यिनबाट निर्मित शब्दहरु भने बैतडेलीमा भिन्न देखिन्छन् । उपसर्गद्वारा निर्मित शब्दबाट आधार तत्त्वको विपरीत अर्थ जस्तै : अफार, असजि, बिजोडा, अबेला, अबजस, नछ्ने, नाराज, निसुरो आदि, आधार तत्त्वको समान अर्थ जस्तै : उखाड, उजाड, जन्जालि, पर्चाल, सगोल आदि, आधार तत्त्वभन्दा विशेष अर्थ जस्तै : हर्साल, हर्हालत, सन्जोग, निखाद्दु आदि प्रकट भएको पाइन्छ ।

प्रत्ययद्वारा शब्द निर्माण : कुनै धातु वा शब्दका पछाडि जोडिने सर्गलाई परसर्ग वा प्रत्यय भनिन्छ । धातुका पछाडि लाग्ने सर्गलाई कृत प्रत्यय र शब्द वा प्रातिपदिकका पछाडि लाग्ने सर्गलाई तद्धित प्रत्यय भनिन्छ । बैतडेली भाषामा कृत प्रत्यय र तद्धित प्रत्यय दुवैबाट शब्दहरु निर्माण भएका पाइन्छन् ।

कृत प्रत्ययद्वारा शब्द निर्माण : धातुका पछाडि गाँसिने प्रत्ययलाई कृत प्रत्यय भनिन्छ । यसरी धातुमा कृत प्रत्यय लागी शब्द व्युत्पादन हुनुलाई कृत प्रक्रिया भनिन्छ (अधिकारी, २०४९, पृ. १९०) । यस प्रक्रियाबाट बनेका शब्दलाई कृदन्त शब्द भनिन्छ । धातुमा कृत प्रत्यय लागेर नाम, विशेषण र क्रियायोगी शब्दहरु बन्दछन् । बैतडेलीमा तत्सम कृत प्रत्यय लागेका शब्दहरुको निर्माण नेपाली भाषाको जस्तै पाइन्छ । त्यसैले यहाँ बैतडेली भाषामा प्रचलित तद्भव वा मौलिक कृत प्रत्यय र तिनले निर्माण गर्ने कृदन्त शब्दहरुको वर्णन निम्नानुसार गरिएको छ :

कृदन्त क्रिया र सार्वधातुक प्रत्यय : धातुमा व्युत्पादक प्रत्यय लागेर कृदन्त क्रिया वा असमापिका क्रियाको निर्माण हुन्छ । सबै धातु (अव्युत्पन्न र व्युत्पन्न) मा लाग्न सक्ने हुनाले नु, ने, एको, दो/तो, दै/तै, दा/ता, न, ई, एर, ए जस्ता प्रत्ययहरुलाई सार्वधातुक पनि भनिन्छ (अधिकारी, २०५५, पृ. २५९) । कृदन्तको रचना गर्ने कृत प्रत्ययहरु रूपायक कोटिका नभएर व्युत्पादक कोटिका हुन्छन् (शर्मा, २०७१, पृ. २०७) । सार्वधातुक प्रत्ययबाट असमापिका क्रियाको निर्माण हुने हुनाले यिनले वाक्य टुङ्ग्याउँदैनन् तर यिनहरु असमापिका उपवाक्य र संयुक्त क्रिया बनाउन उपयोगी हुन्छन् । नेपालीमा कृत प्रत्ययले धातुबाट नाम, विशेषण र क्रियायोगीको व्युत्पादन गर्छ, क्रियाको गर्देन (अधिकारी, २०४९; शर्मा, २०७१) ।

बैतडेली भाषामा पनि सार्वधातुक प्रत्ययबाट नाम, विशेषण र क्रियायोगी शब्दको निर्माण भएका पाइन्छन् । यसलाई निम्नानुसार वर्णन गरिएको छ :

तालिका १९५, सार्वधातुक प्रत्यय कृदन्त शब्दको व्युत्पादन

आधार तत्त्व	व्यु. प्रत्यय	व्यु. शब्द	अर्थ	शब्दवर्ग
पङ्	डु	पङ्डु	पढ्नु	नाम
	डे	पङ्डे	पढ्ने	विशेषण
	या	पङ्या	पढेको	विशेषण
	डो	पङ्डो	पढ्दो	विशेषण
	डोइ	पङ्डोइ	पढ्दै	क्रियायोगी
	इबटि	पङ्इबटि	पढेर	क्रियायोगी
	ड	पङ्ड	पढ्न	क्रियायोगी
	डा	पङ्डा	पढ्दा	क्रियायोगी
	इ	पङ्इ	पढी	क्रियायोगी
	ए	पङे (बटि)	पढे (मा)	क्रियायोगी
	न	भान	जानु	नाम
	ने	भाने	जाने	विशेषण
	या	गया	गएको	विशेषण
	नो	भानो	जादो	विशेषण
भा	नोइ	भानोइ	जादै	क्रियायोगी
	ना	भाना	जादा	क्रियायोगी
	न	भान	जान	क्रियायोगी
	इ	भाइ	गइ	क्रियायोगी
	इबटि	गइबटि	गएर	क्रियायोगी
	ए	गए	गए	क्रियायोगी

तालिका १९५ मा देखाइए अनुसार बैतडेली भाषामा व्यञ्जनान्त 'पङ्' धातुमा /डु, डे, या, डो, डोइ, इबटि, ड, डा, इ, ए/ जस्ता प्रत्यय लागेर नाम, विशेषण र क्रियायोगी शब्द बनेका छन् भने स्वरान्त 'भा' धातुमा /न, ने, या, नो, नोइ, न, ना, इ, इबटि, ए/ जस्ता प्रत्यय लागेर नाम, विशेषण र क्रियायोगी शब्द बनेका छन् । बैतडेली भाषामा समीभवनका कारण व्यञ्जनान्त धातुको अन्तिम व्यञ्जन वर्ण द्वित्व भएर सार्वधातुक

प्रत्यय लागेको पाइन्छ । यस क्रममा /र, क, ख/ व्यञ्जन /द्/ मा परिवर्तन भएको पाइन्छ । स्वरान्त धातुमा माथि 'भा' मा लागेका प्रत्यय नै लागेको पाइन्छ । जस्तै :

हेर् : हेद्दु, हेद्दे, हेच्या, हेद्दो, हेद्दोइ, हेद्दा, हेद्द, हेरिबटि, हेरि, हेरे

गर् : गद्दु, गद्दे, गच्या, गद्दो, गद्दोइ, गद्दा, गद्द, गरिबटि, गरि, गरे

सक् : सक्दु, सक्दे, सक्या, सकदो, सकदोइ, सकदा, सकद, सकिबटि, सकि, सके

लेख् : लेख्दु, लेख्दे, लेख्या, लेख्दो, लेख्दोइ, लेख्दा, लेख्द, लेखिबटि, लेखि, लेखे

बोल् : बोल्दु, बोल्ले, बोल्या, बोल्लो, बोल्लोइ, बोल्ला, बोल्ल, बोलिबटि, बोलि, बोले

सोच् : सोच्चु, सोच्चे, सोच्या, सोच्चो, सोच्चोइ, सोच्चा, सोच्च, सोचिबटि, सोचि,

सोचे

कृदन्त नाम : बैतडेली भाषामा धातुमा कृत प्रत्यय लागेर कृदन्त नाम शब्दको निर्माण भएको पाइन्छ । यस्ता कृदन्त नामको व्युत्पादन गर्ने मुख्य प्रत्ययहरू निम्नानुसार छन् ।

तालिका १९६, कृदन्त नामको व्युत्पादन

धातु	कृत् प्रत्यय	कृदन्त नाम	अर्थ
सोच्	अ	सोच	सोच
चाल्	अ	चाल	चाल
चाल्	आ	चाला	ढप, तरिका
कल्	आ	कला:	हल्ला, कोलाहल
बोल्	इ	बोलि	बोली
भिट्	इ	भिटि	भेटी
भर्	ए	भरे	भरिया
छल्	ओ	छलो	एक प्रकारको नाच
फाण्	ओ	फाणो	खोले
लड्	अई	लडई	लडाई
चुन्	अउ	चुनउ	चुनाव
उब्जा	अउ	उब्जउ	उब्जाउ
घेर्	अउ	घेरउ	घेराउ

जन्	अउ	जनउ	जनाउ
मुत्	अन	मुतन	मुत्ने इच्छा
हग्	अन	हगन	हगन
डग्	अन	डगन	तृष्णा / इच्छा
दल्	अनि	दलनि	कोरेसो
चल्	अनि	चलनि	जाँगरिलो
मथ्	अलो	मथलो	सतही
चल्	आइ	चलाइ	सवारी
कात्	आइ	काताइ	कान्ने तरिका
चुट्	आइ	चुटाइ	चुट्ने तरिका
फोड़	आन्त	फोड़ान्त	पिटापिट
लड़	आन्त	लड़ान्त	हानाहान
अड्क	आन्त	अड्कान्त	भैसी कराउनु
चिर्	आन	चिरान	चिरान
काट्	आन	कटान	कटान
ढाल्	आन	ढलान	ढलान
खोल्	आनि	खोलानि	खोले
भाक्	अल	भक्कल	भाकल
काट्	आल	कटाल	कटाल
हेर्	आलि	हेरालि	हेराउनी
रोप्	आरि	रोपारि	रोपार
चाट्	अनि	चटनि	चटनी
रोप्	आइँ	रोपाइँ	रोपाइँ
बन्	आरि	बनारि	वन जाने मान्छे
भुट्	आइन	भुटाइन	भुटुन
भर्	आइनो	भराइनो	निदाल
उच्	आइनो	उचाइनो	भाकल
डड्	एलो	डडेलो	डडेलो
भिट्	औलो	भिटौलो	भेट्दा दिने कोसेली
जित	औड़ि	जितौड़ि	जितौरी
मिस्	यौल	मिस्थौल	मिसोट

टेक्	ओ	टेको	टेको
रोप्	ओ	रोपो	रोपो
आ	न	औन	आवत
हिट्	टु	हिट्टु	हिँड्नु
भ्ना	न	भ्नान	जान
छान्	नि	छान्नि	छन्नी
मुत्	त	मुत्त	मुत्त
हग्	द	हग्द	हग्न
लेख्	दु	लेख्दु	लेख्नु
उङ्	डु	उङ्डु	उङ्नु
खा	एइ	खाएइ	खाने तरिका
सि	एइ	सिएइ	सुत्ते तरिका
खा	यान	खयान	खाए जस्तो
खिसउ	यान	खिसयान	लाज
काट्	याँ	काट्याँ	भगडा
बड्	व	बड्व	बडुवा
सर	व	सर्व	सरुवा
सेक्	उवा	सेक्वा	सेकुवा

तालिका १९६ मा देखाइए अनुसार बैतडेली भाषामा धातुमा /अ, आ, इ, ए, ओ, अँइ, अउ, अन, अनि, अलो, आइ, आन्त, आन, आनि, अल, आल, आलि, आरि, अनि, आँइ, आइन, आइनो, एलो, औलो, औडि, यौल, ओ, न, टु, नि, त, द, दु, डु, एइ, यान, याँ, व, उवा/ जस्ता प्रत्यय लागेर कृदन्त नाम बनेको पाइन्छ ।

कृदन्त विशेषण : बैतडेली भाषामा धातुमा कृत प्रत्यय लागेर कृदन्त विशेषण शब्दको निर्माण भएको पाइन्छ । यस्ता कृदन्त नामको व्युत्पादन गर्ने मुख्य प्रत्ययहरू निम्नानुसार छन् ।

तालिका १९७, बैतडेली भाषामा कृदन्त विशेषणको व्युत्पादन

धातु	कृत् प्रत्यय	कृदन्त विशेषण	अर्थ
ढाँट्	अ	ढाँट	ढाँट्ने
जुड्	ए	जुडे	टुप्पी भएको
कुट्	ए	कुटे	एक औँलौ ठुटो परेको
बोल्	अक्कड	बोलक्कड	बोलक्कड
घुम्	अक्कड	घुमक्कड	घुमक्कड
भर्	या:	भर्या:	भरिएको
फेर्	उवा	फेर्वा	फिरन्ते
फेर्	कल्लि	फेरकल्लि	फिरन्ता
छाड्	उवा	छडुवा	छाडा
घुम्	अडे	घुमडे	घुमे
कुपो	अडे	कुपडे	कुप्रे
भाग्	औडो	भगौडो	भगौडा
जित्	आल	जिताल	जितैया
सिक्	आर	सिकार	सिकारु
जुज्	आर	जुजार	जुभारु
पुज्	आरि	पुजारि	पुजारी
डोल	आरि	डोलारि	डुलुवा
नाच्	न्यारो	नच्च्यारो	नृत्यकार
मिच्	आहा	मिचाहा > मिचा:	मिचाहा
मथ्	अलो	मथलो	सतही
मर्	एल	मरेल	मर्न लागेको जस्तो
कस्	इलो	कसिलो	कसिलो
हाँस्	इलो	हाँसिलो	हाँसिलो
पड्	ऐया	पडैया	पडैया
भ्ना	न्या	भ्नान्या	जाने
पड्	या:	पडया:	पढेका
खा	या:	खाया:	खाएका'
पड्	एइ	पडेइ	पढेकी

तालिका १९७ मा देखाइए अनुसार बैतडेली भाषामा धातुमा /अ, ए, अक्कड, याः, उवा, कल्लि, अडे, औडो, आल, आर, आरि, न्यारो, आहा, अलो, एल, इलो, ऐया, न्या, एइ/ जस्ता प्रत्यय लागेर कृदन्त विशेषण बनेको पाइन्छ ।

कृदन्त क्रियायोगी : बैतडेली भाषामा धातुमा कृत प्रत्यय लागेर कृदन्त विशेषण शब्दको निर्माण भएको पाइन्छ । यस्ता कृदन्त विशेषण शब्दको व्युत्पादन गर्ने मुख्य प्रत्ययहरु निम्नानुसार छन् ।

तालिका १९८, बैतडेली भाषामा कृदन्त विशेषणको व्युत्पादन

धातु	कृत प्रत्यय	कृदन्त क्रियो.	अर्थ
गर्	इ	गरि	गरी
धेक्	इ	धेकि	देखी
भुण्	इबठि	भुणिवठि	भनेर
सुण्	इबठि	सुणिवठि	सुनेर
भुण्	उन्ज्या	भुणुन्ज्या	भनुन्जेल
काँस्	सा	काँस्सा	खोक्ता
माज्	जा	माज्जा	माभदा
हिट्	टा	हिट्टा	हिँड्दा
सुण्	णा	सुण्णा	सुन्दा
भा	न	भान	जान
भा	नोइ	भानोइ	जाँदै
वग्	गा	वग्गा	वरदै
हेर्	द	हेद्द	हेर्न
हु	न्यार	हुन्यार	हुन लागेको
खा	न्यार	खान्यार	खान लागेको

तालिका १९८ मा देखाइए अनुसार बैतडेली भाषामा धातुमा /इ, इबठि, उन्ज्या, सा, जा, टा, णा, न, नोइ, गा, द, न्यारो, न्यार/ जस्ता प्रत्यय लागेर कृदन्त क्रियायोगी बनेको पाइन्छ ।

तद्धित प्रत्ययद्वारा शब्द निर्माण : अधातुक (धातु भिन्न) आधार तत्त्वका पछाडि व्युत्पादक प्रत्यय लागेर नाम, सर्वनाम, विशेषण र क्रियायोगी बन्नुलाई तद्धित प्रक्रिया

भनिन्छ (अधिकारी, २०४९, पृ. २०१) । यस प्रक्रियाबाट बनेका शब्दलाई तद्धितान्त शब्द भनिन्छ । तद्धित प्रत्यय प्रातिपदिक मूल शब्दमा र कृत प्रत्ययबाट व्युत्पन्न शब्दमा लाग्दछ । बैतडेली भाषामा प्रचलित तद्धित प्रत्यय र तिनले निर्माण गर्ने तद्धितान्त शब्दहरू निम्नानुसार छन् :

नामबाट तद्धितान्त नाम : बैतडेली भाषामा धातु भिन्न नाम आधार तत्त्वमा प्रत्यय लागेर तद्धितान्त नाम शब्दको निर्माण भएको पाइन्छ । यस्ता तद्धितान्त नाम शब्दको व्युत्पादन गर्ने मुख्य प्रत्ययहरू निम्नानुसार छन् ।

तालिका १९९, बैतडेली भाषामा नामबाट तद्धितान्त नामको व्युत्पादन

नाम	तद्धि.प्रत्यय	तद्धि.नाम	अर्थ
बैनि	आ	बैना	बहिनी
धुर	आ	धुरा	अग्लो डाँडा
खेत	इ	खेति	खेती
चाकर	इ	चाकरि	चाकरी
भद	अइ	भदै	भतिजी/भदा
मुले	आइ	मुलाइ	केटी
च्युट	आइ	च्युटाइ	धान रोपेको खेत खन्ने काम
डुम	अनि	डुमनि	दमाइकी स्वास्नी
खस्से	नि	खस्सेनि	खसकी स्वास्नी
रज	वार	रजवार	रजवार
कार	उवा	कर्वा	चुच्चो परेको लोटा
बिज	लो	बिजलो	सल्लाको बियाँ
कुन	औडो	कुनौडो	बालीनालीको भुस
घागरो	इया	घगरिया	आइमाई मान्छे
जुठो	आरि	जुठारि	जुठो खाने मान्छे
घाणो	एलो	घणेलो	घँडेलो
सिर	आन	सिरान	टाउकोतिरको भाग
माया	यान	मयान	बाखाको मुखमा लाग्ने रोग
पाउ	यान	पयान	खुट्टातिरको भाग
पात	यौन	पत्यौन	दुहुन बस्दा हाल्ने घाँस आदि

मोटो	आइ	मोटाइ	मोटाइ
सिड	औरि	सिडौरि	सिँगाउरी
मुले	आइन	मुलाइन	केटीहरु
धुप	आइनो	धुपाइनो	धुपाउरो
थुन	एलो	थुनेलो	थुनेलो
घर	आना	घराना	घराना
चुक	आनि	चुकानि	चुकानी
मथ् > मन्		आनि	मनानि मदानी
सुन	आर	सुनार	सुनार
लुवा	आर	ल्वार	लुहार/लोहार
फल	आर	फलार	फलार
गउँ	आइ	गँवाइ	गहुँ भएको ठाउँ
दुडा	आइ	दुडाइ	दुङ्गा बढी भएको ठाउँ
धान	आइ	धनाइ	धान भएको ठाउँ
घोगा	आइ	घोगाइ	मकै भएको ठाउँ
कोदो	आइ	कोदाइ	कोदो भएको ठाउँ
लिख	आइ	लिखाइ	उखु भएको ठाउँ
भात	याइ	भत्याइ	भतेर
हात	औरा	हतौरा	हाते गाग्री
हात	ओड़ो	हतोड़ो	हतौडा
गेदो	यौल	गेद्यौल	केटाकेटीपन
मान्स	यौल	मन्स्यौल	मान्छेहरुको भीड
पात	एला	पतेला	पतिङ्गर
घर	इना	घर्ना	घरिना
नाति	अनि	नातनि	नातिनी
भुत	एनि	भुतेनि	भुतिनी
बिहा > ब्या		उलो	ब्यउलोबेहुलो
आगो	उल्टो	अगुल्टो > हगुल्टो	अगुल्टो
गुजु (गुजुमुजुमा)उल्टो		गुजुल्टो	गुजुल्टो
रात	एडि	रतेडि	राति हुने जान्ना, रमाइलो
औल	ओ	औलो	औलो

धुलो	औटो	धुलौटो	धुरी माथि राखिएको काठको टुक्रा
घाम	औरा	घमौरा	घमौरा
जगर	टो	जगल्टो	जगल्टो
मुसो	काटो	मुस्काटो	मुसादानी, मुसाको पासो
खसि	एटो	खसेटो	कमसल खसी
डल्लो	याठो	डल्ल्याठो	डल्लैठो
मित	एरि	मितेरि	मितेरी
दुख	आ	दुखा	दुखेसो
पोइ	ल	पोइल	पोइल
डुम	बाडा	डुम्यौडा	दलित बस्ती
बामुन	बाडा	बमन्यौडा	बाहुन बस्ती
थुम	को	थुम्को	थुम्को
जमिन	दार	जिमदार	जमिनदार
घर	एल	घरेल	घरेलु

तालिका १९९ मा देखाइए अनुसार बैतडेली भाषामा धातु भिन्न नाम आधार तत्त्वमा /आ, इ, अइ, आइ, अनि, एनि, बार, उवा, लो, औडो, इया, आरि, एलो, आन, यान, यौन, औरि, आइन, आइनो, आना, आनि, आर, आड, याड, ओडो, यौल, एला, इना, उलो, उल्टो, एडि, ओ, औटो, औटा, टो, काटो, एटो, याठो, एरि, आ, ल, बाडा, को, दार, एल/ जस्ता प्रत्यय लागेर तद्धितान्त नाम शब्द व्युत्पादन भएको पाइन्छ ।

नामबाट तद्धितान्त विशेषण : बैतडेली भाषामा धातु भिन्न नाम आधार तत्त्वमा प्रत्यय लागेर तद्धितान्त विशेषण शब्दको निर्माण भएको पाइन्छ । यस्ता तद्धितान्त विशेषण शब्दको व्युत्पादन गर्ने मुख्य प्रत्ययहरु निम्नानुसार छन् ।

तालिका २००, बैतडेली भाषामा नामबाट तद्धितान्त विशेषणको व्युत्पादन

नाम	तद्धि.प्रत्यय	तद्धि.विशेषण	अर्थ
गाँजा	एडि	गाँजेडि	गाँजडी
फस्का	एरो	फस्केरो	गफाडी
घाम	इलो	घामिलो	घमाइलो
माटो	आइनो	मटाइनो	माटोको स्वाद भएको
जुवा	आरि	जुवारि	जुवाडी

दुख	आरि	दुखारि	दुखारी
सुख	आरि	सुखारि	सुखारी
घाँस	आरि	घाँसारि	घाँस काट्ने महिला
बन	आरि	बनारि	बनमा जाने महिला
खेल	आडि	खेलाडि	खेलाडी
जात	एर	जतेर	जतेरु
निउँतो	आर	निउँतार	निम्तारु
गिद	आर	गिदार	गीतारु
काम	आरो	कमारो	कमारो
लेक	आल	लेकाल	लेकको
माइत	आल	मैताल	मैतालु
बिख	आल	बिखाल	बिषाल
रुख	आल	रुखाल	रुख चढ्न सिपालु
सिप	आल	सिपाल	सिपालु
गोठ	आलि	गोठालि	गोठाली
गुन	इ	गुनि	गुनी
गोठ	आलो	गोठालो	गोठालो
बल	इयो	बल्ल्यो	बलियो
चुक	इलो	चुकिलो	अमिलो
नुन	यो	नुन्न्यो	नुनिलो
बन	ओ	बनो	बनको
गाण	ओ	गाणो	गाँडो
वर्ष	एनि	बसेँनि	सालै पिच्छे
काम	दार	कामदार	कामदार
ज्ययान	दार	ज्यानदार	ज्यानदार
गन	पट्ट	गन्पट्ट	गन्धमय
घिन	पट्ट	घिन्पट्ट	फोहरमय
कालो	पट्ट	कल्पट्ट	कालाम्मे
धौलो	पट्ट	धौल्पट्ट	सेताम्मे
पानि	यालो	पन्यालो	पातुलो
पानि	यौल	पन्यौल	पानीमय

रकत	यौल	रक्त्यौल	रक्ताम्मे
डोटि	याल	डोट्याल	डोटिका मान्छे
माटो	याल	मट्याल	चाम्रो माटो भएको
चिर	आल	चिराल	चिरका मान्छे
मार्मा	आल	मर्माल	मार्माका मान्छे
पुर्चुणि	आ	पुर्चुणा	पुर्चौडिका
बैतडि	आ	बैतडा	बैतडिका

तालिका २०० मा देखाइए अनुसार बैतडेली भाषामा धातु भिन्न नाम आधार तत्त्वमा /अडि, एरो, इलो, आइनो, आरि, आडि, एर, आर, आटो, आल, आलि, इ, आलो, इयो, इलो, यो, ओ, एनि, दार, पट्ट, यालो, यौल, याल, आल, आ/ जस्ता प्रत्यय लागेर तद्धितान्त विशेषण शब्द व्युत्पादन भएको पाइन्छ ।

नामबाट तद्धितान्त क्रियायोगी : बैतडेली भाषामा धातु भिन्न नाम आधार तत्त्वमा प्रत्यय लागेर तद्धितान्त क्रियायोगी शब्दको निर्माण भएको पाइन्छ । यस्ता तद्धितान्त क्रियायोगी शब्दको व्युत्पादन गर्ने मुख्य प्रत्ययहरु निम्नानुसार छन् ।

तालिका २०१, बैतडेली भाषामा नामबाट तद्धितान्त क्रियायोगीको व्युत्पादन

नाम	तद्धि.प्रत्यय	तद्धि.क्रियो.	अर्थ
बर्स	एनि	बर्सनि	सालिन्दा
बर्स	पत्ते	बर्सपत्ते	हरेक साल
दिन	ऐ	दिनै	दिउसै
घर	मुणि	घरमुणि	घरमुनी, घरतिर
भोला	इन	भोलाइन	भोलामा
रुख	म्ब	रुखम्ब	रुखमा

तालिका २०१ मा देखाइए अनुसार बैतडेली भाषामा धातु भिन्न नाम आधार तत्त्वमा /एनि, पत्ते, ऐ, मुणि, इन, म्ब/ जस्ता प्रत्यय लागेर तद्धितान्त क्रियायोगी शब्द व्युत्पादन भएको पाइन्छ

विशेषणबाट तद्धितान्त नाम : बैतडेली भाषामा धातु भिन्न विशेषण आधार तत्त्वमा प्रत्यय लागेर तद्धितान्त नाम शब्दको निर्माण भएको पाइन्छ । यस्ता तद्धितान्त नाम शब्दको व्युत्पादन गर्ने मुख्य प्रत्ययहरु निम्नानुसार छन् ।

तालिका २०२, बैतडेली भाषामा विशेषणबाट तद्धितान्त नामको व्युत्पादन

विशेषण	तद्धि.प्रत्यय	तद्धि.नाम	अर्थ
मिठो	आइ	मिठाइ	मिठाइ
मोटो	आइ	मोटाइ	मोटाइ
जिम्दार	इ	जिम्दारि	जिम्दारी
ठुलो	आइँ	ठुलाइँ	ठुल्याइँ
मुख	याइँ	मुख्याइँ	मुख्याइँ
चोखो	यौन	चोख्यौन	नौनी
जुठो	यान	जुठ्यान	जुठेन
मुख्खे	लि	मुख्खेलि	मुखियाली
तरुन	एडि	तन्नेडि	तन्नेरी
उजेलो	यालि	उज्यालि	उज्यालो भएकी
अनारो	यारि	अन्यारि	अँध्यारो भएकी
अपुतो	आलि	अप्तालि	अपुताली
हरियो	आलि	हर्यालि	हरियाली

तालिका २०२ मा देखाइए अनुसार बैतडेली भाषामा धातु भिन्न विशेषण आधार तत्त्वमा /आइ, इ, आइँ, याइँ, यौन, यान, लि, एडि, यालि, यारि, आलि/ जस्ता प्रत्यय लागेर तद्धितान्त नाम शब्द व्युत्पादन भएको पाइन्छ ।

विशेषणबाट तद्धितान्त विशेषण : बैतडेली भाषामा धातु भिन्न विशेषण आधार तत्त्वमा प्रत्यय लागेर तद्धितान्त विशेषण शब्दको निर्माण भएको पाइन्छ । यस्ता तद्धितान्त विशेषण शब्दको व्युत्पादन गर्ने मुख्य प्रत्ययहरु निम्नानुसार छन् ।

तालिका २०३, बैतडेली भाषामा विशेषणबाट तद्धितान्त विशेषणको व्युत्पादन

विशेषण	तद्धि.प्रत्यय	तद्धि.नाम	अर्थ
भिक	अइ	भिककै	धेरै
थोका	आइ	थोक्काइ	थोरै
सय	कडा	सयकडा	सयकडा
फाटो	आ	फटा	फटाहा
कालो	इ	कालि	काली
कालो	वा	कल्वा	काले
लाल	वा	लल्वा	लाले

माज	एल्लो	मजेल्लो	माहिलो
एक	ओड़	एकोड़	एउटा मात्र भएको
एक	ओरो	एकोरो	एकोहोरो
दुइ	ओरो	दो:रो	दोहोरो
बिस	औँ	बिसौँ	बिसौँ
लाख	औँ	लाखौँ	लाखौँ
दुइ	न्या	दुन्या	दुने
घोप्टो	या	घोप्ट्या	घोप्टे
भरि	या	भर्या	भरिएको
लाटो	याट	लट्याट	लठेड्ब्रो
धौलो	पट्ट	धौलपट्ट	सेताम्मे
रातो	पट्ट	रत्पट्ट	राताम्मे
दुइ	बर	दोब्बर	दोब्बर
एक	लो	एक्लो	एक्लो
एक	सरो	एकसरो	एक पटक जोत्नु
दुइ	सरो	दोसरो	दुइ पटक जोत्नु

तालिका २०३ मा देखाइए अनुसार बैतडेली भाषामा धातु भिन्न विशेषण आधार तत्त्वमा /अइ, आइ, इ, कडा, आ, इ, वा, एल्लो, ओड़, ओरो, औँ, न्या, या, याट, पट्ट, बर, लो, सरो/ जस्ता प्रत्यय लागेर तद्धितान्त विशेषण शब्द व्युत्पादन भएको पाइन्छ।

विशेषणबाट तद्धितान्त क्रियायोगी : बैतडेली भाषामा धातु भिन्न विशेषण आधार तत्त्वमा प्रत्यय लागेर तद्धितान्त क्रियायोगी शब्दको निर्माण भएको पाइन्छ। यस्ता तद्धितान्त क्रियायोगी शब्दको व्युत्पादन गर्ने मुख्य प्रत्ययहरू निम्नानुसार छन्।

तालिका २०४, बैतडेली भाषामा विशेषणबाट तद्धितान्त क्रियायोगीको व्युत्पादन

विशेषण	तद्धि.प्रत्यय	तद्धि.क्रियो.	अर्थ
निको	एरि	निकेरि	राम्रो गरी
कसो	एरि	कसेरि	कसरी
कसो	याँ	कस्याँ	कसो गरी
तल	इन	तलिन	तलतिर
मथि	इन	मथिन	माथिति
तल	म्बो	तलम्बो	तलबाट माथिति
मथि	म्बो	मथिम्बो	माथिबाट माथिति
ठुलो	को	ठुल्को	ठुलो
नानो	को	नान्को	सानो

तालिका २०४ मा देखाइए अनुसार बैतडेली भाषामा धातु भिन्न विशेषण आधार तत्त्वमा /एरि, याँ, इन, म्बो, को/ जस्ता प्रत्यय लागेर तद्धितान्त क्रियायोगी शब्द व्युत्पादन भएको पाइन्छ ।

सर्वनामबाट तद्धितान्त नाम : बैतडेली भाषामा धातु भिन्न सर्वनाम आधार तत्त्वमा प्रत्यय लागेर तद्धितान्त नाम शब्दको निर्माण भएको पाइन्छ । यस्ता तद्धितान्त नाम शब्दको व्युत्पादन गर्ने मुख्य प्रत्ययहरु निम्नानुसार छन् ।

तालिका २०५, बैतडेली भाषामा सर्वनामबाट तद्धितान्त नामको व्युत्पादन

सर्वनाम	तद्धि.प्रत्यय	तद्धि.नाम	अर्थ
आफ	अन्त	आफन्त	आफन्त
आफ	उस	आपस	आपस

तालिका २०५ मा देखाइए अनुसार बैतडेली भाषामा धातु भिन्न सर्वनाम आधार तत्त्वमा /अन्त, उस/ जस्ता प्रत्यय लागेर तद्धितान्त सर्वनाम शब्द व्युत्पादन भएको पाइन्छ ।

सर्वनामबाट तद्धितान्त सर्वनाम : बैतडेली भाषामा धातु भिन्न सर्वनाम आधार तत्त्वमा प्रत्यय लागेर तद्धितान्त सर्वनाम शब्दको निर्माण भएको पाइन्छ । यस्ता तद्धितान्त सर्वनाम शब्दको व्युत्पादन गर्ने मुख्य प्रत्ययहरु निम्नानुसार छन् ।

तालिका २०६, बैतडेली भाषामा सर्वनामबाट तद्धितान्त सर्वनामको व्युत्पादन

सर्वनाम	तद्धि.प्रत्यय	तद्धि.सर्व.	अर्थ
उ	आँ	वाँ	उहाँ
यो	आँ	याँ	यहाँ
तो	आँ	ताँ	त्यहाँ
उ	न	उन	उनी
तो	न	तन	तिनी
यो	न	इन	यिनी

तालिका २०६ मा देखाइए अनुसार बैतडेली भाषामा धातु भिन्न सर्वनाम आधार तत्त्वमा /आँ न/ जस्ता प्रत्यय लागेर तद्धितान्त सर्वनाम शब्द व्युत्पादन भएको पाइन्छ ।

सर्वनामबाट तद्धितान्त विशेषण : बैतडेली भाषामा धातु भिन्न सर्वनाम आधार तत्त्वमा प्रत्यय लागेर तद्धितान्त विशेषण शब्दको निर्माण भएको पाइन्छ । यस्ता तद्धितान्त विशेषण शब्दको व्युत्पादन गर्ने मुख्य प्रत्ययहरू निम्नानुसार छन् ।

तालिका २०७, बैतडेली भाषामा सर्वनामबाट तद्धितान्त विशेषणको व्युत्पादन

सर्वनाम	तद्धि.प्रत्यय	तद्धि.विशेषण	अर्थ
यो	ति	इति	यति
तो	ति	तति	त्यति
उ	सो	उसो	उस्तो
को	सो	कसो	कस्तो
जो	तनो	जतनो	जत्रो
को	तनो	कतनो	कत्रो
आफ	नो	आफनो	आफ्नो
आफ	ना	आफना	आफ्ना
आफ	नि	आफनि	आफ्नी
तिइ	रो	तेरो	तिम्रो
मुइ	रो	मेरो	मेरो
मुइ	रा	मेरा	मेरा
मुइ	रि	मेरि	मेरी
उ	को	उइको	उसको
उ	का	उइका	उसका
उ	कि	उइकि	उसकी
जो	ति	जति	जति

तालिका २०७ मा देखाइए अनुसार बैतडेली भाषामा धातु भिन्न सर्वनाम आधार तत्त्वमा /ति, सो, तनो, नो, ना, नि, रो, रा, रि, को, का, कि, ति/ जस्ता प्रत्यय लागेर तद्धितान्त विशेषण शब्द व्युत्पादन भएको पाइन्छ ।

सर्वनामबाट तद्धितान्त क्रियायोगी : बैतडेली भाषामा धातु भिन्न सर्वनाम आधार तत्त्वमा प्रत्यय लागेर तद्धितान्त क्रियायोगी शब्दको निर्माण भएको पाइन्छ । यस्ता तद्धितान्त क्रियायोगी शब्दको व्युत्पादन गर्ने मुख्य प्रत्ययहरू निम्नानुसार छन् :

तालिका २०८, बैतडेली भाषामा सर्वनामबाट तद्धितान्त क्रियायोगीको व्युत्पादन

सर्वनाम	तद्धि.प्रत्यय	तद्धि.क्रियो.	अर्थ
यो	अरि	इसेरि	यसरी
को	अरि	कसेरि	कसरी
आफ	उइ	आफुइ	आफै
उ	थ	उथ	उता
इ	थ	इथ	यता
को	आँ	काँ	कता
को	इल	कइल	कहिले
जो	इल	जइल	जहिले
उ	सइ	उसइ	उस्तै
जो	सो	जसो	जस्तै
जो	ब	जब	जब
को	ब	कब	कब
उ	सो	उसो	उसो
यो	सो	इसो	यसो
तो	आँ	त्याँ	त्यहाँ
यो	आँ	याँ	यहाँ
उ	आँ	वाँ	उहाँ

तालिका २०८ मा देखाइए अनुसार बैतडेली भाषामा धातु भिन्न सर्वनाम आधार तत्त्वमा /अरि, उइ, थ, आँ, इल, सइ, सो, ब/ जस्ता प्रत्यय लागेर तद्धितान्त क्रियायोगी शब्द व्युत्पादन भएको पाइन्छ।

क्रियायोगीबाट तद्धितान्त नाम : बैतडेली भाषामा धातु भिन्न क्रियायोगी आधार तत्त्वमा प्रत्यय लागेर तद्धितान्त नाम शब्दको निर्माण भएको पाइन्छ। यस्ता तद्धितान्त नाम शब्दको व्युत्पादन गर्ने मुख्य प्रत्ययहरू निम्नानुसार छन् :

तालिका २०९, बैतडेली भाषामा क्रियायोगीबाट तद्धितान्त नामको व्युत्पादन

क्रियायोगी	तद्धि.प्रत्यय	तद्धि.नाम	अर्थ
पर	आइ	पराइ	पराइ

भितर	इ	भितरि	भित्रि
सुलबुल	इ	सुलबुलि	खुलदुली
भुनभुन	आट	भुनभुनाट	भनभनाहट
भलभल	आट	भलमलाट	भिलमिल अवस्था

तालिका २०९ मा देखाइए अनुसार बैतडेली भाषामा धातु भिन्न क्रियायोगी आधार तत्त्वमा /आइ, इ, आट/ जस्ता प्रत्यय लागेर तद्धितान्त नाम शब्द व्युत्पादन भएको पाइन्छ ।

क्रियायोगीबाट तद्धितान्त विशेषण : बैतडेली भाषामा धातु भिन्न क्रियायोगी आधार तत्त्वमा प्रत्यय लागेर तद्धितान्त विशेषण शब्दको निर्माण भएको पाइन्छ । यस्ता तद्धितान्त विशेषण शब्दको व्युत्पादन गर्ने मुख्य प्रत्ययहरु निम्नानुसार छन् :

तालिका २१०, बैतडेली भाषामा क्रियायोगीबाट तद्धितान्त विशेषणको व्युत्पादन

क्रियायोगी	तद्धि.प्रत्यय	तद्धि.विशेषण	अर्थ
तल	लो	तल्लो	तल्लो
मथि	लो	मल्लो	माथिल्लो
भाइर	लो	भाइल्लो	बाहिरी
भितर	लो	भितल्लो	भित्रिया
अगि	लो	अगिल्लो	अगिल्लो
खलखल	आनो	खलखलानो	खलखलाउँदो
आगा	औते	अगौते	अगुवा

तालिका २१० मा देखाइए अनुसार बैतडेली भाषामा धातु भिन्न क्रियायोगी आधार तत्त्वमा /लो, आनो, औते/ जस्ता प्रत्यय लागेर तद्धितान्त विशेषण शब्द व्युत्पादन भएको पाइन्छ ।

क्रियायोगीबाट तद्धितान्त क्रियायोगी : बैतडेली भाषामा धातु भिन्न क्रियायोगी आधार तत्त्वमा प्रत्यय लागेर तद्धितान्त क्रियायोगी शब्दको निर्माण भएको पाइन्छ । यस्ता तद्धितान्त क्रियायोगी शब्दको व्युत्पादन गर्ने मुख्य प्रत्ययहरु निम्नानुसार छन् :

तालिका २११, बैतडेली भाषामा क्रियायोगीबाट तद्धितान्त क्रियायोगीको व्युत्पादन

क्रियायोगी	तद्धि.प्रत्यय	तद्धि.क्रियो.	अर्थ
सरसर	इ	सर्सरि	सरसरि
छटपट	इ	छटपटि	छटपटि
आगा	यार	अग्यार	अगाडि
पाछा	यार	पछ्यार	पछाडि
आज	याल	अच्याल	आजभोलि
मथि	म्बो	मथिम्बो	मास्तिर
तल	इन	तलिन	तल्लिर
पर	मुण	परमुण	पल्लिर

तालिका २११ मा देखाइए अनुसार बैतडेली भाषामा धातु भिन्न क्रियायोगी आधार तत्त्वमा /इ, यार, याल, म्बो, इन, मुण/ जस्ता प्रत्यय लागेर तद्धितान्त क्रियायोगी शब्द व्युत्पादन भएको पाइन्छ।

नामधातु र शब्द निर्माण

धातुहरूलाई मूल धातु र व्युत्पन्न धातुका रूपमा विभाजन गर्न सकिन्छ। मूल धातु भनेका आफै बनेका वा अव्युत्पन्न धातु हुन् भने व्युत्पन्न धातु भनेका कुनै अर्को शब्दमा प्रत्यय लागेर बनेका धातु हुन्। नामधातु व्युत्पन्न धातु हुन्। नाम, विशेषण, क्रियायोगी र अनुकरण आधार तत्त्वमा 'इ', 'आउ', 'याउ' प्रत्यय लागेर वा शब्दको वर्ग परिवर्तन भएर बनेका धातु (क्रिया) लाई नामधातु भनिन्छ (अधिकारी, २०७६, पृ. १५३)। क्रियाका रूपमा व्युत्पन्न हुने जुन पदको पहिलो रूप नाम, विशेषण, अनुकरण शब्द र क्रिया विशेषण हुन्छ त्यस्तो प्रातिपदिकलाई संस्कृत व्याकरणको परम्परा अनुसार नामधातु भनिन्छ (पोखरेल, २०५६, पृ. २९)। बैतडेली भाषामा पनि यस्ता नामधातु पाइन्छन्। उदाहरणका लागि जा, पढ्, गर् आदि मूलधातु हुन् भने मोटउ, आसि, पछ्या आदि नामधातु हुन्। यसरी व्युत्पादन गरिएका धातुहरू व्युत्पन्न धातु हुन्छन् र तिनको संरचना मूल धातुभन्दा भिन्न खालको हुन्छ (शर्मा, २०७१, पृ. २३५)। नामधातु सकर्मक र अकर्मक दुबै किसिमका हुन्छन्। अधिकारी (२०, पृ. १०५-११०) ले व्युत्पन्न क्रिया अन्तर्गत नामधातुबाट बनेका अकर्मक, एककर्मक र द्विकर्मक क्रियाको चर्चा गरेका छन्। बैतडेली भाषामा नाम, विशेषण र क्रियायोगीमा प्रत्यय लागेर नामधातु बन्दछन्। बैतडेली नामधातुमा मूलतः 'इ', 'अउ' र 'याउ' प्रत्यय

नाम, विशेषण र क्रियायोगीमा गाँसिन्छन् । यसका साथै प्रत्यय नलागेरै पनि नामधातु बनेको पाइन्छ । बैतडेलीमा रहेका समग्र नामधातुलाई नाममूलक, विशेषणमूलक र क्रियायोगीमूलकमा वर्गीकरण गरेर निम्नानुसार विश्लेषण गरिएको छ ।

नाममूलक नामधातुको निर्माण : नाममूलक नामधातु नामपदबाट निर्मित हुन्छन् । बैतडेलीमा यस प्रकारका धातुहरु 'इ' प्रत्ययान्त, 'अउ' प्रत्ययान्त र 'यउ' प्रत्ययान्त रहेका पाइन्छन् । यिनका अतिरिक्त केही नामधातुमा प्रत्यय नलागेको पनि पाइन्छ । बैतडेली भाषामा यसरी नामधातुहरु बन्ने प्रक्रियाका उदाहरण निम्नानुसार छन् :

तालिका २१२, नाममा प्रत्ययद्वारा नामधातुको निर्माण

नाम	प्रत्यय	नामधातु	क्रियामूल	अर्थ
आस	इ	आसि	आसिन	आस मान्ने होइनु
डल्लो	इ	डल्लि	डल्लिन	डल्लिनु
ओद	इ	ओदि	ओदिन	ओसिनु
काठ	इ	कठि	कठिन	काठ जस्तो हुनु
काख	इ	काखि	कखिन	काखिनु
अगास	इ	अगासि	अगासिन	आकासिनु
भर्क	इ	भर्कि	भर्किन	चिन्ताले दुब्लाउँदै जानु
माटो	इ	माटि	मटिन	माटिनु
घर	इ	घरि	घरिन	घर आउनु
गुजुल्टो	इ	गुजुल्टि	गुजुल्टिन	गुजुल्टिनु
डर	अउ	डरउ	डरउन	डराउनु
निन	अउ	निनउ	निनउन	निदाउनु
भुर	अउ	भुरउ	भुरउन	भुराउनु
रड्ड	अउ	रड्डउ	रड्डउन	रड्डाउनु
रिस	अउ	रिसउ	रिसउन	रिसाउनु
रस	अउ	रसउ	रसउन	रसाउनु
हुर्का	अउ	हुर्कउ	हुर्कउन	हुर्काउनु
धुलो	यउ	धुल्यउ	धुल्यउन	धुल्याउनु
बाफ	यउ	बफ्यउ	बफ्यउन	बफ्याउनु
पानि	यउ	पन्यउ	पन्यउन	पन्याउनु
पात	यउ	पत्यउ	पत्यउन	पत्याउनु

भुत्लो	यउ	भुत्त्यउ	भुत्त्यउन	भुत्त्याउनु
घर	यउ	घयउ	घयउन	घरमा ल्याउनु
बिहे	यउ	बेयउ	बेयउन	बिहे गर्ने हुनु
सोजो	यउ	सोज्यउ	सोज्यउन	सोभ्याउनु
घुट्को	यउ	घुट्क्यउ	घुट्क्याउन	घुड्क्याउनु
जन्म	०	जन्म	जन्मन	जन्मनु
भर्क	०	भर्क	भर्कन	चिन्ताले दुब्लो हुँदै जानु

तालिका २१२ मा देखाइए अनुसार बैतडेली भाषामा धातु भिन्न नाम आधार तत्त्वमा /इ, अउ, यउ/ जस्ता प्रत्यय लागेर व्युत्पन्न नामधातु शब्द व्युत्पादन भएको पाइन्छ। केही नाम /जन्म, भर्क/ प्रत्ययबिना नामधातुका रूपमा प्रयोग भएका पाइन्छन्। बैतडेली भाषामा नाम शब्दमा 'या' प्रत्यय लागेर धुल्या, बफ्या, पन्या, पत्या, भुल्या, घन्या, सोज्या, घुट्क्या जस्ता क्रिया शब्द सहज रूपमा प्रयोग भएको पाइन्छ।

विशेषणमूलक नामधातुको निर्माण : विशेषणमूलक नामधातु विशेषण पदबाट बन्दछन्। यी पनि 'इ' प्रत्यय र 'यउ' प्रत्यय लिने हुन्छन्। यिनमा पनि कतै कतै प्रत्यय नगाँसिने स्थिति पाइन्छ। बैतडेली भाषाका यस प्रकारका नामधातुका उदाहरण निम्नानुसार छन् :

तालिका २१३, विशेषणमा प्रत्ययद्वारा नामधातुको निर्माण

विशेषण	प्रत्यय	नामधातु	क्रियामूल	अर्थ
सपुरो	इ	सपुरि	सपुरिन	पातलो हुँदै जानु
दुबलो	इ	दुबलि	दुबलिन	दुब्लाउनु
साणो	इ	साणि	साणिन	साँघुरिनु
मोटो	इ	मोटि	मोटिन	मोटिनु
डुणो	इ	डुणि	डुणिन	डुँडो हुनु
कुपो	इ	कूपि	कूपिन	कुप्रिनु
खरो	इ	खरि	खरिन	खरिनु
ठण्णो	इ	ठण्णि	ठण्णिन	चिसिनु
बुडो	इ	बुडि	बुडिन	बुढिनु
बालो	इ	बालि	बालिन	जवान हुँदै जानु
वालो	इ	वालि	वालिन	धमिलिनु

पतलो	इ	पतलि	पतलिन	पातलिनु
दडो	इ	दडि	दडिन	दरिनु
पजलो	इ	पजलि	पजलिन	सिधा हुनु
लाटो	इ	लाटि	लटिन	लटिनु
मोटो	यउ	मोट्यउ	मोट्यउन	मोटाउनु
टोलो	यउ	टोल्यउ	टोल्यउन	टोलाउनु
दुबलो	यउ	दुब्ल्यउ	दुब्ल्यउन	दुब्लाउनु
बौला:	यउ	बौल्यउ	बौल्यउन	बहुलाउनु
ब्यालो	यउ	ब्याल्यउ	ब्याल्यउन	ढिलाउनु
हल्को	यउ	हल्क्यउ	हल्क्यउन	हलुका हुनु
अल्को	यउ	अल्क्यउ	अल्क्यउन	अग्लो हुनु
एकलो	यउ	एकल्यउ	एकल्यउन	एकल्याउनु
दो:रा	यउ	दो:यउ	दो:यउन	दोहो:याउनु
लामो	यउ	लम्यउ	लम्यउन	लम्याउनु
छोटो	यउ	छोट्यउ	छोट्यउन	छोट्याउनु
नाड्डो	यउ	नड्ड्यउ	नड्ड्यउन	नड्ड्याउनु
मैलो	यउ	मैल्यउ	मैल्यउन	मैलो पार्नु

तालिका २१३ मा देखाइए अनुसार बैतडेली भाषामा धातु भिन्न विशेषण आधार तत्त्वमा /इ, यउ/ जस्ता प्रत्यय लागेर व्युत्पन्न नामधातु शब्द व्युत्पादन भएको पाइन्छ।

क्रियायोगीमूलक नामधातु : क्रियायोगीमूलक नामधातु क्रियायोगी पदबाट बन्दछन्। यी पनि 'इ' प्रत्ययान्त, 'अउ' प्रत्ययान्त र 'यउ' प्रत्ययान्त हुन्छन्। यिनमा पनि कतैकतै प्रत्यय रहित अवस्था भेटिन्छ। यस प्रकारका बैतडेली भाषाका नामधातुहरुको वर्णन निम्नानुसार गरिएको छ :

तालिका २१४, क्रियायोगीमा प्रत्ययद्वारा नामधातुको निर्माण

क्रियायोगी	प्रत्यय	नामधातु	क्रियामूल	अर्थ
टडा	इ	टडि	टडिन	टाढिनु
भितर	इ	भितरि	भितरिन	भिन्निनु
भाइर	इ	भाइरि	भाइरिन	बाहिरिनु
नज्क	इ	नज्कि	नज्किन	नज्किनु
लटपट	इ	लटपटि	चटपटिन	लटपटिनु
चटपट	इ	चटपटि	चटपटिन	चटपटिनु
खिस्स	इ	खिस्सि	खिस्सिन	लजाउनु

भकभक	अउ	भकभकउ	भकभकउन	भकभकाउनु
गनगन	अउ	गनगनउ	गनगनउन	गनगनाउनु
जुरमुर	अउ	जुरमुरउ	जुरमुरउन	जुरमुराउनु
कचकच	अउ	कचकचउ	कचकचउन	कचकचाउनु
खसखस	अउ	खसखसउ	खसखसउन	खसखसाउनु
गड़गड़	अउ	गड़गड़उ	गड़गड़उन	गड़गडाउनु
अलमल	यउ	अलमल्यउ	अलमल्याउन	अलमल्याउनु
खिस्स	यउ	खिस्स्यउ	खिस्स्यउन	लजाउनु
पाछा	यउ	पछ्यउ	पछ्यउन	पछ्याउनु
घनक्क	०	घन्क	घन्कन	घन्कनु
चमक्क	०	चम्क	चम्कन	चम्कनु
भलक्क	०	भल्ल	भल्लकन	भल्लकनु
सनक्क	०	सन्क	सन्कन	सन्कनु
फनक्क	०	फन्क	फन्कन	फन्कनु
भनक्क	०	भन्क	भन्कन	भन्कनु

तालिका २१४ मा देखाइए अनुसार बैतडेली भाषामा धातु भिन्न क्रियायोगी आधार तत्त्वमा /इ, अउ, यउ/ जस्ता प्रत्यय लागेर व्युत्पन्न नामधातु शब्द व्युत्पादन भएको पाइन्छ। केही क्रियायोगी /घनक्क, फनक्क, भनक्क/ प्रत्ययबिना नामधातुका रूपमा प्रयोग भएका पाइन्छन्।

धातुबाट प्रेरणार्थक प्रातिपदिकको निर्माण

दुई वाक्यका बिच निहित हुने हेतुमूलक वा प्रेरक-प्रेय सम्बन्ध जनाउने क्रियालाई प्रेरणार्थक भनिन्छ (अधिकारी, २०५५, पृ. १७३)। प्रेरणार्थकको निर्माण धातुमा प्रत्यय लागेर बन्ने प्रातिपदिकबाट हुन्छ। बैतडेली भाषामा त्यस्ता प्रातिपदिक निम्नानुसार प्रत्यय लागेर बन्दछन् :

तालिका २१५, प्रत्ययद्वारा प्रेरणार्थक प्रातिपदिकको निर्माण

धातु	प्रत्यय	प्रातिपदिक	प्रेरणार्थक	क्रियामूल
हिट्	औ	हिटौ	हितौन	हिँडाउनु
गर्	औ	गरौ	गरौन	गराउनु
पड़	औ	पड़ौ	पड़ौन	पढाउनु
हाँस्	औ	हाँसौ	हाँसौन	हाँसाउनु
बस्	आल	बसाल्	बसाल्लु	बसाल्नु

उठ्	आल	उठाल्	उठाल्लु	उठाल्नु
छिन्	आल	छिनाल्	छिनाल्लु	छिनाल्नु
हिट्	आल	हिटाल्	हिटाल्लु	हिँडाउनु

तालिका २१५ मा देखाइए अनुसार बैतडेली भाषामा धातु आधार तत्त्वमा /औ, आल/ जस्ता प्रत्यय लागेर व्युत्पन्न प्रेरणार्थक प्रातिपदिक शब्द व्युत्पादन भएको पाइन्छ ।

मूल धातुमा परिवर्तनद्वारा प्रेरणार्थक प्रातिपदिकको निर्माण : मूल धातुमा सामान्य परिवर्तन भएर पनि प्रेरणार्थक प्रातिपदिकको निर्माण भएको पाइन्छ । जस्तै :

तालिका २१६, मूल धातुमा परिवर्तनद्वारा प्रेरणार्थक प्रातिपदिकको निर्माण

धातु	प्रातिपदिक	प्रेरणार्थक	क्रियामूल
बल्	बाल्	बाल्लु	बाल्नु
भङ्	भाङ्	भाङ्ङु	बढार्नु
तर्	तार्	ताद्दु	तार्नु
चल्	चाल्	चाल्लु	चाल्नु
मर्	मार्	माद्दु	मार्नु
सपङ्	सपाङ्	सपाङ्ङु	सपार्नु
उमल्	उमाल्	अमाल्लु	उमाल्नु

तालिका २१६ मा देखाइए अनुसार बैतडेली भाषामा मूल धातुमा सामान्य परिवर्तन /बल् > बाल्, भङ् > भाङ्, तर्, > तार, चल् > चाल्, मर् > मार, सपङ् > सपाङ्, उमल् > उमाल्/ जस्ता गरेर प्रेरणार्थक प्रातिपदिक शब्द व्युत्पादन भएको पाइन्छ ।

स्त्रीलिङ्गी व्युत्पन्न शब्द निर्माण

बैतडेली भाषामा स्त्रीलिङ्गी प्रत्ययहरु पत्नी बुझाउन, पोथी बुझाउन, स्नेहार्थ बुझाउन र लघुता बुझाउन प्रयोग भएका पाइन्छन् । भाले वा पुलिङ्गी रूपहरुमा यस्ता स्त्रीलिङ्गी प्रत्ययहरु गाँसिँदा स्त्रीलिङ्गी शब्दहरु निर्माण हुन्छन् । अधिकारी (२०५५, पृ. २९५-२९६) ले नेपाली भाषामा स्त्रीलिङ्गका साथै स्वार्थ र लघुता जनाउन स्त्रीलिङ्गी प्रत्ययको प्रयोग हुने गरेको उल्लेख गरेका छन् । पोखरेल (२०५३, पृ. १-५) ले शाब्दिक लिङ्गको परिचय दिने क्रममा नेपालीका पोथी जनाउने र स्वास्नी जनाउने स्त्रीलिङ्गी प्रत्ययको उल्लेख गरेका छन् । सिजापति (२०५०, पृ. ८३-८८) ले जुम्ली भाषिकाको, गिरी

(२०६५, पृ. ७७-८४) ले सिमताली भाषिकाको, शाही (२०७० पृ. ७१-७७) ले अछामी भाषाको वर्णनात्मक अध्ययन गर्ने क्रममा र उपाध्याय (२०७२, पृ. १३३-१३६) ले अछामी भाषिका र नेपाली भाषाको व्यतिरेकी अध्ययनका क्रममा स्त्रीलिङ्गी प्रत्ययका बारेमा वर्णन गरेका छन्। उपर्युक्त अध्ययनलाई समेत दृष्टिगत गर्दै यहाँ बैतडेली भाषामा स्त्रीलिङ्गी प्रत्ययबाट शब्द निर्माण गर्ने प्रक्रियाको वर्णन निम्नानुसार गरिएको छ :

पत्नी बुझाउने स्त्रीलिङ्गी शब्द निर्माण : बैतडेली भाषामा 'एनि', 'इनि', 'यानि' र 'नि' प्रत्यय पत्नी बुझाउने शब्द निर्माणका लागि प्रयोग भएका पाइन्छन्। यी प्रत्ययहरू पुलिङ्गी वा अस्त्रीलिङ्गी आधार पदमा गाँसिन्छन्। यसरी प्रत्यय गाँसिँदा कहिले आधार पदमा सामान्य परिवर्तन भएको पाइन्छ भने कहिले परिवर्तन नभई प्रत्ययहरू लागेका पाइन्छन्। आधार शब्द वा पुलिङ्गी शब्दमा स्त्रीलिङ्गी प्रत्यय लागेर बन्ने शब्द निर्माण प्रक्रियाको वर्णन निम्नानुसार गरिएको छ :

तालिका २१७, प्रत्ययद्वारा स्त्रीलिङ्गी शब्द निर्माण

आधार पद	प्रत्यय	स्त्री.शब्द	अर्थ
मित	एनि	मितेनि	मितिनी
खस्से	एनि	खस्सेनि	खसिनी
पार्कि	एनि	पर्केनि	पर्किनी
कार्कि	एनि	कर्केनि	कर्किनी
भट्ट	एनि	भट्टेनि	भट्टिनी
खत्रि	एनि	खत्रेनि	खत्रिनी
धामि	एनि	धमेनि	धमिनी
थापा	एनि	थपेनि	थपिनी
बो:रो	एनि	बो:रेनि	बोहरिनी
बिस्ट	एनि	बिस्टेनि	बिस्टिनी
बोगटि	एनि	बोगटेनि	बोगटिनी
सौका	एनि	सौकेनि	भोटेनी
कोर	एनि	कोरेनि	कुँवर्नी
पण्णत	एनि	पण्णतेनि	पण्डितनी
सम्दि	एनि	सम्देनि	सम्धिनी
ल्वार	एनि	ल्वारेनि	लोहानी

सौता	एनि	सौतेनि	सौतेनी
सुब्बा	एनि	सुब्बेनि	सुब्बिनी
बिस्ट	यानि	बिस्ट्यानि	बिस्टिनी
भट्ट	यानि	भट्ट्यानि	भट्टिनी
मुख्खे	नि	मुख्खेनि	मुखेनी
बैदार	नि	बैदान्नि	बैदानी
खर्दार	नि	खर्दान्नि	खरदानी
थडुव	नि	थडुनि	थरुनी
रिथि	नि	रिथिनि	मालिक्नी

तालिका २१७ मा देखाइए अनुसार बैतडेली भाषामा जात, थर, पदवी, दर्जा आधार वा पुलिङ्गी शब्दमा /एनि, यानि, नि/ प्रत्यय लागेर पत्नी बुझाउने स्त्रीलिङ्गी व्युत्पन्न शब्दको निर्माण भएको पाइन्छ। यस क्रममा केही ध्वनिमा सामान्य परिवर्तन /आ > अ/(धामि > धमेनि, थापा > थपेनि), ध्वनिको आवृत्ति /खर्दान्नि, बैदान्नि/भएको पाइन्छ।

पोथी बुझाउने स्त्रीलिङ्गी शब्द निर्माण : स्त्रीलिङ्गी नाता सम्बन्धी शब्द, विशेषण शब्द, जेठी-कान्छी बुझाउने शब्द र स्वास्नी नबुझाई पोथी मात्र बुझाउने शब्दहरूलाई पोथी बुझाउने स्त्रीलिङ्गी शब्दका रूपमा लिइएको छ। यस्ता शब्द निर्माण गर्दा आधार पदमा प्रायः 'इ' प्रत्यय गाँसिएको पाइन्छ। यसका अतिरिक्त कतै कतै 'इनि' वा 'यानि' र 'नि' प्रत्यय पनि प्रयोग भएको पाइन्छ। 'इनि' वा 'यानि' प्रत्यय गाँसिएको अवस्थामा आधार पदमा केही परिवर्तन पनि भएको पाइन्छ। बैतडेली भाषामा पोथी बुझाउने स्त्रीलिङ्गी शब्द निर्माण प्रक्रियाको वर्णन निम्नानुसार गरिएको छ :

(क) नाता र अन्य सम्बन्ध बुझाउने स्त्रीलिङ्गी शब्द निर्माण : बैतडेली भाषामा नाता र अन्य सम्बन्ध बुझाउने स्त्रीलिङ्गी शब्दको निर्माण 'इ' प्रत्यय लागेर निम्नानुसार भएको पाइन्छ :

तालिका २१८, नाता र अन्य सम्बन्ध जनाउने स्त्रीलिङ्गी शब्द निर्माण

आधार पद	प्रत्यय	स्त्री. शब्द	अर्थ
चेलो	इ	चेलि	छोरी
सालो	इ	सालि	साली
भज्जो	इ	भज्जि	भतिजी

भद	इ	भदइ	भतिजी
रौतेलो	इ	रौतेलि	रौतेली
बड्डो	इ	बड्डि	बुढी
बुडो	इ	बुडि	बुढी
बोक्सो	इ	बोक्सि	बोक्सी
गेदो	इ	गेदि	बच्ची
घ्यउरो	इ	घ्यउरि	बच्ची
नाति	अनि	नातनि	नातिनी
पनाति	अनि	पनातनि	पनातिनी
साउ	नि	साउनि	साहुनी
मुले	आइ	मुलाइ	केटी

(ख) जेठी-कान्छी बुझाउने स्त्रीलिङ्गी शब्द निर्माण : बैतडेली भाषामा जेठी कान्छी बुझाउने स्त्रीलिङ्गी शब्दको निर्माण 'इ' प्रत्यय लागेर निम्नानुसार भएको पाइन्छ :

तालिका २१९, जेठी कान्छी बुझाउने स्त्रीलिङ्गी शब्द निर्माण

आधार पद	प्रत्यय	स्त्री. शब्द	अर्थ
जेठो	इ	जेठि	जेठी
माइलो	इ	माइलि	माहिली
साइँलो	इ	साइँलि	साहिँली
काइँलो	इ	काइँलि	काहिँली
कान्सो	इ	कान्सि	कान्छी

(ग) विशेषण बुझाउने स्त्रीलिङ्गी शब्द निर्माण : बैतडेली भाषामा विशेषण बुझाउने स्त्रीलिङ्गी शब्दको निर्माण 'इ' प्रत्यय लागेर निम्नानुसार भएको पाइन्छ :

तालिका २२०, विशेषण बुझाउने स्त्रीलिङ्गी शब्द निर्माण

आधार पद	प्रत्यय	स्त्री. शब्द	अर्थ
ठेसे	इ	ठेसि	होची
पुड्के	इ	पुड्कि	पुट्की
निको	इ	निकी	राम्री
गट्टो	इ	गट्टि	नराम्री
विधौरो	इ	विधौरि	उपद्री
कल्स्वालो	इ	कल्स्वालि	कल्साउँली

लामो	इ	लामि	लामी
नानो	इ	नानि	सानी
गोरो	इ	गोरि	गोरी
बालो	इ	बालि	बाली, तरुनी
धौलो	इ	धौलि	सेती
कालो	इ	कालि	काली
करडो	इ	करडि	खैरी
जतनो	इ	जतनि	जत्री
कसो	इ	कसि	कस्ती
न्यारो	इ	यारि	अर्की

- (घ) मानवेतर प्राणीवाचक स्त्रीलिङ्गी बुझाउने शब्द निर्माण : बैतडेली भाषामा मानवेतर प्राणी बुझाउने स्त्रीलिङ्गी शब्दको निर्माण 'इ' प्रत्यय लागेर निम्नानुसार भएको पाइन्छ :

तालिका २२१, मानवेतर प्राणी बुझाउने स्त्रीलिङ्गी शब्द निर्माण

आधार पद	प्रत्यय	स्त्री. शब्द	अर्थ
घोडो	इ	घोडि	घोडी
पाठो	इ	पाठि	पाठी
बाच्छो	इ	बाच्छि	बाच्छी
चडो	इ	चडि	चरी

- (ङ) मानवेतर अप्राणीवाचक स्त्रीलिङ्गी शब्द निर्माण : बैतडेली भाषामा मानवेतर अप्राणीवाचक शब्दहरूको पनि स्त्रीलिङ्गी प्रयोग भएको पाइन्छ । यस प्रकारका शब्दहरूको निर्माणमा आधार पदका अन्त्यमा आएको स्वर लोप भई 'इ', 'आनि' प्रत्यय थपिएको पाइन्छ । जस्तै :

तालिका २२२, मानवेतर अप्राणीवाचक स्त्रीलिङ्गी शब्द निर्माण

आधार पद	प्रत्यय	स्नेहार्थी/स्त्री शब्द	अर्थ
जडो	इ	जडि	जरी
टिको	इ	टिकि	टिको
घुणो	इ	घुणि	घुणो
चानो	इ	चानि	निधार

पालो	इ	पालि	पालो
भुणो	इ	भुणि	दुईभन्दा बढी वस्तु भुण्ड्याउनु
मुण्डो	इ	मुण्ड	टाउको
चेडो	आनि	चेडानि	पानी (गालीको अर्थमा)

उपर्युक्त २१९ देखि २२२ सम्मका तालिकाहरुमा क्रमशः बैतडेली भाषाका नाता र अन्य सम्बन्ध बुझाउने, जेठी-कान्छी बुझाउने, विशेषण बुझाउने, मानवेतर प्राणी बुझाउने र मानवेतर अप्राणी बुझाउने पोथी (पत्नी बाहेक) स्त्रीलिङ्गी शब्द निर्माण प्रक्रियाको उल्लेख गरिएको छ । बैतडेली भाषामा पोथी बुझाउने स्त्रीलिङ्गी शब्दको निर्माण पुलिङ्गी शब्दमा /इ, अनि, नि, आइ, आनि/ प्रत्यय लागेर भएको पाइन्छ । मानवेतर अप्राणीवाचक स्त्रीलिङ्गी शब्दले स्नेह तथा लघुता समेत बुझाएको पाइन्छ ।

बहु वचनबोधक शब्द निर्माण

नामको सङ्ख्यासँग सम्बन्धित व्याकरणिक कोटि वचन हो (अधिकारी, २०५५, पृ. ७९) । वाक्यमा नामको एक वा अनेक सङ्ख्या अनुसार सबै विकारी (नाम, सर्वनाम, विशेषण र क्रियापद) पदमा देखिने प्रत्यय वा संरचनाको भेदलाई वचन भनिन्छ (पोखरेल, २०५६, पृ. ९६) । बैतडेली भाषामा एक वचन र बहु वचन गरी वचन दुई छन् । एक वचन जनाउने विकारी पदमा प्रत्यय लागेर बहु वचनात्मक शब्दको निर्माण हुन्छ । बैतडेली भाषामा बहु वचनबोधक शब्दको निर्माण प्रक्रियाको वर्णन निम्नानुसार गरिएको छ :

नामबाट बहु वचनबोधक शब्द निर्माण : बैतडेली भाषामा ओकारान्त नाम पदलाई आकारान्त बनाएर तथा नाम पदमा 'आन', 'उन', 'यान', 'इन' 'औन' प्रत्यय थपेर बहु वचन बनेको पाइन्छ । कतिपय नाम पद एक वचन र बहु वचन दुबै रूपमा प्रयोग भएका पाइन्छन् । तिनका बारेमा बेग्लाबेग्लै रूपमा तल वर्णन गरिएको छ :

(क) नामपदमा प्रत्ययबिना बहुवचन : बैतडेली भाषामा ओकारान्त नाम बाहेक अन्य नामपद रूप परिवर्तन नभई बहु वचनमा प्रयोग भएका पाइन्छन् । त्यसरी उही नाम एक वचन र बहु वचनका रूपमा वाक्यमा प्रयोग हुँदा क्रियापद, सर्वनाम र विशेषणबाट तिनको पहिचान हुन्छ । त्यस्ता केही नाम शब्द यस प्रकार छन् :

तालिका २२३, प्रत्ययबिना बहु वचन

एक वचन	बहु वचन	अर्थ
घर	घर	घर
बाग	बाग	बाघ
थोल	थोल	ओठ

(ख) ओकारान्त नामको आकारान्तबाट बहु वचन : बैतडेली भाषामा एक वचन ओकारान्त नाम पद बहु वचनमा आकारान्त भएका पाइन्छन् । जस्तै :

तालिका २२४, ओकारान्त नामको बहु वचन

एक वचन	बहु वचन	अर्थ
केलो	केला	केरा
घोड़ो	घोड़ा	घोडा
गेड़ो	गेड़ा	दाना
कुड़ो	कुड़ा	छाप्रा
कोसो	कोसा	कोसा
फेसो	फेसा	केसा
नसो	नसा	नसा
खोसो	खोसा	भुस

(ग) नामको प्रत्ययबाट बहु वचन : बैतडेली भाषामा आकारान्त नामहरु प्रत्ययबिना पनि बहु वचनका रूपमा प्रयोग हुन्छन् भने भनाइलाई स्पष्ट पार्न तिनमा विभिन्न प्रत्यय पनि गाँसिन्छन् । खासगरी एक वचन नाममा 'आन', 'औन', 'थान' 'इन', 'उन', 'मौ' थपेर बहु वचन शब्द निर्माण गरिन्छ । जस्तै :

तालिका २२५, नामको प्रत्ययबाट बहु वचन

एक वचन	प्रत्यय	बहु वचन	अर्थ
चेलो	आन	चेलान	छोराहरु
गेदो	आन	गेदान	केटाहरु
बिल्लो	आन	बिल्लान	बिल्लाहरु
कुकुर	औन	कुकुरौन	कुकुरहरु
मास्टर	औन	मास्टरौन	मास्टरहरु

गोर	उन	गोरुन	गाईहरु
जेठ	उन	जेठुन	जेठाजुहरु
मुले	यान	मुल्यान	बच्चाहरु
चेलि	इन	चेलिन	छोरीहरु
गेदि	इन	गेदिन	केटीहरु
मास्टर	मौ	मास्टरैमौ	मास्टरहरु

उपर्युक्त २२३ देखि २२५ सम्मका तालिकाहरुमा क्रमशः बैतडेली भाषाका नाम पदको प्रत्ययविना बहु वचन, ओकारान्तको आकारान्तबाट बहु वचन र नामको प्रत्ययबाट बहु वचन शब्द निर्माण प्रक्रियाको उल्लेख गरिएको छ । बैतडेली भाषामा ओकारान्त बाहेकका नामले कुनै परिवर्तन नभई बहु वचन बुझाएका पाइन्छन् भने ओकारान्त नाम बहु वचनमा आकारान्त भएका पाइन्छन् । त्यसै गरी ओकारान्त तथा आकारान्त नाममा /आन, औन, उन, यान, इन, मौ/ विभिन्न प्रत्यय लागेर बहुवचनबोधक शब्दको निर्माण भएको पाइन्छ ।

सर्वनामबाट बहु वचनबोधक शब्द निर्माण : बैतडेली भाषामा एक वचन सर्वनामको आदरार्थी रूपबाट बहु वचनको समेत बोध भएको पाइन्छ । साथै आदरार्थी एक वचनमा 'उन' प्रत्यय लागेर बहु वचनबोधक सर्वनाम शब्दहरुको निर्माण भएको पाइन्छ । यसलाई निम्नानुसार वर्णन गरिएको छ :

तालिका २२६, सर्वनामबाट बहु वचनबोधक शब्द निर्माण

एक वचन	बहु वचन	अर्थ
मुइ	हम, हमुन	हामीहरु
तिइ/तुइ	तम, तमुन	तिमीहरु
उ	उन, उनुन	उनीहरु
तो	तन, तनुन	तिनीहरु
यो	इन, इनुन	यिनीहरु

तालिका २२६ मा देखाइए अनुसार बैतडेली भाषामा एक वचन सर्वनाममा 'उन' प्रत्यय लागेर बहु वचनबोधक सर्वनामको निर्माण भएको पाइन्छ ।

विशेषणबाट बहु वचनबोधक शब्द निर्माण : विशेषणबाट बहु वचनात्मक शब्द निर्माण हुने प्रक्रिया बैतडेली भाषामा निम्न दुई प्रकारको पाइन्छ :

- (क) ओकारान्तबाट आकारान्त बहुवचन : बैतडेली भाषामा एक वचन ओकारान्त विशेषणहरु बहु वचनमा आकारान्त हुन्छन् । जस्तै :

तालिका २२७, ओकारान्त विशेषणबाट बहु वचन शब्द निर्माण

एक वचन	बहु वचन	अर्थ
रामडो	रामडा	राम्रा
कालो	काला	काला
पे:लो	पे:ला	पहेंला
ठुलो	ठुला	ठुला
नानो	नाना	साना
निको	निका	राम्रा
गट्टो	गट्टा	नराम्रा

तालिका २२७ मा देखाइए अनुसार बैतडेली भाषामा ओकारान्त एक वचन विशेषण बहु वचनमा आकारान्त भएका पाइन्छन् । आकारान्त विशेषणले बहु वचनका साथै मानवीय सन्दर्भमा आदर पनि बुझाउने गरेको पाइन्छ । मानवीय सन्दर्भमा आकारान्त विशेषणमा 'आन' प्रत्यय लागेर बहु वचनबोधक सर्वनाम /नानान, ठुलान, निकान, गट्टान/ शब्दको निर्माण भएको पाइन्छ ।

- (ख) भेदक विशेषणबाट बहुवचन : नेपालीमा एक वचन पुलिङ्गमा 'को', एक वचन स्त्रीलिङ्गमा 'की' र बहु वचनमा 'का' प्रयोग भई भेदक विशेषणबाट बहु वचन निर्माण भएको पाइन्छ । बैतडेलीमा यी 'को', 'का', 'की' क्रमशः 'ओ', 'आ:', 'अइ' बनेका पाइन्छन् भने 'रो' 'रा', 'रि' तथा 'नो', 'ना', 'नी' यथावत् प्रयोग भएका पाइन्छन् । स्त्रीलिङ्गी एक वचन र बहु वचनको रूप भने एउटै रहेको देखिन्छ । यसरी भेदक विशेषणबाट पनि बहु वचनात्मक शब्द निर्माण हुन्छन् । जस्तै :

तालिका २२८, भेदक विशेषणबाट बहु वचन शब्द निर्माण

एक वचन	बहु वचन	अर्थ
रामो	रामा:	रामका
रामइ	रामइ	रामकी
तमरो	तमरा	तपाईंका

मेरो	मेरा	मेरा
मेरि	मेरि	मेरी
आफनो	आफना	आफना
आफनि	आफनि	आफनी
रामो	रामौन्को	रामहरुको
तमरो	तमरान्को	तपाईंहरुको
तमरो	तमरान्कि	तपाईंहरुकी
उनरो	उनरान्का	उनीहरुका

तालिका २२८ मा देखाइए अनुसार बैतडेली भाषामा ओकारान्त एक वचन भेदक विशेषण बहु वचनमा आकारान्त भएका छन् भने इकारान्त भेदक विशेषण यथावत रहेका छन् । विशेष जोड दिँदा आकारान्त तथा इकारान्त भेदक विशेषणमा 'औन', 'इन' प्रत्यय लागेर बहु वचनबोधक भेदक विशेषण /रामौन्को, रामौन्का, रामौन्कि/ जस्ता शब्दको निर्माण भएको पाइन्छ ।

समास प्रक्रियाबाट शब्द निर्माण

दुई वा दुईभन्दा बढी शब्दहरुको योगबाट शब्द व्युत्पादन हुने प्रक्रियालाई समास भनिन्छ (अधिकारी, २०४९, पृ. २९७) । यसमा दुई वा दुईभन्दा बढी स्वतन्त्र अर्थ भएका परस्पर शब्दहरुको योगबाट एउटा शब्द बन्दछ । समासबाट बनेका शब्दलाई समस्त शब्द भनिन्छ । एकभन्दा बढी शब्दबाट एउटै शब्द बन्ने हुनाले संक्षेपण समासको विशेषता हो । समासका प्रक्रियाबाट निर्मित समस्त शब्दमा संरचनागत एकताका साथै अर्थगत एकता हुन्छ (शर्मा, २०७१, पृ. २४१) । समास जुनसुकै शब्दहरुका बिचमा नभएर आपसमा नजिक रहेका शब्दहरुका बिचमा मात्र हुन्छ । दुई वा दुईभन्दा बढी शब्दबिच समास हुँदा तिनीहरुका बिचमा रहेका पदहरुमा परिवर्तन हुन्छ । तिनमा कतै विभक्ति प्रत्ययको लोप, कतै विकार समेत भई उही अर्थ र कतै भिन्न अर्थ बोध हुन्छ (पण्डित, २०४२, पृ. ३८३) । समास अर्थको प्रधानताका आधारमा प्रधान + प्रधान, अप्रधान + प्रधान र अप्रधान + अप्रधान गरी तिन प्रकारका हुन्छन् (अधिकारी, २०४९, पृ. २९९, शर्मा, २०७१, पृ. २४३) । यी तिनवटै प्रकारलाई समेटेर नेपाली भाषामा मुख्य छ प्रकारका समासको चर्चा गरिएको पाइन्छ । यिनैलाई आधार मानी बैतडेली भाषामा समास प्रक्रियाबाट हुने शब्द व्युत्पादन प्रक्रियाको वर्णन निम्नानुसार गरिएको छ :

तत्पुरुष समास : तत्पुरुष समास अप्रधान शब्द + प्रधान शब्दको संरचनामा आउने शब्दहरूका बिच हुन्छ (अधिकारी, २०४९, पृ. ३११) । अप्रधान शब्दले प्रधान शब्दसँग कारकीय र अर्थगत सम्बन्ध जनाउँदा तत्पुरुष समास हुन्छ । यसरी समास भइसकेपछि पहिला विभिन्न कारकीय र अर्थगत सम्बन्ध जनाउन आएका विभक्ति चिन्ह र नामयोगीको लोप हुन्छ । यसमा पछिल्लो शब्दको अर्थ प्रधान हुने हुनाले यसलाई उत्तर पदार्थ प्रधान समास भनिन्छ । तत्पुरुष समासलाई पराजुली (२०४९, पृ. ३१२-३१८) ले प्रथमा, द्वितीया, तृतीया, चतुर्थी, पञ्चमी, षष्ठी र सप्तमी गरी सात प्रकारका भेदमा र शर्मा (२०७१, पृ. २४४-२४६) ले कर्म, करण, सम्प्रदान, अपादान, सम्बन्ध र अधिकरण गरी छवटा भेदमा विभाजन गरेका छन् । बैतडेली भाषामा निम्न सात प्रकारका तत्पुरुष समास पाइन्छन् :

तालिका २२९, तत्पुरुष समासबाट शब्द निर्माण

विग्रह	समस्त शब्द	समासको प्रकार	विभक्ति	अर्थ
घिन लाग्दो	घिनलाग्दो	प्रथम तत्पुरुष	∅	घिनलाग्दो
जाइ भानो	जाइभानो	प्रथम तत्पुरुष	∅	बेकारको
खन्दे लाग्दो	खन्देलाग्दो	प्रथम तत्पुरुष	∅	पट्यार लाग्दो
ज्यहानलाइ माद्या	ज्यहानमारा	द्वितीया तत्पुरुष	लाइ	ज्यानमारा
घरलाइ स्वाइलो	घरस्वाइलो	द्वितीया तत्पुरुष	लाइ	घर सुहाउँदो
गाइलाइ खाने	गाइखाने	द्वितीया तत्पुरुष	लाइ	गाईखाने
चिललाइ मारे	चिलमारे	द्वितीया तत्पुरुष	लाइ	चिल मारेको ठाउँ
खापलाइ छाड्ने	खापछाडो	द्वितीया तत्पुरुष	लाइ	मुखछाडा
डरले छेद्दे	डरछेरौ	तृतीया तत्पुरुष	ले	डर छेरुवा
कपडाले छान	कपडछान	तृतीया तत्पुरुष	ले	कपडछान
हलाले स्या	हल्स्या	तृतीया तत्पुरुष	ले	हलाले स्या हाल्नु
बाटाइ लेखा खर्च	बटखर्च	चतुर्थी तत्पुरुष	लेखा	बाटाखर्च
गाइकि लेखा घाँट	गाइघाँट	चतुर्थी तत्पुरुष	लेखा	गाइघाँट
बसकि लेखा भाडा	बसभाडा	चतुर्थी तत्पुरुष	लेखा	बसभाडा
डाणाबठे पारि	डाणापारि	पञ्चमी तत्पुरुष	बठे	डाँडापारि
कालि है पार	कालिपार	पञ्चमी तत्पुरुष	है	कालीपार
घरधेखि मथि	घरमथि	पञ्चमी तत्पुरुष	धेखि	घरमाथि
देउ (देवता) को घर	देउघर	षष्ठी तत्पुरुष	को	देवघर

बनो: भाङ्	बन्भाङ्	षष्ठी तत्पुरुष	ओ	वनभार
घट्टो: खोलो	घट्टेखोलो	षष्ठी तत्पुरुष	ओ	घट्टेखोला
घट्ट भया गाङ्	घट्टिगाङ्	षष्ठी तत्पुरुष	भया	घट्टेगाङ्
बर्खा: तुल	बर्खेतुल	षष्ठी तत्पुरुष	आ	वर्षेखेती
घरमाइ पाल्या	घरपलउ	सप्तमी तत्पुरुष	माइ	घर पालुवा
बाटामाइ बाङ्	बाटाबाङ्	सप्तमी तत्पुरुष	माइ	बाटो बन्द गर्नु
बनमाइ बास	बनबास	सप्तमी तत्पुरुष	माइ	वनबास
घट्टैन बास	घट्टबास	सप्तमी तत्पुरुष	ऐन	घट्टबास

तालिका २२९ मा देखाइए अनुसार वैतडेली भाषामा विग्रहमा आएका प्रथमा विभक्तिदेखि सप्तमी विभक्ति /लाइ, ले, लेखा, लेखि, बठे, है, धेखि, ओ, आ, इ, को, का, कि, माइ, ऐन/ सम्मका विभिन्न विभक्ति लोप भएर तत्पुरुष समास बनेको पाइन्छ।

कर्मधारय समास : कर्मधारय समास अप्रधान शब्द + प्रधान शब्दको संरचनामा आउने समानाधिकरण वा समपदिक शब्दहरूका बिच हुन्छ (अधिकारी, २०४९, पृ. ३१९)। यसमा भेदक कार्य गर्ने विशेषणले विशेष्यको विशेषता जनाएर सामान्यबाट छुट्याउँछ (शर्मा, २०७१, पृ. २४६)। वैतडेली भाषामा कर्मधारय समास विशेषण-विशेष्य, उपमान-उपमेय र आरोप-आरोप्य सम्बन्ध भएका नाम र नाम, विशेषण र नाम, र विशेषण र विशेषण शब्दका बिचमा भएको पाइन्छ। जस्तै :

तालिका २३०, कर्मधारय समासबाट शब्द निर्माण

विग्रह	समस्त शब्द	शब्दयोग	अर्थ
मामा ससुरा	मामाससुरा	नाम + नाम	मामा ससुरा
साङ् भाङ्	साङ्भाङ्	नाम + नाम	साङ्भाङ्
बाबु साहेब	बाबुसाब	नाम + नाम	बाबु साहेब
बामुन बजे	बामुनबजे	नाम + नाम	बाहुन बाजे
बहु रानि	बौरानि	नाम + नाम	भाङ् बुहारी
खोला देलि	खोल्देलि	नाम + नाम	खोलादैली
भदै सालि	भदैचसालि	नाम + नाम	भदैसाली
फुपु सास	फुपुसास	नाम + नाम	फुपुसासु
पल्लो घर	पल्लोघर	विशेषण + नाम	पल्लोघर
पारि गौँ	पारिगौँ	विशेषण + नाम	पारिगाउँ

मल्लो खेत	मल्लाखेत	विशेषण + नाम	मल्लोखेत
जेठा बाबा	जेठाब्बा	विशेषण + नाम	जेठाबुबा
तातो पानि	तातापानि	विशेषण + नाम	तातोपानी
माइला दाइ	माइल्दाइ	विशेषण + नाम	माहिला दाइ
ठुलि इजा	ठुल्ल्या	विशेषण + नाम	ठुलीआमा
कालो पानि	कालापानि	विशेषण + नाम	कालापानी
रातो माटो	रातामाटा	विशेषण + नाम	रातामाटा
ठाडि भाका	ठाडिभाका	विशेषण + नाम	एक प्रकारको भाका
जेठि रानि	जेठानि	विशेषण + नाम	जेठानी
गोःरे गिद	गोःरेगिद	विशेषण + नाम	गौरागीत
पोःर साल	पोःरसाल	विशेषण + नाम	गतसाल
जेठो बाठो	जेठोबाठो	विशेषण + विशेषण	जेठोबाठो
निलो कालो	निलोकालो	विशेषण + विशेषण	निलाकालो
जाण्णे सुण्णे	जाण्णसुण्णे	विशेषण + विशेषण	जान्नेसुन्ने
लेख्या पड्या	लेखेपड्या	विशेषण + विशेषण	लेखेपढेको
बुडा पाका	बुडापाका	विशेषण + विशेषण	बुढापाका
आदा पागल	अदूपगला	विशेषण + विशेषण	आधा पागल
साडे सात	साडेसात	विशेषण + विशेषण	साढेसात
गौँ जसो गोरो	गौँगोरो	उपमान + उपमेय	गहुँगोरो
तेलो भो मुसो	तेल्मुसो	उपमान + उपमेय	तेलमुसो
कुकुरो भो दाँत	कुकुरेदाँत	उपमान + उपमेय	कुकुरे दाँत
नर भो पिजास	नरपिजास	उपमान + उपमेय	नरपिचास
भवरुपि सागर	भवसागर	आरोप + आरोप्य	भवसागर
परानरुपि पखेर	परानपखेर	आरोप + आरोप्य	प्राण पखेरु
पसरुपि धन	पसधन	आरोप + आरोप्य	पशुधन

तालिका २३० मा देखाइए अनुसार बैतडेली भाषामा विग्रहमा रहेका समपदिक शब्दहरू /नाम + नाम, विशेषण + नाम, विशेषण + विशेषण, उपमान + उपमेय, आरोप + आरोप्य/ का बिचमा योग हुँदा कर्मधारय समास भएको पाइन्छ । यसमा उपमेय-उपमान तथा आरोप-आरोप्य सम्बन्ध जनाउन आएका /भो, जसो, रुपि/ जस्ता सादृश्यवाचक शब्दहरू समास भएपछि लोप भएका पाइन्छन् ।

द्विगु समास : द्विगु समास अप्रधान शब्द + प्रधान शब्दहरूका बिचको समास हो । त्यसैले यसमा पनि उत्तर पदार्थ नै प्रधान रहन्छ । यसमा अधिल्लो अप्रधान शब्द सङ्ख्यावाचक हुन्छ र समास भएका शब्दले समूहको अर्थ जनाउँछ (अधिकारी, २०७६, पृ. १५९) । बैतडेली भाषामा सङ्ख्यावाचक शब्द र अन्य शब्दका बिच समास भई समस्त शब्दको निर्माण भएको पाइन्छ । बैतडेली भाषामा द्विगु समासद्वारा निर्मित शब्दहरूका उदाहरण यस प्रकार छन् :

तालिका २३१, द्विगु समासबाट शब्द निर्माण

विग्रह	समस्त शब्द	अर्थ
दुइ बाटा भया	दोबाटो	दोबाटो
दुइ तला भया	दोतले	दोतले
तिन तला भया	तेतले	तिनतले
चार बाटा भया	चौबाटो	चौबाटो
चार खाम भया	चौखाम	चौखाम
पाँच बाजा भया	पन्चेबाजा	पन्चेबाजा
सात रड भया	सतरड्डी	सप्तरङ्गी
आठ आना भया	अठन्नि	अठन्नी
दस दानको समुह	दसदान	दसदान

तालिका २३१ मा देखाइए अनुसार बैतडेली भाषामा विग्रहमा विशेषणका रूपमा रहेका सङ्ख्यावाचक शब्द र विशेष्यका रूपमा रहेका नाम शब्दका बिचमा समास भई समूहको अर्थ जनाउने समस्त शब्दको निर्माण भएको पाइन्छ । यसमा विशेषण-विशेष्य सम्बन्ध जनाउन आएका /भया, समुह/ जस्ता सादृश्यवाचक शब्दहरू समास भएपछि लोप भएका पाइन्छन् ।

अव्ययीभाव समास : अव्यय शब्द प्रधान र अन्य शब्द अप्रधान हुने समासलाई अव्ययीभाव समास भनिन्छ । यसमा अन्य शब्द अव्यय नभए पनि समासपछि समस्त शब्द अव्यय वर्गको हुन्छ । यसमा पछिल्लो शब्द र अर्थ अथवा अव्यय शब्द र त्यसको अर्थको प्रधानता हुन्छ (शर्मा, २०७१, पृ. २५०) । बैतडेली भाषामा अव्ययीभाव समासद्वारा निर्मित शब्दका उदाहरणहरू निम्नानुसार छन् :

तालिका २३२, अव्ययीभाव समासबाट शब्द निर्माण

विग्रह	समस्त शब्द	अर्थ
बासा प्रभात	बासाप्रभात	साँभ विहान
आज भोल	आजभोल	आजभोलि
भितर भाइर	भितरभाइर	भिन्न बाहिर
पोःर परार	पोःरपरार	गत विगत
इथ उथ	इथउथ	वरपर
बोल बोल	बोलाबोल	भनाभन
जसो तसो	जसोतसो	जसोतसो
घर मुण	घरमुण	घरतिर
ढाड भरि	ढाडभरि	पेटभर
बिना काम	बिनाकाम	बिनाकाम
दिन पर दिन	दिन परदिन	दिन परदिन

तालिका २३२ मा देखाइए अनुसार बैतडेली भाषामा विग्रहमा रहेका दुईवटै अव्यय शब्द तथा कम्तीमा एउटा अव्यय शब्द र एउटा नाम शब्दका बिचमा समास भई अव्ययको अर्थ जनाउने समस्त शब्दको निर्माण भएको छ । यसमा अव्यय शब्द अग्रवर्ती /बिनाकाम/, मध्यवर्ती /दिन परदिन/ र पश्चवर्ती /ढाडभरि/ भएर आएका पाइन्छन् ।

द्वन्द्व समास : द्वन्द्व समास प्रधान शब्द + प्रधान शब्दका बिचको समास हो । यसमा दुबै शब्दको अर्थ प्रधान हुन्छ । द्वन्द्व समासबाट बनेका शब्दहरूले पारस्परिक योग, समुच्चय, विकल्प, विपरीतार्थ, समानार्थ जनाउँछन् (अधिकारी, २०७६, पृ. १६०) । यसमा समास भएपछि विग्रहमा रहेका 'लइ' संयोजकको लोप हुन्छ । बैतडेली भाषामा द्वन्द्व समासद्वारा निर्मित शब्दका उदाहरणहरू निम्नानुसार छन् :

तालिका २३३, द्वन्द्व समासबाट शब्द निर्माण

विग्रह	समस्त शब्द	अर्थ
भाइ लइ बैना लइ	भाइबिना	भाइ बहिनी
गोर लइ बाच्छा लइ	गोरबाच्छा	गाईबाच्छा
चाहा लइ पानि लइ	चाहापानि	चियापानी
नुन लइ तेल लइ	नुनतेल	नुनतेल
आगो लइ पानि लइ	आगोपानि	आगोपानी
आगा लइ पाछा लइ	आगापाछा	अघिपछि

इजा लइ बाबा लइ	इजाबाबा	आमाबुबा
निका लइ गट्टा लइ	निकागट्टा	राम्रा नराम्रा
तेरो लइ मेरो लइ	तेरोमेरो	तेरोमेरो

तालिका २३३ मा देखाइए अनुसार बैतडेली भाषामा विग्रहमा रहेका नाम-नाम/आगोपानि, विशेषण-विशेषण/निकागट्टा, क्रियायोगी-क्रियायोगी/आगापाछा/ शब्दका बिचमा समास भई दुवैको अर्थ जनाउने समस्त शब्दको निर्माण भएको छ । यसमा विग्रहमा आएका /लइ/ संयोजक लोप भएका पाइन्छन् ।

द्वित्व प्रक्रियाबाट शब्द निर्माण

द्वित्व भनेको दाहोरिनु हो । शब्द वा शब्दांश दाहोरिएर नयाँ शब्द बन्ने प्रक्रिया एक महत्त्वपूर्ण प्रक्रिया हो । यसलाई द्विरुक्ति पनि भनिन्छ । यसरी कुनै वर्ण, अक्षर, शब्दांश वा शब्दको द्विरुक्तिबाट शब्द निर्माण हुने प्रक्रियालाई द्वित्व भनिन्छ (अधिकारी, २०७६, पृ. १६३) । यसलाई शर्मा (२०७१, पृ. २५७-२६१) ले पूर्ण द्वित्व, आंशिक द्वित्व र आपरिवर्तित द्वित्व गरी तिन प्रकारमा विभाजन गरेका छन् । बैतडेली भाषामा द्वित्वबाट हुने शब्द निर्माण प्रक्रियाको वर्णन निम्नानुसार गरिएको छ :

पूर्ण द्वित्व : शब्द निर्माणका क्रममा शब्दको पुरै अंश दाहोरिएर शब्द बन्ने प्रक्रियालाई पूर्ण द्वित्व भनिन्छ । यसबाट अलग कोशीय शब्दहरू कम्मै बन्दछन् तर यिनले अर्थमा खास किसिमको विशेषता थपेका हुन्छन् (अधिकारी, २०७६, पृ. १६५) । बैतडेली भाषामा नाम, सर्वनाम, विशेषण, क्रिया र अव्यय वर्गका शब्दको पूर्ण द्वित्व भएको पाइन्छ । पूर्ण द्वित्वमा अविच्छिन्नता, अतिशयता, व्यापकता, बहुलता, अधिकता आदि जनाउन आधार तत्त्व वा द्वित्व अंशसँग प्रत्यय पनि आएको पाइन्छ । जस्तै :

तालिका २३४, पूर्ण द्वित्वबाट शब्द निर्माण

शब्दवर्ग	आधार शब्द	द्वित्व शब्द	अर्थ
नाम	घर	घर घर/घरघरै	घर घर/घरघरै
	ढुडा	ढुडा ढुडा/ढुडाढुडाइ	ढुङ्गा ढुङ्गा/ढुङ्गा ढुङ्गै
	पानि	पानि पानि	पानी पानी
	गेडा	गेडा गेडा/गेडाइगेडा	दानादाना/दानैदाना

	खाप	खाप खाप/खापैखाप	मुखमुख/मुखैमुख
	रिस	रिसा रिस	रिसारिस
	तान	तानातान	तानातान
सर्वनाम	मुइ	मुइ मुइ	म म
	तिइ	तिइ तिइ	तिमी तिमी
	हम	हम हम	हामी हामी
	को	को को/कुको	को को
	कोइ	कोइ कोइ	कोही कोही
विशेषण	लामो	लामो लामो	लामो लामो
	सपुरो	सपुरो सपुरो	मसिनो मसिनो
	भिक	भिक भिक	धेरै धेरै
	पे:लो	पे:लो पे:लो/पे:लैपे:लो	पहँलो पहँलो/पहँलैपहँलो
	लाख	लाखौंलाख	लाखौंलाख
क्रियापद	बोलुं	बोलुं बोलुं	बोलूँ बोलूँ
	सुणुं	सुणुं सुणुं	सुनूँ सुनूँ
	भा	भा भा	जा जा
	हो	हो हो	हो हो
	खा:	खा: खा:	खानुहोस् खानुहोस्
अव्यय	उन	उन उन/उनैउन	तल तल/तलैतल
	उब	उब उब/उबैउब	माथि माथि
	पाछा	पाछा पाछा	पछि पछि
	द	द द	ल ल
	धैँ	धैँ धैँ	खैँ खैँ
	इथ	इथ इथ	वर वर
	भाइर	भाइर भाइर	बाहिर बाहिर
	बस्सा	बस्सा बस्सा	बस्दा बस्दा

बोल्ल

बोल्ला बोल्ला

बोल्दा बोल्दा

तालिका २३४ मा देखाइए अनुसार बैतडेली भाषामा नाम, सर्वनाम, विशेषण, क्रिया, र अव्ययको पुनरावृत्ति भएर द्विरुक्त शब्दको निर्माण भएको छ । यस क्रममा केही शब्दको ध्वनिमा सामान्य परिवर्तन /तान + तान = तानातान, खाप + खाप = खापैखाप, पानि + पानि = पानिइपानि/ भएको पाइन्छ ।

आंशिक द्वित्व : शब्दको कुनै अंशको मात्र पुनरावृत्ति भएर शब्द बन्नुलाई आंशिक द्वित्व भनिन्छ । यसमा एउटा शब्द पुरै रहन्छ र अर्कोको शब्दांश मात्र दोहोरिन्छ । जस्तै :

तालिका २३५, आंशिक द्वित्वबाट शब्द निर्माण

आधार शब्द	द्वित्व शब्द	अर्थ
पाँच पाँच	पपाँच	पापाँच
दस दस	ददस	ददस
कइको कइको	ककइको	ककसको
देउता देउता	देउदेउता	देवदेवता
नानि नानि	नान्नानि	ससानी
ठुलो ठुलो	ठुलुठुलो	ठुलुठुलो
सल्ला सल्ला	सरसल्ला	सरसल्लाह
गहना गहना	गरगहना	गरगहना
समान समान	सरसमान	सरसमान

तालिका २३५ मा देखाइए अनुसार बैतडेली भाषामा नाम, सर्वनाम र विशेषण वर्गका एउटा शब्दको केही अंश र अर्को शब्दको पुरै अंश पुनरावृत्ति भएर द्विरुक्त शब्दको निर्माण भएको पाइन्छ ।

आपरिवर्तित द्वित्व : शब्दको ध्वनिमा परिवर्तनका साथ हुने पुनरावृत्तिलाई आपरिवर्तित द्वित्व भनिन्छ । यसमा एउटा आधार अंश अर्थवान् हुन्छ भने अर्को पुनरावृत्त अंश अर्थहीन हुन्छ । जस्तै :

तालिका २३६, आपरिवर्तित द्वित्वबाट शब्द निर्माण

आधारपद	द्विरुक्त शब्द	अर्थ
फोर्	फोरफार	फोरफार

फोड़	फोड़फाड़	फोड़फाड़
पैंचो	एँचोपैंचो	एँचोपैंचो
चामल	चामलसामल	चामलसामल
जोड़	जोड़जाड़	जोड़जाड़
खोज	खोजखाज	खोजखाज
उइको	उइकोसुइको	उसकोसुस्को
फुर्के	फुर्केसुर्के	फुर्केसुर्के
चुकिलो	चुकिलोसुकिलो	अमिलोसमिलो
भन	भनसुन	भनसुन
खायो	खायोसायो	खायोसायो
भुट	भुटभाट	भुटभाट
थिच	थिचथाच	थिचथाच
भोल	भोलसोल	भोलिसोलि
पोर्कि	पोर्किसोर्कि	परिसर्सि

तालिका २३६ मा देखाइए अनुसार बैतडेली भाषामा नाम, सर्वनाम, विशेषण, क्रिया र अव्यय वर्गका एउटा शब्दको केही अंश र अर्को शब्दको पुरै अंश पुनरावृत्ति भएर द्विरुक्त शब्दको निर्माण भएको पाइन्छ ।

अनुकरणात्मक शब्द निर्माण प्रक्रिया

स्वभाविक आवाज, गति र दृश्यको अनुकरण बुझाउने शब्दलाई अनुकरणात्मक शब्द भनिन्छ (शर्मा, २०७१, पृ. २६२) । यस्ता शब्दहरू वस्तु, जीव वा वातावरणको आकृति, प्रकृति, गति, आवाज आदिको प्रतिकृति उतार्ने एवम् नक्कल गर्ने मानवीय प्रवृत्तिबाट भाषामा विकसित भएका पाइन्छन् (अधिकारी, २०७६, पृ. १६७-१६८) । अनुकरणात्मक शब्द सबै भाषामा हुन्छन् । त्यसमा पनि दक्षिण एसिया र दक्षिणपूर्वी एसियाका भाषाहरूमा अनुकरणात्मक शब्दको प्रतिशत एकदमै बढी पाइएको छ (पोखरेल, २०५६, पृ. १३३) । बैतडेली भाषाको शब्द भण्डारमा अनुकरणात्मक शब्दको महत्त्वपूर्ण स्थान रहेको छ । शर्मा (२०७१, पृ. २६३-२६४) ले अनुकरणात्मक शब्दलाई ध्वनि अनुकरण, गति अनुकरण र दृश्य अनुकरण गरी तिन प्रकारमा विभाजन गरेका छन् । गिरी (२०६५, पृ. ९५) ले सिम्ताली भाषिकामा ध्वन्यात्मक, गत्यात्मक, दृश्यात्मक र विविध अनुभूतिमूलक गरी चार प्रकारका

अनुकरणात्मक शब्द उल्लेख गरेका छन् । बैतडेली भाषामा पनि निम्न चार प्रकारका अनुकरणात्मक शब्द रहेका पाइन्छन् :

(क) ध्वन्यात्मक : सजीव तथा निर्जीव दुबैका आवाज/ध्वनिको अनुकरणबाट ध्वन्यात्मक शब्दको निर्माण भएको पाइन्छ । जस्तै :

काका	'काँकाँ'	वाँइ	'आँइ'	म्यउम्यउ	'म्याउम्याउ'
हुक्काँ	'होक्काँ'	ट्याडट्याड	'ट्याडट्याड'	भयानभयान	'भयानभयान'

(ख) गत्यात्मक : सजीवको गति वा चालको अनुकरणबाट गत्यात्मक शब्दको निर्माण भएको पाइन्छ । जस्तै :

सरासर	'सरासर'	खुडखुड	'खुरुखुरु'	जुडक्क	'जुरुक्क'
हलक्क	'हलक्क'	सल्ल	'सल्ल'	गुडगुड	'खुरुखुरु'

(ग) दृश्यात्मक : सजीव तथा निर्जीव दुबैका दृश्यको अनुकरणबाट दृश्यात्मक शब्दको निर्माण भएको पाइन्छ । जस्तै :

भलमल्ल	'भलमल्ल'	भल्ल	'भल्ल'	भम्म	'भमक्क'
पिलपिल	'पिलपिल'	मुस्स	'मुसुक्क'	खल्ल	'खलक्क'

(घ) विविध अनुभूतिमूलक : विभिन्न भावको अनुभूतिको अनुकरणबाट अनुभूतिमूलक शब्दको निर्माण भएको पाइन्छ । जस्तै :

भम्म	'भम्म'	हस्स	'ह्वास्स'	धम्धमानो	'धुम्धुम्ती'
मक्ख	'मक्ख'	खिस्स	'खिसिक्क'	गम्ममानो	'गमक्क'

द्वित्वबाट अनुकरणात्मक शब्द निर्माण : द्वित्वबाट पनि अनुकरणात्मक शब्दको निर्माण भएको पाइन्छ । द्वित्व व्युत्पादनमा आधार अंश चार प्रकारका हुन्छन् : वर्ण वा अक्षरांश, अक्षर, अक्षर समूह र शब्द (अधिकारी, २०५५, पृ. ३२८) । यसरी द्वित्व हुँदा आधार अंशको पूर्ण पुनरावृत्ति, आंशिक पुनरावृत्ति तथा ध्वनिको मात्र पुनरावृत्ति भएको पाइन्छ भने केही शब्दमा प्रत्यय समेत लागेको पाइन्छ । बैतडेली भाषामा द्वित्वबाट अनुकरणात्मक शब्द निर्माण हुने प्रक्रिया निम्नानुसार रहेको पाइन्छ :

(क) वर्णगत द्वित्व : अक्षर वा अक्षर समूहभिन्न खास वर्णको पुनरावृत्ति हुनुलाई वर्णगत द्वित्व भनिन्छ (अधिकारी, २०५५, पृ. ३२८) । बैतडेली भाषामा वर्णगत द्वित्व निम्नानुसार रहेको पाइन्छ :

(अ) एकाक्षरी अनुकरण आधार तत्त्वको द्वित्व :

टक्क, टुक्क, गज्ज, गुज्ज, ग्याज्ज, घच्च, घ्याच्च, प्याट्ट, फ्याट्ट, च्याट्ट, फट्ट, च्याट्ट, क्याट्ट, फुत्त, हुत्त, कप्प, चप्प, धप्प, टन्न, खन्न, भन्न, सन्न, छन्न, भन्न, गम्म, छम्म, टम्म, चिम्म, सर्र, हर्र, हुर्र, भर्र, भुर्र, चिर्र, च्यार्र, छर्र, फुर्र, कल्ल, खल्ल, गल्ल, भल्ल, बल्ल, हल्ल, चस्स, छुस्स...

(आ) द्वयक्षरी अनुकरण आधार तत्त्वको द्वित्व :

भिलिक्क, मिलिक्क, तुडुक्क, जुडुक्क, खुडुक्क, पुलुक्क, पटक्क, चटक्क, थचक्क, मसक्क, कुटुक्क, खुलुक्क, खलक्क, घुटुक्क, सुटुक्क, लुटुक्क, गडम्म, घडम्म, चडम्म, सडम्म, भडम्म, सिरिड्ड ...

(इ) स्वरानुरूपता : शब्दको अन्त्यको व्यञ्जन द्वित्व हुने कतिपय अनुकरण शब्दमा स्वर समता वा स्वर द्वित्व पाइन्छ । जस्तै :

अ : टल्क > टलक्क, सर्क > सरक्क, चर्क > चरक्क, भस्क > भसक्क, मस्क > मसक्क

इ : सिल्क > सिलिक्क, किट्क > किटिक्क, भिल्क > भिलिल्क, फिट्क > फिटिक्क

उ : भुल्क > भुलुक्क, घुट्क > घुटुक्क, सुट्क > सुटुक्क, खुस्क > खुसुक्क

(ख) अक्षरगत द्वित्व : अक्षरको पुरै अंश पूर्ण वा आंशिक पुनरावृत्ति भएर तथा पुनरावृत्ति हुँदा स्वर तथा व्यञ्जनमा परिवर्तन भएर अक्षरगत द्वित्व हुन्छ । जस्तै :

(अ) पूर्ण द्वित्व : यसमा आधार तत्त्वमा कुनै परिवर्तन नभई पुरै अंशको पुनरावृत्ति भएको पाइन्छ । जस्तै :

आधार पद	द्विरुक्त शब्द	अर्थ
खल्	खल खल	खल खल
खुस्	खुस खुस	खुस खुस
घट्	घट घट	घट घट
घुस्	घुस घुस	घुस घुस
चन्	चन चन	सन सन

ठम्	ठम ठम	ठम ठम
दन्	दन दन	दन दन
भट्	भट भट	भट भट
थर्	थर थर	थर थर

(आ) आंशिक द्वित्व : यसमा आधार तत्त्वको कुनै अंशको मात्र पुनरावृत्ति भएको पाइन्छ । जस्तै :

आधार पद	द्विरुक्त शब्द	अर्थ
सिर	सिरिरि	सिरिरि
सन्न	सनन	सनन्न
फन्न	फनन	फनन्न
घड़	घड़ड़	घरर

(इ) परिवर्तित द्वित्व : यसमा आधार तत्त्वको एउटा अंश जस्ताको त्यस्तै र अर्को परिवर्तित भएर पुनरावृत्ति भएको पाइन्छ । यस्तो परिवर्तन स्वर तथा व्यञ्जन दुवैमा पाइन्छ । जस्तै :

आधार पद	द्विरुक्त शब्द	अर्थ
खास्	खासखुस	खासखुस
सल्	सलबल	सलबल
खल्	खलबल	खलबल
हल्	हलचल	हलचल
लत्	लतपत	लतपत
चिट्	चिटपिट	चिटपिट

(ग) अक्षर समूहगत द्वित्व : यसमा एकभन्दा बढी अक्षर भएका आधार तत्त्वको पूर्ण वा परिवर्तित रूपमा पुनरावृत्ति भएको पाइन्छ । जस्तै :

(अ) पूर्ण द्वित्व : यसमा आधार तत्त्वमा कुनै परिवर्तन नभई पुरै अंशको पुनरावृत्ति भएको पाइन्छ । जस्तै :

आधार पद	द्विरुक्त शब्द	अर्थ
खुसु	खुसु खुसु	खुसु खुसु
टप	टप टप	टप टप

टुलु	टुलु टुलु	टुलु टुलु
कुरुम्	कुरुम कुरुम	कुरुम कुरुम
चड़म	चड़म चड़म	चुरुम चुरुम

(आ) परिवर्तित द्वित्व : यसमा आधार तत्त्वको एउटा अंश जस्ताको त्यस्तै र अर्को परिवर्तित भएर पुनरावृत्ति भएको पाइन्छ । यस्तो परिवर्तन स्वर तथा व्यञ्जन दुबैमा देखिन्छ । जस्तै :

आधार पद	द्विरुक्त शब्द	अर्थ
गाइँ	गाइँगुइँ	गाइँगुइँ
ट्यार्र	ट्यार्रटुर्र	ट्यार्रतुर्र
ख्यास	ख्यासखुस	ख्यासखुसुक
लटर	लटरपटर	लटरपटर
चहल	चहलपहल	चहलपहल
हस्या	हस्याफस्या	हस्याडफस्याड

(घ) एउटै वर्णको धेरै पटक द्वित्व : अनुकरण मूलबाट अनुकरणात्मक शब्द बनिसकेपछि पनि त्यसबाट नयाँ शब्द व्युत्पन्न भएका पाइन्छन् । त्यसरी व्युत्पन्न हुँदा अनुकरणात्मक शब्दको अन्तिम व्यञ्जनमा रहेको स्वर पटक पटक दोहोरिएको पाइन्छ । जस्तै :

फन्न	> फनन, फननन, फनननन, फननननन, फनननननन
फर्र	> फरर, फररर, फरररर, फररररर, फरररररर, फररररररर
सर्र	> सरर, सररर, सरररर, सररररर, सरररररर
खिर्र	> खिररि, खिररि, खिररिरि, खिररिरि
गुडु	> गुडुडु, गुडुडुडु

अनुकरण मूलमा प्रत्यय थपेर शब्द निर्माण : अनुकरणात्मक शब्द निर्माणका निम्ति अनुकरण मूलमा प्रत्यय गाँसेर पनि शब्द निर्माण भएको पाइन्छ । यसलाई सिजापति (२०५०, पृ. १०३) ले सर्ग पद्धति भनेका छन् । बैतडेली भाषामा अनुकरणात्मक शब्दहरूमा निम्नानुसारका प्रत्ययहरू गाँसिएका पाइन्छन् :

(क) प्रत्ययका रूपमा विभिन्न अकारान्त व्यञ्जन :

क

गम्क	'गम्क'	टन्क	'टन्क'	चम्क	'चम्क'	टल्क	'टल्क'
बम्क	'बम्क'	दन्क	'दन्क'	भन्क	'भन्क'	घन्क	'घन्क'

ख

मक्ख	'मक्ख'
------	--------

ङ

भङ्ङ	'भङ्ङ'	दङ्ङ	'दङ्ङ'	कङ्ङ	'कङ्ङ'	खङ्ङ	'खङ्ङ'
------	--------	------	--------	------	--------	------	--------

च

थ्याच्च	'थ्याच्च'	प्याच	'प्याच्च'	क्याच्च	'क्याच्च'	ख्याच्च	'ख्याच्च'
---------	-----------	-------	-----------	---------	-----------	---------	-----------

ज

ग्याज्ज	'ग्याज्ज'	ग्वाज	'ग्वाज्ज'	गज्ज	'गज्ज'
---------	-----------	-------	-----------	------	--------

ट

प्याट्ट	'प्याट्ट'	ख्याट्ट	'ख्याट्ट'	क्याट्ट	'क्याट्ट'
---------	-----------	---------	-----------	---------	-----------

ठ

लट्ठ	'लट्ठ'
------	--------

त

फुत्त	'फुत्त'	सुत्त	'सुत्त'	खुत्त	'खुत्त'
-------	---------	-------	---------	-------	---------

न

खन्न	'खन्न'	टन्न	'टन्न'	फन्न	'फन्न'	रन्न	'रन्न'
------	--------	------	--------	------	--------	------	--------

प

चप्प	'चप्प'	टप्प	'टप्प'	ठप्प	'ठप्प'	क्वाप्प	'क्वाप्प'
------	--------	------	--------	------	--------	---------	-----------

म

टम्म	'टम्म'	डम्म	भवाम्म	'भवाम्म'	ग्वाम्म	'ग्वाम्म'
------	--------	------	--------	----------	---------	-----------

र

भर्	'भर्'	सर्	'सर्'	हर्	'हर्'	भुर	'भुर'
खुर	'खुर'	च्यार	'च्यार'	तुर	'तुर'	घ्यार	'घ्यार'

ल

कल्ल	'कल्ल'	खल्ल	'खल्ल'	सल्ल	'सल्ल'
------	--------	------	--------	------	--------

स

चस्स 'चस्स' भस्स 'भस्स' प्यास्स 'प्यास्स' हस्स 'ह्वास्स'
 खास्स 'खास्स' फुस्स 'फुस्स'

(ख) प्रत्ययका रूपमा 'अक्क'

कपक्क 'कपक्क' सपक्क 'सपक्क' लपक्क 'लपक्क' घरक्क 'घरक्क'
 धपक्क 'धपक्क' भलक्क 'भलक्क' दनक्क 'दनक्क' पटक्क 'पटक्क'

(ग) प्रत्ययका रूपमा 'इक्क'

किटिक्क 'किटिक्क' खिसिक्क 'खिसिक्क' भिलिक्क 'भिलिक्क' टिलिक्क 'टिलिक्क'

(घ) प्रत्ययका रूपमा 'उक्क'

खुरुक्क 'खुरुक्क' धुडुक्क 'धुरुक्क' सुटुक्क 'सुटुक्क' हुरुक्क 'हुरुक्क'
 भुक्क 'भुक्क' तुक्क 'तुक्क' तुडुक्क 'तुरुक्क' लुटुक्क 'भुसुक्क'

(ङ) प्रत्ययका रूपमा 'को'

भस्को 'भस्को' सिर्को 'सिर्को' पित्को 'पित्को' चस्को 'चस्को'
 फस्को 'फस्को' होस्को 'हस्को' भिल्को 'भिल्को' चिड्को 'चिर्को'

अनुकरणात्मक शब्दमा प्रत्यय थपेर शब्द निर्माण : अनुकरणात्मक शब्दमा प्रत्यय लगाएर पनि शब्दहरु निर्माण भएको पाइन्छ । वैतडेली भाषामा यस प्रकारले निर्मित हुने अनुकरणात्मक शब्द र प्रत्ययहरु निम्नानुसार छन् :

(क) प्रत्ययका रूपमा 'इ'

कलकलि 'कलकली' अनखनि 'खसखस' सरसरि 'वाकवाकी'

(ख) प्रत्ययका रूपमा 'आनो'

कुल्कुलानो 'कलकलाउँदो' सुल्सुलानो 'सलसलाउँदो' घर्घुरानो 'बाटुलो'
 गल्लालानो 'गलगलाउँदो' भुर्भुरानो 'भरभराउँदो' खुड्खुडानो 'सफा'

(ग) प्रत्ययका रूपमा 'ए'

गनगने	'गनगने'	कचकचे	'किचकिचे'	खनखने	'खनखने'
हुक्काने	'हुक्काने'	अल्लाने	'कराउने'	फुर्के	'फुर्के'

(घ) प्रत्ययका रूपमा 'आट'

टुटाट 'भैसी कराउनु' भिव्याट 'वाखो कराउनु' भुनभुनाट 'भमभमाउनु'

माथि अनुकरणात्मक शब्द निर्माण प्रक्रियाको वर्णन गरिएको छ । जस अनुसार बैतडेली भाषामा विभिन्न प्राणी तथा वस्तुका ध्वनि, गति, दृश्य, अनुभूति आदिको सहज अनुकरणबाट विभिन्न अनुकरणात्मक शब्दको निर्माण भएको पाइन्छ । यस्ता अनुकरणात्मक शब्दहरू वर्ण, अक्षर, अक्षर समूह र शब्दको पूर्ण, आंशिक तथा परिवर्तित द्वित्वबाट बनेका पाइन्छन् । द्वित्वबाट अनुकरणात्मक शब्द बन्दा एउटै वर्णको धेरै पटक पुनरावृत्ति पनि भएको पाइन्छ । साथै अनुकरण मूल शब्दमा विभिन्न अकारान्त वर्ण, अक्क, इक्क, उक्क, को, या, इ, आनो, ए आदि प्रत्यय लागेर अनुकरणात्मक शब्दको व्युत्पादन भएको पाइन्छ ।

बैतडेली र नेपालीका व्युत्पादनगत व्यतिरेकी विशेषता

बैतडेली र नेपाली दुबै भाषामा सर्ग प्रक्रिया, समास प्रक्रिया र द्वित्व प्रक्रियाबाट शब्दहरूको व्युत्पादन भएको पाइन्छ तर व्युत्पादक प्रत्यय र शब्द निर्माणगत प्रक्रिया भिन्न रहेको पाइन्छ । बैतडेली भाषामा /अ, अद्, अन्, उ, उप, उन्, अब, औँ, कु, जत्, न, ना, निर, पर, बद, बि, बै, बे, ला, लि, स, सन्, हर/ जस्ता उपसर्ग लागेर शब्दको निर्माण भएको पाइन्छ । यी मध्ये /औँ, जत्, जन, लि, सन्/ बाहेकका उपसर्गहरू नेपाली भाषामा पनि पाइन्छन् तर यिनबाट निर्मित शब्दहरू भने बैतडेलीमा भिन्न देखिन्छन् । जस्तै: अफार, असजि, बिजोडा, अबेला, अबजस, नछने, नाराज, निसुरो उखाड, उजाड, जन्जालि, पर्चाल, सगोल, सजोग, निखाद्दु, औँसर, जत्काल, जन्जाल आदि । बैतडेली भाषामा व्यञ्जनान्त 'पड्' धातुमा /डु, डे, या, डो, डोइ, इबटि, ड, डा, इ, ए/ जस्ता सार्वधातुक प्रत्यय लागेर नाम, विशेषण र क्रियायोगी शब्द बनेका पाइन्छन् भने स्वरान्त 'फा' धातुमा /न, ने, या, नो, नोइ, न, ना, इ, इबटि, ए/ जस्ता प्रत्यय लागेर नाम, विशेषण र क्रियायोगी शब्द बनेका पाइन्छन् । यसरी बैतडेली भाषामा समीभवनका कारण व्यञ्जनान्त धातुको अन्तिम व्यञ्जन वर्ण द्वित्व भएर सार्वधातुक प्रत्यय लागेका पाइन्छन् । यस क्रममा /र, क, ख/ व्यञ्जन /द्/ मा परिवर्तन भएको पाइन्छ । जस्तै : हेद्दु, सिक्कु, लेख्कु आदि तर नेपाली भाषामा सार्वधातुक प्रत्ययका रूपमा /नु, ने, ए, तो/दो, तै/दै, ता/दा, न, इ, एर, ए/ लागेर नाम, विशेषण र क्रियायोगी बनेका पाइन्छन् ।

बैतडेली भाषामा धातुमा /अ, आ, इ, ए, ओ, अँइ, अउ, अन, अनि, अलो, आइ, आन्त, आन, आनि, अल, आल, आलि, आरि, अनि, आँइ, आइन, आइनो, एलो, औलो, औडि, यौल, ओ, न, टु, नि, त, द, दु, डु, एइ, यान, याँ, व, उवा/ जस्ता प्रत्यय लागेर नेपाली भाषामा भन्दा भिन्न कृदन्त नामको निर्माण भएको पाइन्छ । बैतडेली भाषामा धातुमा /अ, ए, अक्कड, याः, उवा, कल्लि, अडे, औडो, आल, आर, आरि, न्यारो, आहा, अलो, एल, इलो, ऐया, न्या, एइ/ जस्ता केही नेपाली भाषामा प्रचलित र केही मौलिक प्रत्यय लागेर नेपाली भाषामा भन्दा भिन्न कृदन्त विशेषण बनेको पाइन्छ । बैतडेली भाषामा धातुमा /इ, इबठि, उन्ज्या, सा, जा, टा, णा, न, नोइ, गा, द, न्यारो, न्यार/ जस्ता प्रत्यय लागेर नेपालीमा भन्दा भिन्न कृदन्त क्रियायोगी बनेको पाइन्छ । बैतडेली र नेपाली दुबै भाषामा धातुभिन्न नाम, सर्वनाम, विशेषण, क्रियायोगी आधार तत्त्वमा प्रत्यय लागेर उही वर्ग तथा भिन्न वर्गका शब्दहरूको निर्माण भएका पाइन्छन् । बैतडेली भाषामा उही प्रत्यय लागेर पनि भिन्न शब्द बनेका पाइन्छन् भने केही प्रत्यय/अनि, यौन, औरि, आइनो, आड, यौल, एला, काटो, एरो, आर, आल, पट्ट, पत्ते, एरि, सो, तनो, इल, यार, इन, मुण, म्बो/ आदि भिन्नै रहेका पाइन्छन् । जस्तै : /डुमनि, पत्यौन, सिडौरि, मटाइनो, लिखाड, गेद्यूँल, पतेला, मुसकाटो, फस्करो, निउँतार, रुखाल, गन्पट्ट, वसैपत्ते, निकेरि, उसो, कतनो, कइल, अग्यार, तलिन, परमुण, मथिम्बो/ आदि ।

बैतडेली भाषामा नाम, विशेषण र अव्ययमा /इ, अउ, यउ/ प्रत्यय लागेर नामधातुको निर्माण भएको पाइन्छ भने नेपाली भाषामा /इ, आउ, याउ/ प्रत्यय लागेर नामधातुको निर्माण भएको पाइन्छ । जस्तै : काख > काखि, भितर > भितरि, निन > निनउ, पानि > पन्यउ आदि । बैतडेली भाषामा धातुमा /औ, आल/ प्रत्यय लागेर प्रेरणार्थक प्रातिपदिकको निर्माण भएको पाइन्छ भने नेपालीमा /आउ/ प्रत्यय लागेर बनेको पाइन्छ । जस्तै : हिट् > हिटौ, हिट् > हिटाल आदि । बैतडेली र नेपाली भाषामा पुलिङ्गी शब्दमा /एनि, यानि, नि, इ/ प्रत्यय लागेर स्त्रीलिङ्गी शब्दको निर्माण भएको पाइन्छ । बैतडेली भाषामा मानवेतर सजीव तथा निर्जीव शब्दमा पनि स्त्रीलिङ्गी प्रत्यय लागेको पाइन्छ भने नेपालीमा सजीवमा मात्र स्त्रीलिङ्गी प्रत्यय लागेको पाइन्छ । बैतडेली भाषामा /आन, उन, यान, इन, औन/ प्रत्यय लागेर बहु वचन बनेको पाइन्छ भने नेपाली भाषामा /हरु/ प्रत्ययबाट बहु वचन शब्दहरू बनेका पाइन्छन् । जस्तै : गेदान, मुल्यान, हमुन, चेलिन, मास्टरौन आदि । बैतडेली र नेपाली भाषामा समान समासबाट शब्द निर्माण भएको पाइन्छ

तर विग्रह तथा समस्त शब्दमा भिन्नता पाइन्छ । जस्तै : डरछेरौ (डरछेरुवा), जेइजा (जेठिमा), भाइबिना (भाइ बहिनी) आदि ।

बैतडेली र नेपाली दुबै भाषामा द्वित्वबाट शब्द निर्माण भएको पाइन्छ तर मूल शब्द र द्वित्व अंशमा भिन्नता रहेको पाइन्छ । जस्तै : मुइ मुइ (म म), कुको (को को), किक्या (के के), जिज्या (जे जे), उब उब (माथि माथि), बस्सा बस्सा (बस्दा बस्दा), नान्नानि (ससानी) आदि । बैतडेली र नेपाली दुबै भाषामा द्वित्वबाट अनुकरणात्मक शब्द निर्माण भएको पाइन्छ । तर केही अनुकरणात्मक शब्दमा भिन्नता रहेको पाइन्छ । जस्तै : मुस्स (मुसुकक), खुस्स (खुसुकक), हस्स (ह्वास्स), खिस्स (हिस्स), गग्गमानो (गमकक), धग्धमानो (गजकक) आदि ।

व्युत्पादनगत सम्भावित कठिनाइ

बैतडेली र नेपाली दुबै भाषामा सर्ग, समास र द्वित्व प्रक्रियाबाट शब्दको व्युत्पादन भएको पाइन्छ भने आधार पद, व्युत्पादक प्रत्यय र व्युत्पन्न शब्दमा भिन्नता रहेको पाइन्छ । बैतडेली भाषामा केही नेपाली भाषामा प्रचलित उपसर्ग र प्रत्ययबाट शब्दको निर्माण भएको पाइन्छ भने केही मौलिक उपसर्ग र प्रत्ययहरु रहेका पाइन्छन् । यस्तो भिन्नताका कारण बैतडेली मातृभाषीलाई नेपाली भाषाको अभिव्यक्ति गर्दा शब्द निर्माणका क्रममा कठिनाइ हुन सक्ने देखिन्छ । मातृभाषाको प्रभावका कारण बैतडेली भाषीले नेपाली भाषाको अभिव्यक्तिमा बैतडेली भाषाका आधार पदमा उपसर्ग र प्रत्यय लागेका शब्दको प्रयोग गरेर त्रुटि गर्न सक्छन् । जस्तै : अफार (अफारु), अद्सुणे (सुने नसुने), अन्ठाण (अफ्ट्यारो), जत्काल (बच्चा पाउने), पर्चाल (पल्लो छेउ), लिफण्णु (निफन्नु), भुटाइन (भुटुन), मुतन (पिसाव लाग्नु), डगन (इच्चा लाग्नु), घुमडे (घुमे), खाएइ (खवाइ), सुणिबटि (सुनेर), घरेल (घरेलु), सिपाल (सिपालु), कस्यौँ (कसेरी), उइको (उसको), आफुइ (आफै) आदि जस्ता शब्द प्रयोग गर्न सक्छन् ।

बैतडेली भाषामा नाम, विशेषण र अव्ययमा /इ, अउ, यउ/ प्रत्यय लागेर नाम धातु र धातुमा /औ, आल/ प्रत्यय लागेर प्रेरणार्थक प्रातिपदिकको निर्माण भएको पाइन्छ भने नेपाली भाषामा /इ, आउ, याउ/ प्रत्यय लागेर नाम धातु र धातुमा /आउ/ प्रत्यय लागेर प्रेरणार्थक प्रातिपदिकको निर्माण भएको पाइन्छ । यस्तो भिन्नताले गर्दा बैतडेली मातृभाषीलाई नेपाली भाषाको नामधातु र प्रेरणार्थकको प्रयोगमा कठिनाइ हुन सक्ने देखिन्छ । बैतडेली मातृभाषीले नेपाली भाषाको अभिव्यक्ति गर्दा पिठि (पिठिन), काखि (कखिन), रिसउ (रिसउन), लम्यउ (लम्यउन), हिटौ (हिँडाउ), बसाल् (बसाउ), पाछा पाछा

(पछि पछि), नान्नानि (ससानी) आदि जस्ता शब्दको प्रयोग गरेर त्रुटि गर्न सक्छन् । त्यसै गरी बैतडेली नेपाली भाषामा समास र द्वित्व प्रक्रियाबाट निर्मित शब्दमा पनि भिन्नता पाइन्छ । जस्तै : घरपलउ (घरपालुवा), बाबसाव (बाबु साहेव), जेइजा (जेठ्यामा), तेतले (तिन तले), आजभोल (आजभोलि), मुइ मुइ (म म), ककइको (ककसको) आदि । यस्तो भिन्नताका कारण बैतडेली मातृभाषीलाई नेपाली भाषाको अभिव्यक्तिमा कठिनाइ हुन सक्ने देखिन्छ ।

सारांश

बैतडेली भाषाको व्युत्पादन व्यवस्थाको अध्ययनबाट बैतडेली भाषामा मुख्य रूपमा सर्ग प्रक्रिया (उपसर्ग र प्रत्यय), समास प्रक्रिया र द्वित्व प्रक्रियाबाट शब्दहरूको व्युत्पादन भएको पाइन्छ । बैतडेली भाषामा केही मौलिक उपसर्ग र प्रत्ययहरू रहेका पाइन्छन् भने कतिपय नेपालीमा प्रचलित उपसर्ग र प्रत्ययहरू बैतडेली भाषामा पनि प्रचलित रहेका तर तिनबाट निर्मित शब्द र तिनको निर्माण प्रक्रिया भिन्न रहेको पाइन्छ । बैतडेलीमा प्रचलित /अफार, असजि, अन्न्या, अद्खायो, उपरि, उन्चालिस, कुठौर, नहुनो, नखानि, निखण्णु, निसुरो, पर्चाल, पर्घरि, विसौरि, विप्पे, लापत्ता, सन्तोक/ आदि शब्दका /अ, अद्, उप, उन्, कु, न, नि, पर, वि, ला, सन्/ उपसर्गले सो भाषाको मौलिकता झल्काएका छन् । त्यसै गरी अन्य तत्सम र आगन्तुक उपसर्गको प्रचलनले यसलाई संस्कृत भाषाबाट विकसित आधुनिक भाषाका रूपमा स्थापित गरेको छ । बैतडेली भाषाका आफ्ना मौलिक विशेषता झल्काउने अनेक प्रत्ययहरू भेटिएका छन् । तिनले शब्दको व्युत्पादनमा विशेष मद्दत पुऱ्याएका छन् । बैतडेलीमा प्रचलित /मिल, चाला, कलाः, भिटि, छलो, लडइँ, चुनउ, जनउ, मुतन, डगन, चलनि, चलाइ, फोडान्त, लडान्त, अड्कान्त, हेरालि, रोपारि, बनारि, भुटाइन, भराइनो, भिटौलो, जितौडि, मिस्यौल, औन, भान, हिट्ट, खाएइ, खिस्यान, फेरकल्लि, घुमडे, भान्या, भयाः, पडेइ, भुणिबठि, उठुन्ज्या, भानोइ, हुन्यार, मुलाइ, च्युटाइ, घरेल, मरेल, खस्सेनि, घणेलो, पन्यालो, मुलाइन, चुकानि, गँवाइ, मन्स्यौल, हगुलो, खसेटो, फस्केरो, जतेर, घामिलो, घँसारि, रुखाल, नुन्चो, घिनपट्ट, बैतडा, घरमुणि, ठुलाइँ, कल्वा, घोप्ट्या, कस्याँ, तलिन, तलम्बो, ठुल्को, इति, तति, कतनो, इथ, उथ, भितरि, भितल्लो, अग्यार, मटिन/ आदि शब्दका /अ, आ, आः, इ, ओ, अइँ, अउ, अन, अनि, आइ, आन्त, आलि, आरि, आइन, आइनो, औलो, औडि, यौल, न, ट, एइ, यान, कल्लि, अडे, न्या, आनि, आइ, उल्टो, एल, एटो, एरो, एनि, इलो, न्यो, पट्ट, वा, या, याँ, एन, म्वो, को, ति, अनो, थ, अरि, ल्लो, यार, इन/ आदि स्थानीय विशेषताले युक्त प्रत्ययहरूले बैतडेली भाषामा शब्द व्युत्पादनमा

उल्लेख्य भूमिका खेलेका छन् । यस भाषामा /इ, अउ, यउ, या/ प्रत्ययबाट नामधातुको निर्माण भएको पाइन्छ भने /औ, आल, न, लौन/ प्रत्ययबाट प्रेरणार्थक प्रातिपदिकको निर्माण भएको पाइन्छ ।

बैतडेली भाषामा पुलिङ्गी आधार शब्दमा /एनि, यानि, इनि, नि, इ, आन, आइ, आनि/ प्रत्ययबाट स्त्रिलिङ्गी शब्दको निर्माण भएको पाइन्छ । यस भाषामा मानवेतर तथा निजीर्व नाममा पनि स्त्रीलिङ्गी प्रत्ययहरु प्रचलनमा रहेका पाइन्छन् । जस्तै- तेरि मुण्ड 'तेरो टाउको', देइकि जात 'देहीको जात्रा', निकि कुरिङ 'राम्रो कुरा' आदि । त्यसै गरी बैतडेली भाषामा एक वचन शब्दमा ओकारान्तको आकारान्तका साथै /आन, औन, यान, इन, उन, मौ/ प्रत्ययबाट बहु वचनबोधक शब्दको निर्माण भएको पाइन्छ । यस भाषामा तत्पुरुष, कर्मधारय, द्विगु, अव्ययीभाव र द्वन्द्व समासद्वारा समस्त शब्द निर्माण भएका पाइन्छन् । त्यसै गरी पूर्ण, आंशिक र अपरिवर्तित द्वित्वबाट द्विरुक्त शब्दको निर्माण भएको पाइन्छ । पूर्ण द्वित्वबाट नाम, सर्वनाम, विशेषण, क्रियापद र अव्यय वर्गका शब्दको निर्माण भएको पाइन्छ । अनुकरण मूल शब्दमा वर्णगत, अक्षरगत र अक्षर समूहगत अपरिवर्तित तथा परिवर्तित द्वित्वबाट द्विरुक्त शब्दको निर्माण भएको पाइन्छ । साथै अनुकरणात्मक शब्दमा विभिन्न प्रत्यय लागेर समेत शब्द निर्माण भएको पाइन्छ । यी विशेषताहरूका आधारमा बैतडेली भाषामा शब्द निर्माण प्रक्रियासँग सम्बन्धित आफ्नै विशिष्ट स्वरूप रहेको स्पष्ट हुन्छ ।

अध्याय आठ

उपसंहार

बैतडेली भाषाको व्याकरणात्मक अध्ययन शीर्षकको प्रस्तुत अनुसन्धानलाई आठ अध्यायमा विभाजन गरिएको छ । यसमा पहिलो अध्यायमा शोध परिचय, दोस्रोमा सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन, तेस्रोमा अध्ययन विधि र प्रक्रिया, चौथोमा वर्ण व्यवस्था, पाँचौंमा रूपायन व्यवस्था, छैटौंमा वाक्य व्यवस्था, सातौंमा व्युत्पादन व्यवस्था र आठौंमा उपसंहार प्रस्तुत गरिएको छ । यसमा अध्यायगत प्राप्ति र निष्कर्ष, बैतडेली र नेपाली भाषाका प्रमुख व्याकरणात्मक भिन्नता, अध्ययनको उपयोग, अनुसन्धानका सीमितता तथा भावी अनुसन्धानका लागि सम्भावित शोध शीर्षकको वर्णन गरिएको छ ।

प्राप्ति र निष्कर्ष

बैतडेली भाषा मुख्यतः नेपालको बैतडी जिल्ला र त्यस आसपासका क्षेत्रमा बोलिने भारोपेली परिवारको भाषा हो । बसाइँ सराइका कारण यसका वक्ताहरु सुदूर पश्चिम प्रदेशका कञ्चनपुर र कैलाली लगायत देशका विभिन्न जिल्ला तथा भारतको पिथौरागढ जिल्लाका विभिन्न ठाँउमा समेत रहेका पाइन्छन् । नेपालको राष्ट्रभाषालाई नेपाली भाषा भनिए जस्तै बैतडीमा बोलिने स्थानीय भाषालाई बैतडेली भाषा भनिन्छ । वि.सं. २०६८ को जनगणना अनुसार बैतडेली नेपालको एक प्रतिशतभन्दा बढी (१.०३) अर्थात् २,७२,५२४ जनसङ्ख्याले बोल्ने चौधौँ ठुलो भाषाका रूपमा रहेको छ । जसमध्ये २,४५,०६० जना अर्थात् करिब ९० प्रतिशत वक्ताहरु बैतडी जिल्लामा रहेका छन् । प्रस्तुत अनुसन्धान बैतडी जिल्लामा बोलिने बैतडेली भाषामा आधारित रहेको छ ।

नेपालको संविधान २०७२ को भाग ३, धारा ३१, उपधारा ५ ले प्रत्येक समुदायलाई आफ्नो मातृभाषामा शिक्षा पाउने कुरालाई सुनिश्चित गरेको छ । संविधानको उक्त व्यवस्थालाई कार्यान्वयन गर्नका लागि बैतडेली भाषाको वर्ण, रूप र वाक्यको व्याकरणात्मक अध्ययन गर्नुपर्ने देखिन्छ । बैतडेली भाषाको व्याकरणात्मक अध्ययनबाट बैतडेली व्याकरण निर्माण, पाठ्यक्रम निर्माण, पाठ्यपुस्तक लेखन, शैक्षिक सामग्री निर्माण गर्न मार्गदर्शन गर्ने तथा बैतडेली र नेपाली भाषाका व्याकरणगत भिन्नताका कारण बैतडेली मातृभाषी सिकारुलाई नेपाली शिक्षण गर्दा आइपर्ने कठिनाइ क्षेत्रको पहिचान गर्ने

उद्देश्यबाट अभिप्रेरित भई बैतडेली भाषाको व्याकरणात्मक अध्ययन शीर्षकमा अनुसन्धानात्मक अध्ययन गरी प्रस्तुत शोध प्रबन्ध तयार पारिएको हो ।

बैतडेली भाषाको व्याकरणात्मक अध्ययनसँग सम्बन्धित मुख्य अध्ययनलाई अध्याय चारदेखि अध्याय सातसम्म समेटिएको छ । प्रस्तुत अध्ययनबाट प्राप्त उपलब्धिलाई समष्टिगत निष्कर्षका रूपमा निम्न अनुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

चौथो अध्यायमा बैतडेली भाषाको वर्ण व्यवस्थाको पहिचान र वर्णन गरी तिनको नेपाली भाषासँग पाइने भिन्नताको पहिचान गरिएको छ । यसमा बैतडेली भाषाका विभेदक स्वर तथा व्यञ्जन वर्ण र खण्डेतर वर्ण, परिपूरक वितरणमा आउने संवर्ण, अक्षर संरचना, स्वर तथा व्यञ्जन वर्णको वितरण, वर्ण संयोग, वर्णको परिवर्तित स्वरूप, बैतडेली र नेपाली उच्चारणमा भिन्नता र उच्चारण हुँदा देखिने रूप ध्वन्यात्मक परिवर्तनको वर्णन गरी तिनको नेपाली भाषासँग पाइने भिन्नता पहिचान गरिएको छ ।

बैतडेली भाषामा /अ, आ, इ, उ, ए, ओ/ गरी छ ओटा ह्रस्व स्वर र छ ओटै स्वर वर्णका दीर्घ रूप /अः, आः, इः, उः, एः, ओः/ गरी १२ ओटा विभेदक स्वर वर्ण पाइन्छन् । यस भाषामा अअ, अइ, अउ, आआ, आइ, आउ, इइ, इउ, उउ, उइ, एए, एइ, एउ, ओओ, ओइ, ओउ गरी १६ ओटा द्विस्वर पाइन्छन् । बैतडेली भाषामा तिन ओटा स्वरको संयोग जस्तै: बोएइ, खाएइ, सिएइ /ओएइ, आएइ, इएइ/ पाइन्छ । बैतडेलीमा /क, ख, ग, घ, ङ, च, छ, ज, झ, ट, ठ, ड, ढ, ण, त, थ, द, ध, न, प, फ, ब, भ, म, य, र, ल, व, स, ह/ गरी ३० ओटा व्यञ्जन वर्ण रहेका पाइन्छन् । खण्डेतर वर्णमा अनुनासिकता र मात्रा अर्थभेदक पाइन्छन् । त्यसै गरी विराम, अनुतान वाक्यका तहमा मात्र सचेत रूपमा प्रयोग गर्दा केही अर्थभेदक देखिन्छन् । ताडित 'ड्' बैतडेली भाषामा 'ड्' सँग व्यतिरेकी नभएकाले 'ड्' वर्णकै संवर्णका रूपमा रहेको पाइन्छ ।

बैतडेली भाषामा /र्/ वर्णको प्राथमिक विच्छेद भई शब्दको सुरुमा र केही शब्दमा /र्/ वर्ण यथावत् रहेको छ भने स्वर मध्यगत र प्रायः अक्षरान्त अवस्थामा विच्छेद भई /ड्/मा परिवर्तन भएको पाइन्छ । यसबाट /र्/ वर्णका शब्दहरू घट्टन गई /ड्/ वर्णका शब्दहरूमा वृद्धि भएको देखिन्छ । चरो, कीरो, खेर, झरी, कुहिरो, परेलो, बहर जस्ता शब्दहरू चडो, किडो, खड, झड, कुहिडो, पोड्यालो, वःड भए जस्तै अनेक शब्दहरू परिवर्तन भएका पाइन्छन् । त्यसै गरी /ल्ह/ व्यञ्जन बैतडेलीमा 'लिनु' क्रियासँग पदादिमा /ल्/को

वैकल्पिक रूपमा सीमित शब्दमा प्रयोग भएको र व्यतिरेकी नभएकाले त्यसलाई /ल्/ वर्ण कै संवर्ण मान्न सकिने निष्कर्ष निकालिएको छ। बैतडेली भाषाका व्यञ्जनहरूमा /ण्/ पदादिमा आउन सक्दैन भने /ङ्/ सीमित अनुकरणात्मक शब्दमा मात्र र /ढ्/ पदमध्यमा सीमित शब्दमा मात्र आउन सक्ने देखिन्छ। त्यसै गरी /घ्, भ्, ढ्, ध्, भ्, ह्, य्, व्/ पदान्तमा आउन नसक्ने देखिन्छन्। यी बाहेक अन्य सबै व्यञ्जन ध्वनि सबै अवस्थामा आउन सक्ने देखिन्छन्।

बैतडेली भाषामा सात प्रकारको अक्षर संरचना र आठ अक्षरसम्मका शब्दहरू पाइन्छन्। बैतडेली भाषामा स्वर तथा व्यञ्जन वर्णको संयोग पाइन्छ। यसमा क, च, ट, त, प, ग, द, ब, ड, ण, न, म, य, र, ल, व वर्णले सबल संयोग दर्साएका छन्। यसका साथै आगम, लोप, समीभवन, विषमीभवन, विपर्यास, नासिकीभवन, डकारीभवन, लकारीभवन, इकारीभवन तथा कर्तन प्रक्रिया जस्ता ध्वनितात्विक परिवर्तन बैतडेली भाषामा पाइन्छन्। जसमा खेल्नु > खेल्लु, पेल्लु > पेल्लु, पढ्नु > पड्डु, चाट्नु > चाट्टु, नाच्नु > नाच्चु, किर्नो > किन्नो, बेर्नो > बेण्णो जस्ता समीभवन प्रक्रिया बैतडेली भाषामा मुख्य रूपमा पाइन्छ। बैतडेली भाषामा नेपालीभन्दा भिन्न आफ्नै विशिष्ट उच्चारण जस्तै : थन > थुन, पुछ्छ > पुच्छर, सिङ्ङ > सिङ, सिकान > सिँगान, जोःडो > जुम्रो, पतलो > पातलो, मथि > माथि आदि रहेको पाइन्छ।

पाँचौं अध्यायमा बैतडेली भाषामा नाम, सर्वनाम, विशेषण, क्रियायोगी र क्रियापदको लिङ्ग, वचन, पुरुष आदि व्याकरणिक कोटिका आधारमा रूपायनको अध्ययन गरिएको छ। बैतडेली भाषामा नामको रूपायन लिङ्ग, वचन, आदर र कारक/ विभक्तिका आधारमा भएको पाइन्छ। बैतडेली भाषामा मानवीय एवम् मानवतेर सजीव र निर्जीव तथा बहु वचनमा लिङ्गभेद पाइन्छ। यस भाषामा /भात पाक्यो/दाल पाकि; पानि पड्यो/डाल (असिना) पडि/ जस्ता प्रयोग पाइन्छन्। बहु वचन जनाउन नाममा /आन, इन, औन, यान, उन/ प्रत्यय लाग्ने गरेको पाइन्छ। बैतडेली भाषामा /ले, लाइ, खाँइ, थाइ, कि, लेखा, बठे, धेकि, है, ओ/को, आ/का, अइ/कि, माइ, मुण, मुणा, मुणि, इन, इना, इनि, म्ब, म्बा, म्बि/ जस्ता विभक्ति/ प्रत्ययहरू पाइन्छन्।

बैतडेली भाषामा सर्वनामको रूपायन वचन, पुरुष, आदर र कारक/विभक्तिका आधारमा भएको पाइन्छ। बैतडेली भाषामा /मुइ, हम, तिइ, तम, उ, तो, यो/ जस्ता पुरुषवाचक सर्वनाम रहेका पाइन्छन्। अन्य पुरुष सर्वनामको तिर्यक् कारकमा /उइ, उइल,

उसो, उसोइ, उसेरि, तइ, तो, तइल, तसो, तसोइ, तसेरि, जइ, जइल, जसो, जसोइ, जसेरि, यइ, अइल, इन, इसो, इसोइ, इसेरि, उइ, उइल, उसो, उसोइ, उसेरि/ जस्ता रूपहरु बनेका पाइन्छन् । बैतडेली भाषामा सम्बन्धवाचक र प्रश्नवाचक सर्वनामका सबै विभक्ति र दुबै वचनमा /इ/ प्रत्यय लागेका तिर्यक् रूपहरु पाइन्छन् ।

विशेषणको रूपायन लिङ्ग, वचन, आदर र कारक/विभक्तिका आधारमा भएको पाइन्छ । बैतडेलीमा मानवीय तथा मानवेतर सजीव र निर्जीव दुबैका लागि प्रयोग हुने ओकारान्त विशेषण स्त्रीलिङ्गमा इकारान्त भएका पाइन्छन् । बैतडेलीमा इकारान्त विशेषणको बहु वचनमा ऐच्छिक रूपमा मात्र बहु वचनबोधक प्रत्यय /इन/ लागेको पाइन्छ । बैतडेली भाषामा क्रियायोगी र विभक्ति/प्रत्ययको रूपायन हुने विशिष्ट प्रक्रिया रहेको पाइन्छ । नेपाली भाषामा क्रियायोगी अव्यय वर्गको शब्द भएकाले यसको रूपायन भएको पाइँदैन । बैतडेली भाषामा सार्वनामिक व्युत्पन्न शब्द, असमापिका क्रिया, परिणामवाची विशेषणबाट बनेका क्रियायोगी शब्द र सप्तमी विभक्तिबोधक चिन्हको रूपायन भएको पाइन्छ । बैतडेली भाषाका क्रियायोगी शब्द /न्यारोइ, न्याराइ, न्यारिः, उसोइ, उसाइ, उसिः/ को लिङ्ग, वचन, आदरका आधारमा रूपायन भएको देखिन्छ । यो नेपाली भाषाभन्दा भिन्न बैतडेली भाषाको विशिष्ट विशेषता देखिन्छ । बैतडेली भाषामा सप्तमी विभक्ति/प्रत्ययका /म्ब, इन, मुण/ को विकारी रूपले प्रत्येकका /घरम्ब, घरम्बि, घरम्बा, घरइन, घरइनि, घरइना, घरमुण, घरमुणि, घरमुणा/ तिन तिन रूप बनेका पाइन्छन् । बैतडेली भाषामा विकारी विभक्ति/प्रत्ययहरु नाम, सर्वनाम, विशेषण र क्रियायोगी शब्दमा गाँसिदा तिनको रूपायन हुने प्रवृत्ति पाइन्छ । यसरी रूपायित शब्दहरु क्रियायोगी वर्गका बन्ने हुँदा बैतडेली भाषामा क्रियायोगी शब्दको रूपायन हुन्छ, भन्ने निष्कर्ष निकालिएको छ ।

क्रियाको रूपायन सबैभन्दा बढी व्याकरणिक कोटिका आधारमा भएको पाइन्छ । बैतडेली भाषामा पुलिङ्ग क्रियामा /इ, एइ, एउ, इन्/ प्रत्यय लागेर एक वचन तथा बहु वचन स्त्रीलिङ्गी क्रियाको रूपायन भएको पाइन्छ । बैतडेलीमा बहु वचनमा पनि स्त्रीलिङ्गी प्रयोग पाइन्छ । बैतडेलीमा पुरुषका आधारमा क्रियाको रूपायन हुँदा वैकल्पिक रूपमा प्रथम पुरुष एक वचन र बहु वचनका रूपमा समानता देखिन्छ । द्वितीय र तृतीय पुरुषका दुबै वचनमा लिङ्गभेद पाइन्छ । बैतडेली भाषामा क्रियाका आदर रहित, आदरार्थी र विशेष आदरार्थी गरी मुख्य तिन रूप रहेका पाइन्छन् । भूतकाल जनाउँदा /युँ, यौँ, एइ,

इइ, या, यो, इ, ए, इन्/ प्रत्ययहरु धातुमा जोडिएको पाइन्छ । वर्तमान कालमा धातुमा/उँ, औँ, छइ, छेइ, औ, छेउ, छ, छि, आन, इन्/ प्रत्ययहरु लागेका पाइन्छन् । त्यसै गरी भविष्यत् कालमा धातुमा /लो, ला, लइ, ला, लिः, लिउ, लो, न्ना, लि, न्निन्/ प्रत्ययहरु लागेका तथा तथा /ए हुँ/ जस्ता प्रत्यय लागेका रूपहरु पाइन्छन् । बैतडेलीमा भविष्यत् काल र सम्भावना भाव जनाउने प्रत्ययहरु समान रहेका पाइन्छन् । त्यसैले यस भाषामा सम्भावनाबाट भविष्यत् कालको अभिव्यक्ति भएको पाइन्छ । बैतडेली भाषाको अपूर्ण पक्षमा धातु र रूपायक प्रत्ययका बिचमा /ला/ र पूर्ण पक्षमा /राख्/ प्रत्यय लागेको पाइन्छ । अकरणको अभिव्यक्तिका लागि बैतडेलीमा /नाइ, जिन्/ प्रत्ययको प्रयोग भएको पाइन्छ ।

बैतडेली भाषामा विध्यर्थ (इच्छार्थ र आज्ञार्थ) र संकेतार्थ भावका आधारमा क्रियाको रूपायन भएको पाइन्छ । इच्छार्थ करणमा /उँ, ए, या, औ, उन/ तथा /इ + भूउँ, भू, भूया, भूउ, भूउन/ प्रत्यय र अकरणमा /जिन्/ प्रत्यय लागेका रूपावलीहरु बनेका पाइन्छन् । आज्ञार्थ भावको अभिव्यक्ति बैतडेलीमा उच्चारणको मात्रा (ह्रस्व र दीर्घ) बाट भएको पाइन्छ । हलन्त वा ह्रस्व उच्चारणबाट आदर रहित/एक वचन र अजन्त वा दीर्घ उच्चारणबाट आदरार्थी/बहु वचन व्यक्त भएको पाइन्छ । यो बैतडेली भाषाको मौलिक विशेषता रहेको देखिन्छ । संकेतार्थ भावका लागि बैतडेलीमा वाक्यका कार्य कारण जनाउने उपवाक्यलाई /बटि, भ्या, ए/ योजकको प्रयोगबाट जोडेको पाइन्छ । बैतडेली भाषामा सामान्य भविष्यत् काल र सम्भावनार्थ भाव बुझाउने क्रियामा समानता रहेको पाइन्छ । बैतडेली भाषामा अकरणका लागि प्रायः क्रियाका सुरुमा /नाइ, जिन्/ लागेको पाइन्छ भने संकेतार्थक भाव जनाउने वाक्यको अकरणमा क्रियाका सुरुमा /न/ लागेको पाइन्छ ।

छैटौँ अध्यायमा वाक्य व्यवस्था अन्तर्गत बैतडेली भाषाका आधारभूत वाक्य, रूपात्मक कोटि, सङ्गति, पदक्रम, पदावली, उपवाक्य र वाक्यको संरचना, वाक्य संयोजन र वाक्य मिश्रणको अध्ययन गरिएको छ । यस अध्ययनमा नामिक कोटि, पद सङ्गति, वाक्य रचना, पदक्रम, वाक्य संयोजन र वाक्य मिश्रणमा पाइने व्यतिरेकी विशेषताको पहिचान गरिएको छ ।

बैतडेली भाषामा कर्ता, कर्म, क्रियायोगी र क्रियाको संरचनाका आधारमा सोह्र प्रकारका आधारभूत वाक्य पाइन्छन् भने क्रियाको अर्थतात्त्विक आधारमा एघार किसिमका आधारभूत वाक्य पाइन्छन् । बैतडेली भाषामा कर्ता र क्रिया, कर्म र क्रिया, विशेषण र विशेष्य, नाम र सर्वनाम तथा नाम र कोटिकरका बिचमा सङ्गति रहेको पाइन्छ । मानवेतर

सजीव र निर्जीव कर्ताका लागि पनि पुलिङ्गी र स्त्रीलिङ्गी क्रिया, मानवेतर विशेष्यका लागि पुलिङ्गी र स्त्रीलिङ्गी विशेषण र त्यसका आधारमा क्रियासँग लिङ्ग सङ्गति, कर्मका आधारमा क्रियाको सङ्गति, बहु वचनमा पनि लिङ्गभेद, मानवीय कोटिकर /जनो, जना, जनि/ को लिङ्ग, वचन/आदर भेद बैतडेली भाषाका मौलिक विशेषता रहेका पाइन्छन् । बैतडेली भाषामा आदर रहित, आदरार्थी र विशेष/उच्च आदरार्थी गरी आदरका तिन तह मात्र रहेका पाइन्छन् । बैतडेली भाषामा व्याकरणिक कोटि अभिव्यक्त गर्ने रूपायक प्रत्ययहरु नेपाली भाषाभन्दा भिन्न र मौलिक रहेका पाइन्छन् । बैतडेली भाषामा अकरणबोधक प्रत्यय प्रायः क्रियाका सुरुमा आएको पाइन्छ भने अकरणबोधक प्रत्यय /नाइ, नाइथि/ ले निषेधार्थी क्रियाको समेत काम गरेको पाइन्छ ।

बैतडेली भाषामा कर्ता र क्रिया, कर्ता, कर्म र क्रिया, कर्ता, पूरक र क्रिया, कर्ता, अप्रत्यक्ष कर्म, प्रत्यक्ष कर्म र क्रिया, कर्ता, क्रियायोगी र क्रियाको आधारभूत पदक्रम रहेको पाइन्छ । यसमा नाम पदावली, क्रिया पदावली, विशेषण पदावली, क्रियायोगी पदावली र नामयोगी पदावली रहेका पाइन्छन् । पदावलीमा शीर्ष दायँतिर र विस्तारक बायाँतिर रहेको पाइन्छ । उपवाक्यहरु क्रियाका आधारमा क्रियारहित र क्रियात्मक छन् भने क्रियात्मक उपवाक्य समापक र असमापक क्रिया भएका पाइन्छन् ।

बैतडेली भाषाका वाक्य संरचनाका दृष्टिले सरल र जटिल गरी दुई किसिमका पाइन्छन् भने जटिल वाक्य पनि संयुक्त र मिश्र गरी दुई प्रकारका देखिन्छन् । दुई वा दुईभन्दा बढी स्वतन्त्र उपवाक्यको संयोजनबाट संयुक्त वाक्य र एउटा स्वतन्त्र उपवाक्य र एक वा एकभन्दा बढी आश्रित उपवाक्यको मिश्रणबाट मिश्र वाक्यको निर्माण भएको पाइन्छ । वाक्य संयोजन /लइ..लइ, पुइ, कि, नि..नि, या, या..या, वा, तबइ, तसेरि, नति/ जस्ता संयोजकहरुबाट र वाक्य मिश्रण /जाँ..वाँ/ताँ, जइले.. उइले, जसो..तसो/उसो, जतनो..ततनो, जि..तो/ जस्ता संयोजकहरुबाट तथा /उठ्ठु, उठ्ठे, उठ्या, उठ्या, उठिबटि,उठ्ठाले/ जस्ता कृदन्तीकरण प्रक्रियाबाट भएको पाइन्छ । मिश्र वाक्यको उपवाक्यका रूपमा नाम उपवाक्य, विशेषण उपवाक्य र क्रियायोगी उपवाक्य आएका पाइन्छन् । मिश्र वाक्यमा आएका सम्बन्धवाचक संयोजकहरु उपवाक्यको बायाँतिर रहेका पाइन्छन् ।

सातौँ अध्यायमा बैतडेली भाषाको व्युत्पादन व्यवस्थाको अध्ययन गरिएको छ । व्युत्पादन व्यवस्थाको अध्ययनबाट बैतडेली भाषामा मुख्य रूपमा सर्ग प्रक्रिया (उपसर्ग र

प्रत्यय), समास प्रक्रिया र द्वित्व प्रक्रियाबाट शब्दहरूको व्युत्पादन भएको पाइन्छ । बैतडेली भाषामा केही मौलिक उपसर्ग र प्रत्ययहरू रहेका पाइन्छन् भने नेपालीमा प्रचलित कतिपय उपसर्ग र प्रत्ययहरू बैतडेली भाषामा पनि प्रचलित रहेका तर तिनबाट निर्मित शब्द र तिनको निर्माण प्रक्रिया भिन्न रहेको पाइन्छ । बैतडेलीमा /अ, अद्, उ, उन्, कु, न, नि, पर्, वि, ला, सन्/ उपसर्गबाट /अफार, अफुलो, असजि, अखजि, अद्खायो, अद्मद्दो, उजाड, उपाड, उन्चालिस, कुठौर, नहुनो, नखानि, निखण्णु, निसुरो, पर्चाल, पर्घरि, बिसौरि, बिकुन, लापत्ता, सन्तोक/ आदि जस्ता शब्द निर्माण भएका पाइन्छन् । त्यसै गरी अन्य तत्सम र आगन्तुक उपसर्गको प्रचलनले यसलाई संस्कृत भाषाबाट विकसित आधुनिक भाषाका रूपमा स्थापित गरेको छ । बैतडेली भाषाका आफ्ना मौलिक विशेषता झल्काउने अनेक प्रत्ययहरू पाइन्छन् । तिनले शब्दको व्युत्पादनमा विशेष मद्दत पुऱ्याएको देखिन्छ । बैतडेलीमा /अ, आ, आः, इ, ओ, अई, अउ, अन, अनि, आइ, आन्त, आलि, आरि, आइन, आइनो, औलो, औड़ि, यौल, न, ट, एइ, यान, कल्लि, अडे, न्या, आनि, आड़, उल्टो, एल, एटो, एरो, एनि, इलो, न्यो, पट्ट, वा, या, याँ, एन, म्बो, को, ति, अनो, थ, अरि, ल्लो, यार, इन/ जस्ता प्रत्ययबाट /मिल, चाला, कलाः, भिटि, छलो, लडई, चुनउ, जनउ, मुतन, डगन, चलनि, चलाइ, फोड़ान्त, लड़ान्त, अड्कान्त, हेरालि, रोपारि, बनारि, भुटाइन, भराइनो, भिटौलो, जितौड़ि, मिस्यौल, औन, भान, हिट्ट, खाएइ, खिस्यान, फेरकल्लि, घुमडे, भान्या, भयाः, पडेइ, भुणिवठि, उठुन्ज्या, भानोइ, हुन्यार, मुलाइ, च्युटाइ, घरेल, मरेल, खस्सेनि, घणेलो, पन्यालो, मुलाइन, चुकानि, गँवाइ, मन्स्यौल, हगुल्टो, खसेटो, फस्केरो, जतेर, घामिलो, घँसारि, रुखाल, नुन्ज्यो, घिनपट्ट, बैतड़ा, घरमुणि, ठुलाइँ, कल्वा, घोप्ट्या, कस्याँ, तलिन, तलम्बो, ठुल्को, इति, तति, कतनो, इथ, उथ, भितरि, भितल्लो, अग्यार, मटिन/ आदि जस्ता शब्द निर्माण भएका पाइन्छन् । यस भाषामा /इ, अउ, यउ, या/ प्रत्ययबाट नाम धातुको निर्माण भएको पाइन्छ भने /औ, आल, न, लौन/ प्रत्ययबाट प्रेरणार्थक प्रातिपदिकको निर्माण भएको पाइन्छ ।

बैतडेली भाषामा पुलिङ्गी आधार शब्दमा /एनि, यानि, इनि, नि, इ, आन, आइ, आनि/ प्रत्ययबाट स्त्रिलिङ्गी शब्दको निर्माण भएको पाइन्छ । यस भाषामा मानवेतर तथा निर्जीव नाममा पनि स्त्रीलिङ्गी प्रत्ययहरू प्रचलनमा रहेका पाइन्छन् । जस्तै : तेरि मुण्डि 'तेरो टाउको', देइकि जात 'देहीको जात्रा', निकि कुराडि 'राम्रो कुरा' आदि । त्यसै गरी बैतडेली भाषामा एक वचन शब्दमा ओकारान्तको आकारान्तका साथै /आन, औन, यान,

इन, उन, मौ/ प्रत्ययबाट बहु वचनबोधक शब्दको निर्माण भएको पाइन्छ । यस भाषामा तत्पुरुष, कर्मधारय, द्विगु, अव्ययीभाव तथा द्वन्द्व समासद्वारा समस्त शब्द निर्माण भएका पाइन्छन् । त्यसै गरी पूर्ण, आंशिक र आपरिवर्तित द्वित्वबाट द्विरुक्त शब्दको निर्माण भएको पाइन्छ । पूर्ण द्वित्वबाट नाम, सर्वनाम, विशेषण, क्रियापद र अव्यय वर्गका शब्दको निर्माण भएको पाइन्छ । अनुकरण मूल शब्दमा वर्णगत, अक्षरगत र अक्षर समूहगत अपरिवर्तित तथा परिवर्तित द्वित्वबाट द्विरुक्त शब्दको निर्माण भएको पाइन्छ । साथै अनुकरणात्मक शब्दमा विभिन्न प्रत्यय लागेर समेत शब्द निर्माण भएको पाइन्छ । यी विशेषताहरूका आधारमा बैतडेली भाषामा शब्द निर्माण प्रक्रियासँग सम्बन्धित आफ्नै विशिष्ट स्वरूप रहेको स्पष्ट हुन्छ ।

निष्कर्षका रूपमा भन्दा बैतडेली भाषामा वर्णगत, रूपायनगत, वाक्यगत र व्युत्पादनगत थुप्रै मौलिक विशेषताहरू रहेकाले यस भाषाको छुट्टै पहिचान स्थापित भएको छ । बैतडेली भाषाको व्याकरणात्मक अध्ययनले बैतडेली भाषाको स्वरूप निर्धारणमा योगदान पुगेको छ । बैतडेली भाषाका कतिपय विशेषताहरू नेपाली तथा छिमेकी भाषाहरूसँग पनि मिल्ने भएकाले ती भाषाहरूसँग बैतडेली भाषाको व्यतिरेकी तथा तुलनात्मक अध्ययनको आधार पनि निर्माण भएको छ ।

बैतडेली र नेपालीका मुख्य व्याकरणात्मक व्यतिरेकी विशेषता

बैतडेली भाषाको वर्ण, रूपायन, वाक्य र व्युत्पादन व्यवस्थाको अध्ययनबाट बैतडेली र नेपाली भाषाको व्याकरणात्मक व्यवस्थामा केही समानता तथा केही भिन्नता देखिएका छन् । बैतडेली भाषामा दीर्घ स्वर र ण् व्यञ्जन नेपाली भाषाका वर्णभन्दा भिन्न थप वर्ण रहेका पाइन्छन् । बैतडेलीमा उच्चारणका आधारमा मात्रा अर्थभेदक रहेको पाइन्छ तर नेपाली भाषामा मात्रा केवल लेख्य रूपमा मात्र प्रयोग गरिएको पाइन्छ । जस्तै : डर > भय, डःर > खाल्डो, आल > आलु, आःल > क्षेत्र आदि । यस्तो भिन्नताका कारण बैतडेली मातृभाषीलाई नेपाली भाषामा मात्राको अभिव्यक्तिमा कठिनाइ हुन सक्ने देखिन्छ । बैतडेली र नेपाली उच्चारणमा प्रशस्त भिन्नता रहेको पाइन्छ । उदाहरणका लागि बैतडेली अ ध्वनि आ जस्तै : मथि > माथि, चुनउ > चुनाव; अ ध्वनि इ जस्तै : अन > अनि, भोल > भोलि; अ ध्वनि उ जस्तै : आल > आलु, थन > थुन; अ ध्वनि ए जस्तै : मान्स > मान्छे, खड > खेर; अ ध्वनि ओ जस्तै : पइल > पोइल, पइ > पोइ भएको पाइन्छ । यस्तो परिवर्तन सबै ध्वनिमा भएको देखिन्छ । यस्तो भिन्नता व्यञ्जन ध्वनिमा पनि पाइन्छ । उदाहरणका लागि

बैतडेलीका इ > र् जस्तै : रामडो > राम्रो, किडो > कियो; द् > र् जस्तै : गद्दु > गर्नु, मद्दु > मर्नु; ट्ट् > द् जस्तै : पिट्टा > पिट्दा, चुट्टा > चुट्दा; ल्ल् > ल्द् जस्तै : टाल्ला > टाल्दा, हाल्ला > हाल्दा; ड्ड् > ढ्ढ् जस्तै : पड्डा > पढ्दा, बड्डा > बढ्दा; ण्ण् > न्द् वा न्ड् जस्तै : सुण्णा > सुन्दा, ठण्ण > ठन्डा; ण् > न् वा ड् जस्तै : सुण्णु > सुन्नु, डण्ण > दन्ड; ट् > न् जस्तै : साट्ट > साट्न्, चाट्ट > चाट्न्; ठ् > न् जस्तै : उठ्ठ > उठ्न् आदि भएको देखिन्छ । यस्तो परिवर्तन धेरै ध्वनिमा भएको पाइन्छ । बैतडेली भाषामा शब्दका मध्य र अन्त्यको इ प्राय सुरक्षित रहेको पाइन्छ भने नेपालीमा र् ध्वनिमा परिवर्तन भएको पाइन्छ । जस्तै : चडो > चरो, बगड > बगर, ओखड > ओखर, आनडो > आन्द्रो, पोड्यालो > परेलो आदि । यसले नेपाली भाषाभन्दा बैतडेली भाषामा प्राचीन विशेषता बढी सुरक्षित रहेको देखिन्छ । यस्तो उच्चारण भिन्नताका कारण बैतडेली मातृभाषीलाई नेपालीको उच्चारणमा कठिनाइ हुने देखिन्छ ।

बैतडेली भाषामा मानवीय बहु वचन एवम् मानवतेर सजीव र निर्जीवमा लिङ्ग भेद पाइन्छ भने नेपाली भाषामा मानवीय नाममा एक वचनमा मात्र लिङ्गभेद पाइन्छ । बैतडेली भाषामा बहु वचन जनाउने /आन, इन, औन, यान, उन, न/ जस्ता प्रत्यय रहेका पाइन्छन् भने नेपालीमा /हरु/ प्रत्यय मात्र रहेको पाइन्छ । बैतडेली भाषामा /खाँइ, थाइ, कि, लेखा, बठे, धेकि, है, ओ/को, आ/का, अइ/कि, माइ, मुण, मुणा, मुणि, इन, इना, इनि, म्व, म्बा, म्बि/ जस्ता विभक्ति प्रत्ययहरु नेपाली भाषाभन्दा भिन्न रहेका पाइन्छन् । बैतडेली र नेपाली भाषामा मूल सर्वनाम शब्द र तिनका तिर्यक रूपमा भिन्नता पाइन्छ । बैतडेली भाषामा क्रियायोगी र विभक्ति/प्रत्ययको रूपायन हुने विशिष्ट प्रक्रिया रहेको पाइन्छ तर नेपाली भाषामा क्रियायोगी अव्यय वर्गको शब्द भएकाले यसको रूपायन भएको पाइँदैन । बैतडेली भाषामा सार्वनामिक व्युत्पन्न शब्द, असमापिका क्रिया, परिणामवाची विशेषणबाट बनेका क्रियायोगी शब्द र सप्तमी विभक्ति बोधक चिन्हको रूपायन भएको पाइन्छ । जस्तै : क्रियायोगी : पुण, पुणा, पुणि > पर, उव, उबा, उबि > उँभो आदि; व्युत्पन्न सर्वनाम : ताम्ब, ताम्बा, ताम्बि > त्यसमा, वाम्ब, वाम्बा, वाम्बि > उसमा आदि; असमापिका क्रिया : हाँस्सो हाँस्सो, हाँस्सि हाँस्सि, हाँस्सा हाँस्सा > हाँस्दै हाँस्दै आदि; परिणामवाची विशेषण : सारोइ, सारिइ, साराइ > साह्रै/धेरै, न्यारोइ, न्यारि:, न्याराइ > खुब/निको आदि । त्यसै गरी बैतडेली भाषामा सप्तमी विभक्ति/प्रत्यय /म्ब, इन, मुण/ विकारी रहेको पाइन्छ । यसका विकारी रूप नाम, सर्वनाम, विशेषण र क्रियायोगीमा लाग्दा प्रत्येकका तिन

तिन रूप बनेका पाइन्छन् । यसरी बनेका शब्दले क्रियायोगीको काम गरेको पाइन्छ भने नेपाली भाषामा सप्तमी विभक्ति/मा/ अविकारी भएकाले यसको एउटा मात्र रूप रहेको पाइन्छ । जस्तै : नाम : घरम्ब, घरम्बि, घरम्बा, घरइन, घरइनि, घरइना, घरमुण, घरमुणि, घरमुणा > घरमा; सर्वनाम : जाम्ब, जाम्बि, जाम्बा, जाइन, जाइनि, जाइना, जामुण, जामुणि, जामुणा > जसमा; विशेषण : निकाम्ब, निकाम्बि, निकाम्बा, निकाइन, निकाइनि, निकाइना, निकामुण, निकामुणि, निकामुणा > राम्रोमा; क्रियायोगी : पुरम्ब, पुरम्बि, पुरम्बा, पुरइन, पुरइनि, पुरइना, पुरमुण, पुरमुणि, पुरमुणा > माथि आदि । यस्तो भिन्नताले गर्दा बैतडेली मातृभाषीलाई नेपाली भाषाको विभक्ति र प्रत्ययको प्रयोगमा कठिनाइ हुन सक्ने देखिन्छ ।

क्रियाको रूपायनमा व्याकरणिक कोटिगत समानता रहेको देखिन्छ भने रूपायन प्रक्रिया र रूपायक प्रत्ययमा भिन्नता पाइन्छ । बैतडेली भाषामा द्वितीय र तृतीय पुरुषका दुवै वचनमा क्रियाको लिङ्गका आधारमा रूपायन भएको पाइन्छ भने नेपाली भाषामा द्वितीय र तृतीय पुरुषका एक वचनमा मात्र लिङ्गका आधारमा रूपायन भएको पाइन्छ । त्यसै गरी बैतडेली भाषामा क्रियाका आदर रहित, आदरार्थी र विशेष आदरार्थी गरी तिन रूप मात्र रहेका पाइन्छन् भने नेपालीमा द्वितीय पुरुषका पाँच ओटा रूपहरू रहेका पाइन्छन् । बैतडेली र नेपाली भाषामा काल, पक्ष, भाव, अकरण जनाउने प्रत्ययमा भिन्नता रहेको तिनबाट बन्ने रूपमा भिन्नता पाइन्छ । यसले बैतडेली मातृभाषीलाई नेपाली भाषाको रूपायनमा कठिनाइ हुन सक्ने देखिन्छ ।

बैतडेली भाषामा मानवेतर सजीव र निर्जीव वस्तु कर्ता भएर आउँदा समेत क्रियासँग लिङ्ग सङ्गति भएको पाइन्छ । जस्तै : /पाठो आयो, पाठि आइ, हाँसो लाग्यो, रिस आइ/ आदि तर नेपाली भाषामा भने अमानवीय सन्दर्भबाट मानवलाई बुझाउँदा मात्र लिङ्ग सङ्गति भएको पाइन्छ । जस्तै : /पाठो/पाठी आयो, हाँसो लाग्यो, रिस आयो/ आदि ।

बैतडेली भाषामा बहु वचनमा पनि कर्ता र क्रियाको लिङ्ग सङ्गति भएको पाइन्छ । जस्तै : /चेलिन गइन्, व्वारिन आइन्/ आदि । तर नेपाली भाषामा बहु वचनमा क्रियाको एउटै रूप रहेको देखिन्छ । जस्तै : /छोरीहरू गए, बुहारीहरू आए/ आदि । बैतडेली भाषामा मानवीय कोटिकर /जनो, जनि, जना/ ले लिङ्ग, वचन र आदर सङ्गति लिएको पाइन्छ । तर नेपाली भाषामा मानवीय कोटिकर /जना/ ले यस्तो सङ्गति लिएको

पाइँदैन । बैतडेली भाषामा मध्यम आदरार्थीको अभिव्यक्ति बहु वचन क्रियाबाट र विशेष आदरको अभिव्यक्ति भावकर्म वाच्यबाट भएको पाइन्छ तर नेपाली भाषामा उच्च आदरार्थीका लागि धातुमा 'नुहुन्छ' र उच्चतम आदरार्थीका लागि छुट्टै 'बक्सि' क्रियाको प्रयोग भएको पाइन्छ । त्यसैले बैतडेली मातृभाषीले नेपाली भाषाको अभिव्यक्ति गर्दा तम रोटो खान्छौ तपाईं रोटी खानु हुन्छ; तम बस > तपाईं बस्नुहोस्; ठुलि जात भइ > ठुलो जात्रा भयो जस्ता प्रयोग गरेर त्रुटि गर्न सक्ने देखिन्छ । त्यसै गरी बैतडेली भाषामा कर्म र क्रियाका बिच सङ्गति रहेको पाइन्छ भने नेपाली भाषामा कर्मणि प्रयोग नरहेको पाइन्छ । जस्तै : चलाले भारि बादि > छोराले भारी बाँध्यो; व्वारिले भोल खायो > बुहारीले भोल खाई आदि । बैतडेली भाषामा /लइ..लइ, नि..नि, पुइ, कि, त, कि..कि, या, या..या, बा, तबइ, तसेरि, तबलइ, नति/ आदि संयोजकहरूबाट संयुक्त वाक्यको निर्माण भएको पाइन्छ भने नेपाली भाषामा /र, न, पनि, कि, वा, अथवा, तैपनि, त्यसैले, नत्र/ आदि संयोजकहरूबाट संयुक्त वाक्यको निर्माण भएको पाइन्छ । त्यस्तै बैतडेलीमा मिश्र वाक्यको निर्माण /जाँ..ताँ/वाँ, जसो..तसो/उसो, जइले..तइले, जब..तब, जति..तति/उति, जतनो..ततनो/ आदि संयोजकहरूबाट र समीभवनबाट बनेका कृदन्त क्रियाका /न, ड, ल, च, छ, ट, त/ आदि वर्णमा /उ, ए, या/ प्रत्यय लागेर नामीकरण तथा विशेषणीकरणबाट एवम् समापक क्रियार्थकमा /इ, इबटि, ए, उन्ज्या/इन्ज्या/ प्रत्यय लागेर क्रियायोगीकरणबाट भएको पाइन्छ भने नेपाली भाषामा /जहाँ..त्यहाँ, जस्तो..तस्तो/उस्तो, जसले..त्यसले/उसले, जब..तब, जत्रो..तत्रो/ आदि संयोजकहरूबाट तथा क्रियार्थकमा /नु, ने, एको, तो/दो, इ, एर, तै/दै, ता/दा, उन्जेल/इन्जेल/ आदि प्रत्ययबाट कृदन्तीकरण भई मिश्र वाक्य बनेको पाइन्छ । यसरी वाक्य रचना तथा वाक्य संयोजन र वाक्य मिश्रणमा भिन्नता भएकाले बैतडेली मातृभाषीलाई नेपाली भाषामा तत् तत् कुरा अभिव्यक्त गर्न कठिनाइ हुने देखिन्छ ।

बैतडेली र नेपाली भाषामा उपसर्ग, प्रत्यय, समास र द्वित्व प्रक्रियाबाट शब्द निर्माण भएको पाइन्छ तर तिनको प्रक्रिया र प्रत्ययमा भिन्नता रहेको पाइन्छ । बैतडेली भाषामा /अ, अद, अन्, उ, उप, उन्, अब, औँ, कु, जत्, न, ना, निर, पर, बद्, वि, बै, बे, ला, लि, स, सन्, हर/ जस्ता उपसर्ग लागेर शब्दको निर्माण भएको पाइन्छ । यी मध्ये /औँ, जत्, जन, लि, सन्/ बाहेकका उपसर्गहरू नेपाली भाषामा पनि पाइन्छन् तर यिनबाट निर्मित शब्दहरू भने बैतडेलीमा भिन्न देखिन्छन् । जस्तै : अफार, असजि, बिजोडा, अबेला, अबजस, नछने, नाराज, निसुरो उखाड, उजाड, जन्जालि, पर्चाल, सगोल, सजोग, निखाद्दु,

औंसर, जत्काल, जन्जाल आदि । बैतडेली भाषामा व्यञ्जनान्त 'पङ्' धातुमा /डु, डे, या, डो, डोइ, इबटि, ड, डा, इ, ए/ जस्ता सार्वधातुक प्रत्यय लागेर नाम, विशेषण र क्रियायोगी शब्द बनेका छन भने स्वरान्त 'भा' धातुमा /न, ने, या, नो, नोइ, न, ना, इ, इबटि, ए/ जस्ता प्रत्यय लागेर नाम, विशेषण र क्रियायोगी शब्द बनेका पाइन्छन् । बैतडेली भाषामा समीभवनका कारण व्यञ्जनान्त धातुको अन्तिम व्यञ्जन वर्ण द्वित्व भएर सार्वधातुक प्रत्यय लागेको पाइन्छ । यस क्रममा /र, क, ख/ व्यञ्जन /द्/ मा परिवर्तन भएको पाइन्छ । जस्तै : हेद्दु, सिक्दु, लेख्दु आदि तर नेपाली भाषामा सार्वधातुक प्रत्ययका रूपमा /नु, ने, ए, तो/दो, तै/दै, ता/दा, न, इ, एर, ए/ लागेर नाम, विशेषण र क्रियायोगी बनेका पाइन्छन् । बैतडेली भाषामा धातुमा /अ, आ, इ, ए, ओ, अँइ, अउ, अन, अनि, अलो, आइ, आन्त, आन, आनि, अल, आल, आलि, आरि, अनि, आँइ, आइन, आइनो, एलो, औलो, औडि, यौल, ओ, न, टु, नि, त, द, दु, डु, एइ, यान, याँ, व, उवा/ जस्ता प्रत्यय लागेर नेपाली भाषामा भन्दा भिन्न कृदन्त नामको निर्माण भएको पाइन्छ । बैतडेली भाषामा धातुमा /अ, ए, अक्कड, याः, उवा, कल्लि, अडे, औडो, आल, आर, आरि, न्यारो, आहा, अलो, एल, इलो, ऐया, न्या, एइ/ जस्ता केही नेपाली भाषामा प्रचलित र केही मौलिक प्रत्यय लागेर नेपाली भाषामा भन्दा भिन्न कृदन्त विशेषण बनेको पाइन्छ । बैतडेली भाषामा धातुमा /इ, इबठि, उन्ज्या, सा, जा, टा, णा, न, नोइ, गा, द, न्यारो, न्यार/ जस्ता प्रत्यय लागेर नेपालीमा भन्दा भिन्न कृदन्त क्रियायोगी बनेको पाइन्छ ।

यसरी बैतडेली र नेपाली भाषामा वर्णगत, रूपायनगत, वाक्यगत र व्युत्पादनगत थुप्रै भिन्नता रहेका पाइन्छन् । व्यतिरेकी भाषा विज्ञानको मान्यता अनुसार तत् तत् क्षेत्रमा बैतडेली भाषावक्तालाई स्तरीय नेपाली भाषाको अभिव्यक्तिमा तथा नेपाली भाषावक्तालाई बैतडेली भाषाको अभिव्यक्तिमा कठिनाइ हुन सक्ने देखिन्छ ।

सम्भाव्य उपयोग

प्रस्तुत शोध प्रबन्ध शैक्षणिक प्रयोजनमा केन्द्रित रहेर तयार पारिएको हो । बैतडेली भाषाको व्याकरणात्मक अध्ययनबाट यसको आधारभूत व्याकरणिक स्वरूप निर्धारण भएको छ । आधारभूत तहसम्म मातृभाषामा शिक्षा दिने नेपालको संवैधानिक तथा शैक्षिक व्यवस्थालाई कार्यान्वयन गर्न बैतडेली मातृभाषामा शिक्षा दिनका लागि पाठ्यक्रम निर्माण गर्न, पाठ्यपुस्तक लेख्न तथा पाठ्य सामग्री बनाउन यसको उपयोग गर्न सकिन्छ । त्यसै गरी बैतडेली भाषाको शैक्षणिक व्याकरण तथा शब्दकोश निर्माण गर्न यसको उपयोग गर्न

सकिन्छ । बैतडेली भाषासँग नेपाली तथा अन्य छिमेकी भाषा/भाषिकाहरुको व्यतिरेकी र तुलनात्मक अध्ययन गर्न प्रस्तुत अध्ययनको उपयोग गर्न सकिन्छ ।

प्रस्तुत अध्ययनबाट बैतडेली र नेपाली भाषामा रहेका व्याकरणात्मक व्यतिरेकी विशेषताहरु पहिचान भएका छन् । यस्ता भिन्नताका कारण बैतडेली मातृभाषी सिकारुलाई नेपाली भाषाको सिकाइमा कठिनाइ हुन्छ । त्यसैले बैतडेली मातृभाषी सिकारुलाई दोस्रो भाषाका रूपमा नेपाली शिक्षण गर्दा कठिनाइका क्षेत्र बारे जानकारी आदानप्रदान गर्न, भाषा पढाउने शिक्षकहरुलाई तालिम, प्रशिक्षण, अभिमुखीकरण दिन तथा दोस्रो भाषा शिक्षणका उपयुक्त उपाय अपनाउन यस अध्ययनको उपयोग गर्न सकिन्छ । भाषिक भिन्नताका आधारमा बैतडेली मातृभाषी सिकारुले नेपाली सिकाइमा गर्ने त्रुटिको अध्ययन गर्न पनि यसको उपयोग गर्न सकिन्छ ।

बैतडेली भाषाको व्याकरणिक स्वरूप अनुसारको भाषिक प्रयोग सूचना तथा सञ्चारका क्षेत्रमा गर्न यस अध्ययनको उपयोग गर्न सकिन्छ । बैतडेलीभाषी समुदायलाई आफ्नो भाषाको स्वरूप र संरचनाका बारेमा सुसूचित तथा सचेत गराउन यस अनुसन्धानले सहयोग गर्ने अपेक्षा गर्न सकिन्छ ।

अनुसन्धानको सीमितता

अध्ययताका बाध्यता र सीमाका कारण यस अनुसन्धानका निम्न अनुसारका सीमितता रहेका छन् :

१. प्रस्तुत अध्ययन बैतडीको पुर्चौडी क्षेत्रमा बोलिने भाषामा केन्द्रित रहेको छ । यसमा बैतडीका अन्य क्षेत्र र बसाइँ सराइका कारण कन्चनपुर, कैलाली लगायतका अन्य जिल्लामा बोलिने बैतडेली भाषालाई समेटिएको छैन ।
२. यस अध्ययनमा बैतडेली भाषाका वर्ण व्यवस्था, रूपायन व्यवस्था, वाक्य व्यवस्था र व्युत्पादन व्यवस्था मात्र समेटिएको छ । यसमा शब्दवर्ग, शब्द भण्डार, अर्थ, सङ्कथन व्यवस्था समेटिएको छैन ।
३. यस अध्ययनमा वर्णनात्मक भाषा विज्ञानको संरचनावादी पद्धतिका आधारमा बैतडेली कथ्य भाषाको सामान्य स्वरूपका आधारमा व्याकरणात्मक वर्णन तथा विश्लेषण गरिएको छ । यसमा समाज भाषा वैज्ञानिक, रूपान्तरणात्मक, अर्थतात्त्विक आदि आधारमा अध्ययन गरिएको छैन ।

भावी अध्ययनका सम्भावित शोध शीर्षकहरु

प्रस्तुत अनुसन्धानबाट बैतडेली भाषाको भावी अध्ययनका लागि निम्न अनुसार शोध शीर्षक राखी थप अनुसन्धान गर्न सकिने देखिन्छ :

१. बैतडेली भाषा र नेपाली भाषा/भाषिकाको व्यतिरेकी अध्ययन
२. बैतडेली मातृभाषीले नेपाली भाषा सिकाइका क्रममा गर्ने त्रुटिको विश्लेषण
३. बैतडेली भाषिक भेदहरुको अध्ययन
४. बैतडेली भाषाको ध्वनि वैज्ञानिक अध्ययन
५. बैतडेली भाषाको अर्थतात्त्विक अध्ययन
६. बैतडेली भाषाको शब्द भण्डारको अध्ययन
७. बैतडेली भाषाको सङ्कथन विश्लेषण
८. बैतडेली भाषा र कुमाउनी भाषाको तुलनात्मक अध्ययन
९. बैतडेली भाषा र डोट्याली भाषाको तुलनात्मक अध्ययन
१०. बैतडेली भाषा र अन्य छिमेकी भाषाको तुलनात्मक अध्ययन
११. बैतडेली र छिमेकी भाषाहरुका साभ्ना व्यहोराको अध्ययन

सन्दर्भ सूची

- अधिकारी, शेर बहादुर (२०६७), *जाजरकोटी भाषिका र स्तरीय नेपाली भाषाको तुलनात्मक अध्ययन*, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, त्रि.वि., नेपाली केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर ।
- अधिकारी, सूर्यमणि (२०५६), *नेपाली भाषाको इतिहास*, काठमाडौं : भुँडी पुराण प्रकाशन ।
- अधिकारी, हेमाङ्ग राज (२०३९), *नेपाली भाषा शिक्षण* (पहिलो संस्क.), काठमाडौं : पाठ्यक्रम विकास केन्द्र ।
- अधिकारी, हेमाङ्ग राज (२०४६), *नेपाली कारकीय व्यवस्थाको अध्ययन*, अप्रकाशित विद्यावारिधि शोध प्रबन्ध, त्रि.वि., मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय, कीर्तिपुर ।
- अधिकारी, हेमाङ्ग राज (२०४९), *समसामयिक नेपाली व्याकरण*, काठमाडौं : कुञ्जल प्रकाशन ।
- अधिकारी, हेमाङ्ग राज (२०५५), *समसामयिक नेपाली व्याकरण* (दोस्रो संस्क.), काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- अधिकारी, हेमाङ्ग राज (२०५२), *नेपाली कारक व्याकरण*, काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- अधिकारी, हेमाङ्ग राज (२०६१), *नेपाली भाषा शिक्षण* (छैठौँ संस्क.), काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- अधिकारी, हेमाङ्ग राज (२०६५), *सामाजिक र प्रायोगिक भाषा विज्ञान* (चौथो संस्क.), काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार ।
- अधिकारी, हेमाङ्ग राज (२०७६), *प्रयोगात्मक नेपाली व्याकरण*, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- अधिकारी, हेमाङ्ग राज (२०७६), *भाषा विषयक चिन्तन विविध सन्दर्भ*, काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- अधिकारी, हेमाङ्ग राज र भट्टराई, बन्नी विशाल (२०६१), *प्रयोगात्मक नेपाली शब्दकोश*, काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- अवस्थी, महादेव (२०३९-४०), बैतडेली नेपाली भाषिकाको अधिकरण कारकका भेद र तिनका प्रत्यय, *वाङ्मय* वर्ष ३, अङ्क ३, पृ. ३-५ ।
- अवस्थी, महादेव (२०४५), *बैतडेली भाषिकामा स्त्रीलिङ्गी प्रयोग*, काठमाडौं : लेखक स्वयम् ।
- अवस्थी, महादेव (२०५८), *बैतडेली भाषिकाका केही पक्षहरु*, काठमाडौं : एकता प्रकाशन ।
- आचार्य, ओम प्रकाश (२०७५), *सिंजाली भाषिका र मानक नेपाली भाषाको व्यतिरेकी अध्ययन*, अप्रकाशित विद्यावारिधि शोध प्रबन्ध, त्रि.वि., शिक्षाशास्त्र सङ्काय, कीर्तिपुर ।
- आचार्य, कपिल देव द्विवेदी (सन् १९९८), *भाषा विज्ञान एवम् भाषाशास्त्र* (पाँचौँ संस्क.), वाराणसी : विश्व विद्यालय प्रकाशन ।
- आचार्य, भागवत (२०५३), *उच्चारणका आधारमा नेपालीका भाषिका निर्धारण*, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, त्रि.वि., नेपाली केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर ।
- आचार्य, ब्रतराज (२०४०), *हाम्रो भाषा*, तनहुँ : लेखक स्वयम् ।
- आचार्य, शिवराज (२०३०), *जिम्दो नेपाली भाषा*, काठमाडौं : लेखक स्वयम् ।
- आचार्य, शर्वराज (२०७५), *नेपाली व्याकरणको विकासक्रमिक अनुशीलन*, काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

- उपाध्याय, खगेन्द्र प्रसाद (२०७२), *अछामी भाषिका र नेपाली भाषाको व्यतिरेकी अध्ययन*, अप्रकाशित विद्यावारिधि शोध प्रबन्ध, त्रि.वि., शिक्षाशास्त्र सङ्काय, कीर्तिपुर ।
- कुइँकेल, परशुराम (२०३७), *काठमाडौली भाषिकाको ध्वन्यात्मक शब्द सङ्कलन*, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, त्रि.वि., नेपाली केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर ।
- कोही, विना (२०३७), *बैतडीको नेपाली बोली, मध्यपर्क वर्ष १३, अङ्क ८, पृ. ९ ।*
- खत्री, प्रकाश चन्द्र (२०६०), *असिदराली भाषिकाको अध्ययन*, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, त्रि.वि., नेपाली भाषा शिक्षा विभाग, कीर्तिपुर ।
- खनाल, चक्रपाणि (२०३६), *डोट्याली भाषिकाको वर्ण विश्लेषण र अर्थ सहित शब्द सङ्कलन*, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, त्रि.वि., नेपाली केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर ।
- खनाल, पेशल (२०७२), *शैक्षिक अनुसन्धान विधि* (सातौँ संस्क.), काठमाडौँ : सनलाइट पब्लिकेसन ।
- खनाल, मोहन प्रसाद (२०७५), *नेपाली भाषाका हजार वर्ष* (तेस्रो संस्क.), काठमाडौँ : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- गिरी, जीवेन्द्र देव (२०४०), *सिम्ताली क्रियाको संरचनाको भाषा वैज्ञानिक विश्लेषण*, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, त्रि.वि., नेपाली केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर ।
- गिरी, जीवेन्द्र देव (२०६५), *सिम्तालीको भाषा वैज्ञानिक अध्ययन*, अप्रकाशित विद्यावारिधि शोध प्रबन्ध, त्रि.वि., मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय, कीर्तिपुर ।
- गौतम, टीकाराम (२०६७), *सामाजिक अनुसन्धान पद्धति*, (चौथो संस्क.), काठमाडौँ : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- गौतम, देवी प्रसाद (२०४९), *नेपाली भाषा परिचय*, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- गौतम, देवी प्रसाद र चौलागाई, प्रेम (२०७०), *भाषा विज्ञान* (दोस्रो संस्क.), काठमाडौँ : पाठ्य सामग्री पसल ।
- गौतम, देवी प्रसाद र पौड्याल, शालिक राम (२०७८), *भाषिक अध्ययन परम्परा : सम्प्रदाय र अवधारणा*, काठमाडौँ : भुँडी पुराण प्रकाशन ।
- चटौत, आर.डी. प्रभास (२०५८), *डोट्याली बृहत शब्दकोश*, काठमाडौँ : बेलु विश्व स्मृति प्रतिष्ठान ।
- चन्द, जानकी कुमारी (२०७१), *बैतडेली भाषा र नेपाली भाषाका विच लिङ्ग, वचन र पुरुषका आधारमा व्यतिरेकी विश्लेषण*, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, त्रि.वि., सिद्धनाथ बहुमुखी क्याम्पस, महेन्द्रनगर ।
- चन्द, वीर बहादुर (२०५२), *डोट्याली शब्द भण्डार*, महेन्द्रनगर : लेखक स्वयम् ।
- चन्द, वीरेन्द्र बहादुर (२०७४), *तल्लो सोराडेली भाषिक भेदका काल र भाव*, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, सुपवि, विश्व विद्यालय केन्द्रीय क्याम्पस, महेन्द्रनगर ।
- चापागाई, नरेन्द्र (२०४५), *नेपालीमा लिङ्ग विधान, नेपाली व्याकरणका केही पक्ष*, चूडामणि बन्धु (सम्पा.), काठमाडौँ : नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।
- चापागाई, नरेन्द्र (मि.न.), *म र मेरो भाषा, च्याबुड* (तेस्रो घन्काई) अशेष मल्ल र दीपक श्रेष्ठ (सम्पा.), धनकुटा ।
- जोशी, खगराज (२०५७), *डोट्याली भाषिका र नेपाली भाषाका व्याकरणिक कोटिको तुलनात्मक अध्ययन*, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, त्रि.वि., नेपाली केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर ।

- जोशी, नगेन्द्र प्रसाद (२०७०), *बैतडेली जिल्लामा प्रचलित उखानहरुको अध्ययन*, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, त्रि.वि., नेपाली केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर ।
- जवाली, सूर्य विक्रम (१९९१), *नेपाली भाषाका विकासको सङ्क्षिप्त इतिहास*, दार्जिलिङ : नेपाली साहित्य सम्मेलन ।
- दुङ्गाना, लावण्य प्रसाद (२०५३), *आधारभूत शब्दावलीका आधारमा नेपालीका भाषिकाको निर्धारण*, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, त्रि.वि., नेपाली केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर ।
- तिमिल्सेना, यमनाथ (२०५०), *सङ्ख्या र सार्वनामिक शब्दका आधारमा नेपालीका भाषिका निर्धारण*, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, त्रि.वि., नेपाली केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर ।
- तमोट, काशीनाथ (२०२८), *डोट्याली शब्द सँगाल्दै जाँदा*, *मधुपर्क* वर्ष ४, अङ्क ३, पृ. ३५-४६ ।
- तिवारी, भोलानाथ (सन् १९९३), *आधुनिक भाषा विज्ञान* (दोस्रो संस्क.), नयाँ दिल्ली : लिपि प्रकाशन ।
- तिवारी, भोलानाथ (सन् २००१), *भाषा विज्ञान* (सत्रौं संस्क.), इलाहाबाद : किताब महल ।
- दाहाल, बल्लभ मणि (२०६१), *भाषिक चिन्तन*, गोविन्द राज भट्टराई र खगेन्द्र प्रसाद लुईटेल (सम्पा.), काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार ।
- देवकोटा, रत्नाकार (२०२७), *जुम्लेली शब्द र उखान सङ्ग्रह*, जुम्ला : श्रीमती र रत्नावती देवकोटा ।
- द्विवेदी, कपिलदेव (सन् १९६८), *भाषा विज्ञान एवम् भाषाशास्त्र*, वाराणसी : विश्व विद्यालय प्रकाशन ।
- निउरे, ध्रुव प्रसाद (२०६८), *अनुसन्धान पद्धति*, काठमाडौं : क्वेस्ट पब्लिकेसन ।
- निरौला, यज्ञेश्वर (२०५०), *क्रियाका रूपतत्त्वका आधारमा नेपालीका भाषिकाको निर्धारण*, प्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, त्रि.वि., नेपाली केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर ।
- निरौला, यज्ञेश्वर (२०७२), *नेपाली भाषिकाहरुको अध्ययन*, अप्रकाशित विद्यावारिधि शोध प्रबन्ध, त्रि.वि., मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय, कीर्तिपुर ।
- नेपाल 'यात्री', पूर्ण प्रकाश (२०४५), *नेपालीका भाषिका र तिनका ध्वनि प्रवृत्ति*, *नेपाली व्याकरण केही पक्ष*, चूडामणि बन्धु (सम्पा.), काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- नेपाल 'यात्री', पूर्ण प्रकाश (२०५३), *नेपाली भाषाको ऐतिहासिक मीमांसा*, काठमाडौं : एकता बुक्स ।
- नेपालको संविधान २०७२* (२०७२), काठमाडौं : कानून व्यवस्था समिति ।
- न्यौपाने, टंक प्रसाद र अन्य (२०७३), *भाषा विज्ञान* (चौथो संस्क.), काठमाडौं : सनलाइट पब्लिकेशन ।
- न्यौपाने, टंक प्रसाद (२०५१), *भाषा विज्ञानको रूपरेखा*, धरान : नेपाल बुक डिपो ।
- पण्डित, लक्ष्मीराज (२०६९), *बझाडी नेपालीको अध्ययन*, अप्रकाशित विद्यावारिधि शोध प्रबन्ध, नेपाल संस्कृत विश्व विद्यालय, अनुसन्धान केन्द्र, काठमाडौं ।
- पण्डित, हेमराज (१९६९), *चन्द्रिका गोरखा भाषा व्याकरण* (साभा प्रकाशनबाट पहिलो - २०४२) ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- पनेरु, नेत्र प्रसाद (२०६१), *डोटेली शब्द घटक*, डोटी : लेखक स्वयम् ।
- पन्त, श्रीधर (२०६७), *डोट्याली व्याकरण*, महेन्द्रनगर : तारादेवी पन्त ।

- पन्थी, टीकाराम (२०३०), बोली, *हाम्रो पुरुषार्थ*, वर्ष १, अङ्क १, पृ. १९-३२ ।
- पन्थी, टीकाराम (२०३९), जुम्ली र पश्चिमाञ्चलीय भाषिकाको सम्बन्ध, *हाम्रो पुरुषार्थ*, वर्ष १०, अङ्क १, पृ. ९-१८ ।
- पन्थी, टीकाराम (२०६०), *भाषिक चिन्तन*, काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- पराजुली, कृष्ण प्रसाद (२०२३), *राम्रो रचना मिठो नेपाली*, काठमाडौं : सहयोगी प्रकाशन ।
- पराजुली, कृष्ण प्रसाद (२०३९), *शिष्ट तथा ग्रामीण नेपाली भाषाका विच सन्तुलनको समस्या र त्यसको समाधान : एक चर्चा*, पच्चीस वर्षको भाषिक चर्चा, बालकृष्ण पोखरेल (सम्पा.), काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- पराजुली, कृष्ण प्रसाद (२०५७), *भाषाको माया*, काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार ।
- पाण्डेय, चूडामणि (२०६८), *वैतडेली भाषिकामा शब्दकोश निर्माण*, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, त्रि.वि., नेपाली भाषा शिक्षा विभाग, कीर्तिपुर ।
- पाण्डेय, चूडामणि (२०७२), *वैतडेली भाषाको अध्ययन*, अप्रकाशित विद्यावारिधि शोध प्रबन्ध, नेपाल संस्कृत विश्व विद्यालय, अनुसन्धान केन्द्र, काठमाडौं ।
- पोखरेल, बालकृष्ण (२०१९), *नेपाली भाषाको कथा*, ललितपुर : जगदम्बा प्रकाशन ।
- पोखरेल, बालकृष्ण (२०२२क), *पच्छिमा नेपाली एक वास्ता*, रचना वर्ष ३, अङ्क ५, पृ. १३-२८ ।
- पोखरेल, बालकृष्ण (२०२२ख), *राष्ट्रभाषा*, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- पोखरेल, बालकृष्ण (२०३१), *राष्ट्रभाषा*, (दोस्रो संस्क.), ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- पोखरेल, बालकृष्ण (२०५५), *राष्ट्रभाषा*, (छैटौं संस्क.), ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- पोखरेल, बालकृष्ण (२०५४), *वैतडेली भाषिका एउटा जिउँदो खस कुरा वैतडेली शब्द*, सङ्ग्रहको भूमिका, पृ. क-थ ।
- पोखरेल, बालकृष्ण (२०५८), *आर.डि. प्रभासज्यूको प्रस्तुत कोशको महत्त्व*, डोट्याली बृहत शब्दकोशको भूमिका, पृ. V ।
- पोखरेल, बालकृष्ण र अन्य (सम्पा.) (२०५८), *नेपाली बृहत् शब्दकोश* (चौथो संस्क), काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- पोखरेल, माधव प्रसाद (२०३९), *नेपाली भाषामा बलाघात र सुरलहर*, पच्चीस वर्षका भाषिक चर्चा (सम्पा.) बालकृष्ण पोखरेल, काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- पोखरेल, माधव प्रसाद (२०५४), *नेपाली वाक्य व्याकरण*, काठमाडौं : एकता बुक्स ।
- पोखरेल, माधव प्रसाद (२०५७), *नेपाली ध्वनि विज्ञान र नेपाली भाषाको ध्वनि परिचय*, काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- पोखरेल, माधव प्रसाद (२०६४), *भाषा व्याकरणका शोधविधि*, *भृकुटी*, वर्ष १, अङ्क १, पृ. १०७-११८ ।
- पौडेल, हिरामणि शर्मा (२०४४), *पर्वती भाषाको स्वरूप र संरचना*, पर्वत : श्रीमती इन्दिरा पौडेल ।
- फुलारा, शान्ति (२०७०), *डुम्राकोटिको रूप वैज्ञानिक अध्ययन*, अप्रकाशित दर्शनाचार्य तह, शोध प्रबन्ध, त्रि.वि., नेपाली केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर ।

- बडु, कुमारी तारा (२०६१), *दार्चुलेली स्थानीय भाषिका र नेपाली भाषाविचको व्यतिरेकीको विश्लेषण*, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, त्रि.वि., नेपाली भाषा शिक्षा विभाग, कीर्तिपुर ।
- बन्धु, चूडामणि (२०२८), *कर्णाली लोक संस्कृति (खण्ड ४) भाषा*, काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- बन्धु, चूडामणि (२०५३), *भाषा विज्ञान* (सातौं संस्क.), ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- बन्धु, चूडामणि (२०५७, २०७०), *भाषा विज्ञानका सम्प्रदाय*, काठमाडौं : एकता प्रकाशन ।
- बन्धु, चूडामणि (२०७०), *भाषा विज्ञानका सम्प्रदाय* (चौथो संस्क.), काठमाडौं : एकता प्रकाशन ।
- बन्धु, चूडामणि (२०७३), *भाषा विज्ञान* (नवौं संस्क.), ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- बम, सुरेन्द्र कुमार (२०६२), *बैतडेली भाषिका र स्तरीय नेपाली भाषिकाको व्यतिरेकी विश्लेषण*, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, त्रि.वि., नेपाली भाषा शिक्षा विभाग, कीर्तिपुर ।
- बम, सुरेन्द्र कुमार (२०६२), *बैतडेली भाषा र यसका विशेषताहरु, शुशील*, वर्ष ७, अङ्क ७, पृ. २०-२३ ।
- बम, सुरेन्द्र कुमार (सन् २०१९), *सुदूर पश्चिम प्रदेशको भाषिक स्थिति, त्रिभुवन विश्व विद्यालय जर्नल*, भोलुम ३३, नं. १, पृ. २५१-३६८ ।
- बिनाडी, बन्नी प्रसाद शर्मा (२०५५), *डोट्याली भाषिकाको शब्दकोश*, डोटी : जोराघाटी प्रकाशन ।
- बोहोरा, गणेश बहादुर (२०६२), *बन्नी भाषिका र स्तरीय नेपाली भाषाको व्यतिरेकी विश्लेषण*, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, त्रि.वि., नेपाली भाषा शिक्षा विभाग, कीर्तिपुर ।
- ब्लुमफिल्ड (सन् १९९०), *भाषा*, विश्वनाथ प्रसाद (अनु.), दिल्ली : मोतिलाल बनारसी दास ।
- भट्ट, कविराज (२०७६), *बैतडेली भाषिकाका किस्सा, आफन्त साहित्यिक द्वैमासिक*, महेन्द्रनगर समकालीन साहित्य समाज ।
- भट्ट, गणेश दत्त (२०६१), *बैतडेली भाषिका एक अध्ययन*, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, त्रि.वि., नेपाली भाषा शिक्षा विभाग, कीर्तिपुर ।
- भट्ट, देवराज शर्मा (२०६१), *डोटेली मूल भाषा विवेचना अर्थात् पहाडी व्याकरण*, महेन्द्रनगर : लेखक स्वयम् ।
- भट्ट, पद्मा कुमारी (२०७४), *बैतडेली भाषा र स्तरीय नेपाली भाषाका व्याकरणिक कोटि विचको व्यतिरेकी विश्लेषण*, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, त्रि.वि., सिद्धनाथ बहुमुखी क्याम्पस, महेन्द्रनगर ।
- भट्ट, भागवत देव (२०७०), *तल्लो स्वराडेली भाषिकाको शब्दकोश*, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, सु.प.वि., केन्द्रीय क्याम्पस, महेन्द्रनगर ।
- भट्ट, भीमदेव र भट्ट, अर्जुन देव (२०१८), *बैतडीका केही स्थानीय शब्द*, भाग एक, धनकुटा : आनन्द देव भट्ट ।
- भट्ट, माधवी कुमारी (२०७७), *बैतडेली भाषिकामा क्रियापदको रूपायन*, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, त्रि.वि., नेपाली केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर ।
- भट्ट, मोहन प्रसाद (२०७१), *डडेल्धुरेली भाषाको अध्ययन*, अप्रकाशित विद्यावारिधि शोध प्रबन्ध, नेपाल संस्कृत विश्व विद्यालय, अनुसन्धान केन्द्र, काठमाडौं ।

- भट्ट, हरिश चन्द्र (२०६९), *बझाडी नेपाली शब्द भण्डारको अर्थतात्त्विक अध्ययन*, अप्रकाशित दर्शनाचार्य तह शोध प्रबन्ध, त्रि.वि., नेपाली केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर ।
- भट्टराई, रोहीणी प्रसाद (२०३३), *बृहत नेपाली व्याकरण*, काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- महाकाली साहित्य सङ्गम (२०७४), *आधारभूत डोट्याली व्याकरण*, महेन्द्रनगर : लेखक ।
- यादव, योगेन्द्र प्रसाद र रेग्मी, भीम नारायण (२०५८), *भाषा विज्ञान*, कीर्तिपुर : न्यू हिरा बुक्स इन्टरप्राइजेज ।
- राणा, पुष्कर शमशेर (२००९), *सजिलो नेपाली व्याकरण*, काठमाडौं : नेभाप्र समिति ।
- रेग्मी, उपाध्याय चूडामणि (२०२५), *नेपाली भाषाको उत्पत्ति* (२०३६ संस्क.), ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- लम्साल, रामचन्द्र (२०६९), *नेपाली भाषा र व्याकरण*, काठमाडौं : सनलाइट प्रकाशन ।
- वस्ती, शरच्चन्द्र (२०७२), *हास्यो भाषा* (नयाँ संस्क.), काठमाडौं : फाइन पिन्ट बुक्स ।
- शर्मा, चिरञ्जीवी र शर्मा, निर्मला (शर्मा एण्ड शर्मा) (२०६८), *शिक्षाका आधारहरू*, काठमाडौं : एम्.के. पब्लिसर्स एन्ड डिस्ट्रिब्युटर्स ।
- शर्मा, देवेन्द्र नाथ र शर्मा, दीप्ती (सन् २०१३), *भाषा विज्ञानकी भूमिका*, नयाँ दिल्ली : राधाकृष्ण प्रकाशन ।
- शर्मा, मोहन राज (२०३६), *शब्द रचना र वर्ण विन्यास भाषा वैज्ञानिक पद्धति*, कीर्तिपुर पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, त्रिभुवन विश्व विद्यालय ।
- शर्मा, मोहन राज (२०५४), *शब्द रचना, वर्ण विन्यास, वाक्य तत्त्व, अभिव्यक्ति र पाठहरू*, काठमाडौं : नवीन प्रकाशन ।
- शर्मा, मोहन राज (२०७१), *प्रज्ञा नेपाली सन्दर्भ व्याकरण*, काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- शर्मा, मोहन राज र लुइटेले, खगेन्द्र प्रसाद (२०५५), *शोधविधि* (दोस्रो संस्क.), ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- शर्मा, सुकुम (२०७०), *नेपाली व्याकरणको ऐतिहासिक सर्वेक्षण*, (दोस्रो संस्क.), काठमाडौं : सनलाइट प्रकाशन ।
- पराजुली, हरि प्रसाद (२०३६), *वैतडेली भाषिकाको ध्वन्यात्मक शब्द सङ्कलन*, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, त्रि.वि., नेपाली केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर ।
- शाही, हर्क बहादुर (२०५३), *अछामी भाषिका एक अध्ययन*, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, त्रि.वि., महेन्द्ररत्न क्याम्पस, ताहाचल ।
- शाही, हर्क बहादुर (२०७०), *अछामी भाषाको अध्ययन*, अप्रकाशित विद्यावारिधि शोध प्रबन्ध, नेपाल संस्कृत विश्व विद्यालय, अनुसन्धान केन्द्र, काठमाडौं ।
- श्रीवास्तव, रविन्द्र नाथ (सन् २०१०), *अनुप्रयुक्त भाषा विज्ञान सिद्धान्त एवम् प्रयोग* (पहिलो आवृत्ति), नयाँ दिल्ली : राधाकृष्ण प्रकाशन ।
- श्रीवास्तव, रविन्द्र नाथ (सन् २०१३), *हिन्दी भाषा संरचनाको विविध आयाम*, विना श्रीवास्तव (सम्पा.) नयाँ दिल्ली : राधाकृष्ण प्रकाशन ।
- सरिन, शशीकला र सरिन, अन्जनी (सन् २०१२), *शैक्षिक अनुसन्धान विधियाँ*, (चौथो संस्क.), आगरा : विनोद पुस्तक मन्दिर ।

साङ्कृत्यापन, कमला सन् १९६०), *नेपाली लोक साहित्य, हिन्दी साहित्यका बृहत् इतिहास*, शोडस भाग, राहुल साङ्कृत्यापन (सम्पा.) काशीनागरी प्रचारणी सभा ।

सिग्दयाल, सोमनाथ (२०५०), *मध्य चन्द्रिका* (तेइसौं संस्क.), ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

सिजापति, राम विक्रम (२०३७), *कर्णाली अञ्चलका भाषिका समूहको तुलनात्मक अध्ययन*, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, त्रि.वि., नेपाली केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर ।

सिजापति, राम विक्रम (२०५०), *जुम्ली भाषिकाको वर्णनात्मक अध्ययन*, अप्रकाशित विद्यावारिधि शोध प्रबन्ध, त्रि.वि., मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय, कीर्तिपुर ।

सिजापति, राम विक्रम (२०५४), *बैतडेली भाषिका शब्द सङ्ग्रह*, काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

सिंह, जयपृथ्वी बहादुर (१९६९), *प्राकृत व्याकरण*, काठमाडौं : गोरखापत्र छापाखाना, मेनेजर उपेन्द्र बहादुर ।

सिंह, रामपाल र शर्मा, ओ.पी. (सन् २०१२), *शैक्षिक अनुसन्धान एवम् साख्यिकी*, (चौथो संस्क.), आगरा : विनोद पुस्तक मन्दिर ।

English

Abbi, Anvita (2001). *A Manual of Linguistic Field Work and Structure of Indian Languages*. Munchen : Lincom Europa.

Apte, Mahadeo L., Pattanayak, D.P. (1967). *An Outline of Kumani Grammar*. Poona : Duke University.

American Psychological Association (Sixth Edition). (2009). *Publication Manual*. Washington D C : APA.

Ayton, J.A. (1820). *Grammar of Nepali language*. Calcutta: Philipperaria.

Bandhu, Chudamani. (1981). *A Course in Spoken Baitadeli*, Kathmandu.

Beams, J. (1820). *An Outline of Indian Philology and Other Philological Paper*. Calcutta : Indian Studies: Past and Presents.

Blair, F. (1990). *Survey on a Shoestring*. Arlingtan : SIL and University of Texas.

Bloomfield, L. (1933). *Language*. New York: Henry Holt.

Bohara, Chandan Singh. (2014). *Baitadeli and R.P. Phonologies : A Comparative Study*, D. Litt. Thesis. Kumanu University. Nainital.

Dahal, Ballabh Mani (1974). *A Description of Nepali Literary and Colloquial*. Ph.D. Thesis. Pune University of Poona.

Eichentopf, S. R, Boon, S. A. & Benedict, K. D. (2014). *A Sociolinguistic Study of Dotyali*. Linguistic Survey of Nepal (LinSun). Trivhuvan University and SIL International.

Fasold, Ralph. Linton, Jeff Connor (2006). *An Introduction to Language and Linguistics*. New York : Cambridge University Press.

- Frederick J. Wertz ... [et al.]. (2011). *Five Ways of Doing Qualitative Analysis: Phenomenological Psychology, Grounded Theory, Discourse Analysis, Narrative Research, and Intuitive Inquiry*. New York: Guilford Publications. www.guilford.com.
- Gautam, Dhurba Chandra (1979). *A Descriptive Study of Terai Nepali*. Ph.D. Thesis Submitted to Poona University, India.
- Guba, E. G. & Lincoln, Y. S. (1994). *Competing Paradigms in Qualitative Research*. In N. K. Denzin, & Y. S. Lincoln (Eds.), *Handbook of qualitative research* (pp. 105-117). London: Sage.
- Gleason, H.A (1955). *An Introduction to Descriptive Linguistics*. New York : Henry Holt and Company.
- Haspelmath, Martin. Sims, Andrea D. (2010), *Understanding Morphology*, (Second Edition). London : Hodder Education.
- Hockett, Char F. (1958), *A Course in Modern Linguistic*. USA: Oxford and BH Publishing Co.
- Joshi, Amar Raj. (1989), *A Linguistic Study of Bajhangi Dialect*. An M.A. Thesis, T.U.
- Kellog, S.H. (1995). *A Grammar of Hindi Language*. London : Routledge And Kegorn Paul Ltd.
- Lyons, J. (1968). *Introduction to Theoretical Linguistics*. London : Cambridge University Press.
- Masica, Colin P.(1991). *The Indo-Aryan Languages*. Cambridge : Cambridge University Press.
- Maynes, Jeffrey (2012). *Linguistic Intuition and Calibration*. *Linguistics and Philosophy*. DOI:[10.1007/s10988-012-9122-0](https://doi.org/10.1007/s10988-012-9122-0). ([researchgate.net](https://www.researchgate.net)).
- Nida, E.A. (1946). *Morphology the Descriptive Analysis of Word*. (Second Edition), U.S.A. : University of Michigan Press.
- Payne, Themas E. (1997). *Exploring Language Structures : A Student's Guide*. Cambridge : Cambridge University Press.
- Payne, Themas E. (2006). *Describing Morphosyntax*. UK: Cambridge University Press.
- Pokharel, Madhav P. (1989). *Experimental Analysis of Nepali Sound System*. Ph.D. Thesis, University of Pune.
- Scotland, J. (2012). Exploring the Philosophical Underpinnings of Research: Relating Ontology and Epistemology to the Methodology and Methods of the Scientific, Interpretive, and Critical Research Paradigms. *English Language Teaching*; Vol. 5, No. 9; 2012. www.ccsenet.org/elt.
- Slezak, Peter. (2014). *Intuitions in the Study of Language: Syntax and Semantics*. <https://www.cambridge.org/core/terms>.<https://doi.org/10.1017/CBO9781139136419.019> D.
- Sopfen, Timothy (ed.), (2007). *Language Typology And Syntactic Description*, Vol. I. (Second Edition). Cambridge : Cambridge University Press.
- Turnbull, A. (1923). *Nepali Grammar and Vocabulary*. Third Edition, New Delhi: Asian Education Services.

परिशिष्ट एक : आधारभूत शब्दसूची

नेपालका भाषाहरुको सर्वेक्षणका लागि त्रिभुवन विश्व विद्यालय भाषा विज्ञान केन्द्रीय विभागले स्वाडेस (सन् १९५५) का सय शब्द समेत समावेश गरी तयार पारेका आधारभूत २१० शब्दका बैतडेली शब्दसूची

क्र.स.	अंग्रेजी	नेपाली	बैतडेली
१.	body	शरीर	हःड
२.	head	टाउको	मुण्डो
३.	hair	कपाल	रौँ (त्राँ)
४.	face	अनुहार	अनार
५.	eye	आँखा	आँखा
६.	ear	कान	कान
७.	nose	नाक	नाक
८.	mouth	मुख	खाप
९.	teeth	दाँत	दाँत
१०.	tongue	जिब्रो	जिबड़ो
११.	breast	स्तन	चुचि
१२.	belly	पेट	ढाड़
१३.	arm/hand	हात	हात
१४.	elbow	कुइनो	कुम
१५.	plam	हत्केलो	हत्तलो
१६.	finger	औँलो	आडलो
१७.	finger nail	नड	नड्ड (नड)
१८.	leg	खुट्टो	गोड़ो
१९.	skin	छाला	छाला
२०.	bone	हाड	हाड
२१.	heart	मुटु	मुट
२२.	blood	रगत	रक्त
२३.	urine	पिसाब	मुत (पिसाब)
२४.	feces	दिसा	गु
२५.	village	गाँउ	गउँ
२६.	house	घर	घर
२७.	roof	छानो	पाखो
२८.	door	ढोका	दार
२९.	firewood	दाउरा	दवा, दरुवा
३०.	broom	कुचो	कुच्यो
३१.	mortar	सिलौटो	सिलो
३२.	pestle	लोहोरो	लोड़ो

३३.	hammer	हथौडो	हतडो
३४.	knife	चक्कु	चक्कु
३५.	axe	बन्चरो	बन्चरो
३६.	rope	डोरी	ज्यौडो
३७.	thread	धागो	धागो
३८.	needle	सियो	सुयो
३९.	cloth	लुगा (कपडा)	लत्ता (कपडा)
४०.	ring	औँठी	अडौँठी
४१.	sun	घाम	घाम
४२.	moon	चन्द्रमा	चन्नरमा (जुन)
४३.	sky	आकाश	सर्क
४४.	star	तारो	तारो
४५.	rain	वर्षा	बर्खा
४६.	water	पानी	पानि
४७.	river	नदी	गाःड (नदि)
४८.	cloud	बादल	बादल
४९.	lightening	बिजुली चम्कनु	बिजुलि छक्कनु
५०.	rainbow	इन्द्रेणी	इन्नराइन
५१.	wind	बतास	बतास
५२.	stone	ढुङ्गो	ढुङो
५३.	path	बाटो	बाटो
५४.	sand	बालुवा	बल्वा
५५.	fire	आगो	आगो
५६.	smoke	धुँवा	धुँकाँ
५७.	ash	खरानी	साजि
५८.	mud	माटो	माटो
५९.	dust	धुलो	धुलो
६०.	gold	सुन	सुन
६१.	tree	रुख	रुख
६२.	leaf	पात	पात
६३.	root	जरो	जडो
६४.	thorn	काँडो	काणो
६५.	flower	फूल	फुल
६६.	fruit	फलफूल	फलफुल
६७.	mango	आँप	आम
६८.	banana	केरा	केला
६९.	wheat (husked)	गहुँ	गौँ

७०.	barley	जौ	जौ
७१.	rice (husked)	चामल	चाडल
७२.	potato	आलु	आल
७३.	eggplant	भन्टा	बैगन
७४.	groundnut	बदाम	मुमफल
७५.	chili	खुर्सानी	खुर्सानि
७६.	turmeric	बेसार	हल्दी
७७.	garlic	लसुन	लसुन
७८.	onion	प्याज	प्याज
७९.	cauliflower	काउली	फुल गोबि
८०.	tomato	टमाटर	टाम्टर
८१.	cabbage	बन्दा	बन्दा गोबि
८२.	oil	तेल	तेल
८३.	salt	तुन	तुन
८४.	meat	मासु	सिकार (मास)
८५.	fat (of meat)	बोसो	बोसो
८६.	fish	माछा	माछा
८७.	chicken	चल्ला	छौना
८८.	egg	अण्डा	अण्डा (आणा)
८९.	cow	गाई	गोर
९०.	buffalo	भैंसी	भइसो
९१.	milk	दुध	दुद
९२.	horns	सिङ	सिङ्ङ
९३.	tail	पुच्छर	पुछ्ङ
९४.	goat	वाखो	वाकरो
९५.	dog	कुकुर	कुकुर
९६.	snake	सर्प (साँप)	स्याप
९७.	monkey	बादर	वानर
९८.	mosquito	लामखुट्टे	मच्छर
९९.	ant	कमिलो	किर्मुलो
१००.	spider	माकुरो	बडुवा
१०१.	name	नाम	नउ
१०२.	man	मान्छे	मान्स
१०३.	woman	आइमाइ	स्वानि, (रोप्दे, आइमाइ)
१०४.	child	बच्चो	गेदो
१०५.	father	बाबा	बाबा (बुबा)

१०६.	mother	आमा	इजा
१०७.	older brother	दाजु (दाइ)	दाज्यु (दाइ)
१०८.	younger brother	भाइ	भाइ (भौवा)
१०९.	older sister	दिदी	दिदि
११०.	younger sister	बहिनी	बैन
१११.	son	छोरो	चेलो
११२.	daughter	छोरी	चेलि
११३.	husband	लोगने (श्रीमान्)	बैक, पइ, बैकान, बौसे
११४.	wife	स्वास्नी	स्वानि
११५.	boy	केटो	मुले
११६.	girl	केटी	मुलाइ
११७.	day	दिन	दिन
११८.	night	रात	रात
११९.	morning	विहान	परभात
१२०.	noon	मध्यान्ह	छाकलो
१२१.	evening	साँझ	बासा
१२२.	yesterday	हिजो	बेलि
१२३.	today	आज	आज
१२४.	tomorrow	भोलि	भोल
१२५.	week	हप्ता (साता)	हप्ता
१२६.	month	महिना	मइना
१२७.	year	वर्ष	बर्स
१२८.	old	पुरानो	पुरानो
१२९.	new	नयाँ	नये (नए)
१३०.	good	राम्रो (असल)	रामड्रो (निको)
१३१.	bad	नराम्रो (खराब)	गट्टो
१३२.	wet	भिजेको	रुज्या, तिनो
१३३.	dry	सुख्खा	सुक्का, सुक्या, अखन्या
१३४.	long	लामो	लामो
१३५.	short	छोटो	छोटो
१३६.	hot	तातो	तातो
१३७.	cold	चिसो	ठण्णो
१३८.	right	दाहिने	दाइन
१३९.	left	देब्रे	बउँ
१४०.	near	नजिक	नज्क
१४१.	far	टाढा	टाड़ा
१४२.	big	ठुलो	ठुलो

१४३.	small	सानो	नानो (नान्को)
१४४.	heavy	गरुडौ	गरुडो
१४५.	light	हलुका	हल्को
१४६.	above	माथि	माथि
१४७.	below	तल	तल
१४८.	white	सेतो	धौलो
१४९.	black	कालो	कालो
१५०.	red	रातो	रातो
१५१.	one	एक	एक
१५२.	two	दुई	दुइ
१५३.	three	तिन	तिन
१५४.	four	चार	चार
१५५.	five	पाँच	पाँच
१५६.	six	छ	छइ
१५७.	seven	सात	सात
१५८.	eight	आठ	आठ
१५९.	nine	नौ	नौ
१६०.	ten	दश	दस
१६१.	eleven	एघार	एगार
१६२.	twelve	बाह्र	बार
१६३.	twenty	बिस	बिस
१६४.	one hundred	एक सय	एक सये
१६५.	who	को	को
१६६.	what	के	कि
१६७.	where	कहाँ	काँ
१६८.	when	कहिले	कइल
१६९.	how many	कति	कति
१७०.	which	कुन	को
१७१.	this	यो	यो
१७२.	that	त्यो	तो
१७३.	these	यिनीहरु	इनुन
१७४.	those	उनीहरु	उनुन
१७५.	same	उही	उइ
१७६.	different	फरक (अलग)	फरक (अर्खो, जुदोइ)
१७७.	whole	सबै	सब, सप्यै
१७८.	broken	फुटेको	फुट्या
१७९.	few	थोरै	थोक्काइ

१८०.	many	धेरै	भिकक (भिककै)
१८१.	all	सबै	सब, सब्बै, सप्पै
१८२.	to eat	खानु	खान
१८३.	to bite	टोकनु	काट्ठु, चिल्लु
१८४.	to be hungry	भोकाउनु	भोक लाग्दु
१८५.	to drink	पिउनु	खान
१८६.	to be thirsty	तिर्खाउनु	तिस लाग्दु
१८७.	to sleep	सुत्नु	सिन
१८८.	to lie	पल्टनु	तेछिन, पड्ठु
१८९.	to sit	बस्नु	बस्सु
१९०.	to give	दिनु	दिन
१९१.	to burn	डढाउनु	पोल्लु, बाल्लु
१९२.	to die	मर्नु	मद्दु
१९३.	to kill	मानु	माद्दु
१९४.	to fly	उडनु	उड्ठु
१९५.	to walk	हिँडनु	हिँट्टु
१९६.	to run/run	दौडनु	दकुड्ठु, दौड्ठु
१९७.	to go/go	जानु	भानु
१९८.	to come	आउनु	औन
१९९.	to speak/speak	बोल्नु	बोल्नु
२००.	to hear/hear/listen	सुन्नु	सुण्णु
२०१.	to look/look	हेर्नु	हेद्दु
२०२.	I	म	मुइ
२०३.	you (informal)	तँ	तिइ
२०४.	you (formal)	तपाईँ	तम
२०५.	he	ऊ	उ
२०६.	she	उनी	उन
२०७.	we (inclusive)	हामी (समावेशी)	हम
२०८.	we (exclusive)	हामी (असमावेशी)	हम
२०९.	you (plural)	तिमीहरु	तमुन
२१०.	they	उनीहरु	उनुन

परिशिष्ट दुई : आधारभूत वाक्यसूची

(समर इन्स्टिच्युट अफ लिङ्ग्विस्टिक्स र चूडामणि बन्धुद्वारा नेपालका भाषाहरूको अध्ययनका निमित्त तयार पारिएको आधारभूत वाक्यसूचीमा शोधार्थीले थप गरेका वाक्य सहित बैतडेली भाषाका आधारभूत वाक्यहरूको सूची नेपालीमा अर्थ सहित प्रस्तुत गरिएको छ ।)

क्र.सं. बैतडेली भाषा	नेपाली भाषा
१. तमरो नउँ कि हो ?	तपाईंको नाम के हो ?
२. तमरो घर काँ हो ?	तपाईंको घर कहाँ हो ?
३. यो हमरो गाउँ हो ।	यो हाम्रो गाउँ हो ।
४. तइ दिन पानि पड्ड लाथ्यो ।	त्यस दिन पानी परिरहेको थियो ।
५. यिन मेरा जुता नाइ हुन् ।	यी मेरा जुता होइनन् ।
६. आज घाम हुन्या हो ।	आज गर्मी हुने छ ।
७. तो घर भिक्रै ठण्णो थ्यो ।	त्यो घर ज्यादै चिसो थियो ।
८. तो मान्स को हो ?	त्यो मान्छे को थियो ?
९. ताँ रुख नाइ थ्यो ।	त्यहाँ रुख थिएन ।
१०. याँ भिक्रै च्याचेलि छन् ।	यहाँ धेरै केटाकेटी छन् ।
११. बाटो काँ छ ?	बाटो कहाँ छ ?
१२. यो नये बउसो हो ?	यो नयाँ कोदालो हो ?
१३. तो बउसो नाइ हो ?	त्यो कोदालो होइन ?
१४. ताँ नामाइ कला: थि ।	त्यहाँ केही हल्ला थियो ।
१५. याँ भिक्रै गाउँ छन् ।	यहाँ धेरै गाउँ छन् ।
१६. मुइलाइ जाडि लागि रैछ ।	मलाई जाडो लागेको छ ।
१७. तो गाउँ ठुलो थ्यो ?	त्यो गाउँ ठुलो थियो ?
१८. यो कोठा नान्को/नानो नाइथि ?	यो कोठा सानो छैन ?
१९. तेरो घर ठुलो छ ।	तिम्रो घर ठुलो छ ।
२०. तिनरान्का घर भिक्रै नाना थे ?	तिनीहरूका घर सारै साना थिए ?
२१. यिन दुइ गडा नाइथि ।	यी दुइगा गन्धौं छैनन् ।
२२. उइको छापरो ठुलो थ्यो ।	उसको डालो ठुलो थियो ।
२३. उइको घर पुरानो थ्यो ।	उसको घर पुरानो थियो ।
२४. उन मेरा जेठा दाइ हुन् ।	उहाँ मेरा जेठा दाइ हुनु हुन्छ ।
२५. एक भइसो गा:ड तद्द लाथ्यो ।	एउटा भैंसी खोलो तर्दै थियो ।
२६. पानि ठण्णो छ ।	पानी चिसो छ ।
२७. मुइ बेलि रात नाइ सिये ।	म हिजो राति सुतिनँ ।
२८. ताँ को सि: रैछ ?	त्यहाँ को सुति रहेको छ ?
२९. तेरो चेलो कति बसो भयो ?	तिम्रो छोरो कति वर्षको भयो ?
३०. जिन् दगुडै ।	न दगुर ।
३१. अब हम सि:भानौं ।	अब हामी सुतौं ।
३२. बालख परभात जर्म्या थ्यो ।	बच्चा विहान जन्मेको थियो ।
३३. मुइ तइ गाउँमाइ जर्म्या थ्युँ ?	म त्यो गाउँमा जन्मेको थिएँ ?
३४. तिन ग्वाला हुन् ।	ती गोठाला हुन् ।
३५. उ व्युपारि नाइ हो ।	ऊ व्यापारी होइन ।

३६. ताँ तिइ कि गद्द लाछइ ?
 ३७. बिल्लाले एक चड़ो समायो ।
 ३८. बिल्लो रुखम्ब चड्ड लाछ ।
 ३९. बालख रुखम्ब चड्ड लाछ ।
 ४०. तइ भले को समौन्छ ।
 ४१. तम चाहा खान्छउ ?
 ४२. कि तमले तो पानि खाया ?
 ४३. कि उइले तो सगलगन्ज खायो ?
 ४४. बिल्लो रुखम्ब नाइ चड्यो ।
 ४५. तिननुले क्याकि मेरा लत्ता बाले ?
 ४६. यो अडौंठि ल्वाखरो हो ।
 ४७. तमुनमध्ये कइले तो छापरो बनाया हौ ?
 ४८. तमलाइ कि भयो ?
 ४९. तो सिकार जिन्खाइ ।
 ५०. अब भात पका ।
 ५१. कि उइले पतेला नाइ बाल्यो ?
 ५२. ल्वाखर नाइ पोलिनो ।
 ५३. उ पानि बाहेक केइ नाइ खानो ।
 ५४. मुइले इन रुज्या लत्ता कि गद्दे ?
 ५५. कि उइले तो सगलगन्ज नाइ खायो ?
 ५६. चड़ो समाइयो ।
 ५७. तमले कैसित (बठे) जुता किन्या ?
 ५८. तमलाइ यो कमेज कइले बेच्यो ?
 ५९. उ चक्कु बेचन्छ ।
 ६०. मुइ भोल नये कमेज किन्ने किन्नुं ।
 ६१. उइले मुइलाइ नामाइ आल दियो ।
 ६२. मुइले उइसित (बठे) नामाइ आल लियुं ।
 ६३. उ माछा नाइ बेच्यो ।
 ६४. कि मुइले तमखाँइ तो कुरेडि नाइ भुणें ?
 ६५. कि मुइले तमलाइ पोःर साल एक बन्चरो पैचो दियुं ।
 ६६. उइखाइ यो धान नाइ बेच्यो ।
 ६७. तइ मान्सले एकै लट्ठीले तो स्याप माच्यो ?
 ६८. लट्ठीले स्याप मच्यो ।
 ६९. तइ मान्सबठे स्याप मच्यो ।
 ७०. चक्कुले ठुणो जिन्काटइ ।
 ७१. कइले यइ चक्कुले सिकार काट्यो ?
 ७२. मुइले तइ पानिन मेरा लत्ता धोयुं ।
 ७३. कि तिइले पानिमाइ मात्तरै लत्ता धोएइ ?
 ७४. आफना दाइन गोडाले गिर रोक ।
 ७५. ग्वालाले एक बाघ धेक्यो ।
 ७६. मुइले एकैफेरा भिक्कै घर धेकें ।
 ७७. तमले मुइले भुणेंकि कुरेडि सुण्या ?
- त्यहाँ तिमी के गर्दैछौ ?
 बिरालोले एउटा चरो समात्यो ।
 बिरालो रुखमा चढ्दैछ ।
 बालक रुखमा चढ्दैछ ।
 कसले त्यस भालेलाई समात्छ ।
 तपाईं चिया खानु हुन्छ ?
 के तपाईंले त्यो पानी खानु भयो ?
 के उसले त्यो सखरखन्ड खायो ?
 बिरालो रुखमा चढेन ।
 तिनीहरुले किन मेरा लुगा डढाए ?
 यो औंठी फलामको हो ।
 तपाईंहरुमध्ये कसले त्यो डालो बनाएको हो ।
 तपाईंलाई के भयो ?
 त्यो मासु नखाऊ ।
 अब भात पकाऊ ।
 के उसले पातहरु डढाएन ?
 फलाम पोलिंदैन ।
 ऊ पानी बाहेक केही खाँदैन ।
 मैले यी भिजेका लुगा के गर्ने ?
 के उसले त्यो सखरखन्ड खाएन ?
 चरो समातियो ।
 तपाईंले कससँग (बाट) जुता किन्नु भयो ?
 तपाईंलाई यो कमिज कसले बेच्यो ?
 ऊ छुरी बेच्छ ।
 म भोलि नयाँ कमिज किन्छु ।
 उसले मलाई केही आलु दियो ।
 मैले उसँग (बाट) केही आलु लिएँ ।
 ऊ माछा बेच्दैन ।
 के मैले तपाईंलाई त्यो कुरा भनिनँ ?
 के मैले तपाईंलाई पोहोर साल एउटा बन्चरो पैचो दिएँ ?
 उसलाई यो धान बेचिएन ।
 त्यस मान्छेले एउटा लट्ठीले त्यो सर्प माच्यो ?
 लट्ठीले सर्प मारियो ।
 त्यस मान्छेबाट सर्प मारियो ।
 छुरीले काठ नकाट ।
 कसले यस छुरीले मासु काट्यो ?
 मैले त्यस पानीमा मेरो लुगा धोएँ ।
 के तिमीले पानीमा मात्रै लुगा धोयो ?
 आफना दाहिने खुट्टाले भक्कुडो रोक ।
 गोठालाले एउटा बाघ देख्यो ।
 मैले एकाएक धेरै घरहरु देखें ।
 तपाईंले मैले भनेको कुरा सुन्नु भयो ?

७८. कि तमले तइ डाणा धेक्या ?
 ७९. मुइले एकइ लइ रातो फुल नाइ धेकें ।
 ८०. मुइ एक मान्स दौड्ड लारेको धेकडुं ।
 ८१. उइले ताँवठे कि सुण्यो ?
 ८२. तम केइ सुणन्छौ ?
 ८३. याँवठे काठमाडौं कति टडा (दुर) छ ?
 ८४. उ हमरा याँ अर्खा साल औने हो ।
 ८५. तिननुन घरघरै फेरे ।
 ८६. जिम्दार आफना खेतवठे आयो ।
 ८७. जिम्दार गाःडैन भान्छ ।
 ८८. चडा डाणामथिवठे उडे ।
 ८९. नौलावठे पानि तान ।
 ९०. तइ रुखमुण एक घोडामाइ बसिरैछ ।
 ९१. मेरा आगा हिट ।
 ९२. उइका पाछा हिट ।
 ९३. मुइले तमरा छापराइन कालो हुडो हाल्युं ।
 ९४. मेरा साथिका चेलाले उइकि बैनिसित ब्या गरिराखिछ । मेरा साथिका छोराले उसकी बहिनीसित बिहे गरेको छ ।
 ९५. मेरा पिठिवठे तेरो हात तान । मेरो पिठियुँवाट तिम्रो हात भिक ।
 ९६. उइले तेरा चक्कुले आडला काट्यो । उसले तिम्रा चक्कुले औँला काट्यो ।
 ९७. मुइ नभया बेला तमले चक्कु चलाया । म नभएका बेलामा तपाईंले चक्कु चलाउनु भयो ।
 ९८. मुइले मेरा गोडा भाच्युं पुइ छापरो हरायुं । मैले मेरो खुट्टा भाँचें अनि मेरो डालो हराएँ ।
 ९९. तमरा काकाः कतिजना चेला छन् ? तपाईंका काकाका कतिजना छोरा छन् ?
 १००. मेरा तिनजना दाइ लइ चारजना भाइ लइ छन् । मेरा तिनजना दाइ र चारजना भाइ छन् ।
 १०१. उइको चेलो चेलिभुण्णा अल्को छ । उसको छोरा छोरीभन्दा अग्लो छ ।
 १०२. ताँ तिन नान्का धौला कुकुर लइ तिन काला कुकुर लइ थे । त्यहाँ तिनओटा साना सेता कुकुर र तिनओटा काला कुकुर थिए ।
 १०३. ताँ तमले टुपामाइ चार काला हुडा भया एक टुलो धौलो पहरा (भयौने) धेकला । त्यहाँ तपाईंले टुपामा चारओटा काला हुडगा भएको एक टुलो सेतो पहरा देख्नु हुने छ ।
 १०४. उइलाई पाँच किलो चाडल लइ तिन किलो सगलगन्ज लइ द्यउ । उसलाई पाँच किलो चामल र तिन किलो सखरखण्ड देऊ ।
 १०५. हमसित याँ तिन भाणा लइ चार चक्कु लइ छन् । हामीसँग यहाँ तिन ओटा भाँडा र चार चक्कु छन् ।
 १०६. तमरा गाउँमाइ कति घर छन् ? तपाईंको गाउँमा कतिओटा घर छन् ?
 १०७. यो भइसो कति पानि खान्छ ? यस भैँसीले कति पानि खान्छ ?
 १०८. मुइले उनुनलाई दर्वा वाल्लु लान्या धेक्युं । मैले उनीहरुलाई दाउरा वाल्दै गरेको देखें ।
 १०९. मेरा साथिले आज आफनो कुकुर फेला पाड्ड नाइ सकि राखिछ । मेरो साथिले अभैँ आफ्नो कुकुर भेट्टाउन सकेको छैन ।
 ११०. मुइ छापरो बुण्ण नाइ जाण्णो । म डालो बुन्न जान्दिनँ ।
 १११. ताँ भान नाइ सकें । त्यहाँ जान सकिनँ ।
 ११२. उ हमरा गाउँको सबैभुण्णा जेठो मान्स हो ऊ हाम्रा गाउँको सबभन्दा जेठो (भुणि) भुण्णान् । मान्छे हो (भनी) भन्दछन् ।
 ११३. मुइ आज घर भान चानुं । म आज घर जान चाहन्छु ।
 ११४. तम छापरो बुण्ण जाणन्छौ ? तपाईं डालो बुन्न जान्नु हुन्छ ?

११५. कि उइले नामाइ सगलगन्ज खान नाइ चायो ? के उसले अलिकति सखरखन्ड खान चाहेन ?
११६. हमले उइलाइ मथत गद्दु पडन्छ । हामीले उसलाई मदत गर्नु पर्छ ।
११७. उ केइ खान पउनाकि लेखा आजि कोसिस गद्दे हो । ऊ केही खान पाउनका निम्ति फेरि कोसिस गर्ने गर्ने छ ।
११८. उ तम दर्वा फाड़ौ भुण्णे चान्छ । ऊ तपाईं दाउरा काट्नुस् भन्ने चाहन्छ ।
१२९. मुइले रामलाइ किताप दिर्युं । मैले रामलाई किताब दिएँ ।
१२०. मुइले भात खार्युं । मैले भात खाएँ ।
१२१. मुइ बजार गर्युं । म बजार गएँ ।
१२२. मुइ हास्युं । म हासैँ ।
१२३. मुइलाइ यो केटो मन पडन्छ (निको लागन्छ) । मलाई यो केटा मन पर्छ ।
१२४. मुइलाइ यो जुतो ठिक्क हुन्छ । मलाई यो जुता ठिक हुन्छ ।
१२५. दार उगड्यो । ढोका उघ्यो ।
१२६. मान्स विमारि भयो । मान्छे विरामी भयो ।
१२७. रामलाइ भोक लागि । रामलाई भोक लाग्यो ।
१२८. रामलाइ चिलेइ भइ । रामलाई चिलायो ।
१२९. घाम पड्यो । घाम पच्यो ।
१३०. पानि पड्यो । पानी पच्यो ।
१३१. मेरा तिन भाइ छन् । मेरा तिन भाइ छन् ।
१३२. मुइलाइ बजारमुण काम छ । मलाई सहरमा काम छ ।
१३३. मुले चलाक (बाठो) छ । केटो चलाख छ ।
१३४. मुले ग्वालो छ । केटो गोठालो छ ।
१३५. याँ तातो छ । यहाँ न्यालो छ ।
१३६. भितर जाडि छ । भित्र जाडो छ ।
१३७. रामले बेलि भात खायो । रामले हिजो भात खायो ।
१३८. कि रामले बेलि भात खायो ? के रामले हिजो भात खायो ?
१३९. रामले बेलि कि खायो ? रामले हिजो के खायो ?
१४०. बेलि कइले भात खायो ? हिजो कस्ले भात खायो ?
१४१. बेलि रामले कि गच्यो ? हिजो रामले के गच्यो ?
१४२. रामले कब भात खायो ? रामले कहिले भात खायो ?
१४३. राम भात खा पुइ । राम भात खा न ।
१४४. बेलि भात खान्या रामुइ थ्यो ? हिजो भात खाने राम नै थियो ?
१४५. कि बेलि भात खान्या रामुइ थ्यो ? के हिजो भात खाने राम नै थियो ?
१४६. कि बेलि रामले खाया भातुइ थ्यो ? के हिजो रामले खाएको भात नै थियो ?
१४७. कि रामले भात खाया बेलि हो ? के रामले भात खाएको हिजो हो ?
१४८. बेलि भात खान्या को थ्यो ? हिजो भात खाने को थियो ?
१४९. बेलि रामले खाया कि थ्यो ? हिजो रामले खाएको के थियो ?
१५०. रामले भात खाया कब हो ? रामले भात खाएको कहिले हो ?
१५१. राम भात खान्छ । राम भात खान्छ ।
१५२. बेलि रामले भात कि गरिथ्यो ? हिजो रामले भात के गरेको थियो ?
१५३. राम भात नाइ खानो । राम भात खाँदैन ।
१५४. राम भात खान लाथ्यो । राम भात खाँदै थियो ।
१५५. रामले भात खाइ राखिछ । रामले भात खाएको छ ।
१५६. रामले भात खाया थ्यो । रामले भात खाएको थियो ।

१५७. राम भात खान लाछ (पसिरैछ) ।
 १५८. राम भात खान लाथ्यो (पसिरैथ्यो) ।
 १५९. राम भात खालो ।
 १६०. रामले भात खाया होलो ।
 १६१. रामले भात खान पडन्छ ।
 १६२. रामले भात खान पडन्छ ।
 १६३. रामले भात खान पडन्थ्यो ।
 १६४. राम भात खान सकलो ।
 १६५. राम भात खान सकन्छ ।
 १६६. रामलाई भात खान दिन्या हो ।
 १६७. रामलाई भात खान लौन्या हो ।
 १६८. रामलाई भात खाने बनौन्या हो ।
 १६९. रामलाई भात खोयौन्या हो ।
 १७०. राम भात खान खोजन्छ ।
 १७१. राम भात खान चान्छ ।
 १७२. राम भात खानाकि आस गरन्छ ।
 १७३. राम भात खान इच्छा गरन्छ ।
 १७४. राम भात खान वटिन्छ ।
 १७५. रामले भात खाया हुन पडन्छ ।
 १७६. रामले भात खाया हुन पडन्थ्यो ।
 १७७. रामले भात खाया भ्या हुन्थ्यो ।
 १७८. राम भ्या भात खाइ सक्दे थ्यो ।
 १७९. रामले भात खाइ सक्या हुनो हो ।
 १८०. रामलाई भात खान पड्छो हो ।
 १८१. रामले भात खाइ सक्या होलो ।
 १८२. रामले भात खान पडलो ।
 १८३. रामले भात खानुइ पडलो ।
 १८४. राम भात खान सक्दे होलो ।
 १८५. राम भात खान खोजलो ।
 १८६. राम भात खान मन पडालो ।
 १८७. रामलाई भात खान मन पडलो ।
 १८८. रामलाई भात खान मन पडन्थ्यो ।
 १८९. राम भात खान खोजन्थ्यो ।
 १९०. रामलाई भात खान दिन पडन्थ्यो ।
 १९१. रामलाई भात खान दियाथ्यो ।
 १९२. राम भात खान सक्दे भया छ ।
 १९३. रामले भात खान मन पडाइ राखिछ ।
 १९४. राम भात खान सकन्थ्यो होलो ।
 १९५. राम भात खान सकि हाल्लो हो ।
 १९६. राम भात खानो हो ।
 १९७. राम भात खान सकलो ।
 १९८. रामले भात खाइ सक्या होलो ।
- राम भात खाइ रहेको छ ।
 राम भात खाइ रहेको थियो ।
 राम भात खाला ।
 रामले भात खाएको होला ।
 रामले भात खानु पर्छ ।
 रामले भात खान पर्छ ।
 रामले भात खानु पर्थ्यो ।
 राम भात खान सक्ला ।
 राम भात खान सक्ने छ ।
 रामलाई भात खान दिइन्छ ।
 रामलाई भात खान लगाइन्छ ।
 रामलाई भात खाने गराइन्छ ।
 रामलाई भात खुवाइन्छ ।
 राम भात खान खोज्छ ।
 राम भात खान चाहन्छ ।
 राम भात खाने आशा गर्छ ।
 राम भात खाने इच्छा गर्छ ।
 राम भात खाने तरखर गर्छ ।
 रामले भात खाएको हुनु पर्छ ।
 रामले भात खाएको हुनु पर्थ्यो ।
 रामले भात खाएको भए हुन्थ्यो ।
 रामले भात खाइ सक्ने थियो होला ।
 रामले भात खाइ सकेको हुँदो हो ।
 रामलाई भात खान पर्दो हो ।
 रामले भात खाइ सकेको होला ।
 रामले भात खान पर्ला ।
 रामलाई भात खानै पर्ला ।
 राम भात खान सक्ने होला ।
 राम भात खान खोज्ला ।
 राम भात खान मन पराउला ।
 रामलाई भात खान मन पर्ला ।
 रामलाई भात खान मन पर्थ्यो ।
 राम भात खान चाहन्थ्यो ।
 रामलाई भात खान दिन पर्थ्यो ।
 रामलाई भात खान दिइएको थियो ।
 राम भात खान सक्ने भएको छ ।
 रामले भात खान मन पराएको छ ।
 राम भात खान सक्यो होला ।
 राम भात खान सक्दो हो ।
 राम भात खाँदो हो ।
 राम भात खान सक्ला ।
 रामले भात खाइ सकेको होला ।

१९९. राम भात खानोइ रया होलो ।
 २००. राम भरसक भात खान्लाच्या होलो ।
 २०१. राम भरसक भात खानोइ रलो ।
 २०२. रामले भात नाइ खायो, खायो त ?
 २०३. रामले भात खायो, नाइ खायो त ?
 २०४. भात खाने रामुइ थ्यो, नाइ हो त ?
 २०५. रामले खाया भातै थ्यो, नाइ थ्यो त ?
 २०६. रामले भात खाया वेलिइ हो, नाइ हो त ?
 २०७. रामले भात खाया वेलिइ नाइ हो त ?
 २०८. रामले भात नाइ खायो ।
 २०९. कि रामले भात नाइ खायो ।
 २१०. रामले वेलि कि नाइ खायो ।
 २११. रामले भात कब नाइ खायो ।
 २१२. राम भात जिन्खाइ ।
 २१३. राम भात जिन्खायेइ ।
 २१४. जइले वेलि भात खायो तो राम नाइ हो ।
 २१५. रामले वेलि जि खायो तो भात नाइ हो ।
 २१६. वेलि जइले भात नाइ खायो तो राम नाइ हो ।
 २१७. वेलि जइले भात नाइ खायो तो को थ्यो ?
 २१८. वेलि रामले भात नखाया कुरेडि कि थ्यो ?
 २१९. रामले भात नखाया कब थ्यो ?
 २२०. राम भात नाइ खान लाछ ।
 २२१. राम भात नाइ खानो ।
 २२२. राम भात खान लाच्या नाइ थ्यो ।
 २२३. रामले भात खाया नाइथि ।
 २२४. रामले भात खाया नाइ थ्यो ।
 २२५. राम भात नाइ खालो ।
 २२६. राम भात नाइ खानो ।
 २२७. राम भात खानो हो ।
 २२८. रामले भात खाइछ ।
 २२९. रामले भात नाइ खाइछ ।
 २३०. जब रामले भात खायो
 २३१. रामले भात खान भुण्णा आगा
 २३२. रामले भात खाना.....
 २३३. रामले भात खान्ज्या.....
 २३४. रामले भात खाएपाछा.....
 २३५. जइल रामले भात खायो तइल.....
 २३६. रामले भात खाया वेला.....
 २३७. रामले भात खान पसुन्ज्या.....
 २३८. रामले भात खान पस्से वेलासम्म.....
 २३९. रामले भात खान्ज्यासम्म.....
 २४०. राम भात खानुइ लाथ्यो तब लइ...
- राम भात खाँदै रहेको होला ।
 राम सायद भात खाइ रहेको होला ।
 राम सायद भात खाँदै रहला ।
 रामले भात खाएन, खायो र ?
 रामले भात खायो, खाएन त ?
 भात खाने राम नै थियो, हैन त ?
 रामले खाएको भात नै थियो, थिएन र ?
 रामले भात खाएको हिजै हो, होइन र ?
 रामले भात खाएको हिजै होइन त ?
 रामले भात खाएन ।
 के रामले भात खाएन ?
 रामले हिजो के खाएन ?
 रामले भात कहिले खाएन ?
 राम भात नखा ।
 राम भात नखाएस् ।
 जसले हिजो भात खायो त्यो राम होइन ।
 रामले हिजो जे खायो त्यो भात होइन ।
 हिजो जसले भात खाएन त्यो राम होइन ।
 हिजो जसले भात खाएन त्यो को थियो ?
 हिजो रामले भात नखाएको कुरा के थियो ?
 रामले भात नखाएको कहिले थियो ?
 राम भात खाँदै छैन ।
 राम भात खान्न ।
 रामले भात खाइ रहेको थिएन ।
 रामले भात खाएको छैन ।
 रामले भात खाएको थिएन ।
 राम भात नखाला ।
 राम भात खाँदैन ।
 राम भात खाँदो हो ।
 रामले भात खाएछ ।
 रामले भात खाएनछ ।
 जब रामले भात खायो
 रामले भात खानुभन्दा अघि
 रामले भात खाँदा.....
 रामले भात खाउन्जेल.....
 रामले भात खाएपछि.....
 जहिले रामले भात खायो तहिले.....
 रामले भात खाएको वेलामा....
 रामले भात खान थाल्दा.....
 रामले भात खान थाल्ने वेलासम्म
 रामले भात खाइ रहुन्जेल.....
 रामले भात खाँदै थियो तै पनि.....

२४१. रामले भात खाना खानाइले....
२४२. रामले भात खान लाऱ्या हुनाले.....
२४३. रामले भात खान लाऱ्या हुनाले....
२४४. रामले भात खान लाऱ्या कुरेडि साऱो हो तब लइ
२४५. रामले भात खान लाऱ्या हुनाले...
२४६. रामले भात खाया हुनाले....
२४७. रामो भात खोएइ हुनाले.....
२४८. रामले भात खाएकि कुरेडि...
२४९. रामले भात नाइ खायो भुण्णे कुरेडि....
२५०. रामले भात खायो भुण्णे कुरेडि....
२५१. रामले भात खान.....
२५२. भात, जइ रामले खायो....
२५३. तइ बेला जइल रामल भात खायो....
२५४. तइ ठौर जाँ: राम बसन्छ.....
२५५. तइ मान्स जइलाइ रामले हाण्यो ।
२५६. तो काम जो राम गरन्छ ।
२५७. रामले खाया भात....
२५८. रामले भात खाया बेला.... (खान्ज्या)
२५९. राम बस्से ठौर.....
२६०. रामले हाण्या मान्स....
२६१. रामले गऱ्या काम.....
२६२. रामजति रामडो (निको) मान्स
२६३. राम जसो (भो) मान्स....
२६४. रामभुण्णा रामडो (निको) मान्स.....
२६५. राम जति ठुलो मान्स....
२६६. राम जतनो मान्स....
२६७. रामइ जनि (जस्या) काम गददे मान्स....
२६८. रामभुण्णा छाटाइ काम गददे मान्स....
२६९. राम भात खान्छ, भुणे....
२७०. रामले भात खाया भ्या....
२७१. रामले भात खाइबटि लइ....
२७२. राम भात खान्छ, मुइ नाइ खानो ।
२७३. राम भात खान्छ, पुइ जान्छ ।
२७४. राम भात नाइ खानो, रोटी खान्छ ।
२७५. राम रोटी खान्छ, भात नाइ खानो ।
२७६. राम भात खान्छ, मुइ लइ खानुँ ।
२७७. राम लइ स्याम लइ भात खानान् ।
२७८. राम भात पाये खान्छ, नति नाइ खानो ।
२७९. राम भात खान्छ
२८०. राम भाइसित भात खान्छ ।
२८१. राम दुधसित भात खान्छ ।
२८२. राम रोटी सट्टा भात खान्छ ।
- रामले भात खाँदा खाँदै पनि....
- रामले भात खाइ रहेकोले....
- रामले भात खाइ रहेको हुँदा
- रामले भात खाइ रहेको कुरा साँचो हो तापनि
- रामले भात खाँदै हुनाले....
- रामले भात खाएको हुनाले....
- रामको भात ख्वाइ हुनाले.....
- रामले भात खाएको कुरा....
- रामले भात खाएन भन्ने कुरा.....
- रामले भात खायो भन्ने कुरा....
- रामले भात खानु.....
- भात, जुन रामले खायो.....
- त्यो बेला जहिले रामले भात खायो.....
- त्यो ठाउँ जहाँ राम बस्छ.....
- त्यो मान्छे जसलाई रामले पिट्यो.....
- त्यो काम जुन रामले गर्छ ।
- रामले खाएको भात.....
- रामले भात खाएको बेला....
- राम बस्ने ठाउँ.....
- रामले पिटेको मान्छे.....
- रामले गरेको काम....
- रामजति राम्रो मान्छे....
- राम जस्तै मान्छे....
- रामभन्दा राम्रो मान्छे.....
- रामजति ठुलो मान्छे....
- राम जत्रै मान्छे....
- रामभँ काम गर्ने मान्छे....
- रामभन्दा छिटो काम गर्ने मान्छे....
- राम भात खान्छ, भने.....
- रामले भात खाएको भए.....
- रामले भात खाए तापनि.....
- राम भात खान्छ, तर म खाँदैन ।
- राम भात खान्छ र जान्छ ।
- राम भात खाँदैन, रोटी खान्छ ।
- राम रोटी खान्छ, भात खाँदैन ।
- राम भात खान्छ, म पनि खान्छु ।
- राम र श्याम भात खान्छन् ।
- राम भात पाए खान्छ, नत्र खाँदैन ।
- राम भात खान्छ, तर...
- राम भाइसित भात खान्छ ।
- राम दुधसित भात खान्छ ।
- राम रोटीको साटो भात खान्छ ।

२८३. राम मोटिनाकि लेखा भात खान्छ ।
 २८४. रामवठे भात नाइ खाइनो ।
 २८५. रामवठे भात खाने काम नाइ हुनो ।
 २८६. राम चम्चाले भात खान्छ ।
 २८७. राम थालमाइ भात खान्छ ।
 २८८. रामखाइ भात खाने चम्चा नाइथि ।
 २८९. रामखाइ भात खाने थाल नाइथि ।
 २९०. रामलाइ भात खाने सार (बेला) नाइथि ।
 २९१. रामलाइ भात खाने सात चाइयो ।
 २९२. राम भात खान गयो ।
 २९३. राम भात खानुं भुणिवटि गयो ।
 २९४. राम भात खानाकि लेखा गयो ।
 २९५. राम भात खानाकि गयो ।
 २९६. राम भात खाने सोच लिइवटि गयो ।
 २९७. तिनूनले रामलाइ भात खोएए ।
 २९८. तिनूनले रामलाइ भात खाने बनाए ।
 २९९. तिनूनले रामलाइ भात खान लाए ।
 ३००. मुइले तिनूनलाइ भात खान लौने बनायुं ।
 ३०१. तिनूनले रामलाइ भात खान पठाए ।
 ३०२. तिनूनले रामले भात खान पडन्छ भुण्यो ।
 ३०३. तिनूनले रामलाइ भात खाने बनाए ।
 ३०४. तिनूनले रामलाइ भात नखाए लइ हुने पाडे ।
 ३०५. तिनूनले रामलाइ भात खान अनुरोध गरे ।
 ३०६. तिनून रामले भात खानाले खुसि भए ।
 ३०७. तिनूनले रामलाइ भात खान धदेयो (बोलायो) ।
 ३०८. राम जति भात खान्छ, उति मोटिन्छ ।
 ३०९. राम मेरा जति भात नाइ खानो ।
 ३१०. रामले भात खाया धेकिवटि मुइ हरभिसा पडे ।
 ३११. मुइ यइ कुरेडिमाइ हरभिसा पडे कि रामले खायो
 ३१२. मुइले रामले भात खायो कि भुणि सोदयुं ।
 ३१३. यो कुरेडि निको हो कि रामले भात खायो ।
 ३१४. रामले भात खान असजि माण्यो ।
 ३१५. रामले भात खाने विचार गयो ।
 ३१६. रामले कि विचार गयो भुणे उ भात खाने हो ।
 ३१७. रामकि रोस्से बटेया छ ।
 ३१८. भात खान व्यालो भयो ।
 ३१९. भात खाने बेला भइ ।
 ३२०. कल्यार (अग्नि) खाने बेला भइ ।
 ३२१. सिने बेला भया नाइथि ।
 ३२२. रोस्से बटेया नाइथि ।
 ३२३. खानाकि पाक्या हो, खान आस ।
 ३२४. तम भ्ना: भात खा: ।
- राम मोटाउनका निमित्त भात खान्छ ।
 रामवाट भात खाइन्न ।
 रामवाट भात खाने काम हुँदैन ।
 राम चम्चाले भात खान्छ ।
 राम थालमा भात खान्छ ।
 रामसँग भात खाने चम्चा छैन ।
 रामसँग भात खाने थाल छैन ।
 रामसँग भात खाने समय छैन ।
 रामलाई भात खान साथी चाहियो ।
 राम भात खान गयो ।
 राम भात खान भनेर गयो ।
 राम भात खानका निमित्त गयो ।
 राम भात खानका लागि गयो ।
 राम भात खाने उद्देश्य लिएर गयो ।
 तिनीहरुले रामलाई भात खुवाए ।
 तिनीहरुले रामलाई भात खाने गराए ।
 तिनीहरुले रामलाई भात खान लगाए ।
 मैले तिनीहरुलाई भात खान लगाउने बनाएँ ।
 तिनीहरुले रामलाई भात खान पठाए ।
 तिनीहरुले रामले भात खानु पर्छ भने ।
 तिनीहरुले रामलाई भात खाने तुल्याए ।
 तिनीहरुले रामलाई भात नखाए पनि हुने पारे ।
 तिनीहरुले रामलाई भात खान अनुरोध गरे ।
 तिनीहरु रामले भात खाएकोमा खुसी भए ।
 तिनीहरुले रामलाई भात खान बोलाए ।
 राम जति भात खान्छ, उति मोटाउँछ ।
 राम मैले जति भात खाँदैन ।
 रामले भात खाएकोमा मलाई आश्चर्य लाग्यो ।
 मलाई यस कुरामा आश्चर्य लाग्यो कि रामले खायो ।
 मैले रामले भात खायो कि भनी सोधेँ
 यो कुरा राम्रो हो कि रामले भात खायो ।
 रामले भात खान असजिलो मान्यो ।
 रामले भात खाने विचार गरयो ।
 रामले के विचार गयो भने उ भात खाने छ ।
 रामलाई भान्सा तयार छ ।
 भात खान ढिलो भयो ।
 भात खाने बेला भयो ।
 खाजा खाने बेला भयो ।
 सुत्ने बेला भएको छैन ।
 भान्सा तयार भएको छैन ।
 भान्सा तयार छ, खान आओ ।
 तपाईं जानुहोस् भात खानुहोस् ।

३२५. याँ रोस्से नाइ हो, सिने ठउँ हो । यहाँ भान्सा होइन, सुत्ने ठउँ हो ।
 ३२६. द यो त पानि प रैछ । ए यो त पानी पो रहेछ ।
 ३२७. यो पानि नाइ हो, दुद हो । यो पानी होइन, दुध हो ।
 ३२८. रामले काम गऱ्यो, नाइ सक्यो । रामले काम गऱ्यो तर सिध्याएन ।
 ३२९. कोसिस गद्दा गद्दाइ लेइ राम पास हुन नाइ सक्यो । कोसिस गर्दा गर्दै पनि राम पास हुन सकेन ।
 ३३०. राम आजि आया नाइथिन रे । राम अब्क आइ पुगेको छैन रे ।
 ३३१. तिननुनले सब थोक खाए, जस्या दाल, भात, रोटा । तिनीहरुले धेरै थोक खाए, जस्तै दाल, भात, रोटी ।
 ३३२. खेतिवाला ति हुन् जो खेति गर्दछन् । खेतीवाल ती हुन्, जो खेती गर्दछन् ।
 ३३३. पानि पड्या हुनाले जाडि छ । पानी परेको हुनाले जाडो छ ।
 ३३४. थाके लेइ तो काम गद्दु लाथ्यो । थाके पनि त्यो काम गर्दै थियो ।
 ३३५. तो हाँस्सोइ खान लाछ । त्यो हाँस्सै खाइ रहेको छ ।
 ३३६. तम नभ्या यै घरो रित्थे को हो त ? तपाईं नभए यस घरको मालिक को हो त ?
 ३३७. मुइले नचोरे कइले चोऱ्यो त ? मैले नचोरे कसले चोरुयो त ?
 ३३८. राम काँ गयो, मुइलाइ था नाइथि । राम कता गयो, मलाई थाहा छैन ।
 ३३९. मेरा विचारमाइ तो चोर नाइ हो । मेरो विचारमा त्यो चोर होइन ।
 ३४०. मुइले सोचिराखिथ्युँ कि तो याँ नाइथि । मैले सोचेको थिएँ कि त्यो यहाँ छैन ।
 ३४१. यँ (याँ) आस त । यता आउनुस् त ।
 ३४२. यो कसैखाइ जिन भुण्या हाँ । यो कसैलाई नभन्नु होला नि ।
 ३४३. सद्दिले भाः हाँ । बिस्तारै जानुस् है ।
 ३४४. हम (तिइ + मुइ) भानौँ । हामी (तिमी + म) जान्छौँ ।
 ३४५. हम (उ + मुइ) भानौँ । हामी (ऊ + म) जान्छौँ ।
 ३४६. हम (तमुन + मुइ) भानौँ । हामी (तिमीहरु + म) जान्छौँ ।
 ३४७. हम (उनुन + मुइ) भानौँ । हामी (उनीहरु + म) जान्छौँ ।
 ३४९. सरासर उन (तल) आइ । सरासर तल आऊ ।
 ३५०. सिदा उब (माथि) भा । सिधा माथि जाऊ ।
 ३५१. तेछौँ भा । तेस्रो जाऊ ।
 ३५२. रामले भाइलाइ नये लत्ता किन्यो । रामले भाइलाई नयाँ लुगा किन्यो ।
 ३५३. बुबाले मुखि लेखा गिर लिए । बाबुले मेरो लागि भकण्डो ल्याउनु भयो ।
 ३५४. गाःडइन कतिब माछा छन् । खोलामा धेरै माछा छन् ।
 ३५५. माटामुण दुडाइ दुडा छन् । माटोमा दुइगा नै दुइगा छन् ।
 ३५६. लत्ता रुजे । लुगा भिजे ।
 ३५७. सुनेले लत्ता रुजायो । सुनिलले लुगा भिजायो ।
 ३५८. भैंसो खालिन छ । भैंसी पोखरीमा छ ।
 ३५९. बल्ल बन है आयो । गोरु बनवाट आयो ।
 ३६०. च्याचेलिले दुद खायो । बच्चाले दुध खायो ।
 ३६१. रामले च्याचेलिलाइ दुद खोएयो । रामले बच्चालाई दुध खुवायो ।
 ३६२. भात पाक्यो । भात पाक्यो ।
 ३६३. मधेले भात पकायो । मदनले भात पकायो ।
 ३६४. राम किताप पडन्छ । राम किताब पढ्छ ।
 ३६५. हरि रामलाई किताप पढौन्छ । हरि रामलाई किताब पढाउँछ ।
 ३६६. पानि पड्यो । पानी पऱ्यो ।
 ३६७. डाल पडि । असिना पऱ्यो ।

३६८. घाम लाग्यो ।
 ३६९. जुन लागि ।
 ३७०. आज निकि कुरेडि भइ ।
 ३७१. जो कुरेडि बेलि भइथि उइ कुरेडि आज लइ भइ ।
 ३७२. खुब निन लागि ।
 ३७३. सारि: तिस लागि ।
 ३७४. भोक लागि ।
 ३७५. खैर भइ ।
 ३७६. चिलेइ भइ ।
 ३७७. हाणाहाण भइ ।
 ३७८. राम देलिम्ब छ ।
 ३७९. सिता देलिम्ब छि ।
 ३८०. राम उबो गयो ।
 ३८१. सिता उबि गइ ।
 ३८२. भात निको भयो ।
 ३८३. खिर निकि भइ ।
 ३८४. तिइ भात खान्छइ ।
 ३८५. तिइ भात खान्छेइ । (स्त्री)
 ३८६. तमुन भात खान्छउ ।
 ३८७. तमुन भात खान्छेउ ।
 ३८८. उ भात खान्छ ।
 ३८९. उ भात खान्छि ।
 ३९०. उनुन भात खान्छन् ।
 ३९१. उनुन भात खान्छिन् । (स्त्री)
 ३९२. चेलिन भात खान्छिन् ।
 ३९३. चेलिन भात नाइ खानिन् ।
 ३९४. उइले भात खायो ।
 ३९५. उइले भात खाइ । (स्त्री)
 ३९६. उनुनले भात खाए ।
 ३९७. उनुनले भात खाइन् । (स्त्री)
 ३९८. ताँ (हजुर) ले भात खाइयो (खाइस्यो) ।
 ३९९. ताँ चलाइ बनाइयो ।
 ४००. ताँ आराम होइन्छ ।
 ४०१. चेलाले सिकार खायो ।
 ४०२. चेलिले सिकार खायो ।
 ४०३. मुलेइ मुले फोडाफोड भइ ।
 ४०३. मुलाइ: मुलाइ तानातान भइ ।
- घाम लाग्यो ।
 जुन लाग्यो ।
 आज राम्रो कुरा भयो ।
 जो कुरा हिजो भएको थियो उही कुरा आज पनि भयो ।
 मस्त निद्रा लाग्यो ।
 धेरै तिर्खा लाग्यो ।
 भोक लाग्यो ।
 भगडा भयो ।
 चिलायो ।
 पिटापिट भयो ।
 राम दैलोमा छ ।
 सीता दैलोमा छे ।
 राम माथि (उँभो) गयो ।
 सीता माथि (उँभो) गई ।
 भात राम्रो भयो ।
 खीर राम्रो भयो ।
 तँ भात खान्छस् ।
 तँ भात खान्छेस् ।
 तिमीहरु भात खान्छौ ।
 तिमीहरु भात खान्छौ ।
 ऊ भात खान्छ ।
 ऊ भात खान्छे ।
 उनीहरु भात खान्छन् ।
 उनीहरु भात खान्छिन् ।
 छोरीहरु भात खाँदैछन् ।
 छोरीहरु भात खाँदैनन् ।
 उसले भात खायो ।
 उसले भात खाई ।
 उनीहरुले भात खाए ।
 उनीहरुले भात खाए ।
 हजुरले भात खाइ बक्सियो ।
 हजुर सवारी गरि बक्सियो ।
 हजुर आरामै हुनुहुन्छ ।
 छोराले मासु खायो ।
 छोरीले मासु खाई ।
 केटाइ केटा हानाहान भयो ।
 केटी केटी तानातान भई ।

परिशिष्ट तिन : अन्तर्वार्ता मार्ग निर्देशन

म सुरेन्द्र कुमार बम त्रिभुवन विश्व विद्यालयबाट विद्यावारिधि (पिएच.डी) को प्रयोजनका लागि यहाँहरूको बोलीको सङ्कलनमा आएको छु। यसमा यहाँहरूले आफ्नो सहमतिका साथ सहयोग गर्नु हुनेछ भन्ने आशा राखेको

नाम : उमेर : लिङ्ग :
शिक्षा : जिल्ला : गापा/नपा :

१. तपाईं जन्मेको ठाउँ कहाँ हो ?
२. तपाईंको मातृभाषा कुन हो ?
३. तपाईं कुन कुन भाषा बोल्नु हुन्छ ?
४. तपाईंले बोल्ने भाषामध्ये सबैभन्दा बढी कुन भाषा मन पराउनु हुन्छ ?
५. तपाईंका छोराछोरी कुन कुन भाषा बोल्छन् ?
६. सांस्कृतिक कार्यक्रममा कुन भाषा प्रयोग गर्नु हुन्छ ?
७. तपाईंको घरमा कुराकानी हुँदा सबैभन्दा बढी बोलिने भाषा कुन हो ?
८. तपाईंको सम्पर्क भाषा कुन हो ?
९. तपाईंका छोराछोरीले बैतडेली भाषा बोल्छन् ?
१०. केटाकेटीहरूले बैतडेली बुढाबुढीहरूले जस्तै गरी बोल्छन् ?
११. अन्य जिल्लाका मानिसहरू बिच परस्पर वैवाहिक सम्बन्ध छ ?
१२. कुन जिल्लाका बासिन्दासँग बढी जसो बिहे हुन्छ ?
१३. बैतडेली मातृभाषामा नै पढाइ हुने स्कुल खोलियो भने सहयोग गर्नु हुन्छ ?
१४. के आफ्ना केटाकेटीले बैतडेली भाषामा नै सिक्नु भन्ने चाहनु हुन्छ ?
१५. प्रभावकारी भाषा बोल्ने व्यक्तिहरूका बिचमा तपाईंलाई बैतडेली भाषा बोल्दा कस्तो लाग्छ ?
१६. तपाईंले बैतडेली भाषा बोल्दा कुनै समस्या भोग्नु भएको छ कि छैन ?
१७. अबका केटाकेटीले तथा युवायुवतीले बैतडेली मातृभाषा बोल्छन् ?
१८. बोले भने तपाईंलाई कस्तो लाग्छ ?
१९. बोलेनन् भने कस्तो लाग्छ ?
२०. तपाईंले रेडियोमा कुन भाषाको कार्यक्रम सुन्न मन पराउनु हुन्छ ?
२१. यहाँका मेला, चाडपर्व, वेशभूषा र खानपानबारे जानकारी छ ?
२२. यहाँका प्रकृति र भूगोल, पेसा-व्यवसायबारे जानकारी छ ?
२३. यहाँका जात-जाति, रीतिथिति, संस्कृति (लोककथा/लोकगाथा) बारे बारे जानकारी छ ?
२४. यहाँका लोक साहित्यबारे जानकारी छ ?
२५. तपाईंका जीवनको कुनै महत्त्वपूर्ण घटना बताउन सक्नु हुन्छ ?

(नोट : उपर्युक्त मार्ग दर्शनका आधारमा सूचक सबैभन्दा बढी जानकारी भएका स्थानीय प्रकृति, संस्कृति, रीतिरिवाज, वेशभूषा, जात-जाति, लोक साहित्य, अनुभव आदि कुनै एक क्षेत्रमा बैतडेली भाषामा नमुना पाठ रेकर्ड गरिएको छ ।)

सहयोगका लागि धेरै धेरै धन्यवाद !

परिशिष्ट चार : बैतडेली भाषाका नमुना पाठ

पाठ एक : डिङकोटे राजा

(बैतडी जिल्लाको पुर्चौडी नगरपालिका वडा नम्बर १ का ८० वर्षीय धनसिंह धामीले वाचन गरेको स्थानीय ऐतिहासिक कथाको पाठ, मिति २०७८ वैशाख ३० गते ।)

एक जमानामाइ पुरचुणिमाइ डिङकोटे राजा भुण्णु बस्से रैछ । तो मांसहारि रैछ । भोजन खाने बखत मास नभ्या खानाकि नखाने रैछ । दिन दिनै सिकार गद्दा गद्दा जडुङलका मिर्ग सबै सकिग्यान । एक दिन सिकार खोज्जा खोज्जा केइ नपाइबटि धारिक/सिकारि हैरान भयान् । आब कि गद्दौ, काँ भानौ, कस्याँ सिकार गद्दौ भुणिबटि सोच्चा: पडन्ज्या औडेतामाइ मुर्धा पोल्नुलाज्या धेकिछ । सोचिछ मास नभ्या राजा खानाकि नाइ खाने हो । हमले सिकार नलइगे लइ माद्देइ हो, उइ हइ त इसै मुर्धा: मास लैभानौ भुणिछ । मारे मारौ काटे काटौ भुणि मुर्धा: मास काटिबटि लइगइछन् । चुपचाप भान्सारालाइ दिइछ । भान्साराले पकाइबटि राजालाइ दियो । राजालाइ और दिना है भौति निको लाग्यो मास । यो मास क्याको रैछ । इसो मास त अइलसम्म मुइले नाइ खायुँ । धारिकौनलाई सोद्दु पड्यो भुणि धारिक बोलाइछ ।

धारिकौनको सातोपुत्लो उडिगइछ । उनले राजाले मुर्धा मास लेयो भुणि जाणि हाल्योले आब हम माद्दे हो भुणि सोच्यो । डरैडर काम्दा काम्दा गए । राजाले ए धारिक भुण्यो । हजुर ! यो मास क्याको हो बता । प्रभु मारे मार काटे काट, सिकार खोज्जा खोज्जा काँइ नाइ पायौँ । हजुरकि ज्युनार मास नभएइ नहुने हुनाले मसानखाइ मुर्धा पोल्नु लाथेले तसैको मास लेइ आया हुँ भुण्यो । ए तसो भ्या आजबठे मसानैखाइ बस्सु पड्योले मान्सेको मास ल्यौन पड्यो । यो त खुब मिठो भयो भुण्यो राजाले । बल्ल धारिकौनका उन कल्जा गए ।

आब दिन दिनै धारिक औडेते, राताशिला जाँ जाँ मसान थे वाँ वाँ बस्स पसे । दिन दिनै मुर्धा औने नाइ भए । ड:रेया लइ सकिइ गए । आब मुर्धा त सकिइ गए कि गद्दौ भुणि राजालाइ सोद्दो । उइले मुर्धा सकिया भ्या मुक्खेलि पालोलाइ जिउनाइ मान्स ल्यास भुण्यो । मुक्खेली पालो लइ सकिइ गयो पुइ मोहिनी पालो लायो । मोहिनी पालो लइ सकिइ गयो पुइ दिनको मौ:ओ पालो लायो । आज एक मौ: बठे लैभाइबटि खाने भयो भोल अर्खा मौ: बठे लैभाइबटि खाने भयो । इसेरि हरेक घर है दिनको पालो लायो ।

एक ऐराडि बुडिले पनाति पालिबटि बसेकि रैछ । आब उइका नातिको पालो आयो । तबइ हुन् आब आयो बुडिका नातिको पालो भुण्णे । राजा: दुत आइ गए बुडिका घर । आमा तमरा नातिको पालो भोल छ । भोल लइभानाकि औने हु भुणि गए । आब कि गद्दु पड्यो भुणि बुडि रुन पसि । आफना नाति काखिमाइ समौन्धि, मसारन्धि, धोइघसि बनौन्धि । आजै हो बुवा तोइसितकि भिटघाट, भोल त डिङकोटे लैभाइ हालन्धि भुणन्धि । आजै हइ खान पौने भुणि सर्सि रुन्धि, सर्सि लौन, सेल निको निको खानाकि पकौन्धि, नाति खालो भुणि ।

उन्ज्या धारा नगरका दुइ भाइ चन्न धिरै धारै पुगदान बुडिका घर । बालखखाइ खा बा: खा भुण्णुलाछौ । पक्वानकि बास औनलाछ । बालख काखिमाइ राखिबटि रुनलाछौ । कि बात छ ? क्याकि हौ रुने ? भुण्यो तिनले । ए बा ! तम त भैरवा भुते जसा, कैरुका काति जसा, उदिए चन्नरमा जसा छौले तसाइ निल्ले हो । याँ त डिङकोटे राजा बसिरैछ । मास नभएइ खानाकि नाइ खानो । मान्सको मास पल्कि रैछ । दिन दिनै मौ:ओ पालो लाइराखिछ । भोल मेरा नातिको पालो छ । तवै आजै मात्तरि हो एइसितकि भिटघाट भुणिबटि रुन लायुँ ।

तम काँका हौ ? काँ आया हौ ? याँ त मान्स खाने डिङकोटे राजा छले तमलाइ त तसाइ निल्ले हो भुण्यो बुडिले । हइ हइ जेइ निलन्धले धेकिरलि । रात पडि गइ आज बस्साकि लेखा द्यौ । नातिकि पकाया खानाकि लइ द्यौ । बर भोल तमरा नातिका पालामाइ हम भौला भुण्यो । बुडिले नाति बच्चे भयो भुणि खुसि होइबटि बस्साकी लइ दियो, खानाकि लइ दियो ।

परभात राजाका सिकारि पुगि गए । भाइर है ए बुडि ! काँ छ तेरो नाति भुण्णु पसे । उन्ज्या भितर भान्या बाटाइन सिया धिरै धारै बोल्यान रे काँका हौ हजुर, परभातै कि काम आइथ्या भुणिछ । उनले इसि इसि बात छ । आज

बुडिका नातिको पालो हो । तबै तइ लैभानाकी आया हु भुणिछ । तम काँका हौ भुणि सोदिछ । हम लइ हु एक ठौराः । एइ बुडिका नातिका भर नमक खाइहाल्यौं । हम दुइ भाइ छौं । पल्लि हम लैभाः पुइ बुडिका नाति लैभाला भुणिछ । हिट पुइ को भाने हो पल्लि भुणन्ज्या हम त दुएइ सङ्गै भान्या हौं । हमले त कभै सङ्गै नाइ छाडिराख्यौं भुणिछ । तसो भ्या हिट दुएइ भुणि लैगइछन् । तन धेकि हा..हा..हा गरि हासि गयो राजा । आज भुणे निकाइ ज्वान आए । निकि खाएइ हुन्छि भुणि मक्ख पड्यो ।

तो राजा बिच्चैमाइ ठुलाः भादलामाइ तेल हालिबटि आया सिकारः वरिपरि घुम्द लौने रैछ । घुमन्ज्या भादलाइन इसेरि हेन्यो कि घचम्म तरवारले हाणिबटि मुण्डो भादलाइन खित्ते रैछ । आब तसोइ गर्लो भुणिबटि जेठाभाइ धिरैलाइ एइका वरिपरि घुम भुणिछ । उ त सप्पे नाइले बिप्फे घुम्द पसिछ । उन्ज्या राजा बोलिछ – ए बाबु, तस्याँ नाइले इस्याँ घुम भुणिछ । ओ हजुर ! मुइ त नाइ जाण्णो । धाइ एक फेरा कस्याँ हो घुम्दु धेकाइ बक्स्यौ भुणिछ । इसेरी भुणिबटि राजाले घुमन्ज्या धिरैले कण्णैन लुकाया तरवार स्वाट्ट गाडिबटि घचम्म तसैको मुण्डो काटि भादलाइन खिति दिइछ । कान्सो हुन्या धारै सेना काट्ट पसिछ । सेनाले हात खडा गरिछ । प्रभु सत्तुर त तोइ हो । हम मारिबटि कि गददे हौ ? यो राज्य तमरोइ भयो भुणिछ । तबवठे धिरै धारैको राज्य थपना भइछ । धिरै भुण्णु ऐराडा बजे, धारै भुण्णु गोरा बजे हो भुण्णान् । उतिपाछा पुरचुणिमाइ भौति वर्ष धिरै धारैको राज्य चलिछ ।

पाठ दुई : कद मुले

(वैतडी जिल्लाको पुर्चौडी नगरपालिका वडा नम्बर १ का ६० वर्षीय मान बहादुर रैकालले वाचन गरेको स्थानीय वातै (लोक कथा) को पाठ, मिति २०७८ जेठ १)

एक ठौर एकले घर रैछ । तइ घरमाइ बच्चा पौने आइमाइ मात्तरि रैछ । उइको बौसे काम गद्द सोर (भारत) गया रैछ । घरः और कोइ नाइ न्यान । आइमाइ भाइर भइछ । उइको चेलो भइछ । चेलो नानाइ छनावठे विमार हुने रैछ । उइले आफले जाण्या ओखतिमुलो बनाइछ । तइले लइ निको नाइ भइछ । तसोइ धाक्का भिक हुना हुना चेलो मरिगइछ । टाडाः लैभाने मान्स नाइ भे पुइ तइले आफनाइ घराः काराडिन डःरेइछ ।

भौति दिन पाछा च्याचेलि डःरेया ठौर एक कदको बोटो अडुरि छ । तो बोटो ठुलो हुना हुना घराः पाखामाइ पुगिछ । तइमाइ एककइ छ्यु लागिछ । तो पाछा ठुल्लोइ कद भइछ । एक वर्ष पाछा बौसे लइ घर आइगइछ । नान्तिनो नानोइ मरेइ कुरेडि सुणि निरास भइछ । कि गरन्थ्यो हमरो भागो इसोइ रैछ भुणि चित्त बुजाइछ ।

एक दिन बौसे बल्ल जोत्त गाडा गइछ । आइमाइले घर उइकी लेखा रोटा पकाइछ । साग बनाइछ । आब लैभाने मान्स त कोइ नाइ भयो । घरमुण गोरवाकरा भए । भाइर भितर आफुइले बनौन भयो । दोसरो मान्स त कोइ नाइ भयो । तब उइले भुण्यो कठैलाडि ! औरा त चेलाचेलि छन्, कोइ बल्ल जोत्त भानान, कोइ आफना बुवाकि खानाकि लैभानान । कसैका चेला ब्या गद्द लाच्यान । मेरा त एकै चेलो भइथ्योले उसैले डःरेइ हालियुं । आब को भान्छ गाडा । कसो गरु, काँ काँ भौं, कि क्याबटि गरु भुणि दुखा गद्द पसि । उन्ज्या त पाखामाइ हइ इजा इजा मुइ छु भुण्णु पस्यो ।

हइ मेरि त चेलो कोइ नाइथिन । एकइ थ्योले डःरेया हुं । को है बोल्ले भुण्यो रोप्देले । मुइ तमरो चेलो कद बोल्ल लाच्युं । मुइलाइ पाखामाइ हइ गाडः, बुवाकि खानाकि लैभाइबटि मुइ भौलो भुण्यो । पाखामाइ हइ गाड्यो । आब कि गद्दौ, कस्याँ भाने हइ ? तेरि त हात खुट्टा केइ नाइथिन । कद बोल्योले मेरा भिणैनि रोटा, साग बादिदयो । मुइ इसोइ नसिभौलो भुण्यो । साच्चि भिणैनि रोटा, साग बादिदियो । तो त गिर्कि गिर्किबटि बुवा भया ठौर पुगिगयो । बुवा बुवा भुण्यो । उइले इथउथ हेन्यो । कसै नाइ धेक्यो । को है तिइ, काँ हइ ? मेरि त चेलो नाइथि । मुइ तमरोइ चेलो कद हुं । तमकि लेखा खानाकि लेइ राख्युं । खानाकी खा भुण्यो । हेरन्थ्यो त साच्चि कदका भिणैनि रोटा, साग भयो ।

बल्ल कलेइबटि खानाकि खान पस्यो । खानाकी खान्ज्या कदमुले मुइ बल्ल जोत्तौ भुण्णु पस्यो । कस्याँ जोत्ते हइ ? तेरी त भिण मात्तरि छ । नाइ नाइ मुइ तइ ओगोखाइ बादिदयोले जोति हाल्लौ भुण्यो । बुवाले ओगोखाइ

वादिदियो । आफ खानाकि खान पस्यो । बुबाले एक स्या हाल्ले बखत दुइतिन स्या हाल्ल पस्यो । बल्ल त दौड्ड पसे । बुबाले कल्यार (खानाकी) खान्या चार गाडा जोति हाल्यो । धन्य हो भाग्गेकि बलाइ छ भुण्यो । बुडाले बल्ल सल्ल खोयो, दुएइ जना घर आए । इसोइ गद्दा गद्दा कद मुले ठुलो होइगयो ।

आव बुडाबुडि कुरेडि गद्द पसे । चेलो कद भयो । निइ त हात खुट्टा छन्, निइ त मान्सकि अनार छ । काम सब गरन्छ । आव एइको ब्या गद्द पड्यो भुणि बान खोज्ज गयो बुडो । एक ठौर कन्ने पायो । ब्यौलो कसो छ भुणि सोदयो । चेलो त मेरोइ हो, कदका भेस जनम लिइराखिछ । काम धन्ना सब गरन्छ भुण्यो ।

कन्नेका बुबाले चेलिलाई सोदयो कि गद्दे हइ, तइसित ब्या गद्दे हइ त नाइ ? उइले भुण्यो तम जसैका दिन्छौ उसैका भाने हु मुइ । कुरेडिकानी मिलि गइ । कद मुल्या मुण्डामुण पगडि सगडि वादयो । बच्यात बटेइ हाल्यो । बाजासाजा घन्काइ हाल्यो । गए ब्यास्या गच्योले लेइहाल्यो ।

बाटामाइ एक ठौर खुब निकेरि काफल पाक्या रैछन् । बरेति सबै काफल खान पस्यान । कन्नेले भुणिछ कठैलाडि ! मेरा लइ हातखुट्टा भया बौसे भया भ्या आफलेइ काफल खान्यो, मुखिलेखा लइ ल्यौन्थ्यो । कदमुले बोलिछ, मुइलाइ काफला रुखा: ढकनामाइ राखि देले काफल भडौनौ । उइले कदमुलेलाइ काफला ढकनामाइ राखिदियो । गुर गुर काफला टुपा भाइबटि जडेजडे गरिबटि हल्जाइछ । बर बर काफल भडे । ब्यौलि लइ और बुडाबुडी लइ सब काफल खान पसे ।

काफल साफल खाइबटि उन ओरलन्त्या ब्वाद भड्यो कदमुलेले फ्वाट्ट फुट्यो । तइ भितरहइ जिउनोइ चेलोबाग राजाका रौतेला जसो न्यारोइ अवतार प्रकट भयो । सबै भुण्णु पसे कदमुले भुण्ण्यौले यो त भगमानो: अवतार रैछ । निको भयो एइ कन्ने मुलाइको भाग्गे निको रैछ । सबै खुसि भए । बच्यात लेइबटि घरेयो । कदमुल्या घरबार भयो । वर्स दिनमाइ उइको चेलो भयो । सब चिज निको भयो ।

पाठ तिन : सात चेलीकि बातै

(बैतडी जिल्लाको पुर्चौडी नगरपालिका वडा नम्बर २ का ५० वर्षीय दल बहादुर भण्डारीले वाचन गरेको स्थानीय बातै (लोक कथा) को पाठ, मिति २०७८ जेठ ३ गते)

एक ठौरमाइ आगा एक ठुला मान्स च्यान । तन धनिमानि च्यान । तनरा सात चेलि भ्यान । घर बेवस्ता निकोइ रैछ । एक दिन उनले आफनि सातै चेलिनलाई सोदिछ – ठुला भएपाछा तम कइका भाग्गेले खाने हौ वा ? जेठि चेलिनबठे छएइ चेलिनले बुवा निको माणन्ना भुणि तमरा भाग्गेले खौला बाबा हम भुणिछन् । कान्सि हुन्या सातौं चेलिले आजभोल त तमरा भाग्गेले खानौ, पाछा आफनाइ भाग्गेले खौलो भुणिछ ।

तसै दिनबठे बुडो आफनि कान्सि चेलिघेकि रिसाइ गइछ । उइले आफलाइ निको नमाणे जसो, मान नगरे जसो ठारि छ । मनमनै धाइ यो आफना भाग्गेले कस्याँ खाने रैछ भुणि सोच्चे रैछ । ठुला भएपाछा छएइ चेलिन खोजि खोजि निका निकानका दिइछ । उइवेला भिक भिक जग्गा जमिन भया, गोरभैसा भया, रूपे भया सौकार खोजिछ । जो तमराइ भाग्गेले खौला भुणन्थे उनलाई हेरिबटि ब्या गरिदियो । सतौं जो आफनाइ भाग्गेले खौलो भुणन्थि उइलाइ एक तसाइ मुले च्याचेलिका दिइछ । केइ नभया गरिवा: दिइछ । उइका घर लइ ढपो नाइ भइछ । आव आफनाइ भाग्गेले धाइ कसेरि खाने रैछ भुणि सोचिछ ।

चैता मैना चेलिबेटिन भिट्टे चलन रैछ । हरसाल चैता मैना छएइ चेलिन भिट्ट भाने रैछ । घरबार हेरिबटि दिया भयोले सुरुमाइ उनरा खानेपिने बेवस्ता बडिया भयो । निको निको खानाकि दिने भ्यान । ओड्डे डिस्यीने लइ निका निका दिने भ्यान । आगत स्वागत निकोइ गद्दे च्यान । पाछा पाछा छएइ चेलिनका बेवस्ता बिगड्डोइ गइछ । कसैका ज्वाँइ फटा भइछन् । कोइ जण्या भइछन्, कोइ जुवाडि भइछन् । कसैका सौरा गट्ठा भइछन् । कसैका द्यौर गट्ठा भइछन् । तनरो बेवस्ता दिन दिने खराव हुनोइ गइछ ।

पाछा पाछा त पइलि निकाइ बेवस्ता भया हुन्या घर भिट्ट भान्ज्या दुटा रोटो सिण्णा साग दिने न्यान । कसैका घर फापर भुटिबटि दिने न्यान । ओड्डे डिस्च्यौने लइ पुराना फाट्या थेलकामेल्ला दिने न्यान । बुडो चेलिनका बेवस्ता धेकिबटि भौति दुखि भइछ । तमरा भागले खौला भुण्णयानका इसि हालत भइ । एक है एक निका निका खोजिबटि दिइबटि लइ कि भयो इसो । आफनाइ भागले खौलो भुण्णे मुलाइ त भिक किहि नभया हुने दिइथ्युले उइका कि हाल हुन्ना भुणि सोचिछ ।

कान्सी चेली गरिवा: दिया हुनाले उइ भिट्ट कभै नभाने रैछ । एक दिन उइकि घरवालिले कान्सि चेलि मरे ज्युनि कसि छ, केइ अत्तोपत्तो नाइथि । उइ भिट्ट कभै नाइ भाना: । एइ पाला चैता मैना त उइ भिट्ट भ्ना: भुणि जिदिद गरिछ । पल्लि त आफनाइ भागले खौलौ भुण्णथि नाइ भाने हुँ भिट्ट भुणिछ, पाछा उइकि स्वानिले सारि: जिदिद गरे पाछा भौत बर्समाइ भिट्ट भानाकि तयार भइछ ।

गरिवा: दिया सतौं चेलिका घर दुइ भाइ न्यान । उन मुले च्याचेलि भ्यान । बस्साकि लेखा लइ आफनो घर नाइ भइछ । अर्खा घर बस्से रैछन् । उइ गएपाछा आफनो घर गाजरो पन्सेइ छ । खडले छइछ । लिबिलावि बनाइछ । सौडाभौडा फाणिफुणि बनाइछ । मागिजागिबटि एक गाइ पालिछ । दुएइ भाइखाइ भुणिछ – हम गरिब मान्स छुँ, हमखाइ किहि नाइथिन । तम जाँ भान्छौ ताँ जि चिज पौन्छउ सब घर लेइबटि आया । हमले सब चिज जोड्ड छ, नानो आफनोइ टुजिपुजि बनौन्छ ।

तइ दिनवठे जइले जे पायो तेइ घर ल्यौने न्यान । उइको द्यौर नानोइ रैछ । एक दिन उइले ठुला स्यापकि काचुलि पाइछ । तसै लेइछ । उइले काचुलि पाखामाइ राखिछ । तइ ठौर एक राजा बस्से रैछन् । उनरि रानि पन्यार हःड धुन गइछन् । उनले हःड धुन्ज्या आफनो हार खोलिबटि पटकानमाइ राख्या रैछन् । उन्ज्या चिल आइछले प्याट्ट समाइबटि लैभाइछ । चिल उड्डा उड्डा सतौं चेलिका घरा: मथिमुण पुगन्ज्या पाखामाइ काचुलि धेकिछ । स्याप रैछ भुणि हार ताँइखाइ छाडि काचुलि समाइ लैगइछ । सतौं चेलिले तो हार पाइछ ।

रानिले हःड धोएपाछा हार खोजिछ नाइ पाइछ । पन्यार आया मान्सौन सोदिछ । सब खोज्ज पसिछन् । कसैले नाइ पाइछ । तो हार रानिको सब है मन पड्डे हार रैछ । रानिले हार नपौन्ज्यासम्म खानाकि नखाने जिदिद गरिछ । राजाखाइ जस्यौं लइ हुन्छ मेरो हार खोज्ज पड्यो भुणिछ । जति मान्स लौन भ्या लइ, जति सम्पइ दिन भ्या लइ मेरो हार खोज्ज पड्यो भुण्णे हठ गरिछ । घरवालिको हठ भुण्या ठुलो हुन्छ । राजाले बाध्य होइबटि भ्यालि पिटिछ – रानिको हार जइले लइ पाइ राखिछौ तो हार दियो भुणे आदा राज्य दिउलो ।

सेना, भारदार सब बोलाइबटि उर्दि सुणाइछ । जस्यौं लइ हुन्छ रानिको हार खोज । हार दिने वालालाइ आदा राज्य दिने घोषणा सुणा भुणिछ । गँउ गँउमाइ हल्ला चलिगइछ । सतौं चेलिको द्यौर दरुवो बेच्च बजार गया रैछ । उइले लइ राजाकि उर्दि सुणिहालिछ । घर आइबटि इसो इसो भुण्णुलायान भुणि आफनि बौजखाइ भुणिछ । पक्का हो त ? अँ पक्का हो । तसो भ्या मेरा बौजले पाइ राखिछ, भुणिबटि राजा मान्स लेइबटि आस भुणिछ । राजा मान्स आइछन् । हार हेरिछन् । उर्दि अन्सार आदा राज्य दिइछन् । रानिको हार लैगइछन् । आदा राज्य पाएपाछा त उ लइ राजाइ होइ गयो । खाने, पिने, रने सब बेवस्ता निको भयो । नौकरचाकर, घोडा, सेना सबै होइगए । उ त मजाले रानि होइबटि बसेकि रैछ ।

भौति बर्सपाछा घरवालिकि जिदिदले बुडो कान्सि चेलि भिट्ट गइछ । सोद्दा सोद्दा घरा: पारिबटा पुगिछ । वारिवठे चेलिले बुवा औना धेकिहालिछ । नौकर पठाइबटि थोक्काइ रुक भुणिछ । उइबेला चलन अन्सारो पोसाक, घोडा, सैनिक पठाइबटि सम्मान गरिछ । उइको बेवस्ता धेकिबटि बुडो अचम्म पडिछ । सबै कुरेडि सुणेपाछा ए मान्स आफनाइ भागले खाने रैछ । मुइले गलत बुज्या रैछ । तिइले आफनाइ भागले खौलो भुण्णथेइले मुइले उन्ज्या गट्ठो माणि तोइलाइ गरिवा: दियुं । तिइ अइल राजाकि रानि होइबटि ठाटले खान्छाइ । औरन्नाइ निका निकानका दियुंले अइल

उनरि बेहाल छ । इसेरी मान्स आफनाइ भागले खाने रैछ भुणि बुडाले चित्त बुजायो । घर औन्ज्या कान्सि चेलिले इजाकि लइ और दिदिनकि लइ भौति कोसेलि पठाइछ । सबै खुसि भ्यान ।

पाठ चार : वार्तालाप

(वैतडी जिल्लाको पुर्चौडी नगरपालिका वडा नम्बर २ का ७७ वर्षीय गोमती पन्तसँग गरेको अनौपचारिक वार्तालापमा आधारित पाठ, मिति २०७७ फागुन १० गते)

शोधार्थी : पौलागि जेइजा

गोमती पन्त : स्वस्ति रौतेलौ:

शो : निका छौ व ? कि छ हालचाल ?

पन्त : निकिइ छु, आवलेइ कि हुनान् हालचाल इसिइ बसिरयुँ । काँ आइथ्या व आज ?

शो : हमरि भाषा कसि छ भुणि यइको खोजि गद्द लायुँ, तवइ तमसित हमरि भाषामाइ कुरेडिकानि गद्द आया हुँ ।

पन्त : क्याकि कुरेडिकानि गद्दौ पुइ ?

शो : आफनि कुरेडि गद्दौ । तम कति भाइबिना हौ ? को को छौ अइल ?

पन्त : हम भाइबिना ७ हुँ । जेठ्ठाइ दिदि तम्तोलि हुन् । उत्पाच्छिका वैतडि गुरुखोला हुन् । वैतडिका गुरुखोला भुणन्थे । तिन चेला हुन् उनरा । उन मरिगए । उत्पाच्छिका ये लेकम हुन् । उत्पाच्छिका जर्सु हुन् । उन लेइ छनै छन् । उत्पाच्छिका जेठा दाइ हुन् । उनरा मौ कपिला गजब छन् । चार भदराठ छन् । नाति नातिना सब छन् । उत्पाच्छिका माइला हुने दाइ हुन् । तिन भदराठ छन्, नाति नातिना छन् । आफ लइ छनै छन् ।

शो : दाइ राठौनका निकि मौ रैछ । माइला दाइ कसा छन् ?

पन्त : मौ कपिला त निकि छन् । माइला हुने दाइ तसाइ अदमद्दा छन् ।

शो : कि होइरैछ ?

पन्त : एकदिन आफ रुख स्यौला काट्ट गयान । जिनभा: जिनभा: भुण्णुलारै भ्यान बौज । विजुलि औने हो, करेन्ट लादे हो, जिनभा: भुण्णे भ्यान । हइ हइ दुएइ मुठा काट्टौ, अइल विजुलि भाइरैछ भुणि रुख गैछन् । रुख भान्ज्या एक मुठो नकाटि सकेइ विजुलि आइछले तसोइ धर्तिमाइ खितिदिइछ । रुखमाइ विजुलिको तार लाग्या भैछले करेन्ट लागि गैछ । उनरो ह:ड टुटिछ, कण्ण उवाको ह:ड निककोइ छ कण्ण उनाको खतम छ । आजि छनै छन् ।

शो : तम कइ पाछाका हौ ?

पन्त : उन करेन्ट लाग्या हुने दाइ पाच्छिकि हुँ मुइ ।

शो : तमरो ब्या कति बर्समाइ भया हो ? केइ फाम छ त ?

पन्त : मुइ नयाँ बर्स पइल खित्या हो । पइलिका जमाना नानाइ छना ब्या गरन्थे । दिदिन लइ कसै सात बर्समाइ, कसै आठ बर्समाइ पइल दिया हो भुण्यो । दाइनको १२/१३ बर्समाइ ब्या गन्या हो भुण्यो । हमुन त नानाइ थ्यौले काँ हइ जाण्यौ । मेरोइ ब्यालइ नयाँ बर्स भया हो । उतिमुण त होसफाम केइ नाइ भ्यो । एक जोड नयाँ थेलका पाइने भए भुण्णे भयो और होसफाम केइ नाइ भइ । बन्यात पुगैइ भुण्योले बन्यात पर्छनौ, भितरखाँइ धुलेरग बनौनौ भुण्यो । सब भाइर गए । मुइ बन्यात हेद्दाकि लेखा भ्यालमुण गयुँ । नानोइ भ्याल भयोले डिठ नाइ पडि । ताँ है फक्युले जाँखाइ वसि रैथ्युँ वाँइखाइ आइवटि वस्युँ । और किहि फाम नाइथिन । डोलिन हालिबटि लैगएकि मात्तरि फाम छ ।

शो : घर कसो थ्यो पुइ ? को को थे घरमुण ।

पन्त : टुटोइ घर थ्यो । दोछयमाइ भयौ । सास सौरालेइ सयनाइ भए । मरिगए दोसरा ब्यामाइ हुन भुण्यो सास लइ । आगा ब्याका मन्या भ्यान । उन वठेलइ दुइ भया हुन् भुण्योले का:प विपत्ता भए, नाइथिन । उन (मेरा) जेठाज्यु मरिगए

भुण्यो । जेठ जाँ हुन विपत्ता भए । उतिपाच्छिका तिन भाइ हुन् । जेठा हुने अब्यउइ मरे हमरा लइ । कान्सा हुन्या तिन चेला एक चेलि छ । मदेस छन, कालापानी । उतिपाच्छि, मुइबटि जेठी हुँ ।

शो : तमरा बुडा कसा थे ? कब हुन खतम भया ?

पन्त : बुडा त सोजा: निकाइ थे । एकफेरा बुडा बच्यात बट्टे । तल्लौ दमन बहादुरका दाइकि हो भुण्यो । दुँ भानाकि घरखाइ हइ बटिवाटि आए । घरखाइ मालसमान ठगनेइ आए । अइल गए नाइ आव गए नाइ । तन त याँ कलेडे छना रात पडिगैछ । आनरो पड्डे बेला घरखाइ आए । नए कपडा गादी लैगए पुराना कपडा पाडाबादिबटि भुणाइन राखिगए । भितरो हुने गुड, कपडा ठगनेइ गए । बाटा पुगे पाच्छि एँ लाटि ! ए साप मुइ त नये टोपि बिसरी गर्नु, पुरानि टोपि आइ नए टोपि ताइ रइले टोपि लेइ दे भुण्योले चेलि गइले टोपि पुरेइ आइ । ताँ है बच्यात गए ।

दोसरा दिन आनरा उजलाइ बच्यात बाटा लागि गैछ । बाटामुण तनलाइ दिसा लागे भुण्यो । तिन दिसा जड्डल गैछन् । बच्यात हिट्टि लागिछ । ताँ है आइबटि सुद्यान्द गरिछन् । कुल्या गरिबटि बाट लागन्त्या त लाग्द्या हात पडिगैछन् । ताँ है फकिबटि देखला आइछन् । ताँ ताँका फुपुका घर गैछन् । कि भयो कसो भयो दाइ भुण्णे भ्यान, पानिसानि दिने भ्यान, गुड दिने भ्यान । उन गुडपानि धेकि भइने भ्यान । ताँ है लइ आइग्यान बासा छेपट्टा रयान । छेपट्टा पुगिबटि मुइ वाच्चे नाइ हुँ, घरकि मौका मुख डिठ हाल्लौं मुइ घर पुरेइ द्यौ भुण्णान् । ताँखाइ चारपाँच जना बटि गयान ल्यौनाकि लेखा । हडैन कपडा गादन्त्या एक बौलो गादिछन् अखौं बौलो गादन्त्या ताँइखाइ ढल्यानले मरिगैछन् ।

शो : एहे घर खबर कब कसेरि पाया पुइ जेइजा ?

पन्त : ताँ है खबर पठाइछ मान्सखाइ । याँवठे मान्स गैछन् । वाँइ दाहाचिता बनाइ आइछन् ।

शो : तमलाइ नाइ भुण्यो त कसैले ?

पन्त : नाइ नाइ मुइलाइ कसैले केइ नाइ भुण्यो । कान्सा हुने कफलकोट बसन्थे, वाँइ खबर आइछ । उनुइ गैछन् दाहाचिता गरिछन् पुइ आए याँ । मुइ त गाडा भाइरैथ्येले मान्स लायो तमखाँइ घर आस भुण्यो । गाडखाइ एक बटौने भिट्टयो । उइले भुण्यो-हाँ हजुर एइ गरुँमाइ कोइ मान्स मरिरेछ त ? मान्स मच्या भो सड्का गर्लाग्यान ।

ताँखाइ मुइले मेरोइ चानो लागिगयो कसब भुणि आफनाइ चानिखाइ हाण्युँ । मेराइ घरखाइ मान्स भए, मेराइ बुडा भाइर गया भए । साच्चि साच्चि मेराइ बुडा मच्या भ्यान रौतेलौः । भाबुनिले जसो होरो हात्यो उसोइ हुने रैछ । इसोइ भयो ।

शो : तसोइ हो जेइजा, एकफेरा सबै भानेइ हुन् । न्यौरो होले, कसै केइ कसै केइ हुने । आव चित्त बुजौन पड्यो । अइल मौः कपिला कसा छन् ?

पन्त : हइ चित्त नबुजाइ कि गद्दु हो । इसाइ दिन काटिइ गए । ना:नो एक चेलो हुनाले अइल लागिखाने बाटो होइरैछ । यो लइ नभया भ्याबटि काँ लागि खान्थ्युँ । अइल चेलाव्वारि छनै छन्, नाति छन् । जेठा नातिको ब्या गरिहाल्यौं । सबै चेलिनका हालखबर लइ ठिकइ छन् ।

शो : ल हुन्छ पुइ जेइजा, कुरेडिकानिकि लेखा धन्यवाद ।

पाठ पाँच : सौगात खबर

(बैतडी जिल्लाको रेडियो सौगातबाट मिति २०७८ असार २० गते बेलुका सात बजे नरेशले वाचन गरेको बैतडेली स्थानीय भाषाको समाचार शोधार्थीद्वारा रेकर्ड गरी सुनेर प्रति उतार गरिएको हो)

नमस्कार, बैतडिको पइलो रेड्यु सौगात एफ यम एक सय तिन टिम्को छ मेगाहर्ज रे इन्टरनेट अनलाइनका डबलु डबलु डबलु डट सौगात एफ यम बैतडी डट ओआरजि बठे सात बज्या सौगात हाइलाइट्समाइ तमलाइ स्वागत छ । मुइ नरेस ।

बैतडिमाइ आज एकै ठौरका तेर जना कोरोनाका विरामी निका होइबटि घर गया छन् । जिल्लाका पाटन नगरपालिका वडा नम्बर एकका तेर जना सड्कमितौनले कोरोना जितिबटि घर फकियो जिल्ला स्वास्थ्य कार्यालय

बैतडिले बताया हो । इसेरि आज आजि छ जना कोरोनाका विमारि धेकि रैछन् । दोगडा केदार सातका पाँच जना रे, सुर्नया गउँपालिका एकका एक जनामाइ कोरोना धेकियो हो । अइल जिल्लामाइ कोरोनाका सतहत्तर जना रइरैछन् । सक्रिय सङ्क्रमित मध्ये पाटन नगरपालिकामाइ अठारजना, दसरथ चन्द नगरपालिकामाइ बार जना, दोगडा केदार गउँपालिकामाइ एगार जना, डिलासैनि गउँपालिकामाइ नौ जना रे, सुर्नया गउँपालिकामाइ आठ जना रइरैछन् । इसेरि मेलोलि नगगरपालिकामाइ पाँच जना, सिवनाथ गउँपालिकामाइ पाँच जना रइरैछन् भणे पुर्चुडि नगरपालिकामाइ रे पन्चेश्वर नगरपालिकामाइ एक/एक जना सक्रिय सङ्क्रमित रइरैछन् ।

बैतडिका सिगास गउँपालिकामाइ जिव दुर्घटना हुन्ज्या तिन जनाको मृत्यु भयो बताइ रैछ । अइल्लै भरखर पाया समाचार अन्सार दुर्घटनामाइ पडिबटि दुइ जना: उन्जेइ मृत्यु भयालइ उपचारा: क्रममाइ एक तेसराकोलइ मृत्यु भया हो । दुर्घटनामाइ पडिबटि और आठ जनालइ घाइते होइन्थान (भयाछन्) । जिल्लाका सिगास गउँपालिकाबठे डणेल्युरातिर भान्नाल्या से एक ज सात सय उन्चालिस नम्बरको जिव लगन भण्णे ठौरमाइ आइतवार परभात पौने दस बजे दुर्घटनामाइ पड्या बैतडिका प्रहरि प्रवक्ता प्रहरि निरिक्षक दर्सन खड्काले बताया हुन् । दुर्घटनामाइ पडिबटि सिगास गउँपालिका तिनका पैचालिस बर्सिय मानसिड साउद, इसे ठौरका चौसट्ठी बर्सिका रामसिड धामिको घटना स्थलमाइ मृत्यु भयो प्रहरि निरिक्षक दर्सन खड्काले बताया हुन । उपचारका क्रममाइ कइको मृत्यु भया हो भण्णे कुरडि जानकारि प्राप्त हुन्कारेको उनले बताया हुन । दुर्घटनामाइ पडिबटि घाइते भया मध्ये चार जनाको अवस्था गम्भिर रयो बैतडिका प्रहरिले बताइ राखिछ ।

बैतडिको दसरथ चन्द नगरपालिका वडा नम्बर तिन दुर्गाभवानि सडक सन्जालमाइ जोडिइ रैछ । जनप्रतिनिधि औना है पल्लि सडकको पहुँच नभया दुर्गाभवानिमाइ अइल सडक सन्जाल जोडियो वडा नम्बर तिनका वडाध्यक्ष दान बहादुर क्षेत्रिले बताया हुन । उनले भणे दुर्गाभवानि चारैतिर बठैइ सडक सन्जालमाइ जोडिइ रैछ । गउँ गउँमाइ सडक पुगे पाछा स्थानिय लइ खुसि भया छन् । छेला दुर्गाभवानि सडक गउँमाइ पुगिसक्यो छ, भणे देहमाणो हल्लेक कुणिभिता सडकलइ गउँमाइ पुगिसक्या छ । चालु आर्थिक बर्समाइ संघिय समपुरक अनुदान बठैइ हल्लेक कुणिभिता सडक गउँमाइ पुयाइयो दसरथ चन्द नगरपालिका इन्जिनियर जयसिड बो:राले जानकारि दिया हुन् ।

जिल्ला अस्पताल दार्चुलामाइ रया ओपिडि सेवा आजबठे सुरु भया छ । कोरोना भाइरस कोभिड नाइन्टिनका दोसरा लहरको महामारिले जिल्ला अस्पतालको ओपिडि सेवा बन्द गरिइरैथ्यो । बन्द भया ओपिडि सेवा आइतवार बठे सुरु भयो बताइयो हो । हाल कोरोना संक्रमण दरमाइ केइ कम भया पाछा स्वास्थ्य सुरक्षाका मापदण्ण अपनाइबटि ओपिडि सेवा सुचारु भयो अस्पतालले बताइ राखिछ ।

निसेध आज्ञा खुकुलो भया पइतिर बैतडि रे दार्चुलामाइ अइल चहलपहल बडिरैछ । भौति लामा समयबठे सन्चालन नभया व्यापार बेवसाय सबै सन्चालनमाइ आया पइतिर जिल्लाका भौतिस्थानबठे रे जिल्ला भाइरबठे लइ बैतडि औने सर्वसाधारौनले बजारमाइ आवत जावत गद्दाले चहलपहल बड्या हो । जोखिम कम नभयालइ बजारमाइ लापरबाइ बडिरैछ । सामाजिक दुरिको ख्याल नगरन्ज्या भिडभाड सितै कोरोनाको जोखिमलइ उच्च रइरैछ ।

रे डोटिमाइ असाड मसान्त सम्म निसेध आज्ञा थपिइ रैछ । कोरोना भाइरसको जोखिम रया हुनाले गयाका बैसाखबठे सुरु गरियो निसेध आज्ञा लइ असाड मसान्त सम्म थपियो प्रमुख जिल्ला अधिकारि सुनिल खनालले बताया हुन् । जिल्लामाइ कोरोना व्यवस्थापन समितिको निर्णय अन्सार निसेध आज्ञाको अवधि थपियो उनले बताया हुन् । निसेध आज्ञाको उल्लंगन भया कानुन कारबाइ हुने जिल्ला प्रसासन कार्यालय डोटिले बताइ राखिछ । लौ पुइ बैतडिको पडिलो रेडियो सौगात एफ यम एक सय तिन टिम्को छइ मेगाहर्ज सित डब्लु डब्लु डट सौगात यफ यम बैतडि डट ओआजिबठेइ संसारभरि प्रसारण हुन्लाच्या बेल्का सात बज्या स्थानिय भाषा: सौगात हाइलाइटस सकिगया । आव साडे सात बज्या सामुदायिक सुचना नेटवर्कको सिआइयन साजा खबर प्रसारण हुन्थ्यो हो । सौगात एफ यम सुण्णु जन छाड्या । स्वास्थ्य सम्बन्धि मापदण्ण सबै पालना गन्थ्यो नमस्कार ।

पाठ छ : पुरचुडिमाइ बमको आगमन र राज्य (जनश्रुति)

(बैतडी जिल्लाको पुरचौडी नगरपालिका वडा नम्बर २ का ७५ वर्षीय जनक बहादुर बमले वाचन गरेको स्थानीय इतिहासको पाठ, मिति २०७८ भदौ ५ गते ।)

पइलि हमरा परचुडिमाइ कतिब बोटे राजान रैछन् । तिनले कसैले केइ कसैले केइ गरिबटि असान्ति गन्यारैछ । आव कैले सान्ति गरिदेले । हमरा नि चेलिबेटि रना, नि निको माल रन्छ । सब इनुकिलेखा हुन्छ । याँ कस्याँ बस्से, काँ भाने, कि गद्दे, कसो गद्दे भुणिवटि तल्देइ डिलासैनमा सबैजना बसिछन् । अददरातमुण डिलासैनको चिनारो भानु बोल्यो भुण्योले कुम्कण कुम्कार कुमाँउमाइ भ्नाइबटि असलि क्षेत्रि बम राजा छ, तइ लेइबटि आस पुइ एइ ठउँमाइ थिति हुने हो भुण्णे बाणि गन्यो भुण्यो । तो भानु सुण्यो ताँ पञ्च बस्याका मान्सौनले । हो त हो कै ठउँ हो, काँ हो, कस्या भान्या भुणिवटि अन्योल भयो । आजि दोसरा दिन बसिवटि को को भान्या भुणन्ज्या सल्याल, सोड्याल, भौन्याल, डाणाकोटि, बगाल (भगइ) लैभ्नाइबटि भ्ना भुण्यो । तो पख्यो भौन्यालका बजेले ।

चारथरि वामुन, एक भगइ पाँचजना गए । तिन कुमुँ भुण्णे ठौर पुगे । कुम्कण राजाका सात चेला रैछन् । तिन मध्ये कइ लैभ्ने भुणिवटि छान्नाकि लेखा तिनले सात आँखला लिखका लैगए । एक एक आँखलो सातै भाइनलाइ दिए । औरनले आफआफुले खाए । सतौ लटै बम्मले एकै आँखलाका छभाग गन्यो । पाँचै गया वालानलाइ लइ दियो आफले लइ खायो । ए यो लाटो सिधो भ्यालइ इसैलाइ लैभ्नाँ । आफुइ मात्तरि खाने त वाँले कतिब छनले हमलाइ लइ हेददे भो यो छ । जनतालाइ हेददे, थितिमति राख्ने भो योइ छ । इसै लैभ्नाँ भुणिवटि लटै बम्मलाइ छान्यो तिनले । उनखाइ भुण्यो आव हिट भ्नाँ । हमलाइ राजा चाइरैछ । तमलाइ हम राजा बनौनौ हिट भुणन्ज्या और वाठानलाइ लैभ्ना: मुइ लाटोसिधो मान्स भ्नाइबटि कि गर्लो । उइ लइ एकलो मान्स ताँ भ्नाइ कि गर्लो भुणन्ज्या तमरो सप्यै काम हम गर्ला भुणिवटि सब काम टेक्दे कबोल तिनले गन्यो ।

पुरेतो काम सल्यालले, जोतिसि काम भौन्यालले, पुजाआजा गर्ने काम डाणाकोटिले, भारि बोक्दे, हलो जोत्ते, भाडा धुने जसा सप्यै काम बगालले गद्दे सप्यै कर टेकेपाछा ताँवठे आए । रुजकोट भुण्णे ठउँमा बसे । सिगाइ (भारत) बठ है सिगाइ राजाकि चेलि लेइबटि ब्या गन्यो । ब्या गरे पाछा लटै बम्मका पन्तर बैकालिसम्म एक एकैइ भए । लटै बम, जदै बम, जाड बम, जैभान बम, मंगली बम, भवानि बम, मेदनि बम, प्रताप बम, सन्जनि बम, रुदरि बम, सुजित बम, उदय बम, भान बम, प्रताप बम, जितारि बमसम्म । जितारिका तिन चेला भए पहाडि, हिमा, हासा । जेठा पहाडि हाट, कोट, न्वाघर, ल्याटि, कफलकोटिका बजे, माहिला हिमा जोसिगाइका बजे, कान्सा हासा बविणा वालाका बजे ।

पुरचुडि गर्खाका सप्यै जनताले बमलाइ राजा माणिवटि मानपान उनुइलाइ दिएपाछा केइ बोटे राजानले बमलाइ राजा माण्या रैछन्, केइले आजिलेइ आफुइलाइ राजा ठाणिवटि लुटपाट गद्दे, सिर्तु उठौने गरिराख्या रैछन् ।

डिडकोटमाइ कब्जा गरि बस्या धिरै धारै पाइकौनले बमलाइ राजा माणिवटि हमलाइ ठउँ द्यौ हम तमरा द्वारपाल भइबटि आलो बलियो बनाइ बस्ला भुणन्ज्या मथिवठे है अउने बाटामाइ धिरै ऐराडा बजेलाइ, तलबठे है अउने बाटामाइ धारै गोरा बजेलाई बसेलो । मारकाट नभएइ पुरचुडिमाइ थितिवास भया रैछ ।

पाछा हाटमाइ को:रो राज्य थ्यो भुण्यो । रन्जिते को:रका आठ भाइ रैछन् । तिनले बुडल, मारमासम्म भ्नाइबटि घि:, म:, दाल, खसि, बोका, चाडल सिर्तु उठाइबटि खाने रैछन् । जनतालाइ दुक्ख दिने रैछन् । ताँका जनताले हमरा याँ सान्ति गरि दिनुपड्यो भुणे पाछा आव एइलाइ नाइभयो भुणिवटि तैको घाटो हेदद पसिछन् । तैका सात भाइ सिर्तु उठौन मारमा गया रैछन् । आव तिनलाई ताँइ सिद्यौन पड्यो भुणिवटि जेठा बजे पहाडिका सुन्नर, दिलिप, करन तिनै भाइ मारमा भ्नान्ज्या गण्णाखाइ बो:रा बजेसित भिट भैछ । का भ्नेने हइ भुणन्ज्या हमरा वाँ आतड्क भयो मालिक खोज्ज भ्नेने हु भुणिछ । लौ हिट पुइ तिन भाइ हम भयौँ, चौथो ति भएइ । तोइलाइ लइ भाग दिउला भुणिवटि बोके काटि बोकेका आनडामाइ खुन भरिबटि आफ्ना गालाइन लेइ उइका गालाइन लेइ हालिवटि आनडकट्टे भाइ बनायो । पाछा चारै भाइ मारमा गए ।

रन्जिते को:रा सात भाइ मारमा एक बुडिका घर गर्डबठे सिर्तु उठाइबटि राख्ने रैछन् । खसि बोका लेइबटि खान्या रैछन् । दिन गर्ड गर्ड भाने वासा कभैकभै अउन्या रैछन् । बुडिलाई भेटिबटि सबै कुरडि बताइ छ । दुइ पछ्यौडा दिइछ - एक रातो एक सेतो । जैदिन घर आए तै दिन पाखामाइ रातो फिजेइ नआएका दिन सेतो भुणिछ । तेसरा दिन रातो पछ्यौरा फिजि छ । लौ आज आइ गए । आव को भान्छ तिनलाइ मादद । जेठानलाई लौन नाइभ्यो, मुइ भान्छ्युले तमरो नाइ चले हो, भान भान त कान्सोइ भान्छ भुणिबटि करनलाइ पठाइछ । रात सिया बेला छ भाइन मारिछ, सतौ हुने अलग सिया रैछ । छ काटन्ज्या तो निडालाका कोर्काइन भाइबटि लुकि छ । कोर्कइन बासलो रैछ । तै काटु भुणन्ज्या तसै बासलाले हाणिछले करन बम्मा नाक काटिछ । पुइ तइलेइ मारिछ । मेरो नाक काट्यो, आव तमुन भा मुइ नाइभानो भुणि छ, करन बम्मले । दिलिप बोल्यान मुइ दिले बाचियाबटि सुनको नाक लौलो भुणि मनाइछ । सपै जना फिर्ता आइछन् । ठिकुल्लेमाइ पुगन्ज्या हाट धेरै मान्स धेकिछन् । मुइ ताँ मान्सोनका माज नाइभानो मुइलाइ याँइखाइ खालि ठउँमाइ राख भुणिछ । ठिकुल्लेबठे है फिर्ता गरिबटि नाकालिको टहरालि भुण्णे ठउँ खालि तप्पड बाजामाइ उनलाइ बसेलो । रोजि भाग तोलाइ दिउला कुरोज भाग हम खौला भुण्यो ।

दुइ भाइ आफ एक वो:रा बजे तिनै जना हाट आए । वो:रा बजेलाइ हाँक दे भुण्यो । उइले भुण्यो - तेरा सात भाइ मारमाइ मारिबटि आया हुँ । आव तेरो पालो छ । लड्डे भ्या आइ, ए रन्जिते को:र ।

आफ चापका रुख लुक्या रैछन् । रन्जिते को:र मोडिने ठउँमाइ मात्तरि कपडा, और ठउँमाइ लुवा कपडा लौन्थ्यो भुण्यो । हाँक सुणन्ज्या आइ गयो रन्जिते को:र हात्तै तलवार लिइबटि । नज्क पुगन्ज्या रुखमाइ लुक्या दिलिप बम्मले बाण हाणिछन् । तो बाण बल्ला कोख्याल हइ पल्ला कोख्याल पुगि छ । उ ताँइ ढलि छ । तै पाछा तलवारले तइको मुन्डो काटिबटि गिर खेलिबटि तल्ला गाडा खितिछ । तवै गिर खेल्या हुनाले तै गाडा: नउँ गिरेगाडो, गोठि पड्या हुनाले तल्ला गाडा: नउँ गोठलि गाडो रइरैछ ।

उतिपाच्छि पुर्चुणिका एक एक गरिबटि सबै बोटे राजान हटाइबटि जगारसय पुर्चुणिमाइ सान्ति कायम भइछ ।

पाठ सात : भुमिराज किंवदन्ती

(बैतडी जिल्लाको पुर्चौडी नगरपालिका वडा नम्बर ५ का ६६ वर्षीय धनसिंह धामीले वाचन गरेको स्थानीय ऐतिहासिक कथाको पाठ, मिति २०७८ भदौ ७ गते ।)

हमरा पुर्खा पन्त मान्सका भोलिन भुमिराज पुज्जे रैछन् । देवता भोलिमाइ हालिबटि कानैन इथउथ लैभाने रैछन् । बजेलाइ एक दिन बाटामाइ दिसा पिसाब लागिछ । भोला मेला: रुखैन हालिबटि दिसापिसाब गैछन् । सुद्दान्तिकि लेखा पानि त भौति टाडा रैछ । गुरुलाइ तकलिप होइगयो भुणिबटि देवता भोलाबठै निकलबटि खाड्डया गए । औनेबेला भोलामाइ केइ नाइ पायो । पाछा तसै ठउँ दानडामाइ मन्धिर बनायो । ता दसपन्नर बर्स जति पुज्यो । ताँ पाछा तै ठउँमाइ पैरो लाग्योले देवतालाइ लैगयो । मन्धिर लै लगयो ।

ततिपाच्छि दुइ चार बर्स पाछा बमजि दिलिपे बम्म तसैवाट गर्खा भाने रैछन् । पारिबठे मुइले औत भुण्णे रैछ । दिलिपे बम्मले घर मुवालाई सोधिछन् । इसोइसो भुण्छ भुणिबटि । रानिसाबले निको भ्या आइ गट्ठो भ्या जिन आइ भुणे: भुणिछन् । औने बेला पन्तका ग्वाला बोकेलाई चलौन लाऱ्या रैछन् । एला मुल्यौ यो के हो भुणिछन् । कि गद्द लाछौ ? ग्वालानले भुण्यो यो बोके हमले जसो भुण्यो तसो गरन्छ । सइ हो त सइ हो । तसो भ्या मेरि निगालाकि लटठि चिरिबटि खित्तोले धाइ एक लौन्छ, त नाइ भुणिछ । बिचमाइ चिरिबटि एक बाग्गा:डतिर अर्खो कोटिलि गा:डतिर खितिछ । साचो भ्याबटि एक लालो भुणिबटि घर आइछन् । साच्चि साच्चि एक लाइ हालिछ । उति पाछा पन्तलाइ खोजि गरिबटि तइ ठउँ सपै बसिछन् ले बोकेलाई चलाइछन् । कि गद्दे मन्डवकि लेखा भुणिछन् । चारै किनारमाइ फट्टक हानिबटि बिचमा धरतिमाइ डुविगइछ, बोके ।

तइ दिनबठे तइ ठउँमा मन्धिर बनाइछ । एक खाम बमजिको लइ राख्यो । गौरा सेलाउने दिन कइ दिन पुजा लउने भण्णे छलफल हुन्छ । सपै गर्खाको कुरा भग्लो भुणिबटि धामि चलिबटि भुण्छ । ता पाछा हमरो पडियाका दिन

दया जगौने ठउँ छ । मन्दिर भण्णा अलग । ता दया जगौनान् । ताको दया गाडा भौनेलि ल्यौनान् । सप्यै गर्खाः पडेवा दुत्ते बठेइ टिका दसैका दिन सम्म । विसका दिन ताँ पुजा लागन्छ । पइलि पट्युरि भाट पुजारि भयो । कि क्याव भयो तइलाइ । पाछा पन्तैइ पुजारि छन् । धामि लाटो साउदमा चलन्छ । भौनेलि बोःरामाइ चलन्छ । याँ पोखल पुरै गर्खाले चडौन्छ । नर्तो बगालको, क्वाकोटिको, बिस्टको, दनाडिको, गडालको, पन्तको हो । सबै भन्गा मुख्य खाम दाणिमवटा बिस्ट हो । भितर त भौनेलि ब्रहमचारि हो, बलिसलि नाइ हुनो । भाइर चोरि छिपिबटि कसैकसैले बलि दिनान् । पइलि नर्तो कोपिखेति धानुकको लइ हो । एकफेर कोपिखेतिको नर्ता ढिला आइछ । पुजा आगाइ होइ गइछ । तबवठै रिसाइबटि कोपिखेतिले भगडा गरिछ । धामि चलबटि तसो जिन गरइ मुइ कुरा खित्तुले यो जा पालइ ताँइ माणौ बनाइबटि पुजा गरेइ भुणिछ ।

ता बठै कोपिखेतिले लाटामाणौ बनाइबटि ताइ पुज्जे गयो । दसैको नर्तो बगालको लइ हो । धामि काःन लाग्दे चलन रैछ । सल्याललाइ बगालले बगाललाई सल्यालले काःन लौने चलन रैछ । बगालको औतालि पड्यो, काःन लौने नाइ भइछ । ताँवठै काःन लौने नपाइबटि नर्तो छाडिदियो । क्वाकोटिको नर्तो लइ बिबाद होइबटि छाड्यो । अच्याल दानाडि, बोःरो, सल्याल, गडाल, बिस्ट पाँच लइ पन्तका तिन नर्ता लइ गरिबटि आठ नर्ता हुनान् । पाँच नर्ता दिन ठुलि जात हुन्छ । प्रत्येक बर्स विसका दिन लइ दस सकरात (सौनन लइ पुस लइ बाहेक) पुजिन्छ ।

परिशिष्ट पाँच : बैतडेली भाषाका सूचकहरुको विवरण

क्र. सं.	नाम	ठेगाना	लिङ्ग	जात	उमेर	शिक्षा	पेसा	कैफियत
१	धनसिंह धामी	पुनपा १ आफला	पुरुष	क्षेत्री	८०	निरक्षर	व्यापार	
२	मान बहादुर रैकाल	पुनपा १ हाट	पुरुष	दलित	६०	निरक्षर	कृषि	
३	राजमती बम	पुनपा १ हाट	महिला	ठकुरी	३३	माध्यमिक	नोकरी	
४	जनक बहादुर बम	पुनपा २ न्वाघर	पुरुष	ठकुरी	७५	आठ पास	कृषि	
५	दल बहादुर भण्डारी	पुनपा २ मड	पुरुष	क्षेत्री	५०	स्नातकोत्तर	शिक्षण	
६	पानसरा पार्की	पुनपा २ जसौं	महिला	दलित	५५	निरक्षर	कृषि	
७	जय बहादुर कुँवर	पुनपा ३ नाकाली	पुरुष	क्षेत्री	४८	स्नातक	नोकरी	
८	गंगा कुँवर	पुनपा ३ नाकाली	महिला	क्षेत्री	३९	साक्षर	कृषि	
९	नन्दराम भट्ट	पुनपा ४ भट्टना	पुरुष	बाहुन	८२	साक्षर	कृषि	
१०	निर्मला भट्ट	पुनपा ४ डासिल	महिला	बाहुन	२९	स्नातक	नोकरी	
११	गगन सिंह खत्री	पुनपा ५ सलकाटै	पुरुष	क्षेत्री	५९	निरक्षर	कृषि	
१२	सरिता बोहरा	पुनपा ५ सिन्याडी	महिला	क्षेत्री	२३	स्नातक	विद्यार्थी	
१३	गोले खडायत	पुनपा ६ भूमिराज	पुरुष	क्षेत्री	५१	निरक्षर	कृषि	
१४	अम्मरा साउद	पुनपा ६ भूमिराज	महिला	क्षेत्री	२५	निरक्षर	कृषि	
१५	गज्जो दमाइ	पुनपा ७ कोटिला	पुरुष	दलित	६५	निरक्षर	कृषि	
१६	महानन्द अवस्थी	पुनपा ७ वत्थीगाँउ	पुरुष	बाहुन	४९	निरक्षर	कृषि	
१७	लोकेश साउद	पुनपा ८ डणपुर	पुरुष	क्षेत्री	३३	स्नातक	पत्रकार	
१८	दमयन्ती लुहार	पुनपा ८ मल्लादेही	महिला	दलित	२४	स्नातक	विद्यार्थी	
१९	रतन महारा	पुनपा ९ तल्लादेही	पुरुष	क्षेत्री	५१	निरक्षर	कृषि	
२०	सुनमति भण्डारी	पुनपा ९ सुनाली	महिला	क्षेत्री	२२	स्नातक	विद्यार्थी	
२१	लोकेन्द्र बिष्ट	पुनपा १० विजयपुर	पुरुष	क्षेत्री	५०	स्नातक	शिक्षण	
२२	हजारी महारा	पुनपा १० महारागाउँ	महिला	क्षेत्री	२३	स्नातक	पत्रकार	

परिशिष्ट छ : रुजुकर्ताको विवरण

क्र.सं.	नाम	ठेगाना	लिङ्ग	जात	उमेर	शिक्षा	पेसा	कैफियत
१	दिपक बहादुर बम	पुनपा १ हाट	पुरुष	ठकुरी	५०	स्नातक	समाजसेवा	
२.	गोमती पन्त	पुनपा २ न्वाघर	महिला	बाहुन	७०	निरक्षर	कृषि	
३	जय बहादुर बोहरा	पुनपा ३ तोलीगाँउ	पुरुष	क्षेत्री	४४	स्नातक	नोकरी	
४	धन बहादुर बोहरा	पुनपा ४ बागा	पुरुष	क्षेत्री	७३	आई. ए	समाजसेवा	
५	दिलिप पार्की	पुनपा ५ कुवाकोट	पुरुष	दलित	४१	साक्षर	ठेक्कापट्टा	
६	धरम सिंह साउद	पुनपा ६ भूमिराज	पुरुष	क्षेत्री	४४	निरक्षर	कृषि	
७	देवराज जोशी	पुनपा ७	पुरुष	बाहुन	४५	स्नातकोत्तर	शिक्षण	
८	नवराज जोशी	पुनपा ८ मल्लादेही	पुरुष	बाहुन	३७	स्नातकोत्तर	शिक्षण	
९	रम्भा बोहरा	पुनपा ९ तल्लादेही	पुरुष	क्षेत्री	५०	आई. ए	जनप्रतिनिधि	
१०	हरिना बिष्ट	पुनपा १० विजयपुर	महिला	क्षेत्री	४८	निरक्षर	कृषि	